

ПОЁН РАВШАНОВ, РАҲМАТУЛЛО ЎРОҚОВ

АЖДОДЛАРИМИЗ ҚАДРИ

«ШАРҚ» НАШРИЁТ-МАТБАА КОНЦЕРНИ
БОШ ТАҲРИРИЯТИ
ТОШКЕНТ
1999

Тақризчилар: филология фанлари доктори,
профессор *Дамин ТўРАЕВ*,
тарих фанлари номзоди, доцент *Исмаи РАҲМАТУЛЛАЕВ*

Равшанов П., Ўроқов Р.

Аждодларимиз қадри.—Т.: «Шарқ», 1999.—384б.

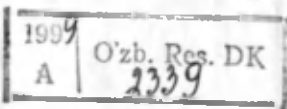
Аждодлар қадри... Бугун биз юртимизда қарор топган Мустақиллик шарофати ўлароқ, халқимиз тарихига бемисл қизиқиш, улуғ ва буюк боболаримиз кечмишига беқиёс орзиқиш пайдо қилмоқдамиз.

Мустақиллик юртимизга ўзликни қайтарди. Ўзликни англаш тарихий хотиранинг асосидир. Тарихий хотира эса аждодларнинг қадрини юксак қўйиш ва англаш билан мукамаллик касб этади. «Аждодларимиз қадри» китобида муаллифлар шу ҳақда қизиқарли мушоҳада юритадилар, қадимий шажаралар ва ўтмишдаги ёрқин тақдирлар мисолида халқимиз тарихининг янги қирраларига назар ташлайдилар.

Китоб тарих ва мумтоз адабиётимиз билан қўшниқ бўлиб, унинг тобхонларга муржабланган

ББК 63.3(5У)+Ў32

ББК 63.3(5У)+Ў32

© «Шарқ» нашриёт-матбуа концерни
Бош таҳририяти, 1999.

МУҚАДДИМА ЎРНИДА

«Тарих миллатнинг ҳақиқий тарбиячисига айланиб бормоқда. Буюк аждодларимизнинг ишлари ва жасоратлари тарихий хотирамизни жонлантириб, янги фуқаролик онгини шакллантирмоқда»,¹ — деган эди Республикамиз Президенти Ислам Каримов.

Ватанимизнинг мустақилликка эришганига етти йил тўлди. Мутеъликдан қутилган, озод бўлган юрт байроғи мағрур ҳилпираб, дилларга бемисл завқ-шавқ бахшида этиб турибди. Эркин, ҳуқуқий демократик давлат пойдеворини ғоятда мустаҳкам ташлаётган Йўлбошчимиз Мустақилликнинг дастлабки кунлариданоқ халқимизнинг ибратли ўтмишига ифтихор назарини ташлаган, тарихимиздан фахр тўйган эди. Бу бежиз, бесабаб эмасди, албатта. Подшоҳлик Россияси босқини, қизил салтанат ҳукмронлиги давом этган бир ярим асрга яқин муддат давомида халқимизнинг кечмиши топталди, тарих оёқ ости этилди. Миллатнинг фидойи, ватанпарвар фарзандлари, улуғ алломалар, шоиру адиблар атайдан камситилди, уларнинг руҳи локларига қора бўёқлар чапланди. Амир Темурдек зот таҳқир этилди, Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий, Баҳоуддин Нақшбандий, Аҳмад Яссавий сингари бутун ислом олами, жаҳон афкор оммаси тан олган, эъзоз этган муҳаддислар, мутасаввуфлар, шоирлар исми шарифлари буткул унут бўлиб келди. Муҳими, улар мероси «реакцион ва таркидунёчи» деган тамғалар остида халқимиздан узоқлаштирилди. Бу борада сўзни ихтисор қилиб айтилса, ўтмишда, кўп асрлар давомида халқимизнинг қонига, онгига сингиган қадриятлар хор қилинди. Энг ачинарлиси, аждодларимиз қадри мунтазам топталиб, тушириб келинди. Айниқса, собиқ шўро даврида вояга етган бутун бошли авлодлар ўз тарихидан мосуво этилдилар. Аксин-

¹ Ислам Каримов. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: қапфисизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тарққист кафолатлари. Т., «Ўзбекистон», 1997, 140-бст.

ча, юртни қонга белаган Черняев, Кауфман, Фрунзе ва бошқа оқ ва қизил мундирдаги босқинчилар «қаҳрамонлиги»ни чуқур ўргандилар.

Она-Ватанимизнинг муносиб ва шарафли ўтмиши, жаҳонга доврўқ солган улуғ арбоблари, алломалари борлигини Мустақиллигимизнинг ўтган етти йили давомида тарихий аслиятга мувофиқ кашф этиб, ғурурдан бошимиз сарбаланд бўлмоқда. Амир Темурдек буюк бобомизнинг 660 йиллиги жаҳоншумул аҳамият касб этган бўлса, Хива ва Бухоро шаҳарларининг 2500 йиллиги, яқиндагина нишонланган Аҳмад ал-Фарғоний ва Имом ал-Бухорий таваллуд маъракалари халқимизнинг руҳиятини беҳал кўтарди. Халқимиз тарихига бўлган муносабат Президентимиз асарларида изчил ва илмий асосда ўзининг ёрқин ифодасини топди. Зеро, ўтмиш йўқ халқнинг келажаги бўлмаслиги айни ҳақиқат. Мустамлакачиликнинг таянч устунларидан бири мутеъ этилган мамлакатни кечмишидан ажратиб, истиқболини барбод этишга бориб тақаларди. Истиқболда уларга ўтмиш маданиятидан, улуғ ажодларидан фахрланадиган кишилар эмас, кечмиши йўқ, бугуни омонат, эртаси манқуртликдан иборат оломон керак эди...

Мустақиллик нақадар буюк неъмат эканлигини шууримизга, қонимизга сингдирмай, тўла-тўкис англаб бўлмайди. Мустақиллик нафақат улуғ ажодларимизни, шу билан бирга, оилавий қадриятларимизни ҳам қайтариб берди, тиклашга йўл очди. Бунда, энг аввало, авлод, зоду буд деган тамойилларни кўзда тутаётимиз. Чунки собиқ шўро салтанати ҳукм сурган йилларда зод, оилавий касбий йўналиш қабiliдаги тушунчалар барҳам топган эди. Халқимиз қадимдан маданиятли, саводхон, фозилу фузалолари кўп бўлиб, нуфузли хонадонларда авлод шажараларига эга бўлиш анъанавий ҳисобланган. Пайғамбаримиз саллоллоҳу алайҳи вассаломнинг насабномлари бутун ислом оламида маълум ва машҳур бўлган. Шунингдек, туркий подшоҳлар, сулолалар шажаралари ҳам мунтазам ёзиб борилган. Қадимдан масжиду мадрасаларда қавмлар шажараларини тузиш ва сақлаш урф бўлган. Шунингдек, Пайғамбаримиз ва Ҳазрати Али тармоғидан бўлган саййидлар, алавийлар насабномалари ҳам кенг таомилда бўлганлиги маълум.

Шажара бир ота-онадан ўрчиган ёҳуд келиб чиқиши бир илдизга мансуб авлодларнинг исмномасидир. Шажаралар ҳали ҳанузга қадар тарих илмимизда деярли ўрганилган эмас. Гарчанд, насабномалар бир хона-

дон аҳли мундарижаси ҳисобланса-да, уларда халқимиз тарихининг айрим қоронғу қирраларини ёритишга аризиғулик далиллар ҳам мавжуддир. Бу эса шажараларнинг илмий-тарихий қиммати айрича эканлигини таъкидлашга даъват этади.

Собиқ шўро тузуми оилавий касбий йўналишга чек қўйиб, ҳаммани бирваракайига камбағал деҳқон ва ишчиларга ажратиб қўя қолган эди. Мовароуннаҳрда ислом қарор топгандан сўнг, бу маъвога Пайғамбаримиз ва Ҳазрати Али авлодларидан, саҳобалардан, алломалардан жуда кўплаб кишилар келиб, утروقлашиб, шу элнинг туғди-битдилари бўлиб кетганлиги яхши маълум. Пайғамбаримиз шажарасидан бўлган саййидлар ҳаммаша яхши ишлар бошида турганлар. Буни таъриф қилишга ҳожат йўқ, биргина Амир Темурнинг бу авлод вакилларига бўлган ҳурмат-эҳтиромини эслатиб ўтиш кифоядир.

«Аждодларимиз қадри» китобини яратишга ҳам шундай авлодлардан бирига оид шажара — насабнома туртки берди, дейиш мумкин. Қашқа воҳасида 1300 та қишлоқ бор. Ҳар бир қишлоқнинг ўзига хос, бетакрор тарихи мавжуд. Қашқақдарёнинг қуйи қисми қадимдан чўл, дашт жойлар бўлиб келган. Бу ерларда сув тирикчиликнинг бош манбаи ҳисобланган. Шу боисдан Қарши даштини ўзлаштириш азал-азалдан ҳукмдорларнинг диққат марказида бўлган. Айниқса, Абдуллахон II (XVI аср) даврида Қарши даштига Амударёдан, Келифнинг Қоракамар деган манзилидан анҳор қазиб, сув олиб келиш мўъжиза бўлган. Тарихий манбалар Абдуллахоннинг Қарши чўлининг бир қисмини обод этиб, кўпгина қишлоқлар вужудга келтирганлигини, янги қишлоқларга кўчиб келган аҳолини беш йиллик олиқ-солиқлардан озод қилганлигини далолат этади.

Аҳолини ўзининг киндик қони томган жойдан кўчириш ҳаммаша ҳам осон кечмаган. Шу боисдан бу мураккаб муаммо ечимини ҳал этишга элда обрўси баланд саййидлар, эшонлар жалб этилган. Сайид, эшон қишлоқнинг пешвоси, раҳнамоси бўлиб, унинг атрофида қавмлар уюшган, деҳқончилик, чорвачиликни йўлга қўйганлар. Шу тариқа, ҳар бир қишлоқнинг ўз пири муршиди бўлган. Қавмлар улар гапини икки қилмаган, улар этагини тутиб яшаганлар. Қарши шаҳридан 16 чақирим жануброқда жойлашган Потрон қишлоғининг вужудга келиши ўтмишда даштлар ўзлаштирилиши ва бу ишга шажараси Пайғамбаримиз ва Ҳазрати Алига

улашадиган сайидларнинг раҳнамо бўлиши билан бевосита боғланади. Мир сайид Фатҳулло Насаф вилоятига қадам ранжида этиб, Кўҳна Боғ мавзеида ўрнашади ва бу жойга сув чиқазиб, уни обод этишга жазм қилади. Унинг атрофида муриду мухлислар жам бўлади. Шу тариқа Потрон қишлоғи Курраи заминда қад ростлаб, асрларга қулоқ керади.

Хайрли ва савобли ишлар қилган, элу юрт тарихида маълум из қолдирган аждодларимиз қадрини Потрон қишлоғи одамлари тақдири ва босиб ўтган йўли мисолида кўрсатиш муаллифларнинг асосий нияти эди. Потрон ва потронликлар ҳақидаги кузатишлар имкон даражасида кенг қамравда, Ватанимиз тарихи ва ижтимоий ҳаёти билан узвий боғлиқ ҳолда талқин этилди.

Мустақиллик узилиб қолган авлодлар силсиласини тиклаш имкониятларини яратди, эндиликда юртимизда оилавий қадр, анъана, тарихий хотира, бир сўз билан айтганда, инсон ҳуқуқлари сарбаланд этилмоқда. Ҳазрат Пайғамбаримиз Муҳаммад саллоллоҳу алайҳи вассалом «қариндошларига оқибат қилмайдирган одам қариндош эрмас, балки узилиб қолган қариндошлик алоқаларини тикловчи одамгина қариндошдир»¹, деган эдилар.

Табаррук ҳадислардан бўлган бу мўътабар сўзлардан келиб чиқиб айтиладиган бўлса, бугунги кунда ўтмиш билан бўлган қариндошлик алоқаларимиз мустаҳкам тиклана бораётганлигидан қувонмай бўлмайди. Зеро, бу деган сўз, юртимиздаги ҳар бир оила, хонадон ўз илдизига боқмоқда, келиб чиқиши — шажарасига қизиқмоқда, бобокалонлари ва улар қилиб ўтган яхши ишлардан фахр тўймоқда демакдир. Пировард натижада, бу қизиқиш умумланиб, Ватанга, миллатга бўлган ҳурмат-эҳтиромга айланиши табиий. Ўзликни англамай, аждодлар қадрига етмай, Ватан ва миллат моҳиятини танага сингдириш амалда мумкин эмас. Ўзликсиз ўтмиш ҳам, истиқбол ҳам бўлмайди.

«Аждодларимиз қадри» асарини яратишда самимият ила берган кўмак ва маслаҳатлари учун Очил бобо, Чори бобо, Тўхта буви, Ровия хола, Рўйиддинхон Акбаров, мулло Отамурод Ҳайдаров, Миршариф Ўроқов, Ҳайдархон Баҳодиров, Хусан Алиқулов, Холиёр Норчаев, Нафасхон Шодмонов, Шомурод Шаропов, Тур-

¹ Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий. Ҳадис, 4-китоб. Т., 1997. 83-бет.

сунпўлат Қувватовларга миннатдорчилик изҳор этамиз. Потронлик олимлардан Турсунпўлат Жумаев ва Нарзи Шариповларнинг ушбу китоб дунёга келишида куйинчаклик қилишганини таъкидлаб ўтамиз. Шажараларни форсий тилдан ўгиришдаги холисона мадади учун Рашид Жумаевга, Ботирхўжа Холис ғазалиётини арабий битикдан ҳозирги ёзувга кўчириш ва нашрга тайёрлашдаги хизматлари учун Олим Равшановга алоҳида раҳматлар айтишни бурчимиз деб биламиз.

Китобни муҳтарам ўқувчилар ҳукмига ҳавола этарканмиз, билдириладиган фикр ва мулоҳазаларни жон қулоғи билан тинглаш ҳамда эътиборга олиш кўнглимиз тубидаги мақсад эканлигини уқдирмоқчи бўламиз.

І қ и с м

ПОТРОН ВА ПОТРОНЛИКЛАР

Қарши шаҳридан кун ботиш сари йўл тушгудек бўлса, Чандирга қадар турнақатор тизилиб кетган катта-кичик манзилларни тай қилишга тўғри келади. Ертепа, Сахтапиёз, Бешкент, Кожар, Таликурон, Қозоқ, Нуқрабод, Пандрон, Муғлон, Ниёзмудин, Денов, Навқат, Миришкор, Фазли, Касби, Жейнов... Қашқадарё вилоятининг қуйи қисмида қишлоғу қасабаларнинг нисбатан тигиз жойлашуви бу ҳудуднинг табиий шароити билан узвий боғлиқдир. Пасттекисликдан иборат йирик сарҳадларда деҳқончилик азал-азалдан йўлга қўйилган. Қуйи Қашқадарёда милoddан илгари барпо бўлган қасабалар, аҳоли манзиллари талайгина эканлиги ҳам шундан далолат беради. Кожар, Ғубдин, Майманоқ, Қаҳлак, Муғлон, Ниёзмудин, Сахтапиёз (Сакабдиёз), Фазли, Касби қишлоқлари шажараси узоқ асрларга бориб тақалади. Қашқадарёнинг суви табиий оқиб чиқиши мумкин бўлган барча ерлар илк ўрта асрлардаёқ аҳолининг ўтроқ манзилларига айланган эди. Фазли ва Касбидан нарида эса чорвачилик ривож топган, бу жойлар асосан ўтлоқ-яйловлардан иборат бўларди.

Айниқса, XVI асрда Қарши билан Чандир оралигида туркий уруғларнинг кўпайиши, бинобарин, қишлоқлар сонининг ортиши кўпроқ юз берган дейиш мумкин. XVI—XVII асрларда бир вақтлар Касбига қадар яккам-дуккам манзиллардан иборат бўлган минтақа бири-бири билан қўни-қўшни бўлган қишлоқлар билан гавжумлашиб улгурган эди. Буни 1926 йилда ўтказилган аҳоли рўйхати маълумотлари ҳам далолат этади. Чунончи, шу йили Бешкент туманида (ҳозирги Усмон Юсупов, Баҳористон, Касби ва қисман Нишон туманлари мажмуи) 115 та қишлоқ мавжудлиги ҳисобга олинган.

Шундан буён ўтган етмиш йилдан ортиқ давр одамлар тақдирида бўлгани каби, аҳоли яшаш жойлари —

қишлоқлар қисматига ҳам жиддий таъсир кўрсатди, улар қиёфасинигина эмас, таржимаи ҳолини ҳам тубдан ўзгартириб юборди. Бу йиллар давомида аҳоли яшайдиган манзилларнинг айримлари кенгайиб, янги қишлоқлар вужудга келди. Баъзи бирларининг асл номи эса эндиликда тарих мулки бўлиб қолди. Жумладан, бугунги ёшлар 20-йилларда ҳам жуғрофий, ҳам расмий атама бўлган Қаштаған, Бошғундим, Фишмон, Чилимқурум, Шайх Шилви, Қорақўнғирот, Қозикент, Қумота, Хамлин, Кулариқ, Униқи, Кўҳна Боғот, Қиёт, Янги Мозор, Хисоровул, Чоргумбаз, Чугдума, Қумариқ, Оллот сингари қишлоқлар номларини фақат кексаларнинг гурунгларида эшитишлари мумкин, холос.

Жой номлари яқин ўтмишда турли сабабларга кўра ўзгариб турганлиги изоҳсиз ҳам маълум. Юртимизда мустақиллик қарор топиб, халқимиз узоқ асрлар мобайнида урфга киритган қадриятлар тиклана бошлагач, кечмишимиз ва тарихимизга бўлган муносабат тамомила мусбат тус олди. Қадимги атамалар, жой номлари, сирасини айтганда, бутун бошли тарих. Жой номларида узоқ асрлик кечмиш, халқимизнинг маънавий олами, яшаш ва турмуш тарзи қатрада қуёш акс этгандек ўз ифодасини топган бўлади. Милоддан бурунги замонларда чегара — қўриқлов манзили сифатида бунёд этилган Касби Урта Осиё тарихида ўзига хос ўрин тутишига қарамай, собиқ шўро даврида эътибордан атай четда қолдириб келинди. Мустақиллик шарофати ўлароқ, тарих тикланди — Касби туман номини таший бошлади. Бундай мисолларни яна келтириш мумкин эди. Қадимиятдан жирканиш қутқусини кечмиш улугворлигидан ифтихор қилиш туйғуси эгаллай бораётганлиги қувончли, албатта.

«Тарих хотираси, халқнинг жонажон ўлканинг, давлатимиз ҳудудининг холис ва ҳаққоний тарихини тиклаш, — деган эди Республикамиз Президенти Ислам Каримов, — миллий ўзликни англашни, таъбир жоиз бўлса, миллий ифтихорни тиклаш ва ўстириш жараёнида ғоят муҳим ўрин тутди»¹.

Миллий ифтихор, шубҳасиз, киндик қони тўкилган жойга бўлган беназир, беқийёс ҳурмат-эҳтиром, муҳаббатда шаклланади. Туғилган жой, оила, Ватан бир-бирини тўлдирувчи, аслини олганда, моҳияти битта ту-

¹ *Ислам Каримов. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хашфезаликка таҳлил, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари*, 140-бет.

шунча. Табаррук ва муқаддас тушунча. Она-Ватан асрий қарамликдан, мутеъликдан холос бўлгач, собиқ шўро жангариларининг номлари билан мажбуран аталиб келинган тарихий жой номларимиз қайта тикланди. Эндиликда, «Бешкент», «Миришкор», «Қамаши», «Касби», «Жейнов», «Денов» ва ҳақозо асл ва миллий аталар билан номланган хўжаликларнинг ўзи Қарши туманида, Касби ва бўлак минтақаларимизда аксар кўпчиликни ташкил этади. Бу ўринда шунини айтиш жоизки, неча-неча авлод-аждодларимиздан мерос қолиб келган жой номларининг тикланиши ўзликни англашнинг ажойиб нишонасидир. Ахир, биргина қуйи Қашқадарёнинг бағрида илдиизи икки — уч минг йилга етиб борадиган қишлоқлар қатори, милод бошларида, ўрта асрларда қад ростлаган манзиллар ҳам кўпдир. Булардан ташқари, қадимиятнинг халқимиз хотирасида абадиётга муҳрланган ўчоқларидан бўлмиш авлиёлар масканлари Султон Мирҳайдар, Имом Маин, Етти Тўғ Ота, Шайх Шилви (Шиблий), Ҳофиз Рўзибой Охунд мақомотлари ва уларга бўлаётган эътибор маънавиятимиз кечмишини ёрқинроқ тасаввур этишга, ифтихорнинг таянч нуқталарини топишга кўмакка келади. Улуғ аждодларимиз, улкан машойихлар, қомусий алломалар, ватанпарвар арбоблар, шоиру олимлар меросига давлат аҳамиятига молик ҳурмат-эҳтиром кўрсатилаётганлигини бутун башарият билиб ва кўриб турибди. Соҳибқирон Амир Темури, Имом ал-Бухорий, Аҳмад Фарғонийлар таваллуд саналарининг халқаро миқёсда нишонланиши, Бухоро ва Хива шаҳарларининг 2500 йиллиги кўтаринки руҳда ўтказилиши Миллий Истиқлолимиз мафкурасининг тантанасидир.

Айтилгани сингари, Қашқа воҳасидаги ҳар бир манзилнинг, ҳар бир қишлоғу шаҳарнинг ўзига хос беназир, бетакрор тарихи бор. Таассуфки, милoddан бурун вужудга келган ўнлаб аҳоли яшайдиган жойлар Эрон босқинчилари тажовузи туфайли йўқликка юз тутган. Қаршидан Чандирга қадар, бу ёғи Балхга томон маржондек тизилган, олис ўтмишда мустаҳкам мудофаа истеҳкомига, шахристон ва работи, кўҳандизига эга бўлган, ҳозирда эса лўк туядай чўкиб қолган тепалар қасабалар, шаҳарлар бўлганлигига баъзан ақл бовар қилмайди. Араблар истилоси, мўғуллар босқини ва яна бўлак истилочилик юришлари туфайли барбод бўлган, фақат айримларининг номлари у ёки бу тарихий асарларда зикр этилган қишлоқлар ҳам кўпчиликни таш-

кил этади. Бу ҳақда «Қашқадарё тарихи» (1995 йил) асарида муфассал ҳикоя қилинган.

Давр тўфонларидан эсон-омон утиб келган манзиллар ҳам оз эмас. Ана шундай қишлоқлардан бири Потрондир. Бу қишлоқнинг Қашқадарё маданий ҳаётида алоҳида ўрни борлигини таъкидлаш лозим бўлади.

Шўро салтанати ўрнатилгунга қадар «Қашқадарё Бухороси» дея таъриф этилган Потронда забардаст машойихлар, эшону муллалар, бир сўз билан айтилганда, диний илм пешволари кўп бўлган. Потронлик сайидларнинг довруғи бутун Қашқа воҳаси бўйлаб ёйилгани сингари, Сурхон эли, Ҳисор бекликлари ҳам уларга байъат қилганлар. Айниқса, Ҳазрат Алининг Ҳасан ва Ҳусайн ўғилларига шажараси туташадиган, кейинги асрларда Етти Тўғ Ота номи билан машҳур бўлган авлиёлар Мир Сайид Фатҳулло, Сайид Муртазо авлодлари Турсунхон (Турсун Алихон), Ботирхўжа ота-боболари, або ва аждодлари маърифий ишларда таниқли кишилар бўлишган. Улардан таҳсил олган шоғирдлар Фазли, Косон, Чироқчи, Ҳисор, Касби, Ширкент, Бешкент, Денов ва, ҳатто, Қарши масжиду мадрасаларида пешқадам қорилар, ҳофизлар, устодлар бўлиб етишганлар. Магар Бухоро бутун Ўрта Осиёга диний арбобларни, уламоларни, алломаларни егиштириб беришда шуҳрат тутган бўлса, Потрон XVII—XIX асрларда Қашқа воҳаси учун шу мавқега кўтарилиб, юқоридаги таърифга ноил бўлишга эришган.

Потрон қишлоғи тарихини тиклаш, унинг ўтмишда довруқ тутган фозилу фузалолари қадрига етиш, айтиш чоғда, савобли иш бўлишдан ташқари, Ватанимиз кечмишини, маданиятимиз босиб ўтган йўлни ёритишда, ўрганишда янги саҳифалар бўлиб кўшилиши тайиндир.

Потрон қишлоғи таржимаи ҳоли анча олисдан бошланади. Бироқ, собиқ шўро салтанати ўтмишини қора бўёққа чаплаганлиги, халқимиз тарихини оёқ ости қилганлиги боис, қишлоқ масжидларида, фузолалар хонадонларида неча асрлар давомида аввайлаб сақланиб келинган китоблар, шажаралар йўқ қилинди. Бу эса қадимий манзил тарихини тиклашда мушкулликлар туғдирмай қолмайди.

Шўронинг қонқусар мафкураси қанчалик зуғумли сиёсат ўрнатмасин, илмли, зиёли кишиларни қирмасин, ўлдирмасин, бирибир, қўлғинлар, шажаралар, ўтмиш манбалари озми-кўпми, сақланиб қолди. Потрон қишлоғи ҳам, унинг диловор инсонлари ҳам бундай

шарафдан мустасно эмаслар. Келиб чиқиши пайғамбаримиз Муҳаммад саллоллоҳу алайҳи вассалом қизлари Биби Фотима ва Ҳазрат Али фарзандларига улашадиган Етти Туғ Ота ворислари Ботирхўжа, Халфа Эшон — Акбархон, Ўроқхон хонадонларида ўз авлодлари шажараси кўз қорачўғидай сақлаб келинган. Аслида, ушбу китобнинг ёзилишига туртки ва сабаб бўлган жиҳат ҳам ана шу шажаранинг мавжудлиги билан боғлиқ эканлигини яширмаймиз. Айтиш лозимки, бу хонадон вакиллари собиқ шўро истибдоди йилларида неча юзлаб китоблардан айрилган бўлсалар-да, шажарани жон эвазига, қамоқлар, таҳқирлар, сургунлар эвазига сақлаб қолишга муваффақ бўлганлар. Бир умр қишлоқ масжидида имомлик қилган, яхшигина шоир бўлган, замонасининг пешқадам фузалоси Ботирхўжа шўро қамоғида бандаликни бажо келтиради. Умуман, шажара соҳиблари бўлган Икромхўжа оиласи тутдай тўкилган. Турсунхон (Турсун Алихон) тармоғига оид иккинчи шажара (тўлиқ бўлмасада) ҳам бизнинг кунларгача етиб келди. Бу авлод вакиллари ҳам қизил салтанатнинг барча кўргиликларини бошдан кечиради. Қулоқ қилинишлар, уй-жойдан мосуво этилишлар одатдаги ҳол бўлишидан ташқари, сургунлар, ўлимга маҳкум қилинишлар Потрон сайидлари чекига тушади...

Ота-боболар ёққан чироқ шу тариқа, жонлар ва қамоқлар эвазига ўчмай келди. Биз ана шу мўъжаз шам нури ила Потрон қишлоғи тарихининг олис ва ҳозиргача қоронғилигича қолиб келаётган пучмоқларига йўл топишни кўнгилга тугдик. Зеро, Ўзбекистон бағридаги минглаб аҳоли манзилларидан бири бўлган бу мавзеънинг қадимий ва яқин кечмиши халқимиз тарихи билан муштарақлик касб этиши билан бир қаторда, ўзига хос қирраларга ҳам эга эканлигини таъкидлаш ўринли бўлади.

ПОТРОН

Потрон қишлоғи Қарши туманидаги катта манзиллардан биридир. Қишлоқ вилоят маркази Қарши шаҳридан 15—16 чақирим, туман маркази Бешкент қасабасидан 2 чақирим жануброқда жойлашган. 50-йилларда Қашқадарёнинг қуйи қисмида Қарши чўли ўзлаштирилиши муносабати билан жуғрофий-топографик кузатишлар олиб борилган эди. Аниқланишича, Пот-

рон қишлоғи Курраи Заминнинг 38° 48'; 65° 30' жуғрофий кенгликларида¹ қарор топган экан.

1926 йилда ўтказилган аҳоли рўйхати маълумотларига қараганда, шу йили Потрон қишлоғида 374 (шундан 372 таси узбек хонадонлари) хўжалик мавжуд бўлиб, уларда 1539 киши яшаган. Қишлоқ аҳолисининг 803 тасини эркаклар, 736 тасини эса хотин-қизлар ташкил этган. Рўйхатда қайл этилган икки хўжалик аъзоларининг қайси миллатга мансублиги кўрсатилмаган. Ҳарҳолда, бу икки оила тожик ёхуд араб қавмидан бўлмаган.

Қишлоқда қадим-қадимдан туркий уруғлар — ўзбеклар, саййидлар истиқомат қилиб келади. Қарияларнинг шаҳодат этишича, саййидларга мансуб аҳолидан ташқари, шихлар, Сўфи Садир, Арбобтўпи, Месит, Қурбонбоқи ва Шўрватўкар уруғлари вакиллари кўпчиликини ташкил этади. Шунингдек, ўзларини Қурбонбоқи уруғига мансуб деб қаровчи Самарқанд хитойи авлодлари ҳам туғди-битди бўлиб яшаб келади. Яқин ўтмишда қишлоқ қамрови кўшни Қовчиндан кўчиб ўтган 15—20 хўжалик нуфус ҳисобига кенгаяди. Қовчиндан келган аҳоли қишлоқнинг жанубий қисмига ўрнашади. Ҳозирги пайтда қишлоқнинг бу мавзеъси «Потрон Қовчин» деб юритилади.

Мир Сайид Фатҳулло ҳазратлари даврида қурилган масжид.
Тикланган ва мезона қурилгандан кейинги манзара.

¹ ҚВДАҚБ, 31-жамғарма, 1-рўйхат, 232-иш, 87-парақ.

Табиийки, илдизи бир туркий уруғларнинг қайси бири қишлоққа асос солган ёхуд олдин-кейин ўрнашган, аниқ бир жавоб айтиш қийин. Мавжуд шажарада ҳам бу саволга далилий жавоб йўқ. Етти Тўғ Ота номи билан маълум ва машҳур бўлган авлиёлар хилхонаси қишлоқнинг қадимийлигидан ишорат беради. Қабр тошларидаги битиклар, айтиш жоизки, масалага қисман бўлса-да, ойдинлик киритади. Бу борада шажара ҳақида сўзлаганда тўхталиб ўтамиз. Ҳозир, гап шундаки, Потрон қишлоғига шажара соҳибларидан бўлмиш Мир Сайид Фатҳулло ва унинг авлоди асос солган, деган фикрни мушоҳада этиш зарурати туғилиб турибди.

Юртимиз исломни қабул қилгач, Ўрта Осиёнинг Марв, Бухоро, Самарқанд ва Насаф сингари шаҳарлари диний илмлар марказларига айлана боради. IX—X асрларда Ўрта Осиёда бу тўрт шаҳар ҳадисшunosлик мактаблари билан шуҳрат тутали. Бу жойлардан улуғ олимлар, буюк муҳаддислар, фикҳшunosлар етишиб чиқади. Урта Осиё, нафсиламрини айтганда, IX—XII асрларда ислом довуғини ёйган маъвога айланади. Ислomий маърифатнинг бундан кейинги тараққийси мўғулларнинг беомон тажовузи туфайли тўсқинликка учрайди.

VIII—XI асрларда Ўрта Осиё шаҳарларига, юрт пойтахтларига Маккаи мукаррама ва Мадинадан таниқли ислом арбoblари, алломалари келиб турган. Ҳатто, Пайғамбаримиз ва Ҳазрат Алининг насабларидан бўлмиш қутлуғ зотлар пойи қадами юртимизнинг баъзи манзилларига етганлигини, уларнинг айримлари бу ўлка тупроғида мангуга ватан топганлигини айтиш мақбулдир. Жумладан, Абу Тоҳирхожа «Самария» номли китобида бу хусусда шундай деб ёзадилар: «Ҳазрат Муҳаммад бин Имом Жаъфар Содиқнинг, Оллоҳ улардан ризо бўлсин, файз осор мазори шаҳар (Самарқанд — *муал.*) ичида, Шердор мадрасаси равоқининг жанубий гулдастаси остидаги гumbаз ичидадир. Айтадурларким, амир Ялангушбий Оталиқ Ҳазрат Имом гавдасини улуғлаш учун у ерда мадраса солдирибди. Эрон томонидан келган эски, лекин аввали тушиб қолган бир китобдаким, унда имомларнинг туғилишлари, вафот ва қабрларининг ўринлари суриштирилиб ёзилган эди, унда Имом Муҳаммад бин Жаъфар Содиқнинг, Оллоҳ улардан ризо бўлсин, мазори Самарқанддадир, деб кўрса-

тилганди. Ушбу белгиланган ўрин уники экани машхурдир».¹

Ялангтушбий Оталиқ Самарқанд регистонида, Улуғбек Мирзо мадрасасига уйғун қилиб қурдирган, Абу Тоҳирхожа кўзда тутган мадраса 1613 йилда битирилган эди. Муаррих гувоҳлик бераётгани каби, Оталиқ Ҳазрат Имом хокини улуғлаш учун муаззам меъморий мажмуани бунёд этган. Имом Муҳаммад бин Жаъфар Содиқ Ҳазрат Али авлодидан эди. Имом Жаъфар Содиқ 12 имомнинг олтинчиси бўлиб, Али ибн Абу Толибга қуйидагича боғланади: Имом Жаъфар Содиқ бин Муҳаммад Боқир бин Зайнулобиддин бин Ҳусайн бин Али бин Абу Толиб.

Англашиладики, Имом Жаъфар Содиқ Ҳазрат Алининг ўғли Ҳусайн тармоғидандир. У ҳижрий 83 йилда (мил. 702 й.) Мадина шаҳрида туғилган. Имом 148-ҳижрийда (мил. 765 й.) Мадина шаҳрида оламдан ўтган. Бинобарин, унинг хоки кейинчалик Самарқандга мусаллам тутиб келтирилган. Эҳтимол, бу Амир Темур даврида амалга оширилган бўлса, ажаб эмас. Чунки, Қарши шаҳрига ҳам Пайғамбаримиз Муҳаммад саллоллоҳу алайҳи вассаломнинг ўнг қўли, ишончли кишиси Абу Убайда бин ал-Жарроҳ хокини Иордания заминидан Амир Темур ҳазратлари кўчириб келтирган² экан. Бу қутлуг, хайрли ишлар, аввола, ислом равнақи йўлида амалга оширилган бўлса, сўнгра, эл-юрт манфаати нуқтаи назаридан, бало-офатни дафъ этиш, маънавий-руҳий таянч бўлишликни кўзлаб, шундай қилинган. Қолаверса, улуғ зотларнинг ҳақиқийми — рамзийми қабрлари мавжудлиги далили Шарқ халқлари эътиқодлари бирлиги ифодаси, уларни ўзаро боғлаб тургувчи ришталар ҳамдир.

Потроннинг туғди-битди сайидлари Икромхўжа ва Турсунхон авлодлари қўлида сақланиб қолган шажарадан маълум бўлишича, қишлоқнинг кенгайиши, маълум ва машхур бўлиши асли келиб чиқиши ҳозирги Бухоро вилоятининг Ғиждувон туманига қарашли Соктаре мавзёидан бўлган Мир Сайид Фатҳулло номи билан боғланади. Энди, Мир Сайид Фатҳулло Соктаре қишлоғидан қачон ҳаж зиёратига кетган, қайтишда Балхда бўлиб, у ердан Насафга (Қарши) қандай келиб қолган, бу анча мураккаб муаммо. Шунга қарамай,

¹ Абу Тоҳирхожа. Самария. Т., «Камалак», 1991, 37-бет.

² Абу Убайда бин ал-Жарроҳ. Қарши, «Насаф», 1994, 1—8-бетлар.

шажарада тилга олинган баъзи тарихий шахслар исми шарифлари уларнинг яшаш даврини аниқлашга имкон беради, дейиш мумкин.

Шажарада зикр этилишича, Мир Сайид Фатҳулло Каъбатуллоҳ сафаридан уммулбилод — шаҳарлар онаси Балхга етиб, бир муддат шу ерда туради. Ҳазрати Хожа Порсойи Валининг файзли мазорида яшаган Мир Сайид Фатҳуллога Насафга қарашли бўлган Кўҳна Боғ мавзеъига бориш ишорати бўлади. Мир Сайид Фатҳулло Кўҳна Боғ мавзеъи яқинига келиб ўрнашди. У мақом тутган жой шажарада «ҳозирда маъруф ва машҳур бўлган Подрон қишлоғидир», деб кўрсатилади: «Бо амри холи бузургвор ва ба ишорати арвоҳи азизон мурожаат намуда дар мавзеъи Кўҳна Боғ аз тавобеъати Насаф, алҳолки, маъруф ва машҳур ба қарияи Подрон аст, дар инжо омада, бинои хонақоҳ намуда истиқомат ихтиёр кардаанд (яъни: Улуғлар амри ва азизлар арвоҳлари ишорати билан Насафга қарашли бўлган, ҳозирда таниқли ва машҳур бўлган Подрон қишлоғидирки, у жойга келиб, хонақоҳ бино этиб, яшашни ихтиёр қилди)».

Потрон қишлоғига асос солина бошлаган даврда, шу тариқа, ҳозирги пайтда унинг теварак-атрофида бўлган Хитойкенти, Бешкент, Чароғил, Қовчин ва Боғот қишлоқларидан биргина ана шу охиргиси тилга олинади. Замонлар ўтиши билан Потрон шимолида жойлашган Боғот (Кўҳна Боғ) билан улар оралиғида Каҳлак вужудга келади. Албатта, бу деган сўз зикр этилган қишлоқларнинг тарихи қадимий эканлигини инкор этиш эмас. Агар Каҳлак қишлоғи таржимаи ҳоли бобида гап боргудек бўлса, қишлоқ ҳудудидаги қадимий тепаликнинг ўзи милоддан олдинги асрлар ҳақида сўйлаши бегумон. Бў ўринда баҳс қишлоқ номининг қачон пайдо бўлганлиги хусусида бўлиши мумкин. Ўтмишда ҳам жой номлари турли сабабларга кўра ўзгариб турганлигини эътибордан соқит қилиб бўлмайди.

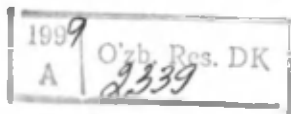
Мир Сайид Фатҳулло ҳазратларининг хонақоҳ қуриши, шубҳасиз, бежиз бўлмаган. Насаф уламолари маслаҳати, ённки, кўрсатмаси туфайли шу жой танланганлигини тасаввур этиш мумкин. Қолаверса, хонақоҳ шайхлар, дарвишлар зикру самоъ қиладиган катта жой, масжид вазифасини ўтаган. Кимсасиз, ҳойҳот ерда бу хилдаги бинолар қурилиши урф бўлмаган. Қишлоқнинг номи Подрон — Потрон бўлиши ҳам нисбатан кейинроқ юз берган, дейиш мумкин. Биз бироз олдин-

роққа кетиб, Мир Сайид Фатхуллонинг кейинчалик Потрон аталиб, таниқли бўлиб кетган қишлоққа ўрнашувини XV асрнинг охирларида бўлган, дейишни лозим топамиз. Бу ҳақда шажара таҳлили муносабати билан муфассалроқ тўхталамиз.

Подрон номининг «Потрон»га дунуви ёхуд бу атаманинг маъноси хусусида ҳам мушоҳада юритиш лозим бўлади. Олдинроқда, қишлоқнинг Потрон (аниқроғи Подрон) номини олиши Мир Сайид Фатхулло келишига нисбатан анча сўнграқ бўлган, деган тахмин айтилди. Мулоҳаза қилиб кўрайлик. Қишлоқ нуронийлари нақлларини, фузолалар айтиб кетган танбеҳларни ҳам эътибордан соқит қилмайлик.

Қишлоқ қариялари айтадиган ва фикрларга маҳкам ўрнашган бир ривоят қуйидагича: Ҳасанзодалар (яъни Мир Сайид Фатхулло авлоди — *муал.*) қишлоққа келгунча бу жойлар яйлов ерлар бўлиб, бир подачи-ю бир сурув молдан бўлак нарсаси йўқ эди. Яккам-дуккам юлғунларни демаса, қуёш иссиғидан сақлайдиган бирон паноҳ кўзга ташланмасди. Подачи тарвақайлаб ўсган энг баланд юлғун остида соялаган. Ҳозир ўша юлғун мазористоннинг шарқи-жанубий тарафида бўлиб, подачининг уруғ-аймоғи унинг жанубига дафн этиб келинган. Пода боқиладиган майдонлик, яйлов ерлар бўлганилиги учун қишлоқ номи «Пода равон» сўзидан келиб чиққан эмиш. Одатда, нақл ва ривоятларда ҳақиқат ва афсона бирлашиб кетади. Ҳақиқат қаерда тиним олади-ю, афсона қайси жойда жонсарақ бўлади, фарқлаш мушкул. Бу ривоятда ҳам айнан шундай. Мазоротда кекса юлғун борлиги рост, унинг жанубига кишилар дафн этилгани ҳам бор нарсаси. Чўпон ким бўлган, бу эса, муаммо.

Қишлоқнинг маърифатли, фозил кишиларидан бири, бевосита биз тилга олаётган шажарага даҳли бўлган Руйиддинхон Акбаров бу ҳақда ўз эшитганларини шундай ифода этади: «1997 йил куз фасли эди. Кунларнинг бирида раҳматлик Носирхон Шамсиддинов Халфа бобомникида (Акбархон — *муал.*) гурунглашиб ўтириб, қишлоғимиз номининг маъноси ҳақида анча баҳс қилдилар. Ўша суҳбатда мен ҳам билагонлик қилиб, тарих ўқитувчимиз айтиб берган Потрон сўзининг моҳияти ҳақида гапирдим. Ўқувчилик чоғимизда муаллимимиз қулоғимизга қўйган гаплар бундай эди: Потрон қишлоғи пайдо бўлмасдан илгари унинг ери Насаф беклигига қарашли Шуллик қабиласига тегишли бўлган экан.

Қабиланинг моллари шу ерда боқилар экан. Моллар равон ўтлагани боис, текис майдонлик эмасми, бу жойни «Пода равон» ер деб аташган. «Пода равон» сўзи бора-бора Потронга айланган экан, деб у зотларга билганимча сўзладим. Халфа эшон бобом сўзимни диққат билан тинглаб, бу авомий гап, дедилар. «Сенинг бу айтиб берган чўпчагинг ноиложликдан, авомона тўқилган гапдир. Аслида Потрон «Пода равон» сўзидан келиб чиқмаган, балки «Мавзеъи падарон», яъни «Оталар ери» деган маънидан пайдо бўлган, набирам, «Ота» деб туркий лафзда шайхлар, катта авлиёлар тушунилган. Жумладан, Ҳазрат Аҳмад Яссавийнинг иниларини Иброҳим Ота деганлар, Занги Отани яхши биласан...

Ростини айтсам, қишлоғимиз номи борасида бу хилдаги таърифни бошқа ҳеч кимдан эшитмаганман. Ушанда ажабланиб, бу талқиннинг моҳиятига тушунмаган эканман. Энди эса, шажара билан танишиб чиққанымдан кейин бобомнинг нимага асосланиб шу хулосага келганлигини англагандек бўлдим. Бу таърифга кўплар бовар қилмайдилар, чунки қишлоқ тарихини яхши билмайдилар, юзаки айтилган ва пода боқиш билан изоҳланадиган таъриф гўёки уларни қаноатлантиради. Гап эса тамомила бошқа томонда: қишлоғимиз номи улуғ зотлар, аниқроқ айтганимда, Мир Сайид Фатҳулло ва унинг ўғил ва набиралари («Етти Тўғ Ота» аталишининг маънисини ҳам бу етти зотнинг ҳар бири бошида бир тўғ кўтарилганлиги билан изоҳланади) ҳаёти, фаолияти, турбати билан боғлиқдир. Етти машойихнинг қабри Ички мазоротдадир. Мир Сайид Фатҳулло ҳазратларидан Мир Сайид Исҳоқ, Мир Сайид Абу Туроб исмли икки ўғил ва Сайид Зиёвуддин, Сайид Низомиддин, Сайид Муртазо, Сайид Асадулло деган набиралар ўрчиган. Мир Сайид Абу Туробнинг ўғиллари ўз даврининг комил кишилари бўлиб етишганлар. Бири Қундузда, иккинчиси Кулобда, учинчиси Ҳисорда оламдан кўз юмган. Уларнинг хоки поклари кейинчалик Потронга олиб келинган. Оқибатда, йиллар ўтиши билан етти зоти боборакат дафн этилган жой форсийчасига «Мавзеъи падарон» — оталар ери деб аталиб кетган. Шажарада ҳам «Подрон» ёзилган. Бу сўз бизнинг асримизда «Потрон»га айланади. Менинг хулосам шулки, «Потрон» атамасининг «пода равон»га мутлоқа алоқаси йўқ, аксинча, у қишлоққа асос солган, унинг кенгайиб, катталашиб, танилишига раҳнамолик қилган Оталар — шайхларга нисбат ўлароқ вужудга келган.

Бошқача айтадиган бўлсак, қишлоғимиз шайхлар, сайидлар, туркийчасига оталар қишлоғи деган номдир».

Нақллар, мушоҳадалар... Номларнинг пайдо бўлиши турли омилларга боғлиқ эканлигини яхши биламиз. Лекин тарихий манбаларда айтарли тилга олинмаган «Потрон» сўзининг маъносини илмий жиҳатдан изоҳлаш мушкул. Дарвоқе, Потрон қишлоғи ҳақидаги маълумотлар XVI асргача бўлган тарихий ҳужжатларда, вақф маълумотномаларида, қўлёзмаларда учрамайди. XX асрга қадар Қашқа воҳаси Бухоро амирлигига тобеъ бўлган. Қарши ва унинг теграсидаги айрим мавзеълар шайбонийлар даврида вақф ерлари қилиб белгиланган. Ана шу вақф ҳужжатларида Потрон ариғи бир-икки жойда зикр этиб ўтилади. Қарши ҳудудида сувнинг қанчалик аҳамиятга эга эканлигини писанда қилиш ҳожат эмас. XVI асрда ҳукм сурган шайбоний ҳукмдорлари ҳам экин ерлари ва уларга бериладиган сувнинг ҳисобини қаттиқ назорат қилганлар. Буни XVI аср биринчи чорагида тузилган «Вақфномаи ҳазрати Шайбонийхон» («Вақфнома») асарида келтирилган далиллар ҳам тасдиқ этади. Ушбу тарихий манба шайбонийлар ҳукм сурган даврда ердан фойдаланиш, ерга эғалик ҳуқуқи ва ер олди-сотди муносабатлари тўғрисидаги қимматли маълумотларни жамлайди.

«Вақфнома»да, жумладан, XVI аср бошларида Насаф вилоятида мавжуд бўлган вақф мулклари ҳақида гапирилар экан, биз кўзда тутаётган Потрон ариғи ҳам зикр этиб ўтилади: «Насаф вилоятидаги вақф мулклари мажмуи: Ғубдин қишлоғи бутунисича ва тўласинча. У Насаф вилоятининг юқори қишлоқларидан ва деҳқончилик учун яроқли кўпгина ерларни бириктиради. Бу қишлоқ тўрт тарафлама аниқ чегарага эга. Қибла томондан яхши маълум бўлган ва таниқли одамлар қўлида ва ихтиёрида бўлган Потрон¹ ариғидан сув ичадиган ерлар, қисман яхши маълум бўлган кишилар қўлида бўлган Вижкат² ерлари, бир четдан ҳеч кимга тобин бўлмаган ўлик ерлар билан туташади. Қишлоқнинг шимолий ҳудуди қисман давлат мулки бўлган Ниёзий³ қишлоғи мавзеъи, бир четдан олий насаб амир Абдул

¹ «Вақфнома»ни нашрга тайёрлаган Р. Г. Муқимлова «Потрон»ни шундай ўқиган.

² Бу, эҳтимол, Бешкентнинг қадимий номидир.

³ Ниёзмудин қишлоғи.

Али Тархоннинг ўғли Боқи Тархоннинг вақф мулкларидан бўлган Ёзмудин¹ мавзеъси ерлари билан ушлашади ва улар вақф ҳисобланиб, маълум сарфга қаратилгандир. Ҳаммага маълум бўлган Мирмирон қишлоғи билан (бу ерлар Мавлоно Хожа Али ал-Хоразмий мулкидир) чегараланади»².

XVI асрнинг 20-йилларида вақф ҳужжатларидан тузилган мазкур асарда Потрон ариғи зикр этилиши бежиз эмас. Эътибор қилайлик, Потрон ариғи **яхши маълум бўлган** (шубҳасиз, ҳукмдор шайбонийларга) ва **таниқли одамлар** (табиийки, Қашқа воҳаси халқига) **қўлида эканлиги** алоҳида уқдирилади. Бу, яхши маълум бўлган ва таниқли одамлар кимлар эди? Бу саволга тўғридан-тўғри Мир Сайид Фатҳулло авлоди деб жавоб бериш ўринли бўлса-да, шу хусусда халқ ҳафизасида сақланиб келаётган нақлларни келтириб ўтиш мақбул бўлур эди.

Потрон қишлоғининг энг кекса отахонларидан бири, 90 ёшли Очил бобо шундай ҳикоя қилади: «Вақтики, Етти Тўғ Оталар ҳаж сафаридан қайтаётиб, Амурарё ёқасида тўхташадилар. Тонг чоғи бомдод намозини адо этиб бўлишгач, уларнинг улуғи дарёнинг ёқасига бориб, қўлидаги ҳассани сувга ботириб, ўз аҳлига мурожаат қилади:

— Эй аҳлим, менинг орқамдан эргашинлар, шарт шулки, ҳеч ким ортига қайрилиб қарамасин.

Шу аҳдан сўнг, у зот ҳассадан из қолдириб, илғари қараб юрадилар. Бутун аҳли қавм унга эргашиб, анча йўл босади. Улуғ зотнинг каромати ўлароқ, ортларидан нимадир шовуллаб келаётганлигини ҳис қилишади. Қавм орасида бесабрлари ҳам бўлади. Сўфи Надир Сўфи Садирнинг енгидан ушлаб, «мўъжизани кўрмайсанми?!» дейди бетоқатланиб. Анчадан буён ўзини орқага қарашдан зўрға тийиб келаётган Сўфи Садир Сўфи Надирнинг имосидан кейин беихтиёр орқасига қараб қўяди. Не кўз билан кўрсинки, ҳасса изи катта ариқ ҳосил қилиб, ундан бир тегирмон сув шовиллаб оқиб келаётганмиш.

Қавмларидан ноқислик содир бўлганлигини дарҳол англаган зоти боборакат тўхтабди ва ҳассасини тик тутиб, орқаларига ўгирилиб:

¹ Қишлоқ номи.

² Р. Г. Муҳминова. К истории игранных отношений в Узбекистане XVI в. «Вақф-наме». Т., 1966, 193, 290-бетлар.

— Эй Сўфи, бизга ўзимизга ато этилган равзага сув олиб бориш инояти бахшида этилган эди. Бу ниятни адо этмоқ токи сиз орқага қарашингизгача насиб қилган экан. Энди равзага қадар қолган масофани қўл билан қазिश лозим бўлади.

У улуғ зот шундай дебдиларда, равзалари томон кета бошлабдилар. Кўп йўл юришибди. Охир, узоқдан бир қишлоқнинг қораси кўринибди. Қишлоқ уйлари дов-дарахтлар орасидан зўрға кўриниб тураркан. Қавмлардан бири «бу мавзеъ қадимдан боғ-роғ бўлган экан-да», дебди. Шундан қавм аҳлига биринчи кўринган қишлоқ «Кўҳна боғ» деб аталиб кетибди. Бу, энди, Потронга деярли туташ ҳозирги Боғот қишлоғи бўлса, ажаб эмас.

Ул зоти боборакат ўзларига тайин қилинган равзага етгач, қўлларидаги ҳассани ерга суқиб, «бизнинг манзилимиз шу ер бўлади», деб фотиҳага қўл очибди. Янги манзилларида бир қанча вақт ором олганларидан сўнг ёнидаги ҳамроҳлари билан хонақоҳ қуришга киришибдилар. Ойлар, йиллар ўтиб, бу манзил одамлар билан гавжумлашибди, кароматли зотнинг довуғи чор атрофга ёйилибди, унинг хизматида бўлишни истаб одамлар турли тарафлардан кела бошлашибди. Шу сабабдан, у кишининг манзил тутган жойларида бир эмас, бир неча уруғга мансуб кишилар туғди-битди бўлиб қолишибди. Ул зоти боборакат ёшини яшаб, оламдан қайтганларида муборак жасадлари ўзлари қурдирган хонақоҳнинг кун чиқар тарафига қўйилибди.

Орадан шунча замонлар кечган, қанча сувлар оқиб кетган бўлса-да, потрон ариғининг қазилмай сув чиқадиган ва қазимаса сув чиқмайдиган қисмлари борлиги элга яхши маълум. Ул зоти боборакатнинг дуоси билан кўкарган дарахтлар ва қадимий хонақоҳ ўрни ҳамон сақланиб қолган».

Қарши чўли ҳақидаги ривоятларда шу мазмундаги воқеалар турли шаклда такрорланади. Дарвоқе, афсоналарда ҳақиқат уруғи нишлаб туришини таъкидлаш ҳожат эмас. Жейнов кексалари ҳам шунга яқин нақлни айтадилар. Қашқадарёнинг қуйи қисмида жойлашган қишлоқлар учун оқар сув ҳамиша, ҳамма асрларда ҳам муаммо бўлиб келган. Халқнинг орзу-истаклари ўз ифодасини топган нақлларда хаёл ва ҳақиқат аралаш келиши давр руҳини акс эттириш билан боғлиқдир. Чунки XVI асрда, аниқроғи, шайбоний ҳукмдорлардан бири Абдуллахон даврида Қарши чўлини суғориш, унга сув

олиб келиш масаласида бош қотирилган эди. Ўша пайтда Амударё сувини Қарши чўлига чиқариш режалаштирилган ва баъзи тарихий маълумотларга кўра, Келиф вилоятидаги Қора Камардан, ниҳоят, сув чиқаришга муваффақ бўлинган. Академик В. В. Бартольд ўзининг «Туркистоннинг суғорилиши тарихига доир» номли асарида ана шу ҳақда жуда қизиқарли бир далилни келтириб ўтади. Жумладан, у Бухорода манғитлар сулоласи ҳукм сурган йилларда Бухорода суғориш масалалари бўйича текширувлар бошлиғи бўлиб турган Е. Н. Блумбергнинг унга «Мактуботи Алломий» номли бир қўлёзма тақдим этганлиги ҳақида сўзлайди. Аниқланишича, бу қўлёзма асар Ҳиндистонда Акбаршоҳ подшоҳлиги даврида (XVI аср охири — XVII аср бошлари) унинг вазири лавозимида турган Абул Фазл қаламига мансуб экан. Мазкур қўлёзмадан Ҳиндистон подшоҳи Акбарнинг Туркистон ҳукмдори Абдуллахон номига ёзилган мактуби матни ҳам ўрин олган. Шу мактубдан маълум бўлишича, Абдуллахон Келиф вилоятидаги Қора Камардан (Амударёдаги) Насаф атрофидаги ерларни суғориш учун анҳор қаздирган. Анҳор қазилганга, сув чиқаришга турли туманлардан кўплаб аҳоли жалб этилади ва кўчириб келтирилади. Сув чиқариш ишига тортилганлар 5 йил давомида олиқ-солиқлардан озод қилинади. Қарши шаҳрининг қуйи қисмида сувсизликдан қақраб ётган ерлар экин майдонларига айланади, янги-янги қишлоқлар, аҳоли манзиллари вужудга келади. Шулардан бири Абдуллахоннинг номи билан боғланувчи Файзобод деган қишлоқдир. Академик В. В. Бартольд Абдуллахоннинг Қора Камар анҳори ҳақидаги гапининг давомида¹ Амударёдан чиқазилган бу ариқнинг Боқи Муҳаммадхон даврида кўмиб юборилганлиги (Насаф вилояти аҳолисининг саркашлиги баҳонасида) айтилади. Қарши вилояти аҳолиси (афтидан, Абдуллахон даврида кўчириб келтирилган, янги ерларга эгалик қилган фуқоралар) шайбонийлардан тожу тахтни тортиб олган аштархонийлар сулоласини қўллаб-қувватламаган ва уларга қарши исён кўтарган. Аштархоний ҳукмдор Боқи Муҳаммадхон (1605 йилда вафот этган) ғалаёнчи насафликларни жазолаш учун уларнинг тирикчилик манбаи Қора Камар анҳорини буздириб, кўмдириб ташлаган.

Академик В. В. Бартольд манғитлар сулоласи ва-

¹ Қирғиз: Поён Раншанов. Қашқадарё тарихи. Т., «Фан», 1995, 750-бет.

киллари Қарши чўли қўшимча даромад манбаи бўлишини кўзда тутиб Қора Камар анҳорини қайта тиклаш ҳаракатида бўлганлигини ҳам гапириб ўтган эди. Хусусан, амир Ҳайдар XIX асрда бу ишга қаттиқ киришадди. Бироқ, амир ёнидаги ғаламис вазирлар Насаф аҳолиси бу ишдан мағрурланиб (аниқроғи, бойиб) кетиб, аввалгидек бўйсунмаслик шевасини ошкор қиладилар, деб уни бу йўлдан қайтарадилар. Шу тариқа амир Ҳайдар Қора Камар орқали Амударё сувини Қарши даштига олиб келиш фикридан¹ воз кечади.

Сув чиқариш билан боғлиқ нақлларда ҳаёт ҳақиқати билан бир қаторда, орзу-армонларнинг қўшилиб келиши анъанавийдир. Потрон ариғи хусусида ҳам шунини айтиш тўғри бўлади. Аввало, Мир Сайид Фатҳуллонинг Потронга келиши, шажарадаги баъзи далилларга қараб ҳукм қилганда, теурийлар салтанатининг охириги йилларида юз берган, дейиш мумкин. Қолаверса, унинг бу мавзеъга келиб қолиши тасодифий бўлмай, катта доирада (бузурғлар ва дин арбоблари) ҳал этилганлигини тасаввур этиш мумкин. Сўнгра, теурийлар ўрнига келган шайбоний ҳукмдорлар Қарши даштларига сув олиб келиш бобида маълум ишларни амалга оширар эканлар, бу соҳага эл ўртасида катта нуфузга эга бўлган эшону авлиёларни, машойихларни, сайидларни жалб этмаслиги мумкин эмасди. Мир Сайид Фатҳуллонинг ўзи келган манзилда хонақоҳ қурдириши сувсиз бўлиши мумкин эмасди, албатта. Шунга кўра, Потрон аҳолиси ўзларининг қутлуғ машойихи Мир Сайид Фатҳуллодан, энг аввало, сув келтирган азиз сифатида миннатдор бўлишлари жоиздир.

Тагин бир ривоятни эътиборга ҳавола этайлик. Бу нақлни мулло Отамурод Ҳайдар ўғли ҳикоя қилган эдилар: «Қишлоғимизнинг шимоли-шарқий қисмидан жануби-ғарб сарига қараб катта ариқ ўтади. Қишлоқ эли оғзида ариқ тавсифи шундай: «Бу манзилга қадам қўйган бир азиз зот, шу ерларга сув келтириш учун икки сўфисининг қўлига ўз ҳассасини тутқизиб, «боринглар, бу ҳассанинг бир учини Қашқадарёга ботириб, орқаларингга қарамай то бу ерга етгунча судраб келинглар», деб юборибди. Сўфиларнинг оти, бирисиники Садир экан-у, наригисиники, билмадим, Надирми, Узун Ҳасанми, экан, улар пирлари айтган янглиғ Қашқадарё лабига бориб, пирнинг ҳассасини сувга ботириб, изла-

¹ В. В. Бартольд. Соч. III, М., «Наука», 1965, 161-бет.

рига қайтиб судраб кела бошлабдилар. Пир қўнган манзилга яқин қолганда, ярим йўлдамикин, сўфиларнинг бири кўнглида шайтон қутқуси голиб бўлиб, қайрилиб изига қарабди. Кўрадики, ҳасса судралиб келган ер ёрилиб, бир ариқ сув оқмоқда экан. Сўфилар орқага қараган жойда сув таққа тўхтаб қолади. Сўфилар ҳассани қайта бошдан судраганлари билан каромат зоҳир бўлмайди. Манзилга хомуш қайтган сўфиларни кўрган пир, «зарари йўқ, энди бу ёғини қазиб сув олиб келамиз» деган экан. Сув ўзи оқиб чиқиб келган жойдан бу томонини ариқ қилиб қазийдилар. Манзилга сув келгандан сўнг, биринчи эккан «дарахт»лари пирнинг ҳассаси бўлади. Ҳозир ҳам ўша ҳассадан ўрчиган чилон жийда дарахтлари Етти Тўғ Ота қабристониди кўкариб турибди».

Ривоят ва нақллар масофа ва маконни тан олмайди. Шубҳасиз, Қашқадарёдан ҳозирги Потрон қишлоғига қадар сув олиб келиш осон иш бўлмаган. Агар шу хусусда бироз узоқроққа бўйлайдиган бўлсак, қадимий Навтоқ (Еркўрғон), Нахшоб (Насаф) теварак-атрофида суғориладиган деҳқончилик милоддан бурунроқ йўлга қўйилганлигини қадимшунослик фани аллақачон далолат этган. Бундан ташқари, қадим юнон муаррихлари асарларида ҳам юртимизда сунъий суғориш иншоотлари — дарёларга тўғонлар қуриб сув чиқариш, ариқ ва анҳорлар қазилар ва ҳоказолар ҳақида маълумотлар берилади. Чунончи, Ҳирудот Ўрта Осиёда Эрон подшоҳлари бир замонлар дарёларга тўғонлар қурдирганлиги ҳақидаги гапни эшитганлигини¹ ёзган эди.

Эрон ва Турон ҳукмдорлари милоддан аввалги асрларда қаттиқ курашлар олиб борган. Гоҳ бу томоннинг, гоҳ у томоннинг қўли баланд келган. Эрон подшоҳлари Ўрта Осиё дарёлари тўғонларига эгалик қилганларида, бу жойнинг иқлим шароитини ҳисобга олганлар. Сувга эҳтиёж катта бўлган ўлка аҳолисидан қўшимча товлар олишни кўзлаган босқинчи ҳукмдорлар сунъий суғориш иншоотларини ўз қўлларига олганлар, уларни қаттиқ назорат остида сақлаганлар. Бинобарин, эронийлар бу ўлкани мазлум этгунга қадар ҳам бу ҳудудларда сунъий суғориш ишларида катта тажриба бўлган. Йўқса, эронийлар бу ишга бу қадар ружу қилмаган бўлур эди. Шунини кўзда тутган таниқли қадимшунос олим О. Г. Большаков бу ҳақда шундай де-

¹ В. В. Бартольд. Соч. III, 101-бст.

ган эди: «Ўрта Осиёда сунъий суғориш... анча олдинги даврларга тааллуқлидир. Сунъий суғоришнинг кенг ёйилган шакли милоддан аввалги IV—III мингйиллик бўсағаларида вужудга келади. Йирик суғориш иншоотлари Мурғоб текислигида, Амударё, Зарафшон, **Қашқадарёда** (таъкид бизники — *муалл.*) милодга қадар бўлган I-мингйиллик ўрталарида пайдо бўлади ва бунда четнинг таъсири истисно этилади».¹

Хорижнинг таъсирисиз милоддан аввалги VI—V асрларда шаклланган сунъий суғориш тизими, хусусан, Қашқа воҳасида Навтоқ ҳокимиятининг гуллаб-яшнаш даврига тўғри келади. Навтоқ ҳукмдори қасридан 3—4 чақирим жануброқда, ҳозирги Шулликтепа манзилида (кейинроқ бу ерда Насаф — Нахшоб шаҳри қад ростлайди) воҳанинг қуйи қисмига сув тарқатадиган сувайирғич вужудга келган. Бошқача айтганда, қуйига кетган барча ариқлар боши шу ерда туташган. Бироқ, мўғуллар истилоси даврида (XIII аср бошлари) Шулликтепа сув иншоотлари вайрон этилади, дамбалар, тўғонлар бузиб ташланади, ариқлар кўмиб юборилади. Темурийлар даврида ариқларнинг асосий қисми тикланади. Лекин мўғул ҳукми остида ўтган бир ярим асрлик таназзул воҳанинг қуйи қисмидаги ўнлаб қишлоқларнинг йўқ бўлишига, унумдор ерларнинг қақшаб, саҳрога айланишига сабаб бўлган. Эҳтимол, Потрон қишлоғи ўрни Мир Сайид Фатҳулло ҳазратлари келгунга қадар гуллаб-яшнаган, боғ-роғлар ривож топган жой бўлгандир. Кейинчалик Потрон аталган бу жойнинг аввалги номи «Кўҳна боғ» бўлгандир. Чунки, шажарада Боғот қишлоғи эмас, айнан Кўҳна боғ деган жой тилга олинади. Ҳасса судраб сув келтириш ҳақидаги афсона замиридаги ҳақиқат, эътибор қилинса, бу ерларда олдинлари ҳам суғориш ишлари амалга оширилганлигини тасаввур қилишга имкон беради. Кўмилиб кетган ариқ ўрнини излаш, қазиш ишлари ривоятларда афсонаомуз тарзда ифода этилган, албатта.

Мир Сайид Фатҳулло ҳазратлари ва унинг авлодини Потрон эли неча асрлар давомида «Етти Тўғ Ота» деб эъзозлаши, хокини кўзига тўтиё қилиши сабаблари сувга бориб тақалади. Қишлоқда тўқилган биринчи афсона ҳам, шу тариқа, сув ҳақидадир. Замонлар ўтиши билан Пирнинг номи унут бўлган. Лекин ҳеч қачон, ҳеч қайси асрда унинг ва авлодининг хоки эл тарафи-

¹ В. В. Бартольд. Соч. III, 102-бет.

дан хор этилмаган. Ҳали бу ҳақда тўхталамиз, бу борада айтадиган гапларимиз бор.

Қишлоққа ариқ олиб келинган, Пирнинг маслаҳати билан унинг икки тарафига 2—3 метр чамаси узокликда, бир-биридан 15—20 қадам нари қилиб қаторлама Балхий тут экилади. Нақл қилинишича, бир қусурга йўл қўйган бечоранинг гуноҳидан ўтиб, унга экилган тутларни ариқ сувидан кўза билан суғориб, вояга етказиш топширилади. 70—80-йилларга қадар асрий тутларнинг юзга ёвуғи сақланиб қолган эди. 1991 йилда қишлоқ йўлини кенгайтириш чоғида уларнинг кўпи қирқиб юборилди. Ҳозирги пайтда икки-уч одам қулочига сизмайдиган қадимий тутлардан 20 та чиқарчиқмас қолган, холос. Бу тутларнинг ҳар бири ўтмишнинг ўзига хос яшил гувоҳи. Зотан, қишлоқнинг Эгришоҳ кўчаси бошидаги қадимий тут дарахтини «Боботут» деб атаганлар. 1940 йилларда қишлоқнинг қариялари Боботутнинг ёшени 300—350 йил деб айтганларини эсловчилар бор. Боботут, эҳтимол, Пирнинг ўз қўллари билан экилган дарахт бўлса, не ажаб?!

Потронда ҳали-ҳануз тутлар билан боғлиқ ривоятлаб сақланиб қолган. Бу нақлларни эсга олишдан мақсад, тут дарахтларининг қишлоқ пайдо бўлиши тарихи билан узвий боғлиқлигини таъкидлашдан иборатдир. Қишлоқнинг Потрон-Қовчин қисмида яшовчи диёнатли инсон, 75 ёшни қоралаган Ҳусан ака Алиқулов бир суҳбатда ҳикоя қилиб берган эди. Нақл тубандагича. Потрон-Қовчин ерида Якка Тут деган авлиё бўлган. Иттифоқо, йўқ ердан бир қуриган тут пайдо бўлиб қолган. Йўлдош Юсуповнинг отаси, нима бўлиб, шу қуриган тутни олиб кетиш учун кесиб аравага ортади. Одамларнинг айтишларича, от-арава, устидаги киши ўн қадам юрар-юрмай ёниб кетган. Тутни арралаган чоғда ундан қон сизган. Шунда ҳам билишмаган. Бу воқеа тахминан асримизнинг 28—29-йилларида содир бўлган.

— Ёдимда қолган яна бир бўлган воқеа шундай, — деб нақлни давом эттиради Ҳусан ака, — менинг Болта Жума ўғли деган тоғам бўларди. Эсимни таниб қолганман. Тоғам босмачи деган ном олган, ҳамма ундан ҳайиқади. Ўзи денг, бир деҳқон одам бўлса. 1894 йилда туғилган, бинойидай ишлаб юрган. Замоннинг алғовдалғов эканлигидан ҳар ким ҳар равиш қилади, демайсизми?! 20-йилларнинг охирларида бойларга қарши очилган ўт айрим юрагида кеки борни ҳам, текин мол

ишқибозларини ҳам қурига тортмай қолмаганда. Шу яқин-атрофда Акиш, Шилви қишлоқлари бўлган. Тойча, Ражабали деган одамлар тўда бўлиб (бу тўдага бизнинг тоға ҳам тортилган), Ғузорнинг Янгикент деган қишлоғига уч оғайни бойнинг уйини талашга борганлар. Ўртадаги уйни босганлар. Бойлар ҳам анойи эмас экан — ўша йилларда ҳамма ўзидан қўрқиб, ҳушёр тортиб қолган эди-да — уйга тушган йигитларга ҳамла қилганлар. Ҳаммаси қутилиб қочади-да, тоғам шўрлик қўлга тушиб қолади. Кейин, жумардлики қаранг, қочган олти жўраси уни бир амаллаб қутқозишиб олишди. Тоғамнинг ранги-рўйи кетган, халлослаб, зўрға нафас оларди. Беморланиб қолган тоғамни дарддан холос қилиш учун фол очдирадилар. Фолчи, «йигитни Якка Тут авлиё тутган, у авлиёнинг ёнида кечаси ёлғиз ётиб ухлаб қолган, 3—4 ёшарлик наввосни сўйиб, худойи қилиб юборса, шифо топади», деган.

Тоғамнинг, ҳақиқатда, Якка Тут авлиё яқинида 4 таноб ери бўларди. Фолчининг айтганини қилиб, катта ола ҳўкизни сўйдилар. Мен шунда 6 ёшда эканман. Демак, 1929 йил бўлади. Қассоб ола ҳўкизнинг бошини олаверсин, «Болта оламдан ўтди», деб хабар келди. Ҳамма унинг уйига қараб чопди. Ақлимни таниб билдимки, тоғамни Якка Тут авлиё тутмаган, балки унинг бўлғилиғи Ғузорда бўлган, калтак зарбидан жигар-бағри эзилиб кетган экан.

Тарихий маълумотлар ва ривоятлардан қандай хулосалар чиқариш лозим бўлади?! XVI асрга оид вақф ҳужжатларида Потрон ариғи алоҳида уқдириладики, бундан шу атрофда бўлак сув манбалари бўлмаганлигини тасаввур қилиш қийин эмас. Буни мулло Отамурод Ҳайдар ўғли айтиб берган қуйидаги нақл ҳам тасдиқ этади, дейиш мумкин: «Потронга Пирнинг каромати билан сўфилар таёқ судраб сув олиб келганларида бу теварак-атрофдаги қишлоқларнинг кўпи бўлмаган. Шунинг учун Қашқадарёдан то Потронгача тортилган бу ариқнинг номи «Потрон ариқ» бўлган. Қишлоқнинг этак сарисиди Ширкент манзили бўлган. Ширкент қишлоғи аҳолиси Потрон Пирга ихлосманд муридлар бўлишган. Улар Пирдан «таҳорат суви» сўрашган. Пирнинг ижозати билан Ширкент қишлоғига бир шох сув очиб берилган. То яқинларгача «Ширкентшоҳ» деган кичкина ариқча бўлар эди.

Потрон ариғи экин-тикиннинг мўл бўлишига, ризқ-рўзнинг кўпайишига боис бўлиб қолмасдан, аҳоли со-

нининг ортиб боришига ҳам сабаб эди. Пирнинг доврўғини эшитган, унга мурид бўлиш орзусида бўлган мўмин-мусулмонлар бирин-кетин, уруғ-қавм бўлиб қўчиб кела бошлайдилар. Қишлоқнинг экин майдонлари, пайкаллари кенгайиб боради. Қишлоқ нуронийларининг ҳикоя қилишларича, Потронда 24 пайкал ғалла экиладиган ерлар бўлган. Унинг олти пайкали сайидлар ва шихларники, 12 пайкали «тожиклар» деб аталувчи, асли қишлоқнинг туғди-битди, азалий халқи бўлган шўрватўқар, месит, хитой, арбоб ва қурбонбоқи уруғларига қарашли бўлган. Олти пайкал экин ери эса қишлоқ этагида жойлашган Потрон-Қовчин деб аталувчи қовчин уруғи вакиллариники бўлган».

«Пайкал» сўзи қадимий суғориш истилоҳларидан асосийси бўлиб ҳисобланади. Академик В. В. Бартольд Хуросонда Абу Абдуллоҳ Хоразмий тузган «Мафатих ал-улум» («Илмлар калити») асарида «пайкал» истилоҳининг учраши ва унинг ўтмишда «сувдан бир кеча-кундузда фойдаланиш навбати»ни англатишини¹ келтириб ўтади. Демак, пайкал бир кеча-кундуз давомида суғорилиши мумкин бўлган катта ер бўлаги, дейиш мумкин.

Мирзо Бадийи Девоннинг (XVIII аср) «Мажма ал-арқом» асарига шарҳлар битган А. Б. Вильданова «пайкал» сўзи моҳиятини шундай кўрсатади: «Пайкал — сувнинг маълум миқдори ва у билан суғориладиган ернинг аниқ ўлчови. Ушбу истилоҳ суғорилмайдиган ер қадрсиз бўлган Ўрта Осиёнинг қурғоқ ва саҳро ерларида қўлланилади. Қайсики, деҳқонлар умумий сув манбаидан навбат билан фойдаланар эканлар, ариқларни ҳам биргалашиб, ҳашар йўли билан тозалашган. «Пайкал» истилоҳи ер-сувдан жамоа бўлиб фойдаланиш бирлигини ифода этади».²

Потрон қишлоғига қарашли пайкал ерларнинг ададини аниқ айтиш қийин. Бир пайкалда қанча ҳўкиз, қўш ишлаганини тахмин қилса бўлади. Пайкаллар бир неча таноблардан иборат бўлган. Умуман, Потрон ерлари жанубдан Чороғил қишлоғи этагига қадар, ғарбдан эса Гадейтопмас қишлоғи сарҳадига, Тўрақул қишлоғи чекига қадар туташиб кетган. Потронликларнинг ҳовли-жойлари, боғ-роғлари, суғориладиган томорқаларидан ташқари 24 пайкал ғалла майдони бўлиши

¹ Қиранг: Поён Равшанов. Қашқадарё тарихи, 149-бет.

² Мирзо Бадийи Девон. Мажма ал-арқом. М., 1981. 104-бет.

унинг нисбатан жуда катта ҳудудни эгаллаганлигини кўрсатади. Асримиз бошларида қишлоқ аҳолиси сони 1,5 минг кишидан ошиқроқ бўлган. 374 хўжаликни боқиш учун шунча экин майдони кифоя қилган, албатта.

Потронлик ота-боболар суғориш ишларида катта тажриба орттирганлар. Потрон ариқ сувини ҳаммага тенг қилиб бўлишни таъминлаш учун кўза ўлчовидан фойдаланганлар. Ер эгаларига сув тақсимоли хўжалигига, танобига, ҳўкизи сонига қараб амалга оширилган, яъни фалончининг ери шунча, унга бир кўза сув, фиставончининг ери неча таноб, унга икки кўза сув, тариқасида бўлинган. Кўза дейилгани қум соатларидай гап. Унинг таги игнанинг кўзидай тешилиб, тўлдирилган кўзадаги сув (бир кўза, икки кўза ва ҳ.к.) оқиб тамом бўлгунча сув олган кишига ҳеч ким халақит бермаган. Махсус ажратилган мироблар кўзаларни назорат қилиб турганлар.

Кўп асрлар мобайнида Потрон қишлоғи осуда ҳаёт оғушида бўлган, чорвачилик, деҳқончилик, боғдорчилик билан шуғулланиб келган. Бироқ, XIX асрнинг иккинчи яримларига келганда Бухоро амирлигининг тинчи бузилиб, Туркистонга руслар доҳил бўла бошлагач, қишлоқлардан ҳам файзи баракат кўтарила бошлайди. Табиат инжиқликлари кўпаяди, қурғоқчилик устма-уст кела бошлайди. Дон-дун экилган пайкаллар ҳосил бермай қўяди. Айниқса, XX аср бошларида қишлоқ аҳолиси анча қийналиб қолган. Шунда авлоди сайидзодалардан бўлган Турсунхон эшон або-ажлодининг олижаноб ишларини давом эттириб, ўз корхонаси ҳисобига қишлоқ аҳлини боқади. Бу ҳақда ҳам кейинроқда тафсилли сўз юритилишини ҳисобга олиб, фикр-ни ихтисор этамиз.

Асримизнинг 20-йиллари собиқ шўро салтанатининг ўрнатилиши билан изоҳланади. Қонли тўнтаришни амалга оширган қизиллар миллий ўлкаларни ўз човутларига оладилар. Биз бу ҳақдаги тарихни такрорлаб, юракларни қайта бошдан қон қилмоқчи эмасмиз. Фақат биргина далилни келтириб ўтиш ила кифояланамиз. 20-йилларда рўй берган сиёсий касофотлар устига-устак, очарчилик балоси эл бошига ёпирилади. Не-ча аср давомида гавжум қишлоқ бўлган Потрон уч-тўрт йил ичида ҳувиллаб қолади. Кимлар қулоқ қилинган, кимлар бадарға этилган, кимлар сўроғсиз-айбсиз қамаб юборилган, кимлар уриб, кимлар отиб ўлдирилган... Кўпгина хонадонлар жонини қутқариш учун ўзга юртларга кўчиб қочганлар, баъзи шердил кишилар тарки

Ватан қилиб, Афғон тупроғига ўтиб кетганлар. 30-йилларда, кексаларнинг айтишича, Потрондек муаззам қишлоқда ҳаммаси бўлиб 29 хўжалик муқим қолган экан. Водариг-о, шундан 4—5 йил аввал ўтказилган аҳоли рўйхатида бу қишлоқдан 374 хўжалик ҳисобга олинган эди-я?! Бир қишлоқ қисмати шундай бўлганда, бутун Туркистонда аҳвол қандай бўлганлигини тасаввур қилиш қийин бўлмайди.

Потрон қишлоғи она-Юртимизнинг бир парчаси. Юрт бошидан не кечган бўлса, у барига шерик бўлган. Потроннинг меҳнатсевар, диловор эли собиқ шўро салтанатининг жавабасини ҳам, «ривожланган социализм» «ғалабасини» ҳам тотиб кўрди. 30-йиллар зуғумлари, қишлоқнинг энг эътиборли, обрўли, билимли, зиёли ва фозилларининг айбисиз қамоқларда чиритилиши, йигитларни қомига тортган даҳшатли уруш, 50-йиллардаги ситамлар, ер ўлча, мол сана қабилидаги шўро қолипида яшашга мажбур қилишлар ҳаммаси орқада қолди. Қишлоқ аҳли барига мардонавар чидади.

Ватан мустақилликка эришганда, мозийга қайтиб иш кўриш янада хайрлидир.

ШАЖАРА

«Халқнинг маданий қадриятлари, маънавий мероси минг йиллар мобайнида Шарқ халқлари учун қудратли маънавият манбаи бўлиб хизмат қилган. Узоқ вақт давом этган қаттиқ мафкуравий тазйиққа қарамай, Ўзбекистон халқи авлоддан-авлодга ўтиб келган ўз тарихий ва маданий қадриятларини ҳамда ўзига хос анъаналарини сақлаб қолишга муваффақ бўлди»¹, — деган эди Республикамиз Президенти Ислоҳ Каримов.

Туркий халқларда қадимдан етти отани билиш анъанаси давом этиб келган. Юртимизда ислоҳ қарор топгандан сўнг бу анъана шажара даражасига кўтарилади. Пайғамбаримиз Муҳаммад саллоллоҳу алайҳи вассалом асос солган динни ёйиш учун Макка ва Мадина, шунингдек, бошқа араб маъволаридан, қайсики, Пайғамбаримиз ва унинг хонадонига қариндошлик алоқалари бор кишилар турли юртларда қарор топадилар. Бу хилдаги келиш ва жойлашишлар турли даврларда кечади. Олдинроқда айтилгани сингари, ҳагто, кейинги аср-

¹ *Ислоҳ Каримов. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида...*, 137-бет.

ларда Макка ва Мадинадаги азизларнинг хокларидан ҳам баъзи бирлари кўчириб келинади ёхуд уларнинг рамзий қабрлари вужудга келтирилади.

Кейинчалик Пайғамбаримизга қариндошлик ришталари билан боғланган саййидлар, Али хонадонидан бўлган алавийлар ўзларининг насабномаларини тузганлар. Ўрта Осиё шаҳар ва қишлоқлари бўйлаб тарқалган улуғ ислом авлиёлари келиб чиқиши, шажараси охиروقибатда Муҳаммад (САВ) ва Ҳазрат Али ҳамда унинг фарзандлари Ҳасан ва Ҳусан билан боғланади.

Насабнома ва шажаралар улуғ алломалар, подшоҳлар авлодлари силсиласи учун ҳам тузилган. XX асрга қадар шаҳар ва қишлоқлардаги катта-кичик масжидларда қавмларнинг шажаралари сақланган. Фуқаролар, оддий қавмлар ўзларининг наслу насабини, уруғ-аймоғи ва ота-боболарининг пиру эшонини аввайлаб сақлангувчи шу ҳужжат орқали билиб олганлар. Насабнома ва шажаралар тарихнинг муҳим манбаи ҳисобланишга лойиқдир.

«Шажар» араб тилида дарахт маъносини беради. Луғат китобларида «Шажара — дарахтнинг тана, шох ва шохчалари каби тузилган схема (бундай схема кўпинча, бир отадан тарқалган авлод, наслу насаб, уруғ-аймоқ ҳақида тузилади)»,¹ деб таърифланади.

Оила Шарқда, шу жумладан, ўзбек халқида энг муқаддас тушунчадир. Оила ва унинг ҳаётимизда тутган ўрни ҳақида Президентимиз Исом Каримов қимматли фикрларни билдиради: «Оила — бизнинг ҳалқимиз учун миллатнинг кўп асрлик анъаналари ва руҳиятига мос бўлган гоят муҳим ҳаётий қадриятлардан биридир. Республикада оилалар асосан кўп сонли бўлиб, уларда турли авлод вакиллари бирга яшашади ва бирга ҳўжалик юриштишади. Бу эса болаларни тарбиялаш, уларни умуминсоний маънавий қадриятлардан, анъаналардан баҳраманд қилиш, билим даражасини ошириш учун қулай шароитлар яратади. Худди шундай оилаларда одамлар болалик чоғлариданоқ меҳнатсеварликни, катталарга ҳурматни, билим эгаллашга интилишни ўрганадилар».²

Оила чинакамига ҳаётимизнинг муқаддас қадриятларидан биридир. Оилада инсон тақдири шаклланади. Ҳурмат, меҳнатсеварлик, билимга интилиш, турфа ижобий хислатлар ўчоғи — хонадондир. Азалдан халқи-

¹ Навоий асарлари луғати. Т., 1972, 687—688-бетлар.

² *Ислом Каримов. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида...*, 253-бет.

мизда қарор топган анъана — оилаларнинг кўп сонли бўлиши ўз або-аждодини билишга, уларни унутмасликка маънавий эҳтиёж туғдирган. Олдин ўтган авлодлар кейин келгувчилар учун ибрат тимсоли бўлган. Шажараларда фақат исми-шарифлар, илму амаллар, таваллуд саналари зикр этиб қолинмасдан, зикр этилган шахснинг жамиятда тутган ўрни, мавқеи ҳам қаламга олинган.

Фуқаро шажаралари, таассуфки, ҳали яхши ўрганилган эмас. Қолаверса, подшоҳлик Россияси босқини ва етмиш йилдан зиёд давом этган собиқ шўро салтанати ҳукмронлиги даврида арабий битикдаги китоблар, шу жумладан, шажараларнинг деярли аксарияти йўқ қилинди, ёинки, Санкт-Петербургга ташиб кетилди. Аҳёнда фалон жойдан шажара топилибди, деган гаплар қулоққа чалинади. Жумладан, Занги Ота билан боғлиқ шажаранинг топилиши жуда ноёб воқеадир. Шажаралар VIII асрдан то XIX асрга қадар ўтган бир хонадонга мансуб кишилар силсиласини акс эттириши билан жуда катта тарихий-биографик қиммат касб этади. Биз бунда саййидлар авлодларига мансуб шажараларни кўзда тутаётирмиз. Чингизхон, Амир Темур, Шайбонийхон, Абдуллахон ва бошқа хону амирларнинг шажаралари, маълумки, Одам Атога қадар етказилади. Милоддан бурунги воқеа-ҳодисалар ҳақида ёзма манбалар мавжуд бўлмаган ҳолда, бу йўқликни қисман шажаралар тўлдиради.

Оила ва қариндошлик муносабатлари тор доирадаги, махтут, ижтимоий ҳаётдан ажралиб қолган ҳодиса эмас. Бу хусусда Президентимиз айтган қуйидаги гаплар фикримизни янада тўлароқ ойдинлаштиради: «Маънавий қадриятларнинг яна бир қудратли манбаи анъанавий оила ва қариндошлик муносабатлари одибдан иборатдир, катталарни ҳурмат қилиш, ўзаро ёрдамлашиш, келажак авлод ҳақида ғамхўрлик қилиш ҳаммиша унинг асосий қоидалари бўлиб келган. Афсуски, бу қадриятларга ҳам совет даврида жиддий путур етди. Совет тузуми хусусий тadbиркорликни тақиқлаб, «яқинларини қўллаш»га қарши кураш баҳонасида оилалардаги ва қариндош-уруғ ичидаги касбий кўникмаларнинг мерос бўлиб ўтишини йўққа чиқарди. Оилалар ва уруғларнинг анъанавий касбий ва иқтисодий «ўрни» йўқотилишига сабабчи бўлди. Натижада бу кўникмалар ва ахлоқий нормалар тўсиққа учради... Оила қадриятлари ва қон-қардонлик муносабатларининг қайта тикланиши ўз умрини яшаб бўлаётган оила-уруғ муно-

сабатларини абадийлаштиришни эмас, балки ҳар бир оиланинг иқтисодий, маданий ва касб жиҳатидан эркин бўлиш имкониятини англатиши лозим».¹

Оила қадриятлари ва унинг маданий жиҳатдан эркин бўлиш имконияти ҳақида гап борар экан, ҳар бир хонадоннинг ўз шажарасига эга бўлиш анъанасини тиклаш вақти-соати етмадимикин, деган ўйга борасан, киши. Зеро, собиқ шўро замонида Зот, Авлод, Насаб тушунчалари сиёсий таҳқир даражасига кўтарилган эди. Тавба дейлиг-у, итнинг ва отнинг зотини (шунда ҳам бирор-бир мусобақа боис) суриштириш мумкин эди-ю одамларнинг қайси авлоддан, қайси касбий йўналишдан эканлигини ошкор айтиш имкондан холи эди. Сайидзодалар азал-азалдан диний илм билан шуғулланган, улар орасидан улуғ алломалар, шоирлар, давлат арбоблари етишиб чиққан. Лекин собиқ шўро даврида «бобом фалончи машҳур имом-хатиб бўлган, абажодим Пайғамбар ҳазратларига, унинг қизларидан бўлган фарзандларга улашади ва ҳ.к.», деб айта олмас, шахсий варақаларга «камбағал деҳқон» деб ёзишдан нарига ўта олмас эдик. Қолаверса, сайиду эшон, мулла-ю хатиб, сўфи-ю садр қизил тузумнинг дастлабки йилларида қиличнинг дамига дучор этилган илк тоифа бўлган эди. Шўро давлатига илмли, фозил кишилар керак эмас эди. Шўро салтанатига мутеълар зарур эди. Илм аҳли ҳеч қачон зулмга, ноҳақликка, адолатсизликка бош индура олмайди. Чунки, у ўз халқининг тарихини, бобокалонларининг ўтмишини яхши билади, улардан, қаҳрамонона ишларидан ифтихор қилади.

Потрон қишлоғи сайидлари, Мир Сайид Фатҳулло авлодлари ҳам 20—30-йилларда қизил қатағоннинг домига илинган эди. Шу насабнинг чироғини ёқиб келаётган Турсунхон эшон, Ботирхўжа хожилар қизил аждаҳонинг илк қурбонлари бўлишган эди. Бухоро шўронинг қўлига ўтибди, амир қочибди, деган мудҳиш хабарни эшитган Турсунхон эшон ва Низомиддинхонлар «Эй, Яратган Эгам, бизлар кофирнинг юзини кўрмайлик», деб нола-фиғон қиладилар. Диёнатли бу эшонлар қизил аждаҳонинг домига тортилгандан кўра, Аллоҳдан ўзларига ўлим тилашни мақбул биладилар. Уларнинг тилаги ижобат бўлади. Қамашлар, отишлар тўлқини Қарши шаҳрида бошланар-бошланмас, бу икки покдомон инсон ҳаёт билан видолашади.

¹ Ислам Қаримов. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида..., 147-бет.

Мир Сайид Фатҳулло ҳазратларининг икки фарзанди —
Мир Сайид Исҳоқ ва Мир Сайид Абу Туроб мақбаралари.
Тиклангандан сўнг. 1998 йил.

Потрон қишлоғининг бу икки муътабар фарзанди номини бежиз тилга олаётганимиз йўқ. Алавийлар авлодидан бўлган, Пайғамбаримизга унинг қизлари Биби Фотима орқали уланадиган, Мир Сайид Фатҳулло аждодлари ҳисобланган бу зотлар XX асрнинг 20—30-йилларига қадар насаб шажарасини эҳтиёт қилиб сақлаб келганлар. Ботирхўжа охириги марта, 1937 йилда ҳибсга олинганида шажарани ўз амакиваччаси ва халфаси Акбархонга омонат қолдириб кетади. Турсунхон (Турсун Алихон) эшон авлодлари ҳам шажарани, гарчанд тўла бўлмаса-да, бизнинг кунларга қадар эсон-омон сақлаб кела олдилар. Ҳар икки шажаранинг бугун ёруғ олам юзини кўришида, ўтган уруғ-аймоқнинг руҳини шод этишида Ботирхўжанинг ўғли Ўроқхон хонадонининг саъй-ҳаракатлари жуда катта бўлди. Хусусан, Мир Шарифхон Ўроқхон ўғли, Раҳматуллохон Мир Шарифхон ўғли неча йиллар давомида шажараларни ўрганиш, тадқиқ этиш ниятида изланишлар, ҳаракатлар олиб бордилар.

Олдинроқда айтилгани каби, узунлиги бир неча қулоч келадиган Мир Сайид Фатҳулло тармоғига оид шажара («А» нусха деб тавсиф қилайлик) ва Турсунхон насабига тааллуқли шажара («Б» нусха дейлик) фақат

бир қишлоқ, икки оилага тегишли бўлиб қолмасдан, умуман, Қашқа воҳасининг тарихи учун бебаҳо манба ҳисобланишга лойиқ. Бу тарихий ҳужжатларнинг қимматини бир вилоят доирасида баҳолаш ҳам етарли эмас. Чунки шажараларда Бухоро, Насаф, Балх, Ҳисор, Ҳиндистон, Ғазна, Самарқанд, Хоразм кечмишининг маълум қирраларини ойдинлаштирадиган далиллар учрайди. Бундан ташқари, теурийлар, шайбонийлар, аштархонийлар ва манғитлар сулоласи ҳақида ҳам ушбу шажаралар қизиқарли маълумотлар бера олади. Шунга кўра, шажаралар аҳамияти мамлакатимиз мукамал тарихини яратишда яна бир ноёб манба бўлишлиги билан белгиланса арзигуликдир.

«А» нусханинг сақланиши ҳақиди Халфа бобонинг набираси Рўйиддинхон шундай ҳикоя қилади: «Ёшлигимда бобомникига Тожикистоннинг Кулоб вилоятидан иккита меҳмон келди. Улар келиши шарафига бобом қишлоқ оқсоқолларини ҳам чорлаб, зиёфат бердилар. Кулобдан ташриф буюрган меҳмонлар қишлоғимиздаги Етти Тўғ Ота қабрларини зиёрат қилмоқни кўнгилга туккан эканлар. Оталарни улар ўзларига пир ҳисоблар эканлар. Меҳмонлар шажара асосида бу жойларни йўқлаб келишган экан. Шажара ҳақида гап-сўзлар бўлгач, бобом китобхонасига кириб, эски матога ўралган шажарани олиб чиқдилар. Шажаранинг узунлигини ўшанда биринчи бор кўриб, ҳайратдан донг қотиб қолганман. Шажарани авайлаб ёзишиб, меҳмонлар уни ўқишга тутиндилар. Пешинга қадар шу иш билан банд бўлдилар. Меҳмонлардан кексароғи шажаранинг айрим ўринларини бобомнинг рухсати билан кўчириб ҳам олди.

Эртасига саҳарда, бомдодни ўқишиб, бобом ва улар Етти Тўғ Ота зиёратига кетдилар. Кейинроқ бобомдан билдимки, Етти Тўғ Ота авлиёларининг Кулобда ҳам қадамжолари бор экан, кулобликлар ҳалиҳанузга қадар у ердан оёқ узишмас эканлар. Бири ёш, бири кексароқ бу икки меҳмон ўз пирларининг қабрларини излаб бу ёқларга келишган экан. Фаҳм қилишимча, меҳмонлар бобомдан шажарани сўрашган. Бобом уларга бу ишни қила олмаслигини жуда мулойим, ранжитмайдиган асосда сўзлаганлар. Бобом бу ёруғ оламни тарк этаётган чоқларида ҳам шажаранинг муҳофазаси учун куйиб-пишган эдилар. Бу шажара қандай сақланганлигини эшитиб, қаттиқ таъсирланганмиз. Ботирхўжа бобомизнинг қамалиб, қабри номаълум қолишлиги, Ансорхоннинг таҳқирлаб ўлди-

рилиши... Эҳ-ҳе, ситамларнинг, кўргиликларнинг қайси бирини айтиш мумкин?! Шажара гоҳ бу қариндошнигида, гоҳ у қишлоқда, ишқилиб, шўро айғоқчилари ҳид билмаслиги учун жонни жабборга бериб сақлаб келинди-да.

Шажаранинг мавжудлигидан кимлардир, барибир, хабардор эди. Бир куни қишлоқ қабристони қоровули Неъмат бобо Етти Тўғ Ота зиёратига келган уч кишини бизникига эргаштириб келди. Улар ўзларини таништираёқ, Халфа эшондан қолган шажарани беришликни талаб қилдилар. Катта пул ваъда қилишди. Ўша пайтда улар айтган пулга 3 та «Жигули» машина олса бўларди. Ўшанда мен Халфа бобом шажараси менда эмаслигини, бобом, билмадим, кимга бериб юборган, мен ёш эдим, талаба эдим, деб қутилганман.

«Б» нусха шажаранинг тақдири янада мураккаброқ бўлган. У қўлдан бу қўлга ўтавериб, гоҳ кўмилиб, гоҳ сувалиб ипак қоғозлар хилвираб қолган, ёзувлар ўқиб бўлмас аҳволда. Бу нусханинг бугун мавжудлиги учун Мир Шарифхон хонадонидан миннатдор бўлиш жоиздир.

Икки шажара ҳақида ўйлар экансан, президенти-мизнинг оила қадриятлари ҳақида айтганлари нечоғлик тўғри, ҳаётий эканлигига яна бир бор амин бўласан, киши. Оила қадриятлари, ўтган улуғларга ҳурмат-эҳтиром нуқтаи назаридан қанча қийинчилик, қатағон, ситамлар кўрмасин, ворислар уларни кўз қорачўғидай сақлаб кела олганлар. Тасанно демай бўладими, бу кишиларга? Оила қадриятларини жондан-да азизроқ, ўзбекона жўмардлик, ота-боболаримиз асрлар давомида қонимизга, онгимизга сингдирган маънавий ифтихорнинг энг олий кўринишлари дегулик.

«А» нусха шажара 4 метр узунликда бўлиб, Мир Сайид Фатҳуллонинг набираси Сайид Муртазо авлодлари томонидан тузилган. Насабноманинг охирида қуйидаги сўзлар ёзилган ва муҳр билан тасдиқ этилган: «Мир Сайид Муртазо насабномалари амирул-мўминун Муҳаммад Баҳодурхон замонида ёзилиб, ислом уламолари ва фузалолари аҳли эътиборига ҳавола этилди».

ШАЖАРАНИНГ МАТНИ. Шажара чиройли насаб-таълиқ хатида битилган, У Аллоҳ шаънига айтилган ҳамддан бошланади ва Пайғамбаримизни шарафловчи наът ила давом эттирилади. Сўнг чоҳарёрлар — Абу

Бакр, Умар, Усмон ва Али номлари битилган бодомсимон нақшли ёзувлар келади. Шундан кейин Ҳазрат Пайғамбаримизнинг сифатлари ва авлодларига хос фазилатлар баён этилади. «Ҳазрат Саллоллоҳу алайҳи вассалом зикри давомида, — дейилади шажарада, — тўрт имоми барҳақ аجدодлари ҳам баён қилинади». Бундан шу нарса англашиладики, шажарада бевосита мавзуга даҳли бўлган Ҳазрат Алининг икки ўғли фарзандлари номма-ном санаб ўтилади.

Шажаранинг Пайғамбаримиз насабини баён этувчи қисмини келтиришни ҳожат кўрмадик. «Амирул муслимин Али разияллоҳу анҳунинг 36 фарзандлари бўлган» деган жумладан бошланувчи қисм матнини келтириб ўтамиз ва зурарат туғилган жойларда шарҳлаш, изоҳлаш йўлидан борамиз: «Улардан ўн тўққизи ўғил бўлган. Фарзандларнинг олтитаси Али ҳаёт бўлган вақтларда вафот этган. Қолган ўн уч нафари кейинларида қолган: Ҳасан ва Ҳусайн ва Муҳаммад ва Ҳанифа ва Абу Бакр ва Умар ва Усмон ва Авф ва Жаъфар ва Абдуллоҳ ва Аббос (иккитасининг исми-шарифи шажарада кўрсатилмаган — *муалл*). Шуларнинг олтитаси Карбалода шаҳодат шарбатини тотганлар: Абу Бакр ва Умар ва Усмон ва Авф ва Абдуллоҳ ва Аббос (еттита саналаётир, ҳолбуки, Ҳусайн ҳам Карбалода ўлдирилган — *муалл*.).

АМИРУЛМУЪМИНИН ИМОМ ҲАСАН РАЗИЯЛЛОҲУ ТАЪОЛИ АНҲУ АВЛОДЛАРИ БАЁНИ

Ул зотнинг ўн олти фарзандлари бўлган. Шундан ўн биртаси ўғил: Ҳасан бинни Ҳасан ва Ҳусайн ва Талха ва Исмоил ва Абдуллоҳ ва Ҳамза ва Яъқуб ва Абдуррахмон ва Умар ва Қосим имоми бузургвор оталари (Ҳасан — *муалл*.) билан Карбалода ҳозир бўлганлар ва шаҳодат шарбатини тотганлар.

Амирулмуъминин Имом Ҳусайн разияллоҳу таъоли анҳунинг фарзандлари баёни

Бул жанобнинг 3 фарзандлари бўлган: Имом Зайнулобиддин ва Али Акбар ва Абдуллоҳ. Имом Зайнулобиддиннинг лақаблари Али Асғар эди.

ИМОМ ЗАЙНУЛОБИДДИН АВЛОДЛАРИ БАЁНИ

Унинг олти фарзанди бўлган: Муҳаммад Боҳир ва Али Боҳир ва Зайд ва Умар Зайд ва Ҳусайн ва Абдуллоҳ.

Имом Муҳаммад Боҳир авлодлари баёни

Муҳаммад Боҳир разияллоҳу таъоли анҳунинг битта ўғиллари бўлган. Имом Жаъфар Содиқ разияллоҳу таъолиху анҳу отлиғ. Бул жанобнинг беш ўғиллари бўлган: Имом Исмоил ва Имом Мусо Козим ва ибн Муҳаммад ва Имом Исҳоқ ва Имом Али.

Имом Мусо Козим разияллоҳу таъоли анҳу авлодлари баёни

Имом Мусо Козимнинг фарзандлари кўп бўлган. Ва ул зотдан бисёр насли насаб қолган: Имом Али Мусо Ризо ва Имом Иброҳим ва зайд ва Абдуллоҳ ва Убайдуллоҳ ва Бурҳон ва Муҳаммад ва Аҳмад Жаъфар ва Ҳамза ва Аббос ва Сулаймон ва Фазлуллоҳ ва Ҳасан ва Исҳоқ ва Исмоил.

Имом Али Мусо ар-Ризо авлодлари баёни

Ул зотнинг битта ўғиллари — Имом Муҳаммад Тақий бўлган.

Имом Муҳаммад Тақий авлодлари баёни

Бу жанобни икки ўғиллари бўлган: Али Наъқий ва Мусо Мубарқий.

Жаноби Али Наъқий авлодлари баёни

Унинг икки ўғли бўлган: Ҳасан Аскарӣй ва Жаъфар.

Ҳасан Аскарӣй авлодлари баёни

Бу жанобнинг 2 ўғли бўлган. Бири Мусо — ёшлигида вафот этади, иккинчисининг исми Муҳаммад Таъқийдир.

Шажаранинг бундан кейинги саҳифаларида авлод вакиллари султонлар, амирлар ва мирлар деб талқин этилади:

Амир Султон Муҳаммад Таъқий авлодлари баёни

Жаноб султон Муҳаммад Таъқийнинг Али Таъқий ва Мусо Мубарқаъ исми икки ўғиллари бўлган.

Мусо Мубарқаънинг ҳам иккита ўғли бўлган: уларнинг исми Аҳмад ва Ҳусайн эди. Бовужудким, Аҳмад нақиб¹ эди, отасининг ўрнини босди, мукаррам ва муаззам бўлиб, кишилар ҳурмат-эҳтиромига сазовар бўлди. Халқининг пешвоси ва таянчига айланди. Мадинайи мунавварадан бир тўп хайрихоҳлар билан Ироқ ва Қум сарига келдилар. Бу маъволарнинг эли бу жанобнинг келишларидан хабар топиб, пешвоз чиқдилар ва яхши кутиб олдилар. Шоир айтганидек:

Бу водийнинг халқи эшитибон,
Келибди деб юртга ҳодийи² замон,
Молин нисор айлаб, барин келтирдилар,
Фаҳр айлаб барчаси ёнда ўлтирдилар.
Элнинг барчаси — сагиру кабир,
Хизматида чокардек бўлдилар тайёр.

Бу маъвонинг подшоҳи Султон Муҳаммад исми киши эди. Унинг лақаби Абу Саъид Худойбанда бўлиб, Араб ва Ажам подшоси эди. Унинг кўнглида Пайғамбаримизга рағбат кучли эди... Ҳамиша аимма — имомлар наслидан бирортасини топиб, давлатини улар билан зийнатлаш истагида юрарди. Шоир айтганидек:

Халқи подшоҳига дедилар одоб билан
Фарах диёрига келмиш Араб томондан,
Ул сайидзоданинг оти Аҳмад тамом,
Осмон тоқида ойу юлдуз-Имом.
Фозилу покрайъ, мутаққий³ эрур,
Негаки оти Муҳаммад Тақий эрур.

Шоҳ халқидан бу хабарни эшитиб, хурраму шод бўлади. Филҳол, Имом қўнган манзилга — Қум⁴ шаҳ-

¹ Жамоа пешвоси, йўлбошчи. Нақиблик мансаби фақат сайидзодаларга раво қўрилган. Маҳмуд ибн Валининг кўрсатишича, XVII асрда Балхда шаҳзодалар, тахт вориси ҳам ундан қуйида ўтирганлар. Нақиблик наслий бўлган. Ҳукмдор унинг гапидан чиқа олмаган — муалл.

² Тўғри йўл кўрсатувчи, стакчи.

³ Ҳалол, тақводор, парҳезкор, гуноҳ ишлардан сақланувчи.

⁴ Эрондаги имомлар манзили бўлган шаҳар.

рига томон йўлга тушади. Подшоҳ тез орада Имом хизматларига мушарраф бўлади. Суҳбат асносида илми камолини кўриб, ихлоси янада ортади. Подшоҳ Имомга тухфалар пешкаш қилиш билан чекланмай, Фотима исмлиқ қизини ҳам унинг никоҳига беради. Шоир айтганидек:

Қизи ҳуснда шахриёри жаҳон,
Оти ҳам эрди Фотима султон.
Юз эъзоз ила некандиш подшоҳ,
Имом орқасидан чопди-ку илҳоҳ.
Ақд айлади қизин Сайидзодага,
Кўнглида ғубор йўқ, майл эрди ризога.

Шундан кейин подшоҳликни унга топширади, Ироқ ва Ажам халқини йиғиб, унга бўйсундиради. Бу ўлкаларнинг халқлари уни чин дилдан севиб, ҳурматлардилар. Подшоҳ қизидан Султон Сайид Аҳмаднинг тўрт ўғли туғилди. Улардан бири фозил киши бўлиб, унинг оти Султон Маҳмуд эди. Отасининг вафотидан кейин подшоҳликни унга топширдилар. Бир оёғи сал оқсарди. Шу боисдан унга Султон Муҳаммад Аъраж деб лақаб қўйдилар. Унинг фарзандлари кўп эди. Улардан бири Малик Аҳмад эди. (Отаси вафотидан сўнг) подшоҳликни унга топширдилар. Фарахга¹ борди ва бу ернинг халқи унга кўп иззат ва икром кўрсатдилар. Етти йил муддатки, у шу ерда бўлди. Шундан сўнг, қайтиб Қумга келди. Унинг 3 ўғли бор эди. Улар орасида Султон Мусо исмли фарзанди бўлиб, унинг ҳам уч ўғли бўлган. Улардан бири Султон Аҳмад бўлиб, отасининг ўрнига тахтга ўтирди. Унинг тўрт ўғли бор эди. Шоир айтганидек:

Унинг тўрт ўғли бор эди,
Жумла хушхулқ, аҳсан эрди.

Улардан бири Султон Мусо бўлиб, ота тахтига ўлтирди. Унинг бир ўғли бўлган. Исми Султон Аҳмад Комрон бўлиб, унинг икки ўғли бор эди. Улардан бири Султон Муҳаммад Одим, иккинчиси Султон Яҳёе эди. Султон Яҳёенинг 8 ўғли бўлган. Улар ўз навбати

¹ Ҳирот вилоятидаги жой.

билан оталари тахтига ўлтирдилар. Бирининг исми Султон Ҳусайн эди. Унинг уч ўғли бор эди. Тагин бирининг оти Султон Абдуллоҳ бўлиб, Қумда ўн йил подшоҳлик қилди. Қум халқи унга итоаткорлик қилдилар ва тамоми мулкни унга топширдилар. Ул зотнинг уч ўғиллари бор эди. Улардан бирининг оти Султон Маҳмуд бўлиб, отаси ўрнига тахтга чиқади. Унинг бир ўғли бўлган. Оти Султон Муҳаммад эди, отаси ўрнига тахтга ўлтиради. Унинг фарзандлари кўп эди. Шулар ичида Султон Мутаҳҳир отасининг тахтига чиқади. Ул зотнинг 8 ўғли бор эди. Улардан бирининг оти Султон Жалолиддин бўлиб, отаси ўрнига тахтга ўлтиради. Шоир айтганидек:

Эди султони тожли Жалолиддин,
Илмига камолоти эрди яқин.
Илм қошифи эди шоҳи замон,
Ундан ҳал эди мушқулоти жаҳон.

Тижорат ишига майли кўпроқ эди. Шоир айтганидек:

Сафарга мойил эди ул сарвар,
Бухоро сарига айлади гузар.
Бой, ҳашаматли мулк подшоҳи эди,
Исми ҳам шер, адлда беназир эди.

Ул вилоят подшоҳи меҳмон келишини эшитиб, шайх Жалолиддин зиёратларига келиб, итоат ва ихлос ошкор қилди, тожу тахтининг ихтиёрини бериб, уларга мурид бўлди. Бухоро халқининг ҳар қандай мушқулотлари бўлса, ул зотнинг ҳузурига келиб, ҳал қилиб, муродлари ҳосил бўлур эди. Шайх Бухородан бир қизга уйланиб, шунда муқим бўлди. Бухоро халқи қисқа муддатда у кишининг атрофида тўпландилар. Халқнинг шайхга ихлоси ортиб боришидан подшоҳ ваҳимага тушиб, халқни шаҳид¹ қилдилар. Шу сабабдан ул ҳазратни Бухорои шарифда Мири Шаҳид дейдилар. У кишининг 12 ўғиллари бор эди. Барчаси ҳунар ва ҳашамат соҳиби эдилар. Улардан энг каттаси, тўнғичи Султон Қутбиддин Юсуф эди, оталари мақомини олдилар.

¹ Афтидан, воқеа мўғуллар истибодди даврида содир бўлган (XIII—XIV асрлар).

Халқнинг пешвоси Садр аш-Шариъа¹ ўз қизини Султон Қутбиддин Юсуфга берган эди. Ва жанобларидан тўрт ўғил қолди.

МУШОҲАДА. Султон Қутбиддин Юсуфнинг отаси Шайх Жалолиддин Бухорога тахминан XIV асрнинг биринчи чорагида келган, дейиш мумкин. Бухоро Садр аш-Шариъаси Убайдуллоҳ ал-Бухорий 1346 йилда вафот этади. Қутбиддин Юсуфнинг Садр аш-Шариъа қизига уйланиши унинг ҳаётлигида юз берган.

Шайх Жалолиддиннинг «Мири Шаҳид» деб аталишига сабаб, унинг қатл этилиши билан боғлиқ бўлса керак. Зеро, Чигатой улуси хони бўлган Қозонхон ибн Ясавур Ўғлон 1332 тахтга чиққач, ўз қароргоҳини Қашқа воҳасига, Бухоро билан Қарши оралиғига жойлашти-

¹ Садр аш-Шариъа — тарихий шахс, диннинг улуғ мансабдори. XIV аср араб сайёҳи ва олими Ибн Баттута 1333 йилда Урганчдан Бухорога келади. Унинг ўзи бу ҳақда шундай дейди. «Биз Бухоронинг Фатҳобод номи билан машҳур мавзёсида тўхтадик. Бу ерда энг улуғ аълислардан бири алломи шайх, гўшанишин аълиё Сайфуддин ал-Бохарзийнинг қабри бор... Мен бу ерда аллома фақиҳ, Ҳиротдан келган муътабар Садр аш-Шариъани учратдим. У дин йўлини қаттиқ тутган тақводор киши эди». (Қаранг: Нсъматулло Иброҳимов. Ибн Баттута ва унинг Ўрта Осиёга саёҳати. Т., 1993, 66-бет; Поён Равшан, Жума Қўрбон. Амир Тсмур туғилган жой ёҳуд Занжирсарой қиссаси. Т., «Ёзувчи», 1992, 43-бет). Фасиҳ Ҳанофийнинг «Мужмали Фасиҳий» (1441—1442) асарида 1346 йил октябрь ойида «Бухорода жумад ас-соний ойининг охирида олимларнинг олими, Мавлоно Садр аш-Шариъа ибн Мавлоно Тож аш-Шариъа ал-Бухорийнинг вафот этганлиги айтилади. Бу воқеа Ибн Баттутанинг Бухорога келиб кетганидан 13 йил кейин содир бўлади. Шу китобнинг охирида берилган изоҳда Садр аш-Шариъанинг исми-шарифи қўйидагича кўрсатилди: Садр аш-Шариъа Убайдуллоҳ ибн Тож аш-Шариъа Маҳмуд ибн Аҳмад ал-Маҳбубий ал-Бухорий.

Садр аш-Шариъа мансаби наслий бўлган. Убайдуллоҳ ал-Бухорийнинг ота-боболари Бухоро ва унинг турли шаҳарларида узоқ вақтлар давомида шу амалда турганлар. Улар ислом динининг улуғ пешволари, алломалари бўлишган. Шу билан ҳам «Тож аш-Шариъа» — Шариат тожи, «Бурҳон аш-Шариъа» — Шариат ҳужжати, «Садр аш-Шариъа» — Шариат улуғи каби энг муътабар нисбалар улар исми-шарифларидан олдин айтилган. Фасиҳ Ҳанофий, жумладан, Садр аш-Шариъа Бухорий авлодидан бир нсчаларининг номларини келтириб ўтади. Масалан, 1309 йилда Карманада вафот этган Мавлоно Тож аш-Шариъа (бу зот Убайдуллоҳнинг оталари бўлган), Абу Абдуллоҳ Умар, 1329 йилда Карманада вафот этган Бурҳон аш-Шариъа Маҳмуд ва б.

Убайдуллоҳ ибн Тож аш-Шариъа Маҳмуд ибн Аҳмад ал-Маҳбубий ал-Бухорий 1346 йилда вафот этган. Аълодларидан ундан бўлаги «Садр аш-Шариъа» унвонига эга бўлмаган (Тож аш-Шариъа, Бурҳон аш-Шариъа унвонларини ота-боболари олишган). Бинобарин, тахмин қилиш мумкинки, Шайх Жалолиддин Бухорога 1320—1330 йиллар оралиғида келган бўлиши мумкин. Бу йилларда мўғул босқинчиларининг зулми ҳаддан ошган эди. Бу даврда ҳукм сурган Қозонхон ҳокимиятни сақлаб қолиш учун қатлга зўр берганлиги тарихий асарлардан маълум. Шайх Жалолиддиннинг ва унга ихлос қилган кишиларнинг ўлдирилиши айнан шу даврга тўғри келиши эҳтимолдан холи эмас.

ради. Бу ҳақда академик В. В. Бартольд шундай ёзган эди: «XIV асрнинг 40-йилларида биз яна Мовароуннаҳрда ва яна Қашқадарёда, ўзига Қаршидан ғарб томонда икки манзиллик йўлда Занжирсарой қасрини қурган хон — Қозон билан учрашамиз».¹

Занжирсарой шаҳрининг ўрни ҳозирги Муборак тумани марказига яқин Кўҳнашаҳар мавзеёида эканлиги илмий жиҳатдан² асосланганлиги. Қозонхон ҳокимиятининг зулм ва ваҳшат асосига қурилганлигини ўрта аср муаррихлари қайд этиб ўтганлар. Муиниддин Натанзий (XV аср) ўзининг «Мунтахаб ут-таворихи Муиний» деган асарида «**Қозон султон қонхўрликни ҳаддидан ошириб, кагга амирлар қатлига қўл ура бошлагани**»³ни алоҳида таъкидлаган эди. XVI аср муаррихи Абулғозий ҳам «Шажараи турк» номли китобида бу ҳақда, «Қозон Султонхон ажаб подшоҳи ғаюр эрди. Ҳар вақт умаролар кўрунишга борур бўлсалар, ўғлон-ушоқлари бирлан ҳушлашиб ва бажаллик тилаб борур эрдилар. Бу сабабдин халқ унга осий ўлдилар»,⁴ деган фикрни айтиб ўтади. Шайх Жалолиддин халқнинг диний пешвоси ўлароқ, Қозонхондан олдин хонлик қилган Тармаширин даврида, эҳтимол, иззат-икромга ноил этилгандир. Бироқ, Қозонхон тахтга ўтириб, халққа зулмни ҳаддидан оширгач, қавмлар Шайхга арзи дод қилган бўлишлари мумкин. Шажарада «қисқа муддатда Бухоро халқи унинг атрофига тўпландилар», деб бежиз ёзилмаган. Оқибатда, Шайхга ихлос қилган, хондан норози бўлган кишилар ҳам, Шайх ҳам қатл этилади. Шажарада бу жуда аниқ ифода этилган.

Шайх Жалолиддиннинг ўғли Қутбиддин Юсуф Амир Темурнинг отаси амир Тарағайнинг замондоши бўлган. Фақат замондошигина эмас, унинг... божаси ҳам, дейиш мумкин. Гап шундаки, амир Тарағай 1334—1335 йиллар оралигида Садр аш-Шариъа Убайдуллоҳ ал-Бухорийнинг қизи Тегина Бегим Моҳга уйланган эди. Қутбиддин Юсуф, чамаси, амир Тарағайдан олдинроқ Садр аш-Шариъанинг бошқа бир қизига, Тегина Бегим Моҳнинг опасига уйланган бўлиши эҳтимол. Чунки шажарада бу воқеа Садр аш-Шариъанинг тирикли-

¹ В. В. Бартольд. Соч. 11, ч. 2., М., 1964, 34-бет.

² А. Раимқулов. Тупроқ остидаги... шаҳар. «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1993 йил, 3 сентябрь; Поён Раншан, Жума Қурбан. Амир Темур туғилган жой ёхуд Занжирсарой қиссаси. Т., 1992.

³ Қаранг: Поён Раншанов. Қашқадарё тарихи, 473-бет.

⁴ Абулғозий. Шажараи турк. Т., «Чўлпон», 1992, 94-бет.

гида юз берган янглиғ битилади. Садр аш-Шариъа вафот этган йилда (1346 й.) Амир Темур 10—11 ёшлардаги болакай эди. Бинобарин, Қутбиддин Юсуфнинг аёли Соҳибқиронга хола бўлади.

Табиийки, Хуросонда бўлгани каби, Туркистонда ҳам алавийларга — Ҳазрат Али авлодларига эҳтиром баланд бўлган. Олий насаб зотлар билан қуда-анда бўлиш, шу жиҳатдан, бирор-бир шубҳага ўрин қолдирмайди.

МАТНГА ҚАЙТАМИЗ. Қутбиддин Юсуфнинг тўрт ўғли бўлиб, улардан бирининг исми-шарифи Сайид Асаддулло эди. У ақли заковатда замонасининг яқтоси эди. Ул зотнинг икки ўғиллари бўлган. Бирини Сайид Закиаддин дердилар. Оталари мақомини эгалладилар ва у кишидан 5 фарзанд қолди. Ҳаммалари олим ва фозил инсонлар эди.

Нам:

Барчалари эрди аҳли илм пешвоси,
Бири Муиззи Жалолиддин-тож эгаси.
Бор эрди унинг ўн икки фарзанди,
Бариси муршиду ҳам эрди саодатманди.
Ҳаммасига фахр бўлди Қутбиддин Юсуф,
Жами мушкулотларни берарди ечиб.

Жаноб Қутбиддиндан икки ўғил бино бўлди. Бириси Султон Муҳаммад Яҳёе, иккинчиси Султон Музаффар Одил исмли эди. Султон Муҳаммад Яҳёе оталари ўрнига халқ ва Оллоҳнинг суянчиғи бўлди. У кишидан икки ўғил қолган. Биттаси Мир Султон Муҳаммад. Оталарига ўринбосар бўлди. Ва ундан ҳам икки ўғил фарзанд қолди. Бири Султон Мир Яҳёе, оталари маснади унга насиб этди. Ундан уч ўғил қолган эди. Бириси — Ҳованд Малик отаси ўрнини эгаллади. Ҳованд Маликдан икки ўғил пайдо бўлиб, улардан бири Амир Хожа Маҳв ал-Марвозий номи билан машҳур эди. У зотнинг уч ўғиллари бўлган. Бириси — амир Жалолиддиннинг беш ўғиллари бор эди. Бирови Султон Мутаҳҳир, бошқаси амир Султон Яҳёе. Амир Султон Мутаҳҳирнинг бир ўғли бор эди — амир Султон Музаффар отлиғ. Амир Султон Яҳёенинг эса уч ўғли бор эди. Бири амир Жалолиддин Муҳаммад, яна бирови амир Муҳаммад Султон, учинчисининг оти Султон Малик Муҳаммад. Ва, Султон Мир Муҳаммаддан бир ўғил бўлиб, уни Мир Бузург Сафед деб атардилар. У киши-

нинг олти ўғли бор эди. Улардан бирини Султон Маҳмуд деб атардилар, зикри кейинроқда келади.

Мир Султон Яхёёнинг волидалари зайнулмунирот Обида насабноналари

Исмлари Обида Бегим бинти Султон Қутбиддин ибн Султон Мутаҳхир ибн Султон Жалолиддин ибн Султон Яхёё ибн Султон Жалолиддин ал-Марвозий ибн Султон Рукниддин ибн Сайид Жалолиддин ибн Султон Садриддин ибн Мир Ҳайдар ибн Мир Абулқосим ибн Султон Муҳаммад ибн Султон Исмоил ибн Султон Яхёё ибн Мир Ҳусайн ибн Али ибн Боҳир ибн Имом Зайнулобидин ибн Имом амирулмўминин Ҳусайн разияллоҳу таъоли анҳу ибн Халифат ур-робеъ — соҳиби сайфи қотеъ (кескир қилич этаси — *муалл.*) Асадулло ал-Ғолиб Али ибн Абу Толиб разияллоҳу таъоли анҳум ажмаин.

СУЛТОН МАҲМУД АВЛОДЛАРИ БАЁНИ

Мазкур подшоҳнинг бир қизи бўлиб, унинг муборак исми Оқо Ҳованд Бегим эди. Ботиний ва зоҳирий илмларда камолот касб этган эди. Султон Маҳмуд шу қизини жуда яхши кўрарди. Мазкур султон қизи учун бир муносиб қуёв хоҳиш қилиб, уни узатиш тараддуида эди. Ўша пайтларда **Сайид Абдуллоҳ** (бул зот Сайид Поянда Муҳаммад номи билан машҳурдир) Фиждувон туманига келган эканлар. Сайид Абдуллоҳ — Сайид Поянда Муҳаммад илм аҳлининг шамъи шабистони ва муқтадои аҳли дин авлодидан бўлиб, Ҳазрати Сайид алмурсалин¹ **Сайид Бурҳониддин Қилич Ўзгандий** фарзандлари эдилар.

Султон Маҳмудга сайидзоданинг келишлари аён бўлади ва унинг мастура фарзандлари Оқо Ҳованд Бегимга нисбатан муносиб қуёв эканликларини сезадилар... Мазкур Султон Сайидзодани сўраб-суриштириб, унга ушбу сирни баён қилади.

Бу ҳақда ушбу сатрлар соҳиби шундай назм тизади:

Султон қизи эди замонанинг муршиди,
Фазлу илм бобида даврон хуршиди.

¹ Пайгамбар авлодидан.

Фалакда ҳусн ойи етибдур камолга,
 Ота хабар топиб, шод ўлди бу ҳолга.
 Кўзин юмиб, ўйи ҳаёлга толди,
 Севинишга лойиқ хушхабар олди.
 Ўзганд вилоятдан кўймишдир қадам,
 Сайидзодаки, фаришта шаклида одам.
 Оти ҳам эрмиш Шайхи Поянда,
 Ҳақ йўлини кўрсатгучи севиқли банда.
 Аллоҳ илмидан берурди сабоқ,
 Султон ёнига чорламоқ қилди иштиёқ.
 Деди: дин илмига сендурсан мумтоз,
 Қизимни ақдингга ол, шул эрур роз,
 Хулқи хуш, илмли соҳибжамолдур,
 Ҳалиму одобу фазлда соҳиб камолдур.
 Уни никоҳингга олғил, қилурман хоҳиш,
 Султон таклифига этмагил сен навозиш.
 Хушнуд булиб Шайх Поянда, ул шоҳи сарвар,
 Ақдига олди қизни мисли шода гавҳар...

МУШОҲАДА. Сайид Абдуллоҳ — Сайид Поянда Муҳаммад ислом оламида шуҳрат тутган авлиё Бурҳониддин Қилич Ўзгандийнинг фарзанди, дейилади шажарада. Бурҳониддин Қилич Ўзгандий номининг зикр этилиши баъзи тарихий далилларни истифода этишни тақозо қилади. Бу эса, ўз навбатида, шажарада фикр юритилаётган тарихий шахслар яшаган даврни аниқлаш имконини беради, деб умид қиламиз. Аввола, Ўзганд шаҳри ҳақида. X аср араб сайёҳи ва олими Ал-Муқаддасий Фарғона вилояти шаҳарлари ҳақида гапириб, бу вилоятда биргина Ўзганд шаҳрида кўҳандиз¹ борлигини айтган эди. Яна бир араб муаррихи Ибн Хавқал Ўзганд тўғрисида сўзлаб, унинг бозори рабодда эканлигини ёзган эди.

Ўзганд шаҳри Қора дарё бўйида жойлашган бўлиб, ўрта асрларда Уш шаҳрининг 2/3 қисмига баровар келган. Дарё шаҳар дарвозалари ёнидан оқиб ўтган. Кўприк бўлмаганлиги учун кишилар тўғри келган жойдан ўтишган. Қора дарё сувидан шаҳар ичига ариқлар қазилиб, деярли ҳар маҳаллада сув сероб бўлган. XI асрнинг биринчи ярмига қадар Ўзгандда Мовароуннаҳр ҳукмдорлари, улар Самарқандни пойтахт қилгач, Фарғона ҳокимлари яшаб туради. Мўғул хонлари XIII аср-

¹ А. М. Беленицкий, И. Б. Бентонич, О. Г. Большаков. Средневековый город Средней Азии. Л., 1973, 205-бет.

да Андижонда ўрнашгунга қадар Ўзганд Фарғонанинг асосий шаҳри бўлиб туради. Маҳаллий аҳоли Фарғонанинг жануби-шарқий томонидан оқувчи Қора дарёни ҳамиша (ўрта асрларда бўлгани сингари, ҳозирда ҳам) Сирдарёнинг юқори оқими ҳисоблаган. Қора дарё Қора — Кулжа ва Тора ирмоқлари бирга қўшилган жойда Ўзганд пойидан оқиб ўтади. Шу сабабли уни «Ўзганд дарё» деб атайдилар.

Мовароуннаҳрнинг бўлак жойлари сингари X аср сўнглирида Фарғона ҳам турк хоқонлари — иликхонлар, яъни қорахонийлар томонидан эгаллаб олинади. Қорахоний ҳукмдорлар Ўзгандда ўз тангаларини зарб қилдирадилар.

Ўзганд шаҳрининг мавқеи, энг аввола, унинг чегара аҳамиятига моликлиги ва савдо-сотиқ соҳасидаги имконияти билан белгиланарди. Шаҳар бир-биридан алоҳида-алоҳида бўлган тўрт қисмдан ташкил топган. Илк ўрта асрларда вужудга келган бу қисмларни мадина ёки рабод дейиш ҳам мушкул. Бир вақтлар мустаҳкам қилиб қурилган истехком девори нураб битган. Ўзганд шаҳри қорахонийлар даврида ривож топади. Унинг тараққий қилган ана шу давридан улуғвор мақбара — дахмалар ва баландлиги 20 метрга етадиган минора сақланиб қолган.

433 ҳижрийда (1041—1042) Турк хоқонлиги — Қорахонийлар давлати иккига бўлиниб кетади. Шарқий хоқонлик пойтахти Боласоғунда (кейинчалик Кошғар), Ғарбий хоқонлик бош шаҳри Ўзгандда қарор топади.

Туркистонда мўғуллар ҳукм сурган даврда Фарғона Чигатой авлоди қўлида эди. Сўнгроқ, Чигатой хонларидан улуғ хоқон Мункэ Ўзгандни қорлуқлар ҳукмдори Арслонхонга тортиқ қилади.

Бу даврда Ўзганднинг сиёсий мавқеи жуда катта эди. Шу ерда гурхоннинг хазинаси сақланарди, Бароқхон тахтга шу ерда чиққан эди. Айтилгани каби, мўғуллар келгунча қурилган мақбаралар, масжид ва миноралар Ўзганднинг X—XII асрларда гуллаб-яшнаганини кўрсатади. Дахмаларнинг бири 588 ҳижрийда (1192 йилда) қурилганлиги ёзиб қўйилган. Унинг яқинида тагин бир мақбара ва минора қад ростлаб туради.

Бу мақбараларда кимлар дафн этилганлиги ҳақида маҳаллий аҳоли ҳафизасида кўпгина ривоятлар сақланиб қолган. Нақлларда айтилишича, мақбарага муаррих Жамол Қарший тилга олиб ўтган аллома, фикҳшунос, Пайғамбар йўлини даъват этишга сафарбар этил-

ган авлиё Бурҳониддин Қилич Ўзгандий дафн этилган. Нақлларда улуг авлиё бу жойда ўз ота-оналари билан мақом топган. Бошқа бир ривоятда эса, мақбараларда икки биродар — Иликхон ва Султон Санжар Мозийлар қўмилган, дейилади Ҳақиқатда, Султон Санжар Мозийнинг қабри (у 552 ҳижрийда (1157 милодий йилда вафот этган) Марвдадир. Иликхон Мозий — Мовароуннахрни забт этган Наср бин Али (403 ҳижрийда (1012 милодий йилда вафот этган) айрим тарихий маълумотларга қараганда, Ўзгандда қўмилган-у, аммо, унинг қабри сақланиб қолмаган.

Мақбаралардаги ёзувларларга қараганда, шимол тарафдаги дахма 1152 йилда қурилган бўлиб, унга Ҳусайн бин Ҳасан бин Али дафн этилган. Жанубий мақбара 1187 йилда солинган бўлиб, улар оралиғидаги қабр иморати ҳар иккаласидан ҳам олдинроқ қурилганлиги кўриниб турса-да, санаси аниқланмаган.

Бурҳониддин Қилич Ўзгандий ҳақида тарихий маълумотлар жуда кам. Шунинг биланамизки, X аср охирида Ўзгандга олис Арабистондан имомлар элчи сифатида келишган. Масалан, 1001 йилда имом Абу Тойиб Саҳлий бин Муҳаммад Саълуқий элчилик мақомида бу шаҳарга қадам қўйган эди. Турк ҳукмдорлари билан муносабат ўрнатиш, уларни ислом динига даъват этиш учун бу тadbир мунтазам равишда XII асрга қадар давом эттирилганлигини тарихий маълумотлар далолат этади.

Бурҳониддин Қилич Ўзгандий хонадони бутун Фарғонада эмас, Туркистонда таниқли бўлган. Кейинги асрларда ҳам унинг ворисларига алоҳида ҳурмат кўрсатиш канда қилинмаган. Биргина мисол. Муҳаммад Юсуф Мунший ўзининг «Муқимхоний тарихи» (XVII аср) асарида бу ҳақда қуйидагиларни ёзган эди: «Фарғона Ўзганд шаҳрига қадар — у ҳам ҳисобга киради — уларнинг (аштархонийларнинг — *мудли*.) тобеъ мулклари қаторига кирарди. Шунга кўра, Сайид Бурҳониддин Қилич авлодларига (унинг марқад *Ўзганддадир*) бир қатор ариқлар ва уларга туташган ерларни бириктириш ҳақида Имомқулихоннинг (1611—1642) 1047 йилда ёзилган ва муҳри босилган Иноятномаси маълумдир».¹

Бу айтилганлардан чиқадиган хулоса шундаки, Бурҳониддин Қилич Ўзгандий Фарғонанинг ўша вақтлардаги асосий шаҳрига XI—XII асрлар оралиғида келган бўлиши мумкин. Тарихий маълумотлар Иликхон ва Сул-

¹ *Муҳаммад Юсуф Мунши. Муқим-ханская история. Т., 1966, 9-бет.*

тон Санжар қабрларининг Ўзгандда мавжуд эмаслигини кўрсатади. Демак, мақбаралар улуғ авлиё сифатида мақом тутган Бурҳониддин Қилич ва унинг ота-оналарига тааллуқли бўлиб ҳисобланади.

МАТНГА ҚАЙТАМИЗ. Сайид Абдуллоҳ — Сайид Поянда Муҳаммад билан Оқо Ҳованд Бегимнинг уч фарзанди бўлади, Мир Сайид Шариф, Мир Сайид Фатҳулло, Мир Ҳусайн отлиғ. Шу ўғиллардан Мир Сайид Фатҳуллонинг кўнгилларига байтуллоҳни тавоф қилиш (ҳажга бориш) орзуси тушади. Мир Сайид Фатҳулло ўғилларнинг кенжаси эди, у акалари билан видолашиб, Каъбатуллоҳ зиёратига етишиб, у жойдан уммулбилод Балх сарига келадилар. Мир Сайид Фатҳулло ҳажга кетгунига қадар Бухоронинг Соктаре деган қишлоғида (Ғиждувон)¹ муқим яшаган.

Балхда бир муддат Ҳазрати Хожа Порсойи Валининг файз осор ва нур тўла мазорида яшайдилар. Иттифоқо, ул зотга Насаф шаҳрига бориш буюрилиб, «насибангиз ўша ерда бўлади», дейилган: «Бо амри холи бузургвор ва ба ишорати арвоҳи азизон мурожиъат намуда дар мавзеъи Кўҳна Боғ аз тавобеъати Насаф алҳол, ки маъруф ва машҳур ба қария Подрон аст, дар онжо омада, бинои хонақоҳ намуда истиқомат ихтиёр кардаанд ва мадфанашон алҳол дар шарқии хонақоҳ аст». Яъни: Бузурглар амри ва азизларнинг арвоҳлари ишорати билан (юртига) қайтиб, Насафга қарашли бўлган Кўҳна Боғ мавзеъидаги ҳозирги пайтда (шажара ёзилган вақт кўзда тутилаётир — *муалл.*) Подрон номи билан танилган ва машҳур бўлган қишлоққа келиб хонақоҳ қуриб, яшашни ихтиёр қилдилар. Қабри ҳам хонақоҳнинг шарқий қисмида жойлашгандир.

Нубувват² осмони, футувватнинг³ мунир падари, ҳақиқат асрорининг қошифи⁴, тариқат аҳлининг сарбони, Аллоҳ ва халқ муқтадоси

ҲАЗРАТ САЙИД МИР ФАТҲУЛЛОНИНГ АВЛЮДЛАРИ

Ҳазрат Сайид Мир Фатҳуллонинг икки ўғиллари бор эди. Иккаласи ҳам ботиний ва зоҳирий илмда за-

¹ Отаси ҳам шу қишлоқда яшаганлиги англашилади.

² Пайгамбарлик, элчилик.

³ Йигитлик.

⁴ Кашф этувчи, очувчи, топувчи.

монасининг ягоналари эдилар. Улардан бири Мир Сайид Исҳоқ ва иккинчиси Мир Сайид Абу Туробдир. Мир Сайид Абу Туробнинг тўрт ўғиллари бўлган. Уларнинг исми-шарифлари Сайид Зиёвуддин, Сайид Низомиддин, Сайид Муртазо, Сайид Асадулло бўлган. Шу фарзандлардан (камолга етиб) Сайид Зиёвуддин Ҳисор вилоятига кетганлар. Падари бузрукворининг ишорати билан ўша ерда муқим эканлар. Унинг қабри Ҳисор вилоятининг Писта Мозор отлиғ қишлоғидадир.

Мир Сайид Фатҳулло ҳазратлари мақбаралари.
Қайта тиклангандан сўнг. 1998 йил.

Иккинчи фарзандлари Сайид Низомиддин эса Кулоб вилоятига бориб яшаб қолганлар. Ул зот аҳли Кулоб учун дин таянчига айланган. Фарзандлари ҳамон ўша ерда яшайди. (Сайид Низомиддин) ўлимлари олдида икки халифасига жасадини Насаф вилоятининг Подрон қишлоғида замонанинг қутби — падари бузруквори томонидан бино этилган хонақоҳ ёнига элтиб кўмишларини буюрадилар. Икки халифа ўз муршидларининг амрига амал қилиб, у кишини вафотларидан кейин халқ ва Аллоҳ муқтадоси сифатида муборак жасадларини эъзозлаб, йўлга тушганлар. Улар неча манзил йўл юриб, Чакчак¹ яқинида у зотнинг муборак

¹ Сурхондарс вилоятида.

жасадларини қўйиб, пешин намозини адо этдилар. Ўшадан жўнаган чоғларида, иттифоқо, бир кийик уларга эргашиб (гуё йўл кўрсатиб), неча муддат бирга бўлиб, Подронга етиб (ғойиб) бўлади. (Сайид Низомиддиннинг) қабрлари ҳам шу тариқа хонақоҳнинг ёнида, оталарининг қабридан қибла томонда жойлашгандир.

(Кенжа) фарзандлари Мир Сайид Асадулло Қундуз вилоятига кетганлар. Қабрлари ҳам ўша ёқда. (Учинчи) ўғли Мир Сайид Муртазонинг қабри эса падари бузрукворлари қабрларининг қибла томонидадир.

Қутбларнинг қутби Ҳазрати Сайид Ота насабномаси

Қабри нурдан тўлғур Мир Сайид Муртазонинг зайнулмастурот оналари исми Оқо Бегимжон бинти Сайид Мир ибни Мир Тожиддин Али ибн Султон Маҳмуд ибн Мир Бузург Сафед Мавлий ибн Султон Яҳъё ибн Султон Муҳаммад ибн Султон Маҳмуд ибн Султон Яҳъё ибн Мир Сайид Рукниддин ибн Сайид Асадулло ибн Сайид Султон Ҳусайн Яҳъё ибн Султон Мусо ибн Султон Аҳмад ибн Султон Мусо ибн Султон Аҳмад ибн Сайид Султон Муҳаммад ибн Султон Аҳмад ибн Султон Муҳаммад ибн Мусо Мубарқаъ ибн имом Муҳаммад Тақий ибн имом Али Мусо Ризо ибн имом Мусо Козим ибн имом Жаъфар Содиқ ибн имом Муҳаммад Боҳир ибн имом Зайнулобиддин ибн амирул-мўъминин имом Ҳусайн ибн Асадулло ал-Ғолиб Али ибн Абу Толиб уммулнабию саллоллоху алайҳи вассалом ва ала оли ва асҳоба ажмаъин

МИР САЙИД АВЛОДЛАРИ

У кишининг бир фарзандлари бўлиб, замонасининг комилу мукаммали экан. Унинг муборак исми-шарифи Эшон Мир Сайид Порсодир.

Ул Муршиди Ғаввоснинг турли жой ва юртларда кўрсатган валийлик ҳамда кароматлари баёнида

Жума кунларининг бирида, муаззин азон айтишдан олдинроқ у кишига (Эшон Мир Сайид Порсога — *муалл.*) Фазли¹ қишлоғида масжиднинг қулаб тушиши аён бўлибди. Жойнамоз устидан бош кўтариб, сўфийлар-

¹ Касби туманидаги қадимий қишлоқ.

дан бирига Фазли қишлоғига боришларини айтиб чиқадилар. (Бир зумда) Фазли қишлоғига етиб келганларида бомдод намозига жам бўлган қавм замонасининг улуғу доносини зиёрат қилиш учун масжиддан чиқдилар. Масжид ичида ҳеч ким қолмайди. Одамлар чиқиб улгуриши билан масжид биноси қулаб тушади. Қавм соғ-саломат қолади. Ҳамма буни Эшоннинг кароматидан, деб билади.

Фазли аҳли ул зотга муриду мухлис бўлади. Ул комил ул-баённинг Эшонжон исмлик бир фарзандлари бор эди. Эшонжондан бир ўғил — Эшон Сайид Неъматулло қолган. Эшон Сайид Неъматуллодан эса икки фарзанд: Сайид Иноятулло ва Сайид Боболар вужудга келган.

Шажара шу жумлалардан сўнг муҳрланган.

Муборақ одатлар соҳиби, замона сайидлар сайиди ва Қутби насабномаси

(Мир Сайид Фатҳулло)

Мир Сайид Фатҳулло ибн шайхул машойих Сайид Абдулло ал-муслимин Поянда Муҳаммад мулаққаб Зухриддин ибн Абул Фазл Дарвеш ибн Шарофиддин Ҳусайн ибн Сайид Камолиддин Ҳусайн Хоразмий (бул зот Хоразмнинг шайхи кабирлари ва улуғ авлиёларидан эдилар) ибн Шаҳобиддин Ҳусайн ибн Фаҳриддин Ҳусайн ибн Сайид Аҳмад ибн Шамсиддин Ҳусайн ибн Сайид Камолиддин ибн Сайид Бурҳониддин Қилич Ўзгандий (бу зотга таҳаллус бўлган Ўзганд Фарғона таркибидадир) ибн Сайид Камолиддин Ҳусайн. Эшон (Сайид Камолиддин Ҳусайн — *муал.*) 18 ёшларида пири муршиди комил ва мукаммал илм талабида Маккаи мунаварадан чиқиб Андижон вилоятига келган эдилар.

Шоир айтганидек:

Чун шуниданд халқи он водӣ,
Комад андар диёре доде.
Могу жон пешу у биёварранд,
Аз тафохур нисорҳо карданд.

Яъни:

Эшитдиким ул водий халқи,
Арз тингловчи келмиш юртга.

Могу жон тортиқ этдилар унга,
Нисор қилдилар ифтихор ила.

Ул диёрда (Андижон) Султон Илик номли¹ подшоҳ бор эди. Вилоят аҳли ва ундан ташқарида яшайдиган аҳоли ҳам шу подшоҳга тобеъ эдилар. Ул Сайиди мурсалин ва Хотам ул-набийюн² подшоҳнинг тушида ишорат этадиларким, фарзандларимиздан бири сизнинг вилоятингизга келганлар, уни тарбия қилинг, ҳоли зоҳири ва ботиндан (ботиний илмлардан ўргатинг) хабардор бўлинг, қизингизни унинг никоҳига беринг, деб.

Подшоҳ уйқудан туриб хос хизматкорларига буюрдиким, Ўзганддан бир сайидзода бизнинг юртга келибдур, дарҳол топиб, олиб келинглар, деб. Сайидзодани топиб келдилар. Унга кўп иззат ва икром кўрсатдилар, тағларига тўққиз қават кўрпачалар солинди. Сайидзода хоксорлик қилиб, унинг беш қаватини олиб қўйиб, тўрт қаватининг устида ўлтирдилар. Шу ҳолда уйқуга кетганларида ўзларини фалакнинг тўртинчи қаватида кўрдилар. Уйғониб, кўрган тушидан ҳайрон бўлиб гурганларида ул подшоҳи олиймақом Сайидзода олдиға кирдилар. Подшоҳ дебдурки, магар сиз тўққиз қават кўрпача устида ётганингизда тўққизинчи фалакда сайр этардингиз. Подшоҳ Сайидзоданинг хулқи хушлигига тан бериб, у зотга зиёда эҳтиром кўрсатибди. Шундан сўнг Сайиди мурсалин ишоратига асосан ўз қизини унга никоҳлаб берибди. Подшоҳ қизининг оти Фотима экан.

Сайид Камолиддин насабномаси

Сайид Камолиддин Ҳусайн ибн Шоҳ Ҳусайн ибн Султон Муҳаммад ибн Сайид Аҳмад ибн Убайдулло Афзал ибн Сайид Абдулло ибн Имом Муҳаммад Толиб ибн Имом Али Мусо Ризо ибн Имом Мусо Козим ибн Имом Жаъфар Содиқ ибн Имом Муҳаммад Боҳир ибн Имом Зайнулобиддин амирулмўминин Ҳусайн разияллоҳи таъоли анҳум ажмаъин ибн Асадулло ал-Ғолиб Али ибн Абу Толиб.

Эшон Мир Сайид Муртазо авлодлари баёни

Эшон Мир Сайид Муртазонинг уч ўғиллари бўлиб, ҳар учаласи ҳам илмда замонанинг етук ва комиллари-

¹ Андижонда мўғул хонлари ўрнатишуви XIII асрда бўлган.

² Муҳаммад саллоллоҳу алайҳи вассалом.

дан бўлганлар. Улардан бирининг номи Эшон Мир Бузург, иккинчисиники Эшон Мир Абу Наср ва учинчисининг исми-шарифи Сайид Жалолиддин эди.

(Фарзандларидан) эшон Жалолиддиннинг кўнгилларига Каъбаи Муаззамани тавоф қилиш истаги тушибди. Эҳром боғлаб Байтуллоҳ зиёратига мушарраф бўлиб, қайтишда Ҳиндистон мамлакатига тушиб, шу юртда яшамоқни ихтиёр қилибдилар. Ҳиндистонда қазо қилганлар. Ҳозирда (шажара ёзилган вақт кўзда тутилаётир — *муалл.*) Ҳиндистоннинг ўша вилоятини Жалолиддин Бухорий исми билан атайдилар.

Мир Сайид бузург авлодлари баёни

У зотнинг икки ўғиллари бўлиб, бирининг исми шарифи Сайид Абул Аъло, иккинчисиники Сайид Султон эдилар.

Сайид Абул Аъло авлодлари баёни

Бу кишининг бир фарзандлари бўлиб, унинг оти Мир Сайид Тўра эдилар.

Сайид Султон авлодлари баёни

Бу зотнинг учта фарзандлари бўлиб, улардан бири Мир Сайид Аҳмаду лақаби Турсунхожа эканлар. Иккинчисининг исми-шарифи эса Мир Сайид Мансур эди. Учинчисининг отлари Мир Сайид Подшоҳдир.

Мир Сайид Абу Наср авлодлари баёни

У кишининг бир ўғиллари бўлиб, исми-шарифи Мир Сайид Абул Ато эди. Мир Сайид Абул Атонинг бир фарзанди бўлиб, исми-шарифи Сайид Абдулла, лақаби Сайид Арабга машҳур экан.

Мухр. Шажаранинг охирида «Мир Сайид Муртазо насабномалари амирул-мўъминин Муҳаммад Баҳодирхон замонида ёзилиб, ислом уламолари ва фузолалари аҳли эътиборига ҳавола этилди», деган жумлалар мавжуд. «А» нусха шажара матни шу билан тугайди.

Турсунхон Эшон авлодлари шажараси

Шартли равишда «Б» нусха деб номлаганимиз шажара Потрон қишлоғининг XIX аср охирлари ва XX аср бошларидаги тарихида муҳим ўрин тутган олижаноб инсон, камбағалпарвар фузола, кароматли авлиё Турсунхон (Турсуналихон) насабномасидир. Олдинроқда тўла матни билан танишганимиз шажара («А» нусха) нисбатан яхши сақланган. Бироқ, «Б» нусха, аввола, тўлиқ эмас, кўп жойлари йиртилиб, титилиб, сув тегиб, сувалиб кетган. Бу эса қимматли ҳужжатнинг ўз бошидан бемисл кулфатларни ўтқарганлигидан рўйи рост далолат этиб тургувчи нишоналардир. Зугумли йилларда узоқ вақт кўмиб сақланганлиги боис, шажаранинг асл матнини мукаммал ўқишга муяссар бўлинди, деб айтиш мушкул.

Шунга қарамай, шажара матнини тиклаш, форсий тилдан таржима этиш, имкон даражасида амалга оширилди, дейиш мумкин. Айрим ғализ ўринлар учун аввал бошдан узрхоҳ эканлигимизни айтиб қўймоқчимиз. Аминмизки, Потрон сайидлари шажараси авлод кўп тармоқли бўлганлиги учун бир неча нусхада, ҳар бир оила учун кўчирилган бўлиши керак. Табиийки, шажаралар «А» нусхада бўлгани каби, подшоҳлик томонидан тасдиқ этилиши, ислом арбоблари шаҳодати асосида далолат қилиниши билан ҳақиқий деб ҳисобланган. Таассуфки, «Б» нусханинг охириги қисми бутунлай йўқолган. Фикримизча, Потрон сайидлари шажарасининг **Асосий, Асл нусхаси** бўлган. Ана шу Асосий нусхадан (кўпинча, асосий нусха Маккаи мунавварада ҳам тасдиқ этилган ҳоллар учрайди) авлод тармоқлари шароит тақозасига кўра кўчирма олганлар. Кўчирмалар оилавий доирада бўлса, уни олий мақомда тасдиқ эттириш ҳожат кўрилмаган. Мобода, шу авлоддан бирор киши амирлик ёки подшоҳлик аҳамиятига молик амалга, мансабга сипориш этилгудек бўлса, шубҳасиз, шажара лозим бўлган. Бундай ҳолларда Асосий нусхадан кўчирма олиниб, у уламолар, фузалолар эътиборига ҳавола этилган, сўнг-ра мамлакат ҳукмдори тасдиғидан ўтган. Асосий нусха бўлмаган ҳолларда (дейлик, мансаб насабий бўлмай, янги бир авлоддан амалга тавсия этиш тўғри келган бўлса) шажара янгидан тузиб чиқилган. Шажара тузишга баъзан ойлар, йиллар кетган.

Мир Сайид Фатхулло набираларидан бири Сайид Зисуддин қабр тоши.

Турсунхон эшон авлодлари шажараси бевосита унинг эвара-чеваралари саналмиш Мир Шарифхон Ўроқхон ўғли ва Раҳматуллохон Мир Шарифхон ўғиллари саъй-ҳаракатлари билан топилди. Бу авлод вакиллари шажарани катта қийинчиликлар билан бугунга етказиб келган.

Шажара матни. Анъанага мувофиқ, шажара ҳамду наътдан бошланган. 18 қаторлик таъриф ва тавсифнинг аксар қисми ўчиб кетган. Чамаси, «А» нусхада бўлгани каби Пайғамбаримиз Муҳаммад саллоллоҳу алайҳи вассалом насаби, Ҳазрат Али авлоди муфасссал баён этилган. Хуллас, шажараларнинг муқаддималари бир хил бўлган, дейишга асослар бор. Фарқ, бизнингча, Али фарзандларининг қайси бирига — Ҳасангами, ёинки, Ҳусайнгами тармоқ улашишидадир. Зеро, Мир Сайид Фатҳулло авлоди ота томондан Имом Ҳусайнга етишса (шунингдек, она томондан ҳам), тармоқнинг аксар намояндалари бошқа ҳудудларда яшашларидан қатъи назар, қуда-андачиликни ўз силсиласи доирасида давом этдирганлар. Бу ҳолни «Б» нусха мисолида ҳам кўрамыз: «Имом Абу Муҳаммад Ҳасан амирнинг катта ўғлидир, иккинчи имомдир ва у кишининг лақаби...

...Мадинада ҳижратдан сикта салоса (36) йил ўтгач, рамазон ойининг иккинчи ярмида туғилган эди. Қирқ олти йилу, беш ярим ой умр кўрганлар. Ўн бирта фарзанди бўлган. Зайд ва Ҳасан Мусанний (Ҳасан II) ва Тало ва Исмоил ва Абдулло ва Ҳамза ва Яъқуб ва Абдурахмон ва Умар ва Қосим ва Ҳусайн Ашрам. Шулардан Абдуллоҳ ва Қосим ўзларининг катта амакилари Имом Абу Абдулло ал-Ҳусайн билан Карбало жангида шаҳодатга мушарраф бўлганлар. Қолганлари эса болаликда вафот этганлар. Улардан тўрттаси ҳаёт бўлган. Булар — Зайд, Ҳасан Мусанний (Ҳасан II), Ҳусайн Ашрам ва Умар.

Ҳусайн Ашрам ва Умар Ҳошимнинг болалари ҳам ёшлигида ўлиб, бу иккисидан авлод қолмаган. Аммо Зайд ва Ҳасан Мусанний (Ҳасан II)дан икки ўғил бор бўлган.

Зайд, Ҳасан Мусанний ўғли бўлиб, Ҳасан Мусаллас (Ҳасан III) эса Зайднинг ўғлидир. Айтиш жоизки, Зайд Жавоз ибн Ҳасанни «Абу Ҳасан» деганлар. Ва у ибни Зайднинг ўғлидир. Асли исми Абу Муҳаммаддир. Ва у бир неча муддат Мадина аморатини (Мадина амири) бошқарди. Унинг етти ўғли бор эди, яъни Зайд Жавознинг ўғиллари сони еттита эди. Булар: Абу Муҳаммад

Қосим ва Абул Ҳасан ва Тоҳир Али ва Зайд Али ва Исҳоқ ва Иброҳим ва Абу Муҳаммад Исмоил. Булардан таниқлиси Исҳоқдир, бовужудким, хатиблар Исҳоқ наслидандир. Иккинчиси Зайд Али бўлиб, Абу Тоҳир ва Абдулло унинг фарзандларидир. Исҳоқ, Тоҳир Али, Иброҳимлар Арман юртларига бориб қолганлар. Фарзандлари кўпроқ бўлган, жумладан, 3 киши булардан. Бири Абу Муҳаммад Исмоил бир муддат Табаристонда (Эрон) подшоҳлик қилган. У юртнинг подшоҳлари у зотнинг наслидандир. Иккинчиси Абул Ҳасан Али бўлиб, Рай (Эрон) шаҳри яқинидаги ноҳиялардан бирида дафн этилгандир ва ҳамон халқнинг ҳожатини чиқаришда давом этмоқда (яъни, марқади зиёратгоҳ). Учинчиси Абу Муҳаммад Қосим бўлиб, унинг Абдурахмон исми ўғли бўлган. Абдурахмоннинг ўғли исми Муҳаммад Бутхонийдир. Ва у киши Сифохон (Исфакон) маъвосининг Гулистонида кўмилгандир. Гулистон мазилининг ҳозирги (шажара ёзилган давр кўзда тутилаётир — *муам.*) аҳолиси у зотнинг наслидандир.

Наҳафда асосан Абдурахмон ва Муҳаммад Бутхоний авлодларидан Бобал бўлган. Даъвиюл Жалил ҳам Абдурахмон наслидандир. Ва Табаристоннинг узун сочили аҳолиси ҳам Абдурахмон авлодларидандир. Даъвиюл Кабирнинг фарзанди бўлган, Даъвиюл Сағир ҳам унинг авлодидан ва уларни Шажариён деб атайдилар. Шажариёнлар ҳам кўп сонлидир.

Ҳасан Мусанний (Ҳасан II)нинг 5 та ўғли бўлиб, улардан бирини Абу Муҳаммад дейдилар. Ғоятда хушрўй, кўркем киши эди. Катта амакиси Имом Ҳусайннинг Уммул Фотима отлиқ қизига уйланган эди. Ундан учта ўғил кўрди: Абдулла Маҳз ва Иброҳим ва Ҳасан Мусаллас. Улар бутун вилоят аҳлига ифтихор билан «**онам Ҳусайн қизи ва отам Ҳасан ўғли**», деб мақтанар эдилар.

Ҳасан Мусаллас (Ҳасан III)нинг ҳам икки ўғли бор эди. Бири Довуд ва иккинчиси Жаъфардир. Довуддан Сулаймон туғилади, Оли Товис (Тоис) ҳам Сулаймон авлодидандир...

... Улар икки ўғилдирлар. Бири Шозода (Шаҳзода) Сайид Муҳаммад бўлиб, Балхга қарашли бўлган Сайробнинг Чечакту қишлоғиким, Қайсария номи билан машҳур, у кишининг (Сайид Муҳаммаднинг) қабрлари шу ердадир. Бу мавзеъда у кишининг авлодлари кўпдир. Улардан бири Шоҳзода Сайид Зоҳирхон бўлиб, Чечактунинг Қайсария кўҳистонида (тоғида) яшайдилар ва

барча халқ у кишининг муридларидир. У зотнинг фарзандлари Балх ва Бадахшон бўйлаб тарқалган.

Сайид Илёс Шахзоданинг бир ўғиллари бор эди. **Шосайид Умар** дердилар унинг исми шарифини. Оталари вафотидан сўнг Жайхун дарёси (Амударё) яқинида жойлашган Бобурия¹ тоифаси ёнида бўлиб, улардан кўп иззат-эҳтиром кўрдилар. Улар, яъни Бобурийлар у кишини ўзлари билан бирга яшашга кўндирдилар. Бу ердан Насаф ва Бухоро томонга кетдилар. Бобур давлати қулагандан² кейин, у киши (Шосайид Умар) Бобур билан Ҳиндга қараб кетдилар. Муборак қабрлари Фазни-

¹ Заҳириддин Муҳаммад Бобур, маълумки, 1504 йилда Афғон юртига ўтган. 1506 йилда шу жойларда бўлган.

² Заҳириддин Муҳаммад Бобур ҳижрий 909 йилда (1503—1504) Кобулда ўз ҳокимиятини ўрнатишга муваффақ бўлади. Бу ҳақда «Бобирнома»да шундай дейилади: «Муҳаррам ойида Фарғона вилоятинан Хуросон азимати билан Илоқ яйлоғигаким. Ҳисор вилоятининг яйлоқларидандур, келиб туштум. Ушбу юртга йигирма уч ешнинг ибтидосида ютумга устара қўйдум. Улуғ-кичик мени умидворлик билан ирашиб (эргашиб) юрўйдурганлар икки юздин кўпрак, уч юздин озроқ бўлғай эди... Раби ул-аввал ойининг апохирида Тенгри таъоло фазл ва қарам билан Кобул ва Фазни вилоятини бежанг ва жидол (низо, жанжал) муяссар ва мусаххар қилди». («Бобирнома». Т., 1960, 177, 185-бетлар).

Шажарада «Бобир давлати қулагандан кейин» деган иборанинг ишлатилиши бежиз эмас. Абдуллоҳ бин Муҳаммад бин Али Насруллоҳий ўзининг «Зубдат ал-асар» деган китобида 1509—1510 йил воқеаларига тўхталиб, Муҳаммад Шайбонийхоннинг ўлимидан сўнг Шайбонийюдалар орасида юз берган парокандаликдан фойдаланиб, Бобур Мирзонинг Эрон подшоҳи «Шоҳ Исмоилга навкар бўлуб қолин қизилбошни (Эрон қўшинларини), балки аксар черикни» Ҳисор устига бошлаб келганлигини ёзади.

Ҳақиқатда, Бобур Мирзо 1510—1511 йиллар оралиғида Эрон қўшинлари мадади билан Мовароуннаҳрни забт этади. Исмоил Сафавий билан келишилган аҳдга асосан ғалиблик шарафига ўқилган намозда — хутбада шиаларнинг ун икки имоми ва Исмоил Сафавийнинг номини қўшиб ўқитдилади. Бу ҳол ҳалқда, энг аввало, руҳонийларда қаттиқ таажжуб ва норозиликни нужудга келтиради.

Бобурнинг хориж қўшини билан келиб, ўз ота-боболари юртида ҳокимиятни эгаллаши ва кўп утмай тагин ундан ажрилиб қолиши ҳақида муаррих Ҳофиз Таниш Бухорий шундай деган: «Бу воқеанинг баёни шулки, мазкур йилнинг (1510) ражаб ойида Бобур подшоҳ зўр шижоат билан ҳаракат қилиб, Мовароуннаҳрда ғалаба қилди. Унинг ҳукмронлиги саккиз ойдан сал ортиқроқ бўлди. Самарқанд ва Бухоронинг улуғ ва шарифлари унинг шоҳ Исмоилга бўйсуниб, хароб туркманларнинг (яъни, қизилбошларнинг) либосини кийганидан ҳаммалари ундан нафратландилар. Ўша йилги қиш тамом бўлиши ва кетма-кет тўхтовсиз ёмғирлар ёғиб, ер юзи сабзадан тўн кийиши билан Шайбоний хоқонлардан Убайдуллохон Жонибек Султоннинг маслаҳати билан 2600 киши билан чўл тарафдан Еттиқудуқ йўли орқали келиб, Бухорога ҳужум қилди (Ҳофиз Таниш Бухорий. Абдулланом. Т., 1966, 109-бет).

918 (1512) ҳижрий йилнинг сафар ойида Убайдуллохон қўшини Бобур Мирзони мағлуб этади. «Абдулланом»да бу ҳақда: «Нажм Сонийнинг толс юлдузи куйди ва у шу жангда бошини ерга қўйди. Бобур подшоҳ мағлуб ва паришон ҳолда қочиб шенасини илғари сурди» (110-бет) дейилади.

ладир. У кишидан бир фарзанд бўлиб, гўдаклигида она-сидан етим қолган эди. Болани тарбия қилишни ўзларининг муридларидан бирининг қўлига топширди. Бола токи камолга етгунча тарбиячининг қўлида бўлди. Ҳақиқий жазавалари борлиги учун одамлар у кишини «Девона хўжа» дер эдилар. У кишининг асли шариф отлари (яъни, Шосайид Умарнинг ўғли) Сайид Ҳамиддир.

У кишидан Сайид Абдул Воҳид, ундан Сайид Турсун Алихон туғилгандир. Турсун Алихон (Турсунхон) Қаршининг машҳур мавзеъларидан бўлган Файзобод даштида ватан қилдилар. Сайид Турсун Алихўжанинг ўғли Сайид Низомиддинхўжа, Сайид Низомиддинхўжанинг ўғли Сайид Абул Файёз, Сайид Абул Файёзнинг ўғиллари Сайид Абу Саъид, Сайид Абу Саъиднинг фарзандлари Сайид Турсун Алихўжа Бобохонхўжадир. Сайид Турсун Алихўжа Бобохонхўжанинг фарзандлари барча халқнинг зийнати, кўрки ҳисобланади.

Қутб ал-орифин Сайид Арслонхўжа ва жанобларидан¹ эса, қуйидаги доира ичидаги исми шарифлар маълумот беради. (Доирада Ҳазрати Алининг фарзандлари Ҳасан ва Ҳусайндан тарқалган авлодлар номма-ном кўрсатилади. Улар «А» нусхада саналганлиги учун такрорлаш ҳолат кўрилмади.)

«Б» нусха матни шу ерда тугалланади.

Фикримизча, «Б» нусха, олдинроқда матнини келтирганмиз «А» нусханинг қўлбола кўчирмаси (дебоча, ҳамд-наът ва ҳ. к.) бўлишидан ташқари, оригинал хусусияти шундаки, унда алавийлар авлодининг яна бир тармоғи (Мир Сайид Фатҳулло авлодидан фарқли ўлароқ) Дашти Файзободда, яъни Қарши туманидаги Файзобод қишлоғида қўнум топган Турсунхон (бу зотнинг исми-шарифи халқ орасида Турсун Алихон деб эмас, Турсунхон деб маълум ва таниқли бўлган) шохобчасини ўзида акс этдиради. Мир Сайид Фатҳулло ва Турсунхон авлоди, охир-оқибатда, Ҳазрати Алининг ўғли Имом Ҳусайнга бориб тақалади.

ШАЖАРА МУНДАРИЖАСИ

(«А» нусха)

Қашқа воҳасида «Етти Тўғ Ота» номи билан машҳур бўлган Потрон қишлоғидаги хилхона бу навоҳига

¹ Афтидан, шажарани ёзган кишининг ўзи.

XV асрнинг охирлари — XVI аср бошларида келиб ўрнашган Мир Сайид Фатҳулло авлодига мансуб эканлиги «А» нусха шажара матни мисолида кўриб ўтилди. Шажарада, жумладан, Мир Сайид Фатҳулло хонадонидан шу уруғ етакчиларидан беш кишининг у зотнинг ўзи қурдирган хонақоҳ ёнида дафн этилганлиги номма-ном санаб ўтилган. Ҳозирги вақтда шу авлод вакили, Мир Сайид Фатҳулло чевараларидан бўлган Раҳматуллохон Мир Шариф ўғли Ўроқов томонидан мақбаралар устида гүмбазли дахма қурилиши ниҳоясига етай деб қолди. Мармар тошлар қўйилган, даврлар ўтиши билан анча хароб тортган қабрлар тикланиб, орасталанди.

Хилхонада дафн этилганлиги шажарада кўрсатилган авлод тармоғи қуйидагича: биринчи қабр (Шарқ саридан жанубга томон) Мир Сайид Фатҳулло ҳазратларининг ўзиники, ундан кейин, ёнма-ён қўйилган қабр ўғли Мир Сайид Исҳоқники, навбатдагиси иккинчи ўғли Мир Сайид Абу Туробга тааллуқлидир.

Мир Сайид Фатҳулло турбатидан қиблага қараб навбатма-навбат жойлаштирилган тўртинчи ва бешинчи мақбаралар Мир Сайид Абу Туробнинг фарзандлари Сайид Низомиддин ва Сайид Муртазолар хокидир. Олтинчи ва еттинчи марқадаларга кимлар дафн этилганлиги, таассуфки, шажарада акс этмаган. Бироқ, мулоҳаза учун ўрин борлигини айтиш жоиз. Негаки, Мир Сайид Абу Туробнинг тўрт ўғли бўлган. Улардан биргина Сайид Муртазо ўз туғилган қишлоғи Потронда яшаб, умргузаронлик қилган. Қолганлари — Сайид Низомиддин Кулобга, Сайид Зиёвуддин Ҳисорга, Сайид Асадулло эса Қундузга кетиб, ўша жойларда фаолият кўрсатганлар. Шажарадан англашиладики, Мир Сайид Фатҳулло ҳазратларининг мазкур набиралари бири Кулобда, иккинчиси Ҳисорда ва учинчиси Қундузда вафот этадилар. Биргина Сайид Низомиддиннинг хоки васиятига кўра Потронга олиб келинганлиги ҳақида ривоятомуз маълумот айтиб ўтилади. Магар, таниқли ислом машойихларининг, улуғ авлиёларнинг ҳақиқий қабрларидан ташқари, рамзий турбатлари — зиёратгоҳлари бир неча жойда мавжудлиги анъанавий эканлигини эътиборга оладиган бўлсак, Ҳисор ва Қундузда вафот топган Сайид Зиёвуддин ва Сайид Асадулло хоклари ҳам кейинчалик Потронга келтирилган бўлиши эҳтимолдан холи эмас. Шу тариқа, олтинчи ва еттинчи қабрлар Мир Сайид Абу Туробнинг шу икки ўғлига

тегишли бўлади. Бу, ҳақиқатга яқин фароздир. Қолаверса, қабр тошларидаги ёзувлар синчиклаб ўрганилса (афсуски, замона зайли билан қабр тошлари ўрни неча бор ўзгарган, ёзувлар ўқиб бўлмайдиган ҳолга келиб қолган. Мақбаралар неча аср мобайнида қаровсиз, очиқ қолиб келган), бу тахминнинг ечими аниқ бўлади.

Хилхонанинг «Етти Тўғ Ота» деб аталиши бесабаб эмас, албагта. Баъзи кексалар қабристонда етти уруғ вакиллари кўмилади, шу туфайли ном вужудга келгандир, дейишади. Агар шундай бўлганда эди, Хилхона эмас, қабристонлик «Етти тўғ» мазороти деб номланарди. Бу жойда айнан мақбаралар мажмуи «Етти Тўғ Ота» деб юритилади ва гап аниқ-равшан Оталар — машойихлар, авлиёлар, кароматли тарихий шахслар ҳақида эканлигини инкор этиб бўлмайди. Шажарадан аниқки, Мир Сайид Фатҳулло авлодига ана шу рутба муносиб кўрилган ва исми-шарифларига «Ота» нисбаси қўшиб айтилган. Масалан, набираси Мир Сайид Муртазо шажарада «Ҳазрати Сайид Ота», деб тавсиф қилинади. Демак, гап қайси Оталар ҳақида бораётганлигини уқтиришга ҳожат йўқ. Бинобарин, Етти Тўғ Ота — етти машойих, етти авлиёни назарда тугувчи ном. Яна бир жиҳат. Тўғ фақат халқ эътироф этган, муаззам авлиёлар қабри устидагина кўтарилган. Борди-ю, етти уруғнинг улуғ бобокалонлари хилхонага ёнма-ён қўйилган бўлса эди, унда баҳсга ҳожат қолмаган бўлар эди. Айтилганидек, етти қабрдан бештаси соҳиб хоклари номи маълум. Ўрта асрларда қарор топган удум тақозасини, шунингдек, мантиқ ишоратини ҳисобга оладиган бўлсак, қолган икки қабрнинг ҳам айнан Абу Туроб фарзандларига тегишли эканлиги аён бўлади.

Иккинчи фароз ҳам йўқ эмас. Маълумки, Мир Сайид Фатҳулло ҳазратларининг яна бир ўғли Мир Сайид Исҳоқдан бир ўғил дунёга келган, унинг исми-шарифи Мир Сайид Порсо, ундан ҳам бир фарзанд — Эшонжон туғилган. Мир Сайид Порсо Потрон қишлоғидан анча нарида бўлган Фазли қишлоғида яшаганлиги шажарада эслатилган. Ҳозир ҳам у зотнинг зурриёдлари шу жойда яшаб келадилар. Айтилишича, Умурхон, Омонхон авлодлари, Тиловатхон шажараси Мир Сайид Фатҳулло ҳазратларига шу тармоқ бўйича улашади. Шундай экан, иккинчи фароз моҳияти шуки, хилхонадаги олтинчи ва еттинчи қабрлар Мир Сайид Порсо ва унинг ўғли Эшонжонники бўлиши мумкин. Ҳар икки

Етти Тўғ Ота дахмаси. Қайта тиклангандан сўнг. Умумий манзира.

тахминда ҳам Етти Тўғ Ота деган номнинг моҳиятига пугур етмайди.

Табиийки, бу мушоҳада ва фаразий фикрлардан мақсад шубҳага ўрин қолдирмасликдир. Хўш, шажарада зикр этилмаган олтинчи ва еттинчи қабр соҳиблари кимлар бўлиши мумкин? Энди қабр тошларидаги ёзувларга диққатни жалб этайлик. Қабр тошларининг бирида «Сайид Асад» деган битик бор. Яна бирида эса «Шоҳи Зиё» деган ёзувлар ўйилган. Бу ёзувлар биринчи фараз тўғри эканлигини кўрсатади, чунки Мир Сайид Абу Туробнинг Потронда дафн этилганлиги шажарада акс этмаган икки ўғлининг исми-шарифлари Сайид Асадулло ва Сайид Зиёвуддин эканлигини биламиз. Қабр тошлари, юқорида айтилганидек, вақтида мукамал даражага келтирмагани устига, кейинги даврларда тазйиқлар оқибати ўлароқ, алмашиб, чалкашиб қолганлигини истисно этиб бўлмайди. Потронлик қарияларнинг шаҳодатича, хилхона устидаги иморат 1942 йилда бузиб ташланади ва унинг ёғочлари талон-торож этилади. Очиқ ҳавода қолган қабр тошларидаги ёзувлар ўчиб, ўқиб бўлмайдиган даражага келиб қолади.

«Сайид Асад» ва «Шоҳи Зиё» деган ёзувларнинг ниҳоясига етмай чала қолиши, бу табаррук хокларнинг кейинчалик келтирилганлиги билан изоҳланади. Нақдда Сайид Низомиддиннинг Кулобдан жасади келтири-

лиши, Чакчак мавзеъида кийикнинг ҳамроҳ бўлиши нақл этилади. Масалага ҳаётий нуқтаи назардан қара-
ладиган бўлса, икки халифанинг янги ўлган одам жа-
садини шунча олис масофадан кўтариб келиши бе-
мисл, елкада олиб келиши амалда бўлмайдиган иш.
Буни тўғри тушуниш керак: орадан маълум вақт ўтган-
дан сўнг сайидзоданинг хоки, яъни суяклари олиб ке-
лингн. Шундай экан, унинг Ҳисор ва Қундузда вафот
этган биродарзодалари устухонлари ҳам Потронга вақ-
ти-соати билан олиб келингн. Қабр тошларидан би-
рида ҳижрий 119 санаси битилган. Фикримизча, бу
рақам ҳам ё охиригача етмаган, ёинки, ундан бир сон
ўчиб кетган. Умуман, қабр тошларидаги ёзувларнинг
ниҳоясига етмай қолиши кузатилади. Бунинг сабабла-
ри турлича бўлиши мумкин. Бунда хонадоннинг мав-
қеи, иқтисодий аҳволидан ташқари чархи давроннинг
ўзгариб туриши ҳам аҳамият қасб этмай қолмаган. 119
ҳижрий сана милодий йилга ўгирилса, 737 йил келиб
чиқади. Бу сана Мир Сайид Фатҳуллонинг Потронда
ўтроқлашини даврига зид. Ҳатто, шу авлодга дахли бўл-
ган, бобокалон Бурҳониддин Қилич Ўзгандий ҳам X—
XI асрлар нари-берисида Фарғонада ўрнашган.

Шундай экан, мазкур таърихни — 119 ҳижрий са-
нани, бизнингча, 1119 деб ўгириб кўрайлик-чи. Бунда
1119 ҳижрий ҳисоб милодий 1707 йилга тўғри келади.
Бу шажара силсиласига мос тушадиган сана, дейиш
мумкин. Чунки, авлоднинг бобокалони Мир Сайид Фат-
ҳулло XVI асрнинг ўрталарига қадар умр кўрган деб
тахмин қилсак, ундан кейинги икки авлодлар учун 1,5
аср чамаси муддат қолади. Бу ўртача 70—75 ёшга тўғри
келади. Биз Потрон машойихларининг ҳар бири қанча
умр кўрганлигини билмаймиз. Бироқ, покдомон сайид-
лар, улуғ авлиёлар, одатда, улуғ ёш яшаганлар. Бу ўринда
биргина Ҳазрат Аҳмад Яссавийнинг муборак ёшлари-
ни эсга олиш кифоядир.

Диққатга сазовар яна бир жиҳат шундаки, қабр тош-
ларидаги ёзувлар туркийча — ўзбекча, бунинг устига
шеърый йўл билан битилган. Фақат бу шеърлар охири-
га етмай қолган. Ўрта Осиёдаги буюк тарихий шахслар
қабр тошларидаги ёзувларнинг аксарияти араб ёхуд фор-
сий тилда эканлиги эътиборга олинса, Етти Тўғ Ота
эпитафия битикларининг ўзбек тилида эканлиги ҳам
уларнинг нисбатан кейинги даврларда эканлигини кўр-
сатувчи далиллардан бўлиши мумкин. Бироқ, Потрон-
дан унча узоқ бўлмаган Қамаши қишлоғида йирик ру-
ҳоний, аллома, улкан шоир мулло Рўзибой Охунд Маш-

раби Соний XIX аср сўнглирида оламдан ўтган. Унинг қабр тошидаги ёзув ҳам форсий тилда бажарилган. Бас, қабр тошларининг қачон ва ким томонидан қўйилиши бунда ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлиши табиий бир ҳолдир.

Етти Тўғ Ота қабр тошларидаги ёзувларнинг ўзбекча бўлиши, бир жиҳатдан, ажабланарли ҳол эмас. Чунки, бу авлоддан таниқли олимлар, руҳонийлар, сўфийлар, муршидлар чиқиши билан бир қаторда таниқли шоирлар ҳам етишган. Биз бунга XX асрнинг 30-йиллари ҳақида ҳикоя қилганимизда тўхталиш ниятидамиз. Англашиладики, XVII—XVIII асрларда ҳам Мир Сайид Фатҳулло уруғидан туркигўй шоирлар чиққан ва биз улар ижодидан бенасиб қолиб келаётирмиз. Қабр тошларидан бирида шундай сатрлар бор:

Ул билур қадри азизларни агар бўлса расо,
Билмагай қадрин булар....

Иккинчи мисра чала қолган. Тасаввур қиламизки, бу сатрнинг давомы «ни гар бўлса у норасо», бўлганми деб. Шунда «Билмагай қадрин буларни гар бўлса у норасо», деган мисра мукамал бўларди. Бу, албатта, тахмин. Мисранинг аслиятини тиклаш насиб этадимийўқми, айтишга ботина олмаймиз.

Хилхонада шарқий тарафдаги қабрлар мажмуи билан этак саридаги мақбаралар оралиғида йўлак қолдирилган. Бу жойга кейинчалик бир аёл киши ва бола ҳам дафн этилган деган тахмин бор. Шу тариқа, хилхона доирасидаги қабрлар сони 9 тага етади, деб ҳисоб қиладилар. Кейин қўшилган мазкур қабрлар соҳиблари ҳақида аниқ бир фикр айтиш имкондан холи.

Етти Тўғ Ота хилхонасидаги мақбараларга дафн этилган бузургвор машойихлар (Аллоҳ таъоло улар руҳини шод этган бўлсин) тубандаги зотлардир:

Дарвоқе. Потрон халқи орасида «Етти Тўғ Ота» хил-хонасига қўйилган мўътабар зотлар ҳақида олис замонлардан ғира-шира сақланиб, етиб келган ривоятлар ҳам мавжуд. Шундай ривоятлардан бирида (мулло Отамурод Ҳайдар ўғли) «Етти Тўғ Ота»лар етти оға-ини бўлишган эмиш, етовлари етти тарафга кетган эмиш», дейилади. Бу нақл замирида ҳам Мир Сайид Фатҳулло авлоди билан боғлиқ ҳақиқат уруғи бор, албатта.

Етти Тўғ Ота қабристонини эндиликда «Ички мазор» ва «Ташқи мазор» деб аталувчи қисмлардан иборат. Қабристон анча қадимий, бир — бир ярим гектарлик мазорот ҳақида «етти ағдариб кўмилган», деган гаплар бор.

Шажара бир авлоднинг кўп асрлик силсиласи, уни дарахтга нисбат бериб, шундай деб аташ ниҳоятда мувофиқ: дарахт янги шохлар чиқариб, ўсиб-улғайиб боргани каби, хонадон ҳам кўпайиб, кенгайиб ривож топади, асрлардан асрларга ўтади. Мир Сайид Фатҳулло ажодлари Имом Ҳусайнга бориб боғланиши, Имом Ҳусайннинг Ҳазрат Пайғамбаримиз қизлари Фотимадан туғилганлиги бу авлоднинг шариф ва мўътабарлигини аён этиб туради. Мир Сайид Фатҳуллонинг аҳо ва ажодлари ичида Мовароуннаҳрга биринчи қадам қўйган зот Султон Жалолиддиндир. Султон Жалолиддин Бухородан уйланган. Шу авлоднинг айрим вакиллари Ҳазрат Алига каримут-тарафайн, яъни ҳам ота, ҳам она томондан туташадилар. Бу нисбатан кейинги авлодларда кўзга ташланади. Заҳириддин Муҳаммад Бобур «Бобирнома»да Султон Ҳусайн Бойқаронинг Амир Темурга каримут-тарафайн сифатида асил подшоҳ бўлганлигини шундай тавсиф этади: «Онаси Фирюза Бегим эди, Темурбекнинг набираси. Султон Ҳусайн Мирзо Мироншоҳ Мирзонинг (Амир Темурнинг учинчи ўғли — *муалл.*) ҳам набираси бўлур эди. Султон Ҳусайн Мирзо каримут-тарафайн эди, асил подшоҳ эди».¹

Султон Жалолиддин Бухоронинг Соктаре қишлоғида турғун бўлиб қолганидан бу авлодда каримут-тарафайнлик (икки тарафлама қутлуғ тенглик) юз бергунича, бир неча авлод алмашинади: Султон Жалолиддин, Қутбиддин Юсуф, Сайид Асадулло, Сайид Закиаддин, Султон Муиззий Жалолиддин, Қутбиддин Юсуф, Султон Муҳаммад Яҳёе, Султон Музаффар Одил, Мир Султон Муҳаммад, Мир Султон Яҳёе.

¹ Заҳириддин Муҳаммад Бобур. «Бобирнома», 221-бет.

Мир Султон Яҳёнинг онаси исми-шарифаси шажарада Обида Бегим деб кўрсатилади ва унинг Султон Қутбиддин қизи бўлиб, охир-оқибатда Имом Ҳусайнга аждод бўлиши айтилади. Мир Султон Яҳёнинг онаси шажараси алоҳида кўрсатилиши сабаби ҳам унинг Ҳазрати Али тармоғига икки томонлама туташувини кўрсатиш билан боғлиқ, дейиш ўринлидир. Ҳазрати Алига (жумладан, Пайғамбаримизга ҳам) икки томонлама аждод ҳисобланадиган сулола — хонадон вакилларида тагин бири Мир Сайид Муртазодир. Унинг муҳтарама онаси Оқо Бегимжон бўлиб, Имом Ҳусайннинг ўғли Зайнулобиддин тармоғидандир. Муҳими шундаки, Мир Султон Яҳёнинг онаси ҳам худди шу шўъбадан тадриж топган авлод вакиласидир.

Шажарада Имом Ҳусайн насабидан бўлган шу икки аёл келиб чиқиши муфассал баён этилади. Мир Сайид Муртазонинг волидан муҳтарамаси, аниқки, Потрон қишлоғида яшаган, тўрт фарзандни тарбиялаган. Ажаб эмаски, хилхонадаги икки номаълум қабрнинг бири шу аёлга тааллуқли бўлса. Бунини, албатта, келажак тадқиқотлар кўрсатади.

Шажара форсий тилда, жуда чиройли хуснихатда ёзилган. Шажараларга хос бўлган қуруқдан-қуруқ исми-шарифларни санаб ўтиш билан чекланилмаган. Шажара, ҳарҳолда, тарихийликдан кўра, кўпроқ бадиийликка яқинроқ. Чунки бирон ўринда бирор-бир тарихий шахснинг яшаган даври, йили мутлақо зикр этилмайди. Аксинча, улар ҳақида бадиий талқин, шеърини ифода босим ва кўзга яққол ташланиб туради.

Шажарада келтирилган шеърини парчалар 56 мисраини ташкил этади. Шажарани битувчи кўп ҳолларда «шоир айтганидек», деган ибора билан у ёки бу шахсни, унинг фаолиятини, гўзал хулқини, фазилатини шеърини йўсунда тавсиф этади. Бир ўринда, яъни Султон Маҳмуд ва Сайид Абдуллоҳ ҳақида сўз кетганда «ушбу сатрлар соҳиби назм билан айтгани каби», деган очиқ эътироф учрайди. Бинобарин, шажарани кўчирган ёхуд уни тузган киши теран саводли, тарихни, адабиётни, диний илмларни чуқур эгаллаган бўлган. Ҳеч шубҳа йўқки, «А» нусха шажара Мир Сайид Фатҳулло авлодларидан бири, яна ҳам аниқроқ айтиладиган бўлса, унинг набираси Мир Сайид Муртазо уруғларидан бири томонидан ижод этилган. Мир Сайид Муртазонинг насабномасида Эшон Мир Сайид Бузург, Эшон Мир Абу Наср, Сайид Жалолиддин, Сайид Абул Аъло, Сайид

Султон, Мир Сайид Тура, Мир Сайид Аҳмад Турсун-хўжа, Мир Сайид Мансур, Мир Сайид Подшоҳ, Мир Сайид Абул Ато ва Сайид Абдулло (Сайид Араб) номлари зикр этилади. Бу фозил зотлардан қайси бири шажарани тузган, уни нафис шеърӣ мисралар билан янада мазмунли, тағинда ифодали ва ўқишли қилган, аниқ жавоби йўқ.

Шажара, аниқроқ айтилганда, Мир Сайид Муртазо авлодлари насабномаси «Амирулмўъминин Муҳаммад Баҳодирхон замонида ёзилиб, муҳрланган». Амирулмўъминин Муҳаммад Баҳодирхон ким бўлди? Мир Сайид Муртазо ва унинг набира-ю чевара-ю абиралари Потрон қишлоғида яшаган, бас, Қарши музофоти Бухоро амирлигига аввал-охир тобеъ бўлиб, унинг асосий вилоятларидан бири ҳисобланган. Шундай экан, амирулмўъминин Муҳаммад Баҳодирхонни Бухорода тожу тахт қилган ҳукмдорлар орасидан излаш мантиқан тўғри бўлур эди.

Хўш, Амирулмўъминин Муҳаммад Баҳодирхон ким бўлди? Бухоро тахтида ҳукм сурган сулолалар силсиласида Муҳаммад исмли хон фақатгина XVIII асрда ўтган ва у манғитлар салтанатига асос солган Муҳаммад Раҳимхондир. Муҳаммад Раҳимхон аштархоний ҳукмдор Абулфайзхонни орадан кўтариб, ўн бир йилу икки ой тахтда ўтиradi. Абулфайзхон даврида (1711—1747) Бухоро хонлиги парчаланиб, бир нечта мустақил ҳокимликларга бўлиниб қолган эди. Муаррихлар қайд этганидек, Абулфайзхоннинг ҳукми Бухородан нарига ўтмай қолганди. Ҳатто, пойтахтда ҳам унинг эмас, Оталиқнинг сўзи амал қилар эди. Бу ҳақда, жумладан, Мирзо Абдулазим Сомий ўзининг «Тарихи салотини Манғития доруссалтана Бухоройи шариф» (ҳ. 1324 — м. 1906) асарида қизиқарли маълумотлар келтиради.

Қарши манғитларининг пешвоси бўлиб келган Муҳаммад Раҳим ва унинг ота-боболари хонликда жуда катта мавқега эга бўлишган. Шаҳрисабз ва Қаршида унинг бобоси ва отаси ҳокимлик қилишган. Муҳаммад Раҳимнинг ўзи Абулфайзхон даврида «Амирулумаро» мансабини эгаллайди. 1747 йилда у эса Бухоро тахтига чиқади.

Муҳаммад Раҳимхон ҳокимиятга келиши билан тарқоқ, деярли қўлдан чиқиб бўлган вилоятларни қайта бирлаштириш, марказлаштириш сиёсатини олиб боради. Абулфайзхондан фарқли ўлароқ, давлатни бошқариш ишларини танҳо ўзи қўлга олади. Йирик уруғ бош-

лиқларининг ўзбошимчалик хатти-ҳаракатларига чек қўйилади. Парчаланиб, заифлашиб қолган хонлик ҳудудлари тикланади, аҳолининг яшаш тарзида ўзгаришлар юз беради. Ҳунармандчилик, савдо-сотиқ ишлари изга тушади.

Мирзо Абдулазим Сомий асарида Муҳаммад Раҳимхоннинг жасур, саҳоватпеша киши бўлганлиги алоҳида уқдирилади. Муҳаммад Раҳимхон янги сулолага — манғитлар салтанатига асос солган киши ўлароқ, хон унвонини тахтга чиққанининг саккизинчи йили олади. Муҳаммад Раҳим бунга қадар ота-боболари рутбасида — Оталиқ унвонида ҳукм суради. 1756 йилнинг кузида Бухоро руҳонийлари, муфтийлари уни хон қилиб кўтариш талаби билан чиқадилар. Муҳаммад Раҳим «хон»ликни умумхалқ йиғини ҳал қилиш шартини ўртага қўяди. Бутун Бухоро хонлигининг вилоятларидан таниқли кишилар, шариат арбоблари, дин пешволари, уламолар, фузалолар, аскар бошлиқлари, беклар, аъёнлар тўпланади. Қозилар, сайидлар, шунингдек, аҳли ҳунармандлар вакиллари, деҳқонлар намояндалари ҳам уни ялписига хон қилиб кўтариш истагини билдиради. Шайбонийлар даврида бўлгани каби, Муҳаммад Раҳимни оқ кийизга ўтқазишиб, уни сайидлар, қозилар ва хўжалар кўтаради. Шайбонийлар замонида хон ўтирган оқ кийизни тўрт ўзбек уруғининг бошлиқлари кўтаришган, холос.

Муҳаммад Раҳимхоннинг дин аҳлига, ислом арбобларининг янги сулола асосчисига бўлган муносабатини шу далилнинг ўзи ҳам яққол кўрсатади. Бироз олдинга кетиб, шуни ҳам айтиш ўринлики, сулоланинг ундан кейинги вакиллари ўзларини хон деб аташга ботина олмаганлар. Муҳаммад Раҳимхон 92 ўзбек уруғининг ҳаммасини бўйсундиришга муваффақ бўлган, мустақилликка интилиш, тарқоқликка қаратилган бузғунчилик йўли кесиб қўйилган. Жумладан, Нурота беги Тоғаймуроднинг мустақилликка интилиб олиб борган қўзғолони бостирилган. Шунингдек, Миёнқол қипчоқлари тобеъ этилади, Ургут беклари, Шаҳрисабз, Ҳисор ва Кулоб ҳам бўйсундирилади. Қаттиққўллик билан олиб борилган курашлар натижасида Хўжанд, Тошкент, Туркистон ва бошқа кўпгина вилоятлар Бухоро хонлиги таркибига киритилади. Марказлашган, кучли давлатни вужудга келтириш зарурати Эрон подшоҳи Нодиршоҳ Афшорнинг Абулфайзхон устига бостириб келиши ва шу воқеаларнинг шоҳиди бўлмиш Муҳаммад Раҳим-

Турсунхон мақбарасига қўйилган мармар тош.

хоннинг ундан чиқарган хулосаси оқибати сифатида туғилган эди, дейиш мумкин. Буни ўша даврнинг илгор дин арбоблари, ватанпарвар руҳонийлар яхши тушунишган ва Муҳаммад Раҳимхонни қўллаб-қувватлаганлар. Чамаси, уни «амирулмўъминин» деб улуғлаш жуда катта ҳудудлардаги мўъмин-мусулмонларни бирлаштириш учун олиб борган курашлари эвазига, «Баҳодирхон» рутбаси ҳам жангу-жадаллардаги ғалабалари учун айтилган бўлса керак.

Муҳаммад Раҳимхон сайиду эшонларга, пирларга катта мурувватлар кўрсатган, уларга таяниб иш кўрган. Жумладан, «Маҳозин ат-тақвий» асарининг муаллифи, амир Шоҳ Муроднинг ўғли Муҳаммад Хусайн Мирий асарида келтирилган бир далилни айтиб ўтиш жоиздир.

Муҳаммад Хусайний ўзининг она томондан бобоси **Кулоб Эшони**¹ эканлигини, у кишининг Фани Маҳдум исмли ўғли бўлганлигини айтади. Муҳаммад Раҳимхон Кулоб Эшонига ихлосманд бўлганлиги, унга катта мурувватлар кўрсатганлиги ҳақида гапирилади. Эшоннинг фарзанди Фани Маҳдум ҳам, ўз навбатида, Фузорни Муҳаммад Раҳимхонга тобеъ этишда муҳим мавқе тутади. Хон 1751 йилда Фузорни қамал қилади ва куч ишлатиб уни ололмайди. Орага Фани Маҳдум тушади ва низо сулҳ ва ўзаро яраш билан ҳал бўлади. Фузор фатҳи эвазига Муҳаммад Раҳимхон Фани Маҳдумга Қоратегинни туҳфа қилиб беради. Кулоб Эшонига кўрсатилган марҳамат хоннинг дин аҳлига бўлган муносабатини белгилашда муҳим далил. У давлатнинг энг олий лавозимларини 32 ўзбек уруғлари оқсоқолларига муносиб кўради. Муҳими, дин аҳли ҳам улуғ маснадларга ноил этилади. Хоннинг чап томонидаги биринчи ўрин нақибники, ўнг томондаги биринчи жой шайхулислонники бўлган. Шунинг ўзи ҳам Муҳаммад Раҳимхоннинг руҳонийларга қаттиқ таянганлигини англатиб туради. Унинг даврида хожикалон, шайхулислон, нақиб ва қозикалон (қозиаскар) диний рутбалари давлат миқёсидаги аҳамиятга молик даражага кўтарилган. Шутариқа Муҳаммад Раҳимхон тамомила издан чиққан бошқарув арконини оёққа турғизади. Унинг ишни бошқариш тизимини такомиллаштиришдан бошлагани ҳам кейинчалик манғитлар сулоласининг умрини XX аср биринчи чораги охирларига қадар узайтирган асосий омиллардан бири бўлгандир.

¹ Қаранг: В. В. Бартольд. Соч. VIII. М., 1973, 457-бст.

Муҳаммад Раҳимхон 45 йил умр кўради. У, Гиждундан қайтишда, 1758 йилда вафот этади.

Бухоро ҳукмдорларидан Шоҳ Мурод исми-шарифига ҳам баъзида «амирулмўъминин» нисбаси қўшиб айтилади. Бироқ Амир Шоҳ Мурод Муҳаммад Раҳим сингари ҳудудларни кенгайтириш, қўшиб олиш сиёсатини олиб бормаган, жиддий ҳарбу зарбларга қўл урмаган. Аксинча, мадрасада талабаларга (500 талабаси бўлган) диний илмлардан сабоқ беришда кўпроқ шуҳрат тутган. Унинг «амирулмўъминин»лигида асосий қирра шу жиҳатда бўртиб туради. Хуллас, хонликдаги мўъмин-мусулмонларни бирлаштиргани, марказлашган давлат вужудга келтирганлиги, жангу жадалларда музаффар бўлганлиги боис, Муҳаммад Раҳимхон исми-шарифига «амирулмўъминин», «баҳодир» деган унвонлар қўшиб айтилган, фармонларда бу истилоҳлар таъкидлаб ёзилган. Бинобарин, Муҳаммад Раҳимхон ҳукм сурган йилларда, яъни 1747/48—1758/59 йиллар оралигида Мир Сайид Муртазо шажараси тузилган ва удумга мувофиқ тасдиқ этилган.

Бундай фаразнинг тагида маълум асослар борлигини таъкидлашга тўғри келади. Аввола, Мир Сайид Фатҳуллонинг XVI аср ўрталарига қадар ҳаёт бўлиши, унинг икки фарзанди, набиралари умр йўли XVIII асрга қадар давом этиши шундай фикрга ундайди. Қолаверса, қабр тошларидан биридаги санада (олдинда айтиб ўтилди) 119 ҳ. йил кўрсатилган. Биз бу таърихда бироз қусур борлигини унинг ё олд тарафидан, ёинки, охиридан бир рақам тушиб қолганлигини мушоҳада этгандик. Шундай экан, бу сана 1119 бўлса, милодий 1707 йилга, 1190 бўлса, 1776 йилга мувофиқ бўлади. Демак, Мир Сайид Фатҳуллонинг икки ўғлидан туғилган набираларнинг бири Муҳаммад Раҳимхон вафотидан ё олдин ёки кейин (бу тафовут биринчисидан 50 йил атрофида, иккинчисидан 18 йил) оламдан ўтган бўлиб чиқади. Биз, албатта, бунда ҳеч қачон аниқ тарихий саналарни тиклай олмаймиз. Аммо, даврнинг тўғри келиши, исми-шарифлар мутаносиблиги, йиллар оралигидаги фарқларнинг унчалик катта эмаслиги Мир Сайид Муртазо шажарасининг айнан Муҳаммад Раҳимхон (амирулмўъминин Муҳаммад Баҳодирхон) хонлиги йилларида тузилганлигини айтишга имкон беради. Айтилгани сингари, Бухоро тарихида ундан бўлак «Муҳаммад» исмли ҳукмдор ўтган эмас. Мабода қисқа фурсат ҳукм сурган бўлса ҳам дейлик, «амирулмўъминин»

ва «баҳодир» унвонларига муносиб иш қилиб улгурмаган. Муҳаммад Раҳимхон буларнинг ҳар иккаласига ҳам сазовар бўлган подшоҳдир.

Тағин бир жиҳатни диққатдан четда қолдириб бўлмайди. Муаррих Муҳаммад Ҳусайний Мирий (Бухоро тахтида Муҳаммад Раҳимдан кейин ўтирган Дониёл Оталиқдан сўнг амир бўлган Шоҳ Муроднинг ўғли) айтган ва муаллифга она томондан бобо бўлган Кулоб Эшони ким эди? Кулоб Эшони Мир Сайид Фатҳуллонинг ўғли Мир Сайид Абу Туробнинг ўғли Сайид Низомиддин эмасмикан? Нега энди Кулоб Эшонининг ўғли Фани Маҳдум Ғузор воқеасига аралашади ва жанг билан таслим бўлмаган Ғузорни тинч-осуда Муҳаммад Раҳим ихтиёрига ўтишга кўндиради? Кулоб қаерда-ю, Ғузор қаерда? Бу саволларга жавоб кейинги изланишлардан янада аниқроқ бўлиши муқаррар, аммо кўнгилда, мантиқ йўриғида бир фикр юзага қалқимай қолмайди: Кулоб Эшони потронлик Сайид Низомиддин бўлган, унинг ва авлодининг Қашқа воҳасида обрў-эътибори бениҳоя баланд эканлиги сабаб, Ғузор аҳли эшонларнинг гапидан чиқа олмаган, қалъани тинч йўл билан хонга топширган, дейиш ўринлидек туюлади.

Сайид Низомиддиннинг жасади Кулобдан Потронга келтирилган. Шажарада уни икки мурид — халифа елкасида кўтариб олиб келганлиги айтилади. Бунақанги мураккаб ва ҳамиятталаб иш майит соҳибларининг мавқеи билан белгиланмай қолмайди. Кулоб Эшонининг ўғлига хизматлари учун Қоратегин мулк қилиб берилган. Фани Маҳдум отаси жасади ёки хокини узоқ йўлга жўнатиши мумкинмиди? Ҳа, нуфузли одамгина бундай сермашаққат, бемисол ишнинг уддасидан чиқа оладиган қувватга эга бўлади.

Учинчи мушоҳада шундан иборатки, шажара Мир Сайид Муртазо насабномаси тариқасида тузилган. Афтидан, Муҳаммад Раҳимхоннинг тахтга чиқиши, хон маснадида кўтарилишида Қашқа воҳаси сайидларининг ўрни ва мавқеи алоҳида бўлган. Чунки Муҳаммад Раҳимхон Қарши манғитларидан эди. Бобоси Худоёрбий Шаҳрисабз ҳокими, отаси Ҳакимбий Қарши ҳокими мансабларида ишлаб, Оталиқ даражасига кўтарилиб, Бухорога борган эди. Бинобарин, Потрон сайидлари билан бу сулола алоқатари анча олдиндан бошланган.

Муҳаммад Раҳимхоннинг умумхалқ йиғинида хонлик унвонини олиши ҳаракатларида Қарши сайидларининг хизмати катта бўлган. Кейинчалик Муҳаммад

Раҳим Кулобни қўлга киритгач, Сайид Низомиддинни шу жойда атайдан қўйиб келган бўлиши ҳам эҳтимолдан холи эмас. Мир Сайид Муртазо насабномасининг тузилиши ҳам унинг, ёинки, фарзандларининг бирор-бир амалга сипориш этилиши билан боғлиқ бўлишини тасаввур этиш мумкин. Мир Сайид Абу Туробнинг тўрт ўғлидан учтаси Муҳаммад Раҳимхон куч билан ўзига қаратган вилоятларга: Сайид Зиёвуддин — Ҳисорга, Сайид Низомиддин — Кулобга, Сайид Асадулло — Кундузга кетадилар.

Шажараларни таҳлил этишда шу даврларга тааллуқли бошқа қўлёзма манбалар муҳим ўрин тутати. Чунки шажараларда учровчи шахс ва жой номлари қўлёзма манбаларда ҳам қайд этилиши кўп жиҳатларга ойдинлик киритмай қолмайди. Масалан, XVI асрга оид «Вақфнома» асарида Ғубдин қишлоғининг вақф мулки эканлигини қайд этиш ва унинг ерларини чегаралаш муносабати билан Потрон ариғи ва бу мавзеъ ерсувининг таниқли ва яхши кишилар қўлида эканлиги зикр этилади. Бу эса Мир Сайид Фатхуллонинг XVI аср биринчи чорагида қишлоқни анча обод қилгани, бу жойда одамлар кўпайиб, унинг соҳиблари маълум ва машҳурлик касб этганлигини билиб олишимизда асқатади. Шунингдек, Бурҳониддин Қилич Ўзгандий, Шоҳ Саид Умар каби тарихий шахслар яшаган давр ҳам нисбатан аниқ эканлиги бўлакча илмий қиммат касб этади. Хусусан, Шоҳ Саид Умар Заҳириддин Муҳаммад Бобур замондоши бўлса, Бурҳониддин Қилич Ўзгандий мақбараси Ўзганда XII асрда барпо этилганлиги маълум.

Шажара соҳиби Мир Сайид Муртазо ва унинг тармоғи Бухорода манғитлар сулоласи асосланган XVIII аср ўрталарида катта нуфузга эга бўлганлигини юқорида бир неча далилий мушоҳадалар орқали кўриб ўтдик. Мир Сайид Фатхулло авлодига турли сулоалар эътибори тасодифий бўлмаган. Аввола, илдизи Пайғамбаримиз ва Ҳазрат Алига етадиган, томири VII—VIII асрларга туташадиган бу сайидзодалар ҳамма асарларда ҳам эътиборда бўлиб келганлар. Бу фикрни тўла равишда Мир Сайид Фатхулло авлодига татбиқ этиш мумкин. Манғитлар сулоласидан ташқари, ундан олдин ҳукм сурган аштархонийлар даврида ҳам улар юксак ҳурмат-иззатга мушарраф этилганлиги далилини олдинроқда келтириб ўтдик. XVII аср иккинчи чораги бошларида ҳукм юритган Бухоро хони Имомқулихон ҳижрий 1047

(1637) йилда Бурҳониддин Қилич Ўзгандай авлодларига ер-сув инъом этганлиги ҳақида иноятнома беради. Мазкур иноятнома узоқ йиллар давомида Фарғона вилояти ер-солиқ бошқармаси қадимий ҳужжатлар (васиқалар) бўлимида 96/1870 рақами остида сақланиб келинган. Ҳозирги вақтда эса Ўзбекистон Республикаси Марказий архив Бошқармаси¹ ихтиёрида асралмоқда.

«А» нусха шажара таҳлилини давом эттириш асносида унга бевосита дахли бўлган учинчи — «В» нусха шажара ҳақида ҳам мухтасар тухталиш зарурати туғилади.

«В» НУСХА ШАЖАРА

«В» нусха шажара юқорида муфассал фикр юритилаётган «А» нусха шажаранинг асли бўлиши эҳтимолдан холи эмас. Буни шажаранинг сақланиб қолган қисми мазмуни далолат этади. Шажаранинг бошланиш қисмидан ва охиридан куп жойи йиртилиб, йўқолиб кетган. Мавжуд қисм Жалолиддиннинг Бухорога келиши, Мири Шаҳид деб аталиши билан бошланиб, Мир Сайид Фатҳуллонинг Потронга келиши билан якун топади. «В» нусха чиройли хуснихатда (настаълиқ), айрим жумлалар, сарлавҳалар қизил сиёҳда битилган. Шажара расмий хаттотлар томонидан битилган, дейиш мумкин. Эҳтимол, «В» нусха шажара Мир Сайид Фатҳуллога шайбонийлар даврида берилгандир. Кейинчалик Бухоро хонлигида шайбонийлардан сўнг аштархонийлар, манғитийлар ўрин алмаштиргач, шажарани қайта бошдан тасдиқлаш эҳтиёжи туғилгандир. Агар шажара Бурҳониддин Қилич Ўзгандий ва унинг Бухородаги тармоғига яхши муносабатда бўлган аштархонийлар даврида ёзилган бўлса, у ҳолда Мир Сайид Фатҳуллонинг ўғилларига (XVII аср) берилган бўлади. Нима бўлганда ҳам, мазкур «В» нусха анча олдинги даврларга тааллуқлидир. Буни шажара қоғози ва унинг сифати, хуснихат услуби, ранг (сиёҳ) далолат этиб туради.

Давр ва шароит тақозасига кўра авлоднинг у ёки бу тармоғига шажара зарурати туғилгудек бўлса, олдиндан мавжуд нусхадан тарихий қисмни кўчириб олиш мақбул ҳисобланган. «В» нусха билан «А» нусханинг баъзи ўринларини муқояса қилиб кўрайлик:

¹ Қаранг: Мухаммед Юсуф Мунши. Муким-ханская история, 9-бет.

«В» НУСХАДАН:

«Ҳашт писар дувуми ки Жалолиддин буд, у ба жойи падар нишаст. Чунончи, шоир гуфта:

Буд султони мунир Жалолиддин,
Ки ба ақлаш камол буд яқин.
Кошифи илм буду шоҳи замон,
3-у шуди ҳалли мушкулоти жаҳон.

Ба тижорат майл дошт. Чунончи, шоир гӯфт:

Дар сафар рой дошт он сарвар,
Ба Бухоро намуд роҳ гузар.
Дошт шоҳӣ ба жоҳу мулки сарир,
.....номи адлу назир.

... Дар андак замоне ҷамеъи халоиқ ба дарборашон ҷамъ омаданд. Подшоҳро таваҳҳум аз ҷамъияти халоиқ пайдо шуда, Эшонро шаҳид намуданд. Аз он аст, ки ҳазраташонро дар Бухорои шариф Мири Шаҳид мегӯянд...»

Энди, худди шу парчани «А» нусхадан кўчирайлик:

«А» НУСХАДАН:

«Ва эшонро ҳашт писар буд. Яке ном Султон Жалолиддин буд. У ба жойи падар нишаст. Чунончи, шоир гуфтанд:

Буд султон муфар Жалолиддин,
Ки ба илмаш камол буд яқин.
Кошифи илм буду шоҳи замон,
3-у шуди ҳал мушкулоти жаҳон.

Ва ба тижорат майли бисёӣ дошт. Чунончи, шоир гуфта:

Дар сафар рой дошт он сарвар,
Ба Бухоро намуд роҳгузар.
Дошт шоҳӣ ба жоҳу мулки сарир,
..... шер ному адл назир.

... Дар андак замоне жамъи халоиқ ба дарборашон жамъ омаданд. Подшоҳро таваҳҳум аз жамъияти халоиқ пайдо шуда, Эшонро шаҳид намудаанд. Аз ин аст, ки ҳазраташонро дар Бухорои шариф Мири Шаҳид мегӯянд...»

Ҳар иккала нусханинг матни бир-бирига ниҳоятда яқинлигини уқдириш мақсадида, «В» нусханинг охиридан бир кўчирма олиб, таққос этиш билан чеклана-миз.

«В» НУСХАДАН:

«Аз эшон се фарзанд шула буд: Мир Сайид Шариф, Мир Ҳусайн, Мир Сайид Фатҳулло дар қарияи Соктаре сукно доштаанд ва эшони Мир Фатҳулло ро орзуи тавофи Байтуллоҳ дар дил афтод. Аз бародарони худ видоъ намуда, эҳроми банди тавофи Байтуллоҳ гардида, дар уммулбилоди Балх расидаанд. Холи бузурговаршон ки дар мазори фойиз ан-нури Ҳазрати Хожа Порсой Вали истиқомат доштаанд, эшонро маъмур дар Насаф намудаанд, ки насиби шуморо дар он жо хос-таем...»

«А» НУСХАДАН:

«Аз эшонон се фарзанд шуд: Мир Сайид Шариф, Мир Ҳусайн, Мир Сайид Фатҳулло дар қарияи Соктаре сукно доштаанд. Ва эшон Мир Сайид Фатҳулло ро орзуи тавофи Байтуллоҳ дар дил афтод. Аз бародарони худ видоъ намуда, эҳроми банди тавофи Байтуллоҳ гардида дар уммулбилоди Балх расидаанд. Холи бузурговарашон, ки дар мазори фойизи алонури Ҳазрати хожа Порсой Вали истиқомат доштаанд. Эшонро маъмур дар Насаф намудаанд, ки насиби шумо дар он жо хоҳад шуд...»

Иккала нусхадан кўчирилган парчалар уларнинг ўзaro бир-бирига жуда яқинлигини, биридан иккинчисига айнан кўчирилганлигини тасдиқ этади.

Шу ваҳҳнинг ўзи ҳам Мир Сайид Фатҳулло авлодининг аввал бошдан шажарага эга бўлганлигини, XVI асрга оид «Вақфнома»да бежизга Потрон қишлоғи соҳиблари таниқли, машҳур кишилар деб таъриф этилмаганлигини тасаввур қилишга имкон беради.

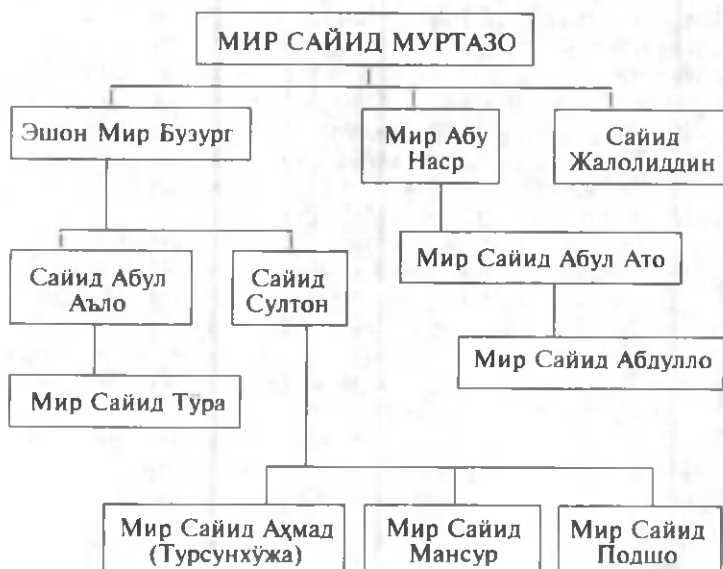
Мукаррамхон мақбарасидаги битик тош

Замонлар, сулолалар ўзгарганда ҳам шажара ўзгармайди. Бир авлод силсиласида кечган тарихий шахсларни шароит ёки салтанат тақозасига кўра шажарадан чиқариб ташлаб бўлмайди. Бир авлодга доир турли асрда ёзилган икки шажаранинг айнан бир тарихий шахсларга тааллуқли бўлган жумлаларини солиштириб кўрайлик. Тафовут фақат айрим сўзларда дейилмаса (бу шажарани кўчирувчи хаттотнинг йўл қўйган нуқсонидан бўлак нарсаси эмас), матнлар, яъни тарихий шахсларга берилган таърифлар айнан бир хил. Мир Сайид Жалолиддин шаҳид этилган, Мир Сайид Фатҳулло Балхдан Насафга келишга даъват этилган. Чамаси, Хожа Порсо Валини Мир Сайид Фатҳуллога яқин қариндош, амаки ёки тоға дейиш тўғрироқ бўлади. Шажараларда, кўрамизки, авлоднинг хотин-қизлар тармоғи деярли зикр этилмайди. Фақат икки ўринда, шунда ҳам у аёллар Али тармоғидан бўлган тақдирда, улар насаби санаб ўтилади.

Шажараларда зикр этилган тарихий шахслар исми-шарифлари, кўрамизки, кўп асрлик мундарижани ташкил этади. Уларнинг аксарияти ўз замонасининг таниқли кишилари, дин арбоблари, фикҳлари, олим ва ижодкорлари бўлишган. Замонлар алмашинуви, сиёсий ҳаётдаги ўзгаришлар, доимий яшаш жойларидан кўчувлар, шубҳасиз, бир авлоддан ўргиган инсонлар тақдирига ҳам таҳрирлар кирита борган. Бироқ, асрлар давомида шу авлодга мансуб кишилар қўлида мавжуд бўлган шажара уларни ҳар қачон замонда ҳам, маконда ҳам бирлаштириб, туташтириб турган кўприк вазифасини ўтаган, дейиш мумкин.

«А» нусха XVIII асрда, Муҳаммад Раҳимхон даврида Мир Сайид Муртазо авлодларига берилганлиги ва орадан 3 асрга яқин вақт ўтганлиги сабабли шажара тарихи унут бўлган. Ҳозирги ворислар Мир Сайид Муртазо ўғиллари ва набираларини ҳам тўлиқ эслай олмадилар. Ҳолбуки, Мир Сайид Муртазонинг Эшон Мир Бузург, Мир Абу Наср ва Сайид Жалолиддин (авлод тарихида ўтган бобокалонлар исми тез-тез такрорланади, бу ҳам авлоднинг улуғларига ўзига хос ҳурмат, ўзига хос оилавий анъана, дейиш мумкин) исмли фарзандлари ва саккиз набираси бўлган:

МИР САЙИД МУРТАЗО НАСАБНОМАСИ

Мир Сайид Муртазо насабномаси матни талқинига эътибор берилса, шажарада унинг ва ўғилларининг ўтган замонда ифода этилганлиги диққатни тортмай қолмайди. Масалан, Мир Сайид Муртазонинг учинчи ўғли Сайид Жалолиддин ҳақида, «Байтуллоҳ тавофига мушарраф бўлиб, қайтиб Ҳиндистон вилоятида яшайдилар ва ўша ерда қазо қилдилар. Ҳозирда Ҳиндистоннинг ўша вилоятини Жалолиддин Бухорий деб (Жалолиддин Бухорий масжиди бўлса керак — *муалл.*) атайдилар», дейилади. Бундан чиқади, Мир Сайид Муртазо ва унинг фарзандларидан баъзи бирлари насабнома ёзилган XVIII аср ўрталарида ҳаёт билан видолашган. Бинобарин, шажара унинг набиралари учун тузилган, деган хулосага келиш мумкин? Шундай бўлса, XVI аср ўрталаридан XVIII аср ўрталаригача бўлган икки асрлик муддат ичида Мир Сайид Фатҳулло, унинг ўғиллари, ўғилларининг ўғиллари — тўрт авлод алмашган бўлади. Бу эса ўртача 50 ёш нари-берисиди бўлади. Уларга замондош бўлган Муҳаммад Раҳимхоннинг ҳам 50 га қирмай вафот этганлигини ҳисобга оладиган бўлсак, бу ўша замонлар учун салмоқли ёш бўлиб ҳисобланади.

«Б» НУСХА ШАЖАРА. Бу муҳим оилавий ҳужжат — шажара нисбатан анча кейин тартиб берилган. Афсуски, шажаранинг бизга қадар сақланиб қолган қисми 80 см. ни ташкил этади. Ваҳоланки, «А» нусхага нисбатан кейинроқ тузилганлиги ҳисобга олинса, унинг кўлами 5 м. га етиши эҳтимолдан холи бўлмасди. XVIII аср ўрталаридан XX асрга қадар бўлган 150 йилга яқин давр ичида қанча авлод алмашган, уларнинг тақдири, макони, мавқеи қандай бўлган — шажара мукаммал сақлангудек бўлганда эди, мазкур саволларга аниқ жавоблар олинарди.

«Б» нусха шажара, шубҳасиз, «А» нусханинг бир варианты ва давоми ҳисобланишга лойиқ. Мир Сайид Фатҳуллонинг Потронга келиб, шу қишлоққа асос солишида восита бўлган Ҳазрати Хожа Порсо Вали ким эди, деган саволга ушбу шажара жавоб бериши мумкин эди. Чунки унда «А» нусхада қайд этилмаган Балхга тааллуқли маълумотлар шу ҳолида ҳам анча муфассалдир. Шажаранинг узилиб қолган жойида (олд қисми йўқ) қуйидагиларни ўқиймиз: «Улар икки ўғил эдилар. Бири Шаҳзода Сайид Муҳаммад бўлиб, Балхга қарашли бўлган Сайробнинг Чечакту қишлоғи Қайсария номи билан машҳур ва у кишининг (Сайид Муҳаммаднинг — *муалл.*) қабрлари ўша ерда. Бу жойда у зотнинг авлодлари кўпдир. Бири Шаҳзода Сайид Зоҳидхон бўлиб, Чечактунинг Қайсария кўҳистонида (тоғида) яшайдилар ва барча халқ у кишининг муридларидир. Фарзандлари Балх ва Бадахшонда тарқалган».

Бу ўринда гап Хожа Порсойи Вали ва унинг ўғиллари ҳақида бораётгандек туюлади. Шажаранинг айнан жуда катта қиммат касб этадиган шу ўринда узилиб қолиши масалага аниқлик киритишга ҳалал беради.

Хожа Порсойи Вали ким эди? У тарихий шахсми ёхуд ҳаёл ихтиросими? Зеро, Балхда, Хожа Порсойи Валининг қадамжосида яшаб, у ердан Насафга, Кўҳна Боғ сарига бориши ҳал этилган Мир Сайид Фатҳулло тарихини ойдинлаштиришда унинг шахсини аниқлаш қандай аҳамият тутаети? Айтиш лозимки, қадимги шажараларнинг бошланиш қисми — Одам Атога қадар этадиган бўлаги йирик муаррих олимлар томонидан ҳаёлот меваси сифатида баҳоланади (яъни, уларда тарихий аниқликдан кўра афсонавийлик босим бўлади, деб ҳисоблайдилар. Бунинг учун Чингизхон шажарасини эслаш кифоя). Бироқ, Пайғамбаримиз ва Ҳазрати Али хонадонига мансуб кишилар номларида қусур бўлиши истисно этилади. Бу, албатта, сулола-

Мир Сайид Фатхулло набираларидан бири Сайид Асадулло қабр тоши.

лар, айрим тарихий саналарда ноаниқликлар бўлмайди, деган гап эмас.

Кези келганлиги учун, худди шундай мушоҳада талаб ўринлардан бири ҳақида мухтасар тўхталиб ўтайлик. «А» нусха шажарада Имом Али Мусо ар-Ризо авлудидан бўлган (Имом Али Мусо ар-Ризо Имом Муҳаммад Тақий — Али Нақий, Мусо Мубарқий — Ҳасан Аскарӣй — Муҳаммад Тақий — Али Тақий, Мусо Мубарқаъ — Аҳмад, Ҳусайнлар) Аҳмад ибн Мусо Мубарқаъ Эрон ва Хуросонга (Қум ва Фарах) келганлиги айтилади. Бу ўлкада «Султон Муҳаммад исмли подшоҳ бор эди. Унинг лақаби Абу Саъид Худобанда бўлиб, Араб ва Ажам подшоси эди, Пайғамбарларни севарди», дейилади шажарада.

Ҳақиқатда, Муҳаммад Худобанд (асл исми Султон Муҳаммад) лақабли Эрон подшоси бўлган. У Эронда ҳукм сурган Сафавия сулоласи вакили бўлиб, Шоҳ Таҳмоспнинг ўғлидир. Муҳаммад Худобанда 1577 — 1597 йилларда тахтда ўтирган. Шажарада подшоҳнинг лақаби **Абу Саъид** Худобанда дейилади. Фикримизча, шажарани тузган муаллифлар Эронда ҳукм сурган мўғул хони Абу Саъидни (1318—1335 йиллар) ундан қарийб икки ярим асрдан ортиқ муддатдан сўнг подшоҳлик қилган Султон Муҳаммад билан (чиндан ҳам унинг лақаби Худобанда эди, Абу Саъидники эса Баҳодирхон эди) чалкаштириб юборган кўринади. Чунки Имом Али Мусо ар-Ризо милодий 818 йилда вафот этган. Унинг Эронга келган вориси Аҳмад ибн Мусо Мубарқаъ худди шу Абу Саъид подшоҳлиги даврида яшаган эди. Бинобарин, Аҳмаднинг Қум ва Фарах шаҳарларига ўрнашуви XIV аср биринчи чорагида бўлган. Унинг авлудидан бўлган Султон Жалолиддин Бухорога келади. Агар Аҳмад ибн Мусо Мубарқаънинг келиши Султон Муҳаммад Худобанда даврида содир бўлганда эди, бу воқеа XVI аср охирларига тўғри келган бўлиб чиқарди. Бу эса тарихий давомийликка мутлақо тўғри келмаган бўлур эди. Шажарада бундай ноаниқликлар тарихий давр ва сулоалар вакиллари борасида бўлса-да, авлод силсиласида, уларнинг номма-ном саналишида кўзга ташланмайди.

Ҳақимиз Хожа Порсойи Вали хусусида эди. Тарихий асарларда, хусусан, Абдуллахонга бағишланган китобларда шу исмдаги баланд мартаба соҳиби бўлган киши учрайди. Бу зот шайбонийзода Абдуллахоннинг Балх ва Термизни эгаллаш воқеаларида кўзга ташлана-

ди. Абдуллахон II бобокалони Муҳаммад Шайбоний ўлдирилгандан кейин парчаланиб кетган Мовароуннаҳрни бирлаштириш учун бетиним курашлар олиб боради. Бундан ташқари у Хуросонга ҳам ҳарбий юришлар қилади, Балхни эгаллайди. Абдуллахон 958—959 ҳижрий йиллар давомида олиб борган курашлари натижа бермагач, Балхга кетишга мажбур бўлади. Бароқхондан Мовароуннаҳрни қайтариб олиш ҳаракатлари фақатгина 1556 йилдан сўнг маълум натижалар беради: 1557 йилда Бухоро, 1567 йилда Кеш, 1569 йилда Самарқанд, 1572 йилда Балх ва Ҳисор, 1582 йилда Тошкент, Сайрам, Фарғона, 1583 йили Хуросон, 1595 йили Хоразм унинг қўлига ўтади.

Абдуллахоннинг ўз юртини бирлаштириш йўлидаги курашлари осон кечмаган. Амакиси Пирмуҳаммадхон уни 1552 йили турли баҳоналар билан Балхда тутиб туради, у эса пинҳона равишда Балхдан чиқиб, шу йили Насафни (Қарши) қўлга киритади. Пирмуҳаммадхон тобора кучайиб бораётган Абдуллахоннинг нуфузидан ҳасад қилиб, унга қарши зимдан курашади. Шайбоний сулоласи удумига кўра, авлоднинг ёши улуғи хон кўтарилиши лозим бўлган. Бу вақтда сулоланинг ёши улуғи Пирмуҳаммадхон эди. Лекин Абдуллахон Балх ҳокимлиги масаласидаги тортишувни баҳона қилиб, унинг хон бўлишига қарши чиқади ва ўз отасини тахтга чиқаради. Абдуллахон бу вақтда Пирмуҳаммадхоннинг раъйига кўра, Мовароуннаҳрга унинг ҳукмдор бўлишини, ўзининг эса, Балхни идора этишига майл билдиради. Бу ҳақда келишув амалга ошади. Пирмуҳаммадхон, одати-га кўра, ғаламислик йўлини танлайди. Абдуллахон ҳам аҳд бузилгандан кейин тахтга отасини қўйиб, уни Мовароуннаҳр ҳукмдори деб эълон қилади.

Ҳофиз Таниш ибн Мир Муҳаммад Бухорийнинг «Абдулланом» («Шарафномаи шоҳий») асари 1596 йилда ёзилган. Бу салмоқли китобда 1533 йилдан то 1589 йилгача Мовароуннаҳр, қисман Афғонистон ва Хуросонда кечган воқеа-ҳодисалар батафсил ёритилади. Чунончи, китобнинг I-жилдида ҳ. 967 (м. 1560) йилда Абдуллахоннинг «Хуросонни ўзига бўйсундириш учун отланмоқчи бўлгани ва Пирмуҳаммадхоннинг хоҳишига қараб бундан воз кечиши» деб аталган бобда Хожа Абдул Вали Порсо исми-шарифига илк бора дуч келамиз. Абдуллахонга яқин кишилар орасида ўзига хос мавқега эга бўлган Хожа Абдул Вали Порсо аслида машҳур уламо, 822 ҳ. да (1419) вафот этган Хожа Му-

ҳаммад Порсонинг ўғли Хожа Абу Наср Порсонинг (944/1537 йилда вафот этган) ўғли бўлиб, Абдуллахон салтанатининг охириги йилларига қадар ҳаёт бўлган.

«Абдулланома»нинг юқорида номи зикр этилган бо-бида айтилишича, ўша 1560 йилда, «Пирмуҳаммадхон шайхулислом улуғларнинг сараси ва низоми, доимо азиз ва олий бўлсин, яъни Хожа Абдул Вали Порсони Мирзо Алибий найман билан бирликда Бухорони тутиб туриш учун номзод қилиб тайинлади»,¹ дейилади.

Китобнинг 2-жилдида 1570—1571 йиллар воқеалари тасниф этилар экан, Хожа Абдул Вали Порсонинг ишти-роки ҳам ёритилади. Абдуллахон 979 ҳижрий қўй йилида Термизни фатҳ этиш учун отланади. Термиз қамали оғир кечиб, Абдуллахоннинг қўли баланд кела бошлайди: «Ал-қисса, қалъа аҳли уни мустаҳкамлаш билан қатъий маш-ғул бўлиб, бурж ва деворларни сақлашда тиришқоқлик кўрсатгач, моҳир ҳунарманд Рухий подшоҳнинг ҳукмига биноан, шижоат қадамини ботирлик майдонига қўйиб жангни бошлаб юборди ва кетма-кет тош парчаларини отиб, унинг бурж ва деворларини ер билан баробар қилди. Қалъа ичидаги кишилар тош ва шохлар тўплаб ҳарчанд вайрон бўлган ерларни тузатсалар ҳам, ташқа-ридан уни яна яксон қилардилар. Ниҳоят, қалъа аҳли тангрининг инояти ва подшоҳнинг қудратини ўз кўзлари билан кўриб, тушундиларки, агар ул Ҳазратдан (Абдулла-хондан — *муал.*) омонлик сўралмаса, зарарларни тўл-диришга мажол ва унга тайёргарлик қилиш учун им-кон қолмайди. Шу сабабли, энг юқори авждан энг пастки мискинликка тушиб, Динмуҳаммад султонга ки-ши юбордилар ва ўзларининг қалъа ичидаги аянчли аҳволлари қиссасини ҳикоя қилдилар. Балх волийси термизликлар аҳволини эшитгач, шу чорани кўрди: ёл-вориш ва зорлик қўлини ожизлик ҳамда фармонбар-дорлик этагига қўйиб, муқаддас даргоҳли, фаришта нис-бат, азим шайхларнинг пешвоси, буюк каримларнинг хулосаси шайхулислом жаноб хожа Абдул Вали Порсо-дан, унинг олий мартабаси абадий бўлсин, нажот из-лаб, ул ҳазратни воситачи бўлишга ундади.

Сўрадики, токи ул ҳазрат фалак мартабали ўрдага бориб, уларнинг гуноҳини кечиришни сўрасин; Тер-мизнинг калидини олиб келиб, соҳибқирон ҳазратнинг (Абдуллахоннинг — *муал.*) кишиларига топширсин...

¹ Ҳофиз Таниш ибн Мир Муҳаммад Бухорий. Абдулланома. Т., 1966, 1-жилд, 298-бст.

Қудратли ва мансабли Хожа райият ҳолига риоя қилиб, халифа остонасига ташриф буюрди... Ул Ҳазрат Хожа Порсонинг, унинг руҳи пок бўлсин, буюк оиласига ва катта хонадонига нисбатан зўр ишонч ҳамда кучли эътимодлари бўлганлиги сабабли... қабул қилди».¹

Шу тариқа, Хожа Абдул Вали Порсонинг ўртага тушуви сабабли, яраш ва сулҳ амалга ошади. Абдулла-хон низони тинч йўл билан ҳал этишдаги кўмаги учун унга ва яқинларига «шарафли либослар, мўл-кул инъомлар берди. Хожа Абдул Вали Порсо учун ажойиб тўй бериб, қарамли ташрифларига мушарраф қилди. Сўнг кетишларига рухсат бериб, охириги умидини амалга оширди».

Мир Сайид Фатҳулло, шажарада кўрсатилишича, Маккадан қайтишда Балхга келади ва «Ҳазрати Хожа Порсойи Валининг файзли ва нур тўла мазорида» яшайди. Бу жумлани ўқиш ва мушоҳада этиш пировардида, шажара муаллифи Хожа Порсойи Валини унинг бобоси Хожа Муҳаммад Порсога адаштириб юборган, деган хулоса пайдо бўлади. Юқорида айтилганидек, Хожа Абдул Вали Порсо 1570 йилларда ҳам ҳаёт бўлган. Унинг отаси Хожа Абу Наср Порсо эса 1537² йилда оламдан ўтган.

Мир Сайид Фатҳулло, тахминан, Хожа Муҳаммад Порсо вафотидан кўп ўтмай (у зот 1419 йилда қазо этган), Балхга келади. Балхда бир неча йил яшагандан сўнг, унга Насафга бориш имдоли бўлади. Бундай сафарнинг рухсати бежиз бўлмаган. Темурийлар ўрнига шайбонийларнинг келиши жуда кўп ижтимоий-сиёсий масалаларга таҳрирлар киритган эди.

Мир Сайид Фатҳуллога, шажарадан маълум бўлишича, Хожа Порсойи Вали амаки бўлган. Бир жумлада, «катта амаки»нинг ишорати билан Мир Сайид Фатҳулло Насафга кетди дейилади. Назаримизда, «катта амаки» ёхуд тоға дейилганда, аслида, 1419 йилда оламдан ўтган Хожа Муҳаммад Порсо ёинки унинг ўғли Хожа Абу Наср Порсо (1537 йилда вафоти) кўзда тутилган бўлса керак. Ҳарҳолда, «файзли ва нур тўла» қабр соҳиби Хожа Муҳаммад Порсо бўлса керак. Хожа Абу Наср Порсонинг исми-шарифи тарихи асарларда деярли зикр

¹ Ҳофиз Таниш ибн Мир Муҳаммад Бухорий. Абдулланом, 2-жилд. Т., 1969, 99—100-бетлар.

² Ўша асар, 343-бет.

этилмайди. Хожа Муҳаммад Порсо эса маълум ва машҳур руҳонийдир. Нима бўлганда ҳам, Мир Сайид Фатҳулло шайбонийлар Балх билан алоқаларни мустаҳкамлагач, уларнинг раъйи ва Хожа Абдул Вали ёки унинг 1537 йилгача ҳаёт бўлган отаси сипориши билан Насафга жўнаган бўлиши ҳақиқатга яқиндир.

Олдинроқда кўрдикки, машҳур хонадон вакили, Балхда шайхулисом мансабида турган Хожа Абдул Вали Порсо Абдуллахоннинг энг ишончли ва ҳурматли кишиси бўлган. Бу хонадонга қариндошлик муносабатлари билан боғланган Мир Сайид Фатҳулло, шубҳасиз, таваккалига иш тутиб, Насафга қарашли мавзеъда ўрнашишга ботина олмасди. Яна бир томони шундаки, Абдуллахон кейинчалик Қарши даштини обод қилиш, унга сув чиқариш учун қаттиқ бел боғлаган. Тарихий манбаларда унинг Амударёнинг Қоракамар деган жойидан Дашти Файзободга қадар ариқ билан сув олиб келганлиги, Файзобод қишлоғига асос солгани¹ таъкидланади.

Мир Сайид Фатҳуллонинг ҳам Потрон қишлоғига асос солиши бевосита сув чиқариш билан узвий, чамбарчас боғланади. Абдуллахоннинг Қарши даштига сув чиқариш нияти ҳали унинг Балхда, хожалар қуршовида бўлган йилларида туғилган, дейиш мумкин.

Шажарада «Хожа Порсойи Вали» деб зикр этилган шахс шу авлоднинг олдинроқда номлари қайд этилган вакиллари умумлаша тимсоли десак ўринли бўлади. Шажара XVIII асрда, аниқроғи, Муҳаммад Раҳимхон даврида (1748—1759) ёзилганлиги айtilди. Шайбонийлар салтанати тарих саҳнасидан тушиб, унинг ўрнига аштархонийлар ҳокимият тепасига келади. Бу сулола ҳам, охир-оқибатда, ўз ўрнини манғит ҳукмдорларига бўшатиб беради. Бошқача айтилганда, Балхдаги Хожа авлодининг XVIII асрга етиб келиши ва аҳволи «А» нусхани тўлдирувчи «Б» шажарада ўз аксини топади. Айтилганидек, XVIII аср биринчи ярми охирларида, шунингдек XIX аср сўнгларида ҳам Хожа уруғ-аймоғи Балхда, унинг Чечакту, Қайсария деган жойларида умргузаронлик қилишда давом этганлар.

Қизиғи шундаки, кейинги асрларда ҳам Балх ва Потрон қишлоғининг алоқалари, борди-келди муносабатлари давом этади. Бунинг тарихи шундай. Чечактуда Хожа авлодлари яшаб турганлар. Бир вақтлар, яъни

¹ Қаранг: В. В. Бартольд. Соч. III, М., 1965, 208-бст.

1447 йилда Балх вилоятининг ҳокими Улуғбек Мирзонинг ўғли Абдуллатиф эди. Иккинчи теурийзода Алоуддавла эса Чечакту шаҳри ҳокими эди. Орадан анча вақт ўтиб, бу жойларга Заҳириддин Муҳаммад Бобур ҳам келади: «Чу бизга Хуросон дағдағаси эди, Қайсар, Чечакту била юруб, Дараи Бом деган ерга (1506 йил — муалл.) келдук».¹

Шажарада авлод вакилларида бири Шосайд Умарнинг Бобур Афғон тупроғига дастлаб қадам босган йилларда (1504—1506 йиллар), унинг пири мақомига кутарилганлиги, Бобур билан бирга «Насаф ва Бухоро томонга» борганлиги айтилади. Бобурнинг Мовароуннаҳрга қилган юриши ва уни забт этиши 1510—1511 йиллар оралиғида содир бўлади. Шосайд Умар Бобур ҳузурида беш-олти йил ишончли кишилар доирасида юради. Эшоннинг подшоҳга садоқати шунчаликки, қачонки, Бобур шайбонийлардан қаттиқ шикаст еб, тарки Ватан қилишга мажбур бўлганда, унинг ёнида қолган энг яқин мулозимлар сирасида у ҳам бор эди. У, Бобур билан Ҳиндистонга бирга кетиб, Ғазни шаҳрида оламдан утади.

Фалакнинг гардишини қарангки, унинг набиралари Насафга, қариндош-уруғлари макон тутган юртга қайтиб келадилар. Бундай дейишга асослар етарли. Чунки, гарчи «Б» нусха шажаранинг аввали ва охири бўлмасада, унинг орқа тарафига Турсунхон авлодининг вакиллари доираларга олиниб, номма-ном кўрсатилган. Бу эса Шосайд Умар аждодларининг Ҳазрати Алининг ўғли Имом Ҳасан тармоғидан бўлганлигини тасдиқ этади. Шундай экан, уларнинг амакизодалари, яъни Имом Ҳусайн аждодларидан бўлган Мир Сайид Фатҳулло авлодлари Насаф яқинидаги Потрон қишлоғида кўпдан буён истиқомат қилиб келардилар.

Шосайд Умар авлоди Насафга келган даврда мамлакатда шайбоний ҳукмдор Абдуллахон II ҳокимият тепасида эди. Заҳириддин Муҳаммад Бобурга хизмати сингган, унинг пири ҳисобланган Шосайд Умар авлодига шайбонийлар қандай муносабатда бўлган, деган савол туғилиши табиий.

Олдинги саҳифаларда Мир Сайид Фатҳуллонинг Насафга қарашли мавзеъга юборилиши қандай омил ва воситаларга боғланганлиги тўғрисида сўз юритилди. Хо-

¹ Заҳириддин Муҳаммад Бобур. «Бобирнома». Т., 1960, 249-бет.

жа Абдул Вали Порсо — Хожа Порсойи Вали шайбоний ҳукмдор Абдуллахон олдида катта мавқе тутган. Бинобарин, унинг хонлик билан бўлган алоқалари XVI аср охирларига қадар давом этган. Абдуллахон Қарши яқинидаги Файзобод қишлоғини, Мовароуннаҳрни тўла қўлга киритгач, яъни XVI асрнинг 80-йилларида бунёд этишга киришади. Амударёдан сув чиқариш ҳаракатларини ниҳоясига етказди. Мана шундай шароитда янги ташкил этилаётган навоҳиларга таниқли, машҳур сайидлар авлодларини олиб келиб ўрнаштириш ҳокимият учун зарур эди. Бунда ҳам, назаримизда, Хожа Порсойи Валининг маслаҳатлари қўл келади. У, табиийки, ўзининг ишончли кишиларини, яқин қариндошларини сипориш қилади.

Шосайд Умарнинг фарзандлари ва набираларини Қаршига, янги асос солинган Файзобод қишлоғига олиб келиш Қарши даштини обод қилиш нияти билан уйғун бўлишидан ташқари, Абдуллахонга яқин бўлган Хожанинг ишончли кишилари эканлиги хонликнинг хотиржамлигига боис ҳам бўлар эди. Бобур хизматида бўлиш янги сулола учун хавф туғдирмас эди. Чунки, Абдуллахонга қадар ҳам Мовароуннаҳрга кўз тикишлар натижа бермаган, аксинча, унинг замондоши, Бобур авлоди Шоҳ Акбар муносабатларни яхшилаш йўлини тутаётган эди. Акбаршоҳ Абдуллахонга мактублар йўллаб турган. Шундай хатларнинг бирида унинг Қарши даштига сув чиқариш, аҳоли кўчириб келиш, уларни беш йиллик олиқ-солиқдан озод қилиш¹ ҳақида гап боради. Шосайд Умар уруғларининг, хусусан, Турсун Алихоннинг Дашти Файзободда ватан қилиши шажарада алоҳида уқдирилган.

Мавруди келганда, атоқли рус тарихчиси, академик В. В. Бартольднинг бир эътирофини уқдириш лозим бўлади. У, «Туркистонда бу ҳукмдорлар (Амир Темур ва Абдуллахон II — *муалл.*) ҳақида ҳанузга қадар хароб бўлган жойларни обод қилган, халқ фаровонлиги учун қайғурган деган хотира яшаб келади»,² деган эди.

Шундай экан, Турсун Алихоннинг Файзобод қишлоғига келиши, аниқроқ айтиладиган бўлса, унга асос солиши, кенгайиб, тараққий қилишига бош-қош бўлиши XVI асрнинг 70—80-йилларига тўғри келади, дейиш ҳақиқатга яқин бўлади. Чунки Файзобод қишло-

¹ В. В. Бартольд. Соч. III, 161-бет.

² В. В. Бартольд. Соч. III, 111-бет.

гининг вужудга келиши Абдуллахоннинг Мовароуннахрда ягона ҳукмдор бўлиши билан боғлиқ эди. Абдуллахон, маълумки, Шаҳрисабз, Қарши ва Ҳисор каби маъволарни 1574 йилда бўйсундириб, ўз мулки таркибига киритади. 1583 йилда у ўзини хон деб эълон қилади. Ҳарҳолда, Файзобод қишлоғи мана шу ораликда пайдо бўлган эса, ажабмас.

Мир Сайид Фатҳулло Потрон қишлоғига анча бурун асос қўйганди. Бунинг ҳозирга қадар айтилган далилларида ташқари яна бир диққатга лойиқ манбаи «Вақфномаи Ҳазрати Шайбонийхон» асаридир. Вақф ёрлиқлари ва ҳужжатлари мажмуи бўлган мазкур қўлёзма асар XVI асрнинг биринчи ярмида ёзилган. Унинг таркибида 1558 йилга оид бўлган ёрлиқлар, иноятномалар ҳам учрайди. Шунга кўра, Мир Сайид Фатҳулло ҳазратларининг Потронда ўрнашуви XV асрнинг охирлари — XVI асрнинг бошларида амалга ошганлигини таъкидлаш лозим бўлади. Чунки шу даврларга оид вақф ҳужжатларида **Потрон ариғи** мавжудлиги қайд этиб ўтилади. Ариқни қазिश, ундан пайкалларга сув бериш ва, ниҳоят, шу ерлардан келадиган даромадни ҳисобга киритиш учун 5—10 йил кетиши табиий ҳол. Шу сабабларга кўра, Потрон қишлоғининг пайдо бўлиши тахминан 1480—1510 йиллар оралиғида, Файзобод қишлоғининг вужудга келиши эса 1575—1585 йиллар ўрталарида бўлган, деган хулоса чиқариш мақбул кўринади.

Шажара мундарижаси ҳақидаги қисмнинг якунида Турсун Алихон ва унинг авлодлари насабномасини ҳавола этиш лозим кўринади. Нега деганда, Мир Сайид Фатҳулло насабномаси «А» нусха шажара матнида мукамал берилди. Уни такрорлашга ҳожат йўқ. Аммо «Б» нусха шажара узук-юлуқ етиб келганлиги боис, Турсун Алихон насабномаси тақдим этилган матнда акс этмайди. Фақатгина, аввалроқда тилга олинганидек, шажаранинг орқа қисмида авлод вакиллариининг исми-шарифлари алоҳида-алоҳида доирага ёзиб қўйилганки, бу насабномани тўла тасаввур қилиш имконини беради. Шуни ҳам айтиш керакки, ҳозирга қадар имкон даражасида таҳлил ва талқин этганимиз учта шажара (А, Б, В нусхалар) қайси бири расмий, қайси бири хонаки (шахсий) эканлиги борасида ҳам йўл-йўлакай мулоҳазалар билдириб ўтилди. «В» нусха расмий шажара бўлиб, Мир Сайид Фатҳуллога, чамаси, унинг Насаф вилоятига келиши муносабати билан берилган.

Шоир Ботирхон Икромхўжа ўгли Холиснинг
фарзанди Бурхонхон.

деб тахмин қилиш мумкин. У расмий хаттотлар томонидан ўша давр ҳужжатлари учун урф бўлган анъанавий услубда битилган. Афсуски, шажаранинг 1/10 қисмигина сақланиб қолган.

«А» нусха шажара, уқдирилганидек, расмий ҳужжат. Унинг икки жойида хоннинг муҳри мавжуд. Фикри-мизча, бу шажаранинг ҳамд-наёт қисми кейинги шажаралар учун асос вазифасини ўтаган. «А» ва «В» нусхалар турли даврларда ёзилиб, тасдиқ этилганлиги, яъни сана жиҳатидан фарқланиши мумкин. Зеро, шайбонийлар ва манғитийлар даврида тузилган бу икки шажара аслида бир матннинг турли замонлардаги кўчирмасидан иборатдир. Аммо «Б» нусха ҳақида бундай деб бўлмайди.

«Б» нусха шажарада зикр этилган тарихий шахсларнинг мундарижасига қараб ҳукм қилганда, унинг нисбатан анча кейин, эҳтимол, XIX аср охирларида ёхуд XX аср бошларида тартиб берилганлигини тахмин қилиш мумкин. Уни хонаки — қўлбола шажара дейиш тўғрироқ бўлур эди. Шажарани кўчирган киши исми-шарифини битмай, ўзини «жаноблари» дейиш билан чекланган. Бизнинг кўнглимиздан кечган фаразлар мазкур оилавий шажарани Мукаррамхон ёки Турсунхон, жуда бўлмаганда, асримиз бошларида Ботирхон авлод ёшларига сабоқ бериш мақсадида кўчирган, дейишга мойилдир.

Айтиш лозимки, Турсунхон Шосайд Умар насабно-масида шу исм билан аталувчи иккинчи шахс. Биринчиси Турсун Алихон бўлиб, у XVI аср учинчи чорагида Қарши яқинидаги Файзобод қишлоғида яшаган. Иккинчи Турсунхон эса XIX аср иккинчи ярмида туғилиб, XX аср бошларида вафот этади. Дарвоқе, Ётти Тўғ Ота дахмаси ёнидаги (кун ботиш тараф) қабрлар мажмуида Турсунхон соний ва у зотнинг падари бузрукворлари Мукаррамхон мазорлари бор. Мукаррамхон қабрига қўйилган мармар тошга «ҳазрат эшон сайид Мукаррамхон валади эшон Ҳасанхон, 1302 сана», деган ёзув битилган. Бинобарин, Сайид Мукаррамхон эшон милодий 1885 йилда оламдан қайтган экан. Турсунхон эшон қабр тошидаги битик шундай: «Ҳазрат эшон Турсунхон ҳалифа ибн Сайид Мукаррамхон ҳалифа, 1333 сана». Демак, Турсунхон эшон милодий 1915 йилда вафот этган. Бу эса, Турсунхоннинг «кофирларга кўзим тушмасин», деган гапининг нақлий эмаслигини далолат этади.

Шажаралар таҳлили шуни кўрсатадики, Потрон қишлоғида туғди-битди бўлган сайидлар асосчиси Мир Сайид Фатҳулло насаби Ҳазрат Алининг бир ўғли Имом Ҳусайнга тақалса, шу авлод давомчиси Турсунхоннинг томири эса Ҳазрат Алининг иккинчи ўғли Имом Ҳасанга туташади. Ўқ илдизи бир, амакизодалар бўлган бу икки тармоқ, зикр этилгани каби, XIX аср ўрталарида Мукаррамхон воситасида Потронда бирлашади. Бунгача, Мукаррамхон уруғ-аймоғи Дашти Файзобод (Потрондан кўпам олис эмас) қишлоғида истиқомат қилиб келган эди. Потрондаги Етти Тўғ Ота қабристониди Мукаррамхоннинг оталари Ҳасанхоннинг мақбараси мавжуд эмаслиги ҳам шу хулосага даъват этади.

Йиллар ўтиши билан қон-қардош бўлган бу икки тармоқ ўртасида қуда-андачилик ришталари боғланиб, **карим ут-тарафай**лик, яъни Ҳазрат Али хонадонига икки ёқлама туташув вужудга келади. Ҳозирги вақтда Потрон сайидларининг қайси бири Мир Сайид Фатҳулло насабидан, қайси бири Мукаррамхон уруғидан эканлигини фарқлаш жуда мушкул. Чунки уларнинг отаси Мир Сайид Фатҳулло авлодидан бўлса, онаси Турсунхон уруғидан бўлиб чиқади, ёинки, аксинча.

Энди Турсун Алихон шажараси силсиласини кўздан кечирайлик.

ТУРСУН АЛИХОН НАСАБНОМАСИ

(«Б» нусха)

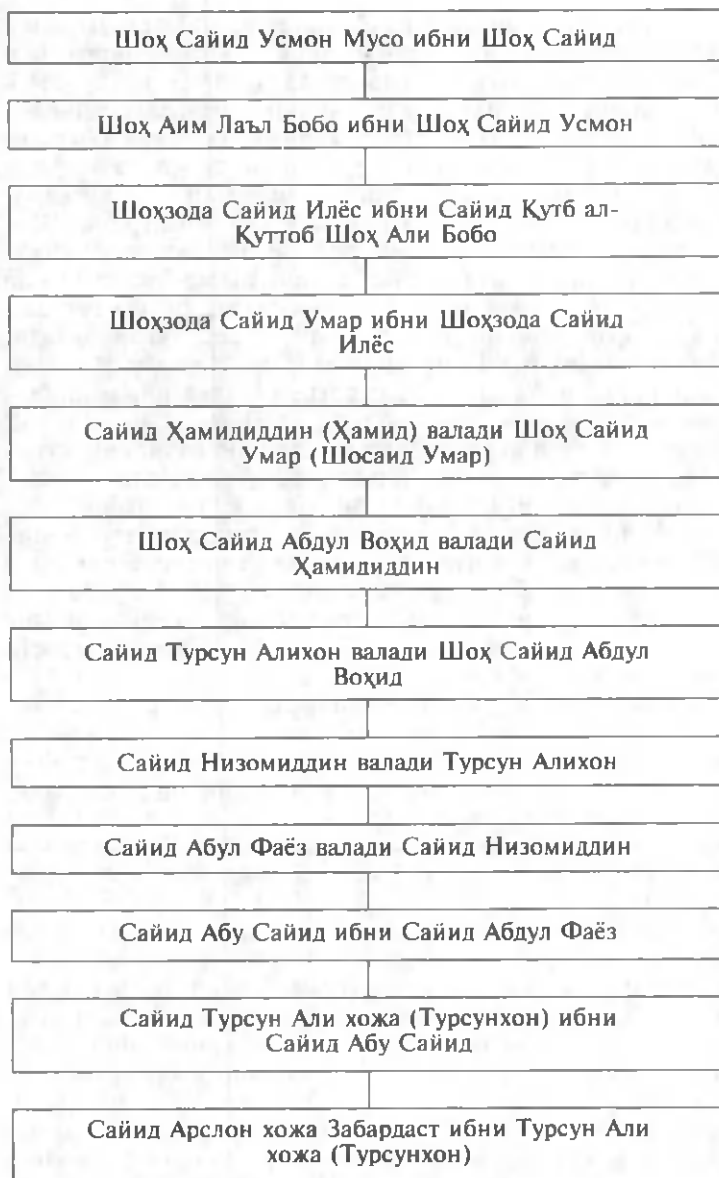
Амирулмўъминин Имом Ҳусайн ибн Али ибн Абу
Толиб разияллоҳу таъоли

Ҳасан Мусанно бинни Имом Ҳасан

Абдулла Маҳз ибни Ҳасан Мусанно ва Фотима
бинти ал-Ҳусайн

Идрис бинни Абдулло Маҳз бинни Ҳасан
Мусанно бинни Имом Ҳусайн

Идрис Соний бинни Идрис бинни Абдулло Маҳз	
Яҳъё бинни Идриси Соний ибн Идрис ибн Абдулло	
Сайид Султон Маҳмуд ибни Яҳъё бинни Идрис ибни Идриси Соний	
Шоҳ Саид Аҳмад ибни Сайид Султон Маҳмуд	
Шоҳ Саид Усмон ибн Шоҳ Сайид Аҳмад	
Шоҳ Сайид Саъдиддин ибни Шоҳ Саид Усмон	
Сайид Иброҳим Саъд Мовархон Алавий бўлиб, Ибни Сайид Саъдиддин Алавий дейдилар	
Сайид Абдулло ибни Сайид Иброҳим Саъд ал- Алавий	
Сайид Ҳамза ибни Сайид Абдулло	
Шоҳ Сайид Луқмон ибни Шоҳ Сайид Ҳамза	
Шоҳ Сайид Маҳмуд ибни Шоҳ Сайид Луқмон	
Шоҳ Сайид Исмоил ибни Шоҳ Сайид Маҳмуд	
Шоҳ Сайид Ҳасан ибни Шоҳ Сайид Исмоил	
Шоҳ Сайид Мусо ибн Шоҳ Сайид Ҳасан	

Шажара — оила, хонадон тарихи, албатта. Шундай ҳоллар бўладики, бир авлодга мансуб кишиларнинг кўп асрларни қамраган шажараси халқ тарихининг узвий бир қисмига айланади, унинг айрим саҳифаларини ёритишга хизмат қилади. Мана, қўлимизда мавжуд бўлган, Мир Сайид Фатҳулло ва Турсунхон авлод-аждодлари келиб чиқиши, силсиласига бағишланган учта шажарани мутолаа ва мушоҳада қилишга уриниб кўрдик. Шажаралар, гарчанд, исми-шарифлардан, аҳъёнда берилган ғоят қисқа изоҳлардан ва анъанадан четга чиқиб ёзилган шеърӣй парчалардан иборатдек бўлиб туюлсада, уларда давр руҳи акс этади, десак тўғри бўлади. Ҳукмдорларнинг Пайғамбаримиз ва Ҳазрати Али хонадонларига бўлган муносабати, бу хонадон вакиллариинг исломни ёйиш, Аллоҳ ва Пайғамбар қавлини мусаллам тутиб, ўзга юртларда макон ва мақом тутиши, обрў-эътибор орттириши, халқ оммасини эргаштириши, ҳақ иш йўлида қийинчиликлар тортиши, баъзан бу йўлда шаҳид бўлиш, улуғ ва савоб ишлар бошида туриш, янги мавзелар, манзилларга асос олиш, раҳнамо бўлиш каби жиҳатлар шажараларда ўз ифодасини топади. Бу эса, юртимиз, вилоятимиз кечмишининг ҳозирга қадар қоранғу бўлиб келаётган пучмоқларини ёритади, янги, тоза боблар кўшади.

Оила, хонадон — давлатнинг асосидир. Оилада давлатнинг бутун хусусияти томчида куёш акс этгандек ўз ифодасини топади. Шу сабабли ҳам, Мустақил Республикамиз Президенти Исом Каримов оила қадриятлари ҳақида гапириб, «Оила — бизнинг халқимиз учун миллатнинг кўп асрлик анъаналари ва руҳиятига мос бўлган ғоят муҳим ҳаётӣй қадриятлардан биридир», деган эди.

Гапимизнинг аввалида собиқ шўро салтанати ҳукм сурган йилларда одам қадри топталганлиги, авлод, зот деган тушунчалар оёқ ости қилинганлиги, нафақат оёқ ости, балки қатағон этилганлиги ҳақида фикр юритгандик. Пайғамбар авлоди, Али хонадони, эшону сайид, мулла-ю сўфи қизил салтанатнинг домига тортилган тоифалар бўлганди. Бойу баёнлар, бегу арбоблар, фозилу фузалолар, олиму умаролар, мударрису хатиблар ва ҳоказолар фарзандлари шўро тузуми қулагунча асл насл-насабини айтолган, ёзолган эмас. Бутун қизил салтанатда икки тоифа мавжуд эди: деҳқон (аниқроғи, камбағал деҳқон) ва ишчилар...

Фикр юритилаётган шажара соҳибларидан бири, Тур-

сунхон авлодига мансуб, 20—30-йилларда шўро зулми-ни бошдан кечирган, охир-оқибатда унинг қурбони бўл-ган Ботирхўжа Икромхўжа ўғли Холис қамоқхонада ёзган шеърларидан бирида бу ҳақда шундай деган эди:

Худовандо, ҳамма мўъмин қулингиз мунда зор йиғлар,
Бу золим илкидин бергин паноҳ деб йиғлашур зор.
Ҳақ-ноҳақ қамалиб, зору нолон айлаганлар кўб,
Мурид ҳам мухлис, мулло, эшонлардан ётарлаб куб,
Бул маҳбуслик билан ётгунча ул дунёга кетган хўб,
Дилим вайрон, кўзим гирён, ажаб афтода қулдурман...

Шажара бизнинг халқимиздек тубли, оиласи кўп сонли, уруғ-аймоғи мўл эл учун ибрат ва тарбия дарс-лиги бўлиб келган. Шажара бутун авлоднинг босиб ўтган йўлини ойнадек акс эттириб, кимдан ўрнатилган, кимга танқидий ёндоқиш учун хулосалар чиқаришда дастуруламал вазифасини ўтаган. Инсон ақлини та-нибдики, энг бурун, ўз яқинларига ҳавас боғлайди, отасига, онасига, ака-опаларига тақлид қилади, охи-рда, тўғри, ўз йўлини топиб кетади. Хайрли ишлар қил-ган, маҳалласига, қишлоғига, туманига, вилоятига, Ва-танига хизмати сингган ота-боболаридан фахрланма-ган ўғил-қиз, инсон топиладими? Бу бир томони. Мил-латимизнинг улуғ фарзандлари, озодлик учун жон фи-до қилган қаҳрамонлари, буюк алломаларимиздан иф-тихор тўямаслик мумкинми? Бошимизга бир мушкул иш тушиб, охири бахайр тугаганда шукроналар айтиб, ота-бобомиз арвоғи қўллади-да, деб мамнун бўлиб қўя-миз. Ота-боболарда ҳислат кўп, файзу борақат кўп. Ўтмишда шажаралар ибратли, шону шавкатли, тубли-жойли хонадонлар учун тузилган.

XVI аср адиби Зайниддин Восифий ўзининг «Ба-доеъ ул-вақоеъ» деган асарида Султон Ҳусайн Бойқа-ронинг вазири Низомулмулк шажараси билан боғлиқ нақлни ҳикоя қилади: «Машҳурдирки, вазирлик боғи-да ҳаргиз у каби сарв кўкармаган ва амирлик гиламида унингдек (яъни, Низомулмулк) бирор сарвар ўлтирма-ган. У ўз нисбатини улуғ пайғамбар саҳобаларига боғ-лар экан. Аббосийлар сулоласига мансубман деркан. У ўз шажарасини ёзиб, унинг тагига Ҳиротнинг машҳур шайх ва руҳонийлари муҳрини бостириб чиқади. Ни-ҳоят шажарани мавлоно Нуриддин Абдурахмон Жомий ҳузурига олиб борибди. Ул зот ҳам ўз муҳрини босса, насабнома ҳеч кимда шубҳа уйғотмас, Низомулмулк-

нинг Аббосийлар авлодидан эканлиги тасдиқ бўларкан. У ҳазрат (Абдурахмон Жомий — муалл.) ўз муборак номини ёзиб, тасдиқ этишдан ибo қилибди. Хожа Низомулмулк маҳдум ҳузурида кўп илтифот кўрсатса ҳам ҳаргиз кўнмай, имзо чекишдан тийилибди. Илтимос ҳаддан ошгач, ҳазил тариқасида бир рубойи ёзиб, уни шажарага қўшиб қўйишни сўрабди.

Рубойи:

Онраки бувад нури наби дар башара,
Ҳожат набувад ба тувлу арзи шажара,
В-онро ки зи руҳ натобад ин нури сара,
Шажара надиҳад ба ғайри лаънат самара¹.

Яъни:

Юзида пайғамбарона нури бўлмаса,
Узундан-уzun шажара ҳожат бўлмайди,
Ва бундай тоза нур юзда балқиб турмаса,
Шажара лаънатдан ўзга самара бермайди.

Ҳазрат Нуриддин Абдурахмон Жомий Низомулмулк шажарасига қалтис вазиятда имзо қўйиб бермаган эди. Гап шундаки, Ҳусайн Бойқаро ўз вазири Мажидиддин Муҳаммадни вазифасидан бекор қилиб, унинг ўрнини бир муддат бўш қўяди. Бу амалга интилан Низомулмулк уруғ-аймоғини пеша қилиб, шажара тузади. Абдурахмон Жомийнинг узоқни кўра билганлигини қаранг, орадан кўп ўтмай, Низомулмулк (у, барибир, вазирликка эришган эди) 1497 йилда Мўмин Мирзонинг ўлимида қўли борликда айбланиб, ўзи ва икки ўғли ҳам қатл этилади. Бинобарин, ўтган ота-боболарни, уларнинг хизматини кўндаланг қилиб, ўзига йўл очишга интилиш хайрли ишлар жумласига кирмайди. Аксинча, ота-боболар руҳини, қилган улуғ, савобли ишларини ёд қилиб, улардан-да яхшироқ бўлишга, улуғроқ ишлар қилишга, оилага, юртга, миллатга муносиб бўлишга, бу соҳада кучини, ақлини, ғайратини, билимини аямасликка, фидойиликка кўникиш кутилган самаралар беради, албатта.

Шўро тузуми даврида қатағон сиротидан ўтган, бу

¹ Қаранг: *Зайниддин Вассифий*. Бадосъ ул-вақосъ. Т., 1797, 193-бет; *А. Н. Болдырев*. Зайниддин Вассифи. С., 1957, 22-бет; *Поён Раяшанов*. «Завол». Т., «Ёзувчи», 1991, 59-бет.

Қабр тошларидаги езулар ўрганилаётган пайт.

йўлда қанча қурбонлар бериб, маънавий азиятлар чеккан Мир Сайид Фатҳулло ва Эшон Турсунхон авлоди юртимизнинг шонли кунларига ёруғ юз билан етиб келди. Улар 70 йилдан ошиқ муддат давомида ота-боболарини, уларнинг қутлуғ шажарасини пеша қилиш эмас, аксинча, қизил кўзлардан сақлаш, яшириш учун жонсарак бўлдилар. Потронда, Фазлида, Гузорда, Касбида ва бўлак жойларда яшаётган бу авлод вакиллари ўз бахт-саодатларини меҳнат билан яратдилар. Улар авайлаб-асраб сақлаб келган шажара бугун тарихимизнинг бир қисми. Шажара инсонга Аллоҳ томонидан ато этилган хотира фазилатининг бемисл ва улуғворлигини намойиш этувчи ҳужжат. Хотира бўлмаган жойда, қувваи ҳафиза йўқотилган тақдирда ақлан заиф манқуртлик вужудга келади. Халқимизни она тарихидан, оила қадриятларидан мосуво этишни режалаштирган собиқ тузумга худди шундай ўтмишини билмайдиган, аждоди «маймунлардан» деб ишонтирилган, таги зоти йўқ манқуртлар керак эди.

Ватанимиз мустақиллиги, ҳуқуқий демократик давлатнинг барпо этилаётганлиги, инсон қадрининг сарбаланд қўйилаётганлиги — булар барчаси халқимизнинг бахти. Аждодлар қадрига етиш — ўзликни билиш ва ифтихор, истиқболга ишонч ва унга буюк пойдевордир. «Тарихий тажриба, анъаналарнинг мерос бўлиб ўтиши, — деган эди Президентимиз Ислом Каримов, — буларнинг барчаси янгидан-янги авлодларни тарбиялайдиган қадриятларга айланиб қолмоғи лозим»¹.

Бизнинг ота-боболаримиз, аждодларимиз кела-келмиш қариндошликни мусаллам тутганлар. Туркийларда етти отани билиш хосиятли ва қутлуғ ҳисобланган. Қуда-андачилик ҳам қариндошлашувнинг энг йирик манбаи, мангу қуримайдиган ўзани. Шу боисдан халқимиз «қирқ уй қуда бўлса, қирқ йил қирғин бўлмайди», деган мақолни ижод қилган. Қариндошларга, ота-боболарга меҳри-оқибатли бўлган одамнинг ўзгаларга ҳурмати шаклланган ва мустаҳкам асосга эга бўлган бўлади. Ўзини билмаган ўзгани қандай билсин? Ҳазрат Пайғамбаримизнинг табаррук ҳадисларида ҳам «Кимки ризқим улуғ, умрим узоқ бўлсин деса, қариндош-уруғларига меҳр-оқибатли бўлсин»,² дейилади.

¹ Ислам Каримов. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида..., 140-бет.

² Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий. Ҳадис. 4-китоб. Т., 1997, 83-бет.

Потрон қишлоғига асос солган сайидлар шажараси, маълум бўлдики, XVI—XVIII асрларда ёзилган ва давр талабига мувофиқ расмийлаштирилган. Манғитлар сулоласи ҳокимиятга янги келган йилларда тасдиқ этилган шажарани кейинги асрларда кўчириш ёки қайта тасдиқлатиш ҳожати бўлмаган. Сабаби, манғитийлар Бухоро хонлигининг охири кунларига, яъни 1920 йилга қадар ҳокимият тепасида бўлдилар.

Шажара тузилган давр билан кечган йиллар орасида катта тафовут вужудга келади. XVIII асрнинг иккинчи ярмидан эътиборан XX асрга қадар муддатда яшаган шу авлод вакиллари исми-шарифлари бобида узилиш рўй беради. Тўғри, бундан «Б» нусха шажара исмлар кўрсаткичи мустасно. Бироқ, уни ҳам XIX асрнинг иккинчи ярмидан то XX асрнинг 30-йилларига қадар яшаган, хусусан, кейинги бўғин вакилларини тўлиқ қамраган, дейиш мушкул. Шунга кўра, Потрон билан Файзобод сайидларининг, яъни ўзаро амакизода бўлган, Ҳазрати Алининг ўғиллари Ҳасан ва Ҳусайнга уланувчи Мир Сайид Фатҳулло ва Турсун Алихон авлодларининг XIX асрга келиб бир қишлоқда яшаши сабабларини ойдинлаштириш учун далиллар кам. Ёинки, бу икки қон-қардош хонадоннинг XIX аср иккинчи ярмидан то XX аср бошларига қадар бўлган вакиллари исми-шарифларини мукамал тиклаш ҳам жуда мушкул. Бунинг асосий сабаблари, фикримизча, Бухоро хонлигида сиёсий вазиятнинг ўзгариши, Подшоҳлик Россиясининг ўлкани босиб олиши, устига устак, зўравонлик билан шўролар салтанатининг ўрнатилиши сингари мудҳиш воқеалар билан боғлиқдир.

Амир Музаффарнинг русларга қарши кучларни бирлаштиролмаслиги, охир-оқибатда, унинг вассал бўлиб қолишига сабаб бўлади. Маълумки, руслар босиб кела бошлаганда Бухородаги дин пешволари, мадрасалар талабалари, сайидлар, эшонлар, хуллас, жамики ватанпарвар кучлар амирни босқинчиларга қарши курашга даъват этган эди. Амир руҳонийларнинг кучли тазйиқи асосида отланишга мажбур бўлади. Бироқ, хонликдаги ички низолар кучларнинг бўлиниб қолишига сабаб бўлади. Руслар билан ўртада камситувчи, амир ҳуқуқларини тамомила чеклаб қўйувчи сулҳ қарор топади. Амир Музаффар нафасини ростлаб, Кауфман билан тил топганидан сўнг ўзини ғазовотга мажбур этган дин аҳлини қувғунга ола бошлайди. Бухорода тўпланган, хонлиkning ҳар жойларидан келган олиму фузалолар, мудар-

рислар, хаттотлар, талабалар ноумид қайтиб кетишга мажбур бўладилар. Бу ҳол Қарши ва унга ёндош бўлган мавзеълардан борган, амирликда маълум мавқе тутган таниқли сайидлар, эшонлар, мударрислар, шоирлар тақдирида ҳам салбий оқибатларга сабаб бўлади. Жуда кўплаб тагли-тугли, олий насаб зотлар буткул унутилади. Фақатгина XIX асрнинг учинчи чорақларига келиб, вазият бироз ўнгланади. Потрондан ва бошқа қишлоқлардан Бухоро мадрасаларида таҳсил олишга интилиш сезиларли бўла бошлайди. Потрон қишлоғи кексаларининг эслашича, Мир Сайид Фатҳулло уруғидан бўлган Асадуллохон Бухорода, Мир Араб мадрасасида ўқиш асносида ўз қариндоши, амакизодаси, Файзобод қишлоғидан борган Мукаррамхон билан бир ҳужрада яшайди, талабалик мушкулотларини узоқ вақт бирга баҳам кўради. Айтилишича, Асадуллохон Мукаррамхон оиласининг Файзободдан Потронга келишига восита бўлган. Бундан шундай хулоса қилиш мумкинки, Файзобод қишлоғи амирликнинг бу жойларга эътибори су-сайғач (бунинг асосий сабаби, Қарши ва унга ёндош қишлоқлар аҳолиси амир Музаффарни эмас, унинг тўнғич ўғли — Катта тўра Абдул Маликни ёқлаган эдилар), анча хароб аҳволга тушиб қолади, қишлоқнинг кўп одамлари турли жойларга кўчиб кета бошлайди. Қишлоқда ҳаёт кечирish жуда қийинлашиб қолади. Қолаверса, Мукаррамхон оиласининг ўз муаммолари ҳам унинг Потронга келишини, қариндошлари соясида бўлишини тақозо этади. Бу, эҳтимол, унинг Бухоро мадрасасида ўқиб юрган кезларида амалга ошган бўлиши мумкин.

Мукаррамхон, биламизки, Ҳазрати Алининг ўғли Имом Ҳасан тармоғига уланади. Потрон сайидлари эса унинг укаси Имом Ҳусайн авлодидан. Бу икки авлод тарихида қуда-андачилик азалдан давом этиб келади. Мукаррамхон ҳам, чамаси, ўз амакиларидан бирининг қизига уйланади ва Потронда яшаб, обрў-эътибор қозона бошлайди. У киши жуда илмли, кароматли, олижаноб инсон бўлган. Бу ҳақда қишлоқ аҳли ҳафизасида сақланиб қолган ўнлаб нақллар гувоҳлар беради.

Бугунги кунда Потрон тарихининг XIX аср иккинчи ярми, шунингдек, XX аср бошларидаги воқеа-ҳодисаларини тиклаш жуда қийин. Сабаби, кейинги йилларда амалга оширилган қатағонлар тарихий манбаларни, қўлёзмаларни, шажараларни йўқ қилиб қолмас-

дан, қишлоқ аҳолисини ҳам пароканда этди: қамоклар, қулоқ қилишлар, бадарғалар, отишлар, осишлар...

Потронда 1945—1950 йилларда бори-йўғи 29 хўжалик қолганлигини бундан бошқача қандай изоҳлаш, қандай тушунтириш мумкин?! 1925—1926 йилларда қишлоқда 374 хўжалик рўйхатга олинганлиги бошда айтиб ўтилди. 340 дан ортиқ хонадон тақдири нима бўлган. Бунинг моҳиятини ўйлаб кўрилса, даҳшат-ку?! Бир вақтлар гавжум, ўзига тўқ, масжиду хонақоҳлари обод, теварак-атроф қишлоқларга илм аҳлини, дин арбобларини етказиб беришда шуҳрат тутган қишлоқ нега бу қадар хароб бўлган эди?! Тўғри, ўша йилларда юрти-миздаги минглаб қишлоқлар ҳам шўро зуғумини бошдан кечирган, кўплаб қурбонлар берган эди. Аммо, ҳеч бир қишлоқ Потрон янглиғ азият чекмаган, Потрон янглиғ патрат топмаган. Бунинг бош сабаби, фикри-мизча, қишлоқнинг асосий аҳолиси сайидлардан, эшонлардан иборат бўлганлигидир. Шўро тузуми ўзининг қонли милтиғи нилини, энг аввола, илмли кишиларга, зиёлиларга қаратган эди. Потронда эса илмли инсонлар кўпчиликини ташкил этарди. «Қашқадарё Бухороси» чинакамига Фрунзе Бухорони беаёв бомбардимон қилгани каби, 20-йилларда ГПУнинг қонли ўчоғига айланади: бой, эшон, сайид, ўрта ҳол деҳқон, мулла аҳлига қирғин барот бошланади.

Мукаррамхон авлодидан, унинг набираларидан бўлган Турсунхон эшон фозил киши ўлароқ, воқеалар ривожини яхши англаган. У киши, афтидан, Подшоҳлик Россиясининг 1865—1870 йилларда олиб борган мустамлакачилик сиёсати моҳиятини Бухорода ўқиган кезларида жуда яхши тушуниб етган. Шу боисдан, қизил салтанат амирлик тузумига барҳам бериб, шаҳар-қишлоқлар устига човутини ёзиб кела бошлаган дастлабки йилларда, «бу қизил балога кўзим тушмасин», дея Аллоҳдан нажот тилаган. Унинг тилаги ижобат бўлиб, бошига қора кунлар тушмай, оламни тарк этган. Шу авлоддан, Бадриддинхоннинг ўғли Низомиддинхон бу йилларда ҳаёт билан видолашган.

Потрон сайидларининг икки тармоғи шу тариқа ўзининг яқин ўтмишини, куни кеча яшаган, шўро қамокларида чириган, ўзга юртларга кетишга мажбур бўлиб, тарки ватан этган қариндошлари тарихини элас билди. Ўтмишни унутишга мажбур этиш бунга сабаб бўлган. Бу авлод пири бадавлат хонадон соҳиблари бўлишган. Турсунхон эшонни бутун Бухоро хонлиги аҳо-

лиси яхши билган, таниган. Туркменистону Ҳисор, Кулоб, Шеробод каби жойлардан уни тез-тез йўқлаб келиб туришган. Шундай машҳур эшон, каромат соҳиби, табибу ҳозиқ, бор будини қишлоғидан аямаган зот ҳақида ҳам жуда оз, юзаки хотиралар сақланиб қолган, холос. Қишлоқда 36 йил имом-хатиблик қилган, бир умр деҳқончилик билан кун кечирган, шеъриятга ихлоси баланд бўлган, Алишер Навоий, Бедил, Бехбудий, Алмаий ижодини чуқур билган Ботирхўжа хожи ҳақида ҳам жуда оз маълумотлар сақланган.

Потрон кексалари, нуроний отахонлар, онахонлардан 84 ёшли Очил бобо Йўлдошев, 88 ёшли Чори бобо Эгамбердиев, 64 ёшли Ҳайдархон Баҳодиров, 80 ёшли Ровия хола, 84 ёшли Тўхта буви Шамсутдин қизи, шунингдек, мулло Отамурод Ҳайдар ўғли, Холиёр Норчаев, Ҳусан Алиқулов ва бошқа ўнлаб кишилар Мир Сайид Фатҳулло ва Турсунхон авлодлари ҳақида эҳтиром билан сўз юритадилар. Уларнинг ҳикояларидан Потрон сайидларининг элпарварлик фаолияти, ҳиммат ва ҳамияти юксак бўлганлигини фаҳмлаймиз. Бу гап, энг аввало, Турсунхон эшон қорхонасига тааллуқлидир. Потрон халқи «Қорхона» деб ном берган, қаҳатчилик, очарчилик йиллари кўпларнинг жонига ора кирган бу ишхона ҳақида мавруди билан сўз юритилади.

Потронда XIX асрнинг охирилари — XX асрнинг бошларида Мукаррамхон, Икромхон, Камолхон, Азимхон (кейинчалик Қамаши туманига кўчиб боради), Тиловатхон, Омонхон, Акбархон (Ҳалифа эшон), Умурхон, Баҳриддинхон, Низомиддинхон, Ҳасанхон, Салоҳиддинхон, Лундахон, Ансорхон, Ўроқхон, Қиличхонлар икки хонадон чироғини ёқиб турганлар. Шўро замони бошларида, 40-йилларга қадар тутдай тўкилган, ҳар тарафга патрат бўлган Мир Сайид Фатҳулло ва Турсунхон авлодлари 1941—1945 йилларда даҳшатли кечган урушда ҳам кўп қурбонлар беради.

50-йилларга келиб, бутун мамлакат аҳли қатори бу оилаларда ҳам нафас ростлаш даври бошланади. Кўпчилиги жамоа ҳўжалигида, айримлари ўқишда ўзини кўрсата бошлайди. Шу йиллари жамоа ҳўжалиги раҳбарлари Тошкентдаги олий ўқув юртларига ўзларига яқин ўрта мактаб ўқувчиларини тавсия этиб, умум номидан уларга меҳнат куни ва ойлик маошлар белгилайди. Шунда ҳам бу икки авлодга тобин бўлган, мактабда аъло ўқийдиган ўқувчилар жамоа ҳўжалиги бошқаруви томонидан унутилади. Тақдир ҳукмини қаранг-

ки, жамоа ҳўжалиги бардор-бардор қилиб ўқишга юборганлар имтиҳонлардан ўтолмай, қайтиб келишади. Тавсиясиз, умумий асосда ўқишга кириш учун Тошкент политехника олийгоҳига борган Мир Сайид Фатҳулло ва Турсунхон авлодига мансуб ўқувчи эса талабалар сафига қабул этилади. Бу, 50-йиллар ўрталарида қишлоқ ва туман аҳли учун катта воқеа эди. Бу тасодифми? Ҳозир бу ҳақда мушоҳада юритиш мавруди эмас. Хулоса учун бир чизги шуки, халқимиз жуда доно, у минг йиллик тарихий тажрибадан келиб чиқиб, бир ҳаётий мақол ижод этган: «Оққан ариқ оқар, оқмасдан қолмас».

Мир Сайид Фатҳулло ҳазратлари бундан неча аср муқаддам ҳайҳотдай далага ариқ қазиб, сув олиб келганида набиралари, абиралари, эли хеши бу жойни обод қилади, деб қаттиқ ишонган, албатта. Замонлар ўтди, лекин Потрон ариғидан сув узилган эмас. Фақат, вақти-вақти билан у лойқаланди, гоҳ қуриб, гоҳ тўлиб, нима бўлганда ҳам, яшашда давом этди. Улуғ зотлар назари тушган жойлар табаррук бўлади. Бугун Мир Сайид Фатҳулло ҳазратлари ва Турсунхон эшон ворислари, Потрон қишлоғи аҳли чинакамига оққан ариқ бўлиб, мустақил Ватанимиз истиқболи учун фидоийлик билан меҳнат қилмоқда. Бу авлоддан ажойиб деҳқонлар, раҳбарлар, саноатчилар, муҳандислар, иқтисодчилар, ўқитувчилар, олимлар етишиб чиқди.

Бир авлод шажараси, келиб чиқиши, ота-боболари кечмишини варақлаш баҳонасида халқимиз тарихининг олис ўтмишига Потрон қишлоғи заминидан назар ташладик. Потрон ва унинг одамлари босиб ўтган йўл, пировард натижада, халқимиз тарихининг назардан четда қолиб келган саҳифаларидан биридир. Ҳар қандай китоб саҳифалари тўлиқлиги, мукаммаллиги билан аҳамият касб этади. Ундан бирор варақ йўқолгудек бўлса, умумий мазмунга хилоф етмай қолмайди. Жонажон юртимизнинг қадимий тарихини тиклаш учун ҳали қанчадан-қанча янги саҳифалар, боблар қўшишга тўғри келади.

Потрон ва потронликлар тарихини ўрганиш асосида олимлар, муаррихлар назаридан пинҳон қолиб келаётган қиммати бўлакча далиллар юзага чиқди, десак муболаға бўлмас. Айниқса, Ватанимизнинг Шарқ халқлари, биринчи галда, араб мамлакатлари билан қадимий алоқалари тарихини ўрганишда, X асрлардан XX асрга қадар бўлган кечмишимизнинг янги қирралари-

ни тадқиқ этишда фикр юритилган шажаралар қимматли илмий манбалар бўлиб ҳисобланишга лойиқ. Чунончи, мўғуллар истилоси, Қозонхоннинг қаттол сиёсати, ватанпарвар сайидларнинг халқ етакчилари сифатида қатл этилиши таҳлилида Мир Сайид Фатҳулло авлоди шажараси кўмакка келади. Бу авлоднинг Амир Темур хонадони билан яқинлиги, Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг пирлари даражасига кўтарилиши, шайбонийлар ва уларнинг ободончилик ишларида бош-қош бўлиш, аштархонийларнинг, манғитийларнинг бу авлод намояндаларига алоҳида мурувват кўрсатганлиги сингари омиллар тарих фани учун бебаҳо далолатлар бўлиб ҳисобланишга лойиқдир.

Қарши даштини обод қилиш, ўзлаштириш гўё биргина собиқ Шўро тузумининг иши сифатида талқин этиб келинади. Шажарадан, шунингдек, у билан бево-сита боғлиқ манбалардан маълум бўлишича, бу ишга XVI аср ўрталарида Абдуллахон II қаттиқ киришган. Амударёнинг Келиф ҳудудидаги Қорамар деган жойидан Қарши даштига анҳор чиқариб, сув олиб келишга муваффақ бўлган. Қарши теграсида шу муносабат билан кўп қишлоқлар, манзиллар вужудга келади. Бу мураккаб, машаққатли иш бошида Имом Ҳусайн ва Имом Ҳасан авлодлари — катта эшонлар, сайидлар, машойихлар турган. Халқни чўлга кўчириб келиш ҳазилакам қийин иш бўлмаган. Мир Сайид Фатҳулло ва Турсун Алихонлар атрофида жамоа уюшган, қишлоқ барпо бўлган... Бугунги кунда ҳам Потрон ариғи тўлиб оқмоқда.

ҚИШЛОҚ РИВОЯТЛАРИ

ИККИ ГАВҲАР

(Панжи Сатторов; 65 ёш)

Баҳорнинг гашти экан. Отам билан раҳматлик мулла Қоплон иккаласи аҳд қилиб, Ҳазрати Баҳоуддин Нақшбандни зиёрат ва тавоф қилиш учун Бухорога йўл олишибди. Эшак оёғига қараб, манзилга қоронғу тушганда етиб келишибди. Шу кеча қишлоқ четида яшайдиган бир кекса кишининг уйига тушибдилар. Бу жойнинг одамлари ҳар тарафдан эрта-кеч келадиган зиёратчиларга кўникиб кетишган экан. Мезбон оғринмасдан уларни меҳмон қилибди. Меҳмонлар ҳам йўл

тадоригини кўришиб, хумчаларга қовурилган гўшт, майиз, туршак дегандай, майда-чуйда олволишган экан, дастурхонга чиқариб қўйибдилар. Чой ичиб, тамадди қилиб бўлишгач, сўрашибдилар, кимсизлар, қаердан келаётирсизлар, дебди уй эгаси.

Мулла Қоплон, «бизлар Қарши туманининг Потрон деган қишлоғидан бўламиз», дебди. Шунда мезбон бошини сарак-сарак қилиб, анча вақт жим қолибди. Ниҳоят, уларга юзланиб, «эй, биродарлар, икки гавҳарни ташлаб, бир гавҳарни кўргани келибсизлар-да?!», дебди мулойим оҳангда. Отамиз билан Мулла Қоплон, бу гапнинг маъносини чақолмай, уй соҳибига термулишибди. Чол индамай ўтиравергач, отамиз, «оқсоқол, икки гавҳар, бир гавҳар дедингиз, маъноси нима, англамадик?», деб сўрабди.

Чол хомуза тортиб, дебдики, «отам раҳматлик илмли, фозил зот эдилар. Улар ҳар сафар, ўғлим, Ҳазрати Баҳоуддин Нақшбандни зиёрат қилиб тургин, бироқ, имконинг бўлиб, Қарши беклигига йўлинг тушса, у юрда Потрон деган бир қишлоқ бор, шу жойда «Етти Тўғ Ота» авлиёлари ётади, дуойи фотиҳа қилиб қайтишни унутма, дердилар». Чол гапида давом этиб, яна айтибдики, «отам шундай деганларидан сўнг, у кишидан сўрадимки, Ҳазрат Баҳоуддин Нақшбанднинг қандай улуғ авлиё, машойих эканлигини биламан, лекин «Етти Тўғ Ота» деганлари кимлар, нечоғли азизлар экан? — дея сўрадим. Шунда падари бузрукворим айтдиларки, эй ўғлим, ёдингдан чиқарма, Ҳазрати Баҳоуддин Алига туташадиган бир улуғ зот бўлсалар, яъни бир гавҳари аъло бўлсалар, «Етти Тўғ Ота» азизлари икки гавҳардан, яъни Ҳазрат Али ва Биби Фотимадан вужудга келган авлиёлардирлар, шу туфайли, уларни икки гавҳар дейишади орифлар».

«Уй соҳибидан бу гапни эшитиб, анча хижолат бўлди. Олдингдан оққан сувнинг қадри йўқ, деганларидек уйимизга бир қадам бўлган шу улуғ зотларни яхши билмаганимиздан афсусландик», дейишади меҳмонлар Потронга қайтиб келишгач.

Бухоролик мезбон уларнинг «Етти Тўғ Ота» маконидан келганини билгач, бошқатдан дастурхон тузатади. Ва, дейдики, «ўшанда отамдан шу гапни эшитгач, ният қилган эдим, йўлим тушса, икки гавҳари аъло зотлар қабрларини тавоф қиламан деб. Умрим охирлашиб қолди, ниятимни амалга ошира олмадим. Худога шукрки, сизларни еткарди, бу ниятимнинг ижобати.

Миршарифхон Ӯроқов ўғли Мирали билан. 1979 йил.

Элингизга қайтганда, мен учун ҳам у авлиёларни зиёрат қилиб, номимни қўшиб, дуойи фотиҳа қиларсизлар деб умид қиламан. Аллоҳга шукрлар бўлсинки, ниятимга билвосита бўлса-да, йўл берди. Сизларнинг келишларингизни, алалхусус, менинг уйимга тушишларингизни шунга йўйдим, энг азиз меҳмоним бўласизлар».

Отам раҳматлик шу воқеани ўла-ўлгунларича оғизларидан қўймай, айтиб юрардилар. Бизнинг авлиёлар шундай — икки гавҳари аълодирлар.

ТУЯ БИЛАН БЎТАЛОҚ

(Рўйиддин Акбаров)

— Ботирхўжа эшоннинг ҳалифалари бўлган раҳматлик бобом Акбархон Мухтор ўглининг гурунларида эшитганман бу нақлни. У кишининг ҳузурларига тева-рак-атроф қишлоқлардан кўпни кўрган қариялар тез-тез келиб, ўтган-кетган воқеаларни эслашиб суҳбат қуришарди. Бир сафар улардан бири қуйидаги воқеани нақл қилган эди:

«Савдогарчилик иши юзасидан Афғонистондан юртига қайтиб келаётган чандирлик бой тожир Амударёдан туяларини олиб ўта бошлабди. Шунда бақувват она туяларидан бири мункиб кетиб, сувга ғарқ бўлиши муқаррар бўлиб қолибди. Савдогар бой шоша-пиша Аллоҳга муножот қилибди: «Эй парвардигоро, туям сувга чўкиш хавфидан омон қолса, уни йўлингда қурбон қилайин». Иттифоқо, Яратганнинг қудрати ила ўркачи сувда гоҳ кўриниб, гоҳ кўринмай оқиб бораётган туя ўзини ўнглаб, қирғоққа чиқиб келибди.

Савдогар эсон-омон қишлоғига келгач, Амударёдан ўтишда бўлган ҳодисани гапга етарман оқсоқолларга сўзлабди ва Аллоҳ йўлига назр этилган туяни нима қилиш кераклигини улардан маслаҳат сўрабди. Бирови у дебди, бирови бу, кимдир Худо йўлига бўлса, қўйиб юбориш керак деса, бошқаси, элга сўйиб тарқатиш керак, дебди. Шунда турда ўтирган энг кекса оқсоқол, «ҳар кимки Аллоҳга назр атаган бўлса, уни Аллоҳнинг дўстларига ҳавола этиши манзур», деб маслаҳат берибди. Ва яна дебдики, бизнинг ота-боболаримиз пирлари Насаф вилоятининг «Етти Тўғ Ота» авлодлари яшайдиган қишлоқдадир, назрни уларга элтмоқ мақбулдир.

Савдогар «Етти Тўғ Ота» авлиёлар макони сари туясини етаклаб йўлга чиқибди. Бўталоғи ҳам эргашибди. Йўлда келатуриб, бой ўзига-ўзи дебди, эй фалонча, саҳий бўлиб кетдингми? Бўталоққа қара, тойчоқдай бўлиб қолибди. Онаси омон бўлса, яна бирини туғиб бермайдими? Назр бўлгандан сўнг, унинг катта-кичиги

бўладими? Йўлда узоқ ўйлаб, она туя ўрнига бўталоқни алмаштириб бериш қарорига келибди.

Потронга келиб, пирнинг уйини излаб топибди. Бу вақтда у чиллада экан, етти кундан сўнг чиқишини айтибдилар. Савдогар бир ҳафта еб-ичиб, меҳмон бўлибди. Ниҳоят, чилла муддати тугаб, пир билан кўришибди ва бўлган воқеани айтиб, назр этилган жониворни олиб келганлигини сўзлабди: «Пирим, кичик бўлса ҳам, катта ўрнида кўринг», дебди кўзини ерга тикиб. Шунда пир унга қараб:

— Эй савдогар бой, Аллоҳга сен Амударёда оққан туянгни бағишловдингми, ё унинг уйда қолган боласини? — дебди.

Савдогар мулзам бўлиб, унинг оёқлари остига йиқилибди, тавба-тазарру қилиб, она туяни назр қилажанини айтибди.

Шунда пир дебдики, ваъда бузилган жойда, назр макруҳдир, бундай каслар Аллоҳни эмас, ўзларини алдайдилар.

Савдогар ўзини шайтон йўлдан урганини, хасислик гирдобидан чиқолмай, унга ботиб кетганлигини пайқаб, кўз ёши тўкибди, назрни қабул қилишни ҳаргиз ялинб-ёлвориб сўрабди, пир қабул қилмабди.

Назр воқеасидан тўрт-беш йил ўтиб, ўша қишлоқдан одамлар пир ҳузурига келибдилар. Улар савдогар бойнинг Афғонга қўй олишга кетиб, уч йилдан буён қайтмаганлигини, тирик-ўликлигидан хабар йўқлигини айтибдилар.

ТАЁҚДАЙ ҚОТГАН ИЛОН

(Чори бобо Эгамбердиев, 88 ёш)

Ёш бола эдим, бир кун онам билан Эшонбуваникига (Турсунхон) бордик. Қаҳатчилик йиллари бўлса керак, бева-бечоралар шу ердан келиб, қорин тўйғазишарди. Онам юмушларга қарашиб юрган эди, мен болалар билан бир четда ўйнаб ўтирардик. Хотин-ҳалаж айвон тагида, эркаклар ҳовлида, ҳар ким бир иш билан банд эди. Кун пешинга оққан маҳал бўлса керак, боғ тарафдан бир аёлнинг жон ҳолатдаги чинқириги эшитилди. Маълум бўлишича, Эшон буванинг аёлини илон чақиб олибди. Уни суяб уйга олиб келишди, доди фарёдига одам чидолмайди.

Эшон бува жўхориюяда қуймаланиб юрган экан, дарров уни олиб келишди. Биз болалар ҳанг-манг бўлиб, дарча-ю эшикдан бош суқиб, нима бўлаётганини билгимиз келади. Эшон бува уйга киргач, аёлнинг йиғиси тўхтади. У киши баланд овозда қандайдир дуони ўқиб, дам ура бошладилар. Билмадик, қанча муддат ўқидилар. Ишқилиб, бир соатдан кўп бўлса кўп, оз эмас. Дуо ўқилгач, ҳаммаёқ тинчиб қолди, йиғлаб, ўлим кўзига кўриниб, ҳамма ёққа чанг солиб ётган аёл тинчиди-қолди. Онам Эшон бува олдида чўзилиб ухлаб қолган аёлларининг устига оҳистагина кўрпа ёпиб қўйдилар. Аёли ором олиб, заҳри илондан фориг бўлгач, Эшон бува ўринларидан турдилар. Эшик олдида ўттиз-қирқ чоғли одам тўда бўлиб қолган экан, у киши дедилар:

— Эй халойиқ, қани кўрайлик-чи, бизнинг манзилга ижозатсиз кириб, бизга оғиз урган қандай маҳлуқ экан?

Эшон буванинг бу гапидан сўнг одамлар сув қуйгандай жим бўлиб қолдилар. У киши қироат билан дуо ўқишга киришдилар. Дуо ўқиб, тўрт тарафга дам солдилар ва қўлларини кўтариб, юзларига фотиҳа тортдилар. Орадан ҳеч қанча вақт ўтмади. Эшик олдида ғуж бўлиб турган одамлар бирдан иккига ажралиб, орқага тисарилиб кетдилар. Боғ тарафдан ола чипор илон Эшон бува турган бўсага сари вишиллаб келаётган экан. Илон бўсага олдига келиб, таёқдай қотиб қолди. Бир муддатдан сўнг у бўсагадан ўтиб, ичкарига киришга тараддуд қила бошлади. Кимдир бел кўтариб келиб, илонни чопиб ташламоқчи бўлди. Эшон бува, қўлини кўтариб, йўқ ишорасини қилди.

Эшон буванинг ишорасидан кейин одамлар ўзини босиб, кароматни кўришга иштиёқманд бўлдилар. Эшон бува ола чипор илонга ғазаб билан тикилиб турарди, боя ичкари кираман деб талпаса қилаётган газанда тошдай қотиб турар, анча муддатдан сўнг, тилини чиқариб, бошини ерга ура кетди. Эшон бува унинг ялинишга тушганлигини кўриб, афтидан, ғазаларидан тушдилар ва унга, бор, кетавер, ишорасини қилдилар.

Илон орқага тисарилиб, боғ сарига қараб кетди.

Эшон бувамининг аёллари соғ-саломат қолдилар. Мен бу воқеани ўз кўзим билан кўрганман. Эшон бувамининг дами-дуолари жуда ўткир эди.

МАСЖИД ЁҒОЧИ

(Омон Норов; 68 ёш)

— Раҳматлик хотиним оғир дардга йўлиқди. Борманган жойим, қаратмаган дўхтирим қолмади. Пайсал топавермагач, қариндошларимдан маслаҳат сўрадим. Улар, «аёлингни дарди эскидан, бир ўқитиб юбор», дейишди. Сўраб-суриштириб, Қарши шаҳрида яшайдиган Бухорхон эшон буваникига келдим. У киши аёлимни обдон ўқиб, дуойи дам солдилар. Сўнг, кетар чоғимизда, «Омонбой, уйингизда масжиднинг бир қизил оғочи бор экан, ўшани элтиб жойига қўйинг-да, бир худойи қилиб беринг», дедилар.

Эшон буванинг гапидан хижил тортиб, уйга келиб қарасам, ҳақиқатан ҳам харилар орасида рангги хира тортган ёғоч бор экан. Эсимга тушди, бу ёғочни қачонлардир дала шийпони ёнидаги бузилган равотдан олиб келган эдим. Ўшанда дала шийпони янги солиниб, равот буздирилган, эски ёғочларни бўлиб олишган эдик. Эшон буванинг гапидан, аниқроғи, танбеҳидан кейин фаҳм қилдимки, бу ёғоч асли Турсунхон эшон буванинг корхоналари ёғочларидан экан. Кулоқ қилинган замонлар корхона бузилиб, жамоа хўжалиги работига унинг ёғочлари олиб кетилган экан. Фалакнинг гардиши билан, шу ёғочлардан бирини билмасдан уйимга болор қилибман.

Қаршидан келиб, дарров уйнинг томини буздирдим-да, ўша қизил ёғочни олиб, Эшон бува корхонасининг ёнидаги масжид ёнига олиб бориб қўйдирдим. Айтгандай, худойи ҳам қилдим. Хотиним дарддан фориғ бўлиб кетди. Бор гап шу.

БИЛМАГАНИМ АСҚАТДИ...

(Чори бобо Эгамбердиев; 88 ёш)

— Шўро олов бўлиб келган пайтлар денг. Ит эгасини танимайди. Ёшим тўқсонни қоралаб қолди, шу йиллардаги талотуф-у бузғунчиликни, вайронагарчиликни, ноинсофликни, пасткашликни кўрмадим. Эсайиб қолган болалар эдик, бойларнинг уйлари толон қилинди, ерлари бўлиб берилди, моллари ўзлаштириб юборилди. Эшонларнинг уй-жойлари тортиб олиниб, бири идора,

бири мактаб, бири омборхонага айлантирилди. Одамлар кириб-чиқадиган масжидлар бузиб ташланди. Ҳеч кимга зарари тегмаётган қабристонлар ҳам остин-устун қилинди. «Етти Тўғ Ота» мақбарасини айтмайсизми? Қандай ажойиб иморатлари бор эди-я?! Ҳали-ҳали кўз олдимда турибди. Шу денг, мақбараларни бузиб, тўғларни уёқдан-буёққа отиб ётганларида уч-тўрт бола бориб томоша қилиб турган эдик. Катталардан бирови бизларни тутиб келиб, бузилган ёғочларни тахлашни буюрди.

Билсак, мақбара ёғочларини, тўғларни ўтин қилиб ёқиш учун олиб кетишаётган экан. Орадан анча вақт ўтгандан кейин буз-ҳа — буз ишлари яна давом этди, денг. Бир куни икки батрак Турсунхон эшон буванинг одамларга ризқ-рўз бўлиб келган корхонасига кетмон қўйиб бузаётир. Шўро (қишлоқ шўроси раиси) буздиришни тайинлаган экан. Мени ҳам улар мажбур қилиб қўлимга бел бердилар. Эшон буванинг оби ёвғонини ичиб одам бўлганмиз, қўлим титрайди денг. Орадан сал кун ўтмай бояги иккаласи дардга чалиниб, ўлиб кетди. Мен ҳам хасталаниб қолдим. Ноилож шу ишни қилганим учунми, худойим бир асради-да. Шукронасига бир қўй сўйиб, худойи қилиб бердим-да, дарддан қутилдим. Азизларни озорлантириб бўлмайди. Етти Тўғ Отанинг ёғочларини ўтин қилиб олиб кетганларнинг ҳам аҳволини эшитганмиз. Тандирга тўғларни тиққанида нонвойнинг башараси куйиб, кўзлари кўр бўлиб қолган.

ТЎНТАРИЛГАН МАШИНА

(Отамурад Ҳайдаров; 68 ёш)

Мустақиллик замони бўлиб, азиз-авлиёларимиз, яъни ўтмишда яшаган улуғ боболаримиз, алломаларимиз руҳлари шод, қилиб ўтган ишлари юзага чиқа бошлади. Амир Темур бобомизни нималар деб атамадилар?! Имом Бухорий, Баҳоуддин Нақшбандий, Ал-Фарғоний каби сиймоларимиз номларини тилга олишдан ҳайиқардик. Эҳ, нимасини айтасиз, ўтмишимиздан айириб, осмондан янги тушгандай қилиб қўйилгандик-да.

1942 йил эди. Уруш кетаётган вақт, қишлоқ ҳувиллаб қолган. Егани ош, кийгани кийим-бош йўқ. Совуқдан қалтираймиз. Бир куни Етти Тўғ Ота мазороти

ёнидаги мақбаралар усти очилиб, ёғочларини ола бошладилар. Улар, билишимча, Бешкентдан, туман марказидан келган кишилар эди. Ёғочларни олиб, йўл устида турган машинага юкладилар. Қишлоқ одамлари юракларини чангаллаб, нима бўларкан деб пана-ю пастқамдан бўйлашади. Бировнинг бир нарса дейишга ҳади йўқ. Деса, олиб бориб тикади.

Машина жойидан оғир кўзғолиб, кўприк муюлишига етганда, билмадим, ёғочлар бир тарафга оғдими, ишқилиб, машина тўсатдан тўнтарилиб кетди.

ҚИЗИЛ ТОНГ ОТГАНДА

Шўро ҳокимият тепасига келгач, унга қарам бўлган ҳудудлар устида қизил тонг ота бошлади. Ҳамма ёқ қизил алвонларга бурканди. Қизил қонлар қамоқхоналар деворларини ол рангга бўёб ташлади. Қон қустан замон ўлжасини тилка-пора қилаётган бургутдек абжир эди. Унинг оёғи етган, қанотининг сояси тушган ердан тутун бурқсир, қон ҳиди анқир эди... Саксон саккиз ёшга кирган, Потрон қишлоғида туғди-битди бўлган, бир умр меҳнати туфайли кўн кўрган Чори бобо Эгамберди ўғли ҳикоя қилади:

— 1924 йилда қишлоғимизда шўро тузилди. Бешкент билан қишлоғимизнинг ораси икки чақиримлик йўл. Оқсоқоллар бир куни қишлоқнинг етти яшаридан етмиш яшарига қадар бўлган одамларининг барини тўплаб, Бешкентга олиб борди. Шу куни қизил алвонга ўралган иккита қути кўйиб, қишлоғимиздан олти кишини аскарликка олди. Аскарликка олиш ҳам сайлаш йўли билан бўлганди. Шу куни Омонқул Раҳмон ўғли, Раҳимхон Тўра ўғли, Раҳмон Ҳайдар ўғли (Ҳайдар Аминнинг ўғли), Тўла Ҳамро ўғли, Аслон Раҳим ўғли аскар бўлиб сайландилар.

Бойларнинг, эшонларнинг, ўзига тўқ одамларнинг мол-мулкани, ер-сувини ҳисобга олиш, умумлаштириш ишлари бошланиб кетди. Аскарлар шу ишларнинг бошида турдилар. Билмадим, улар аскармиди ё ГПУмиди? Ишқилиб, айтгани айтган, дегани деган эди-да. Жамоа хўжалиги, қулоқ деган гаплар пайдо бўлганда-ку, шуларга худо берди. Қишлоғимизда батраклар уюшмаси тузилди. Потрон қишлоғидан 12 киши батрак бўлди. Эсимда қолганлари: Худойберди Имом (касби ўғрилиқ эди, шўро агенти бўлди), Нор Маҳматмурод

ўғли, Ҳамидхоннинг оталари, Зулфиқорбойнинг отаси, Йўлдош Эгамберди ўғли, Орифхоннинг отаси... Шу, батрак тузилган 26-йилмиди, ер ислоҳоти ҳам ўтказилди. Бадриддинхон Эшоннинг 3—4 таноб ери бўларди, биринчи бўлиб шу ерни тортиб олишди-да, батракларга бўлиб бердилар. Эшон бобога вақтида бу ерни бир бефарзанд киши назр қилган экан.

Акбархон халифанинг набираси Рўйиндинхон.

Энди, қулоқ деган гаплар 28-йилда бизларга ҳам етиб келди. Потрон одамлари деҳқону косиб эди. 28-йилнинг охирида косиб аҳлига айтилдики, колхоз — жамоа хўжалиги тузамиз деб. Учтами-тўртта колхоз тузган бўлдилар. Ким унга аъзо бўлди, ким кирмади. Бирининг отини «Ғайрат», яна бирисини «Ихтиёр» деб қўйдилар. Аскарликни битириб келган Аслон Раҳим ўғли раис бўлди. Шу йиллари хўжаликлар тузилиб, эртасига тарқалиб турди. Колхозга кимки кирса, отми, молми, жувозми қўшиб кирсин дейилди. Одамлар мол тўлаб кирадиган бўлсак, колхозни ардона қолсин, дейишди. Майли, кирманглар, солиқни тўлаб қўйсанглар бас, дейишди шўродагилар. Солиқ дегани лопиллаб чиқиб

келаверди-ку?! 5000 сўм ақчани косибу жувозчи ўн йилда топарди-да. Ҳамма ҳайрон бўлиб, ноилоҳ колхоз бўлсак бўлдик-да, деб унга кирдилар. Куни кечагина бир-бирига меҳрли, оқибатли бўлган қишлоқ одамлари бир-бирини пойлайдиган, узун қулоқ гапларни етказадиган кўйга тушиб қолдилар. Нима кўп, агент кўп бўлди шу йиллари. Ё тавба, ҳеч мунақасини кўрмаган, эшитмаган эдик. Кимнинг уйида чироқ сал кечга тортиб ёнса, дарчадан биров мўралаб туради, жувоз ҳайдаётirmi, рўза тутиб, саҳарлик қилаётirmi деб. Сўнг батрачкомни етаклаб келади-да, актми, бир бало туздиради. Шулар ковлаб-ковлаб, қишлоғимиздаги эшонларнинг ҳаммасини қулоқ қилдирдилар.

Очил бобо Йўлдошев (84 ёш):

— Потрон катта қишлоқ эди. Бизнинг ота-боболаримиз «бу жойнинг тамал тошини Етти Тўғ Оталар қўйган», деб гурунг қилардилар. Томири Ҳазрати Алига етадиган сайидларимиз қишлоққа келиб ўрнашгач, шу вақтлар бу жойлар очиқ дала-дашт бўлган, жулғунзор, қамишзор, чим ерлар бўлганда, турли тарафлардан унга муриду мухлис бўлиб одамлар уруғ-аймоғи билан кўчиб кела бошлаганлар. Қишлоғимизда етти уруғнинг туғди-битди бўлгани сабаби ҳам шунда-да. Сайидларимиз бош бўлиб, бу жойга Қашқадарёдан ариқ ковлаб сув олиб келганлар. Бу жойларда сув бўлмаса, ҳаётнинг ўзи йўқ. Шундай қурғоқчилик йиллари бўлганки, икки йиллаб тикон кўкармай кетган. Қишлоққа сув келганига ҳам 500—600 йил бўлиб қолгандир. Пирларимиз шарофати билан Потрон ёруғ дунёда ўрин тутди-да. Эл кўпайиб, қишлоғимиз бир чети Бешкентга туташиб кетди. Бизнинг болалик йилларимизда, эсимда турибди, уйлар бир-бирига қўшилиб кетган бўларди. Эчки-улоқлар баҳорда томда ўсган кўкатларни еб, томдан-томга сакраб юарди.

Потронда ҳўжалик кўп эди. Бир қишлоқда 20-йилларнинг охирларида тўртта жамоа ҳўжалиги — колхоз тузилди. «Ғайрат», Акмал Икромов номли, «Ихтиёр» ва «Обод» номли жамоа ҳўжаликлари 28—29-йилларда ташкил бўлган эди. «Ғайрат»га, янглишмасам, Арслон Раҳимов, «Акмал»га Тўхта деган киши, «Ихтиёр»га Рўзи Мирзо, сўнгроқ Хўжакул Жўра, «Обод»га Норқобил деган Гамбак қишлоғидан бирови раис бўлувди.

Одамларни умумлаштираман деб кўп одам нобуд

бўлди-да. Кулоқ деган балоси чиқиб-ку, қишлоғимизнинг гапга етарман кишисининг барисини хонавайрон қилди, ким қамоқдан қайтиб келмади, ким бадарға бўлиб кетди.

Ҳаммадан ҳам қийин эшону сайидларимизга бўлди. Турсунхон эшон қишлоғимизнинг ризқ-рўзи бўлиб, ба-лога кўндаланг турарди. У киши илму амали зиёда, ғоят камтар, одамохун, бойликка терс қарайдиган олижаноб инсон эдилар. Корхонаси бўларди. У кишининг ҳузурига бу ёғи Туркменистону, бу томони Сурхон, Тожикистон, Ҳисору Кулоб дегандек, одамлар узилмасди. Ҳар ким атаганини олиб келарди. Эшон бобо ақлдан озган, жин чалган девоналарни ўқиб, даволаб, 15—20 кунда тузатиб юборардилар.

Корхонада гилам тўқилар, ип йигирилар, кийим-кечак тикиларди. Бир жувозу бир тегирмон ҳам бўларди. Қишлоқнинг ризқи шу ердан кечарди. Назрга келган мол сўйилар ва одамларга тарқатилар эди. Уйда касал ётганларга ҳам шўрва, ош-нон улашиларди. Ҳар жума куни етим-есирларга, қари-қартангларга 10—15 та кийим-кечак, чопон, ятак бериларди. Боғот қишлоғидан бўлган Ҳаққулбой Эшон бобонинг ҳурматларига эски масжидни янгидан қуриб берган эди. Кўкбулоқ тоғидан арчалар олиб келиб, устини жуда маҳкам ёптирганди. Масжиднинг олдида мадраса ҳам қурилган эди. Мадрасада 15—20 бола таҳсил оларди.

Жаҳр бўларди. Каҳлакдан аёллар ҳам келарди. Эшон бобо жаҳрда узун сурп кўйлак кийиб, ақлдан озган одамни айланиб, атрофида гиргиттон бўлиб даволашга гушарди. Жуссалари кичкина бўлса-да, девдай бўлиб кетарди. Ёпирай, у кишига бундай куч қаердан келаркин-а?! Эшон бобонинг ҳақиқий жазавалари бор эди. Жинни бир ойга қолмай соппа-соғ бўлиб, уйига қайтиб кетарди.

Қишлоқ даштида 12 пайкал бўларди. Қишлоқ обод эди. Токлар, боғлар кўп эди. Отам раҳматли ҳар йили 20 ботмон майиз оларди. Бизнинг иккита боғимиз бўларди... Нимасини айтасиз, қизиллар келди-ю, файзи барака кўтарилди, Эшонимизнинг уйини жамоа идораси қилди, корхонани мактабми, омборга айлантирдилар. Бола-чақа, хотин-ҳалаж молхонага тиқилди... Турсунхон эшон бу шўришларни олдиндан билган экан, бу воқеалар бошланишидан бир-икки йил олдин бандаликни бажо қилган эдилар. У кишидан кейин кўп ўтмай Бадриддинхоннинг ўғиллари Низомиддинхон ҳам

оламдан қайтдилар. Кўп бамаъни, илмлик, сарвар йигит эди.

Эшон бобомиз ўзи емай-ичмай, қишлоғига, бевабечораларга едириб ичирган. Хасис бойлар ҳам бўлади-да. У киши шуларни ҳам инсофга чақириб, керак бўлса, жазолаб ҳам турган. Қишлоғимизда бир Ҳамробой деган бўлган. Турсунхон ҳовузларига сув очиб келиш учун одам юборса, уни бой уриб-сўкиб қайтариб юборибди. Қачон менинг пайкалим тўлса, эшонинг шунда олади, дебди. Эшон бобо ўзи яктагини кийиб, қўлига белни ушлаб бойнинг ҳузурига борибди. «Ҳамробой, биласиз, корхонадан одам узилмайди, овқат қилиш керак. Ярма пиширсак сиз ҳам, эл ҳам ейди. Кўпнинг ошига сув бермабсиз?» — дейди оғриниб.

Ҳамробойнинг ўзи тўқ бўлгани билан, кўзи оч эди. Эшон бобога қараб, «тоқайгача қишлоқни боқасиз, дардига керак бўлса, ўзлари овқат қилиб есинда, сизга нима? Сув пайкалга оқаётир, эртами-индин ё ҳафтада тўлса, шунда оласиз», дебди кўрслик билан.

Гапи қолган Эшон бобо кўзларига ёш олиб, «Ҳамробой, озманг-тўзманг, элдан чиқинг, элни оёқ ости қилдингиз», дебдида, изига қайтибди. Турсунхон эшоннинг укалари Баҳриддинхон шу ерда экан, рангги бўздай оқариб, бойга илтижо қилибди:

— Ҳамробой, бу ёғи чатоқ бўлди, авф сўранг, икки кулча чиқаринг, тазарру қилинг!

Турсунхон эшон орқасига қайрилиб, ўкасига, «биродар, ўқ отилди, энди мингта кулча чиқарса ҳам бешфойда», деб кетибди.

Ҳамробой оқибатда пес бўлиб, юзи-қўллари оппоқ оқариб, халққа қўшилолмай қолган эди. Кароматлари зўр эшон эдилар...

Ҳусан АЛИҚУЛОВ (75 ёш);

— 30-йиллар воқеаларини яхши эслайман. Болалигимизда катталар тез-тез гурунғ қилиб, миямизга қўйиб қўйишган бу гапларни. «Обод» жамоа хўжалигига аввал қишлоқ шўроси раиси бўлган Норқобил Ҳакимов раҳбар бўлади, бу энди, 1930 йилда бўлса керак. Гаммаковул деган қишлоқ бор эди. Хўжалиги ҳам 40—45 чамасида эди. Чорва, ғалла билан шуғулланардилар, сўнг Мамат Шерғозиев раис бўлди. «Акмал Икромов»да Тўхта Муродов раис эди. Бу жамоа хўжалиги ўрта Потронда тузилган. Кейинчалик, «Обод» билан «Ихтиёр»

қўшиб юборилди-да, «Ихтиёр» номи берилди ва хўжаликка Шодмон Муродов раис бўлди. «Акмал Икромов» билан «Файрат» бирлаштирилиб, «Файрат номи қолди. Унга Дўстмурод Шомуродов бошчилик қилган.

Ўша йилларда раислар тез-тез алмашилиб турган. «Ихтиёр» жамоа хўжалигида, менинг билишимча, Шодмон Муродов, Зиннат Сувонова, Худойқул Исломов, Малла Эннаев, Қўзи Раҳимов, Назар Мирзаев, Омон Мирзаев, Шер Авазовлар кетма-кет раислик қилишган. «Файрат»да эса Дўст Шомуродов, Тўхта Муродов, Аслон Раҳимов, Расул Темиров, Рўзи Аслоновлар раҳбар бўлиб ишлашган...

Хўжалик фидойиси Хусан Алиқулов.

Турсунхон эшон диёнатли, камбағалпарвар киши бўлганлар. У киши менинг Жума сўфи деган бовам билан эшакда ҳажга кетганлар.

Шу кетишдан олти ой йўл юрганлар. Макка-ю Мадинани зиёрат қилиб, уйга қайтаётганларида, Маккадан чамаси ярим тошлар чиққанларида бобом эшакнинг устида жон таслим қилганлар. Турсунхон эшон қаттиқ қайғуриб, нима қиларини билмай, узоқдан қораси кўриниб турган қарияга (қишлоққа) бориб, тўрт-беш одам олиб келиб, бобомни ювиб-тараб, йўлдан йигирма қадамча нарига дафн қилганлар. Эшакнинг бирини миниб, бирини ҳайдаб қишлоққа кириб келганлар. Бобомнинг омонатини — эшакни ўғилларига топширганлар.

Потрон қишлоғининг мазор кўчасида Эшон бобонинг корхоналари бўлган. Шўро юртни эгаллагандан сўнг, корхона мактабга айлантирилган. Мактабда Қувват Жабборов деган киши ўқитувчилик қилган. Бу одам анча обрў-эътиборли бўлган, мактабга директорлик қилган. Кўзга кўриниб кела бошлаганида Сталиннинг расмига мих қоқди, деб қаматиб юборишган. Қишлоғимиз тарихини варақласанг, дард кўп, изтироб кўп... Билмадим, ўша йиллари бу кўпга келган тўймиди?!

Ҳайдархон БАҲОДИРОВ (70 ёш):

— Мамлакатда шўролар ҳокимиятни эгаллагач, қишлоғимиз одамлари бўлиниб қолди, деб айтишарди, кексалар. Чақимчи дегани ҳам кўпайиб кетган. Шу йиллари ёз ойларида шунчалик касаллик кўпайганки, чечак, қизамиқ, ич терлама, тиф каби касалликлар билан боланинг кўпи қирилиб кетади. Авваллари қиш тадорикини кўриб, янги экин-тикинга ҳам заҳира сақлаб қўядиган қишлоқдошларимиз бир сиқим ғаллага зор бўлиб қолишади. Уйдаги бор дон-дунни Россиянинг қаерларидадир юз берган очарчиликни дафъ этиш учун тортиб олиб кетишади. Ўзларига ҳеч вақо қолмаган одамлар бошқа жойларга мардикор ишлашга кетади. Шу йиллари аёллар туғмаган...

Салоҳиддинхон угли Сайид
Ҳабибуллохон.

Потрон қишлоғининг кексалари айтган хотиралардан айримларини ҳавола этишни лозим кўрдик. Биз бу гапларни Қашқадарё вилояти Давлат архивининг Қарши (Бешкент) бўлинмасида сақланаётган ҳужжатлар миносида ҳам тасдиқ этишни кўнгилга тугиб қўйгандик. Хотиралар кечаги воқеа-ҳодисаларнинг бугунги кундаги акс-садоси, албатта. Потрон қишлоғининг 20—30-йиллардаги қисмати ҳақида сўзлаган нуроний кишилардан ҳеч бири эшону бойлар бизга зуғум қилган эди, шўримизни қуришиб, теримизни шилиб ишлатган эди, деган

гапни раво кўрмади. Аксинча, қийин-қистоқ кунларда, бало-офат ёпирилганда, оғир хасталикка чалинганда уларнинг кўмакка келганлигини, корхона ҳисобидан боқиб турганлигини айтдилар. Бирор киши, бобом ёҳуд отам эшонларнинг ерини тортиб олиб, барака кўрди, демади.

Қадим замонлардан ҳар шаҳару қишлоқнинг ўз авлиёси, шоир айтганидек, ўз сиғинар мазорлари бўлган. Шунингдек, ҳар бир мўъмин-мусулмоннинг ўз пири муршиди уни тўғри йўлга бошлаган. Потрон қишлоғи-

да Етти Тўғ Ота авлиёларини оёқ ости қилиш — ўтмишга қарата очилган урушнинг бир эпкини эди. Бу вайронагарчилик оқибатларини ҳали ҳеч ким ҳисоблаб чиққан эмас. Қанчадан-қанча масжидлар, мадрасалар ер юзидан супурилиб кетди.

Шўронинг 20-йилларда пролеткульт ниқоби остида ўтмишга қарата очган уруши жуда кўламли ва мунтазам русумли эди. Бой ҳам, эшон ҳам, сайиду мулло ҳам, мудариссу жувозчи ҳам эскилик оқибати, бас, уларга янги тузумда ўрин йўқ, уларни йўқотиш, қириш, молу мулкани тортиб олиш, хуллас, афтода ҳолга келтириш оддий шиорга айланиб қолган эди. Барибир, ўтмишга қарши отилган ўқлар, охир-оқибатда, қизил тузумга қарши бомбалар бўлиб портлади. Улуғ зотларнинг титраган руҳлари янги тузумни 74 йиллик умрдан сўнг, гўрга тикди. Лекин бу осонликча бўлган эмас. Ўзбекистоннинг озодликка эришуви, унинг шаҳар-қишлоқларида мустақиллик насимининг эсуви учун неча авлодларнинг қиргин-бароти, қийин-қистоклари тўлқинлари кечиши керак эди. Ана шу тўлқинларнинг бир чеккаси Потрон қишлоғи бўйлаб ўтган эди.

Салоҳиддинхон ўғли Сайид
Раҳматуллоҳон.

Муҳтарам китобхон, энди нақллар, ривоятлар, хотиралар бобини ёпиб, архив ҳужжатларини варақлайлик. Архив ҳужжатлари шўролар даврида, унинг энг ишончли кишилари томонидан ёзилган ва тасдиқлангандир. Булар асосан қишлоқ шўроси, туман фирқа ва ижроия қўмиталари, шунингдек, суд ва тергов органлари фаолияти билан боғлиқ бўлган ишлардир. Улардан Потрон ва потронликлар ҳақида ҳам айрим маълумотларни топиш мумкин.

Қашқадарё вилоят Давлат архивининг Қарши бўлинмасида (ҚВДАҚБ) тажрибали мутахассис, ўз соҳасининг катта билимдони Тамара Холова кўп йиллардан бери садоқат билан меҳнат қилади. Унинг раҳбарлигида туманнинг узоқ йиллик кечмишига доир архив материаллари сараланиб, йилма-йил тартибга солиб чиқилди.

Потрон тарихига доир ҳужжатларни ўрганиш ва тадқиқ этишда кўрсатган амалий ёрдамлари учун уларга миннатдорчилик изҳор этамиз.

«БЎЛ-У, ИДОРА ҚИЛ»

Қишлоқ қариялари айтгани каби, Потрон қишлоғида 20-йилларнинг бошларида батраклар қўмитаси тузилиб, унинг асосида 1926—1928 йилларда тўртта жамоа хўжалиги — «Ихтиёр», «Ғайрат», «Обод» ва Акмал Икромов номли хўжаликлар тузилади. Орадан тўрт йил ўтиб, хўжаликлар бирлаштирилади ва «Ихтиёр» ҳамда «Ғайрат» фаолият кўрсата бошлайди. 1940 йилга қадар бир неча марта маъмурий-ҳудудий ўзгаришлар амалга оширилади. Потрон қишлоғи дастлаб Бехбудий тумани (1936 й.) таркибида, кейинчалик эса Бешкент тумани ҳисобида бўлади. Жамоа хўжаликларининг қуввати ниҳоятда паст бўлганлигини ўша йиллардаги ҳисоботлардан кўриб амин бўлиш мумкин. Жумладан, «Ихтиёр» жамоат хўжалиги ҳақидаги маълумотларни келтириб ўтайлик.

«Ихтиёр» хўжалиги 1932 йилда¹ тузилган. Жамоа хўжалигида ўша йилларда 68 хўжалик бўлиб, аҳоли сони 317 киши бўлган. Меҳнатга яроқли кишилар 233 тани ташкил этган. Жамоа хўжалиги асосан деҳқончилик ва чорвачилик билан шуғулланган. 137 гектарга кузги бугдой, 105 гектарга баҳорги бугдой эккан. Ҳосилдорлик даражаси ниҳоятда паст, кузги бугдойнинг ҳар гектаридан 1,41 ц. ҳосил олинган бўлса, баҳоргиси самараси бундан ҳам оз, гектар бошига 1,22 ц. холос. Потронликлар шу йили пахта ҳам экишади, режа 0,48 фоизга бажарилади. Умуман жамоа хўжалигининг умумий суғориладиган ерлари 391 га, суғорилмайдиган ерлари 249,60 га. Экин ерлари 350, пичанзорлар 20, ўтлоқ ерлар 229,60 га ни ташкил этган.

Қишлоқнинг «Ихтиёр» жамоа хўжалигида оид қисмида яшаб турган 317 киши учун ҳаммаси бўлиб 21 га томорқа ажратилган. Хўжаликнинг 2 та дон омбори, 2 отхонаси, биттадан қўйхона ва туяхонаси мавжуд эди. 289 қўй-қўзи, 12 туя, 4 та хўкиз, 27 эшак, 33 от хўжаликнинг асосий моддий бойлиги, қуввати эди.

¹ Қашқадарё вилоят Давлат архиви Қарши бўлини маси (ҚВДАҚБ), 237-жамғарма, 1-рўйхат, 1-иш, 43-парақ.

30-йиллар ўрталарида қишлоқ одамлари жуда камбағал яшашган. 21 хонадонда мол-ҳол бўлган, 47 рўзгорнинг ҳалолдан товуғи, харомдан мушуги ҳам йўқ эди. Хўжаликда битта жувоз, 2 арава, 4 та култиватор, 4 та 14 тишли мола, 2 та от омочи сингари «техника» воситалари, ишлаб чиқариш қуроллари ҳисобда бўлган. 1937 йилда хўжалик 74247 сўм даромад олишни режалаштирган. Амалда 12854 сўм кирим қилинган, холос. Бугун бу рақамлар аҳамиятсиз кўринади. Лекин, унча олис бўлмаган ўша йилларда яшаган ота-бобола-римиз аҳволини бир тасаввур қилиб кўрайлик.

Потронда вужудга келган иккинчи хўжалик — «Файрат»нинг таржимаи ҳоли билан танишиб кўрайлик. Бу жамоа хўжалиги 1931 йилда ташкил этилган. «Ихтиёр»да Хўжакул Жўраев, «Файрат»да Тўхта Муродов раис бўлиб туришган. «Файрат» деҳқончилик артелида жами хўжаликлар 116 та бўлиб, уларда 576 киши яшаган. Меҳнатга яроқлилар 292, ўсмирлар 73 та бўлган.

Хўжаликларда меҳнат куни деган қонун бор эди. Меҳнат куни минимумини бажармаган колхозчининг ҳолига вой эди. «Файрат» артелида, масалан, 400 та меҳнат куни ишлаганлар 3, 300 дан ошиқ меҳнат куни олганлар 6 та, 200 дан ошиқ ишлаганлар 48 та, 100 дан зиёд меҳнат куни олганлар 156 та, 50 дан кўпроқ меҳнат куни ишлаганлар 70 та бўлган. Меҳнат шон-шараф иши, деб аюҳаннос солинган ўша йиллардаги бу манзара амалда унинг тескарисини ҳукм сураётганлигини далилат этмай қолмайди.

Деҳқончилик артелининг умумий ер майдони 1316 гани, шундан экин ерлари 1094,8 гани, пичанзорлари 15 гани, ўтлов майдонлари 139 гани ташкил этади. 576 нафар аҳоли учун ҳаммаси бўлиб 29 га томорқа берилган. «Файрат» артели, кўрамизки, «Ихтиёр»га нисбатан йирикроқ, қуввати ҳам чакки бўлмаган. 116 хўжаликнинг шахсий томорқаси 35гадан¹ бўлган. Хўжаликда 50 тоннадан дон сиғадиган 2 та омборхона, 57 бош молга мўлжалланган 4 та сигирхона ҳам бор эди. 1938 йилда артелнинг 8 та ишчи хўкизи, 8 та сигири, 38 та эшак ва 58 оти бўлган.

Мавжуд 116 хонадоннинг 49 тасида мол бўлган. 80 хўжаликнинг қўй-қўзиси бор эди. Темирчилик ва жувоз ҳам маълум даромад келтириб турган эди. Хўжаликнинг «қудратли» техникаси аҳволи қуйидагича эди:

¹ ҚВДАҚБ, 237-жамгарма, 1-рўйхат, 1-иш, 52-варақ

Рисолатбону Эргашева.

4 арава, 1 бричка (рус арава-си), 7 отчопиқ мосламаси, 5 култиватор, 8 от омоч, 2 до-но ўн кг торози.

Хўжалик 1938 йилда 189330 сўм даромад олишни режалаштирган бўлса-да, амалда 30345 сўм тўплай олган. Хўжалик аъзоларининг меҳнат кунларига олган иш ҳақи, айтишга тил айланмайди, 1 меҳнат кунига 0,24 тийиндан, тракторчининг 1 меҳнат кунига 2 сўм 50 тийиндан тўғри келади. Бордингки, меҳнатчи йил давомида 300 меҳнат куни ишлади, дейлик. У, азбаройи, 4 кунда бори-йўғи бир сўм ишлаган бўлади. Шўрлик колхозчи 300 меҳнат кунига 75 сўм даромад олар экан. Холбуки, 300 меҳнат куни ишлайдиган девқомат, паҳлавон келбат аъзолар, «Ихтиёр» хўжалиги мисолида кўрдикки, 100 га етмас экан.

РЕЖА БАЖАРИЛМАДИМИ? ҚАМОҚҚА!

20-йилларнинг ўрталаридан 30-йилларнинг охирларига қадар шўролар ҳукм сураётган улкан мамлакат лагерларга айлантирилиб улгурилган эди. Ишчи-деҳқон деб «улуғланган» тоифанинг иккинчиси қишлоқларда бирор-бир ҳуқуққа эга бўлмаган, бирон жойга кетишга ҳақсиз, оддий фуқаровий паспорти ҳам бўлмаган кишилар эди. Қишлоқ жойларда паспорт жорий этилмаслиги 70-йилларга қадар давом этиб келди.

Мамлакатда қулоқлаштириш ниҳоятда ўткир сиёсий кампания сифатида шиддат билан ўтказилди. Миллатнинг энг сара, ақли дониши бўлган одамлар арзимаган баҳона билан қамоқларга тиқиб ташланди, учлик ҳайъати деган мудҳиш ўзбошимчалик сўрамай, ҳақиқат қилмай қанчадан-қанча кишиларни отиб юборди.

Мир Сайид Фатхулло ва Турсунхон авлодидан бўлган, отаси камбағал деҳқон ўтган, ўзи масжид тупроғини ялаб кун ўтказган Ботирхўжа қамоқда ёзган шеърларидан бирида ўша давр манзарасини шундай ифода этган эди:

Бу маҳбусликда на бўлғум, билолмай зор-гирёнман,
Ўзинг раҳм айлагин, камина афтода қулдурман.
Ётурман бул қаронгу гўр каби уйда дил вайрон,
Ўшал мункарнакрлардек сўроғчидан диллар ларзон,
Ҳақиқат айлабон сўрмас, юракда қолди кўб армон...

Бу сатрларга изох ортиқча. Собиқ шўро тузуми юракларда жуда кўп армонлар қолдириб, йўқликка юз тутди. Ботирхўжа бошига тушган кўргуликлар 30-йилларда одатдаги ҳол эди. У зот ҳақида алоҳида бобда ҳикоя қилишни мўлжал қилганимиз боис, ҳозирча шу билан кифояланамиз. Муҳими шундаки, Потрон қишлоғи аҳолиси 20-йилларнинг охирларига келиб, тутдай тўкилиб бўлган эди, десак муболаға бўлмайди. Бунни қуйидаги рақамлар муқоясаси ҳам далолат этади: 1926 йилда ўтказилган Бутуниттифоқ аҳоли рўйхати маълумотларига¹ кўра, шу йили Потрон қишлоғида 374 хўжалик ва 1539 жон ҳисобга олинган. Энди, 30-йилларнинг бошларида, тўрт жамоа хўжалиги бирлаштирилиб, иккита деҳқончилик артели — «Ихтиёр» ва «Ғайрат» қарор топгач, бу икки хўжаликда ҳаммаси бўлиб, 184 оила ва 893 одам мавжуд бўлган. Хўш, 1926 йилдан 1931 йилгача орадан ўтган 3—4 йил ичида 190 хўжалигу, 646 инсон қаёққа кетди? Уларнинг тақдири нима бўлди? Хўп, уларнинг бир қисми бошқа юртларга, Тожикистону Афғонистонга, Бухорою Сурхондарёга кўчиб кетган бўлсин, дейлик. Аксарият нимадан патрат топди?

Умрини халқ маорифига бағишлаган Ўроз ака Исомов яқинда «Нуқрабод хаёли» деган китобча ёзди. Нуқрабод билан Потрон оралиғи олис эмас, қарийб қўшни қишлоқлар. Нуқрабод қишлоғи аҳли 20-йиллар охирларида бошдан кечирган воқеалар икки томчи сувдек бир-бирига ўхшаш. Ўроз ака ўзи гувоҳ бўлган воқеаларни шундай тасвирлайди: «1929 йилнинг кузи. Мевалар фарқ пишган. Қишлоқда аксар гурунглар кечаси бўлади. Ҳовли жойлар очик, қўни-қўшнилар супаларда ўтиришиб, ярим тунгача суҳбат қурадилар. Биз болалар уларнинг гапларига кўрпа тагидан қулоқ солиб, уйқуга чўмамиз. Ёдимда қолган, мен шу йили 7 га кирган, эсимни таниб қолган бола эдим, амакиларим, темирчи уста Равшан, мулла Қурбон, Имомбобо, мулла Абдирахимлар Қарши шаҳрида бўлаётган гап-сўзларни ўз-

¹ Материалы Всесоюзной переписи населения 1926—1927 гг. в Узбекской ССР. Вып. 1. Поселенные итоги Г. Самарканд. Изд. ЦСУ Уз. 1927.

ларича таҳлил қилардилар. Амаким Назар полвоннинг таниш-билишлари кўп бўлар, шу боисдан у киши кўп биларди. Колхоз бўлармиш, ерларни, молларни ўртага тўплаб, бирлаштириб ҳаммани ер-сувли қилармиш деган гапни ҳам у киши топиб келган эди... Тўрахўжа эшоннинг данғиллама ҳовлиси тортиб олинган, уни колхоз идораси қилишган... Кузнинг этни жунжиктирадиган кечаларидан бирида суҳбат кечга бориб тарқалди. Кўзимиз илашиб, қаттиқ уйқуга чўмган эканмиз, онамнинг қўрқмасин дея оҳиста уйғотишига анча вақт эътибор қилмай ётдик. Бўлмади... онам жуда безовта, саросимада эди. Уйқум очилиб бундай қарасам, супамизнинг бир четида икки нотаниш одам у ёқдан-бу ёққа юриб турибди, иккаласининг ҳам елкасида найздор узун милтиқ... Шу кеча Нуқрабодга балоқазо ёғилган экан. Қишлоғимизнинг 21 уйини қуролланган ГПУ¹ ходимлари босиб, одамларни маст уйқуга қўлга олиб, қамоққа олиб кетиши буюрилган экан... Нуқрабоднинг куни қаттиқ бўлди. 21 хонадондан қирққа яқин одам банди қилиниб, ҳайдаб кетилди. Қишлоқ хувиллаб қолди. Аёллар узун енглари кўзларига тутиб, унсиз йиғлашар, болалар сермаланиб, нима қилишларини билмасди».²

Нуқрабод қишлоғида бир кечада қирқ одамни ушлаб, ҳибсга олиб кетиши шу тариқа воқеаларни кўрган, билган киши томонидан ниҳоятда жонли, таъсирли хотирланган. Бундай тунги босишлар, қамоққа олишлар, минг таассуфки, неча бор такрорланган. Бундай шўришлар, зўравонликлар Потронда бўлмаган дейсизми?! Ҳа, ўша йиллари ўрмонга ўт кетган, ҳўлу қуруқ барабар ёнаётган эди. Уни ўчириш ҳеч кимнинг ҳаёлига келмасди. Бу ёнғин узоқ давом этди. Изида култепарлар қолдириб кетди...

Потрон фожеалари юракларни увиштирмай қолмайди. Бундан олтмиш йиллар муқаддам содир этилган мудҳиш қирғин ва адолатсизликлар эсдан чиқмайди. Бу авлоддан-авлодга ўтади, тарих саҳифаларига ёзилади... Бир оддий мисол. Потрон қишлоғидан бўлган содда, меҳнаткаш деҳқонлар ваъда қилинган режани бажармаганлиги учун қамалган, суд бўлиб, овораю сарсон этилган. 30-йиллар суди ҳақида тасаввур ҳосил қилиш учун мазкур ҳукми айнан кўчиришни лозим топдик:

¹ Бош Сийсий Бошқарма.

² Уроз Исмолов. Нуқрабод ҳаёли. Қарши, «Насаф», 1997, 11—13-бетлар.

Ўзбекистон Ижтимоий Шўролар Жумҳурияти номидан

1931-нчи йилинда 21 сентабр ойинда Бехбудий² сайёр судини раиси Собировни раислигида халқ заседателлари Хидировларни, Пўлатовларни аъзоликларинда ва Рўзиевни котиблиги остида бўлгон судни очуқ хатларинда ушбу кунги сўрови Бешкент халқ судини идорасига таъйин бўлгон айбдорлар Ибодуллохон Раҳматулло ўғли, 2-нчи Қурбон Ҳайдар ўғли, 3-нчи Аслон Ҳайдар ўғилларини ушбу 88-нчи рақамлик жиноят ишларини ичинда бўлгон матерёлларни бирма-бир текшуриб, ишда бўлгон мазкурлар тўғрисидаги, шаҳидлари қишлоқ шўро ҳамда калхуз раисларидан сўраб, ҳақиқат қилғонимизда ушбу тубондагилар маълум, исбот бўлди. Чунончи, ушбу айбдорлар ўтган 30-нчи йилинда тўқ хўжаликлар қаторинда филон³ берган бўлиб, филонларини бажара олмаганлари учун тўқ хўжалик қаторинда устилариндан акт қилуб халқ судига юборганда Бешкент халқ суди ўтган йилинда, яъни 30-нчи йилни 9 декабринда ушбу айбдорларни жазойи қонунийни 80/III-бандига мувофиқ ҳар хил оғир жазоларни қўллаб ҳукум қилгон бўлуб, иши Олий судидан бузулиб, қайтадан кўруви учун юборган. Ушбу айбдорлар тўғрисида бўлгон матерёлларни текшуруб мазкурларни қишлоқ шўроларини раиси ҳамда калхуз раислариндан шаҳидлик қаторинда кўруб ишда бўлгон айблов фикрларини қараб чиққонимизда мазкурлардан Қурбон Ҳайдар ўғли, Ибодулло Раҳматулло ўғлини ўтган 30-нчи йилиндан буён ҳамда 30-йил ва 31-нчи йилинда бутун ижтимоий аҳволлари ўрта деҳқонлардан бўлуб, ўтган йил қишлоқда бўлгон... орқасинда мазкурларга тўқ хўжаликлар қаторинда филон берган бўлуб, шул йил бутун қишлоқларинда экин бўлмаган учун шунинг натижасинда мазкурлар берган устларинда бўлгон филонларни 100 фоиз бажара олмаганликлари, 3-нчи айбдор Аслон Ҳайдар ўғлини мазкурни отаси ҳуқуқдан маҳрум бўлгон учун 30-нчи йилинда мазкурни тўқ хўжаликлар қаторинда филон берган бўлсалар ҳам мазкурни 31-нчи йилинда қишлоқларинда бўлгон камбағал-деҳқон-

¹ Услуб сақлаб қолинди — муҳалл.

² Бехбудий — Қарши шаҳрининг ўша вақтдаги номи.

³ План, режа.

ларни мажлислари бўлуб, текшуриб 31-нчи йилинда ҳуқуққа молик қилиб ўрта деҳқон қаторинда қолгонликлари ишда бўлгон матерёллардан, шаҳидларни кўрсатган сўзлариндан ва берган ҳужжатлариндан собит маълум бўлди. Шунинг учун ушбуларни назарга олиб жазо йўруқ тузукини 127—128-нчи моддаларини асос қилиб ушбу ҳукумни қилдик:

ҲУКУМ

Айбдор Ибодулло Раҳматулло ўғли, 45 яшар, Фотирон (Потрон — *муалл.*) қишлоқидан, хат-саводсиз, фирқасиз ижтимоий аҳволилари ўрта деҳқонлардан, ўз сўзича, мундан бурун суд ва терговга бўлмаган. Моли мулкидан: тўрт таноб боғи бор. Ушбу жиноят учун 30-нчи йилни 29 май ойинда ҳибсда ётган; 2-нчи Арслон Ҳайдар ўғли, 41 яшар, Фотирон (Потрон — *муалл.*) қишлоқидан, хат-саводсиз, фирқасиз, ижтимоий аҳволи — 31-нчи йилинда ҳуқуққа молик ўрта деҳқон бўлгон, ўз сўзича, фақад ҳовлиси қолгон, мундан бурун суд-терговга бўлмаган. Ушбу жиноят учун 30-нчи йилни 29 ноябр кунидан буён ҳибсда бўлгон.

3-нчи айбдор Қурбон Ҳайдар ўғли, 60 яшар Фотирон (Потрон — *муалл.*) қишлоқидан, касби деҳқон, ижтимоий аҳволи ўрта деҳқон. Мол-мулкидан бир ҳовли, ярим таноб боғи, 11/2 гектар ери, 10 дона қоракўл қўйи, бир эшаклари бор. Ушбу жиноят учун 30-нчи йил 27 ноябрдан буён ҳибсда ётув ҳукум бўлуб, 31-нчи йилинда мундан уч ойларча бурун ҳибсдан қочган.

Ушбу айбдорлардан Қурбон Ҳайдар ўғли, Ибодулло Раҳматулло ўғлини ижтимоий аҳволлари ўрта деҳқонлардан бўлуб мазкурлар устиларига тушган 30-нчи йилиндаги ғалла филонларини шаҳидларни кўрсатганларига мувофиқ қасддан... 100 фоиз келтурмаган бўлуб, балки ғаллалари бўлмасдан қолганлиги орқасинда бўлғони учун жазо йўруқ тузукини 134-нчи моддасига мувофиқ, оқлаб ҳибсдан озод қилмоқға;

Айбдорлардан Арслон Ҳайдар ўғлини жазо тузукини 168-нчи моддасига мувофиқ айблаб, мазкурни муддати 10 (ўн ой) озодликдан маҳрум қилмоқға; Локинда мазкур ушбу жиноят учун 29-нчи ноябр 30-нчи йилдан буён ҳибсда ётгонлигини ҳисоблаб, мазкурни ҳибсдан озод қилмоқға;

Ҳукум қатъий бўлуб, норози тарафлар 10 кун сурук (муддат — *муалл.*) ичинда Ўзбекистон Олий судига шикоят ариза берувга ҳақлидур».¹

Шу воқеалар содир бўлган йилда Потрон қишлоқ шўроси раиси Ҳакимов, жамоа хўжалиги раиси эса Аслон Раҳим ўғли бўлган. Ҳарқалай, бу икки раҳбар ғалла топшириш режасини қурғоқчилик оқибатида бажара олмаган уч деҳқоннинг бегуноҳ қамалиб кетишига лоқайд қараб тура олмаганлар. Тўғри гувоҳлик бериш, ҳақиқатни айтиш у йилларда осон бўлмаган, айниқса, раҳбар учун. Мобода, қишлоқ шўроси раиси ва хўжалик раҳбари, йўқ, булар атайлаб ғалла бермади, деса, тамом, вассалом, ёши олтмишдан ошиб қолган кекса кишилар (иккаласи 40 ёшдан ошган) қамалиб, йўқ бўлиб кетарди. Суднинг ҳукми уларнинг шоҳидлигига таянганлигини сезмаслик мумкин эмас, масъулият, икки раҳбарнинг кўрсатмасига асосан, улар зиммасига юкланиши атайлаб ҳукмда таъкидлаб ўтилган. Бу, жуда улуғ гап, бениҳоя катта одамгарчилик эди. Таассуфки, орадан икки йил ўтиб, хўжалик раиси Аслон Раҳим ўғлининг ўзи ҳам айбдорлар курсисига ўтиришга мажбур бўлади...

Архив ҳужжатлари билан танишар эканмиз, саргайиб кетган бу қоғозлар вақтида одамлар тақдирини ҳал қилганлигига ишонгимиз келмайди. Араб ва лотин хатларида аралаш-қуралаш, кўпинча чаласаводларча битилган бу ҳукмлар, қарорлар одамларни уй-жойидан, бола-чақасидан, туғилиб ўсган қишлоғидан ажратган, ҳатто, ажалидан бурун ўлиб кетишларига сабаб бўлган... 1928—1933 йиллар ҳужжатлари сақланаётган жилд билан танишамиз. С. Абдулин сўроқ қилган бир иш диққатимизни тортади. Яна Потрон, яна «Ғайрат» хўжалиги... Юрагимиз увишиб, араб битиғида бир амаллаб ёзилган қарорни ўқишга тутинамиз. Ўтмиш ибрат дарслиги, албатта. Потрон қишлоғида янги авлод, мустақиллик мафкураси руҳида тарбия топаётган авлод вояга етмоқда. Бундан олтмиш беш йил муқаддам собиқ шўро давлати учун инсон не чоғлиқ қимматга эга бўлганлигини англатмоқ учун ўша қарорни тўлиғича келтиришни маъқул кўрдик.

¹ ҚВДАҚБ. 5-жамгарма, 1-руйхат, 1-иш, 1-парақ.

ҚАРОР

1933-нчи йил январ ойининг 26-кунида ман ким Беҳбудий район 99-бўлим халқ терговчиси С. Абдулин

Қўлимда бўлмиш 26-нчи сон жиноий ишини кўриб чиқиб, бу ишга айбдор бўлгучилар: **Потрон қишлоқида-ги «Ғайрат» колхузи** раиси Арслон Раҳим ўғли, ўзбек. Мансабдорлигидан фойдалануб, колхуз мулки пулидан 119 сўм 37 тийин ўз шахсий манфаатига исроф қилади ҳамда колхуз правления аъзолари:

1. Тўла Ҳамро ўғли
2. Баҳодир Темиров
3. Қосим Раҳим
4.

Ўзлари билан ўша колхуз мулки бўлгон 20 пуд зиғирни ўз вақтида жийиб олишқа чора кўрмай, қор остида қолдирадур. Қор остида қолган 20 пуд зиғир ҳозирда ҳар пуди юз сўмдан турғони сабабли, «Ғайрат» колхузига юқорида номлари зикр этилган 5 нафар («айбдорларнинг бешинчиси, 88 ёшли Чори бобо Эгамбердиевнинг айтишича, омбор мудирини Холиқ Баротов бўлган, қочди деб уни отиб ташлаганлар, шу сабабли айблов қарорида унинг фамилияси ёзилмаган, аммо у ҳам ҳисобда бўлиб, жами беш киши жиноятчи деб топилган — муалл.)лари 2000 (икки минг) сўмлик зарар келтирганлари тўғрисидаги материаллар етарлик даражада собит бўлгонини топдим. Арслон Раҳим ва бошқаларнинг тасвир қилингон ҳаракати Ж. К. 165-нчи моддасига тўғри келади.

Юқорида тасвир қилингонга асосан ва Ж. М. К. 40-нчи моддасини қўлланиб, қ а р о р қ и л д и м:

26-нчи сон иш бўйинча Арслон Раҳим ўғлини Ж. К.нинг 148, 165-нчи моддаси бўйинча қамоққа олиш, Тўла Ҳамро ўғли, Баҳодир Темир ўғли, Қосим Раҳим ўғилларини Ж. К.нинг 165-нчи моддаси билан айблаб жиноят масъулиятига тортишга, ўша ҳақда ўзларига эълон қилмоқға...»¹

Одамнинг қадр-қиммати бир пуд зиғирча турмаган шўро замонида бундай қарорлар, ўзбошимчаликлар одатдаги ҳол эди. Йигирма пуд зиғир қорнинг тагида

¹ ҚВДАҚБ, 35-жамғарма, 1-рўйхат, 1-иш, 44-парақ.

қолибди, эҳтимол, хўжалик раҳбарлари қор ёғишини ҳисобга олмагандир, қор тунда ёғиб чиққандир, албатта, шу масъулиятсизлик учун бутун бошли жамоа хўжалигининг раҳбариятини қамоққа олиш шартмиди? Раис бир юзу ўн тўққиз сўм пулни «ўзлаштирибди», ахир бу бир пуд зиғир деган гап-ку?! Шундай юзаки, сохта, аммо, сиёсий моҳияти шиширилган жиноий ишлар, афсуски, архив жилдларида қалашиб ётибди. Уларнинг ҳаммаси ортида одамлар, уларнинг пачава қилинган қисмати турибди.

30-йилларда режа қонун эди. Қулоқ хўжаликлари, камбағал ва ўрта ҳол деҳқонлар, шунингдек, жамоа хўжалиги режалари алоҳида бўлган. Масалан, дон тайёрлаш режаси шу қадар қаттиқ қўйилганки, айрим қишлоқларда давлат вакиллари зўравонлик билан энг сўнгги грамм ғаллани ҳам тортиб олиб кетган. Архив ҳужжатларида шу жиҳатдан диққатни тортадиган бир далил бор. Биз 30-йилларда шўро хўрози ҳамма жойда бирдай қичқирганлигини аён қилиш учун уни шарҳлаб ўтишни мақбул кўрдик.

Жаложин қишлоғида яшайдиган бой Бозор Нормуҳаммедов шўро вакиллари ғалла талаб қилиб келганларида уларга қарши милтиқ ва нагандан ўт очади. «Вакиллар бойни тинч қўйиб, топшириқни бажара олмай қайтишга мажбур бўлди»,¹ дейилади расмий ҳужжатда. 1930 йилда Дашт қишлоқ шўроси бўйича қулоқ хўжаликлари 10165 пуд, камбағал, ўртаҳол деҳқонлар 12155 пуд, жамоа хўжалиги эса 980 пуд ғалла бериши режалаштирилган. Колхозга нисбатан унга аъзо бўлмаган хўжаликларга юкланган масъулият нечоғли катта бўлганлигини шу рақамларнинг ўзи далолат этиб турибди. Шу топшириқни қулоқ хўжаликлари 204 пуд, камбағал, ўртаҳол деҳқонлар 5796 пуд, колхоз эса 336 пуд қилиб бажаришган. Бу ҳужжат 1930 йилнинг 24 сентябрида ёзилган. Ғалла йиғими алақачон тугаб бўлган, одамлар қиш тараддулида заҳира қилган озгина дон-дунидан ажралишни истамаган, албатта. Ушбу ҳужжатни ёзган киши туман назорат ҳайъатининг аъзоси Қориев деган киши эди. У, фирқа ячейкаси котиби Холиқовни Дашти Файзобод қишлоқ шўросида ғалла тайёрлаш бўйича давлат вакили бўлган Нажим Қиличев билан тил бириктиришда айблайди.²

¹ ҚВДАҚБ, 35-жамгарма, 1-рўйхат, 21-иш, 1-варақ.

² Уша жойда.

Бундай айбловлар 30-йилларда саратондаги момоқалдиروقдай ҳаммаёқни ларзага келтирар эди. Шу ҳужжат ёзилганидан йигирма кун ўтар-ўтмас, Қашқадарё округи ГПУ бўлими нозири В. Малахов ишга тушиб кетади. 1930 йил 14 октябрда унинг саъй-ҳаракати билан Нажим Қиличевга нисбатан айблов эълон қилинади. Нажим Қиличев 28 ёшли киши бўлиб, Қарши шаҳрининг Косагарлик маҳалласидан, деҳқон оиласидан бўлган. 1926 йилдан ВКП(б) аъзоси. В. Малахов унинг устидан эълон қилган айбловда, жумладан, шундай сўзлар бор: «1930 йил 14 октябрь куни нозир В. Малахов ЎзССР Ж. К. 1.4.79-моддалари бўйича шубҳа остига олинган Нажим Қиличев ва бошқаларнинг 115-ишини кўриб чиқиб, шундай қарорга келади: Нажим Қиличев Дашти Файзобод қишлоқ шўросида ғалла тайёрлаш вакили сифатида, дон тайёрловни ўтказиш бўйича кўрсатмани бузган ҳолда камбағал ва ўрта ҳоллар (деҳқонлар — *муам.*) уйларини, қазноқларини, омборларини текшириб, ғаллани мажбурий тортиб олади. Бу билан у ғалла тайёрлаш ишига қарши боради, қишлоқда ғалла беришга тўсқинлик қилувчи гуруҳ тузади, оқибатда, бутун қишлоқ аҳолиси ғалла топширишдан бош тортади. Ниҳоят, у вакиллардан Лебедкин ва Петяковларни обрўсизлантириш, кейин эса ишдан четлаштириш мақсадида ўз гуруҳидан бўлган Назар Турдиев ва Дўстқул Бердиевлар билан ичкиликбозлик қилди деган ёлғонни тарқатади¹».

Бош Сиёсий Бошқарманинг Қашқадарё округи нозири В. Малахов битган бу қоралов ҳужжатида бири-бирига қарши, зид фикрлар мавжуд эканлигини ҳуқуқий билими ўткир бўлмаган кишилар ҳам пайқамай қолмайди. Зеро, Нажим Қиличев одамлардан ғаллани мажбурий тинтув йўли билан тортиб олса-ю, қишлоқда ғалла топширишга тўсқинлик қиладиган гуруҳ тузса, бунда қандай мантиқ бор?! Ҳайратга соладиган яна бир томони шундаки, Дашт қишлоқ шўроси фирқа ячейкаси котиби Холиқов қандайдир сабаб билан В. Малахов тўрига илинмай қолади. Йўқса, Қориевнинг хатида у асосий айбдор, Лебедкин ва Петряковни уйига чақириб ароқ ичиртирган, Нажим Қиличев билан оғиз-бурун ўпишган,² деб «тавсифланган» эди.

Бешкент бозорқўмининг раиси бўлиб ишлаган Очил

¹ ҚВДАҚБ, 35-жамғарма, 1-руйхат, 21-иш, 10-варақ.

² Ўша жилд, 1-варақ.

Вафоев қисмати ҳам В. Малахов томонидан «ҳал» қилинади: 1929 йилнинг 22 июни кунда унга қарши айблов эълон қилади. Айтилишича, Очил Вафоев Беҳбудий шахридан (Қарши) бўлиб, 24 ёшга кирган, шахсий уйи мавжуд. 1920 йилда Турди Тўқсоба гуруҳида оддий йигит бўлиб қатнашган. Бешкент туман ижроия кўмитаси раисининг ўринбосари бўлиб ишлаган, 29 ёшли Аслон Қосимов (Қамаши қишлоғидан) ҳам Очил Вафоевни қўлаб-қувватлашда гуноҳкор қилинган. Очил Вафоевнинг гуноҳи нимада эди? У Қамаши қишлоқ шўроси бўйича чигирткага қарши курашда масъул вакил сифатида ўз ҳуқуқини суиистеъмол этиб одамларга дўқ-пўписа билан муомала¹ қилади.

20-йилларнинг охирларида «ёт унсур»ларни оммавий тозалаш ишлари кенг кўламда амалга оширилаётган эди. Шўро ҳукумати оёққа туриб олгунича келиб чиқиши, фирқавийлиги, синфийлигидан қатъи назар ҳамкорлик қилган, эшон ҳам, мулла ҳам, собиқ «босмачи» ҳам унинг ташкилотларида ишлай бошлаган эди. Қачонки, шўро давлати куч тўплагач, ўзининг кечаги ҳамкорларини ялписига қирғин қилиш йўлини тутати. Назаримизда, чигирткага қарши кураш бўйича вакил бўлган Очил Вафоевнинг асосий айби 20-йилда Турди Тўқсоба гуруҳида шўроларга қарши от сурганида эди. В. Малахов айблов ҳужжатида асосий урғуни шунга қаратади.

ГПУ ходимининг ушбу айблов хати 1929 йилнинг 22 июнида кучга киради, бунгача Қашқадарё округи ГПУ бўлими ҳузурида сақлаб турилган Очил Вафоев Беҳбудий шахридаги (Қарши) Домзакка — маҳбуслар уйига қамоққа ташланади. Афсуски, унинг кейинги тақдири нима бўлганлигини билмаймиз. Босмачиликда айбланган кишининг қисмати нима билан тугашини қаромат қилиш ҳолат эмас.

Бу машъум ҳужжатлар тагида ИНФВО бошлиғи Ларисов, Қашқадарё округи ГПУ бўлими бошлиғи Хорошевларнинг имзолари туради. Бу имзолар қанчалар беғуноҳларнинг қонига зомин бўлдикин?!

Архив ҳужжатлари билан танишаётиб, иттифоқо, бир рўйхатга дуч келдик. Бу рўйхат ички ишлар, махфий хизмат, суд ва прокуратура ходимлари учун махсус тайёрланган бўлиб, уни ҳар кун кўз тушадиган ерга илиб қўйиш уқдирилган. «Сайлов ҳуқуқидан маҳрум этилганларнинг номма-ном рўйхати» 1931 йилда ту-

¹ ҚВДАҚБ, 35-жамғарма, 1-рўйхат, 25-иш, 17-парақ.

зилган бўлиб, ўта мудҳиш айбнома ҳисобланган. Кам-ситиш, топташ бундан ортиқ бўлмаса керак. Нега улар сайлаш ҳуқуқидан маҳрум этилган? Одам ўлдирганми, ватанфурушлик қилганми? Йўқ, азизлар, улар бори-йўғи амирлик даврида турли лавозимларда ишлаган, эшон, мударрис, имом, жевачи бўлишган.

Ҳуқуқдан маҳрум этилиб, одам ўрнида кўрилмаган, аслида бегуноҳ бўлган ўша ота-боболаримизни яхши-лик билан эслаш учун, уларнинг руҳи покларини шод этиш учун номларини, исми-шарифларини келтириб ўтамыз:

Маллабек Имом ўғли	— жевачи
Имом Шариф ўғли	— жевачи
Жўрахон Тугмаев	— эшон
Нуриддин Раҳмат ўғли	— жевачи
Остон Холиқ ўғли	— қоравулбеги
Абдуҳамид Абдурашид ўғли	— қоравулбеги
Бойназар Хўжаназар ўлғи	— жевачи
Зиёд Жўра ўғли	— қоравулбеги
Ҳасан Мавлон ўғли	— жевачи
Қаҳҳор Жўрақул ўғли	— жевачи
Мулла Зиё Шомурод ўғли	— мударрис
Мулло Зайниддин	— имом
Мулло Наби Ваҳҳоб ўғли	— жевачи
Мурод Мўмин ўғли	— жевачи
Омон Абдурасул ўғли	— қоравулбеги
Холмат Нурмат ўғли	— жевачи
Анвар Ҳошим ўғли	— қоравулбеги
Холниёз Бобониёз ўғли	— жевачи
Бойна Турсун ўғли	— жевачи
Шомурод Фўлод ўғли	— жевачи
Бозор Ярман ўғли	— қоравулбеги
Риза Жума ўғли	— иккинчи
Маманазар Пирназар ўғли	— учинчи
Раҳимқул Чори ўғли	— иккинчи
Хўжаҳат Тўхтамурод ўғли	— иккинчи
Очил Назир ўғли	— учинчи
Абдуназар Тўрақул ўғли	— иккинчи
Турди Сайид ўғли	— учинчи
Назир Нафас ўғли	— учинчи
Қурбон Тўрақул ўғли	— иккинчи
Саттор Кенжа ўғли	— иккинчи
Сойиб Пирназар ўғли	— иккинчи

Аваз Аёз ўғли	— иккинчи
Ҳайит Мирзо ўғли	— иккинчи
Бекназар Жомурод ўғли	— иккинчи
Суннат Назар ўғли	— иккинчи
Ҳайит Собир ўғли	— иккинчи
Тошпўлот Останакул ўғли	— иккинчи
Жаббор Мама Назар ўғли	— иккинчи
Бозор Назар ўғли	— учинчи ¹

Инсон тақдири ўйинчоқ бўлган 20-йиллар охирлари — 30-йиллар бошларидаги суд тизими бугунги давр кишисини таажжубга солиб, лол қолдириши табиий ҳол. Бир мисолга мурожаат қилайлик. 1934 йилнинг 1 апрелида Беломор — Болтиқ қамоқхонасидан Қашқадарё округининг Бехбудий суди номига Х — 1984/8 рақамли хат келади. Унда, жумладан, шундай сўзлар бор: «Беломор — Болтиқ лагерида маҳбус Ҳусаинов Кенжа сақланмоқда. Ҳусаиновнинг сўзига қараганда у 1929 йил 28 декабрда Қашқадарё округ суди томонидан ЎзССР қонунининг 14—78-моддалари бўйича 8 йилга озодликдан маҳрум этилган.

Қамоққа олиш ҳақидаги ҳукмда унинг муддати қачондан бошланиши ҳақида кўрсатма йўқ. Шу сабабли маҳбус Ҳусаинов Кенжанинг қамоқда бўлиши муддати қачондан бошлаб ҳисобланишини билдиришни сўраймиз».²

Энди, шу хатга берилган жавобни келтирайлик:

«Беломор — Белкин ахлоқ тузатиш меҳнат лагери

Сизнинг Х—1984/8 рақамли 1934 йил 1 апрелдаги (хатингизга) Бехбудий шаҳридаги 115-халқ суди билдирадики, Қашқадарё округ суди 1930 йилда тугатилган, Ҳусаинов Кенжанинг айблов иши қаерда эканлиги номаълум.

115-бўлим халқ судьяси: Гаврилов,

Халқ суди котиби: Азимов.³

Вақтида махфий ҳисобланган бу ёзишмаларни қандай шарҳлашни ҳам билмайсан, киши. Кенжа Ҳусаинов 1929 йилда кесилиб кетган бўлсаю, орадан 5 йил ўтиб, 1934 йилда лагерь бошлиқларининг хаёлига унинг

¹ ҚВДАҚБ. 5-жамгарма, 1-руйхат, 19-иш, 95-варақ; Фирқаний мансублик (мёншесвик, троцкийчи ва ҳ.).

² Ўша жойда, 5-жамгарма, 1-руйхат, 21-иш, 12-варақ.

³ Ўша жойда, 5-жамгарма, 1-руйхат, 21-иш, 11-варақ.

қамокда ўтириш муддатини қачондан бошлаб ҳисоблаш кераклиги тушиб қолса, шўрлик маҳбусни 8 йилга озодликдан маҳрум этган суд унинг ишини йўқотиб юборса, бу қандай надомат, бу қандай ваҳшат?!

Сарғайиб кетган ҳужжатларни саҳифалашда давом этамиз. Бутун мамлакатни қон-қақшатган 1937 йил яқинлашмоқда эди. Айтиш лозимки, 1937 йил даҳшатлари фавқулодда, бирдан содир бўлган воқеалар эмас эди. Социалистик лагерда ўрнатилган режим табиати аслида шуни тақозо этарди. Шу жиҳатдан қуйида келтирадиганимиз бир мактуб эътиборга лойиқ. 1936 йилнинг 22 феввалида ЎзССР прокурорига маҳбус Маматқул Жўраев томонидан ёзилган аризада шундай илтижоли оҳанг бўртиб туради: «Мен ЖК 231-моддасига кўра айбланиб қамокда 24 ойдан буён ётибман. Озиқ-овқат (передача) олмайман... Устимдаги кўйлаким йиртилиб битди. Судга қадар қамокдан озод этишингизни сўрайман».¹

Балким, бир инсон тақдири шундай унут бўлибдида, судсиз, сўроқсиз икки йиллаб қамокда қолиб кетиш кимнингдир лоқайдлиги оқибатида содир бўлгандир, деб ўйларсиз. Шу жилдаги мана бу аризаларга диққат қилайлик: «Ўз ССР Олий Суди раисига маҳбус Шароп Каримовдан ариза. Мен 1934 йил 12 майдан буён қамокда ётибман. Сиздан тергов ишимни тезлаштиришни сўрайман. 1936 йил 20 февраль».²

Яна бир ариза. У ҳам республика Олий Суди раиси номига маҳбус Қажом Жўраев томонидан ёзилган: «Мен ЖК 231-моддаси билан айбланиб 1934 йил 12 майдан буён қамокда ётибман. Арзим шулки, тергов ишларини тезлаштириб, илтижомни рад этмасангиз. 1936 йил 20 февраль».³

Маматқул Жўраев, Қажом Жўраевлар, булар, балким, ака-укалардир. Иккаласи ҳам бир вақтда қўлга олинган, бир модда билан айбланган, судсиз-сўроқсиз икки йилдан буён қамокда сақланган. Мана бедодлик, мана ҳақсизлик?!

Маҳбуслар сўнгги нажотни Олий Суддан кутадилар. Афсуски, уларнинг умиди пуч бўлиб чиқиши табиий эди. Зеро, қамоқ аждаҳосининг боши шу орган эканлиги уларнинг хаёлига ҳам келмаган. Буни, масалан,

¹ Ўша жойда, 28-иш, 2-парақ.

² Ўша жойда, 4-парақ.

³ Ўша жойда, 5-жамғарма, 1-рўйхат, 28-иш, 4—5-парақлар.

Бешкент туман суди кўриб, ҳал этган бир иш хусусида Олий Суд чиқарган 1120-ажрим мисолида кўриш мумкин бўлади:

«1933 йил сентябрь ойининг 9-нчи кунда,
Тошкент шаҳар.

Ўзбекистон Шўролар жумҳурияти Олий Судининг
жиноят шикоят

хайъати ўртоқ Хонхўжаевнинг раислигида,

ўртоқ Солиҳов ва Аҳангаровларнинг аъзолигида,

Олий Суд прокурорнинг муовини иштироки билан
очиқ суд мажлисида кўрилди:

Бешкент район 117-бўлим халқ судининг 1933 йил
май ойининг 31-кунда 81 рақамли жиноят иш хусусида:

Айбдор Аваз Рустам ўғли қулоқ ҳўжалигидан бўлиб, экиш плани бўйича зиммасига лозим бўлган мажбуриятларни бажармагани учун ЖКнинг 80—3-моддасига асосан 3 йил қамокда сақланмоқға, мол-мулкани мусодара ҳамда 3 йил сургун қилмоқға, деб қилган ҳукми бўйинча ишни назорат тариқасида текширилганда маълум бўладирким, иш бўйича халқ судини чиқарган ҳукми асосан тўғри бўлиб, лекин сўнгги тартиблар бўйинча сургун қисми ортиқча топиладир. Шунинг учун Ж.И.Т.К.нинг 157-нчи моддаси била қўлланиб, ажрим қилинадир:

Халқ судини мазкур ҳукмини «сургун» қисмини бекор қилиб, бўлак қисмларини ўз кучида қолдирмоқға».¹

Олий Суднинг «адолати» ана шундай бўлган. Аваз Рустам ўғлига қулоқ деган тамға ёпиштирилган, экиш режасини бажара олмаганлиги учун эса ҳам қамаш, ҳам мол-мулкани мусодара этиш... Жаҳон адлия тизимида бу қадар «олижаноблик» ҳеч қачон учрамаса керак?! Нега экиш режасини бажара олмади, ёши қандай, соғми, иш қуроли, дон-дуни борми? Бундай саволларга суднинг қуруқ, расмий, ёзда ҳам музлатадиган жумлаларидан жавоб топиб бўлмайди. Ҳа, шундай эди. Режани бажармадингми, бас, жойинг қамокда бўларди.

Афсуски, бу кулфатлар бир қишлоқ, бир туман, бир вилоят ёхуд бир республика ҳудудида бўлаётган эмасди. Оврупо ва Осиёнинг катта қисмида қизил яловни тиккан большевиклар бутун мамлакатни қамок ва ла-

¹ ҚВДАҚБ, 35-жамғарма, 1-руйхат, 9-иш, 39-парақ.

герларга айлантирган. эдилар. Синфийлик мафкураси оилада низо келтириб чиқарар, ота ўғилга, ака укага қарши душманга айланар эди. Қишлоқ аҳолисининг бўлиниб қолиши, қадимдан аҳил, ўзаро меҳр-оқибатли кишилар қандайдир 5—10 йил ичида «қулоқ», «ўрта ҳол», «бой», «камбағал» деган тоифаларга ажратилиб, ўзаро душманлик ғоясининг сингдирилиши оқибатида бемисл азият чекдилар.

Потрон қишлоғи аҳолиси ҳам бундан мустасно эмас. Шўро ҳокимияти ўрнатилгач, «даврон келди, давринг-ни сур» қабилида иш тутадиганлар ҳам чиқади. Кўп уйларнинг бош эгаси қолмаган, кўп хонадонлар бор-будидан ажралиб, обрўдан, эътибордан тушган маҳаллар ҳамиятсиз, одамгарчиликдан узоқ каслар бундан фойдаланиб қоладилар. Қишлоқ кексалари Мейлихон воқеасини, шунча йил орадан ўтиб кетишига қарамай, ҳамон иккиланиб, биров саросимага тушиб ҳикоя қиладилар. Ишрат йўлига кирган бу йигит ўзига ўлим топади. Ориятига чидай олмаган ака, қариндошлар уни уриб ўлдирадилар. Биз бу воқеани бутун тафсилоти билан ҳикоя қилишимиз мумкин эди. Лекин, бундан 70 йил муқаддам бутун қишлоқни ларзага солган, кўп хонадонларга қайғу-кулфат келтирган, кимларнингдир тарки ватан қилишига, кимларнингдир қамоқдан қайтмаслигига, яна бировларнинг эса, охир-оқибатда, бегуноҳ ўлим топишига сабаб бўлган ўша машъум ҳодисани қайта такрорлашни эл кўрмадик. Зеро, қишлоқда шу воқеага қадар бундай ҳаёсизлик, зинокорлик мисли кўрилмаган эди. Шўро тузуми берган «эрк» кўпларнинг бошини айлантириб қўйгани бор ҳақиқат эди. Мейлихон воқеаси 1928 йилда Потрондан 5—6 кишининг айбли, айбсиз қамалишига сабаб бўлади. Энг ёмони, бу ишда қишлоқ имом-хатиби, зинокорликни қатъият билан қоралайдиган Ботирхўжанинг «қўли борлиги» кимларнидир безовта қилади. Гуноҳни қилган Мейлихон, уни ўлдирган эру, ака, қариндошлар, балога қолган, бу ишдан мутлақо хабарсиз Ботирхўжа. Яна Бобоқул эшон, Бадриддинхон эшонлар ҳам шубҳа остига олинадилар. Ҳозир гап бу ҳақда эмас.

Шўронинг узунқулоқлари ҳамма жойда, шу жумладан, Потронда ҳам бор эди. Амал талашиш, мавқе учун кураш қизил салтанатнинг одамлар онгига энг биринчи сингдирган заққумларидан бўлса керак. Мактабда яхшигина ишлаб, обрў-эътибор топиб келаётган Қувват Жабборов ҳам кўролмасликлар қурбонига айланади.

Қувват Жабборов 1912 йилда Потрон қишлоғида туғилган. Отаси Жаббор бобо бир умр деҳқончилик қилиб кун кўрган. Онаси Норхол буви уй ишлари билан машғул бўлиб келган. Қувват Жабборов дастлабки таҳсилни Ботирхўжадан олади. Унинг кўлида «чор китоб»гача ўқиб тугатади. 1924 йилда Қарши шаҳрида янги курсларда ўқишни давом эттиради. Аммо, отаси «сен жаид бўлиб кетдинг», деб қайтариб олади. Бухорога олти ойлик муаллимлар тайёрлаш курсига кетади ва уни тамомлаб, кўшни Тўрақул қишлоғида ўқитувчилик қила бошлайди. Тўрақулдаги мактаб ҳам бойнинг тортиб олинган уйида очилган эди. Қувват Жабборов саъй-ҳаракати билан Потронда ҳам бошланғич мактаб очилади. Андижондан Аҳмедов деган йигит келиб, иккаласи бирга ўқитувчилик қиладилар.

Узоқ Неъматов бир муддат қишлоқ шўросига раҳбар бўлиб турган. Мактабга директор бўлганидан сўнг Қувват Жабборов ундан мактабни ўтин ва бошқа зарур нарсалар билан таъминлашни талаб қилади. Бироқ, ўша йиллари ўтин, озиқ-овқат, кийим-кечак қаҳат бўлган, ҳатто, қишлоқ шўроси ҳам буни уҳда қилиш йўриғини тополмаган. Қувват Жабборов эса туман ижроия қўмитаси йиғилишида қишлоқ шўросини ёрдам бермасликда қаттиқ танқид қилади. Узоқ Неъматов ишдан олинади. Мактаб учун жон куйдириш директорга жуда қимматга тушади.

Потронда мулло Тилло деган одамохун киши бўларди. У Қувват Жабборовнинг амакиси эди. Дастлаб тузоққа ана шу мулло Тиллони туширадилар. Мулло Тилло Бухорода мадрасани хатми кутуб қилган, илми киши бўлган. Унинг оғайни-уруғи кўп бўлиб, ўқиган йиллари мадад бериб туришган. Камсуқум, бировнинг оқи билан ҳам, қораси билан ҳам иши бўлмайдиган одам бўлган.

Қувват Жабборовни илантириш учун нозик ҳалқани топиш зарур эди. Бу ҳалқа мулло Тилло шахсида намоён бўлади. Расул Жўраев (маълум сабабларга кўра исмлар ўзгартирилди — *муал.*) деган ўқитувчининг уйида зиёфат уюштирилади. Меҳмондорчилик авжи қизиган, хуржун-хуржун винолар ичилган, ҳамма сархуш бўлган пайтда кимнингдир «эсига» мулло Тиллони ҳам айтиб келиш тушиб қолади. Аввалдан келишиб қўйилганидек, оёғи енгиллардан бири чопқилаб бориб, уни қўярда-қўймай олиб келади. Мулло бечора каловланиб, дастурхонга қўл чўзишга ҳам ибo қилиб, бир чет-

да ноилож ўтиради. Обрўй Шеров, Ислон Зариповлар уни гапга олиб, бирга ичишни ҳам таклиф қиладилар. Мулло бир муддатдан сўнг нега чақирилганлиги сабабини билолмай, хуноб бўлиб уйига қайтиб кетади.

Қувват Жабборов бошдаёқ амакисининг кириб келишини хушламаган, «бу муаллимлар базми бўлса, ичилса, бу кишига нима бор бу ерда? Ким қилди бу ишни» деб сергакланган. Обрўй Шеров билан Ислон Зариповлар, «мулло бобода гап кўп, қизигидан айтадилар», деб уни хотиржам қилишга уринганлар. Мулло Тилло Қувват Жабборовнинг гапидан сўнг индамай ўрнидан туриб кетади. Унинг шу гуруннга келиши ўзи кифоя эди. Бутун машмаша шу базмдан сўнг бошланади.

1937 йил эди. Мудҳиш йил кирган эди. Шу йили Совет — Германия муносабатлари кескин тус олаётганди. Уруш ҳақида газеталар аюҳаннос солмоқда эди. Ўша меҳмондорчиликдан тўрт-беш кун ўтиб, қишлоқда мулло Тиллони олиб кетибдилар, қамабдилар, деган гап тарқалади. Мусичаи беозор, деҳқончилик қилиб кун кўрадиган мулло Тиллога сиёсий айб қўйилади: фалон ўтиришда «оқ хўроз билан қизил хўроз уришадди, оқ хўроз енгиб чиқади», деганмиш. Оқ Гермон бўлса, қизил шўролар, мулло урушни ёқлаётир, Гермон енгсин деяётир, деб гувоҳлик беради Обрўй Шеров билан Ислон Зариповлар.

Мулло Тилло қамалиб ётаверсин, бу орада Қувват Жабборовни ҳам ҳибсга олиб улгурадилар. Ермушкин деган бири келиб, уни дарс бераётган жойидан тўғри қамоққа олиб кетади. Қувват Жабборовга қўйилган айб «сен ўша суҳбатда амакинг мулло Тиллонинг гапини маъқуллагансан, Германия зўр, аэропланлари кўп, дегансан. Тушунган киши, мактаб директори бўлатуруб улуғ доҳийларимиз суратларига пешаналаридан атайлаб мих қоққансан», деган мазмунда бўлади.

Ҳақиқатда, қишлоқдаги чойхонада Ленин ва Сталиннинг расми осийлиқ бўлади. Уни яқинда олиб келишган эди. Туман комсомол қўмитасининг котиби Бобомурод Авазов меҳмондорчилик воқеасидан уч-тўрт кун илгари мактабга келганида, Қувват Жабборов уни чойхонага олиб чиқади. Комсомол котибининг кўзи ўткир бўлмайдими, чой хўплайтуруб, Қувват Жабборовга қараб, «Қувват ака, қарамабсиз-да, доҳийларимиз суратларини илишда ишни чатоқ қилибдилар, қаранг, мих ўртоқ Сталиннинг пешанаси устидан тўғри келиб қолибди», дейди. Қувват Жабборов шу гапдан

сўнг чойхоначини чақириб, суратларини олдириб, бир четга қўйдириб қўяди.

Сўроқ вақтида унинг ўз ўқитувчилари Обрўй Шеров ва Ислон Зариповлар «Мулло Тиллога Гермон зўр деб ўргатган, доҳийларнинг суратларига михни атайлаб, уларга ўлим тилаб пешанасидан қоқтирган шу — Қувват Жабборов бўлади, у газета ўқийди, дунёдан хабари бор, мулло бу гапларни қаёқдан билсин», деб оёқ тираб туриб оладилар.

1937 йил қатағони жафосини чеккан Қувват Жабборов.

Қувват Жабборов мулоҳазали, кўп ўйлаб, кам гапирадиган одам эди. Суд бўлаётган пайтда, ҳалиги, туҳматни тўқиганларга шундай саволлар берадики, улар каловланиб, гапнинг қаёққа кетишини билолмай, орқаларида ўтирган ҳомийларига бурилиб қарайвериш эслари кетади. Ҳомийлар ҳам сир очилиб қолишидан чўчиб, жим ўтиришни афзал биладилар. Қувват Жабборов гувоҳларга савол беради:

— Ўртоқ Сталиннинг расмини илаётганда, унинг четларига мих қоқаётганда мастмидим, ҳушёрмидим?

Иккала гувоҳ бир-бирига қарашади, нима деб жавоб берса маъқул бўлишни (бундай савол ва унга жавобни хаёлларига ҳам келтиришмаган эдилар) билишмай, орқаларига ўгирилишади. Гап ўргатувчи ҳомийлар ҳам лол. Судья уларни огоҳлантиради, «жавоб бер, мастмиди, ҳушёрмиди?» дейди у ҳам гапнинг моҳиятига етиб-етмай.

Ноилож қолган Обрўй Шеров:

— Маст эмасдингиз, — дейди мингиллаб.

Қувват Жабборов яна уларга бир савол беришга ижозат сўрайди: — Бир қишлоқда яшаймиз, бирга ишлаймиз, айтинглари-чи, ҳеч бир вақт менинг руҳий жиҳатдан хасталикка чалинганимни, ақлим озган пайтлар бўлганини биласизларми?

Гувоҳлар бу сафар «йўқ» деб жавоб қайтаришади.

Шунда Қувват Жабборов судьяга юзланиб, «хурматли халқ судьяси, мен маст бўлмасам, руҳий касал

бўлмасам, чойхонадаги расмларга нима даҳлим бор, менинг иш жойим бўлак, сурат илсам мактабимга иламан-да», дейди. Гувоҳларнинг овсарлиги оқибатида «Доҳийларнинг суратларига мих қоқди», деган даъво ўз тасдиғини топмайди. Аммо, шўронинг зиндонидан оппоқ бўлиб чиқиб кетиш ҳеч кимга муяссар бўлмаган иш эди. Қувват Жабборовга «Шўроларга қарши агитация юритган» деган айб қўйилиб, 10 йиллик жазо муддати тайинланади. Қамоқ муддати 8 йил, 2 йил очиқ усулда жазони ўташи керак эди. Қаршида бир неча ой қамалиб ётган бегуноҳ муаллимни Тошкентга олиб кетадилар. Тошкентдан эса Архангельск тарафга жўнатиб юборадилар. Мактаб ўқувчилари учун қишга ўтин тайёрлаш ҳангомаси унинг ҳаётини остин-устун қилиб юборади. Қувват Жабборов маҳбуслар айтмоқчи, «кўнги-роқдан кўнги-роққа қадар» ўтириб чиқади.

Архангельск Шимолий кўтбнинг қўлтиғи тагидаги жой. Совуққа дош бериш осийлик маҳбуслар учун жон бериш билан тугарди. Қувватнинг ҳам ўнг оёғида шиш пайдо бўлади, ботинка сиғмай қолади. Шу ҳолида ҳам оёғига қовулган нимчасининг енгини кийиб, устидан латта-путта ўраб, судралиб бўлса-да, ишга чиққан. Охир ҳолдан тойиб, йиқилиб қолганида уни тиббий бўлимга судраб келишади. Қамалганидан буён ўтган икки йил давомида у шу ерда, ҳушига келгач, сувни кўради, ҳаммом қилади. Уни кўраётган дўхтур аёл секин шивирлаб, «ҳамюрт, бардам бўл, мен фалончининг умр йўлдоши эдим», деб Республика раҳбарларидан бирининг исми-шарифини айтади. У раҳбар Қувват Жабборовдан анча олдин қамалиб кетган эди. Ўша аёл унинг оёғини жарроҳи қилади, қардошим деб парвона бўлади. У тузалиб чиққач, тупроқ қазишдек оғир меҳнатга сафарбар этилади. Шу жойда Қозоғистон фирқа қўмитасининг котибларидан бири Айтоқовни учратади. Қамоқхонада кеча шўро тузуми деб жонини жабборга берган, катта-катта минбарлардан «Яшасин Ленин, Сталин» деб бақирган одамлар мунғайиб ғалтак сурар, инқиллаб-синқиллаб, туни билан алаҳсираб чиқардилар. Энди улар тунда, уйқулариди гапирар эдилар.

— Қарши турмасида одам тиқилиб кетган эди, игна ташласа ерга тушмас эди, — деб ҳикоя қилади қамоқдан қайтиб келган Қувват Жабборов, — ярим кечага қадар оёқда тик туришдан бўлак чора йўқ эди. Ярим кечадан сўнг якёнбош бўлиб бурилиш иложи бўларди — тунгги соат 24.00 дан бошлаб то тонг отгунча

одамларни битта-битта олиб чиқиб кетишарди. Улар қайтмас эди... Тонг отгандан сўнг яна аввалги ҳолат, қамоқхонага янги маҳбуслар олиб келинарни. Тошкент қамоқхонасида (Тоштурма) аҳвол бундан ҳам бешбаттар экан. Бу жойдан Сибирга, Шимолга жўнатиб юборардилар. Совуқ жойларга кетувчиларга маҳбуслар кийимларини алмаштириб берардилар...

Қувватнинг айна кучга тўлган, йигит ёши Архангельск котлавонларида сарф бўлди. Бир неча чақирим жойда турнақатор тизилиб, чумолидай гимирлаб ётган маҳбуслар тупроқ уюмларини тепа-тепа қилиб уйиб ташлашарди. Қувватнинг шижоатига ҳамма қойил қоларди. Кунлик топшириқни 200—300 фоизга бажариб, қамоқхоналар бўйича рекордсмен деган ном олади. Унга алоҳида бел ясатиб берадилар, у билан 30—40 кг тупроқни бир зарбда юқорига итқитарди. Топшириқни ошириб бажарганларни сал тузукроқ «боқишган». Қувват Жабборовлар бўлажак завод ўрнини 3,5 м. чуқурликда ковлаб берганлардан. Унинг бир ўзи отган тупроқни 16 маҳбус нарига ташиб улгурган. Бир рус йигити, уни Славка дейишган, фалтак суришда рекорд ўрнатган. Фалтакка 170 кг тупроқ солиб баландликка суриб чиқиш, тўкиб келиш ҳазилакам иш бўлмаган. Қувват Жабборов қазилда, у ташилда голиб бўлган. Улар ҳибсда бўлган лагерда 16 минг маҳбус бўлган. Икки голибнинг суратлари қамоқ деворлари бўйлаб осиб қўйилган. Шунчалик доврўқ қозониш билан унинг қамоқ муддатидан атиги бир кунни ҳам кечишмаган.

Қувват Жабборов 1947 йилда ўн йиллик муддатни тамомлаб Потронга қайтиб келади. Ўн йил оз вақт эмас. Потрон ариғидан бу йилларда қанчадан-қанча сувлар оқиб, адам дунёсига кетади. Қувватнинг қамалгунча Мушаррам деган аёли, Жўра деган думбоққина ўғли бўлган. «Халқ душмани» оиласига ким ҳам қарашга ботина оларди у пайтда. Қариндош ҳам ўзини олиб қочадиган замонлар бўлганди-да, эҳ аттанг, норасида бола Жўра очликдан ўлади, она эса эрга тегиб кетади...

Қувват Жабборов тақдирга тан бериб, ҳаётини янгидан бошлаш кўйига тушади. Бигта-иккита оқсоқол ўртага тушиб, уни Қимматой Қажумова деган жувонга уйлантириб қўйишади. Энди ишга кираман деб тараддуд қилаётганида Узоқ Неъматов яна қимирлаб қолади. У бу пайтда туманда катта лавозимда, сув хўжалиги соҳасида ишларди. Тазйиқлар оқибатида Қувват Жаб-

боров Тожикистонга кетиб жон сақлашга мажбур бўлади. Ким-ким, у, қамоқда рекорд ўрнатган йигит, маҳбусликнинг уқубатларини яхши биларди. Яна шу кунлар бошига тушмасдан бурун қайдасан Қўрғонтепа деб бир кечада тугунини кўтариб, жўнаб кетади. Қўрғонтепада педагогика билим юртини тамомлаб, муаллимлик қилади. Олти фарзанд кўради. Обрў-эътибор билан пенсияга чиқади. 1972 йилда, энди уни қаматиш ҳеч кимга зарур бўлмай қолганда, қадрдон Потронига қайтиб келади. Келган оқшом «Етти Тўғ Ота» қабрларини зиёрат қилиб, кўнгли таскин топади.

Қувват Жабборов она-қишлоғига қайтиб келганидан сўнг болаларим маломатимга қолиб юрмасин деб Республика Олий Судига ўзининг оқланганлиги ҳақида ҳужжат беришларини сўраб мурожаат қилади.

Сталин даври сиёсий маҳкумлари 1957 йилда умумий авф этилганлигини кўпчилик яхши билмас эди. Қувват Жабборовга 1973 йилда Олий Суддан жавоб хати келади ва унинг ҳамда мулло Тилло Қўлдошев, Ботирхўжалар (бир иш бўйича учаласи) фуқаро сифатида авф этилганлиги, гуноҳсиз деб топилганлиги маълум қилинади...

Қувват Жабборов 1992 йил 28 январда бандаликни бажо келтиради. Унинг омади бор экан. Ҳарҳолда, у дўзах ичидан ўтиб келиб, она қишлоғи Потронда, киндик қони тўкилган муқаддас тупроққа бош қўйди. Армонли дунё экан. Ботирхўжа ва мулло Тиллоларнинг хоки қаерларда қолиб кетди, ёлғиз Аллоҳга аён.

Қувват Жабборов 37-йил пулсиротидан эсон-омон ўтганлардан бири. Унинг бахти бор экан. Фарзандлари камолини кўра олди. Потроннинг қад ростлашини, Мустақилликнинг ялови ҳилпирашини кўра олди... Катта ўғли Турсунпўлат математика ўқитувчиси, Меҳринисо ва Хайринисолар Нишон туманида бошланғич синфларга сабоқ берадилар. Раъно ҳам педагогика билим юртини тугатган. Садафмоҳ — шифокор, Бўри сув хўжалиги соҳасида ишлайди...

Холиёр Норчаев эслайди: Қувват Жабборов. Потронда, мазор кўчадаги Эшонбобонинг собиқ корхонасида очилган мактабда ўқитувчи бўлган. 1936 йили ТўМ (тўлиқсиз ўрта мактаб) директори бўлган. Зулфи Омонов, Гўзал Неъматовалар ҳам қишлоқдаги биринчи муаллимлардан эди. Гўзал момо ҳозир ҳаёт, 98 ёшга кирган. Зулфи Омонов вафот этган. Қувват Жабборовнинг угил-қизлари ота касбини давом этдирмоқдалар.

Узоқ Неъматов ҳукуматнинг ишонган одами бўлган-да. Фарғонадан бир Қўқонбоев дегани келиб, «босмачилар»га қарши кўнгилли гуруҳ тузади. Узоқ Неъматов ҳам қўлига милтиқ олиб, «босмачини» қийратган. Энди, у одамлар ҳам топшириқни бажарганлар-да. Бажармаса, ўзини қамоққа тикардилар. Ўртада шахсий адоват қанчалик газаклаган, буни билмадим, аммо, ишончим комилки, шўро сиёсатининг ўзи зиёлини қирғин қил деб турганда, бошқа қандай йўл бўлиши мумкин эди?! Оғир замонлар эди, бировни айблашга ҳам тилинг бормаиди...

Ҳусан Алиқулов хотирлайди: 33-йили шароит оғирлашиб, қишлоқдан кўп одамни қамаш бошлангач, юрагини ҳовучлаб юрган отамиз Афғонистонга кетиш тараддудига тушиб қолдилар. Отамиз деҳқон киши эди, ўнбошилиқ қиларди. Тўртта туямиз бўларди, уларга зарур юкларни ортиб, йўлга чиқди. Момомиз Акиш қишлоғидан эди. Биздан қуйроқдаги Чорағил қишлоғида унинг опаси турарди. Отам аввалдан Чори деган туркман билан гапни пишитиб қўйган экан, юкларни у олиб кетади. Онамнинг акаси анчадан бери Афғонистонда бизни кутиб ётарди.

Бўлаётган ишлардан момом норози бўлган. У Афғонистонга кетмайман деб раис Шодмон Муродга хабар беради. Даврон қуролли гуруҳ бошлиғи бўлган. Бу хабар уларнинг қулоғига етади.

Мен шу вақтда ўн ёшдаман, ҳамма нарсага ақлим етади. Онам неча кеча ухламай ўн бир ёстиққа кийим-кечагу матоларни жойлаб, эшакка ортдида, иккаламиз мингашиб Чорағилга қараб кетдик. У вақтда атроф бийдай дала, қамишзорлар ақлни шоширарди. Чорағил қишлоғига яқинлашганимизда қамиш ичида пусиб ётган 3 туркман бизга от қўйди. Омадни қаранг, улар нарса-қораларимизни тортиб олаётган вақтда Чорағилдан тобут кўтарган одамлар пайдо бўлди. Босқинчи туркманлар жуфтакни ростлаб қолдилар. Эсон-омон Чорағилга, момомнинг опасиникига келиб тушдик. Биз шу ерда пойлаб турадиган, отам ўнғай вақтни топиб бизларни олиб кетадиган бўлиб ваъдалашганди. Эсимда, у киши қаердандир бесунақай наган ҳам топган эди. Шу савил ҳам матоларнинг ичида яширилган эди.

Бир пиёла чой ичар-ичмас ташқарида бақириқ-чақириқ эшитила бошлади. Онам гап нимадалигини англаб, ёстиқларнинг биридан наганни оласолиб холамга узатди. Холам бечора қўрққанидан қаерга яширишни

билмай иштонининг ичига солиб, кўрпага ўралиб, «касал» бўлиб ётди. Бир зумдан сўнг Узоқ Неъматов, кочарлик Жўра Ниёз, шўро раиси Ниёз Баҳриддиновлар дағдага билан уйга кириб келишди-да, пойгакда тўда бўлиб ётган ёстиқларни оёқлари билан тепиб кўра бошладилар. Билдиларки, бари кийим-кечак, асл матолар. Улар Афғонистонга олиб ўтиб кетамиз деб мўлжал қилган буюмларимизни тортиб олиб, ўзимизни дўқ-пўписа билан изимизга қайтардилар. Узоқ Неъматов отамни ҳам топиб, қўлини орқасига қилиб боғлатди-да, орқасига минггаштириб олиб кета бошлади. Шу жўнашда отамни Қаршига олиб кетган экан.

Эсимда йўқ, отам Қаршидан неча кунда қайтиб келгани, бир куни ярим кечада онамнинг йиғиси товушидан уйғониб кетдим. Бошимни кўтарсам, отам кўрпам этагида бир аҳволда ўтирибди. Онам «ўглингиз кўрқибди, касал бўлиб ётибди», деган экан. Отам бошини кўтариб, жилмайган бўлди. Унинг кўзлари таги кўкариб, юзлари муматалоқ бўлиб кетганини шунда сездим. Онам бежизга йиғламаётган экан.

— Йиғламанглар, жон омон қолди-ку, шунисига ҳам минг шукрона, — деди отам бизларни юпатиб, — ҳайриятки, анов савил наганни топишолмади, бўлмаса, кўришмасдик. Уйимиз шип-шийдам бўлиб қолган, юкларнинг бир қисми туяларда Афғонистонга кетган, қолган асл матолар, кийим-кечақларимиз эса шўронинг ишонган одамлари қўлида хомталаш бўлганди.

Бундай ўйласам, отамни ўшанда қаттиқ калтаклаган экан. Раҳматли икки йил яшар-яшамас, 46 ёшида ўлиб кетди. Йиғлаб-сиқтаб одам бўлдик, отамизнинг ўрнини билдирмаслик учун кечаю кундуз меҳнат қилдик. Ер тузиш соҳасида 35 йил ишлабман. Шўро ҳукумати шахсий томорқаларни йилда икки марта ўлчатарди. Озгина ортиқ еринг бўлса, бу ёғи солиқ, нарёғи — катта бўлсанг, ишинг билан, амалинг билан хайрлашув билан хотима топарди. Узоқ Неъматовнинг ҳам томорқасини неча марта ўлчаганман. Ери чамадан зиёда эди. Бундай қаламни қитирлатиб, акт тузсам, бас, маломатга қолар эди. Шундай вақтда у виқор билан сурбетлик қилиб, «Хусан, эсингдан чиқмаган бўлса керагов, отангни ўлимдан олиб қолганман. Нақ ўлимнинг оғзидан қайтариб келганман-а», дерди.

Менинг эса ўн ёшимда юз берган ўша воқеа куни кеча бўлгандай хотирамда жонланиб турарди. Жонланиб турардию, тилим айланмас, отамни лаҳадга тик-

қанларнинг юзига тикка қаралмас эдим. Замон юраги-мизни бир умрга зада, мажруҳ қилиб қўйган эди...

БОТИРХҲҲА ФОЖЕАСИ

20-йилларнинг охирлари Потрон қишлоғи тарихида энг аянчли кечган давр ҳисобланади. Шу йиллари қишлоқнинг энг сара, гапга етарман, меҳнаткаш кишилари турли сабаблар билан қамоқларга ташланади. Эшону муллалар биринчи галда иғво-туҳматлар гирдобиди қолиб, еру сувидан, молу мулкидан мосуво этилади, жасадлари қамоқларда чиритилади. Собиқ «Обод» артели ҳудудида истиқомат қилиб келган Рустамхоннинг ерсуви тортиб олинади, ўзини Қаршига олиб кетиб, қамоққа ташлайдилар. Сўроқ-қийноқларга чидай олмаган Рустамхон ҳаётдан кўз юмади. Қамоқхонадан унинг кийим-боши ва салласи қайтариб берилади.

1927 йилда тирикчилиги деҳқончилик билан кечган Баҳриддинхон, Ботирхўжа ва Ҳайдарқулларнинг молу мулки мусодара қилинади. Бу ишларнинг бошида қишлоқ шўроси, узунқулоқлар туришган. Шу йиллари қишлоқ шўроси раиси Раҳимхон Тўраев бўлган. Давр жазавасидан Темирхон, Эргашхон, Умархон, мулло Арслон, Азимхон эшонлар ҳам четда қолмаган. Молу мулкидан айрилган қишлоқ аъёнлари жонини қутқазиш учун ўзга жойларга, баъзи бирлари Афғонга кетишни афзал билганлар. Жумладан, Бадриддинхон 12 ёшли ўғлини (Салоҳиддинхон) олиб, Амударёни кечиб ўтиб кетган. Бадриддинхон машҳур эшон, шўроларнинг қадами Потронга етмай, «кофирлар юзини кўрмай» деб оламдан ўтган Турсунхоннинг укаси эди.

Турсунхон эшон қизил вабонинг шитобидан бўлажак кўргуликларни аниқ тасаввур қилган кўринади. Эшон бобонинг вафотидан озроқ муддат ўтиб, унинг уй-жойи, корхонаси мусодара этилади. Жамоа идораси, мактаб унинг ҳовлисида очилади. Турсунхоннинг кичик фарзанди Ансорхон, барибир, шўро чангалига тушади. Қўқонбоев бошлиқ аҳолидан бойликларни тортиб олувчи фавқулудда ҳайъат аъзолари Ансорхондан отасидан қолган тиллоларни топиб беришни талаб қилади. Оғзига милтиқ нили тиқилган, қайноқ сув қўйилган бола қаттиқ хасталаниб, оламдан кўз юмади. Турсунхон эшоннинг Олия пошша, Муҳсина пошша деган қизлари молхонада яшашга мажбур этилади. 84 ёшли

Очил бобо Йўлдошевнинг шаҳодатича, Ансорхон 1914 йилда туғилган. Эшоннинг ҳовли-жойини тилло излашиб ҳайдов қилган фавқуллодда ҳайъат аъзоларидан бири Ансорхонга милтиқ тўғрилаб (шу пайтда у 12—13 ёшли бола эди), лўм билан уриб, топиб берасан, деб мажбур қилганлар. Асли йўқ тиллони у қаердан топиб берсин. Турсунхон эшон бир умр молу мулк йиғмаган, топганини, назр этилганини қишлоқ аҳлига пиширкуйдир қилиб едирган, кийдирган. Дўқ-пўписалардан Ансорхоннинг юраги ёрилиб, вафот этади.

Шажара, олдинги қисмларда айтилгани каби, кейинги йилларни қамрамаганлиги, аниқроқ айтилса, давом эттирилмаганлиги боис, Мир Сайид Фатҳулло ва Турсунхон авлодининг XIX аср охирлари — XX аср бошларида яшаган вакиллари ҳақида ўзук-юлуқ маълумотлар сақланиб қолган, холос.

«Етти Тўғ Ота» авлодининг XIX аср охирлари ва XX аср биринчи ярми бошларидаги забардаст вакилларида бири Ботирхўжа Икромхўжа ўғлидир. Таассуфки, Ботирхўжа шажараси билан XVIII аср ўрталарида тузилган ва Муҳаммад Раҳимхон томонидан тасдиқланган насабнома орасида катга узилиш вужудга келган. Сабаби, авлоднинг шажараси тузилгандан то Ботирхўжа туғилган XIX асрнинг 80-йилларига қадар оралиқда бир авлод даври бор, оралиқ даврда туғилган, яшаган тармоқ эса шажарага киритилмай қолган. Шажаранинг давоми, эҳтимол, Ботирхўжанинг отаси Икромхўжанинг отаси Камолхондир. Шажаранинг охири, маълумки, Сайид Муртазо хонадони билан хотима топади. Бу, тахминан, XVIII асрнинг охирлари — XIX асрнинг бошларини ўз ичига олади. Бироқ, бир асрлик муддатда — XIX асрда Потронда яшаб ўтган Мир Сайид Фатҳулло уруғлари ҳақида ҳеч бир маълумотлар мавжуд эмас, ёинки, ҳозирча топилмасдан турибди. Тўғри, бу авлоднинг вакиллари ўтган або-аждодаларини яхши билганлар. Аммо, асримизнинг бошларида шўро салтанати ўрнатилгач, одам қадри-қиммати, уруғ-аждоди, зоди-буди тамомила унутилди, аниқроғи, унутилишга мажбур этилди.

Етмиш ёшни қоралаётган Ҳайдархон Баҳодиров ҳам шу авлоддан бўлади. У кишининг ота-боболаридан эшитишларича, бобокалонлари Асадуллохон Турсунхоннинг оталари Мукаррамхон билан Бухорода бирга ўқиганлар. Улар шажара бўйича қариндош эканликларини яхши билганлар. Бирлари Ҳазрати Алининг Ҳасан, ик-

кинчилари Ҳусайн деган ўғиллари тармоғидан эдилар. Асадуллохон бобомиз Мукаррамхонни асл ота-боболари қўниб ўтган Потрон қишлоғига олиб келадилар. У киши Мукаррамхонни жуда иззатлаб ер-сув берган, сингилларини никоҳ қилганлар. Мукаррамхондан Турсунхон туғилган...

Баъзи мулоҳазаларга кўра, Мукаррамхоннинг Камолхон деган укалари бўлган. Камолхондан Икромхон, Икромхондан эса Ботирхўжа дунёга келган. Англашиладики, Ботирхўжанинг она тарафи потронлик Мир Сайид Фатҳулло авлодидан, яъни Имом Ҳусайн тармоғидан, ота тарафи файзободлик Мукаррамхон шўъбасидан, яъни Имом Ҳасан насабидан, дейиш мумкин.

1910 йилда таваллуд топган Чори бобо Эгамбердиевнинг хотирлашича, Ботирхон қишлоқ масжидида имомлик қилган, болаларни ўқитган. Аммо, муллачилик қилмаган. Отаси Икромхўжа камбағал киши бўлган экан.

1998 йилнинг 26 августи куни 84 ёшли Тўхта буви Шамсуддин қизи билан учрашув насиб этди. Тўхта буви Сурхондарёда яшайдилар. Ҳали анча бардам ва тетик бўлган аямиз Ботирхўжанинг яқин уруғларидан бўладилар. Икромхоннинг тўрт ўғли бўлган, тўнғичи Ботирхўжа, сўнг Мухторхон, Муқимхон ва Шамсуддинхон. Тўхта буви ана шу Шамсуддинхоннинг қизлари бўлади. Икромхўжанинг икки синглиси ҳам бўлган, уларнинг бири Тунуқ пошша, иккинчиси Турсун пошша эдилар.

Тўхта буви, афсуски, Ботирхўжанинг оналари исми-шарифларини эслай олмадилар. Аммо, амакисини яхши билишини, то қамалгунларига қадар (бу жойда Ботирхўжанинг иккинчи марта қамалиши, 1937 йил кўзда тутилаётир), Ботирхўжанинг уйига тез-тез бориб туришини айтдилар. Тўхта бувининг айтишига қараганда, Ботирхўжа барваста, сариқдан келган, тўла киши бўлган.

Ботирхўжанинг фарзандлари кўп бўлган. Шодмонхон, Қиличхон, Ўроқхон, Бурҳонхон деган ўғиллари, қизлари бўлган. Шодмонхон уруш пайти Житомирда ҳалок бўлган. Қиличхон иккинчи жаҳон урушида қатнашди, оғир ярадор бўлиб қишлоғига қайтади ва 1947 йилда, навқирон ёшида қазо қилади. Ўроқхондан Аъзамхон, Миршарифхон ва Ҳалима, Ҳазира исмлик фарзандлар туғилади. Айтиш жоизки, Ўроқхон фарзандлари, набиралари, звара-чеваралари «Етти Тўғ Ота» деб атал-

миш улуг боболари руҳини шод этишда, қишлоқ қабристон ва улар даҳмаларини тиклаш, таъмирлаш, обод қилишда алоҳида саъй-ҳаракат кўрсатиб келяптилар.

Ботирхўжа ўғилларидан яна бири Бурҳонхон бўлиб, у 1929 йилда туғилган. Бурҳонхон туғилишидан сал олдинроқ Ботирхўжа туҳматга чалиниб, қамоққа олинади. Фарзанд туғилгач, қариндошлар замон зайлини ўйлаб, уни Ботирхўжанинг укаси Муқимхон отига ўтқарадилар. Шу тариқа у ҳали ҳозирга қадар Бурҳон Муқимов исми-шарифида бўлиб келади. Эҳтимол, ўша долғали йилларда шундай қилиб, болани муқаррар фалокатлардан муҳофаза қилишгандир. Дарвоқе, Муқимхон ҳам кўп яшамаган, тез орада у ҳам бандаликни бажо келтиради.

Ботирхўжанинг ака-укаларидан бири Мухторхон бўлган. Мухторхондан Акбархон дунёга келади. Ботирхон Акбархонни олти ёшидан бошлаб ўқитади ва ўзига ҳалифа, шогирд қилиб олади. Шу сабабли, кейинчалик бу зот «Ҳалифа эшон» лақаби билан танилади. Ҳалифа эшон авлоди ҳам бугун элда таниқли кишилар. Хусусан, набиралари Рўйиддинхон Қарши тумани имомхатиби, диёнатли, илмли киши. У дунёвий ва диний илмларни теран эгаллаган, авлоди шажарасини яхши билади.

Қишлоқнинг кексалари Ботирхўжа ҳақида ҳали ҳамон эҳтиром билан сўз юритадилар, орзиқиб эслайдилар. Қишлоқ масжидида 36 йил имом-хатиб бўлиб, ҳаммани саводхон қилган, ўқитган Ботирхўжа жуда ҳалол покдомон киши бўлган. Қишлоқ аҳлини, масжид қавмини мудом яхшиликка даъват этиш, иймон, диёнат, савоб ва ўзаро аҳиллик бобида амри маъруф қилишдан сира толиқмаган.

Юртимизга руслар қадами теккан ўтган аср иккинчи яримларидан эътиборан, шунингдек, шўро замони бошлангандан кейин ичкиликка ружу қилиш, харомхариш ишларга берилиш ҳоллари содир бўла бошлайди. Шўро даврида амал теккан, қўлида милтиғ-у, айтгани айтган бўлган касларнинг айримлари вақти ғаниматдан фойдаланиб, давр суриш пайида бўлганлар. Ботирхўжа бундай хатти-ҳаракатларни қатъият билан қоралаган, ундай одамлар билан салом-аликни йиғиштириб қўйган. Ана шулардан бири Мейлихон деган йигит эди. Мейлихон воқеасини ҳозир ҳам бутун Потрон қишлоғи эли яхши билади. Бизга ҳам бу иш тафсилотини Чори бобо Эгамбердиев сўзлаб берганди.

«Мейлихон зўр йигит эди, — деб ҳикоя қилади Чори бобо, — аммо, шайтон йўлидан оздирдим, билмадим, атрофига тўрт-бешта улфат йиғиб, йигитчилик йўлига кирди, хотинбозлик ишқига тушди. У Орифхоннинг хотинига хуштор бўлиб, унинг уйида ўралашадиган бўлиб қолади. Орифхоннинг қариндошлари нима қилишини билмай, юрак-бағри доғ бўлади. Ахир, Мейлихон шўронинг одами, нагани бор, уни дафъ қилиш қийин, шартта отади-қўяди-да, деб андиша қилишади. Нима бўлса ҳам, суяк пичоққа бориб етгач, Орифхон, Йўлдош, Камолхон гапни бир жойга қўйиб, уни ўлдиришга қарор қиладилар.

Мейлихон бир кечаси Орифхонникига келиб, аввалгидай еди-ичди қилиб, ёнбошлаб ётади. Унинг кайфи анча тароқ бўлиб қолгандан сўнг, гапни бир жойга қўйган Йўлдош, Орифхон ва Камолхон (у Орифхоннинг хотинининг акаси эди), секин эшикка чиқиб, охирги маслаҳатни қиладилар, Йўлдош Мейлихонни чалғитиб турадиган, Камол чой олиб келган киши бўлиб, қўлтиғидаги болта билан уни уриб ўлдирадиган бўлади. Орифхоннинг, афтидан, бу ишларга юраги бетламаган. Худди келишгандай иш тутадилар. Мейлихон навбатдаги ароқни сипқариб, газак қилиш билан банд бўлганда, Йўлдош секин томоғини қиради. Камолхон чойнакни қўйиб, орқасига ўгирилади-да, болтани чиқариб, Мейлихон устига ташланади. Болта мўлжалга адашмай тегади, Мейлихоннинг боши тарс ёрилади. У жуда бақувват йигит бўлган. Шу ҳолида ҳам ирғиб туриб, Камолга ёпишади. Йўлдош иккаласи бир амаллаб уни босиб оладилар, Орифхон ҳам уни гиламга ўрашга кўмаклашади.

Мехнат фахрийиси Ҳаққи
бобо Тоғаев.

Жасадни нарироқдаги чайла ичига кўмадилар. Орандан уч-тўрт кун ўтгач, кўнгиллари тинчимайди-да, ковлаб олиб, Тўрахўжанинг боғи этагида олдин қазилган чуқурга бекитадилар. Бу чуқурни Мейлихоннинг ўзи қазган бўлиб, қачон бўлса ҳам Орифхонни ўлдириб, шу ер-

га дафъ қиламан деб ўйлаб юрган. У, шу тариқа ўзи қазган гўрга ўзи кумилади.

Мейлихон ўлдирилгач, орадан 10—15 кун ўтади, қишлоқ сукунатда, ҳеч кимдан миқ этган сазо чиқмайди. Мейлихоннинг «Ғайрат» жамоа хўжалигидаги мактабда директор бўлиб ишлаётган жияни Қамбар Темиров тоғасининг дом-дараксиз кетганидан шубҳага туша бошлайди. Сўрайди, суриштиради, биров тайинли гап айтмайди. Тумандагилар ҳам ҳеч нарса билишмайди. Шундан сўнг ваҳима бошланиб кетади. Милиция ходимлари, қишлоқнинг катта-кичиги оёққа туриб, унинг жасадини излашга гушадилар: ариқ ҳам, қабристон ҳам, қудуқлар ҳам, бирор жой назардан четда қолмайди. Саттор бова деган одам бир кун ўт ўриб юрса, Тўрахўжанинг боғининг этагида, бурчакда пистоқи яшил чивин ғужғон ўйнармиш. Шу вақтда айни янтоқ гуллаган маҳаллар, пистоқи чивин, одатда, тиконга қўнгувчи бўларди, бу ерда тикон бўлмаса, деб хаёлдан ўтказди Саттор бова. Бирорта илонми, типратиконми ўлиб ётган бўлса керакда, деб тахмин қилади-да, ўтини ўраве-ради. Шамол терсдан эсади-да, димоғига қўланса бир ҳидни олиб келади. Саттор бобонинг шунда хаёли жойига келади, Мейлихонни одамлар оёқ яланг бўлиб излаб юришувди, у шу ерда бўлмасин, деб секин қишлоқ шўроси томон йўл олади...

Мейлихоннинг кимлар томонидан ўлдирилишини гумон қилиб ўтиришга ҳожат йўқ эди. Қишлоқ аҳли бир куни муқаррар шу воқеа бўлишини олдиндан тахмин қиларди. Ҳақиқатда, зудлик билан Орифхон, Камолхон, Йўлдош қамоққа олинади. Уларга қўшиб Худойберди, Тўрахўжа ҳам ҳибсага олиб кетилади. Охир, ўлик Тўрахўжанинг боғи девори тагидан топилади-да.

Бу воқеадан кимлардир фойдаланиб қолиш йўлига кирадилар. 28—29-йилларда дин аҳлига, эшонун мул-ларга ялпи ҳужум давом этаётган маҳаллар эди. Потрондаги обрўли, эътиборли сайидларни, эшонларни йўқотишнинг бундай қулай имконияти бўлмас эди. Дарров узунқулоқлар, миш-мишлар ишга тушади. Ҳа, фалон куни масжидда Ботирхўжа зинокорлик ёмон иш, зинокорнинг жазоси қон билан бўлади, деган эди, бу гап устида Бобоқул эшон, Бадриддин эшонлар бор эди, қабилидаги гаплар қиладиган ишини қилади. Номлари зикр этилган эшонларни, биринчи галда Ботирхўжани оёғини ерга текизмай олиб кетишади. Бу воқеа 1929

йилнинг кеч кузида, янтоқ гуллаган даврда содир бўлади.

Афтидан, сўроқ жараёнида эшонларнинг жиноятга алоқаси йўқлиги аниқланади. Олти ойдан сўнг Бадриддинхон қамоқдан озод қилиниб, жазони бадарға билан алмаштирадilar. Ботирхўжа, чамаси, гуноҳи йўқлиги тасдиқланган бўлса-да, узоқ муддат Қаршида ҳибсда сақлаб турилади. Уни ҳам, барибир, бўшатишга тўғри келади. Лекин бу иш қачон юз берган, аниқ айтиш қийин. Ҳарҳолда, шу воқеадан сўнг, Ботирхўжанинг тинчи бузилган. Қишлоқда туролмаган. Бадриддинхонни, анча олдин Самарқандга 8 йилга бадарға қилган эдилар. Ботирхўжа ҳақидаги ҳукм ҳам шунга яқин бўлган дейишга асослар бор. Чунки, у киши то иккинчи марта қамалгунларича — 1937 йилга қадар ўз қишлоғида эмас, аксинча, турли жойларда, гоҳ Ширкентда, гоҳ бошқа жойларда яшашга мажбур бўлган. Бу ҳақда қишлоқ қариялари ҳафизасида айрим далиллар сақланиб қолган.

Биз 1988 йил апрелидан буён қамоқхонада ёзилган шеърӣй дафтарча соҳибини излаб келардик. Маҳбус шоирнинг таҳаллуси Холис бўлиб, унинг исми-шарифи шеърларда аниқ ёзилмаган эди. Дафтарча қандайдир йўллар билан қамоқхонанинг зах ва қоронғу ҳужрасидан ёруғликка чиқиб, ҳозирга қадар сақланиб қолади. Унинг арабий битикдаги шеърлари орасида баъзи исмлар учрайди. Бу исмлар арабча ёзувда эмас, лотинчада ёзилган. Жумладан, Қодир Эгамберди ўғли деган ёзув борки, биз вақтида шу одам маҳбус-шоир бўлса керак, деб тахмин қилганмиз. 80-йилларнинг охирларида «қайта қуриш» деган гаплар орага тушиб, шўро архивларида моғор босиб ётган ҳужжатлар билан танишиш имконияти нишлай бошлаганди. Ўша йиллари собиқ Давлат хавфсизлик кўмитаси Қашқадарё вилоят бўлимига мурожаат қилиб, Холис таҳаллуси билан ижод қилган шоирнинг таржимаи ҳолини тиклаш бобида ёрдам сўраган эдик. Ва, Қодир Эгамберди ўғли, Хўш (Хўшанов), Ботир деган исми-шарифларни Холис деб тахмин қилаётганимиз шоир сифатида айтгандик. Инсоф нуқтаи назаридан айтиш керак, бу идора ходимлари ўзгача олижаноблик кўрсатиб, мавжуд архивларни қараб чиққан эдилар ва Қодир Эгамберди ўғли деган кишининг иши мавжуд эмаслигини, яъни ундай киши йўқлигини айтган эдилар.

Китобга далиллар йиғиш пироварида республика,

вилоят архивларини, махсус жамғармаларни, суд-тергов органлари ҳужжатларини синчиклаб ўрганиб чиқдик. Минг афсуслар бўлсинки, Мейлихон иши билан шубҳа остига олиниб қамалган 1929 йил, на 1937 йил ишлари орасида Ботирхўжа Икромхўжа ўғли номини учрата олмадик. 1930 йилда Қашқадарё округ суди тугатилган бўлиб, 30-йилга қадар кўрилган барча ишлар йўқотиб юборилган, дейишга асослар бор. Олдинги саҳифаларда саккиз йилга қамалиб, қамоқ муддатини Беломорда ўтаётган Кенжа Ҳусайнов ишининг йўқотиб юборилганлиги расман тан олинганлигини архив ҳужжатлари асосида келтириб ўтдик. Бинобарин, Ботирхўжа «жиноий» иши ҳам округ суди тугатилгач, қаёққадир жўнатилган ёки, шунчаки, ташлаб юборилган. Биз учун муҳим кўринган ҳужжатларнинг у пайтда мутасаддилар учун чақалик қиммати йўқ эди. Одамнинг қадри бўлмаган замонда, ундан ортиқни кутиб бўлармиди?!

Чори бобонинг эслашича, Ботирхўжа биринчи бор қамоқдан чиққандан кейин, қўрқиб қишлоқда туролмайди ва Ширкентга кўчиб кетади. Шу бир оғиз гапдан, бизнинг юқоридаги тахминимиз, яъни бадарға масаласи аниққа ўхшаб кўринади.

Нима бўлганда ҳам, Ботирхўжанинг кейинги ҳаётида халоват бўлмаган. 1926 йилда уй-жойи тортиб олинган, туҳматга чалиниб бир муддат қамоқда ётган, сўнг маълум шартлар асосида озодликка чиқарилган Хожи ўз туғилган юртида сиғиндидай яшашга мажбур бўлади. Бу аҳвол 1937 йилга қадар шу таҳлитда давом этди.

Ботирхўжа хожининг таржимаи ҳолини, афсуски, яхши билмаймиз. Бу ҳақда ҳозиргача бирорта ёзма манба топа олганимиз йўқ. У кишидан ёдгор қолгани ўғли Бурҳонхон ва иккита ён дафтардаги шеърлар, холос. Бу хусусда алоҳида тўхталиб, мазкур ашъорни китобга илова қилиш ниятидамиз.

1937 йилга қадар бўлган вазиятни, яъни Ботирхўжа хожининг иккинчи марта қамалишигача бўлган аҳволни ўша йилларни яхши биладиган Чори бобо, Тўхта буви ва бошқалардан эшитиб, тиклашга интилдик. Жумладан, Ботирхоннинг биродари Шамсуддинхоннинг қизлари бўлган Тўхта буви 1936 йилда 22 ёш устида эди. У киши ўн олти ёшида Муҳаммадхоннинг ўғли Аҳмадга узатилганди. Тўхта бувининг шаҳодатича, 36-йилга келиб яна гап-сўзлар кучайиб кетади, қулоқ қилиш одатдаги ҳолга айланиб қолади. Айниқса, ҳаммасидан даҳ-

шатли бало — «халқ душмани» деган тамға босиш авж ола бошлайди. Бу тамға босилган киши учун моли ҳоли у ёқда турсин, жонини кутқазиши амри маҳол эди. Одамлар яна ваҳимага тушиб қоладилар. Тўхта бувининг қайнотасига ҳам навбат яқинлаша бошлайди. Буни сезган Муҳаммадхон 1936 йилда Афғонистонга ўтиш ҳаракатини қилади. Лекин чегарада уни тутиб оладилар ва жазолайдилар. Қайнотаси Сурхондарёда банди бўлиб ётганини эшитган келин ҳам куёви Аҳмадга эргашиб, у билан бирга жўнайди. Шундан бери Сурхон тупроғида яшаб қоладилар, бола-чақа орттириб, набиралар кўрадилар.

Баҳриддинхон ўғли билан Афғонга ўтган 1934—1935 йилларда ҳали чегара у қадар мустаҳкам бўлмаган. 35-йилдан кейин у жуда қаттиқ кўриқланган. «Бизни қишлоғимиз шўро фаоллари бадарға қилиб, Рўзи Арслон, Темир Расуллар кун бермаган. Улардан бирининг, «хोजа уруғи тагига керосин сепиб ёқаман», дегани ҳеч эсимдан чиқмайди. Бизнинг уруғ, айниқса, Ботирхон улардан кўп азоблар, иззалар кўрган, айтғилиги йўқ. Анови Рўзи дегани Ботирхоннинг моли-мулкани ким ошди савдосига қўйиб соттирган эди...» Тўхта буви бу гапларни бир аҳволда айтдилар. Ҳа, у йилларнинг ситамии суякларга сингиб, қонларимизда занглар қолдириб кетган.

Ниҳоят, машъум 37-йил келади. Ботирхоннинг фарзанди Бурҳонхон эслайди: «Отамиз қамокдан чиқиб келгандан сўнг, қишлоқда туrolмай, кўрқиб, Ширкентга кўчиб ўтган эди. Бизнинг ҳовли-жойимиз йўқ, олачўқдай қапада турардик. Отамиз аҳъён-аҳъёнда биздан хабар олардилар, кечаси келиб, кечаси кетар эдилар. Ўрик пишиғи эдими, ё ундан кейинроқми, ишқилиб пишиқчилик эди. Отамиз бир куни тонг вақтида, олатига хилоф равишда чайламизга кириб келдилар. Биргаликда нонушта қилдик, катталаримиз уй ишлари билан овора бўлиб кетдилар. Мен ўша пайтларда 7—8 ёшларга кириб, эсимни таниб қолганман. Набираларини чақиртириб келдилар. Миршарифхон мендан кичикроқ эди. Онамиз ўрик ёйиб, донакларини алоҳида ажратиб, ёйиб қўйгани эсимда. Отамиз бизларга донак чақиб мағзини олиб бериб ўтирарди. Кейин милтиқли кишиларни Узоқ Неъматов бошлаб келди-да, отамизни олди-да кетди».

Ботирхўжанинг иккинчи марта қамокқа олиниши воқеаларини тўқсон ёшни қоралаган, ўша пайтда 26—27

ёшлардаги навқирон йигит бўлган Чори бобо Эгамбердиев шундай хотирлайди: «Эшон бува, бомдод намози пайтлари қишлоққа келадилар. Намозни ўқиб, кун ёйилгач, келинлари чой қилиб, олдиларига дастурхон ёзадилар. Келинлари, орадан вақт ўтказиб, дастурхонни йиғиштириб олай деб қапа ичига кирсалар. Ботирхон Куръон ўқиб, йиғлаб ўтирган эканлар. Келинлари айтардиларки, «мен киргандан сўнг, қайнотам рўмолчалари билан кўз ёшларини артдилар-да, «Эй келин пошша, мана Потрон қишлоғида 36 йил имомчилик қилдим. Шу йиллар ичида қишлоғимизнинг Аллоҳга бандалик қилган қанча кишиларининг жанозаларини яхши-ёмон ўқидим. Аммо билмай қолдим, қишлоғимда жанозам насиб қилиб, унинг тупроғига бош қўйиш буюрилганми-йўқми? дедилар. Мен у кишига, «бобожон, асло ундай деманг, набираларингиз тўйларини ўтказасиз, бизларга бош бўлиб юрасиз», деганман. Эшон бува бошларини чайқаб, «билмадим, билмадим», деганлар. У киши жуда зийрак, заковатли инсон эдилар. Бир кори ҳол бўлишини олдиндан билиб, болалари ёнига келган-да».

Ботирхон қишлоғига келган куни бундан хабар топган шўро фаоллари дарҳол милиционерларни бошлаб келадилар. Демак, у кишининг изига олдиндан тушиб юрилган. Улар келган пайтда Эшон бобо набираларига донак чақиб бериб турган бўлади. Чори бобо яна сўзининг давомида, Ботирхоннинг турма азобларига дош беролмай бетобланиб қолганлигини, шунга қарамай кўпгина ғазаллар битганлигини гапириб бердилар.

Рўйиддинхон (Икромхоннинг ўғли Мухторхон, Мухторхоннинг ўғли Акбархон, Акбархоннинг ўғли Тоштемирхон, Тоштемирхоннинг ўғли Рўйиддинхон) Акбархон — Халифа бобосидан эшитганларини шундай ҳикоя қилади: «Ботирхон амакимизни олиб кетганларидан сўнг унинг ака-укалари уйларини ҳам роса тинтув қиладилар. Чунки, Эшон бобонинг ўй-жойи йўқ, келинлари, бола-чақалари омонат тикилган чайлада кун кўриб туришган. Қанча китобларни тортиб олганлар, қанчасини қўрқувдан кўмиб юборишган. Бир сақланиб қолгани шу шажара бўлган. Менинг бобомни — Халифа эшонни ҳам Ботирхонга боғлаб қамаганлар. Билишимча, бобомизга сиёсий айб қўйилган. Мулло Тилло, Қувват Жаббор ва у кишиларга айнан битта модда қўйганлар: аксилинқилобий тарғибот билан шуғулланган, Совет-Германия муносабатларини бузиб талқин этган, қишлоқ чойхонасидаги доҳийларнинг суратла-

рини масхаралаб, пешаналаридан мих қоқтирган деган мазмунда. Шулардан Қувват Жаббор жонини жабборга бериб, шўро йўлида фидойилик қилган бўлса-да, унинг ҳам кераги бўлмай қолади, қамаб юборишади. Халифа бобом Қарши қамоқхонасида амакилари Ботирхонни кўрган, уларни юзма-юз қилишган. Ботирхон нима «айб» бўлса ўзларининг бўйинларига оладилар-да, Халифа эшонни қутқарадилар. Халифа эшон бува ўша пайтларда Ниёзмудин қишлоғидан уйланиб, ўша ёқда турар эди. Эҳтимол, унинг ҳибсдан чиқишига шу ҳам сабаб бўлгандир. Халифа эшон бува қамоқда бир неча ой бирга бўлганларида Ботирхоннинг шоирлик истеъдоди борлигини, кўпгина ғазаллар ёзганлигини айтар эдилар. У киши анча ғазалларни бизларга айтиб берган эдилар ҳам. Қаршида қамоқхонада ётганларида қийноқ ҳаддидан ошган. Қамоққа олингач, тез орада қиш бошланган. Уларни кечалари ҳовузга мажбуран туширганлар, тонг отгунча сув билан қўшилиб музлаганлар.

Тўхтагон буви ҳафизасида ҳам Ботирхонни қамоққа олиш лаҳзалари муҳрланиб қолган. «Катта амакимни айна ўрик пишиғи вақтида, қапада набираси Миршарифхонга донак чақиб бериб турган вақтида қуролли кишилар Узоқ Неъматов бошчилигида келиб (ичида бир рус кишиси ҳам бор эди), қўлларига кишан солиб, ҳаммамизни йиғлатиб-сиқтатиб олиб кетган эдилар. Амаким раҳматликнинг бу вақтда тайинотли уй-жойи йўқ эди. Олдинги қамоққа олишларида бари нарсасини мусодара қилиб, кимошди савдосига (Хитой болошуй) қўйиб соттирган эдилар. Шу куни у кишини чайладан олиб кетдилар. Амаким бечора бир умр ҳудожўйлик қилган, умрида пиёда-сувора икки марта ҳаж зиёратига бориб келган порсо киши эдилар».

Холиёр Норчаев (1930 йилда туғилган) суҳбатлардан бирида қизиқ бир гапни сўзлаб берди. Унинг айтишига қараганда, «Халқ душмани» тамғасини ёпиштириш мусобақаси авж олган шу йили қишлоқнинг саводли, зиёли, муллаю эшонидан омон қолгани жуда кам бўлган. Қочиб-пусиб юргани ёхуд ўзга жойларга кетганлари бўлмаса, ҳаммаси ўз бошларида ё қамоқ, ё бадаргани синаб кўрганлар. Ботирхон қамоққа олинган кезларда Алиқул Жаббор ўғли, Эгамберди қорилар (кейингиси масжидда имомчилик қилган) ҳам шўро зиндонига ташланган. Улар Қаршида Хожа Абдул Азизнинг қамоққа айлантирилган мадрасасида тор ҳужрада тиқилиб, нафас олишга қийналиб бирга ётганлар. Кейинчалик зиндондан қутилишга муяссар бўлган Али-

кул бобо айтар экан: «Қамоқхона хужраси тор, қорон-
 ги, кундуз кунӣ ҳам одамнинг башарасини кўриб бўл-
 майди. Одам дегани тирбанд, ўтиришнинг сира иложи
 йўқ. Бир-биримизга суяниб, гоҳ оёғимиз ерга тегиб,
 гоҳ ерга тегмай, чирим оламиз — беихтиёр чарчоқдан
 кўзимиз кетиб, ухлаб қоламиз. Хужрага бизларни олиб
 кирган кунӣ бир амаллаб тикка турадиган жой топдик.
 Ҳеч бўлмади, Эгамберди қорини сал сурган бўлдим.
 Қори ўзидан кейин турган кишига туртинади. Шунда
 ҳалиги одам, «эй, биз сизларни қисиб кўйибмиз-да»,
 деб силжиган бўлди. Овозидан билдимки, Ботирхон.
 Йиғлаб саломлашдик, изингиздан бизлар ҳам келдик,
 деб мўнг қилдик. Ботирхон эшоннинг ҳалиги гапидан
 кейин, ёпирай, тор хужра кенгайиб кетгандай, яна ўн-
 та одамни қамаса сиғадигандай бўлди. Ботирхон билан
 кўп гурунг қилардик. У киши ҳар сафар бизнинг кўнг-
 лимизни кўтариб, «сизлар эрта-индин кетасизлар, бу
 кофирлар бизни кўйиб юбормайди», дер эдилар. Гап-
 лари ҳақ бўлиб чиқди, уч-тўрт кундан кейин бизларни
 ҳе йўқ, бе йўқ, озод қилишди, Эшон бобони эса кўйиб
 юборишмади».

Ботирхон қамоқхонада ёзган шеърларида ўша давр-
 нинг ҳақиқий манзарасини чизади, ўзининг гуноҳсиз-
 лигини, тухмат билан қамоққа олинганлигини ҳақиқат
 қилиб сўрасалар барчаси аниқ бўлишини айтади. Аф-
 тидан, Ботирхон Қарши маҳбусхонасида судсиз, сўроқ-
 сиз 2—3 йил қолиб кетган. Бундай адолатсизликлар
 одатдаги ҳол эканлигини олдинги саҳифаларда икки
 йиллаб сўроқ қилинмасдан ётган маҳбусларнинг Олий
 Судга ёзган аризалари мисолида кўрган эдик. Ботир-
 хоннинг бир ғазалида шундай сатрлар бор:

Эмди мен абёт айлай барча кўрган кунларим,
 Йўлима муштоқ бўлди бир неча дилбандларим.
 Менда ҳам бор эрдилар ини-ого, ёронларим,
 Ушбу уч йилдан буён оқди юракдан қонларим.
 Бул қамоқ шунлоқ экан: ётган еримиз турфа жой,
 Кечаси бир навъи ўтгай, кундузи юз оху вой,
 Чор-атроф темурдан, кўб халойиқ ишидур вой-вой,
 Бир эшиклик уй экан, бўлди қабоҳат ишларим...
 Мадрасаи Хожигаким¹, ўткариб савму² салот,³
 Ким ажал етганлар кишилар бўлдилар мунда момот.

¹ Қарши шаҳридаги Хожа Абул Азиз мадрасаси — ардум (маҳбусхона).

² Руза.

³ Намоз.

Маълум бўладики, Ботирхон қамоқхонада 3 йил ўз тақдирининг ҳал этилишини кутиб ётган. Уч йил, айтишга осон. Бу орада қанчадан-қанча маҳбуслар ўлиб кетади. Бу қадар ваҳшийлик, бедодлик фақат шўронинг, унинг кўр-кўрона фидойиларининг қўлидан келар эди, холос. Ботирхон ғазалларидан бирида ўз қамоқ ҳужраси ҳақида маълумот беради:

Қиссаи маҳбусларни мунда дафтар айласам,
Ётганим ҳам турганимдан эмди абёт айласам,
Ётадур баъзи халойиқ неча тухматлар билан,
Ўткариб умру ҳаётин неча кулфатлар билан...
Ҳозир ётган ерим 23-нчи камерадир гар десам...

Ботирхон қамоқда қанчалар азоб чекмасин, руҳан бардам бўлган. Зеро, у ўзининг бегуноҳлигига қаттиқ ишонган. Бунини ён дафтарга тушган айрим ғазаллар ўз мазмун-моҳияти билан англатиб туради. Масалан, «Ургулай» радиоплакарда ғазалда дард, алам, ситам билан бир қаторда садоқат, ишонч, вафо, шўхчанлик кайфияти сезилиб туради:

Дилбари жоним, сани шаҳло кўзунгдин ургулай,
Донаи холинг ярашган оқ юзунгдин ургулай.
Булбули шўридаман, оҳу кўзунгдин ургулай,
Бир сўраб келсанг мени, босган изингдин ургулай.
Авволан тушганда келдингиз сўраб неча кез,
Эмди йўқламай кетиб, қилган хафангиздин ургулай...

Бу сатрларга изоҳ ортиқча. Шоир ўзининг яқинларини, мумтоз адабиётимизнинг қочирим усулида, шўх ёр тимсолида талқин этмоқда. Шу йўл билан ўзининг руҳиясини баён этмоқда. «Авволан тушганда келдингиз сўраб неча кез», дейди маҳбус-шоир. Ботирхон аввал тушган вақт — биринчи қамалиши 1929 йилда бўлганлигини айтдик. Шоир шунга ишора қилаётир. Бинобарин, у вақтда фуқаролик иши, қотилликка билвосита гувоҳ сифатида ушлаб турилганида, эҳтимол, қариндош-уруғлари билан кўришиб туришга рухсат бўлгандир. Энди, иккинчи марта қамоққа тушганида қўйилган айб жуда оғир — сиёсий тусда эди. Унинг яқинлари билан кўрушуви қатъиян таъқиқлаб қўйилган.

Ботирхоннинг қамоқда ёзган ғазалиётини ҳозир таҳлил қилиш мавруди эмас. Унинг қамоқда кечган кун-

лари, ҳаётининг сўнгги дақиқалари қандай бўлган — шу хусусда мулоҳаза юритиш лозим бўлиб турибди.

Чори бобо Эгамбердиев бу ҳақда билганларини шундай ифода этади: «Қувват Жаббор, Мулло Тилло ва Ботирхон олдин-кейин, бир ой ичида қамоққа олинган эдилар. Қувват Жаббор Қаршидамикан, Тошкентдамикан, аниқ ёдимда йўқ, 47-йил қамоқдан келганда гапириб берувди, Ботирхон билан қамоқда 2 ой бирга бўлган экан. Янглишмасам, бу 1937 йилнинг октябрь-ноябрь ойларига тўғри келади. Ҳойнаҳой, улар Қаршида бирга қамалиб ётганлар. Қувват Жаббор ёш бўлгани учун ҳам уни мамлакатнинг катта қурилишлар бўлаётган ўлкаларига жўнатиб юборадилар. Эшон бобонинг ёшлари, янглишмасам, 59—60 атрофида эди. Мулло Тилло ҳам ёши бир жойга бориб қолган қари киши эди. Мулло Тилло қамоқ жафоларини кўтара олмай, Қарши маҳбусхонасида ўлади. Ботирхон суд бўлгандан кейин Тошкент турмасига ўтказилган бўлса керак».

Қувват Жабборов қамоқдан қайтиб келган пайтларида (1947 йил) Ботирхон хожи билан Тошкент турмасида учрашганлиги ҳақида гапирмаган. Ҳақиқатда, улар дастлабки сўроқ-қамоқ муддатини Қаршидаги маҳбусхонада бирга ўтказганлар. Ботирхоннинг газалида тилга олинган 3 йил ҳақидаги гап кишини бироз ўйлатиб қўяди. Чунки бу ғазалларнинг қачон ёзилганлиги кўрсатилмаган. Фақат «авволан тушганимда» деган гапга асосланиб, бу ғазаллар Эшон бобонинг иккинчи марта қамалиши вақтида яратилган, деган хулосага келиш мумкин. Шундай бўлса, Ботирхон қамоқда 3 йил ўз тақдири ҳал бўлишини кутиб ётган бўлади.

Энди, ён дафтардан яна бир неча сатрларни мақсадимизни ойдинлаштириш ниятида кўчирамир:

Замон ўзгариб дўстлар, бу кун ўзга замон бўлди,
Мусулмон бандаларнинг бошига охир замон бўлди.
Бу кун мен йиғламай найлай, биродарлар, қаён кетай,
Сўроғчилар сўроғ этмай, юрак-бағримни қон этай,
Бу маҳбусхонада, дўстлар, неча мўъмин ўлиб кетди...
Мозорнинг тайини йўқтур, ҳамма хандақ мазор бўлди,
Қазом етса гар мунда, эли ҳешим хабар топмас,
Мани чин меҳрибонларим дунёдан ўтганим билмас,
Неча турлик жафо кўрдим, мента бир дам вафо бўлмас,
Неча вақт мунда ётсам, бирор ҳешим келиб кўрмас,
Кўрарман деб сўроғ этса, дежурнилар жавоб бермас...
Биродар, неча вақт бўлди, мени маҳбусга олдилар,
Эли ҳешимдин ажратиб, юракка доғни қўйдилар.

Яна ушбу мисраларга эътибор қилайлик:

Хароба кунда қолдим, сен худоё, қилмагил ҳайрон,
Мендек хастани йўқлаб келувчиларни қил омон.
Бир ҳафтага озиқ учун кетурса етар олти нон,
Еб-ичиб, ҳақларига айласам мен фотиҳа чиндан.

Бу сатрлар, мазмунидан яхши англашилиб турибдики, Қарши маҳбусхонасида битилган. Шоир ўзининг маҳбус бўлганига кўп вақт ўтганини алоҳида таъкидлайди. Потрон билан Қарши ораси 2—2,5 тош, яъни 16—20 км. Ҳафталик озуқа учун олти нон даркор бўлишини айтмоқда у. Емоқ-ичмоққа зор бўлиш оқибатида туғилган мисралар булар.

Ботирхон хожи икки марта Байтуллоҳни зиёрат қилган, илмли киши бўлган. Унинг ён дафтаридаги шеърлар матнига қараб ҳукм қилганда, у кўпдан қалам тебратиб юрган, Алишер Навоий, Бедил ва яна кўплаб шоирлар ижоди билан таниш бўлган. Айниқса, Ботирхоннинг авлодлари шажарасини билмаслиги мумкин эмас эди. Биз шу нуқтаи назардан, бошига оғир кунлар, қамалиш садоси тушганда у улў бобокалони Ҳазрати Алига, Пайғамбаримизга илтижо қилмадимикан, деган саволни кўнгилдан ўтқариб, ён дафтарни варақлаймиз.

Ботирхон, шубҳасиз, мумтоз адабиётимизни яхши билган. Бадиий асарлардаги ҳамд, наът анъанаси билан у таниш бўлган. Шу боисдан ҳам ғазалларида Аллоҳдан, Пайғамбаримиз Муҳаммад (САВ) Мустафодан мадад сўрайди. Унинг ғазалларидан бири Ҳазрати Алига бағишланган. У, ўзининг улў бобокалонига аҳволи руҳиясини баён қилади, қамоқхонада бошига тушган кулфатлардан додга келади:

Ётарман ушбу ардумга¹, яна ётмоққа тоқат йўқ,
Ки тақдири азал шулдир, мени йўқлар киши ҳам йўқ.
Худовандки раҳм этгил, ўзингдин бошқа ғамхўр йўқ,
Мадад айланг Али, шул вақт турарга ҳеч тоқат йўқ.
Мени маҳбус қилиб қўйди неча бир золим хунхор,
Ҳамма ҳешу таборим мотам айлаб, йиғлашурлар зор.
Ўғил-қизим йиғлаб, айласалар нолалар чун зор.
Қилинг тавбам қабул ё раб, туфайли Ҳайдари Карор.

¹ Маҳбусхона (арестантский дом).

Маҳбус-шоир, шу тариқа, Аллоҳдан паноҳ ва нажот сўрар экан, Ҳайдари Карор туфайли, яъни Али сабабидан унга раҳм-шафқат қилишни илтижо этади. Бошқача айтилса, у Яратганга ўзининг ҳам Али авлодидан эканлигини восита қилади.

Ботирхон хожига шўро қамоғидан қутилиш насиб этмаган экан. Бир умр одамларга яхшиликни раво кўрган, пок ва ҳалол ҳаёт кечирган инсон маҳбусликда оламдан ўтади. Шоирнинг қариндош-уруғлари Ботирхоннинг кейинчалик Тошкент қамоқхонасига олиб кетилганлиги ҳақида гапирадилар. Чори бобо Эгамбердиевнинг хотирлашича, у Тошкентдаги Чигатой турмасига ташланган. Бир нарса дейиш мушкул. Чигатойда қабристон бўлганми, қамоқхона, Ботирхон тақдири ҳақида аниқ бир хабар бўлмагандан кейин, булар чалкаштирилиб юборилган бўлиши ҳам мумкин.

Ботирхоннинг ён дафғаридаги ғазалларда бир хавфни сезгани — ўзга жойларга жўнатиб юбориш эҳтимоли борлиги ишоратлари бор. Қуйидаги мисраларни мушоҳада учун келтириб ўтайлик:

Худоё, жумла мўъминни бу маҳбуслик билан қўйма,
Ўзинг зор йиғлатиб, бошқа вилоятга юбортирма.

Ёки:

Бу турган мусулмонларни ардумдин холос айла,
Ватандин адаштириб, бўлак жойга раво кўрма.

Рўйиддин Акбаровнинг хабар беришича, 30-йилларни яхши биладиган кексалардан бири Тувлиқ бобо шундай гапни айтган экан: «50-йиллар бошида бизни Эски Анҳор каналини қазиш учун ишга олиб борган эдилар. Анҳорни қазиш вақтида (Чироқчи тумани, Кўкдала хўжалиги — *муал.*) ўша ерда бир кекса киши — Аскар бува билан танишиб қолдик. Ўша вақтда у киши яшайдиган хўжаликни Охунбобоев (Чиял) номи билан аташарканлар. У киши мендан қаердан бўласиз, деб сўраб қолди. Мен ўзимнинг Потрондан эканлигимни айтдим. Аскар бувага бирдан жон кирди, ўрнидан туриб мен билан бошқатдан кучоқлашиб кўришди-да, бир зум жим қолиб, Потрондан бўлсангиз, Ботирхон хожини танирмидингиз, деди. Мен, «ҳа» деб жавоб қилдим. Аскар бува: «Мен Ботирхон хожи билан Сибирда бирга қамоқда бўлганман. Мен-ку одам ўлдириб, жа-

вобгарликка тортилган эдим. Ботирхон хожи эса ҳеч бир айбсиз қамаб юборилган экан. Чин мусулмон одам эди, раҳматлик. Қамоқхонада анча вақт бетоб бўлиб ётдилар. Омонатни шу ёқда топширдилар. Биз, Ўзбекистондан қамалиб борганлар уни ювиб, кафанлаб, жаноза ўқиб дафн қилдик. Маъракасини қўлдан келгунча бир амаллаб ўтқарганмиз», деганди.

Аскар бува тез-тез олдимизга келиб турарди. Бир куни бизларни, Ботирхон хожи ҳурмати деб, уйига меҳмончиликка ҳам таклиф қилган эди. Уйига бориб билдикки, унинг иккита аёли бор экан. Мол-ҳоли кўп, чорвачилик билан шуғулланаркан. Анча кексайиб қолган эдилар».

Ботирхўжа қамоқда маҳбуслик ситамларини тасвир этаркан, ўзга жойларга итоб (этап) қилишдан қаттиқ зорланади, ўзини эмас, бошқаларни ўйлаб, нола-фигон чекади:

На бўлдилар ўзга жойда хешу табордин айрилиб,
Ҳеч банда кетмасун итобга кўздин қон тўкиб.

Ботирхоннинг кейинги тақдири қандай бўлган, бу ҳақда бирор-бир ҳужжатни қўлга кирита олмадик. Ким билсин, ўша вақтда «халқ душмани» қилинганларни Сибирга, олис Колимага жўнатиш одатдаги ҳол бўлган эди. На ёш, на сиҳат-саломатлик ҳисобга олинган. Бугун, минг таассуфки, Тувлиқ бобонинг айтган гапларидаги далилларни на тасдиқлаш ва на рад этиш имконияти мавжуд эмас. Бунинг охирига етиш жуда кўп вақтни, катта кучни талаб этади.

Ботирхон хожининг хоки қарда, Тошкентдами ёхуд олис Сибир пучмоқларидами, буни келажак муқаррар этади, деб ишонамиз. Лекин, у кишининг «Мозорнинг тайини йўқтур, ҳамма хандақ мазор бўлди, Қазом гар етса мунда, эли хешим хабар топмас», деган сўзлари айни башорат бўлиб чиқди.

Мир Сайид Фағхулло ва Турсунхон авлоди вакилларининг асримиз бошларидаги аҳволи-руҳияси шундай эди. Потрон, унинг кишилари, шу жумладан, Турсунхон, Низомиддинхон, Ансорхон, Ботирхон шўро зугумига дучор этилди, бу авлоддан қизил салтанат мафкураси туфайли қурбон бўлганлар сонини аниқ айтиш қийин. Қулоқ қилиниб турли тарафларга бадарға этилганлар, олисда жон берганлар қанча...

XX асрга қадар тинч, осуда яшаб, деҳқончилик ва

чорвачилик билан машғул бўлиб, яхши-ёмон тирикчилик ўтказиб келаётган Потрон қишлоғи устида қора булутлар узоқ айланди. Афсуски, бу қора булутлар бутун мамлакатни ўраб олган, шўро дастидан 20—30-йилларда кун кўрган бирор манзил, бирор маъво бўлган эмас. Миллатнинг энг сара, билимли тоифаси қатағон марказида бўлди. Бу қатағон миллатни ўзлигидан маҳрум қилиш сиёсатини ўткарди. Маданият топталди, тарих улоқтирилди. Шўрога мутеълар, манқуртлар керак эди. 30-йилларда у ўзига хос қизил кўзли манқуртларни ярата олди. Ана шу манқуртлар, керак бўлса, ўз яқинларини, қишлоқдошларини, хешу таборларини ҳам сотдилар, шўронинг содиқ итларига айландилар.

Ботирхон хожининг хоки бугунги кунда Потрондан узоқда ётибди. Бу авлоднинг хоки Кулобда, Ҳисорда ва яна бошқа кўп жойларда мавжуд. Улар тириклигида ҳамиша Потронга интилганлар. Ҳатто, хокларини Потронга олиб келишни васият этганлар. Она тупроқ муқаддасдир. Ботирхон хожи ҳам охирги дамларида Потронни кўз олдига келтирган бўлса, наажаб.

ЁН ДАФТАРДА ҚОЛГАН НИДО

«Биз маънавий қадриятларни тиклашни миллий ўзликни англашнинг ўсишидан, халқнинг маънавий сарчашмаларига, унинг илдизларига қайтишдан иборат узвий, табиий жараён деб ҳисоблаймиз»,¹ — деган эди Ислон Каримов. Миллий ўзликни англаш, халқнинг маънавият сарчашмалари илдизларига қайтиш... Дафъатан тасаввурга сиғмайдиган бўлиб кўринадиган бу тушунчалар ҳаётимизда, кўз ўнгимизда муваффақият билан амалга оширилмоқда. Ўзликни англаш, шубҳасиз, ўзи мансуб бўлган халқнинг Курраи Заминда тутган ўрни ва мақомини, босиб ўтган неча минг йиллик йўлини, асрлар давомида шаклланган, ривож топган қадриятларини билмоқ, теран идрок этмоқдир. Ўтмиш улуғвор, бугуни шавкатли, истиқболи порлоқ халқнинг фарзанди бўлиш бахтини тўймоқлик — ўзликни англамоқнинг самарасидир. Зотан, ҳар бир инсон ўзи тобин бўлган элнинг хусусиятларини, сифатини ўзида ташийди.

¹ *Ислон Каримов. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида...*, 137-бет.

Ўзбекистон Республикаси мустақилликка эришгандан сўнг миллий гуруҳ, ифтихор ҳақида очиқ фикр юритиш имконияти туғилди. Шўро салтанатининг мутеълик асосига қурилган идораси зулм, камситиш, охир-оқибатда ўзликдан маҳрум қилишни кўзда тутар эди. Шу боисдан у ўзининг 74 йиллик аянчли тарихида миллатнинг гулини, фузалоларини муттасил қатағон қилди, ҳар ўн-ўн беш йилда оммавий қирғинни амалга ошириб келди. Жонажон Ватанимиз эришган мустақилликнинг қадр-қимматини ҳеч бир бойлик, хазина билан ўлчаб бўлмайди. Президентимиз айтгани сингари, мустақиллик элимиз-юртимизга Аллоҳнинг бемисл неъматидир бўлди. Ўтган етти йил мобайнида қадриятлар бобида тарих кўрмаган улўғвор ишлар амалга оширилди. Тарихимизга бўлган муносабатнинг ҳаққоний йўналиш касб этиши, улўғ алломалар, арбоблар, шоирлар, муҳаддислар номларининг авлодларига шону шараф билан қайтиши мустақиллик мафкурасининг чинакамига инқилобий одимларидир. Баҳоуддин Нақшбанд, Имом ал-Бухорий, Аҳмад ал-Фарғоний, Амир Темур, Улўғбек, Муҳаммад Раҳим Феруз, Аҳмад Яссавий, Сўфи Оллоёр ва яна ўнлаб буюк ватандошларимиз мустамлакачилик ўрнатган камситиш, оёқ ости қилиш, бўҳтонларга чаплаш каби иллатлардан покланиб, ёруғ юз билан халқига руҳан ва маънан қайта олдилар. Шу вақтга қадар диний-мистик, сўфиёна, «реакцион» деб улоқтирилган мумтоз адабиётимиз намуналари, тарихимиз жавоҳирлари катта мундарижада нашр этилмоқда. Булар ҳаммаси Она-Ватан озодлиги мевасидир. Бу сирага Потрон қишлоғи одамларига оид қадимий шажарани, шу шажаранинг асримиз бошларидаги вориси, вакили Ботирхон хожи ва унинг ҳозиргача номаълум қолиб келаётган адабий меросини ҳам дахлдор десак, мақбул бўлади.

Асрлар давомида топталган ҳақиқатни тиклаш осон бўлмайди, албатта. Қизил тузум бадном этган номлар, гарчанд, 50-йиллар охирларида расман оқланган бўлса-да, бу номигагина қилинган тadbир эди. Жаҳон афкор оммаси кўз ўнгига гўё советларда ҳам инсон ҳуқуқлари амал қилмоқда, деган тасаввурни пайдо қилиш учун шу керак эди. Мустақиллик юртнинг фидойи фарзандлари номларини мангуга оқлади. Қабоҳат замони адам бўлди.

Тинкани қуритар даражада узоқ давом этган қизил салтанат ҳалокатидан сўнг вужудга келган, барқарор бўлган Мустақиллик мафкураси аллақачон «халқ душмани» деб ном олган сиёсий уйдирманинг ярим аср танда қўйган чиркин илдизини қўпориб ташлади. Атайдан амалга оширилган бу сиёсий газовот оқибатларига етарли равишда тарихий-илмий, ижтимоий баҳо берилди. Бошқа соҳаларда бўлгани каби, ўзбек адабиётининг ҳам 30-йилларда ноҳақ тухматга гирифтор этилган вакиллари ҳақида бугунги кунда салмоқли тадқиқотлар яратилди, ижодиёти намуналари халққа етказилди. Жумладан, Чўлпон, Фитрат, Усмон Носир, Абдулла Қодирийлар юртимиз озодликка эришгандан кейин ноил этилган эҳтиромни дунё кўриб-билиб турибди. Бу ижодкорлар адабиётимизнинг 30-йиллардаги ўзига хос чўққилари эди. Маълумки, тоғлар нуқул чўққилардангина иборат бўлавермайди. Уларнинг қоялари, ён бағирлари, этаклари бўлади, баланд чўққилар асоси улар ҳисобланади. Зотан, буюк чўққиларгача бўлган масофада турган ижодкорлар тақдири ҳақида ҳам жиддийроқ ўйлаб кўриш ҳозирги пайтда муҳим аҳамият касб этади.

30-йилларда бадном этилган, отилган, қамалган ижод аҳли орасида машҳур ва таниқлилари бўлгани каби, эндигина ижод майдонига кириб келаётганлари, унга ҳавас боғлаб қўлига қалам олганлари озмиди?! Уларнинг шоирлик, ёзувчилик даражаси нечоғлик бўлишидан қатъи назар, биринчи галда, Инсон эканликларини ўйламай, бепарво бўлиш, муносабат билдирмаслик жоизми?! Йўқ, албатта.

Бир неча йиллар бурун 30-йилларда ноҳақ қамалиб кетган Қарши ёки унинг атрофидаги қишлоқлардан бўлган шоир ҳақида элас, узук-юлуқ гаплар қулоққа чалинган эди. Кейинроқ, бир сафар, Қашқа воҳасининг кекса фольклоршуноси, марҳум шоир Чори Ҳамронинг уйида бўлган адабий суҳбатда ҳам 30-йилларда тухматга чалиниб, қамокда ўлиб кетган шоир ҳақида гурунг бўлган эди. Ўша вақтда, ҳар қанча қизиқиш бўлмасин, унинг ҳақида тайинли маълумот олиш, ҳатто, қишлоғи номини билиш ҳам илождан холи бўлганди. Бунда машъум давр билан боғлиқ воқеа-ҳодисаларни атайин, мажбуран унутиш тазйиқи ёхуд кўникмаси қилар ишини қилган эди, шекилли. 30-йилларда қа-

моққа олинган шоир кўпчилигининг, энг ёмони, илм аҳлининг хотирасидан кўтарилган эди. Ким билади, эҳтимол, ўша давр, бадном этилган шоир ҳақида билган нарсаларни айтишдан кўра, эҳтиёт шарт, мулзам бўлишни тақоза этгандир.

Раҳматли Чори Ҳамронинг фавқулодда ғаройиб хотираси бор эди. У бизнинг астойдил қизиқаётганимизни инобатга олдимиз, ҳарқалай, урушдан олдинги йилларда машҳур бўлиб кетган бир тўртликни ўқиб берган ва «бу тўртликни бутун Туркистон билади, ўша йиллар жуда ёйилиб кетган эди», деганди. Бу тўртлик, у кишининг таъкидлашича, 30-йилларда қамалиб кетган, исми-шарифи биз учун номаълум бўлган шоир қаламига мансуб экан:

Йиғламанг, жононларим, турма деган жой бораман,
Гар ҳақиқат қилсалар, тез кунда қайтиб келаман...
Беш яшар, олти яшар қолди менинг болаларим,
Бормикан кўз ёшини суртадиган ёронларим.

Ўша суҳбатдан сўнг ўзоқ вақтга қадар ўзининг ҳақлигига қаттиқ ишонган, адолатга интилган шоир кўз олдимиздан нари кетмади. Қарши ва унинг теграсидаги қишлоқларда бўлиб, кўп кишилар билан шу ҳақда фикр алмашдик. Кексалар, ҳа, шундай шоир киши қамалган деб эшитганмиз, аммо, у қаердан, Нуқрабодданми, Сохтапиёз ёки Ниёзмудинданми, худо ҳаққи, билмаймиз, дейишарди. Айниқса, шоирни дараклаш ишларида бешкентлик таниқли адабиёт муаллими, ҳозирги вақтда фахрийлик таштини сўраётган Тоҳир ака Ғофуровнинг ёрдами, саъй-ҳаракатлари катта бўлди. Тоҳир ака адабиётимиз ва тарихимизнинг чинакам жонкуяри. Осори-атиқаларни кўз қорачуғидай йиғиштириб юрадиган, ўтмишга оид асарларни, қўлёзмаларни тўплаш илинжида куймаланадиган Тоҳир ака бир куни Бешкент теvarак-атрофидаги қишлоқлардан бирида 30-йилларда қамалиб кетган бир эшон киши ҳақида дарак топганлигини, унинг қамокхонада шеърлар ёзиб турганлигини эшитганлигини айтиб қолди. У киши, ўшанда унинг исми-шарифини Қодирми, Ботирми ёки Қиличми, деб айтишганини ҳам таъкидлаган эди. Номаълум шоирнинг қишлоғи, исми-шарифи аниқ бўлмаётган эсада, унинг яшаганлиги, қамалганлиги ҳақиқат эди.

1988 йилнинг илк баҳори эди. Қарши дорилфунунининг (собик педагогика институти) ўзбек адабиёти

кафедрасида «Шарқ юлдузи» журналида босилаётган «Кеча ва кундуз» (Чўлпон) романи ҳақида фикрлашиб ўтирар эдик. Гап айланиб, тагин 30-йиллар жабрдийдаларига дўнди. Яна ўша, Қарши атрофида яшаган маҳбус шоир тилга олинди. Биз Чори Ҳамродан эшитганимиз юқоридаги тўртликни айтиб, мулоҳазаларни, қидирув натижаларини айтдик. Натижалар эса — ҳеч нарсаси эмасди. Таассуфли хулосадан сўнг, кафедрамизнинг кекса ва таниқли олими, марҳум фольклоршунос Абдимўмин Қаҳҳоровнинг кўзлари чақнаб, беихтиёр ўрнидан туриб кетди. «Биродарлар, биласизми, — деди қувониб, — менда бир ён дафтарча бор. 1965 йили Фафур Фулом Қаршига келганда, раҳматлик Ориф ака Икромов билан унга ҳам кўрсатган эдик. Фафур Фулом ён дафтарчадаги ғазалларга кўз югуртириб, «зўр экан», деб хитоб қилганди», деб қолди...

Абдимўмин ака, Аллоҳ уни раҳмат қилган бўлсин, шу гапдан кейин ён дафтарчани бизга тақдим этди. Мана ўша, кўпдан бери изига тушиб юрганимиз маҳбус-шоир ён дафтарчаси. Вақтида Фафур Фуломнинг назари тушган, мўъжазгина, жигарранг муқовали, шўро даврида расм бўлган ён дафтарча. Буюк шоиримиз 65-йилда «зўр экан» деб баҳолаган шеърлар ва унинг муаллифи ҳақида ошкора гапириш ҳали тасаввурга сиймасди. Йўқса, вақти-вақти билан Муқимий, ёинки, Фурқатдан бирор ғазал топилиб қолгудек бўлса, биринчилардан бўлиб уни мағбуот саҳифаларида ёритадиган, изоҳлайдиган шоир бу гал жим қолмас, ҳатто, уни Абдимўмин ака қўлида қолдириб ҳам кетмас эди. 37-йилнинг қурбонлари аллақачон бу оламни тарк этиб кетган бўлсалар-да, уларнинг руҳи кимларнидир ҳамон безовта қилар, улар ҳақида гап очишни ёқтирмаслик сабаблари шунда эди.

Ён дафтарча кўп қўлдан-қўлга ўтганлиги унинг увода бўлиб қолганидан англашилиб турарди. Ён дафтарчани эҳтиёт қилиб олиб юрган кишилар уни мутолаа қилганлар, айримлари нималарнидир ёзган. Хусусан, бўш қолдирилган 1-бет ёзуви билан ғазаллар хатида тафовут бор. Ғазаллар чиройли арабий настаълиқ хатида, жуда саводли ёзилган. Ён дафтарчадаги дастлабки шеърларни ўқир эканмиз, ўн уч йил аввал Чори Ҳамронинг уйида бўлган суҳбатда фикр юритганимиз маҳбус-шоир билан юзма-юз келганимизни англадик.

Қарши шаҳри, маълумки, 1925 йилдан то 1936 йилгача машҳур олим, дин арбоби, драматург Маҳмудхўжа

Беҳбудий номи билан аталган. Беҳбудий шахрида 20—30-йилларда иккита қамоқхона бўлган. Ҳозирги кунда вилоят ўлкани ўрганиш музейи бўлиб турган Хожа Абдулазиз мадрасаси «Ардум» — маҳбуслар уйи, маҳбусхона (арестантский дом) деб юритилган. Ундан жануброқдаги (оралиғи юз қадамча келади) Қиличбек мадрасаси эса «Думзак» — қамоқхона (дом заключенных) дейилган.

Устоз муаллим Ҳайит
Ашуров.

Ён дафтарчадаги йигирма бешта ғазалу мухаммаслар орқали ўзини эҳтиёткорлик билан таништираётган шоир ардумнинг, яъни Мадрасаи Хожа (Абдул) Азизнинг 23-камерасида (ҳужраси) тутқун бўлиб ётган Ботирхўжа Икромхўжа ўғлидир.

Ботирхон хожининг қамоққа олингунига қадар (у киши олдинги саҳифаларда айтилганидек, икки марта — 1929 ва 1937 йилларда ҳибсга олинган) бадиий ижодда нималарга эришганлиги бизга қоронғу. Эҳтимол, у киши бунга қадар мумтоз адабиёт ошуфтаси бўлиб, шунчаки машқлар қилиб юрган, ўзи-

ни шоир деб санамаган ҳамдир. Лекин, мавжуд ғазаллар бадииятига қараб ҳукм қилганда, у жуда саводхон, мумтоз адабиётни теран билган киши бўлган. Ён дафтарчада маҳбус-шоирнинг ўзи ижод қилган шеърлардан ташқари Завқий, Алмаий, Ҳазиний, Шавқий, Хислат сингари XIX аср охири — XX аср бошлари адабиётимизнинг пешқадам намояндалари ижодидан ҳам намуналар берилган. Ён дафтарчадаги бешта шеър ана шу шоирлар қаламига мансуб.

Ботирхон хожи дард-алам, ўкинч билан ўзининг қамоқхонадаги аянчли ҳаётини баён қилар экан, орасира юқорида тилга олинган шоирларнинг ғазалларини ёд қилади. Бу, эҳтимол, мусибатни енгиллатиш учун қилингандир. Ҳар ҳолда, Завқийнинг «Юзингни кўрсатиб аввал» деб бошланадиган ғазалининг келтирилиши маҳбус-шоирнинг руҳиясига мос, соғинч ҳисси билан ғазалнинг мантиғи уйғундир.

Ён дафтарчадаги аксар шеърларга «Холис» тахаллуси қўйилган. Шу билан бир қаторда, ора-тура Хўш, Хўшануф (Хўшанов), Қодир деган исми-шарифлар ҳам учрайди. Ботирхон хожи, афтидан, қамоқхонада узоқ муддат қолиб кетганида, қутилишга умид боғлаб, Холис тахаллусини (Холос, озод бўлиш, қутилиш маъносида) қабул қилган кўринади. Хўшанов, Қодир исмлари билан боғлиқ шеърлар ҳақида нима дейиш мумкин?

Биз бундан ўн йил муқаддам қўлимиздаги ён дафтарчадаги шеърлар ва унинг муаллифи ҳақида «Қашқадарё ҳақиқати» газетасида «Ён дафтарда қолган нидо»¹ деган каттагина мақола эълон қилган эдик. Ўша вақтда, дастлабки таассуротларга асосланиб, шеърлар муаллифи Қодир Эгамберди ўғли бўлса керак, деган хулоса чиқаргандик. Айтилганидек, ҳақиқатда, икки-уч шеърда Қодир исми учрайди. Ён дафтарнинг 56-саҳифасида арабча ёзувлар орасида лотин ҳарфида «Қодир Эгамберди ўғли» деб ёзиб ҳам қўйилган. Дастхат жуда хунук. Арабча настаълиқда битилган шеърлар жуда чиройли хуснихатда, ниҳоятда саводхон ёзилган. Олдинроқда айтилгани каби, «Хўш», «Хўшанов» ён дафтарнинг биринчи саҳифасидаги шеърда берилади. Бу шеър арабча ёзувда бўлса-да, ён дафтарча ичидаги шеърлар хатидан жиддий фарқ қилади. Аввола, хат анча хунук, саводлилиқ даражаси ҳам паст. Мана ўша шеър:

Хўшануф, аҳволи зорингни қилибсан, йиғлагил,
Дўсту душман дастидан ҳар кеча чандон йиғлагил,
Дўсту душман на қилур аллоҳга ёлбор, йиғлагил,
Охиратнинг хавфидан ҳар кеча-кундуз йиғлагил,
Йиғламай найлай ёронлар, маҳбуси бечораман.

Ён дафтарчадаги иккинчи шеър ҳам шу дастхат билан ёзилган. Фикримизча, бу икки шеър очиқ қолган биринчи саҳифага кейинчалик шу, ўзини Хўшанов деб атаётган киши томонидан ёзиб қўйилган. У ҳам, шеърнинг мазмунидан англашиладики, маҳбус бўлган, Ботирхон хожи билан ҳужрадош, дейиш мумкин. 5-бетда «Ғазали дигар маҳбусони» деган сарлавҳа остида «Худовандо, ўзинга така айлаб, нола-зорим бор», деган шеър келади. Бу ерда эътиборни «ғазали дигар маҳбусони» — «маҳбусларнинг бошқа (яна бир) ғазали» де-

¹ Поён Равшанов. Ён дафтарда қолган нидо. «Қашқадарё ҳақиқати», 1988 йил 12 ноябрь.

ган жумлага қаратиш ўринли бўлади. То 30-бетга қадар бўлган шеърлар сарлавҳасида шу сўз такрорланади. Бунни қандай тушуниш керак? Агар шеърлар бир киши томонидан ёзилганда эди, «ғазали дигар маҳбуси» — маҳбуснинг бошқа ғазали» тариқасида келарди. Бундан, бир ҳужрадаги маҳбуслар навбатма-навбат шеър ёзибдиларда, деган хулосага келиш мумкин бўларди. Лекин, ундай ҳам эмас. Чунки, 1-бетдаги Хўшанов номидан ёзилаётган шеърдан буёғи, яъни 3-бетдан то охирига қадар бир ёзувда, чиройли дастхатда шеърлар битиладики, уларнинг муаллифи бир кишию, ёнидаги маҳбуслар номидан ҳам шеър тўқиган, дейиш адолатдан бўлади. Бизда шундай тахмин борки, қамоқхонадан ён дафтарчани ким олиб чиққан деган савол туғилгудек бўлса, эҳтимол, уни ана шу маҳбус Хўшанов олиб чиққандир, Ботирхон Тошкентга жўнатиб юборилган бўлса, дафтарчани унга омонат топширгандир, деб ўйлагинг келади. Дафтарча унинг қўлида қолгач, очиқ қолган биринчи бетга ўзича ғазал битади. Бу ғазал бадий савияси ибтидоий, машқ даражасида эканлигини муҳаммас шакли ва унинг қофияси хусусида кўриниб туради.

Қодир Эгамберди ўғли ҳам Ботирхон хожи, Хўшанов билан камерадош бўлган, саводли, чамаси, шўро хизматида бўлиб, кейин урилган (шўро давридаги энг оммавий истилоҳ) ва қамоққа тушган бўлса керак. Ботирхон хожи унинг номидан ҳам ғазаллар тўқиган. Бошқача айтилса, маҳбуслар дарди-ҳасратини айтганлар, Ботирхон уларни шеър билан ифода этган.

30-саҳифадан кейин берилган ғазаллар тепасида «Ғазали дигар» — бошқа ғазал (шеърларни бир-биридан ажратиб туриш учун шу сўз ёзилган, одатда, ғазалларда сарлавҳа бўлмайди) дейилади.

Агар бир сабаб бўлмаганда, биз ҳам, шунингдек, шу воқеадан огоҳ бўлган адабий жамоатчилик ҳам Ботирхон хожининг шоирлик истеъдодидан беҳабар, қамоқхонада ёзилган ғазаллар муаллифи Қодир Эгамберди ўғли, деган фикрда қолган бўлармидик. Бироқ, ҳақиқат қийинчилик билан бўлса-да, барибир, юзага чиқмай қолмас экан. Бунга қуйидаги воқеа сабаб бўлди.

1998 йил баҳорида ушбу сатрлар муаллифининг уйига Қарши ёғ-экстракция корхонасининг бошлиғи Раҳматуллохон Ўроқов ташриф буюрди. Уни бизнинг хонадонга бошлаб келган жиҳат ота-боболари шажараси ва у ҳақда маслаҳатлашиб олиш эди. Шажарани кўр-

дик, ноёб ҳужжат эканлигига амин бўлдик. Раҳматуллохон ўз авлодларидан бири, амакиси Ботирхон хожи ҳақида гапириб, у кишининг 37-йилда ноҳақ қамалганини, ҳибсда ётган йилларида шеърлар ёзганлигини айтиб қолди. У шундай деди-да, папкаси ичидан угада бўлиб кетган ён дафтарча чиқариб, узатди. Не кўз билан кўрайликки, бу ён дафтарча бизга Абдимўмин Қаҳҳоров 1988 йил баҳорида берган дафтарчанинг аини ўзи эди!

Раҳматуллохондан дафтарчани олиб, унинг дастлабки шеърларига кўз югуртириб, беихтиёр жойдан ирғиб туриб, китобхонамизга югурдик. «Қодир Эгамберди ўғли» деб алоҳида жилдга солиб қўйилган, уни излаб тополмагандан сўнг, ҳафсала пир бўлиб, ташлаб қўйганимиз қоғозлар ичидан дафтарчани олиб, Раҳматуллохонга бердик. У киши биздаги дафтарчани қўлга олиб, ҳайратдан лол қолди. Ё тавба, дафтарчалар-ку ўхшаш бўлиши мумкин, бир фабриканинг маҳсулидир, лекин унинг ичидаги ёзув, шеърлар бирхиллигини демайсизми?!

Эҳтиросни бир амаллаб босдик-да, қатъий ишонч ҳосил қилиш учун икки дафтарчадаги шеърларни бири-бирига солиштира бошладик. Биздаги нусхани А. Қ. (Абдимўмин Қаҳҳоров нусхаси), Раҳматуллохондаги нусхани Р. Ў. (Раҳматуллохон Ўроқов нусхаси) деб белгиладик.

А. Қ. нусхасида, жумладан, қуйидаги 19 мисралик шеър бор:

Худовандо, ўзинга така айлаб, нола-зорим бор,
Бу ҳасратхонада ётиб, дилимда армоним бор,
Бу маҳбуслик билан ётсам, билмам, не гуноҳим бор,

Чуқурлик бул қаронғу уйда раҳм эт ўзинг дўст-ёр,
Сахарлар туриб, ё раб, ўзинга така қилган бор.
Нечук йиғламай дўстлар, гирифтори адам бўлдум,
Бу дунёи бебақо ичра неча турлук жафо кўрдум,
Кечиб аҳли аёлимдин, мусофирликда юрдум...

Энди, шу шеърнинг Р. Ў. нусхасидаги вариантини кўздан кечирайлик. Шеърда маълум ўзгаришлар, сўзлар ўрни алмашганидан ташқари, ҳажм жуда катта. Маълум бўладики, шеър мухаммас шаклида ёзилган бўлиб, 8 банддан иборат. Демак, 40 мисра бўлиши керак. Аммо, 5- ва 7-бандларда охириги мисра ёзилмаган ва

38 сатрдан иборат бўлиб қолган. Мухаммас қуйидагича бошланади:

Худовандо, ўзинга айлаб нола, зорим бор,
Бу ҳасратхонада ётсам, билмам, не гуноҳим бор,
Бу маҳбуслик билан, ё раб, дилимга армоним бор,
Чуқурлик бул қаронғу уйда раҳм этгил ўзинг, саттор,
Сахарларга туриб, ё раб, ўзинга таъя қилгон бор.

Кўринадики, бир шеърнинг икки хил намоиши. Чамаси, бири қоралама — мусовада, иккинчиси қайта ишланган, пишитилган варианты. А. Қ. нусхасидаги вариант мукамал, бадий жиҳатдан анча юксак. Бироқ, дафтарга у тўлиқ кўчирилмаган, атиги 19 мисра. Р. У. нусхасида шеър нисбатан тўлиқроқ, аммо, бадий жиҳатдан бўш. Бундан шундай хулоса чиқариш мумкинки, Ботирхон хожи биринчи марта қамоққа тушганида шу мухаммасни ижод қилган, иккинчи марта ҳибсда ётганида уни хотирлаган ва иккинчи ён дафтарга кўчирган. Кўчириш асносида шеърнинг ҳамма сатрлари эсга келмаган бўлиши мумкин.

Дафтарлардаги шеърлардан яна баъзи бирлари қайта ишланган, бундай шеърлар ҳам унисиди, ҳам бунисиди такрорланади. Масалан, А. Қ. нусхасида мавжуд қуйидаги мухаммасни кўздан кечирайлик:

Замон ўзгариб дўстлар, бу кун ўзга замон бўлди,
Мусулмон бандаларнинг бошига охир замон бўлди,
Ўзини билган эрларга қиёматдин баттар бўлди,
Ҳам ўз қилмишидин бул арастонга дучор бўлди,
Ҳам хеш-ақробадин ажралиб, кўрмоққа зор бўлди.
Бу маҳбуслик билан жумла халойиқ дод-вой айлар,
Қиёмат ваҳмидин аъзом теракнинг баргидек титрар,
Сўроғчилар сўроғ этса, ўзинг қилмагил мустар,
Бу дунё то у дунё, эй худоё, биз ғариблар васлингиз излар,
Изидин келган одамни кўролмай интизор бўлди.

Ушбу шеърнинг Р. Ў. нусхасида берилган варианты ҳам қараб чиқайлик. Шеър тубандагича:

Замон ўзгариб дўстлар, бу кун ўзга замон бўлди,
Мусулмон бандаларнинг бошига охир замон бўлди,
Ўзини билган эрларга қиёматдин баттар бўлди,
Ҳамма ўз қилмишидин бул арастонга дучор бўлди,
Ҳамма хеш-ақробадин ажралиб, кўрмоққа зор бўлди.

Бу маҳбуслик билан жумла халойиқ дод-во айлар,
Қиёмат ваҳмидин аъзом теракнинг баргидек титрар,
Қиёмат кун сўроғчига, илоҳи, қилмагил мустар,
Бу дунё то у дунё, эй худоё, биз ғариблар

васлингиз излар,

Изидин келган одамни кўролмаи интизор бўлди.

Муқояса этилганда, айтарли тафовут йўқ. Бироқ Р. Ў. нусхада қиёмат сўроғчилари — охирот ҳисобкитоби кўзда тутилса, А. Қ. нусхасида тўғридан-тўғри терговчилар, қамоқхона сўроғчилари зикр этилади. Аниқроқ айтилса, бу вариант қайта ишланган ва ҳаётийлаштирилган. Олдинги шеърда бўлгани каби, Р. Ў. нусхасидаги вариант ҳажми катта — 10 банд, 49 мисра (1 мисра тушиб қолган), А. Қ. нусхасида 9 банд ва 44 мисра (бунда ҳам бир сатр етишмайди). Тағин юқоридаги хулосани қайтаришга тўғри келади: мухаммас кейинчалик хотирланган ва қайта ёзишда олти сатр унутиб қолдирилган.

Шу иккита шеър иккала ён дафтарчада такрор келади, қолган ғазалларда бу ҳол кўринмайди. Р. Ў. нусхасида шеърлар бадий жиҳатдан анча заиф. Бу эса, муаллифнинг бадий ижод билан яқиндан бошлаб шуғулланганлигини тахмин қилишга асос беради. А. Қ. нусхасидаги ғазаллар бадий қуввати, қофия ва вазн жиҳатлари анча пишиган, бу шеърлар соҳибининг ижодда маълум тажриба ҳосил қилганлиги очиқ-ойдин кўзга ташланиб туради. Дарвоқе, вақт нуқтаи назаридан фикр юритиладиган бўлса, Ботирхон хожининг биринчи қамалиши билан иккинчи ҳибсга олиниши орасида қарийб 7—8 йил кечади. Биринчи бор шўро қамоғининг азоб-уқубатларини тотиб кўрган маҳбус, шубҳасиз, унинг домига яна бир бор илинганида, бунинг устига, ўша даврнинг энг даҳшатли жинояти — сиёсий айб қўйилганида, босиб ўтган ҳаёт йўлини кўз олдидан ўтқаришга, ҳаёт ва момот масалаларига бутун вужуди, билими, тушунчасини сарфарбар қилиши тайин эди.

Ён дафтарлардаги шеърларни қиёслаш, солиштириб ўқиш пировардида шу нарса ойдин бўладики, олдинда айтилганидек, Ботирхон қамоқхонада ётганида қўлга қалам олишга иштиёқ сезади:

Қанча вақт бўлди бу ерда истиқомат айладим,
Ётишимдин бул қамоқда охири зор айладим.

Бу зор-шеърый сатрлар эди. Эҳтимол, у билан бир хужрада йиллаб тақдири ҳал бўлишини кутган кишилар уни шунга ундагандир. Бундай дейишимизга сабаб бор. Р. Ў. нусхасидаги бир шеърда бефарзанд маҳбус тилидан ҳазин мухаммас битилади. Бу шеър бизнинг қўлимиздаги дафтарда йўқ. Ўша шеърни келтирамиз:

Солибдур ҳар дарахт мева, кўрарсиз гардани хамни,
Меваси бўлмаган дарахт каби ўлур ул одамни...
Бу ўттиз икки ёшда бесамарлик дардин тортарман,
Шу дамгача юриб даштга бу дам Думзакда ётарман,
Халос этса худовандим, ким деб уйга борарман,
Борур йўлимдин оздириб шу дам Думзакда ётқиздинг.
Бу маҳбусликда ётганда сўраб келса ўғул яхши,
Ҳамма хеш, ёр-дўст ичра Хўшни беўғул қилдинг.

Шеър ўттиз икки ёшга кирган, бефарзанд киши — Хўш номидан айтилаётир. Маълумки, Ботирхон хожининг ўғил-қизлари, набиралари кўп бўлган. Бунинг устига, у биринчи марта қамалганида ҳам ёши 40—50 оралиғида бўлган. Шеърлар бошқа бировлар номидан айтилгудек бўлса, уларнинг сарлавҳаси ўрнига «Ғазали дигар маҳбусон» деб белги қўйилганлиги сабаби ҳам шу билан изоҳланади. Бошқа маҳбусларнинг номидан айтилаётганлиги гўё шу билан таъкидланади. Яна бир эътиборга лойиқ томонни ҳам эсдан чиқармаслик лозим бўлади. Ботирхон хожи 1929 йилда қамалиб, ундан қутилиб чиққанидан то 37-йилга қадар орадан бир неча йил ўтади. Шубҳасиз, у бу йилларда ҳам (айниқса, қишлоғидан кетишга мажбур бўлиб, мусофирлик азиятларини чеккан пайтларида ҳам) қалам тебратган бўлиши табиий. Афсуски, Раҳматуллохонда сақланган ён дафтарча бус-бутун эмас, унинг 1/3 қисмигина сақланиб қолган. Ботирхоннинг қамоқда ва, умуман, шеърлар битганини Чори бобо, у кишидан анча авваллар, қамоқда Ботирхон хожи билан бирга бўлган Ҳалифа эшон — Акбархонлар айтган. Рўйиддинхон Ҳалифа эшон бобонинг Ботирхон шеърларидан айтиб берганлигини яхши эслайди. Ботирхон хожининг ўғли Бурхонхон ҳам оталарининг ғазаллар айтишини ҳафизасида сақлаган. Биз ён дафтарчадаги айрим шеърларни ўқиб берганимизда бу киши бошқача аҳволга тушиб, узоқ жим қолдилар. Сўнг, «ҳа, бу шеърларни эшитганман», деб кўзларига ёш олдилар.

Ботирхон хожи «Холис» тахаллусини ҳам қамоқхо-

нада, қатъий ишонч билан айтиш мумкинки, иккинчи бор ҳибсга олинганида қабул қилган. Чунки, биринчи дафтарчада (Р. Ў. нусхаси) берилган шеърларда ҳали биз бу таҳаллусга дуч келмаймиз. Аммо, бизнинг нусхада (А. Қ.) «Холис» таҳаллуси билан ёзилган ғазаллар, мухаммаслар асосий кўпчиликни ташкил этади. Иккинчи йиллаб судсиз, сўроқсиз қамоқда ётиш ҳар қандай одамдан ниҳоятда улкан сабр-тоқатни, метин иродани талаб қилади. Ботирхон хожи бир мухаммасида бу ҳақда шундай дейди:

Ушбу уч йилдан буён юракдан оқди қонларим,
Бул қамоқ шундоқ экан: ётган еримиз турфа жой,
Кечаси бир наъви ўтгай, кундузи юз оҳу вой,
Чор-атроф темурдан: қуб халойиқ вой-вой.

Ён дафтарчадаги шеърларда таржимаи ҳол билан боғлиқ бўлган чизгилар ҳам анчагина. Бунда бир жиҳатни аралаштириб юбормаслик лозим бўлади: Холис таҳаллуси билан битилган ғазаллар, мухаммаслар бево-сита Ботирхон таржимаи ҳолига дахлдор бўлган далилларни қамрайди. «Маҳбусларнинг бошқа ғазали» сарлавҳаси остида ёзилган шеърлар ҳужрадош бўлган маҳбуслар аҳволи-руҳиясини, ҳатто ҳаёти лавҳаларини ифода этади. Ботирхоннинг айрим ашъорини мазмун-моҳиятига қараб, унинг иккинчи бор қамалганида ёзган деб айтиш мумкин бўлади. Масалан, «Ургулай» радиф ғазалда:

Мен ётарман ушбу ардумига кечаси зор-зор,
Бир келиб берсанг салом ҳамшодлигингдан ургулай.
Авволян тушганда келдингиз сўраб бир неча кез,
Эмди йўқламай кетиб, қилган хафангиздан ургулай, —

дейилади. Аниқ ифода этиляптики, шоир ўзининг ёру биродарларига мурожаат қилиб, аввал қамоққа тушганимда (1929 йил) келиб, ҳолимдан хабар олиб турардинлар, иккинчи мартасида йўқламай қўйдинлар, деб гиналамоқда. Биз учун бу ғазалда муҳим таржимаи ҳолга оид далил — унинг олдин ҳам ҳибсга олинганлигининг акс этишидир. Шўро қамоқларининг 30-йиллардаги зулми ваҳшиёна тусда бўлганлиги ҳақида матбуотда, шу даврга оид турли нашрларда етарли даражада кўрсатиб берилган. Ифво, туҳмат, «дебсан» асосида «халқ душма-

ни»га айлантирилган юзлаб одамлар ойлаб-йиллаб суд-сиз, сўроқсиз ётишга, жабру ситам чекишга маҳкум этилган. Ботирхон ён дафтарчаларидаги шеърларда шу давр қамоқхонасининг даҳшатли манзараси чизиб берилади:

Шикоят айлайин, дўстлар, бу дунё жабру зулмидин,
Халойиқ бошига тушган мусибат, неча жабридин.
Кеча-кундуз ётиб мунда — темир панжаралик уйда
Қиёматдек бўлиб бул кун, юраклар бўлди пурхун.

Ёки:

Мадрасаи Хожа азизга ётамиз зиндон бўлиб,
Ким ётур неча халойиқ дийдаси гирён бўлиб,
Шайху мулла, хўжаю босмачи, ўғри бир бўлиб,
Ишимиз бўлди қабохатким, хато фасона бўлса.

Ёки:

Қиссаи маҳбусларни мунда дафтар айласам,
Ётгани ҳам турганимдан эмди абёт айласам,
Ётадур баъзи халойиқ неча тўхматлар билан,
Ўткариб умру ҳаётин неча кулфатлар билан,
Баъзига бир йил бўлубдир, баъзига уч йил тамом,
Барча қилган ишларим оху надомат субҳи шом...

Инсон хор бўлган ўша 37-йил қизил фашизмнинг энг қутурган даври эканлиги далолат этилган. Маҳбус-шоирнинг журъатига қойил қолмай бўлмайти. Унинг шеърлари ошкор бўлса, қисмати нима билан тугашини каромат қилиш ҳожат эмас. Қамоқхонада — ҳаёт ва момот аросатида турган Ботирхўжа (Ботирхон, Холис) ҳақ гапни айтишдан, барибир, тийила олмаган. У шўро сўроғчиларини жаҳаннам мункарнакрларига ўхшатади. Мункарнакрлар-ку, майит қабрга қўйилиб, одамлар маълум масофага узоқлашгач, сўроқни бошлаб юборар экан. Қизил терговчилар эса ойлаб-йиллаб сўроқ қилмас, айби нелигини билмаган бегуноҳлар минг ўйловда ётишга, тақдири қандай ҳал этилишини кутишга, хуллас, но-маълумликка маҳкум этилган бўлардилар:

Сўроғчилар сўроғ этмай, юрак-бағримни қон этай,
Бу маҳбусхонада, дўстлар, неча мўмин ўлиб кетти,
Ўзинг фикри қил, Ботир, навбат сенга ҳам етти...

Ҳибсда сақланаётганлар озиқ-овқатдан қаттиқ тан-қислик кўрганлар. Буни маҳбус-шоирнинг: «Хароба кунда қолдим, сен худоё, қилмағил ҳайрон, Мендек хастани йўқлаб келувчиларни қил омон. Бир ҳафтага озиқ учун кетурса етар олти нон, Еб-ичиб, ҳақларига мен фотиҳа айласам чиндан», деган сатрлари тасдиқ этиб турибди.

Қамоқ нозирларининг ашаддий бераҳмлиги, кал-таклашлар маҳбусларни додга келтирган. Арз қилиш, шикоят билан мурожаат этиш амалда бўладиган иш эмасди. Маҳбуснинг бирор жойи шикаст топса, бемор бўлса ҳам ҳеч ким аҳволинг нечук демаган:

Ариза, илтимос қилсак лачалликка¹ дежур бермас
Бирор жойинг шикаст тобса, бу дўхтурлар келиб кўрмас,
На дардим борин билмай, бу орқадин укол қилди...

Қамоқда «неча турлик жафо кўрган» маҳбус-шоир қариндош-уруғларини кўришга зор бўлади. Уни кўришга келганларга рухсат берилмайди. Таъкидланганидек, маҳбуслар орасида шўроларга фидойлик билан хизмат қилган, вақти-соати келиб, ўзлари ҳам амал мавқедан тушурилиб, уй-жойидан мосуво этилган кишилар ҳам бўлган. Шу жиҳатдан диққатни жалб этадиган бир шеър бор. Уни Ботирхўжа таржимаи ҳолига даҳлдор, шунингдек, хужрадош бошқа маҳбус номидан ёзилган дейиш ҳам мумкин. Чунки, шеърда аниқ саналар бор. Афсуски, қўлимизда Ботирхўжанинг таржимаи ҳоли мавжуд эмаслиги бу ҳақда аниқ хулоса чиқаришга монеълик қилади.

Ўша шеър А. Қ. нусхасида қуйидагича:

Ҳукумат жабрини кўрмай дедим, қочтим қутулмадим,
Орадин неча вақт ўтиб, Кулоб шаҳрида ушландим.
24-йилда тутиб амри ҳукуматни,
Бухорога борибон ўқидим шуройи мактабни...
Ўқидим, ишладим, бир неча йиллар ўтти ўртадин,
Орадин олти йил ўтти, гуноҳим ошти ҳомундин,
Не қилмиш ишни мен билмай, қочибман ушбу Қаршидан,
Икки йилдан зиёд бўлди тутибман камроқ амрингдан.

Бироқ, Раҳматулло Ўроқов (Р. Ў.) нусхасида бу шеър қуйидагича кўринишда ифода этилади:

¹ Начальник — бошлиқ.

Ҳамма халқ ноласин кўрмай дедим, қочтим қутулмадим,
Орадин неча вақт ўтти, мусофирликдан ушландим.
24-нчи йилда... (ўчиб кетган)
Бухорога борибон ўқудим шўровий мактабни.
Ўқудим, ишладим, бир неча ишлар ўтти ўртадин,
Орадин олти йил ўтти, гуноҳим ортти ҳомундин.

Айтиляптики, шўро ҳокимиятининг дастлабки йилларида шеър муаллифи ҳукуматдан узоқроқ туришни авло билади. Ўша йиллари шўро давлати кимга жабр қилиши мумкин эди? Шубҳасиз, ўзи гумонсирайдиган зиёли, бой, руҳоний, эшон, мулла, шунингдек, янги тузумга қарши руҳдаги кишиларгада, албатта-да. Муаллиф дастлабки қораламада, чамаси, ўзининг қўлга олиниши жойини мусофирчиликда деб ноаниқроқ айтишни лозим кўради, шеърни қайта ишлаш ёхуд қайта кўчириш давомида, бу жойни аниқ қилиб, Кулоб деб кўрсатади. Кулобнинг Ботирхўжа авлодига қанчалик алоқаси борлиги олдинги қисмларда айтиб ўтилди. Потрон сайидларининг Кулоб билан алоқаси кўп асрлик тарихга эга эди. Табиийки, биз Ботирхўжа шўро дастлабки келган йилларда Кулобга кетган ва ўша ердан махсус ушлаб келинган дейиш фикридан узоқмиз. Бир лекини бор. 1929 йилда Потронда Мейлихон ўлдирилиши муносабати билан ҳақиқий айбдорлар билан бир қаторда шубҳа остига олинган эшонлар ҳам ҳибсга ташланади. Бунда, Йўлдошнинг қочганлиги ҳақида элас маълумотлар учрайди. Эҳтимол, маҳбус-шоир Мейлихон воқеасидан сўнг бир муддат Кулобга кетишга мажбур бўлгандир?! Шундай десак, 1924 йилда ҳукумат ишига майл билдириш, Бухорога бориб ўқиш (афтидан, олти ойлик муллимлар курси), шўро мактабида ишлаш каби далилларни қандай шарҳлаш лозим бўлади? Ботирхўжа шу ишларни қилганми? Яна тасдиқ ҳам, инкор ҳам мушкул. Бу ҳақда, қолаверса, Ботирхўжанинг 20—30-йиллардаги ҳаёт йўли ҳақида деярли маълумот йўқ. Фақат уни қишлоқда 36 йил имомчилик қилган, дейиш билан чекланилади. Ботирхўжа бир умр болаларни ўқитиш билан шуғулланган. Масалан, дейлик, шўро унга болаларни янгича усулда ўқитасан, бунинг учун Бухорога бориб шўро мактабида таҳсил — малака ошириб келасан, деган бўлсин. У киши рад этиб, қочган ҳам дейлик. Охир, шунга рағбат кўрсатган бўлса-чи? Чунки кўп руҳонийлар шўронинг дастлабки йилларида у билан озми-кўпми ҳамкорлик қилган-ку?

Фақатгина 20-йилларнинг охирларига келиб, шўро заминга оёғини маҳкам тираб олгандан сўнг, бундай ҳамкорликнинг кераги бўлмай қолади. Шеърда Қарши шаҳри тилга олинаётир. Эҳтимол, у Қаршида ишлашга мажбур бўлгандир. Ҳарҳолда, таржимаи ҳол чизгилари босим бўлган бу шеърнинг ижодий тарихини аниқлаш зарурати сақланиб қолади.

Шоир Ботирхўжа Холис Икромхўжа ўғли мудом ўзининг ҳақлигига, бегуноҳлигига ишониб яшаган. Аксинчқилобий тарғибот учун Қувват Жабборов, мулло Тилло Қўлдошевлар билан бир вақтда (1937 йил 12 ноябрь) ЎзССР Жиноят Кодексининг 66-моддасига кўра айбланиб қамоққа олинган Ботирхўжа (Ботирхўжа сал кейинроқ, кузда ҳибсга олинади. Қувват Жабборов иккинчи бўлиб, 8 июнда қамалади, мулло Тилло эса, тахминан 3—4 июнда қўлга олинади. Ботирхўжа Ширкентда, кўздан панада юрганлиги учун кейин қўлга тушади) дастлабки вақтларда нима сабабдан тутқун бўлиши сабабларини билмаган кўринади. Чунки у «Оқ хўроз — қизил хўроз» уруши, чойхонадаги суратларга мих қоқиш воқеаларидан тамомила беҳабар эди. Мулло Тиллога, Қувват Жабборга қарши уюштирилган туҳмат уни ҳам ўз гирдобига судраб кетади.

Шу сабабли ҳам Ботирхўжа «бу иш янглишдан бўлган, туҳмат, олдинги сафардагидек, иғво фош бўлиб, тез орада қутилиб кетаман», деган фикрда бўлган. Шу тафаккур меваси бўлган илк ғазалларда ҳали ўкинч, умидсизлик сояси кўзга ташланмайди:

Дилбари олам, сени шаҳло кўзунгдин ургулай,
Донаи холинг ярашган оқ юзунгдин ургулай.
Лабларинг гулгунчадек, шакар забонинг мисли қанд,
Кокулинг анбар сифат, ширин тилингдин ургулай.
Қошларингиз жилвагардур, кўзларингиз нағмагар,
Бир сўраб келсанг мени, босган изингдин ургулай.

Бироқ, кунлар кетидан кунлар ўтади, ойлар йилларни етаклаб ҳам келадики, маҳбусликда ётган шоирнинг тақдирини адолат билан ҳал этадиган кимса топилмайди. Энди, аста-секин унинг шеърларида фиғон кучаяди, ҳасрат, дард-алам, норозилик овози баралла янграй бошлайди:

Эмди мен абёт айлай барча кўрган кунларим,
Йўлимда муштоқ бўлди бир неча дилбандларим.

Менга ҳам бор эдилар ини, ого, ёронларим,
Ушбу уч йилдан буён оқди юракдин қонларим...

Ҳақиқатнинг кўзи кўр, адолатнинг ўзи йўқ, номи
бор замонда бундан бўлак яна нима бўлиши мумкин
эди? «Кори туҳматга тушиб, зиндондан айрилмаган»
Ботирхўжа Холис, қандай бўлмасин, умид билан
яшайди. Умид шамининг милтираб туриши, назари-
мизда, шоирнинг бегуноҳлигига бўлган чексиз ишончи
эди:

Таърифи маҳбуслик ёзмоққа ҳолат менда йўқ,
Гар ҳақиқат қилсалар, ҳаргиз жиноят менда йўқ.

Ботирхўжа ўзининг туҳматга учраганлигини яхши
билади, уни шу куйга гирифтор қилган каслар ҳам
унга аён:

Эй Худо, раҳм этиб, мушкулим осон айлагил,
Ҳам мени душманларим банди зиндон айлагил,
Йўлларига эли хешин зори гирён айлагил,
Онасин онамдайин бағрин бирён айлагил,
Душманимни қўйибон, мени арастон эттилар.

Ён дафтардаги шеърлардан бирида шоир укасининг
уни кўргани келганлигини, аммо ака-укалар учраша
олмаганлигини хуноб бўлиб ёзади. Шунингдек, охириги
бир ғазалда ўғлининг йўлига кўз тикканлиги ҳам ифо-
да этилади:

Икки кўзим равшани жоним болам келмайдур ҳеч,
Ё онасин қўйинидин як бора айрилмайдур ҳеч,
Ё киши йўқлик учун ардум йўлин билмайдур ҳеч,
Онажоним йўлида дийдамни гирён эттилар.

Ботирхўжанинг кенжа фарзанди Бурҳонхон 1929
йилда туғилган эди. Бу вақтда 8 ёшлар чамасида эди.
Унинг ёш эканлиги, бирор киши билан бошлашиб кел-
маса, ардумни тополмаслиги кўнгли ўксик отага юпанч,
далда бўлади чоғи.

Қамоқда узоқ вақт хорлик тортган шоир, пировард
натижада, адолатсизликлар сабабини тушуна бошлайди.
Шул боисдан у «ушбу жойдин чиқмоғим бўлди мени
хавфу хатар», деган хулосага келади. Шундай бўлса-да,
у ўзининг ноҳақ туҳматга дучор этилганлигини, умр

бўйи пок ва ҳалол яшаганлигини, ҳақиқат қилиб текшириб кўрсалар, барча қилган ишлари хиёнатлик эмаслиги қатъият билан уқдиришни лозим топади:

Бул қамоққа ёта-ёта дийда қуритдим мен бу кун,
Завқи шавқимдин жудо бўлган гуноҳкорман бу кун.
Ҳамдлиллоҳ, мунда мен ўғри эмас, каззоб эмас,
Чин ҳақиқат қилсалар, айтган сўзим ёлғон эмас.
Барча қилгон ишларим ҳаргиз хиёнатлик эмас,
Текшириб гар кўрсалар, айтган сўзум ёлғони йўқ.

Ботирхўжа ўзига қўйилган сиёсий айблар моҳиятини чуқур англаган. Шунинг учун ҳам, «барча қилган ишларим ҳаргиз хиёнатлик эмас», деб алоҳида уқдирмоқда. Ўзининг қамоқдан қутилиб чиқишига кўзи етмаган, ҳатто, ўзга юртлардами, қаерладир қолиб, «мозорнинг тайини йўқтур, ҳамма хандақ мазор бўлди, Қазом гар етса мунда, эли хешим хабар топмас», деб нидо қилган шоир ўзининг бегуноҳлигини авлодларига айтиб кетишни асосий мақсади деб билган кўринади.

1937 йилнинг 12 ноябрида Потрон қишлоғидан аксилинқилобий тарғиботда айбланиб қамалган Қувват Жабборов, мулло Тилло Қўлдошев ва Ботирхўжа Икромхўжаевлар устидан суд ҳукми чиқазилган. Қувват Жабборов 8 йилга кесилиб, Архангельскда жазо муддатини ўташга жўнатиб юборилган. Мулло Тилло Қўлдошев қамоқда бандаликни бажо келтиради. Ботирхўжа суд ҳукмидан сўнг ҳам, нима сабабдандир уч йил давомида Қаршида, Хожа Абдул Азиз мадарасасининг қамоқхонага айлантирилган ҳужрасида тутиб турилган.

Сталин даврида сиёсий қатағонга учраган, қамоқ ва лагерларда чиритиб юборилган, бегуноҳ кишилар «Халқлар отасининг» ўлиmidан кейин, 50-йиллар охирларида фуқаро сифатида оқланган, айбсиз деб эълон қилинганди. Ботирхўжа Икромхўжа ўғли ҳам Ўзбекистон ССР Олий Судининг 1971 йил 8 январда қабул қилган қарорига асосан гуноҳсиз деб топиллиб, оқланган эди.

Ботирхўжа фожеаси — халқ фожеасининг бир зарраси, унинг бир инсон тақдиридаги ифодаси эди. Бу фожеа гирдобида бутун бир қишлоқ, қариндош-уруғлар қолиб келдилар. Ботирхўжа руҳан барҳаёт. У ёзиб қолдирган асарлар шўро қабоҳатиға айблов бўлиб, абадий янграб туражак.

МАТОНАТ СИНАЛГАН ЙИЛЛАР

Ўттизинчи йиллар охирида кўтарилган қора қуюн Шўролар Иттифоқи деб аталган қизил салтанат ҳукми остидаги улкан ҳудуд бошида эврилиб ҳўлу қуруқни барабар домига тортди. Миллатнинг асл фарзандлари бадном этилди, гуноҳсиз отилди, зиндонларда чиритилди. «Халқ душмани» деган даҳшатли тамға — шиор остида ўтказилган оммавий қиргин мавсуми тугар-туғамас, ундан-да даҳшатлироқ яна бир тўфон кўтарилди — немис фашистлари иккинчи жаҳон урушини бошлаб юбордилар. Қарийб беш йил давом этган, инсоният тарихида бемисл ўлимга сабаб бўлган уруш катта-кичик аҳоли манзиллари сингари Потрон қишлоғи бошига ҳам янгидан-янги кулфатлар ёғдирганди. Қишлоқнинг уруш ва ундан кейинги тўрт-беш йил ичида кечирган ҳаёти алоҳида бир тарих. Бу тарихни варақлаш навқирон ёшида фронтга кетиб, жанг майдонларида ҳалок бўлган йигитлар жасоратидан ҳикоя қилган бўлур эди; уруш ортида кеча-кундуз меҳнат қилган, қорни ёлчиб тўймаган, оч-юпун, дала-дашда, ўроқда, қаҳрамонона ишлаган хотин-қизлар шижоатидан сўйлаган бўларди; шу билан бирга, хувиллаб қолган қишлоқда ўзини хон, ўзини бек деб ҳисоблаган, айшу ишрат йўлига кириб, диёнатни унутган, аёлларни таҳқирлаган, отга судраган, қамчи билан саваган айрим раҳбарлар тубанлигидан дарак берган бўлур эди. Зада бўлган юракларни нохуш хотиралар билан қайта бошдан хомуш қилмоқчи эмасмиз. Қолаверса, шўро мафкураси таъсирида 20-йилларда ноқ бир-бирига ёв бўлиш руҳида «тарбия» кўрган (қишлоқларимизда асрлар давомида бўлиниш бўлмаган, иттифоқ, мувофиқ бўлиш, ҳашар қилиш, диёнат, ўзаро ҳурмат ҳукм суриб келган) қишлоқнинг собиқ раҳбарлари аксарияти бугун орамизда йўқ. Уларнинг элга қайишганлари, инсофли ва ҳалол ишлаганлари ҳамон ҳурмат билан тилга олинади, аксинча, амал тегиб, ўзини йўқотган, оғир йилларда зулмга ружу қилганлари қилмишлари ҳам гапирилмай қолмайди. Бир сўз билан айтганда, яхшилик ҳам, ёмонлик ҳам унутилмайди. Яхши ишлар саналганда яхшилик қилиб ўтган кишиларнинг авлодлари суюнади, албатта. Ёмонлик ҳақида гап борганда, билиб-билмай, шу ишга қўл урганларнинг ортида қолганлар мулзам тортади. Қайтар дунё деб шуни айтадиларда.

Потрон қишлоғининг урушдан кейинги манзарасига бирров кўз ташлайлик. Қишлоқ ҳудудида «Ғайрат» ва «Ихтиёр» жамоа хўжаликлари фаолият кўрсатишда давом этаётганди. Урушдан кейинги дастлабки ойларда қишлоқ хўжалигини тиклаш ишларига катта аҳамият берилади. Хўжаликларда тутчиликни ривожлантириш диққат марказида туради. Жумладан, 1945 йилнинг кузида «Ғайрат» хўжалиги иккита тутзорни янада кенгайтиради, 2000 мингта янги кўчат қадалади. Бунгача мавжуд тутлар сони 2336 та бўлган. «Ихтиёр» хўжалигида ҳам икки таноблик тутзор бўлиб, унда 1546 тўп тут парваришланган. Шу йили 1608 янги ниҳол¹ экилади.

Вайронагарчилик урушини бошдан кечирган мамлакатда айниқса таълим тизими издан чиққан эди. Бешкент тумани ижроия қўмитасининг 1945 йил 21 августда бўлган йиғилишида қабул этилган «тумандаги мактаблар таъмирининг тамомланиши ҳақида» қабул этилган қуйидаги қарор ҳам буни далолат этади:

«Туманимизда 1945/46 ўқиш йилида 33 та мактаб жорий ва тўлиқ таъмирдан чиқарилиши лозим бўлса 21 августгача 11 та мактаб тўлиқ таъмирдан чиқарилди. Қолган 26 мактабнинг бари оммавий шувоғдан (сувалган) чиқарилган бўлиб, арава билан таъминланмаганлиги натижасида Хўжа Ҳайрон қишлоқ шўросидан оҳак ташиб етиштирилмаган. Потрон тўлиқсиз ўрта (директори Тўраев, хўжалик раиси Темиров) мактаби ҳам шундай аҳволда ётмоқда».²

Ҳосилот раиси Қарши Шарипов.

Хўжаликка яқинда Расул Темиров раис бўлиб келган эди. Бу ҳақда туман ижроия қўмитасининг 1945 йил 16 февралда бўлиб ўтган йиғилиши қарорида сўз боради. Туман ижроия қўмитаси «Қаҳлак қишлоқ шўроси раиси ўртоқ Темировнинг берган аризасини кўриб чиқиш ҳақида» алоҳида қарор қабул

¹ ҚВДАҚБ, 31-жамгарма, 1-рўйхат, 124-иш, 2-нарақ

² Ўша жойда, 17-нарақ.

қилади: «Каҳлак қишлоқ шўроси раиси ўртоқ Темиров Ўзбекистон пахтакорларининг 2-Қурултойи номидан ўртоқ Сталинга ёзилган мактубдан илҳомланиб, ғаллачиликдан мўл ҳосил олиш ва чорвачилик маҳсулдорлигини оширишда хизмат қилиш учун «Ғайрат» колхозига раис бўлиб ишлашни талаб қилган. Бундан аввал ҳам «Ғайрат» колхозига раис бўлиб ишлаган даврларида колхозчиларнинг меҳнат кунига 8—10 сўмдан пул, 4—5 килограммдан дон бериб келган, ғалла ва пахтадан юқори ҳосил олган, берган аризасини кўриб, туман ижроия қўмитасининг президиуми ҳал қилади: Каҳлак қишлоқ шўроси раиси ўрт. Темировни берган талаби қондирилсин, шўро раиси вазифасидан озод қилинсин, Каҳлак қишлоқ шўроси «Ғайрат» колхозига раис қилинсин, умумий мажлисга тавсия қилишни ўрт. Хўжаевга топширилсин».¹

Туман ижроқўмининг раиси Темирхўжаев ва масъул котиби Хўжаевлар имзолаган бу қарор амалга ошади. Туман ижроия қўмитаси «раис қилинсин» деб қарор чиқаради, айни вақтда, «умумий мажлисга тавсия этишни» ҳам унутмайдилар. Шўро ҳукмронлик тизимининг катта-кичик ишининг ҳаммаси, одатда, халқ номидан бажарилар эди-да. Бу гал ҳам шу таомилга риоя қилинади. Бу даврда Потрондаги иккинчи хўжаликда Эшнаев раис бўлиб турган эди. 1945 йилнинг 30 январида бўлган туман ижроқўми йиғилиши «Ғайрат» хўжалигининг раиси Аслонов камомад қилганлиги учун вазифасига лойиқ эмас деб ҳисоблайди. Аслонов камомади учун 19 бош қўй тўлайди.

«Каҳлак қишлоқ шўроси «Ғайрат» хўжалигининг собиқ раиси ўртоқ Аслонов растрати учун 19 бош қўй берган бўлса-да, колхознинг янги раиси, тафтиш комиссия, ҳисобчиси 11 бош қўйни даромад қилган. 8 бош қўйни даромад қилмаганлиги учун мазкурлардан 8 бош қўй ундирилсин».²

Бу қарорнинг ифода жиҳатига эътибор берайлик. 1933 йилнинг 26 январида «Ғайрат» хўжалигининг раиси Аслон Раҳим ўғли 119 сўм (бир пуд зиғир пули) ўзлаштирганлиги учун қамоққа олинган эди. Орадан 12 йил ўтиб, шундай камчиликка йўл қўйган раис 19 бош қўй тўлаш билан қутилаётир. Қарорларнинг «ти-

¹ Ўша жойда, 62—63-парақлар.

² Ўша жойда, 64-парақ.

ли» ҳам бу йилларга келиб бироз юшай бошлаган эди.

Туман ижроия қўмитаси Расул Темировни «раис қилинсин» деб қарор қабул қилганда, хўжалик аъзоларининг меҳнат кунига 8—10 сўмдан пул берган, деган важҳни келтиради. «Ихтиёр» ва «Файрат» хўжаликлари меҳнатчиларининг даромади доимо паст бўлиб келганлигини бир мисолда кўрсатиш билан чекланамиз.

«Ихтиёр» хўжалиги 1940 йилда 497, 1941 йилда 662 центнер дон етиштиришга эришган. 1940 йилда хўжалик аъзоларининг бир меҳнат кунига 0,100 гр. дан, 1941 йилда 0,150 гр.дан¹ ғалла берилган, холос. Бундай ҳисоб қилганда, хўжаликда йил бўйи муттасил ишлаган меҳнаткаш йиллик иш ҳақиға 1940 йилда 38 кг, 1941 йилда эса 45 кг ғалла олишға муваффақ бўлган. Хўжаликнинг 1940 йилдаги пул даромади 44922 сўм, 1941 йилда 87661 сўмни ташкил этган. Шу пуллардан 1940 йилда 14062 сўм, 1941 йилда 31029 сўмгина хўжалик аъзоларига иш ҳақи сифатида берилган. Аниқроқ айтилса, 1940 йилда бир меҳнат кунига 0,48 тийин, 1941 йилдан эса 0,92 тийиндан пул берилган.

Хўжаликда умумий ишға лаёқатлилар 130 кишидан иборат бўлиб, уларнинг 44 тасини катта ёшли эркеклар, 66 тасини хотин-қизлар, 20 тасини болалар ташкил этган. Лекин, амалда ишлайдиганлар 11 киши бўлса-да, улардан фақат 6 таси ишға жалб этилган. Хўжаликдаги аҳволни тасаввур қилиш учун қуйидаги рақамларға эътибор бериш лозим бўлади: 1941 йилда, оғир уруш кетаётган бир пайтда хўжаликда 2—3 норма бажарувчилар 20 киши, нормани уддалаётганлар 100 киши бўлган.

Қишлоқда болалар туғилиши паст даражада бўлган. Битта боғча номиға мавжуд эди, 9 та бола рўйхатға олинганди. Хўжалик маданий ишлар учун 2366 сўм² ажратганди.

Бешкент туманида урушнинг тинкани қурутувчи дақиқалари, кунлари, ойлари ва йиллари ўтган сари оилалар қашшоқлашиб бораётган бўлса-да, фидокорона меҳнат давом этарди. Одамлар ўзи емай, киймай, топганини фронтға жўнатарди. Туман меҳнаткашларининг матонатига, иродасига орадан шунча йиллар кечиб, оғир кунлар унут бўлган эса-да, бирибир, тасаннолар айт-

¹ ҚВДАҚБ, 31-жамгарма, 1-рўйхат, 111 а-иш, 15-варақ.

² Ўша жойда, 15—19-парақлар.

май илож йўқ. 1943 йилда тумандаги умумий хўжаликлар сони 7845 та бўлиб, шундан жамоа хўжаликларидаги оилалар сони 7326 тани ташкил этарди. Одамлар қўлида бу пайтда 3087 бош қорамол, 31581 та¹ қўй-эчки бор эди.

Урушнинг ниҳоятда даҳшатли кечган, оғир йилларида Потрондаги икки хўжаликни Аслонов (1941 йилдан, «Ғайрат»), Ҳайитов (1942 йилдан, «Ихтиёр») раис сифатида бошқарадилар. Шўронинг таҳқирловчи сиёсати, афсуски, мамлакат тақдири ҳал бўлаётган уруш йилларида ҳам заррача пасаймаган, аксинча, янада қаттиқроқ, янада шиддатлироқ тусга киради. 1943 йилда, масалан, туманда шахсий томорқалар ўлчаб чиқилади. «Ғайрат»даги 127 хўжаликнинг бирортасида ҳам бир қарич ортиқча ер аниқланмайди, «Ихтиёр»да 94 хўжаликнинг 9 тасида ортиқча томорқа борлиги (ҳаммаси бўлиб, 0,49 га) ошкор этилиб, у тортиб олинади. Умуман, бу вақтда Қаҳлақ қишлоқ шўросига қарашли колхозларда 558 та хўжалик бўлиб, шулардан 44 таси 5,05 га ерни² томорқадан зиёд фойдаланиб келганлиги аниқланади.

Ўзбекистон меҳнат аҳли уруш йилларида ғалабага қанчалик улкан улуш қўшганлигини баҳс қилиш ҳожат эмас. Потронда қимирлаган тирик жон фронт учун ишлаган. Потронликлар тортган азоб, очлик, қаҳатчилик ўша давр учун одатдаги ҳол эди. Уруш тугагандан сўнг потронликлар ҳам кўп қатори рағбатлантирилади, нишонларга тавсия этилади. Нишондор потронликларнинг исми-шарифларини бугун биз катта эҳтиром билан тилга олиб ўтамиз: Йўлдош Эгамбердиев, Ҳасан Боймуродов, Мамат Аҳмедов, Худойқул Исломов, Минаввар Худойқулова, Хўжам Омонов, Иззат Хўжамова, Аҳмад Хўжамов, Шозот Зулпиева, Ҳайдар Ҳазратқулов, Шароф Ҳазратқулова, Алим Отамуродов, Исоқ Авазов, Санам Муродова, Орзиқул Маматов, Ширин Ибойдуллаев, Шариф Норбўтаев, Бозор Шарипова, Зайнаб Шарипова, Очил Ҳамроев, Омон Ҳамроев, Улуғ Ҳасанова, Жўра Қўзиев, Қурбон Рўзиев, Розик Норқулов, Элмурод Тангриев, Қоракўз Элмуродова, Очил Элмуродова, Ҳаққи Тоғаев, Анна Холманов, Жума Ҳусанов, Иззат Қўзиева, Қурбон Бўриев, Новват Қурбонова, Ойдин Намозова, Худойқул Ҳасанов, Ойимҳол Худойқулова, Қора Раҳимов, Ўғил Раҳимова, Хўжақул Жў-

¹ ҚВДАҚБ, 31-жамгарма, 1-рўйхат, 112-иш, 5-варақ.

² Ўша жойда, 117, 172-варақлар.

раев, Берди Тўрақулов, Курбонали Бердиев, Курбон Бердиева, Ҳасан Боймуродов, Кунсулув Ҳасанова, Шакар Ражабова, Ражаб Сатторов, Чори Юсуфов, Турсун Чориева, Жабби Мўминов, Муҳтарам Пирназарова, Хушвақт Жоббиева, Пирназар Бобомуродов, Кенжа Эргашев, Ҳадича Эргашева, Қарши Шарипов, Роҳат Қаршиева, Бозор Қаршиев, Аҳмад Юсуфов, Яхши Аҳмадов, Худойберди Мамонов, Иззат Худойбердиева, Мадат Умаров, Мирза Пиримқулов, Норжон Омонова, Ширин Мирзаева, Шодмон Рўзиева, Тувлик Ибодов, Турсунтош Ибодова, Рўзимурод Омонов, Меҳмон Рўзимуродова, Пир Ибойдуллаев, Бойқиз Пиримова, Турди Отамуродова, Бекназар Отамуродов, Йўлдош Найзаев, Роҳат Йўлдошева, Ихлим Эрназарова, Курбон Қўлдошев, Турди Курбонов, Назар Мирзаев, Мақул Назарова, Алиқул Жабборов, Бодам Алиқулова, Рўзи Йўлдошев, Турди Йўлдошев, Жўра Дунонов, Ниёз Эшнаев, Эшна Қўлдошев, Норой Ниёзова, Полвон Бердиев, Файзи Полвонова, Санам Ражабова, Барот Азимов, Қўзи Эрназаров, Тоза Қўзиева, Турсун Йўлдошев, Бадал Омонова, Оймат Мўминов, Имом Бобомуродова, Жума Имомов, Шарвола Жумаева, Шер Авазов, Уғил Ўроқова¹ ва бошқалар. Бу биргина «Ихтиёр» хўжалигидан нишонга сазовар этилган кишилар. Шу вақтда хўжаликни Мирзаев бошқарган, ҳисобчи Боқиев бўлган. Афсуски, архив ҳужжатларида «Ғайрат» хўжалигидан орден ва нишонларга тавсия этилган хўжалик аъзолари рўйхати сақланмаган.

Потрон хўжаликларида 1945 йилда ҳам мол-ҳол, чорва сони салмоқли эди. Масалан, «Ғайрат» жамоа хўжалигида қўйлар 1179 та, эчкилар 89 та, отлар 27 та, 123 қорамол, 10 туя, 42 эшак мавжуд бўлса, «Ихтиёр»да 1085 қўй-қўзи, 52 эчки, 15 от, 8 туя, 18 эшак, 78 қорамол² ҳисобда эди.

Ғалабадан сўнг хўжаликларнинг қаддини ростлаш учун кураш қизғин тус ола бошлайди. Давлат ҳам уларга техникавий жиҳатдан катта «ғамхўрлик» кўрсатади — 1947 йилда «Ғайрат» хўжалигига 1 дона сепаратор³ ажратилади. Пароканда бўлган, деярли ташлаб қўйилган мактаблар иш бошлайди. 1947 йил 23 июнда туман ижроия қўмитаси «7 ёшдан 15 ёшгача бўлган болаларни ўқитишда ота-оналарнинг ва ҳамда қишлоқ шўро-

¹ ҚВДАҚБ, 31-жамгарма, 1-руйхат, 121-иш, 1—9-варақлар.

² Ўша жойда, 120-иш, 48-варақ.

³ Ўша жойда, 141-иш, 10-варақ.

лари, жамоа хўжаликлари жавобгарлиги ҳақида»¹ қарор қабул қилади.

Силлани қуритган уруш тугаганига икки йил бўлаётган эса-да, негадир хўжаликлар ўзини тиклаб ололмаётган, ҳамон қишлоқларда камбағаллар, очликдан шишиб ўлаётганлар учраб турарди. Шу сабабли туман раҳбарияти муҳтож хўжаликларга — оилаларга тариқ сотишни уюштиради. Жумладан, 1947 йилда «Файрат» хўжалиги 4 центнер, «Ихтиёр» 3 центнер тариқни² ейдиган нарсаси йўқ оилаларга беради.

Ниҳоят, 1948 йилга келиб, Каҳлак қишлоқ шўроси ҳузурида кутубхона қуриш учун ташаббус бошланади. Қишлоқ шўросига қарашли жамоа хўжаликлари 3 хонали кутубхона қурилишига маблағ ажратиш учун қарорлар қабул қилдилар. Масалан, «Файрат» хўжалигининг 1948 йил 5 августда бўлган умумий йиғилишида жами 64 нафар хўжалик аъзоси қатнашиб, шу мақсад учун 8000 сўм ажратишни³ маъқул топади. Шунингдек, «Ихтиёр» хўжалигининг 41 аъзоси ҳам 5 август куни бўлиб ўтган умумий мажлисда кутубхона қурилишига 8 минг сўм пул йиғиб беришга қарор қилади.

1948 йил 5 сентябрда туман ижроия қўмитаси «Туман ўқитувчиларининг август Кенгаши томонидан «Мактабларга ном бериш ҳақида» қабул қилинган қарор тўғрисида» ҳал қилувчи фикрни айтади. Ижроқўм фармойиши билан тумандаги 30 мактабдан 24 тасига «социализм йўлбошчиларию», рус ва совет адабиётининг буюк намояндалари исми-шарифлари берилади. Фақат 6 мактабгагина (Улуғбек, Муқимий, Навоий, Ҳамза, Охунбобоев, Намуна) Ўзбекистонга дахлдор номлар⁴ раво кўрилади, холос.

Урушдан кейинги йиллар иқтисодий-ижтимоий тадрижи силсиласига назар ташлар эканмиз, вақт ўтган сари шўро давлатининг қаттиққўл ва бераҳмликка асосланган сиёсати яна кучга тўла бораётганлигини, буни хўжаликларда тагин юзага чиқа бошлаган бўшот, қамот сингари таҳликали ҳолатлар мисолида тасаввур қилиш қийин бўлмайди. Архивда қалашиб ётган жилдлар ичида, жумладан, «Ихтиёр» жамоа хўжалигининг 1948 йилда бўлган умумий йиғилишлари қарорлари сақланмоқда. Биз шулардан фақат бирини — 23 июнда 83 киши

¹ Ўша жойда, 18-парақ.

² Ўша жойда, 147-иш, 32-парақ.

³ Ўша жойда, 31-жағғарма, 1-руйхат, 149-иш, 116-парақ.

⁴ Ўша жойда, 150-жилд, 27—28-парақлар.

иштирокида бўлиб ўтган мажлис қарорини шарҳлаб ўтиш билан кифояланамиз. Бу йиғилишдан, афсуски, 30-йилларнинг совуқ нафаси келаётгандек, шу руҳ сўзловчилар нутқида ўз ифодасини топгандек туюлади.

Қўйчилик фермаси мудир Худойқул Исломов умумий йиғилишда сўз олиб, «қурғоқчилик бўлди. Колхоз раиси Мирзаевга қўйларни Чироқчига олиб борайлик деб кўп айтдим, у қарши бўлди. Натижада ем-хашаксиз қолиб 165 қўй ўлди. Мен, Мирзаевни колхоз раислигидан олиб, ўрнига аввалдан раис бўлиб ишлаб келган Назар Мирзаевни раис қилиб беришни талаб қилман»,¹ дейди. Биз бироз олдинроққа кетиб, бир жиҳатни айтмоқчимизки, 1949 йилнинг 5 апрелида бўлган умумий йиғилишда «Ихтиёр» жамоа хўжалиги аъзолари (85 киши қатнашган) Худойқул Исломов ҳақида фикр билдириб, унинг ферма мудир бўлиб ишлаганда 15 бош қўйни нобуд қилгани учун бўшатилагани, пахта бригадири бўлгандан сўнг ҳам ишни барбод бергани сабабли, колхоз уставининг 12-моддасига асосланиб «бригадирликдан бўшотиш, колхоздан чиқариш, томорқасини олиш»² ҳақида қарор чиқаради. Умумий йиғилиш қарорини жамоа хўжалиги раиси Авазов, котиби Мирзаевлар имзолаган.

Худойқул Исломовнинг бўшатилишига қадар ҳали ўн ойча вақт бор, у бу вақтда оёғини маҳкам тираб, 165 қўйнинг ўлиб кетишида сабабчи деб ҳисоблаётгани раис Омон Мирзаевни вазифасидан бекор этиш таклифини бермоқди. Тафтиш ҳайъати аъзоси Амир Отақулов раис ҳақида янада ваҳималироқ гапларни айтишга жазм этади: «Мирзаев Омон ўз атрофига растратчи, колхоз мулкини талон-торож қилиб, суд ҳукми билан кесилиб ва растрат (камомад — *муам.*) қилиб қочиб кетганларни колхозга бригадир қилиб қўйиши натижа-сида колхозимиз бутунги аҳволга учради. Масалан, колхозда 1-бригадир бўлиб ишлаган Норбўтаев Шарип аввал колхозда скалот (омбор — *муам.*) мудир бўлиб ишлаб 36000 сўм растрат (камомад — *муам.*) қилиб суд ҳукми билан кесилиб кетган эди. Қамовдан келгандан кейин, 1946 йилда колхоз правленияси раиси Мирзаев (уни) бригадир қилиб қўйди. Шунинг учун колхозга келган уруғликлар тўғри ерга тушмасдан ва колхоз раиси бу бригадир билан келишиб буйруқни ҳисобчига ёз-

¹ ҚВДАҚБ, 31-жамгарма, 1-руйхат, 151-иш, 163-парақ.

² Ўша жойда, 161-парақ.

дирмасдан раиснинг ўзи ёзиб... ерга давлатни кўрсатган норма сепилмасдан ҳосили бўлмади. Колхозни 2-бригада бошлиғи Зулпиев Ўроқ колхозда ферма мудирини бўлиб ишлаш даврида колхозни ферма молларидан сотиб ва ўғирлаб 2400 сўм растарат ва колхозни талаб ўзи Становат (Сталинобод — Душанбе — муалл.) кўчиб кетган эди. Бу... расратчи ҳам колхозга бир неча ойлари ўтиб қайтиб келгандан кейин колхоз раиси Мирзаев колхозга 2-бригадир қилиб қўйди».¹

Йиғилишда Омон Хўжамов, Худойкул Маматов, тафтиш хайъати раиси Хўжакул Жўраевлар ҳам сўзлаб, Омон Мирзаевнинг ўқитувчи бўлганлиги сабабли деҳқончиликни яхши бошқара олмаганлигини айтадилар. Хуллас, Омон Мирзаев ўрнига Шер Авазов раис, Ўроқ Зулпиев ўрнига Полвон Бердиев, ҳосилотликка Ҳаққи Тоғаевлар сайланадилар. Хўжалик ишидан бўйин товлаб юрган Мавлон Маматов томорқасидаги ғаллани тортиб олиш, колхоз низомидан ошиқча ерга ғалла эккан Рўзимурод Омонов, Зубайр Қўзиев, Эрназар Қурбоновлар етиштирган ҳосилни умумлаштириш ҳақида алоҳида қарор қабул қилинади. Шунингдек, 1948 йил 20 июнга қадар 1-квартал меҳнат минимумини бажармаган 7 колхозчини судга беришга келишилади.

Бу гаплар урушдан уч йил ўтгандан сўнг, 1948 йилда бўлаётир. Ҳамон ўша, 30-йиллардаги бўлиниш, бир-бирига ташланиш, айбдорни ахтариш васвасаси давом этади. Қизил салтанат идора усулининг энг разил, энг қабих йўлини танлаган эди. Бу, мустамлакачиларга жуда қўл келадиган «бўл ва идора қил», деган шиорга асосланиш эди. Большевиклар аслида йўртакдан бўлиниш туфайли чиққан эдилар. Шу боисдан ҳам улар оилада ака-укаларни, қишлоқда жамоани, вилоятларда бутун бошли тоифаларни бир-бирига қарши қилиб қўйдилар. Бу асорат шўронинг энг сўнгги кунларига қадар тараққиёт ва эрк оёғига урилган кишанлар бўлиб келди. Шу боисдан хўжаликнинг умумий йиғилишида бир-бирини ёмон отлиқ қилиб нутқ сўзлаган потронликларни айблашдан жуда узоқмиз. Давр ўзи шуни талаб қиларди, шундай демаслик иложи йўқ эди. Бу оддий, меҳнаткаш одамлар, раҳбарлар, бригадирлар кечани кеча, кундузни кундуз демай хўжалик иши деб ҳаракат қилганлигини жуда яхши тасаввур қиламиз. Омон Мирзаевни бўшатиш уларга эмас, туман раҳба-

¹ Ўша жойда, 163—164-парақлар.

риятига зарур бўлиб қолган, у эса ўз иродасини хўжалик вакиллари оғзидан ифода этишни, ҳаммасининг халқ номидан ижро этилишини хоҳлар эди...

1948 йилнинг 23 феввалида туман ижроия қўмитаси «Ғайрат» хўжалигининг йиллик ҳисоботини муҳокама этган. Шундан баъзи рақамларни келтириб ўтиш маъқул кўринади. Хўжалик 47600 меҳнат куни сарфлашни режалаштирган бўлса-да, амалда 43087 меҳнат куни ишланган. 15 киши меҳнат минимумини бажармаган. Ҳар гектар жойдан 850 кг. дон олиш мўлжалланган бўлса-да, бу кўрсаткич 174 кг.ни ташкил этган. Оқибатда, хўжалик аъзоларининг бир меҳнат кунига 0,90 тийиндан пул, 0,315 гр. дан ғалла берилган. Энг илғор хўжалик аъзоси йил бўйи тер тўкиб, бир центнерга яқин дон олишга эришган. Бу эса, урушдан кейин ҳам одамларнинг қосаси оқармаётганлигини кўрсатарди.

«Ихтиёр» жамоа хўжалиги шу йили 37969 меҳнат куни сарфлашни мўлжал қилган бўлса-да, бу кўрсаткич 22662 дан ошмай қолган. 8 киши меҳнат минимумини бажармаган. Экинчиликда ҳам ҳосил кам бўлган, 1 га ердан 170 кг. дан ғалла олинган. Хўжалик бир меҳнат кунига 1 сўм 36 тийиндан пул ва 0,219 гр. дан дон¹ беради. Кўринадики, иккала хўжаликда ҳам қишлоқ хўжалик маҳсулотлари етиштириш бароридан келмаган. Устма-уст келаётган қурғоқчилик панд беришидан ташқари, улар ҳамон ибтидоий меҳнат воситалари асосида ишлаётган эдилар. Фан-техника ютуқларини жорий этиш деган тушунчалар ҳали шўро фанида қулоч ёйган эмасди.

Бешкент туманида 1947—1948 йилларда 5749 хўжалик бўлиб, уларда 32024 киши мавжуд² эди. Туман фирқа қўмитаси ва ижроия қўмитасининг қўшма йиғилишида қабул қилинган қарорда айтилишича, бу даврда зикр этилган хўжаликлардаги жон сонининг 7266 таси (1708 хўжалик) аҳволи ўрта даражада, 9954 кишининг (2347 хўжалик) аҳволи ёмон, 2018 хўжаликда бир донга ҳам мол йўқ, 1480 хўжалик боқувчисиз³ оғир аҳволда яшаб турган.

Бу йилларда «Ғайрат» колхозида 98 хўжалик бор эди. Жамоа хўжалиги, масалан, 1949 йилда ҳаммаси бўлиб 801 центнер ғалла ҳосили кўтарган. 83 383 сўм

¹ ҚВДАҚБ, 31-жамгарма, 1-руйхат, 152-иш, 54—55-парақлар.

² Ўша жойда, 135-иш, 1-парақ.

³ Ўша жойда.

Муаллима, меҳнат фахрийси Навот Ҳазраткулова.

даромаднинг бор-йўғи 8 фоизи хўжалик аъзолари меҳнат кунига тақсимланган. Бундай шароитда одамларнинг аҳволи, шубҳасиз, қийинлаша боради. Хўжалик 1316 га экин ерларининг ҳаммасидан фойдаланиш қувватига эга бўлмай қоларди. Ўз навбатида, «Ихтиёр» ҳам 1857 га ерда тўлиқ деҳқончиликни йўлга қўя олмасдан келарди.

Шўро давлатининг қишлоқда олиб борган сиёсати-га 80-йиллар иккинчи ярми ва мустақиллик даври танқидчилари «меҳнат қамоғи», «меҳнат лагери» дея баҳо берадилар. Ҳақиқатда, улкан мамлакатда деҳқонлар меҳнат лагерларининг ўзига хос маҳбуслари эдилар: уларга паспорт берилмас эди. Бунинг устига яшаш шароити-ни яхшилаш ҳақида гап-сўз бўлиши мумкин эмасди, аксинча, томорқалар ҳар йили ўлчанар, шахсий моллар саналар, фалокат босиб, ерга ошиқроқ экиб қўйилса ёхуд битта-иккита қўй-эчки ортиб кетгудек бўлса, иш судга қадар етиб борарди. Бешкент тумани раҳбарияти ҳам юқорининг амрини адо этиш учун 1950 йилнинг 13 феввалида томорқаларни қисқартириш, шахсий молларни камайтириш ҳақида қарор¹ қабул қилади. Бинобарин, шу қарорга асосан, туманнинг барча фуқаролари шартли суғориладиган ерларда 0,12—0,15 га томор-

¹ ҚВДАҚБ, 31-жамғарма, 1-рўйҳат, 182-иш, 39-варақ.

қадан бир қарич зиёда майдонга эга бўлмасликлари шарт эди. Шунингдек, бир сигир-бузоқ, ўн-ўн беш қўй-эчки, бир эшак, бита она чўчқа¹ чегара қилиб қўйилганди. Бундан ошиб кетса (товуқ, хайрият, чекланмаганди), иш мушкуллашарди. Бу хил адад республика Министрлар Совети ва КП(б) МК томонидан қатъий белгилаб қўйилган эди.

Қизил салтанат сиёсий иқтисодда ҳам қаттиқ адашган эди. Зеро, эли-халқи тўқ бўлган мамлакат қудратли бўлиши азалий ҳақиқат-ку. Аммо, Маркс назарияси билан қуролланган шўро сиёсатдонлари иқтисодни сиёсатга мутеъ қилиб, ҳаммани тенг қилиш ниятида ҳавойи ғояларга маҳлиё бўлиб келдилар ёхуд ўзларини, энг камида, шундай қилиб кўрсатдилар. Хусусий мулкчилик шўро давлати бир умр низо ҳолатида бўлиб келган ички душманлигича қолди. Бундан ким нафъ кўрди, ким зарар, гарчанд, 50-йилларда бу ҳақда ўйлашга ботинадиган қаҳрамон топилмаган бўлса-да, жавоб ўзини унчалик узоқ кутдирмади, 80-йилларнинг охирига келиб, бутун бошли тузум қулаб тушди. Унинг вайроналари остидан хусусий мулкчилик ниш уриб чиқди...

50-йиллар бошларида табиат саховати кузатилади, қурғоқчилик барҳам топиб, экин-тикинда ривож пайдо бўла бошлайди. Чунончи, «Ихтиёр» хўжалиги шу йили ҳар гектар ердан 12,5 ц. дон олишни мўлжал қилган бўлса-да, бу кўрсаткич 4,7 ц. ҳажмида бўлиб, ўша йиллар учун энг катта ҳосил эди. Доимо қолоқлик чекидан чиқолмай келадиган «Файрат» хўжалиги ҳам шу йили ҳар гектар ердан 3,73 кг. дан хирмон кўтаради. Бунинг устига 50-йилда «Файрат» 90 га ерга пахта экиб, 25 ц.дан ҳосил олишни кўзлаган. «Ихтиёр» нисбатан озроқ — 40 га ерга чигит экиб, 20 ц. дан пахта олиш ниятида бўлган.

Бу даврга келиб уруш жароҳатлари бита бошлаган, хўжалик аъзоларининг ҳам ҳаётида тинч-осуда турмушнинг самаралари кўринаётган эди. Бироқ, осуда ҳаёт узоққа бормади. Қашқадарё вилояти раҳбарияти республика ҳукуматининг қарорига асосан 1950 йил 18 февралда 62/1 рақамли қарор қабул этиб, 2600 хўжаликни Тошкент вилоятига кўчириш фикрига келади.

Потрон элининг ҳам тинчи бузилади. Қишлоқ эндигина қаддини ростлай бошлаган, бир вақтлар турли

¹ Ўша жойда.

жойларга кўчиб кетган кишилар қайтиб келиб, ўрна-шаётган эдилар. «Файрат» колхозида 1950 йилда 95 хўжалик, «Ихтиёр»да 64 хўжалик мавжуд эди. «Файрат»дан 2, «Ихтиёр»дан 1 хўжаликни¹ Тошкент вилоятига кўчириш мўлжалланади.

Томорқаларни қисқартириш, шахсий молларни озайтириш ҳақидаги қарор ўз кучини кўрсатади. Хукуматнинг амрини бажариш мақсадида тузилган ўлчовчи ва сановчи ҳайъат жуда қизғин, синчковона меҳнат қилиб, «Ихтиёр» хўжалиги аъзолари ортиқча фойдаланиб келаётган деб ҳисобланган 7,30 га ерни, шу жумладан, унинг 7,16 га си ҳайдаб, экишга тахт қилинган ерлар, 0,14 га си боғзорларни умумлашти-ради. Шу тариқа 64 хўжалик («Ихтиёр») ҳисобида 8,10 га (унинг 0,58 га си уй-жойлар ўрни, 0,15 га си иш-чи-хизматчиларники бўлган) томорқа қолдирилади. «Файрат» хўжалигида бир қарич ҳам ортиқча ер бўл-маган экан.

Хўжаликларнинг шахсий томорқалари «ошиқча» ба-ҳонасида қирқиб олиниши моддий манфаатдорлик да-ражасини жуда тушириб юборар эди. Чунки, 1950 йил-да ҳам меҳнат кунига тўланадиган сўм миқдори жуда оз эди. Масалан, бу йилда «Ихтиёр» бир меҳнат кунига 2,80 тийин тўлаган бўлса, «Файрат» хўжалигида бу кўр-саткич 3,36 тийин² даражасида эди. Бу билан меҳнат-кашнинг бири икки бўлмасди, албатта.

Хўжаликлар ривож ўрнига, негадир, бир жойда деп-синар, чорвачилик тобора таназзулга қараб борарди. Хусусан, «Ихтиёр» хўжалигида ўтказилган тафтиш на-тижалари жуда ачинарли аҳволни юзага чиқазади. 1950 йилнинг 21 июлида ўтказилган текширув хўжаликда 518 та қўй-эчки ўлганлигини, 3788 сўм камомад³ бор-лигини аниқлайди.

Потрон қишлоғида зўрға оёқ судраб келаётган «Ихтиёр» ва «Файрат» хўжаликлари нисбатан кички-на, қуввати кам бўлиб қолган эди. Шу сабабли ҳам 1950 йилнинг сентябрида икки хўжалик бирлаштири-лади ва унга Г. М. Маленков номи берилади. Хўжа-ликка Ҳазратқулов раис бўлади. Шу йили Маленков хўжалиги Бешкент қишлоқ шўроси таркибига ўткази-лади.

¹ ҚВДАҚБ, 31-жамғарма, 1-рўйхат, 183-иш, 201-варақ.

² Ўша жойда, 183-иш, 151-варақ.

³ Ўша жойда, 31-жамғарма, 1-рўйхат, 179-иш, 63-варақ.

Бу хусусда туман ижроия қўмитасининг 1951 йил 9 майдаги «Қишлоқ шўросидаги ҳудудларни қайтадан кўриб чиқиш ва белгилаш тўғрисида»ги қарорида шундай дейилади: «Туман ижроия қўмитаси Бешкент туманидан Тошкент вилоятининг Бўка туманига 3 колхознинг бутунлай кўчиб кетганлиги ва бирмунча колхозларни кўшни хўжаликларга бирлашиб кетганлигини назарга олиб, қишлоқ шўролари ҳудудларини қайтадан белгилаб чиқишни, шу билан бир қаторда, айрим қишлоқ шўроларини бутунлай тугатишни зарур деб ҳисоблайди ва ҳал қилади:

1. Каҳлак қишлоқ шўросидаги собиқ «Намуна» ва «Комсомол» хўжаликлари Бешкент қишлоқ шўросидаги Энгельс номли жамоа хўжалигига бирлашиб кетганлиги учун бу қишлоқ шўросидаги Маленков номли хўжалик Бешкент қишлоқ шўросига, «Қизил қаҳрамон» хўжалиги Таликурон қишлоқ шўросига берилиб, Каҳлак қишлоқ шўроси тугатилсин».¹

Кўп ўтмай, Маленков номли хўжаликни Расул Темиров бошқаради. 1951 йилнинг 6 июнида у, бошқарув аъзоларидан Ҳазратқулов, Эшнаев, Маматов ва Раҳмоновлар туман ижроия қўмитасига қуйидаги мазмунда ариза ёзадилар (услуг сақланди): «Берамиз ушбу аризани шул ҳақидаким, колхозимиз ҳамма томондан жуда камбағал. Ўзингизга маълум, анча колхозни пулдан қарзи бор. Шу қарзларни узаш мақсадида колхозга кўп агарат (мева, сабзавот — *муалл.*) екмолдамиз. Шунга сув бўлмаса бўлмайди. Шунга учун бизар сўраймизким, кўлни сувидан бизар ҳам пайдалансак. Кўришимиз бўйича 500 митир ерни кўлни ариғидан Потрон ариғига ёнги канал қазсак сув бизни колхозга тўлиқ ўтади. Шу ариқни планлаштириш ва қазишга одам кучидан ёрдам қилишингизни сўрап ариза бергувчилар».²

Туман ижроия қўмитаси боғча ва полиз экинларини кўпайтиришга қаратилган бу ташаббусни маъқуллайди. Бироқ, 1952 йилнинг кузида об-ҳаво жуда ноқулай келади, айни пишиқчилик пайтида табиий офат юз беради. Туман ижроия қўмитаси 1952 йил 18 ноябрда қарор қабул қилиб, табиий офатдан зарар кўрган хўжаликларга миқдори 500 сўмдан ошмаган ҳолда ёрдам кўрсатишга аҳд қилади. Маҳаллий бюджетдан шу мақсадга 150 минг сўм ажратилади. Мален-

¹ ҚВДАҚБ, 31-жамгарма, 1-руйхат, 214-иш, 181-варақ.

² Ўша жойда, 31-жамгарма, 1-руйхат, 214-иш, 363-варақ.

ков хўжалигидан ҳам 26 кишига¹ шу хилдаги ёрдам кўрсатилади.

1952 йилга келиб хўжаликка Рўзи Аслонов раис этиб сайланади. Оромқул Раҳмонов ҳосилот, Раҳим Жўраев ҳисобчи, Ниёз Эшнаев, Бегми Ҳазратқулов, Эргаш Эгамовлар бригадир бўлиб ишлайдилар. Афсуски, бу йилларда ҳам қашшоқона ҳаёт чизигидан ўтиб кетолмаётган рўзгорлар йўқ эмас эди. Масалан, биргина Каҳлаҳ қишлоқ шўроси бўйича 16 киши 20 сўмлик ўзаро йиғим солиғини тўлашга қурби етмаслигини айтиб,² ариза ёзганлар.

Маленков номли хўжаликнинг 1952 йил учун тузилган ишлаб чиқариш режаси сметаси қуйидагича бўлган:

- 92.523 меҳнат куни сарфлаш;
- ғаланинг ҳар гектаридан 9,35 ц. дан ҳосил олиш;
- ҳар сигирдан ўртача 400 л. дан сут соғиб олиш;
- ҳар бир бош қўйдан 2,6 кг дан жун олиш;
- 473.634 сўм пул даромади олиш, шундан 228.219

сўмни аъзоларнинг меҳнат кунларига бериш³ кўзда тутилган. 1952 йилнинг ноябрига келиб, Маленков номли хўжаликни Фармонов⁴ бошқаради.

1952 йилнинг баҳори Бешкент тумани меҳнат аҳли учун яна ташвишли бошланади. «Маҳфий» рукни остида Бешкент тумани хўжаликларидан Тошкент вилоятидаги «Гулбоғ» шўро хўжалигига одамларни кўчириш ҳақида қарор қабул қилинади. Маленков номидаги хўжаликда ҳаммаси бўлиб 152 оила мавжуд бўлса, шунинг 7 таси кўчиши ҳал этилади. Бу, 1952 йил 23 апрелда⁵ бўлади. Шу йиллари хўжаликда раислар шунчалик тез алмашинганки, бунга ҳайратланмай илож йўқ. 1953 йилнинг 28 январидаги ҳужжатларда хўжалик раиси сифатида Аслонов⁶ тилга олинади.

Орадан уч ой ўтар-ўтмас, Маленков номли хўжалик Сталин номидаги колхоз билан бирлаштирилади. Авлодлар бу «тарихий» қарорларни билиб қўйсалар фойдадан холи бўлмайди, деган андишада уларни тўлиқ келтиришни мақбул ҳисобладик.

¹ Ўша жойда, 271-иш, 208-варақ.

² Ўша жойда, 220-иш, 78-варақ.

³ Ўша жойда, 31-жамғарма, 1-рўйхат, 222-иш, 14-варақ.

⁴ Ўша жойда, 220-иш, 88-варақ.

⁵ Ўша жойда, 232-иш, 106-варақ.

⁶ Ўша жойда, 238-иш, 346-варақ.

1-ҚАРОР

1953 йил 19 февраль кунда Қаҳлақ қишлоқ шўросидаги Маленков номли жамоа хўжалигини умумий мажлиси бўлиб, иштирок этдилар: эрлар 83 нафар, хотин-қизлар 102 нафар, жами — 185 нафар иштирокида умумий мажлис очилди.

Мажлис раиси: Аслонов
Котиби: Жўраев.

Президиумда: Эшонқулов, Сафаров, Йўлдошева, Хушназаров, Саломов, Аслонов, Бегмиева, Султонов, Муқимов, Ашуров, Эшнаев, Абдуназаров, Негматов (Темиров — касал).

К у н т а р т и б и д а:

Бешкент қишлоқ шўросидаги Сталин номли хўжаликка қўшилиш ҳақида (Эшонқулов, туман ижроия қўмитаси).

... Компартиянинг XIX тарихий съезди қарорларида хўжаликларимизни йириклашиши... халқимизни иқтисодий фаровонлигини яхшилаш йўллари кўрсатиб берди. СССР тараққиётини 1951—1955 йилдаги беш йиллик планида дон хўжалигини ошириш вазифасини қўйди. Хўжалигимизни иқтисодиётини кўтариш оғир бўлганлиги, аъзоларнинг меҳнат кунига 1,28 тийин тақсимланган, холос. Хўжалик бошқаруви эски биноларга жойлашган...

Умумий мажлис қарор қилади:

1. Биз, хўжалик аъзолари Бешкент қишлоқ шўросидаги Сталин номидаги колхозга яқдиллик билан қўшилишга рози бўламиз».¹

Сталин номли хўжалик нисбатан катта ва иқтисодий жиҳатдан ўзини анча ўнглаб олган эди. 1953 йилнинг худди шу 19 февраль кунда мазкур хўжаликда ҳам 502 аъзодан 427 таси иштирокида умумий мажлис бўлиб, Маленков номидаги хўжаликни қўшиб олиш

¹ ҚВДАҚБ, 31-жамгарма, 1-рўйхат, 239-иш, 79-бет.

ҳақидаги таклиф яқдиллик билан маъқулланади. Ва, хўжаликнинг номини «Сталин» деб аташга қарор қилинади. 9 кишидан иборат янги бошқарув сайланади: Эшонқул Тўйчиев, Ҳазратқул Қаршиев, Тўхта Рўзиева, Бахмал Яхшиева, Расул Темиров, Рўзи Аслонов, Рухсат Йўлдошева ва Ниёз Эшнаевлар. Хўжаликка Сталин номли колхозни бошқариб келган Э. Тўйчиев раис этиб сайланади. Ҳосилот Рўзи Аслонов, Ҳазратқул Қаршиев раис муовини бўладилар. Маленков номли хўжалик собиқ раиси Р. Темиров касаллиги сабабли вазифасиз қолдирилади.

Бу вақтда Каҳлак қишлоқ шўроси раиси Рухсат Йўлдошева¹ эди. Маленков номли хўжалик Сталин колхозини билан бирлаштирилгач (бу ҳақда туман ижроия қўмитаси 1953 йил 8 апрелда 11 п. 133 рақамли² қарор қабул қилади), Бешкент туманида 3 жамоа хўжалиги, яъни 11 та қишлоқ³ бўлган. Каҳлак қишлоқ шўроси ҳудудида эса 1328 хўжалик — хонадон яшаб, уларда 882 бош қорамол, 2159 қўй-эчки ва 448 та эшак мавжуд бўлган.

Сталин номли хўжалик раиси Эшонқул Тўйчиев ишнинг кўзини биладиган, айни вақтда чапани, айтганим айтган қабилдаги, ўжар киши эди. У жуда қаттиққўллик билан хўжалик юритади. Айни вақтда, замон ўзгаришларини яхши англаб, малакали ходимлар, ўқимишли мутахассислар кераклигини ҳис қилади. Унинг ташаббуси билан 1954 йил 21 июнда туман ижроия қўмитаси хўжаликнинг умумий мажлиси қарорини (1954 йил 14 июнь) маъқуллаб,⁴ «Бешкент қишлоқ шўросидаги Сталин номли хўжаликнинг аъзолари П. Қиёмов, П. Жўраев ва Т. Жўраев ўртоқларни Тошкент шаҳридаги Урта Осиё политехника институтининг энергетика факультетига юбориш ҳақидаги 1954 йил 14 июнь 6-умумий мажлис қарори»ни қўллаб-қувватлайди.

Хўжалик ўзининг бу ҳақда қабул қилган қарорида ҳар уччала ўқишга боровчига ойида 200 сўм пул ва 30 тадан меҳнат куни⁵ ёзиб туришни белгилаб қўяди. Бу жуда катта ҳиммат эди, албатта. Лекини шундаки, хўжаликнинг қарори унинг ўз ҳудудида ўтарди. Олий ўқув

¹ ҚВДАҚБ. 31-жамғарма, 1-руйхат, 243-иш, 87-парақ.

² Ўша жойда, 239-иш, 20-парақ.

³ Ўша жойда, 243-иш, 34-парақ.

⁴ Ўша жойда, 251-иш, 218-парақ.

⁵ Ўша жойда, 237-парақ.

юртларига ўқишга кириш қабул имтиҳонлари орқали амалга ошириларди. Қабул имтиҳонлари эса билимни талаб қилади. Минг таассуфки, хўжалик ва туман ижроия кўмиталари тавсия этган бу йигитлар ўша йили ўқишга киришга муваффақ бўла олмайдилар. Қайта имтиҳон ташкил этилганда ҳам ижобий натижа бўлмайди. Бироқ, Потрондан худди шу олий ўқув юртига ўз кучи ва ташаббуси билан борган, Мир Сайид Фатхулло авлодидан бўлган Миршариф Ўроқов кириш имтиҳонларини яхши баҳоларга топшириб, Тошкент политехника институтининг талабаси бўлади...

Ҳужжатлар билан танишиш шуни кўрсатадики, хўжаликларни йириклаштириш улар иқтисодиётини кўтаришда айтарли дуруст самаралар бермаган. Масалан, Сталин номли хўжаликнинг 1954 йилги ҳисоботида айнан шундай аҳвол кўзга ташланиб туради. Туман ижроия кўмитаси «хўжаликда меҳнат интизоми тўғри йўлга қўйилмаган, 29 аъзо меҳнат минимумини бажармаган, деган қарорга келади. Зиғир, кунжут каби экинлардан олинган ҳосил паст даражада эканлиги қайд қилинади. Жумладан, зиғирнинг ҳар гектаридан режалаштирилган 8,5 ц. ўрнига 2,5, кунжутдан 2,5 ц ўрнига 1,5 ц. дан ҳосил¹ олинади.

«Халқлар отаси» — Сталин вафотидан кейин мамлакатда Н. С. Хрущёв замони бошланади. У нафақат сиёсатда, балки қишлоқ хўжалиги соҳасида ҳам туб ўзгаришлар қилишга зўр бериб уринади. «Американи қувиб ўтиш» деган бемаъни шиор собиқ шўролар мамлакатини тамомила ҳолдан тойдиради. Маъмурий-худудий ислохотлар боши берк кўчага кириб қолади. Йириклаштириш, шўро хўжаликлари тузишга зўр берилади. Шунинг натижаси ўлароқ, Бешкент туманидаги Сталин, Энгельс ва Куйбишев номидаги жамоа хўжаликларини бирлаштириш ғояси туғилади.

1955 йил 19 январда Бешкент қишлоқ шўросидаги Сталин номли хўжаликнинг умумий мажлиси бўлиб, унда 627 аъзодан 478 таси иштирокида хўжаликларни бирлаштириш одатдагидай яқдиллик билан маъқулланади, тегишли қарор² қабул этилади. Туман ижроия кўмитаси ўзининг 1955 йил 15 февралдаги йиғилишида 5 н 48-рақамли қарор қабул қилиб, уч хўжалик аъзоларининг бирлашиш ҳақидаги «илтимос»ларини қонди-

¹ ҚВДАҚБ, 31-жамғарма, 1-руйхат, 253-иш, 328-парақ.

² Ўша жойда, 31-жамғарма, 1-руйхат, 264-иш, 245-парақ.

ради. Ҳатто, аъзоларнинг ҳўжаликни Сталин номи билан аташ ҳақидаги «хоҳиш»ларини ҳам бажо келтиради.

Жуда катта ҳудудни қамраган, йириклашган Сталин ҳўжалигига яна Эшонқул Тўйчиев раис бўлади. Ҳазратқул Қаршиев унга муовинлик қилади. Расул Рўзиев — ҳосилот, Парда Турдиев — пиллачилик агрономи, Гулли Курбонов — чорва бўйича ўринбосар бўлади. Ҳўжалик бошқаруви таркибига Р. Темиров, Роҳат Насимова, Мухтор Рўзиев, Малик Азизовлар ҳам киради. Расул Темиров бу орада Бешкент қишлоқ шўроси раиси ўринбосари вазифасига ўтади.

Ҳўжаликнинг Потрон бўлимида пахта етиштиришга алоҳида эътибор берила бошланади. Фармон Очилов бошлиқ бригада 80 га ерга чигит экиб, ҳар гектар ердан 20 ц дан ҳосил олиш ҳаракатида меҳнат қилади. Рўзиев, Алиқулов бошлиқ бригадаларда ҳам меҳнат авж олдирилади. Умуман, Сталин ҳўжалигида пахтачилик асосий ўринда турар эди. Ҳўжалик, масалан, 1960 йилга келиб, 1250 га. ерга чигит экадиган бўлади. Шунча майдондан 16400 т. пахта етказиб бериш мажбурияти олинади. Масалан, биргина Раҳим Худойбердиев бошлиқ бригада 853, Эгам Ушоқов бригадаси 984, Янги Баротов бригадаси 1968 ц. пахта бериши белгилаб қўйилади. 1960 йил ёзида Эшонқул Тўйчиев ҳўжалик раислигидан озод қилинади. Ҳўжаликка Норжон Янгиева раҳбар бўлиб келади. Норжон Янгиева катта лавозимларда ишлаган, туман ижроия қўмитасини ҳам бошқарган тажрибали аёл эди. Ҳўжаликка Темир Тиркашев фирқа котиби этиб сайланади. 1962 йилга келиб бутун туман ҳудудини қамраган Сталин ҳўжалиги яна бўлиб юборилади. Потрон қишлоғи ҳам тааллуқли бўлган «Москва» номли ҳўжалик тузилади. Норжон Янгиева «Москва» ҳўжалиги раиси бўлади.

Гарчанд, бўсағада 60-йиллар эшик қоқаётган бўлсада, собиқ шўролар мамлакати қишлоқларида аҳвол айтарли ўзгармаган эди. Қишлоқ ҳўжалигида ҳамон эски, ибтидоий усуллар ва воситалар амал қилиб келарди. Яхшиси, ўша йиллар манзарасини тасаввур қилиш учун Бешкент тумани ижроия қўмитасининг раиси Юсуф Хушвақтовнинг ижроқўмнинг 6-чақириқ 5-сессиясида (1958 йил 18 март) сўзлаган нутқидан бир лавҳа келтирамиз: «Бешкент қишлоқ шўросидаги Сталин номли ҳўжаликда 43 га лик мевазор боғ, 20 га тут плантацияси барпо этилди. Ҳўжаликнинг Потрон қиш-

лоғи янгидан радиолаштирилди... Энг катта ҳисобланган Сталин номли хўжаликда фақат 5 км. йўл ремонт қилиниб, бирозгина тартибга солинди, холос. Сталин номли хўжаликнинг раиси ўртоқ Тўйчиев 10—15 йиллик раис... Алоҳида эътироф этишга ҳақлимизки, ободончилик ишларини қардан, қандай қилиб бошлашни ўйлаганлари ҳам йўқ. Хўжалик аъзолари учун биронта фундаментальный уй-жой қурилгани йўқ. Шуниси ачинарлики, Сталин номли хўжаликда клуб қуриш ҳар йили планлаштириладию, тузилган план йилдан-йилга қоғозда қолиб келмоқда».¹

Бу гапга қўшимча қилиб, А. Бобомуродов шу сессияда айтган қуйидаги фикрларни ҳам зикр этиш жоиздир. У, жумладан, шундай дейди: «Туманда йўл ва кўприклар ишимиз жуда ёмон аҳволда, десак хато қилмаймиз. Потрон ариғидаги кўприк бузилган. Лекин уни тузатишга туман йўл бўлими ўртоқ Шерназаров ҳозиргача қизиқмасдан келаётир».²

Физика-математика
фанлари номзоди, доцент
Турсунпўлат Жумаев.

50-йилларнинг охирлари-га келиб ўрта мактабларда таълимни ислоҳ қилиш, бошқача айтилганда, меҳнат йўналишини кучайтириш амалга оширила бошланади. Меҳнат таълими мактабларни қишлоқ хўжалигининг муてъсига айлантириб қўйган эди. «Тажриба участкалари» хўжаликнинг махсус бригадаларини эслатарди. Бу эса, кейинчалик, то шўро тузумининг хотима топгунига қадар ўқувчиларни пахта далаларида муттасил 3—4 ойлаб ишлатиш учун замин, қонуний асос яратишга олиб келади. Бешкент туманининг ижроия қўмитаси 6-чақириқ 6-сес-

сиясида (1958 йил 31 май) айтилган қуйидаги гаплар политехник таълим жорий этилишидан раҳбарлар нечоғлик мамнун бўлганлигини тушуниш учун кифоя қилади: «Туманда 7446 ўқувчи ўқимоқда. Муқимий, Ле-

¹ ҚВДАҚБ. 31-жамгарма, 1-руйхат, 270-иш, 62-парақ.

² Ўша жойда, 81-парақ.

нин ва Пушкин номли (Потрон мактаби) етти йиллик мактабларининг тажриба участкалари курган кишини хайратда қолдиради. Ўқувчиларнинг ўзлари гўза, маккажўхори, ҳар хил сабзавот ва полиз экинлари ҳамда меваларни экиб етиштирмоқдалар».¹

1962/63 ўқув йилида Потрон қишлоғида жойлашган Пушкин номли мактабда 11 та комплект синф бўлиб, уларда 229 ўқувчи таҳсил оларди. Жумладан, I—IV синфларда 137 та, V—VIII синфларда 92 та ўқувчи² ўқирди. Бу вақтда туманда 425 синф бўлиб, I—IV синфларда 5541 та, V—VIII синфларда 3424 та, IX—XI синфларда 711 та ўқувчи сабоқ олар эди. 1962/63 ўқув йилида Пушкин номли мактаб ҳузурида кечки қишлоқ ёшлари мактаби ҳам фаолият кўрсатиб турган эди. Унда 15 ўқувчи кундузги «баракали» меҳнатдан сўнг, саводни пешлаш билан машғул бўлган. Нима бўлганда ҳам, бу йилларда туғилиш кўпаяди, болалар Потрон кўчаларини тўлдириб юра бошлайдилар. 1962/63 ўқув йилида биргина биринчи синфга потронлик 42 бола қатнай бошлайди. Шу йили 8-синфни 14 бола тугаллайди. Потроннинг Юқори кўча, Устали кўча, Ўрта мачит, Тахта кўприк, Қуйи қишлоқ, Арабхона, Ўзбек гузар, Хитой кенти деб ном олган кўчалари ҳар кун эрталаб мактабга бораётган болалар билан гавжум бўларди. Потрон келажаги одимламоқда эди. Зеро, ўша даврда туғилган фарзандлар чекига қишлоқ қиёфасини ўзгартириш, туб бурилишлар яшаш вазифаси тушган эди.

Фикр юритилаётган 50-йиллар сўнгларида Сталин номли хўжалик иқтисодиёти анча изга тушиб қолган эди. Масалан, 1957 йилда хўжалик бир меҳнат кунига 2 кг ғалла ва 5 сўмдан пул беришни мўлжал қилади. Хўжалик дончиликдан 84500, пахтадан 1300000, пилладан 1100000 сўм, жами 4059500 сўм³ ялпи даромад олишга интилаётганди.

Бу вақтда Бешкент қишлоқ шўроси ҳисобида 1580 хўжалик бўлиб, уларда 7425 жон сони рўйхатга олинган. Уларнинг 3861 тасини хотин-қизлар ташкил этарди. Шу жумладан, Потрон қишлоғи ҳам таркибида бўлган Сталин хўжалигида 1280 ишловчи бўлиб, уларнинг 1064 таси муттасил ишга қатнашган, 216 та аъзо меҳ-

¹ Ўша жойда, 128-парақ.

² Ўша жойда, 31-жамғарма, I-рўйхат, 277-иш, 34-парақ.

³ Ўша жойда, 293-иш, 367-парақ.

натдан бўйин товлаган. Бунинг асосий сабабларидан бири вилоят ва туман марказларининг яқинлиги, бунинг устига Қарши чўлининг ўзлаштирилиши муносабати билан янги иш жойларининг очилиши эди, дейиш мумкин. Хўжаликда 380 бола боғча ёшида бўлсада, ҳали ҳамон 30 болага мўлжалланган битта боғча мавжуд эди, холос. Ражаб Ашурова мудира бўлган бу боғча эҳтиёжни қондира олмасди, албатта. Асосий ишловчилар хотин-қизлар бўлгандан сўнг оналарга, ёш болаларга шароит яратиб бериш жоиз ҳисобланарди.

50-йилларнинг шов-шувли воқеалари сирасига текинхўрларни дафъ этиш юзасидан олиб борилган тadbирлар кирмай қолмайди. Бутун шўролар мамлақати бўйлаб текинхўр, ишёқмас, давлат ишидан бўйин товловчи, савдогар, олиб сотар, чайқовчи ва ҳоказоларга қарши оммавий кураш бошлаб юборилган эди. Бешкент тумани раҳбарияти ҳам ҳукумат қарорини бажаришда лоқайдликка сира йўл қўймаган. Туман ижроия қўмитасининг 1957 йил 10 октябрдаги 23—239 рақамли қарорида социалистик жамият учун зарарли бўлган унсурларга қарши кураш белгилаб берилади. Жумладан, туман ижроия қўмитаси «Бешкент қишлоқ шўросининг Потрон қишлоғида яшовчи аҳоиларнинг «Текинхўр, жамоат учун зарарли Қувват Жабборовни 5 йилга сургун қилиш ҳақидаги шу йил 21 сентябрдаги жамоат ҳукми тўғрисида»¹ қарор қабул қилиб, қуйидагиларни таъкидлайди: «Туман ижроия қўмитаси кўрсатиб ўтадики, Бешкент қишлоқ шўросидаги Потрон қишлоғида яшовчи Қувват Жабборов 1928 йилда туғилган, ёш, соғлом бўлишига қарамай, 1957 йил март ойидан буён Сталин номли хўжаликда бир кун ҳам ишламаган. Ўзининг шахсий манфаатини кўзлаб, мардикорлик қилиш, нотўғри фойдаланиб юрган томорқасининг (жами 0,16 гектар, шундан узумзори 0,11 гектар) узумини қишлоқма-қишлоқ ва, ҳатто, бошқа туманларга олиб бориб қиммат баҳода сотиш, шу йўл билан ўзини бойитишни мақсад қилиб олган. Бундан ташқари Қувват Жабборов хўжалик ва қишлоқ фаолларининг маслаҳатларига, тушунтиришларига мутлоқ қулоқ солмаган. Ҳатто 1957 йил 21 сентябрда ўзи муҳокама этилаётган аҳоиларнинг йиғилишида сўз берилганда ҳам жамоат меҳнатига ундамаган (унамаган — *муал.*). Жамоат ҳукми чиққандан кейин туман ижроия қўмитасининг йиғилиши-

¹ ҚВДАҚБ, 31-жамгарма, 1-руйхат, 299-иш, 21-варақ

га чақирилиши огоҳлантирилишига қарамасдан, Қувват Жабборов эртаси куні номаълум жойга қочиб кетган.

Туман ижроия қўмитаси ҳал қилади:

1. Бешкент қишлоқ шўросидаги Потрон қишлоғида яшовчи аҳоиларнинг текинхўр, жамоат учун зарарли Қувват Жабборовни Ўзбекистон ССРнинг 1957 йил 27 май қонунининг 1-моддасига асосан 5 йилга сургун қилиш ҳақида шу йил 21 сентябрдаги жамоатчилик ҳукми тасдиқлансин.

2. Қувват Жабборов 5 йилга сургун қилинсин, сургун жойида жамоат меҳнатида тортилсин.

3. Туман ижроия қўмитаси милиция бўлим бошлиғи ўртоқ Ҳайитовга текинхўр Қувват Жабборовни қочгани учун уни топиш чорасини кўриш топширилсин».¹

Бугунги ўқувчи бу ўта расмий, 37-йилнинг совуқ нафаси анқиб турадиган жумлаларни мутолаа қилиб, беихтиёр кулиши ёхуд ижирғаниши табиий. Қувват Жабборовнинг айби нимада? Уни текинхўр демоқдалар. Текинхўр ишламасдан пул топувчи бўлади. Қувват Жабборов ўз томорқасида яхши ишлар экан, узум етиштириб сотар экан. Хўш, бунинг нимаси айб?! Унинг асосий айби, назаримизда, бойишни мақсад қилиб қўйганлигида эди. Шўролар Иттифоқида эса нуқул пролетарлар — йўқсиллар яшаши, бир умрга бойимаслиги шарт эди. Қувват Жабборов бир вақтлар буюк адиб Абдулла Қодирий яратган Обид кетмон янглиғ ўз қўл кучи, тажрибаси билан томорқасида боғ тиклаб, узум етиштириб, ақалли уни сотишга (қандай нархда сотиш ҳам ихтиёрий эмас!) жазм қилиб, шўро тузумининг туб ғояси тагига болта урмоқчи бўлган. Гап мана шунда эди. Бундай ташаббуслар ўз вақтида тийиб, жиловлаб қўйилмаса яна хусусийчилик авж олиб, жамиятга хавф солгувчи куч пайдо бўлган бўлур эди. Қувват Жабборов ўзи яшаб гурган даврдан анча олдинга кетган эди. Унинг ташаббуси айни ҳозирги дамлар — Мустақиллик замони учун ярашиқли эди. Начора, шўро зуғуми, мутеълик пешонада бор экан, қамоқ, сургун деган истилоҳлар 74 йил мобайнида халқимизни таъқиб этиб келганлигини тан олмай илож йўқ.

Туман ижроия қўмитаси Қувват Жабборовни 5 йилга

¹ ҚВДАҚБ, 31-жамгарма, 1-руйхат, 299-иш, 21-парақ.

сургун қилишда суд маҳкамаси вазифасини бажараётганлиги ҳам инсон ҳуқуқлари деган оддий тушунчанинг йўқлигидан далолат, албатта. Инсон тақдири — унинг жиноятчи ёхуд бегуноҳ эканлигини ҳамма замонларда ҳам суд ҳал этиб келган. Бунинг устига, туман ижроия қўмитаси ўз қарорини Сталин номли жамоа хўжалиги умумий йиғини хулосасига асослайди. Аслида, хўжаликда шундай йиғин бўлганми, деган савол туғилади. Архив ҳужжатлари билан танишини давомида бизда шундай шубҳа туғилди.

1957 йил 21 сентябрда Потрон қишлоғида яшовчи 97 эр, 110 аёл, жами 207 киши иштирокида ўтказилган мажлис қарорида, афсуски, мажлис раиси (Э. Тўйчиев, котиби Худойбердиев) ва котибининг имзоси йўқ. Қарорни қишлоқ шўроси котиби вазифасини вақтинча бажарувчи Худойбердиев «аслига тўғри» деб имзолаган ва муҳрни босган. Ҳужжатнинг «асли» қаерда?! Қувват Жабборов ҳақидаги машмаша аслида хўжалик раиси Э. Тўйчиев ва 9-бригада бошлиғи Ниёз Эшнаевларнинг аризасидан бошланган. Раис ва бригадир Қувват Жабборовни хўжаликдан чиқариш ҳақида ариза «ёзадилар». Бу ариза ҳам сохта, чунки уларда раис ва бригадир имзоси¹ қўйилмаган. Кейинчалик, ишни расмийлаштиришда ариза асос бўлиб хизмат қилиши учун тиркаб қўйилган.

Таажжубга соладиган яна бир жиҳатни ҳам айтиб ўтиш даркор. Зеро, Ниёз Эшнаев «аризаси»да яна икки киши — Парда Эргашев ва Берди Жабиевлар ҳам кўпдан буён ишламаслиги айтилади: «Мен бошлиқ бригадада ишлаши лозим бўлган Эргашев Парда бир ярим йилдан бери хўжаликка ишламайди. Ўзи 24—25 ёшларда, фақат хотини ишлайди. Томорқаси 20 сутух, шуни 25 сутухи ток. Мен томондан бир неча мартаба огоҳлантирилди, шундай бўлса-да, ишга чиқмайди. Жабиев Берди Жабборов Қувватни акаси. Бу киши ҳам қамоқдан қелгандан буён, яъни 4—5 ойдан бери ишга чиқмайди. Ўзи 32—34 ёшларда, томорқаси 0,15 сутук. Шу кишиларни тартибга чақириб беришингизни сўрайман. 1957 йил 9 сентябрь».²

Бригадир Қувват Жабборов ҳақида «мазкур 28—30 ёшларда, хотини хўжаликда ишлайди. Икки-уч йилдан буён ишламайди, 25 сутук томорқаси бор, шундан 16

¹ ҚВДАҚБ, 31-жамғарма, 1-рўйхат, 299-иш, 54-варақ.

² Ўша жойда, 60-варақ.

сутуги ток», деб «ёзади». Бригадирнинг «ариза»си, айтилганидек, имзосиз. Унинг номидан шу хатни ёзиш керак бўлган, буни тушуниш мумкин. Бу соҳада шўро ходимларининг тажрибаси жуда катта эди.

Нима сабабдандир, Парда Эргашев ва Берди Жабиевлар жазодан қутилиб қоладилар-да, ёлғиз Қувват Жабборов 5 йилга бадарға этилади. Бадарға ҳам антиқа усулда амалга оширилади — судсиз, сўроғсиз, «умумий йиғинларда» ҳал этилади. Аниқроқ айтиладиган бўлса, бу борада ҳам, ҳамма нарса халқ номидан амалга оширилади. Бу шўронинг энг синалган, жаҳон афкор оммасининг кўзини бўяшга қаратилган «олижаноб» иш услуби эди. Узоқ синалган, 30—50-йилларда тажрибадан муваффақиятли ўтган усул бу гал ҳам иш бермай қолмайди.

1958 йилнинг баҳорида Сталин номли хўжалик таркибидан Сахтапиёз, Нуқрабод ва Хожихидир қишлоқлари Қарши тумани таркибига¹ ўтказилади. Бу учта қишлоқ Карл Маркс номли хўжаликка қўшиб берилгач, Сталин номли хўжалик анча ихчамлашади. Бу пайтда хўжаликда 865 хонадон мавжуд бўлиб, аъзолар сони 1271 тани ташкил этган эди. Шундан эркаклар 458 та, хотин-қизлар 507 та, кексалар 110 та, ўсмирлар 122 та, 12 ёшгача бўлган болалар 2960 та эди. Хуллас, хўжаликда ҳаммаси бўлиб 4189 жон яшаган. Хўжалик пахтачилик соҳасида ҳам ўзини ўнглай бошлайди. Шу йили, масалан, режадаги 725 тонна ўрнига 1545 тонна пахта бериб, топшириқни 820 тоннага ошиғи билан бажаради. Ҳосилдорлик 57-йилга нисбатан гектар бошига 8 центнердан зиёд бўлади. Пўлатов бошлиқ 4-бригада, Қобилова етакчи бўлган 2-бригада, Рўзиев ва Худоёровлар бригадир бўлган 8- ва 1-бригадаларда ҳосилдорлик 21 центнердан 15 центнергача етади. Омон Зулпиев, Раззоқ Назиров, Ҳамро Турсунов, Эргаш Муртазоев сингари механизаторлар иши таҳсинга сазовар бўлади.

Звено бошлиқларидан Турсун Баҳромова, Мамашоҳ Самадов, Норча Файзиев, Турсун Равшанов, Саҳат Баротов, Усмон Тувликов, Эргаш Саидов, Тожи Самандаров, Йўлдош Ёқубов, Қосим Муртазоев, Тош Шарипов, Фотима Аслонова, Йўлдош Тошхонов, Чори Мирзаев, Эгам Расулов, Бўри Жўраев, Насим Исомов, Қодир Ҳасанов, Наби Тўйчиев ҳосилдорликни гектар бо-

¹ ҚВДАҚБ, 31-жамғарма, 1-руйхат, 314-иш, 5-парақ.

шига 28—30 центнерга етказадилар. Бундай ҳосил хўжалик пахтачилиги тарихида бўлмаган эди.

Чорвачилик бобида ҳам маълум ўзгаришлар содир бўла бошлайди. Масалан, қорамоллар кўзда тутилган 939 ўрнига 1128 тага етказилади. Қўйлар тўёқ сони ҳам 9524 тага етади. Пиллачиликда ҳам катта ютуқларга эришилади. Барака Йўлдошева, Ойтош Чориева, Мукки Шарипова, Ойгул Маматова, Шоди Исломов, Тўхта Рўзиева, Маҳбуба Раҳмонова, Муҳар Мардонова, Ойша Аслонова, Чаман Дониёва, Шароп Қораева, Хурсанд Турсунова сингари пиллачилар меҳнатда намуна кўрсатадилар.

Муҳими, шу йили ҳар гектар ердан 8,30 центнердан буғдой, 9 центнердан арпа ҳосили кўтарилади. Меҳнат кунига бериладиган пул ва дон миқдори ҳам анча юқори бўлади. Масалан, Худоёров бошлиқ бригада аъзолари ҳар бир меҳнат кунига 12,40 тийиндан пул, 3 кг буғдой олишга муваффақ бўлганлар. Бундан бир меҳнат кунининг қиммати 17,57 тийинга барабар бўлган. Пўлотов, Очилов Суюн бошлиқ бригадаларда ҳам бир меҳнат кунининг қиммати 17,47 тийинга¹ тўғри келган. Умуман, шу йили бир меҳнат кунига энг кам пул кўрсаткичи 8 сўмни (13,47 сўм) ташкил этади.

Жаъфар Соҳибова, Ашур Олимов, Наби Пўлотов, Азима Элмуродова, Фармон Бўриев, Эгам Ушоқов, Фотима Комилова, Ойсора Очилова, Шароф Жўраева, Ойтош Ҳусенова, Зайнаб Бозорова, Тўла Очилова, Ойгул Чориева, Маҳфи Эгамова, Холдор Курбонова, Мамир Худойбердиева, Ойгул Остонова, Ойгул Рўзиева, Саида Алиқулова, Марзия Турсунова, Зайнаб Бозорова, Раззоқ Холиқов² каби бригадирлар, илғор теримчилар, терим машинасида ишлаган механизаторлар меҳнати рағбатлантирилган, мукофотлар берилган.

Хўжаликнинг косаси энди оқара бошлаганда, иттифоқо, унинг раҳбарлари тепасида қора булутлар айлана бошлайди. Туман ижроия қўмитасининг 1959 йил 12 декабрда бўлиб ўтган йиғилишида Сталин номли хўжаликда ўтказилган тафтиш натижалари шундай хулосага келишга ундайди. Қарорда айтилишича, хўжаликда «қишлоқ хўжалик артели низоми хилоф равишда бузилган, бозордан нақд пулга маҳсулот сотиб олинган, ёлланма ишчиларга ойлик маоши тўланган».³

¹ ҚВДАҚБ, 31-жамгарма, 1-руйхат, 318-иш, 188-парақ.

² Ўша жойда, 31-жамгарма, 1-руйхат, 323-иш, 1, 2, 88, 300, 301-парақлар.

³ Ўша жойда, 325-иш, 297-парақ.

Бугун шўролар мамлакатида АҚШга етиб олиш ва ундан ўзиб кетиш пойгаси кетаётган бир вақтда хўжалик раҳбарлари маҳсулотларни сотиб олмасдан ўзга чора топа олмагандир. Чунки, бундай ҳолатлар вилоятдагина эмас, Рязандек Марказга яқин жойларда ҳам ошқорасодир бўлаётган эди.

1959 йилда беш йиллик анъанавий режалар қолиб кетиб, етти йилликка ўтиш амалга оширилган эди. 1959—1965 йилларга мўлжалланган биринчи етти йиллик режалари жуда ҳавойи бўлиб, ҳаётда уни амалга ошириш мутлоқа мумкин эмас эди. Масалан, Сталин номли хўжалик ҳам биринчи етти йилликнинг дастлабки йилида 263 бош сигирни 353 бошга етказиш ваъдасини беради. Бир йилда 90 бош сигир етиштириш ақлга сиғадиган иш эмасди. 60-йилда хўжалик ҳар гектар ердан 13,7 ц.дан пахта олиши, 2930 центнер¹ гўшт топшириш ҳам мўлжал қилинганди. Бир меҳнат кунига 9 сўмдан ва 2 кг дан дон бериш белгилаб олинганди. Бироқ Бешкент тумани ижроия қўмитасининг 1960 йил 12 сентябрдаги йиғилишида «Сталин номли хўжаликда пахта терими ва давлатга топширишнинг барбод бўлаётганлиги тўғрисида»² махсус қарор қабул қилинади. Маълумки, хўжалик раиси Эшонқул Тўйчиев 10 июнь куни вазифасидан озод этилган ва бошқарув раислигига Норжон Янгиева келган эди. Афтидан, Эшонқул Тўйчиевдек бообрў, туманда ўз ўрни бўлган раисни бўшатиш осон кечмаган. Буни архив ҳужжатлари орасида сақланаётган қуйидаги жавоб хатидан ҳам фаҳмласа бўлади:

«Сурхондарё³ вилояти ижроқўми раисининг ўринбосари ўртоқ Хожаковга.

Бешкент туман ижроқўми Сизнинг 1960 йил 11 март 481-рақамли хатингизга қуйидаги жавобни беради: «Сталин номли хўжалик аъзоси ўрт. Бекматовнинг вилоят ижроқўмига хўжалик аъзолари номидан хўжаликка тажрибали тафтишчи юбортириб текшириш ўтказиш ҳақидаги талаби ўз жойида текширилди. Текшириш 26 мартдан 10 апрелгача давом қилди. Текшириш ЎзКП МКнинг қишлоқ хўжалик ишлари бўлими бошлиғи Мирицкий, ЎзССР қишлоқ хўжалик вазирлигининг тафтишчилари Маниевич, Аллаберганов, Голубенко ўртоқ-

¹ Ўша жойда, 336-иш, 161-парақ.

² Ўша жойда, 339-иш, 64-парақ.

³ Қашқадарё шу вилоятга қўшилган эди.

лар томонидан олиб борилди. Текшириш натижалари тубандагича:

1. Хўжалик бошқарувига сотиб олинган маҳсулотнинг фарқи 1050 сўм начет (қайтариб тўлаш — *муал.*) қилинди.

2. Бригадир Пўлотов Набига чиққан 2014 сўм, бригадир Темиров Расул ҳисобига чиққан 829 сўмни аниқлаш тергов органларига топширилди.

3. Кассир Ниёзовдан чиққан 161 сўм 86 тийин бир суткада ундириб, ўрнига қўйилди.

4. Хўжалик аъзоларидан олинган 44000 дона тухум учун тегишли 23000 сўм уларга берилмаган. Чунки хўжалик аъзоларининг 1959 йил 3 апрелдаги умумий мажлис қарори билан мол ўтловига деб ҳисобланган, бу қонуний. Текшириш натижалари хўжалик бошланғич фирқа ташкилотининг кенгайтирилган очиқ фирқа мажлисида шикоятчилар иштирокида муҳокама этилди ва уларга тегишли хулосалар маълум қилинди.

Туман ижроқўми раиси ўринбосари: О. Очилов»¹.

Туман ижроия қўмитаси томонидан берилган жавобда хўжаликка ён босиш сезилиб турган бўлса-да, бир жиҳатни қайд этмай бўлмайди: нима бўлганда ҳам, хўжаликда катта ўпирилишлар бўлмаган. Шунча нуфузли тафтишчилар текшириши натижасида аниқланган нуқсонлар жуда майда, бундай тафовутлар, шубҳасиз, йирик хўжаликлар фаолиятида ҳар қадамда учраши табиий бир ҳол эди. Лекин, Эшонқул Тўйчиевнинг ишлари орқага кета бошлайди ва шу гап-сўзлардан кўп ўтмай, ёзнинг бошларида вазифасидан озод этилади.

1961 йилнинг кузига келиб хўжаликнинг номи ҳам ўзгаради. Бу ҳақда туман ижроия қўмитаси 1961 йил 30 ноябрда «И. В. Сталин ва К. Е. Ворошилов номидаги жамоа хўжалиги, шўро хўжалиги, шўро ва мактабларнинг номини ўзгартириш тўғрисида»² қарор қабул қилади. Ўша қарорнинг 2-бандида «бундан буён Бешкент қишлоқ шўросидаги Сталин номли жамоа хўжалиги «Москва»... деб аталсин»,³ дея таъкидланади. Шу тариқа, Потрон қишлоғи ҳам таркибига кирган собиқ «Халқлар отаси» номидаги жамоа хўжалиги «Москва» деб юритила бошлайди. Буни юмшоқ қилиб ифодалаганда, икки ўн беш — бир ўттиз, дейиш мумкин.

¹ ҚВДАҚБ, 31-жамгарма, 1-руйхат, 349-иш, 26-парақ.

² Ўша жойда, 354-иш, 14-парақ.

³ Ўша жойда, 31-жамгарма, 1-руйхат, 354-иш, 15—50-парақлар.

50-йилларда тазйиққа
учраган потронлик яна бир
Кувват Жабборов.

60-йилларга келиб ўрта мактабларни битирувчи ўқувчилар сони кўпаяди. Шу сабабли, олий ўқув юртларига ўқишга кирувчилар миқдори ҳам сезиларли оша боради. 1961/62 ўқув йилида Бешкент туманида 8805 мактаб ўқувчиси бор эди. Шу йили 232 ўқувчи стуклик шаходатномасини олади. Уларнинг 77 таси қизлар эди. Энг муҳими, битирувчиларнинг 200 таси олий ўқув юртларига кириш учун Қарши, Самарқанд, Тошкентга отланадилар. Уларнинг аксарияти талабалик сафига қабул этиладилар. Қарши шаҳридаги ўрта махсус ўқув юртларига ҳам Потрон қишлоғидан келган ёшлар киришга муваффақ бўлади.

Бу йилларда одамларнинг қорни тўқ, усти бут бўла бошлаганди. 1962 йилда, масалан, Бешкент қишлоқ шўросида (Потрон қишлоғи ҳам шу таркибда) 1596 хўжалик бўлиб, уларнинг ихтиёрида 1202 қорамол, 3335 қўй, 549 эчки, 549 эшак¹ бўлган. Бу рақамларни 30-, 40-, 50-йиллар билан таққос этганимизда анча илгари кетиш юз берганлигини сезмаслик мумкин эмас. Моли йўқ хўжаликлар сони анча қисқарган, бу вақтда улар 439 тани ташкил этарди.

«Москва» хўжалиги 1962 йилда 1200 г. ерга пахта экади. Бироқ хўжаликда йиллик режалар бажарилмай қолади, хусусан, 10 ц. ўрнига 7 ц. дан дон олинади. Умуман, 1 меҳнат кунининг қиймати 1 сўм 29 тийинга тушиб қолади.

Бешкент тумани ижроия кўмитаси 1962 йил 26 майда 14—181 рақамли «Москва» хўжалиги бошқарувининг Қарши туманидаги «Ленинизм» ва «Нишон» шўро хўжалигининг колхознинг жамоат еридан қонунсиз равишда фойдаланганликлари ҳақидаги аризаси тўғрисида»ги қарори билан бу хўжалик иқтисодиётига ўзига хос ижобий туртки берган эди. Ижроқўм қарорида,

¹ Ўша жойда, 372-иш, 1-парақ.

жумладан, қуйидаги таъкидлар мавжуд: «Туман ижроия қўмитаси Бешкент қишлоқ шўросидаги «Москва» хўжалиги бошқарувининг норозилик аризаси ва туман ижроқўми бош ер тузувчиси ўрт. Бектемиров бошчилигидаги ҳайъат томонидан ўтказилган текшириш актларини кўриб чиқиб ва муҳокама қилиб қайд қиладики, Қарши туманидаги «Нишон» шўро хўжалиги «Москва» хўжалигининг 168 га чорва яйловига арпа эккан. Шунингдек, «Ленинизм» хўжалиги ҳам 200 га. чорва яйловини ҳайдаб, унинг бирмунча қисмига ғалла эккан. Шундай қилиб, юқорида номлари кўрсатилган хўжаликлар ердан фойдаланиш ҳақидаги қонунга нисбатан хилоф иш қилиб, «Москва» хўжалигининг чорва яйловидаги ем-хашак базасида маълум даражада зиён етказганлар.

Туман ижроия қўмитаси ҳал қилади:

2. Қарши туманидаги «Нишон» шўро хўжалиги ва «Ленинизм» хўжалиги томонидан қонунсиз равишда экилган ғаллани ўриб олиш ва хўжаликка даромад қилиш «Москва» хўжалиги бошқарувига топширилсин.

3. «Москва» хўжалигининг жамоат ери ҳисобланган 400 га яқин чорва яйловида ҳеч бир ташкилотнинг руҳсатисиз «Нишон» шўро хўжалиги ва «Ленинизм» хўжалиги қонунсиз равишда фойдаланганлиги ҳақидаги материалларни текшириш ва тегишли чора қўллаш туманлараро Бешкент прокуратурасига топширилсин»¹.

Потрон қишлоғи таркибида бўлган жамоа хўжалигининг урушдан кейинги тарихига бир сидра кўз югуртирдик. Кувончли дамлардан ташвишли ойлар, йиллар кўп ва босим бўлганлигини алоҳида хулоса сифатида уқдириш ҳожат эмас. 50-йилларнинг охирлари ва 60-йиллар бошларида бутун қизил салтанат ҳудудида зўр бериб аюҳаннос солинган Америкага етиб олиш ва ўзиб кетиш шиори охир-оқибатда таги пуч ғоя бўлиб чиқди. Бу ўйловсизларча қилинган пойгада кўп раҳбарлар сохта иш юритишга мажбур бўлди, оқибатда, қамалди, обрўдан тушди... Хўжаликлар ўз имконларидан ўн ва юз карра зиёда режалар қабул қилишга мажбур этилди, «режани бажариш қонун», деган ваҳимали шиорлар амал қила бошлади. Оқибатда, 100 қўйдан 300, ҳатто, 400

¹ ҚВДАҚБ, 31-жамғарма, 1-руйхат, 368-иш, 141-варақ.

қўзи олишга ваъда бериб, унинг уддасидан чиқиш учун турли қаллобликларга, қўшиб ёзишларга, ёлғон кўпиртиришларга қўл уришга мажбур бўлганлар сони кўпайиб кетади. Рязань фирқа қўмитасининг биринчи котиби, социалистик меҳнат қаҳрамони ўзини отишга мажбур бўлади...

«Москва» хўжалигида бундай даҳмазаларгача етиб борилмади. Бироқ режанинг ҳавойи бўлиши, уни бажара олмаслик нохушликларини раҳбарлар ўз бошларида кўп бора синаб кўрдилар. Хўжалик раҳбарлари тез-тез алмаштирилди, аммо ҳамма вақт ҳам иш ўнгла-навермади. Урушдан кейин то республикамиз Мустақиллигига қадар давом этган тузум иқтисодий сиёсати қишлоқ аҳлининг матонатини синаш ва синдиришдан иборат бўлган эди, десак хато бўлмас. Қишлоқ аҳли, деҳқонларимиз, чорвадорлар, пиллакорлар, полизчилар, ҳамма-ҳамма сабрли, бардошли, матонатли, қаноатли инсонлар эди...

СИЛСИЛА

«Халқимиз сиёсий мустақиллик ва озодликни қўлга киритгач, ўз тақдирининг чинакам эгаси, ўз тарихининг ижодкори, ўзига хос миллий маданиятнинг соҳибига айланди»¹. Бу фикрнинг қанчалик ҳақ эканлигини, узоққа бормай, Қашқа воҳасидаги бир қишлоқ одамлари тақдири мисолида ҳам кўриш мумкин. Бутун Потрон қишлоғи озод, эркин, мустақил диёрнинг бир сўлум гўшаси ўлароқ, истиқболга, буюк келажакка бўйламоқда. «Бешкент» жамоа ширкат хўжалиги таркибида бўлган Потрон қишлоғи қиёфаси сўнгги йилларда яхшиликка ўзгармоқда. Катта йўл бўйлаб турнақатор тизилиб қурилаётган кўркем бинолар кўзни қувонтиради. Қишлоқ аҳли, ниҳоят, мустақиллик шарофатидан эркин нафас олиб, ҳаловат нашидасидан баҳраманд бўлмоқда. Кўп тармоқли хўжалик собиқ шўро тузуми қолдирган иқтисодий қийинчиликлардан аста-секин ўзини ўнглаб бормоқда.

Потрон қишлоғи эли ниҳоятда меҳнаткаш, танти. Меҳмондўстлик, мардлик, ҳиммат, саҳоват улар қонига сингиб кетган. Қишлоқ аҳли ўз бошидан қанча зуғумларни, шўро кўргуликларини ўтказган бўлса-да, сабот

¹ Ислам Каримов. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида..., 137—138-бетлар.

ва матонатни бой бермаган, ор ва номусдан асти чекинмаган. Энг муҳими, бу эл бир бовур, тўйў маъракада бир-бирига елкадош. Кексалар гурунгида утганлар яхшилик билан хотирланади, замон зайли билан кимдандир хатолик ўтган бўлса, ўзларича унга тасалли топишади. Ҳа, азизлар, потронликлар бағри кенг, кечиримли одамлар. Ушбу китобни мутолаа қилароқ, зора, бир хоҳиш пайдо қилиб, Потронга йўлингиз тушгудек бўлса, исталган гўшада қадрдон меҳмон бўлишингиз тайин. Шунда мезбон топган-тутганини ўртага қўйиб, терисига сиғмай қувонганидан мамнун бўласиз, унинг сидқидиллигидан, жўмардлигидан жиндай ҳижиллик тортиб, гапга солишга урунасиз. Потронликлар дилкаш кишилар. Улар ота-боболарини ҳушнудлик билан эслашади, азиз-авлиёлари ҳақида эшитган-билганларини эҳтиром сақлаб, сўзлаб беришади.

Бир пайтлар Мир Сайид Фатҳулло қишлоққа асос солганда унинг ёнида бўлган, ариқ қазиш, сув чиқариш ишларига бевосита алоқадор бўлган Сўфи Садир авлодидан бўлган олим Турсунпўлат Жумаев билан, шунингдек, яна бир олим Нарзи Шарипов билан қишлоқни кезиб, қариялар, ёшлар билан обдон суҳбат қуриб юқоридаги хулосаларга келган эдик. Потронликларни яқиндан билиб, таниб, сизда ҳам шундай фикр туғилади, деб умид қиламиз.

Потрон қишлоғидан миришкор деҳқонлар, уста ғаллакорлар, моҳир чорвадорлар, қўли гул ҳунаремандлар, раҳбарлар, олимлар, муҳандислар, шоирлар, муаллимлар етишиб чиққан. Мир Сайид Фатҳулло авлодлари орасидан соҳиби илмлар, уламолар, фозил кишилар, шоирлар кўп бўлган. Олдинги саҳифаларда Ботирхўжа Икромхўжа ўғли Холис ҳақида сўз юритилди. Шу авлод шажарасини шеърлар билан орасталаган киши ҳам, шубҳасиз, шеърятдан хабардор, олим зот бўлган. Ҳозирги кунда ҳам ушбу насабдан олимлар, шоирлар, раҳбарлар, иш кўзини биладиган деҳқонлар етишиб чиқмоқда. Бир сўз билан айтганда, Потронда Мир Сайид Фатҳулло ҳазратлари вужудга келтирган ариқ ҳамон оқмоқда... Авлоднинг асосий тармоқларидан бўлган Миршарифхон оиласи бунинг ёрқин мисоли.

Миршарифхон патрат топган, тўзгиган хонадоннинг чироғини равшан этган фарзанд бўлиб дунёга келади. У айни узум пишиғи пайти туғилган экан. Таваллуд санаси ҳақида кейинчалик ҳужжатларда қайд этилган рақамлар жиндай таҳрирталаб, дейиш мумкин. Зеро,

унинг 1936 йил 1 июнда туғилганлиги расман битилган бўлса-да, ўзининг эслашича, биринчи синфга бурганида ҳали уруш бошланмаган экан. Қолаверса, бобоси Ботирхон ғаламислар кўзидан узоқда бўлиш учун қочиб юрган қишлоғи Ширкентдан Потронга келган 37-йилда Миршарифхонга ўрик донagini қақиб бериб турганлигини, шу ҳолатда уни қамоққа олиб кетганлигини кўпчилиқ яхши эслайди. Шундай экан, Миршарифхон 36-йилдан бир-икки йил олдинроқ туғилган бўлади. Бобоси қамалган 37-йилда у мағиз ейдиган даражада эсайиб қолган чиқади.

Ўрта маълумот олиш ҳам узилишлар билан амалга ошади. Боболари ёмон отлиғ қилиб қамоққа олингач, ўзини билган-билмаган бу оилага ситам ўтказиш пайига тушади. Бригадир-у ҳосилот-ку катталарга кун бермай, изза қилади. Ўроқхон бир кун инолож Ширкент қишлоғига кўчиб кетишга қарор қилади. Миршарифхон илмга чанқоқ, зукко ва тиришқоқ эди. Ота-онаси қаерда яшамасин, мактабга қатнашга, билим олишга интиларди. Ниҳоят, 1954 йилда туман марказидаги мактабни тугатишга муваффақ бўлади. Жамоа хўжалиги яхши ўқиган Миршарифхон қолиб, ўрта даражада билим олган бошқа ўсмирларни Тошкент олийгоҳларига тавсия этади. 37-йилнинг қора кўланкаси ҳали ҳам ордан кўтарилмаган эди-да. Миршарифхон шу йили Тошкент политехника институтининг кимё-технология факультетига талабаликка қабул этилади.

Миршарифхон иккинчи курсни тугатиб, таътилга келган вақтида уни уйлантириб қўйишади. Рафиқаси бўлмиш қиз болаликда бирга униб-ўсган ҳам қариндошлиқ риштаси билан боғланган Рисолат Эргашева эди. Улар кўп йил тотли ҳаёт кечирдилар. Миршарифхон 80-йилларда бошдан ўтказган ғалвали йиллар ва, энг ўкинчиси, кенжа фарзандлари Миралининг фожеий ўлими Рисолатбону умрининг эрта хазон бўлишига боис бўлгандек...

Миршарифхон Ўроқов ёғ саноати соҳасида қалдирғоч мутахассис сифатида Қарши ёғ-экстракция заводида йўлланма олади. 1959 йилнинг ёзида смена технология сифатида иш бошлаган йигит ўзининг назарий билимини амалда синаб кўра бошлайди. Амалиёт унга осон кечмайди. Кўпинча тунлар ҳаловат билмаслик завод аҳли учун одатдаги ҳол эди. Ёш технолог ҳам бунга аста-секин кўника боради. Беш йиллик машаққатли ўрганиш йиллари, ниҳоят, орқада қолади. 64-йилда ун-

га заводдаги энг масъулиятли соҳани — экстракция цехини ишониб топширадилар. Миршарифхон цехни қайта жиҳозлаш, янги асбоб-анжомлар ўрнатиш йўлидан боради. Диффузия усули билан ёғ олиш жорий этилади.

Қарши ёғ-экстракция заводида ўша йиллари Александр Григорьевич Ем директор эди. Маҳаллий йигит-қизлардан мутахассислар жуда кам, ҳали саноат соҳаси улар уддасидан чиқиб бўлмайдиган тармоқ ҳисобланарди. Александр Григорьевич ҳам жуда қийналиб қолганди. Ускуналар эскириб бораётган, талаблар эса ошиб борарди. У бир амаллаб кетиш, заводдан қутилиш пайига тушган эди. Пойтахтга, вазирликка ишга ўтиб кетган А. Г. Ем ўрнига бир вақтлар директор бўлиб ишлаган Қодир Жалолович Раҳимовни бир сира таклиф қилиб кўрадилар. Афтидан, заводдаги ўнглаб бўлмайдиган аҳволни билган собиқ бошлиқ яна қайтиб келишга рози бўлмайди. Қарши шаҳар фирқа қўмитаси биринчи котиби Анвар Собиржонов қистови билан Миршарифхон завод директорлигига тасдиқ этилади.

Завод аҳволи жуда оғир эди. Бутун ҳудуд чиқиндига тўлиб кетган, иситиш тизими тамомила издан чиққанди. Миршарифхон раҳбар бўлганидан сўнг беш ой ўтиб, 1973 йил мартада, иттифоқо, Косон ёғ заводи қурилишини кўриш учун вазир Воҳид Содиқов келади. Вазир бошқарманинг бош муҳандиси А. Г. Ем билан (собиқ директор) бирга ташриф буюради. Вазир бир йўла Қарши ёғ-экстракция заводини ҳам кўздан кечирмоқчи бўлади. Қай кўз билан кўрсинки, завод ҳудуди тизза бўйи лой, на юриб, на кечиб бўлади. У, Емга ҳам айтадиганини айтади. Қаттиқ муҳокама бошланади. Миршарифхон янги бошлиқ сифатида дашномлар билан қутилиб қолади, бироқ бош муҳандис Виль Богоутдинов вазифасидан кетади.

Собиқ бош муҳандис «Қаршиқурилиш»дан паноҳ топади. У, иддао қилиб, ўзига тегишли бинойидай мутахассисларни айнитиб, янги иш жойига олиб кетади. Шу билан завод ишига катта халал бермоқчи бўлади. Вазир аниқ топшириқ берганди. Жуда қисқа муддатда корхонани тепа-тепа бўлиб уюлиб ётган ифлос чиқиндилардан тозалаш, чил-чил синиб буткул вайрон бўлган ойна ва ромларни таъмирлаш, темир йўл изларини орасталаш, янги ускуналар ўрнатиш, тартиб-интизомни маромига келтириш, энг муҳими, маҳаллий кишилардан мутахассислар, етакчилар топиб қўйиш лозим

эди. Ўзбек йигитлари орасида техника тилини биладиган, маълумоти ҳам мезонга тўғри келадиганлари кам эмасди. Лекин шу вақтгача уларга ҳеч ким ишонч билдирмаган, масъул соҳаларга тавсия этишга ботинмаган эди. Миршарифхон Эргаш Курбоновни сира иккиланмай бош муҳандисликка тавсия этди.

Вазир, айтганидек, нақ бир ой ўтказиб, яна заводга келади. Энди у қилинган ишларни кўриб ҳайратини яшира олмайди. Коллегия йиғилишида Миршарифхон Ўроқовни мақтов билан тилга олди. Заводнинг кўрсаткичлари ҳам чакки эмасди.

Миршарифхон заводга етти йил раҳбарлик қилди. Қарши ёғ-экстракция заводи ўша йилларда ҳамиша илғорлар қаторида бўлиб келганди. Бироқ, 80-йиллар бошларига келиб, вилоят раҳбари негадир уни хушламай қолади. Орада ўтган нохуш воқеаларни эслаш ножоиз кўринади. Ўтирса ўпоқ, турса супоқ дейилавергач, қанча метин ироданг бўлса ҳам, чидай олмай қоларкансан, киши. Миршарифхон 1980 йил баҳорида «ҳайт» деди-ю, аризани ёзиб, ишдан бўшаб олди. Балким, уни ёқтиришмаганлар Миршарифхоннинг бир қилиғи Аллоҳга ёққанлигини ўшанда хаёлларига ҳам келтиришмаган бўлсалар керак. Негаки, орадан бир-икки йил ўтар-ўтмас Гдлян балоси Қашқадарё вилоятини ўзининг машъум, қора гирдобига тортди. Хўл-қуруқ барабар ёнди. Миршарифхон заводда ишлаганида эди, нақ оловнинг ўртасида бўлармиди? Улуғ боболар арвоҳи ҳозир-нозир деб шуни айтсалар керак-да.

70-йилларда заводга раҳбарлик қилиш ҳали хоҳишмандлик даражасига кўтарилмаган эди. Миршарифхон ишдан кетгач, анча вақтдан сўнг билдики, ўрнига ҳаридор чиққан экан. Ҳа, 80-йилларга келиб завод маҳсулотлари кўпчиликни қизиқтириб қолган, бу жойни мўмай даромад манбаи деб ҳисоблайдиганлар сони ортиб кетганди. Қанча машаққатларни енгиб оёққа турғизгани, корхонани бу хилда тортиб олиш унга қаттиқ таъсир кўрсатади. Ишни эпложмас, режани уддалай олмас, бошқа гап эди. Вазирлик мақтаса-ю, вилоят раҳбари қулай келган ҳар йиғинда ердан олиб ерга солса... Миршарифхон қадри учун азият чекарди. 1980 йил баҳорида у қаттиқ бетоб бўлиб қолади. Рисолатбону икки йил чўзилган хасталик чоғларида унинг таянчи, мадори бўлганди.

Ноҳақлик жабрини тортган Миршарифхон ўзини ўнглашга куч ва ирода топади. 1982 йилда вилоят раҳ-

бари ўз хатосини тушуниб етади, уни ҳузурига чорлаб, «энди ишга тушинг», дейди. Миршарифхон кек сақлайдиган кишилар хилидан эмасди. Унга қолоқ, эътибордан четда қолган Тикувгалантерия фабрикасини топширадилар. Фабрика учун у жонини жабборга бериб ишлайди. Йил ўтар-ўтмас, фабрика тилга тушади, енгил машина билан тақдирланади. Шундан сўнг Миршарифхон мева-сабзавот тайёрлов соҳасига ишга ўтади, агросаноат идораларида меҳнат қилади. «Ўзбеклар иши» авж олдирилган, туҳмат балоси қутирган йилларда у ўз соҳасидан четда ишлашга мажбур бўлган эди. Ниҳоят, 1987 йилда уни Косон ёғ заводида бош муҳандис қилиб юборадилар. Бу вазифада уч йилга яқин меҳнат қилади.

Математик олим Нарзи Шарипов.

Қаерда ишламасин ҳалолликни шиор қилган Миршарифхон обрў-эътибордан тушмади. Бирга ишлаганлар унинг камтарлигини, оддийлигини, одамохунлигини ҳамон арзитиб гапиришади. Миршарифхон тўғрилиги сабабли қаттиқ азиятларга дучор этилди, соғлигини йўқотди. Бироқ, ота-боболари удумидан чекилмади, харом-хориш йўлни танламади. У фарзандларини ҳам шу руҳда тарбиялашга катта эътибор ажратди. 1992 йилда Жиззах тоғида содир бўлган нохуш фалокат — автоавария туфайли унинг жондон сеvimли кенжа ўғли Мирали ҳаётдан кўз

юмади. Ҳаётда талай ғовларни мардонавар енгган ота-она бу мусибат олдида ожиз қолдилар. Айниқса, Рисолатбону тугдай тўкилди. Орадан кўп ўтмай у ҳам ҳаётдан кўз юмди. Тўнгич ўғил Раҳматуллохон ота касбини танлади. Миршарифхоннинг қизлари Каримахон, Муборак ва Назиралар ҳақида ҳам илиқ сўзлар айтиш жоиздир. Назира муаллималик қилади. Истеъдодли шоира сифатида ҳам танилган. Унинг шеърлари вақтли матбуотда тез-тез босилиб туради.

Миршарифхон хонадони зиёлилар, фозил кишилардан ташкил топган. Ота изидан борган тўнгич ўғил

Раҳматуллохон ҳам саноатчи бўлиб етишди. Тошкент политехника олийгоҳининг кимё технологияси факультетини муваффақиятли тугаллаган (1979 йил) Раҳматуллохон иш фаолиятини Гулистон шаҳридаги ёғ-экстракция заводида смена технологлигидан бошлаган эди. Ўтган йиллар давомида Косон ёғ-экстракция заводида билимини синаган, тажриба орттирган йигит 1984 йилнинг баҳоридан эътиборан Қарши ёғ-экстракция заводида меҳнат қилиб келади. Ёғ ишлаб чиқариш технологиясини чуқур ўзлаштирган, саноатга раҳбарлик қилиш пиллапояларидан собитқадамлик билан кўтарилган Раҳматуллохон Ўроқов ўз жамоасида обрў ва ишонч қозонади. Жамоа қўллаб-қувватлаши туфайли у 1993 йилда шу катта корхона директори лавозимида кўтарилади. Ишбилармон, тадбиркор, ўзининг ва ўзгаларнинг қадрини яхши биладиган кишининг келажаги порлоқ бўлади. Раҳматуллохонда шундай хислат бор. Ниҳоятда камтарин, корхона ва жамоа учун фидойи, тиниб-тинчимас бу инсон улуғ бобокалонлари руҳини шод қилиб яшашни ўзига мақсад қилиб олган. Потронда амалга оширилаётган ободончилик ишларида унинг ҳиссаси катта. Қишлоқ қабристонининг ораста этилиши, Етти Тўғ Ота марқадлари устида даҳмалар вужудга келтирилиши унинг саъй-ҳаракатлари натижасидир.

Раҳматуллохон муҳандис сифатида малакасини муҳим ошириб бориш йўлини тутди. Изланувчанлик, топқирлик унинг табиатидаги асосий хусусиятлардан. 1998 йилда ўз соҳаси бўйича номзодлик диссертациясини муваффақиятли ҳимоя қилиб, техника фани ривожига сезиларли улуш қўша олди. Техника фанлари номзоди Раҳматулло Ўроқовнинг кўпчиликдан сир тутадиган яна бир «қусури» бор — бу шоирлик истеъдодидир. Раҳматуллохон томирларида шоир бобоси Ботирхўжанинг қони борлиги ўзини тез-тез намоёниш этиб туради, қалбда ширин орзиқиш пайдо бўлганда ёхуд маҳзун дақиқалар кўнгилга чўкканда қалам оқ қоғоз устида майин юра бошлайди. Раҳматуллохон ёзган шеърлар оддийлиги, самимийлиги, маънан тозаллиги билан дилни тортади. Унинг онаси ва укаси хотирасига бағишлаб ёзган манзумалари бу жиҳатдан диққатга лойиқ:

Худо хоҳиши деб, онажон, вафотингиз фаҳм этдим,
Сиз оламдан ўтиб, мен оналарнинг қадрига етдим.
Касалнинг бедавосига йўлиққан бўлсангиз ҳам, эвоҳ,

Даво топгум дебон минг бор шифодин мен умид этдим.
 Қаён бормай, қаён чопмай, умидим пуч бўлиб чиқди,
 Мирали ғам-ғуссаси сизни тамом адо айлаб кетди.
 Ёшиз эллик бешга кирмасданоқ дунёни тарк этдиз,
 Менинг-чун ўлмагансиз, онажоним, ғамгусоримсиз.
 Азоб чексангиз ҳам ҳеч кимни бу дардга шерик этмай,
 Сафар кетсам кутиб ҳар он эшикдан ичкари кетмай,
 Кечиксам ҳар сафар менсиз томоғингиздан ош утмай,
 Мани ўйлаб, мани истаб жон берган онажонимсиз.
 Замон келди десам хурсанд бўлиб кўп қувонгандингиз,
 Қизингиз кенжасин ўйлаб куёвдан тинмагандингиз,
 Келин қирқимга келмас деб ҳаёл ҳам қилмагандингиз,
 Нетай дардим тўлиб-тошган сизга айтсам, мажолимсиз.
 Тотувлик бор эди сиз барҳаёт пайт хонадонимда,
 Чақирсам кеб аро кирмасмисиз бу хаста жонимга.
 Оларлар хулқингиздан жо-бажо андоз бу оламда,
 Сирим фош этмаган сарфушу қалқон онажонимсиз.
 Қувонсам мен билан кулган қувончим, жонажонимсиз,
 Ютуқ бирла кириб келсам суюнган бир жаҳонимсиз.
 Насиҳатгўй эдингиз ташвишлар-лагар маҳзун тортсам,
 Даламдан пинҳон тутиб дардим айтмаган безабонимсиз.
 Қамал қалбим қасидамла очишдан ўзга чорам йўқ,
 Кўнгил ғам-ғуссасин шеър бирла тўкмасдан иложим йўқ,
 Худойимдан сўрайман, жаннатийсиз, бунга шубҳам йўқ,
 Менинг отим тутиб жон берган ўшал танда жонимсиз.
 Ўтиб кунлар, ўтиб ойлар яқинлашмоқдадир йиллар,
 Келиб кимлар бу дунёга кетиб қолмоқдадир кимлар,
 Нигоҳ ташлаб қараб кўрсам кечирган бул ҳаётимга
 Киму ёшу киму кекса ҳаётдан нолибон йиғлаюр,
 Ҳаётдан нолимай ўтган шукурлик мадоронимсиз,
 Ҳузурим кўрмай ўтган бу ҳаётдан тарки жонимсиз.

Она ҳақида армон билан ёзилган бу сатрлар, эҳтимол, бадий жиҳатдан қусурлардан холи эмасдир. Муҳими, у доғда қолган фарзанднинг нола-ю зори, дилидан отилган фарёди. 1994 йилнинг 26 декабрда 55 ёшга тўлмай фарзанд доғида куйиб оламдан ўтган Рисолатбиби Эргашева ҳақида ўкинч билан битилган марсияни бефарқ ўқиб бўлмайди. Жиззах тоғи этагида автофалокат туфайли оламдан кўз юмган Мирали ота-она юрагига туганмас дард-алам солиб кетган эди.

18 ёшга тўлмай хазон бўлган Миралихон ҳақида ёзилган қуйидаги хотиранома ҳам Раҳматуллохон то-

монидан минг дард ила битилгандир (бу воқеа Раҳматуллохоннинг укаси Мирали билан Тошкентдан машинада қайтаётганида 1992 йил 2 ноябрь куни соат 19-10 да содир бўлган):

Укажоним сира-сира хаёлимдан кетмайсан,
Кўзим юмсам кўз олдимда гоҳ тирикдек юргайсан.
Сафарга деб ҳамроҳ қилиб сени олиб кетдим мен,
Фожиани хоҳламасдим, ёш бошингга етдим мен.

Бунинг учун бир умрга кечирмасман ўзимни,
Фигон бирла ўтказурман кечаю кундузимни.
Таърифингни айтиб-айтиб чарчамасман укажон,
Рози эдим гар мен ўлиб, сенга кирса қайта жон.

Таъриф этсам, қаҳ-қаҳ уриб кулганингни кўрмадим,
Меҳнат қилиб янги кийим кийганингни билмадим.
Сафар олди янги сарпо кийганмидинг укажон,
Сарполаринг кийиб, йиртмай кетиб қолдинг укажон.

Беш жиянинг беш томондан тоғажон деб йиғлайди,
Уч жиянинг амаким деб жигар бағрим тиглайди.
Ҳеч бўлмаса жиянларга шафқатгинанг йўқмиди.
Каратега Ботиржонни ўргатганинг йўқмиди.

Вафотингдан аза чекиб ҳатто осмон йиғлади,
Куйганларнинг уввослари дунёларга сиғмади.
Эрта, эрта жуда эрта ёғоч отни танлабсан,
Етти тўғлик мазоратнинг деворидан хатлабсан.

Шўр пешона аканг шу дам даволаниб ётганди,
Яратгандан сенгинага шифо тилаб ётганди,
Тириксан деб умид қилдим, ишонгандим укажон,
Ўзим мажруҳ эдим, сенга қаролмадим укажон.

Бир йил ичра уч мактабни тугалладинг, укажон,
Кўп қийналдинг, олийгоҳга киролмадинг укажон.
Кўнглинг чўкиб бу дунёни тарк этдингми эркажон,
Тенгқурларинг сафи сенсиз зарба епти саркажон.

Бу дунёнинг илмин олиб бўлганмидин сен ёки,
Маълумотинг олий бўлмай кетиб қолдинг ҳаттоки.
Мен истаган тилакларга етолмаган укажон,
Орзу истак ўйларини айтолмаган укажон.

Опаларинг кўкларини яна қайта кийдилар,
Рустамжонни эслаб яна садрларга кирдилар.
Уч опангга ёлғизгина оға эдинг житарим,
Яна қандай баён этай ғаму ҳасрат дардларим.

Алифбога меҳр қўйиб мактабини битказдинг,
Араб тили ўқишини меъёрига етказдинг.
Хуснихатинг жилоланиб дафтарларда қолдим,
Қуръон ила ҳафтиякинг токчадан жой олдим.

Йигирма кун ўтгунича кўз юмганинг билмадим,
Шу боисдан ҳақингга бир тилонат ҳам қилмадим
Сени тирик дебон менга етказдилар хабарлик,
Укам сенга кўрмагандим шу кунларни раволик.

Сени охир манзилингга олиб келган кунлари,
Мен ётганман ўзга юртда оқ-воҳ чекиб тунлари.
Сен акангга шафқат қилсанг бўлмасмиди укажон,
Мен ўлиб, сен тирик қолсанг бўлмасмиди укажон.

Онажоним ғам чекарлар фиғонлари олов, ўт,
Ҳеч бўлмаса бир бор келиб, хайрлашиб, кейин кет.
Бир бор қучиб дийдорингга тўйиб-тўйиб олсинлар,
Сўнгра майли тақдирга тан берибгина қолсинлар.

Онажоним кўзларидан аримайди ёшлари,
Ғарқираган кўз ёшлардан эрур дарё тошлари.
Ўлим деган бедаво дард олиб кетди ёшларни
Икки йигит ўлимига чидармикин бошлари.

Чимилдиққа мос экан деб матоҳ олиб қўйибсиз,
Энди уни керакмас деб четга суриб қўйибсиз.
Четга сурманг бу матоҳни набира тўй қиларсиз,
Совга қилиб чимилдиқни Ботиржонга берарсиз.

Ўн еттидан ўтган эди ёшинг энди паҳлавон,
Онамизга шафқат қилсанг бўлмасмиди, укажон.
Дадажоним йиғлайдилар суянчиғим кетди деб,
Сочни юлиб, бошни уриб кимдан хато ўтди деб.

Мендан хато ўтганлигин ўзим яхши биламан,
Лекин энди нима қилай, пешанамдан кўраман.
Шаҳид бўлган укажоним доим эслаб юргаймиз,
Оллоҳ раҳмат қилсин деб бош эгибгина тургаймиз.

Дадажоним куядилар кун узун кун, утиб тун,
Бизни қарғаб кетганлардан Оллоҳ ўзи олсин хун.
Дадамизга сира раҳминг келмадими, укажон.
Ташлаб кетдинг бузрукворим якқанот қиб, укажон.

Мен қарғалган қарғишларга дучор бўлган укажон,
Ёши етмай имтиҳони чала қолган укажон.
Мошин ҳайдаб, ҳужжат олиб улгурмаган укажон,
Яхши кунда ниятлари ушалмаган укажон.

Куёваликка насибаси қушилмаган укажон,
Ўн гулидан бирор гули очилмаган укажон,
Ётган жойинг жаннат бўлсин, беҳишт бўлсин маконинг,
Ёрлақосин сени Оллоҳ, имон бўлсин имконинг.

Ҳар ҳунарга моҳир бўлган азаматим укажон,
Қайси ишга қул урмаса сарсифатим укажон,
Каратечи, ҳам ҳайдовчи, ҳам ўқувчи укажон,
Соф идрокли моҳир уста, ишбилармон укажон.

Қандай қилай таърифингни айтиш учун тилим лол,
Мангу менинг юрагимда бир ўчмас из бўлиб қол.
Сени тоза поклигингга ўзи шоҳидир Оллоҳ
Ғусса ичра қасидани ёздим мен Раҳматуллоҳ.

Бу марсия фожеа содир бўлганидан 21 кун ўтганда битилган. Шубҳасиз, ҳаётда ташвиш ҳам, қувонч ҳам ёнма-ён юради. Потрон қишлоғида, улуғ бобокалонлари хоклари ором топган қабристонда навқирон ёшида вафот этган Миралининг ҳам мазори бор. Унинг қабр тошига отаси Миршарифхон Ўроқхон ўғлининг юрак қони ила битилган марсияни ўқиганда вужудга титроқ киради...

Миршарифхон хонадонининг яна бир вакиласи Назирахон олий филологик маълумотга эга, нозик қалбли шоира. Хуллас, бу авлод қонида шоирлик меросийдир. Назирахон шеърлари ҳам рангин, ҳаётнинг турфа қирраларини акс эттиришга қаратилади. Чунончи, унинг «Аёл қалби», «Энди нетай, онажон?», «Тилақлар», «Сизни», «Қор завқи», «Табиат бу», «Она», «Менинг дардим шеър», «Қайтмади», «Шифокорим» сингари талайгина машқлари бадиий дадиллиги билан диққатга лойиқ:

Аёл сенинг қалбинг шунчалар нозик,
Шунчалар беғубор, шунчалар гўзал,
Сенинг малоҳатинг, оҳ, латофатинг,
Шу қадар сўзларинг бўлурму асал?!

Тафту ҳароратинг қуёшдан иссиқ,
Қалбинг нури билан сайқал берурсан.
Сен ўзингнинг буюк матонатингла,
Аёл деган номга ҳайкал қўурсан.

Сенинг қалбинг покдир жисми сиймоли,
Шиддатинг зўр эрур яшамоқ учун.
Сенинг кўнгил кўзинг нурли, зиёли,
Гар шундоқ бўлса, мен шеър битмам нечун?!

Ўйлаймизки, вақти-соати етиб Назираҳон Миршарифхон қизининг назмиёти алоҳида тўплам, китоб бўлиб ёруғ жаҳонни кўради. Биз бу ўринда тубли, наслинасабли авлоднинг ижодкорлик, истеъдодлилиқ салоҳиятидан муҳтарам китобхонни жиндай огоҳ қилмоқ ниятимизни амалга оширишдан мамнунлигимизни таъкидлаш билан чекланамиз.

Мир Сайид Фатҳулло ва Турсунхон авлод-аждодалари силсиласи Потрон қишлоғида, шунингдек, Қашқа воҳасининг турли туманларида давом этмоқда. Бу авлод хонадонлари, олдинги саҳифаларда зикр этилганидек, Касби, Ғузор, Қамаш, Чироқчи, Нишон сингари туманларда кенг тарқалган. Қолаверса, Сурхондарё ва Тожикистон, Афғонистон ва араб мамлакатларида ҳам шу шажарага туташадиган томирлар йўқ эмас. Афсуски, тиконли симлар билан етмиш йилдан ортиқ ихота этилган собиқ шўролар мамлакати ташқи олам билан қариндошлиқ ришталарини батамом узиб ташлаш қуйига туширилган эди.

Турсунхон эшоннинг Баҳриддинхон деган укаси ўғли Салоҳиддинхон билан Афғонистонга кетиб тарки ватан қилганлиги айтиб ўтилди. Салоҳиддинхон шўролар Афғонистонга ҳали уруш бошламаган 70-йиллар ўрталарида туғилган қишлоғи Потронга келишга мушарраф бўлган. 79-йилдан сўнг бу қўшни давлатда юз берган талотуфлар борди-келди алоқаларининг узилиб қолишига сабаб бўлади.

Мир Сайид Фатҳулло авлодлари шажарасига эътибор берилар экан, бир томирдан тарқалган одамларнинг турли тарафларга сочилиб кетиши кишини ҳайратга

солмай қолмайди. Зеро, Одам Ато жаннатдан Ер юзига чиққанида Момо Ҳаводан айро тушиб, Сарандип ўлкасига тушиб қолган эди. Кейинчалик улардан ўргиган фарзандлар бутун оламга ёйилганди. Одам Ато тақдирда юз берган жиҳатлар унинг авлодлари томонидан ҳам вақти-вақти билан такрорланиб туриши ҳаётнинг қадимийлигидан, мураккаблигидан далолат бермайди-ми?!

Энди Мир Сайид Фатҳулло ва Турсунхон силсиласининг ҳозирги даврдаги манзараси, Потрон қишлоғида ўниб-ўрчиши ҳақида ҳам биров тўхталиш мақсадга мувофиқдир. Олдинроқда Турсунхон эшоннинг шажараси XX аср бошларига қадар давом этганлиги ҳақида сўзланган эди. Бинобарин, шажаралардаги узилишларни тиклаш қийин. Шажараларда зикр этилган насаб вакиллари билан шажараларга кирмай қолган, аммо Потрон қишлоғида яшашда давом этган кейинги аждодлар боғланув халқасини кейинги изланишлар далолат этади, деб ишонамиз. Ҳозирча, Турсунхон эшон шажарасининг асосий тармоғи Камолхон — Икромхон — Ботирхон бўлиб ҳисобланади.

Икромхон авлодлари тубандагича: Икромхоннинг Ботирхон (суд ҳужжатларида Ботирхўжа), Мухторхон, Тунуғбиби, Шамсутдинхон, Муқимхон деган фарзандлари бўлган. **Ботирхоннинг** 5 та фарзанди бўлган: Ўроқхон, Қиличхон, Музаффархон, Бурҳонхон, Бўронхон.

Мухторхондан Ақромхон, Акбархон, Қумрибиби таваллуд топган.

Тунуғбиби ҳам Турсунойбиби ва Тожихон деган икки қиз кўрган.

Шамсутдинхоннинг Маъдалихон, Саъдимхон, Тўхтабиби, Носирхон ва Нуриллахон деган болалари бўлган. **Муқимхондан** икки ўғил ворис қолади: Шодмонхон, Жўрахон.

Ботирхоннинг тўнғич ўғли **Ўроқхоннинг** ҳозир барҳаёт авлодлари тубандагича. Унинг икки ўғли бўлиб, бири Аъзамхон, иккинчиси эса Миршарифхондир. **Аъзамхондан** Аҳмадхон, Аминхон, Олимхон ва Лазишхонлар тўраган. Аҳмадхоннинг Ортиқхон ва Адҳамхон деган фарзандлари бор. **Аминхондан** Алишерхон, **Олимхондан** Суннатхон, Мухриддинхон ва Зукриддинхонлар туғилган.

Миршарифхоннинг, зикр этилгани каби, икки ўғли — **Раҳматуллохон** ва **Миралихон** бўлиб, иккинчи фарзанди 1992 йил 2 ноябрда 17 ёшида оламдан кўз юмган.

Мир Сайид Фатҳулло ва Турсунхон эшон уруғларининг ҳозир барҳаёт қариялари таъкидлашича, насабно-манинг бирлаштирувчи халқаси **Ҳасанхон** эшон бўлиши мумкин. Зеро, Ҳасанхон эшондан Икромхон, Мукаррамхон ва Камолхон туғилган бўлиши эҳтимолдан холи эмас. Икромхондан Ботирхон туғилади. Мукаррамхон силсиласи узоқроқ. У зотдан Турсунхон ва Баҳриддинхонлар вужудга келади. Мукаррамхоннинг, шунингдек, Алварбиби деган қизлари ҳам бўлган.

Турсунхон эшондан Муҳсинабиби, Ансорхон ва Олиябибилар ёруғ оламга келадилар. Муҳсинабибининг Зайнаббиби ва Рисолатбиби деган қизлари бўлади. Ансорхон норасида ёшида шўро қаттоллари томонидан ўлдирилади. Олиябибидан Аъзамхон, Миршарифхон, Юсуфхон ва Муяссарбибилар таваллуд топадилар. Демак, Уроқхон амакисининг қизлари Олиябибига уйланганлар.

Алварбибидан Носирхон ва Нуруллахон туғилади. Алварбиби Шамсутдинхонга никоҳланган эди. Мукаррамхоннинг Афғонистонда кўним топган Баҳриддинхон деган ўғлидан Низомхон ва Салоҳиддинхонлар туғилган. Низомхон юқорида қайд этилган Муҳсинабибига уйланган. Бу никоҳдан Нўъмонхон ва Зайнаббибилар туғилади. Салоҳиддинхоннинг Ақобирхон ва Неъматиллохон деган фарзандлари борлигини уларнинг потронлик қариндошлари яхши эслашади. Айтилганидек, 70-йиллар ўрталарида Салоҳиддинхон Афғонистондан келиб, Потронда бир муддат туради.

Яна **Икромхон** тармоғига қайтайлик. Унинг **Муҳторхон** исмли ўғлидан Ақромхон, Акбархон ва Камолбибилар дунёга келади. Ақромхоннинг Файзихон деган фарзандидан Тўхтабўри, Саидали, Нормуҳаммад ва Юнусхонлар пайдо бўлади. **Акбархондан** (бу зот ҳақида олдинроқда «Халифа эшон» деб бир қадар фикр юритилди) **Тоштемирхон** туғилади. Тоштемирхон фан номзоди, олим. Узоқ йиллар Қарши давлат педагогика институтида ўқитувчилик қилади, Тошкент илмий-тадқиқот институтларида фаолият кўрсатади. Тоштемирхондан **Рўйиддинхон** (бу киши ҳақида ҳам олдинги қисмларда старлича сўзланди, нақллари, далиллари келтирилди) ва Тўлқинхонлар туғилади. **Қумрибибининг** Сижоатбиби ва Ҳайдархон деган фарзандлари бор.

Шамсутдинхон ҳам Икромхон зурриётларидан бўлиб, унинг бугунги кундаги шажараси қуйидагича: **Маъдалихон** (Икромхон — Акмалхон), Саъдимхондан

авлод қолмаган. Тўхтабиби (эрлари Аҳмадхон) ва Аҳмадхондан Музаққирхон, ундан эса Турсунхон, Баҳодирхон, Зайнобиддинхонлар вужудга келади. Бу тармоқда яна Асадуллохон, Носирхон, Исмоилхон, Неъматиллохон, Ҳусниддинхон, Фаҳриддинхонлар ҳам бор. Шажаранинг шу илдизига Нуриллохон ва унинг фарзандлари Собирхон, Амирхон ва Содиқхонлар ҳам туташади.

Бунда зикр этилганлар, табиийки, Мир Сайид Фатхулло, Мир Сайид Муртазо ва Мукаррамхон, Турсунхон авлод-аждодларининг бир қисми, холос. Биргина Потрон қишлоғида шу уруғ-аймоқнинг юзлаб кишилари истиқомат қилишади. Яна аксар кўпчилик Қарши шаҳрида ва вилоят туманларида ҳаёт кечирадилар. Тарих, ифодали қилиб айтиладиган бўлса, қанча ичкарига кириб текширилса, одамларнинг бир-бирига қариндошлиги шунчалик яқин ва бир-бирига туташганлиги аниқ бўла боради, дейиш мумкин.

Потрон қишлоғи тарихи, шубҳасиз, унинг одамлари кечмишидан иборатдир. Бундай олганда, қишлоқдаги ҳар бир оила — хонадоннинг ўзига хос ўтмиши, бугуни ва эртанги куни бор. Қишлоқ аҳлининг нафақат уйлари, экин ерлари, томорқалари, балки, ўзлари ҳам бирор-бир сабаб ила туташиб, яқинлашиб, қариндошлашиб кетганлар. Қуда-андачилик, қуда-қудағайлик, қўшничилик, ҳамкасблик, хуллас, ўзбек қишлоқларига хос то-тувлик Потроннинг асосий фазилати, десак ўринсиз бўлмас.

Қишлоқдан вилоят ва республика миқёсида танилган олимлар, муҳандислар, раҳбарлар, зиёлилар, фозил кишилар етишиб чиққанлар. Потроннинг мозийлар оша мустақиллик замониға қадар бўйлашида, Қашқа воҳасида ўз ўрниға эға бўлишида унинг фидойи, заҳматкаш одамлари катта ўрин тутади, албатта. 20—30-йилларда куч устида бўлган, навқирон ёшида шўро тузумининг машаққатларини чеккан пот-

Қишлоқ ободончилиги жонкуярларидан Неъматуллохон Шамсутдинов.

ронликларни, уруш ва урушдан кейинги давр қийинчиликларига бардош бера олган, «коммунизмда яшаш» ғояси билан тўйган, «ривожланган социализм» тажрибаларидан ўтган бу элни алқамай бўладими? Потронликлар мудом эҳтиром қилган, тўрга ўтказган сайидлар авлоди нечоғлик кулфатлар, хорликлар тортганда оддий меҳнаткаш оилалари у тўфонларда тортган азобларни таърифлаш мушкул, албатта. Архив ҳужжатларида у ёки бу сабаб билан тилга олинган, бугунги кунда кўпчилиги ҳаёт билан видолашган, айримлари кексалик манзилига етган потронликлар исми-шарифларини ўғил-қизларига, набираларига ёдгор бўлсин учун келтириб ўтиш савобдир. Фарзандлар ўз ота-боболари билан фахрланиши, улар номларини фахр ва ғурурга тўлиб зикр этиши фарз ҳам қарзидир. Архив ҳужжатларида номлари қайд этилган потронликлар (айримлари бошқа қишлоқлардан ҳам бўлиши мумкин, чунки 50-йиллардан сўнг хўжаликлар бир неча қишлоқларни ўз таркибига олган эди) қуйидагилардир: Хўжакул Жўраев, Ғози Раимов, Холназар Холмуродов, Расул Темиров, Тўра Аҳмедов, Аслон Раҳимов, Некбой Рўзиев, Жўра Қурбонов, Жума Имомов, Йўлдош Эгамбердиев, Тўхта Муродов, Хўжам Омонов, Ёқуб Фармонов, Ибодулло Раҳматулло ўғли, Арслон Ҳайдар ўғли, Қурбон Ҳайдар ўғли, Тўла Ҳамро ўғли, Қосим Раҳим ўғли, Холиқ Барот ўғли, Баҳодир Темиров, Омонкул Раҳмонов, Ҳасан Боймуродов, Мамат Аҳмедов, Худойкул Исломов, Мунаввар Худойкулова, Шозат Зулпиева, Шариф Норбўтаев, Қорақўз Элмуродова, Ҳаққи Тоғаев, Қарши Шарипов, Худойберди Маматов, Ширин Мирзаева, Полвон Бердиев, Очил Тўраев, Носир Шамсутдинов, Нусха Ҳамроева, Хушвақт Пармонова, Муносиб Шодмонова, Маҳмуд Йўлдошев, Рўзи Сотилов, Насим Исомов, Олти Каримов, Хушвақт Бахронов, Худоев Рўзиев, Саломат Акромова, Усмон Исломов, Узоқ Сатторов, Омон Мирзаев, Ҳадича Эргашева, Омон Хўжамов, Ўғил Эргашева, Бегмур Ҳазратқулов, Турди Қоплонова, Ўғил Авазова, Зайнаб Эргашева, Кичик Эргашева, Раҳим Жўраев, Авлиякул Рўзиев, Фотима Аслонова, Рухсат Йўлдошева, Эргаш Эгамов, Эргаш Аслонов, Музаффар Муқимов, Юсуф Фармонов, Саид Йўлдошев, Тўхта Эгамбердиев, Файзи Шукуров, Нор Маматқулов, Ҳазратқул Омонов, Ҳусан Алиқулов, Намоз Абдуллаев, Берди Турдиқулов, Қурбон Қўлдошев, Холиёв Норчаев, Эрназар Қурбонов, Роҳат Йўлдошева,

Ўғил Ўроқова, Полвон Бердиев, Кўзи Эрназаров, Қарши Шарипов, Жобби Мўминов, Амир Отақулов, Наби Саломов, Тўра Жўраев, Юсуф Орзиқулов, Амин Сатторов, Ортиқ Мегнаев, Азам Ражабов, Бозор Давронов, Ҳазратқулов...

Қарши Шарипов. 1916 йилда деҳқон оиласида туғилган. Айни жамоа хўжаликлари тузиш ҳаракати бошланган 20-йиллар охирида отаси вафот этади. 12 ёшли Қаршибой меҳнатга эрта киришган, рўзғор ташвишлари унинг бўйнида бўлади. 1939 йилда 7-синфни тугаллаган йигит армия сафига чақирилади. Шу йиллари шўро давлатининг Финландия билан муносабати кескинлашиб, уруш ҳаракатлари бошланади. Қарши Шарипов ярадор бўлиб қишлоғига қайтади. Орадан анча вақт ўтиб, иккинчи жаҳон уруши алангланади. 1941 йилда у биринчилар қатори жанггоҳга олиб кетилади. Урушда бошдан-охир қон кечган, потронлик азамат йигит чап қўлидан оғир жароҳат олади. Урушдан кейинги йилларда «Ихтиёр» хўжалигида ҳосилот раиси бўлиб ишлайди. 1955 йилдан эътиборан пиллачилик билан машғул бўлиб, 29 йил узлуксиз шу соҳага етакчилик қилади. 1983 йилнинг 19 январиди вафот этади.

Ниёз Эшнаев. 1920 йилнинг 10 апрелида туғилган. Бошланғич маълумотга эга бўлгач, хўжаликда деҳқончилик билан шуғулланади. Уни ҳам уруш ўз гирдобига тортади. Украина учун бўлган жангларда ўнг қўли ва елкасидан қаттиқ ярадор бўлади. 2-гурӯҳ ногирони бўлиб қолган йигит 1942 йилда қишлоғига қайтиб келади. Ниёз Эшнаев ҳисобчи, ҳосилот раиси, бригада бошлиғи вазифаларида ишлайди. Бир умр ҳалол меҳнат қилиб яшаган бу инсон 1996 йил 1 мартда ҳаёт билан видолашган. Ниёз бобонинг фарзандлари, набиралари унинг руҳини шод қилиб, чироғини ёқиб турибдилар.

Раҳим Жўраев. 1921 йилда таваллуд топган. 1950 йилда Шаҳрисабз хўжалик ҳисобчилари тайёрлаш курсини, шунингдек, ҳисобчилар тайёрлаш институти Ўрта Осиё филиалини 1958 йилда сиртдан ўқиб тамомлаган. Раҳим Жўраев иқтидорли инсон эди. Бир муддат мактабда ҳам ўқитувчилик қилади, жамоат ишларида фаол қатнашади. Айниқса, у Потрон қишлоғини обод қилиш ишларига кўп жон куйдирган. Қишлоқни радиолаштириш, электрлаштириш ишларига бошчилик қилади. Қишлоқ аҳли унинг хизматларини ҳафизасида маҳкам сақлайди. Қишлоқ кўчаларидан бири Раҳим

Жўраев номи билан аталади. Раҳим Жўраев 1964 йилда оғир касалликдан сўнг 42 ёшида оламдан ўтади.

Эргаш Аслонов. 1922 йилда туғилган. Ўқиши уруш даврига тўғри келиб, таҳсили чала қолган. 1942 йилда бу ўспиринни ҳам уруш ўз домига гортиб кетади — икки йил қон кечиб, оғир яраланади. 1944 йилда қишлоғига қайтиб, «Ғайрат» хўжалигида бригадирлик қила бошлайди. 1952 йил 8 март куни уни оиласи билан Тошкент вилоятининг Бўка туманига кўчиришга қарор қиладилар. Бироқ, хўжаликда яхши ишлаётгани сабабли, уни кўчишдан олиб қоладилар. 1954 йилда Потрон қишлоғи аҳли биринчи маротаба пахта экишни тажриба қилганда Эргаш Аслонов ҳамон бригада бошлиғи бўлиб, бу ишга дадил қўл уради.

1955 йилда қишлоққа механизаторлар зарур бўлиб қолгани боисидан у Қарши шаҳрига икки йиллик ўқишга юборилади. 1960 йилдан то 1970 йилга қадар бригада механиги бўлиб ишлаган Эргаш Аслонов 1970 йилдан яна пахтачилик бригадасига бошлиқ этиб тайинланади. То фахрийликка чиққунига қадар шу вазифани сидқидилдан бажариб обрў-эътибор орттиради.

Ҳаққи Тоғаев. 1923 йилда туғилган. Унинг таржимаи ҳоли ҳам шу йилларда Потронда яшаган тенгдошлариникига ўхшаш: бошланғич мактаб, сўнг ҳарбий хизмат, уруш... Жангда яраланган йигит 44-йилда ўз қишлоғига қайтади. Нишон темир йўл бекатида ишчи бўлиб меҳнат қила бошлайди. 1947 йилдан «Ихтиёр» хўжалигида табелчиликдан иш бошлайди, омбор мудирин бўлади, фермага ўтади, савдо соҳасида ҳам ўзини сынаб кўради. 1976 йилдан то 1986 йилга қадар банк идораси қоравули бўлади. Ҳаққи бобо Потроннинг ҳурматга лойиқ кишиларидан биридир.

Хусан Алиқулов. Қишлоқнинг Потрон-Қовчин деб аталувчи қисмида 1923 йилда таваллуд топган. 1930 йилда Пушкин номи билан аталган мактабнинг биринчи синфига ўқишга боради. 1935 йилда отаси Алиқул Жўраев вафот этади. Қийин йиллар эди. Укаси Тоҳир, икки синглиси билан етим қолган болалар оналари Зухра Жума қизининг жонсарақлиги, туну кун меҳнат қилиши сабаб, қийинчиликлар довонидан ошиб ўтади.

1939—1942 йилларда «Ихтиёр» номли хўжаликда ишлаётган йигит ишчилар батальонига чақирилади. Уруш айлари қизиган кезларда — 1943—1944 йилларда у фронт учун тиним билмай меҳнат қилади. Хўжаликда брига-

дирлик қилган Ҳусан ака кейинчалик ер тузувчилик соҳасига кетади. Унинг умр йўли шу соҳага узвий боғланади. Фахрийликка чиққан Ҳусан Алиқуловнинг икки ўғли, 5 қизи бор. Ҳаммалари уйли-жойли, ували-жували.

Холиёр Норчасв. Умр йўлининг етмиш йиллик довоидан ошган бу инсон айтган нақлларни (аниқроғи, ҳаёт ҳақиқатини) олдинги саҳифаларда келтириб ўтдик. Отасининг исми-шарифи Норча Аваз ўғли, оналари эса Тўтибиби бўлган. Она томондан бобосининг 10 та туяси бўлиб, қишлоқдошларининг дон-дунларини даладан ташиб бериш билан машғул бўлган. 1934 йилда отаси шўролар зуғумига дучор бўлади: Даврон отряд бошчилигидаги кишилар келиб, уни уйида арқонга боғлаб, аявсиз савалаганлар. Бунга чидай олмаган Тўтибиби улар қўлига ёпишади. Даврон отряд дегани унга милтиқ тўғрилаб, қоч, отаман, деб дўқ уради. Онанинг юраги ёрилади. Шу воқеадан сўнг қирқ бир кун ўтиб, 27 ёшида қазо қилади. Отаси ҳам таёқнинг зарбидан ўзига келмай Қаршидаги шифохонада икки ойдан сўнг бандаликни бажо келтиради. Унинг жасадини эшакка юклаб келганларини Холиёр ака яхши эслайди. Холиёр момоси ва отасининг укаси қўлида катта бўлади.

Эсини танигандан буён хўжаликда меҳнат қилади, бригадир ҳам бўлган, Эски Анҳор канали қурилишида енг шимариб тупроқ ҳам отган. Холиёр ака ўзига она ўрнида она бўлган момоси Ўғуллой Аваз қизини, амакиси Шер Аваз ўғлини ҳали ҳамон миннатдорчилик билан эслайди. Потрон қишлоғи аҳли Холиёр аканинг неча юз минг тутлар экканини, 30 гектарлик плантация вужудга келтирганлигини фахр билан тилга олади-лар. Яхшидан қоладиган боғ шундай бўлади.

Новот Ҳазратқулова. 1925 йилда дунёга келган. Потроннинг биринчи хотин-қиз муаллималаридан ҳисобланишга лойиқ. 1941 йилда 9-синфда ўқиётган пайтида уруш бошланади. Шу маълумот билан 1946 йилдан бошлаб ўқитувчилик қилади. 1948 йилда Қарши шаҳридаги педагогика билим юртига ўқишга кириб, 1951 йилда муваффақиятли тугаллайди. Қишлоғидаги 8 йиллик мактабда болаларга сабоқ беради. Новот опа интилувчан аёл бўлганлиги боис, 1964 йилда Қарши Давлат педагогика институтига сиртдан ўқишга киради, уни ҳам битиришга эришади. Қишлоқ болаларининг саводли бўлишида жонкуярлик қилган опанинг фарзандлари қо-

бил, ҳаммалари олий маълумотли. Илм-маърифат зиёси Новот опа хонадонини ҳамиша чароғон этиб туришига шубҳа йўқ.

Қарши Усмонов. Оддий деҳқон оиласида 1925 йилда туғилган. Умрини халқ таълимига бахшида этган. Аввал Қарши педагогика билим юртини, сўнг Бухоро давлат педагогика институти тарих факультетини сиртдан ўқиб тугатади. Қишлоқ аҳли Қарши Усмоновни ажойиб мураббий, билимдон устоз сифатида эҳтиром қилади. Шу боисдан нафақага чиққанидан сўнг уни қишлоқ оқсоқоли — Маҳалла кўмитаси раиси этиб сайлаб қўйишади. Қарши ака тарихчи эмасми, мустақиллик берган руҳдан илҳом олиб, Потроннинг қадимий жойларини, осори-атиқаларини обод қилиш, тўплаш йўлини тутати. Қадимий масжид таъмирланади, унинг ёнида Хотира боғи барпо этилади. Қишлоқда новвойхона, пойафзал тузатиш устахонаси, қариялар чойхонаси, дўкон, тиббий хизмат шохобчаси, тегирмон ишга тушибдики, бунда Қарши аканинг фидоийлиги, елиб-югуриши муҳим ўрин тутган. 10 та фарзандни тарбия қилган, ҳаммасини олий маълумотли қилган муҳтарам домла қишлоқнинг ҳақиқий жонкуяридир.

Неъматуллохон Шамсутдинов. Авлоди шажараси узоққа борадиган бу йигит 1958 йилда туғилган. Халқ хўжалиги институтини тамомлаган. Потрон қишлоғини газлаштириш, ичимлик суви билан таъминлашда унинг хизматлари катта бўлган. Йўлларни асфальтлаш, қадимий қабристонни обод қилиш ишларига ҳам ўз улушини қўшганидан бахтиёр. Бирдан-бир нияти улуғ бобокалонлари яшаб ўтган Потрон қишлоғини янада кўркам кўриш. Унинг кейинги вақтда қилаётган хайрли ишлари орасида кичик корхоналар қуриши, қишлоқдошларига шу йўл билан янги иш жойлари муҳайё этиши диққатга лойиқ. Жумладан, гишт заводи, терини қайта ишлаш корхонаси, дўкон, қандолат цехи потронлик кўп оилаларга ризқ-рўз бўлмоқда.

Оталари 1917 йилда туғилган, бир умр ўқитувчилик қилган. 1987 йилда оламдан ўтган. «Кафолот» корхонаси раҳбари бўлиб ишлаётган Неъматуллохон мустақиллик туфайли тўғри йўлни топган тadbиркорлар тоифасига мансуб.

Рўйиддинхон Акбаров. Зиёли оиласида 1961 йилда туғилган. Тошкент Давлат университетини 1986 йилда хатми кутуб қилган. Бобокалонлари изидан бориб, руҳоний илм олишга иштиёқ пайдо қилади. Араб ёзуви

ва тилини мустақил тарзда яхши ўрганади. Ўқитувчилик фаолиятида қўлёзма манбаларни яхши билиши жуда қўл келади. Араб тили бўйича курсларда сабоқ ҳам беради. Қишлоқ аҳли талабига мувофиқ, 1994 йилда масжидга имомлик қила бошлайди. Бу орада Бухоро мадрасасини ҳам хатми кутуб қилишга эришади. Дунёвий ва диний илмлардан баҳраманд Рўйиддинхон халқимиз тарихини чуқур мушоҳада этади. Ҳозирги вақтда Қарши тумани имом-хатиби бўлиб фаолият кўрсатаётган Рўйиддинхон «Ватанни севмоқ имондандур» деган ҳадис маъносини ёшларга муфассал тушунтириш, ҳалоллик, билимлилик, меҳнатсеварлик сингари улуғ инсоний фазилатлар ҳақида эринмасдан амри маъруф қилади.

Рўйиддинхоннинг турмуш ўртоғи М. Шодмонова мактабда она тили ва адабиётидан дарс беради. Улар Муҳиддин, Ҳусниддин ва Муҳайё исмли ширин-шакар болаларни тарбияламоқда.

Турсунпўлат Жумаев. Потрондан чиққан олимлар орасида илмий салоҳияти, одамийлиги билан алоҳида ажралиб турувчи Турсунпўлат Жумаев 1949 йилнинг 15 мартида туғилган. Ёшлиқдан аниқ фанларга бўлган ҳавас уни илм чўққилари сари етаклади. Қарши давлат педагогика институтини имтиёзли диплом билан тугаллаган ёш физик Москва Давлат университети аспирантурасига 1977 йилда киришга муваффақ бўлади. Бундай дейишимизга боис, ўша йилларда физикага бўлган интилиш собиқ Иттифоқ миқёсида жуда катта бўлиб, айниқса, пойтахтдаги нуфузли институт аспирантурасида таҳсил олиш жуда кам кишиларга насиб қиларди.

Турсунпўлат Жумаев аспирантурани тугаллаб, номзодлик ишини ҳимоя қилади. Ўзи таҳсил кўрган Қарши институтида фаолият кўрсатиб, доцентлик лавозимида ишлай бошлайди. Теран билимга эга бўлган ёш олим тез орада кафедра мудирини бўлиб сайланади. Олим ўз соҳасига доир кўплаб долзарб илмий ишлар муаллифидир. 25 дан зиёдроқ илмий-тадқиқот натижалари бўлмиш ишлар орасида соф назарийлари босим бўлганидек, услубий-амалий йўналишдагилари ҳам кам эмас. Институтда қарийб йигирма йилдан буён ишлаб, етук мутахассислар тайёрлаш ишига самарали ҳисса қўшиб келаётган потронлик олим қизғин фаолият устида. Биз таниқли физик олимга янгидан-янги илмий ютуқлар тилаб қоламиз.

Нарзи Шарипов. Физика-математика фанлари номзоди, доцент Нарзи Шарипов ҳам Турсупўлат Жумаев сингари Қарши давлат университетининг етакчи олимларидан бири ҳисобланади. У 1944 йилнинг 28 декабрида туғилган. Олийгоҳдаги иш фаолиятини ассистентликдан бошлаган Нарзи Шарипов 1980 йилда Озарбайжон политехника институтининг олий математика кафедраси ҳузуридаги илмий кенгашда номзодлик ишини муваффақиятли равишда ҳимоя қилгач, турли раҳбарлик лавозимларида ишлашни давом эттирди. Декан муовини, декан, ўқув ишлари бўлими бошлиғи сифатида кўп йилдан бери обрў-эътибор топиб ишлаётган потронлик олим Нарзи Шарипов айни вақтда университет математика факультетининг деканидир.

Нарзи Шариповнинг илмий ишлари ҳам талайгина. Вақтли матбуотда унинг бир қанча услубий мақолалари эълон этилган. Фан ташкилотчиси сифатида унинг номи алоҳида тилга олинисга лойиқдир.

Ҳайит Ашуров. Қишлоқдан етишган таниқли ўқитувчилардан бири. У 1931 йилда туғилган. Болалик йиллари қатағон ва уруш даврига тўғри келади. Тиришқоқ ўспирин 1946 йилда Қарши шаҳридаги педагогика билим юртига ўқишга киради. Ҳарбий хизматни адо қилиб қайтганидан сўнг Бухоро институтининг тарих факультетини тугатади. Халқ таълими соҳасида узлуксиз ишлаган Ҳайит ака ёшларга билим беришда қатъият кўрсатади. Шогирдлари бу қаттиққўл, айни вақтда одамохун мураббийдан миннатдордирлар.

Қувват Жабборов. Бу киши ҳақида 50-йиллар қатағонлари ҳақида сўз юритилган олдинги саҳифаларда гапирилган эди. Қувват Жабборов 1928 йилда туғилган. Темир йўл ишчиси бўлган Қувват 1949 йилда Қўрғонтепадан она қишлоғи Потронга қайтади ва «Ихтиёр» хўжалигида меҳнат қила бошлайди. Унга «текин-хўр, иш ёқмас» тамғаси босилиб, 1957 йилда сургун қилиш ҳукми чиқазилади. Давр зуғумларини ўз бошида синаган Қувват Жабборов, барибир, туғма деҳқон эди. 60-йиллардан то 1994 йилга қадар хўжаликда бригада бошлиғи сифатида ишлаб келганлиги ҳам шу фикрнинг оддий бир далolatидир. Фахрийликка чиққан Қувват ака 1957 йилда уюштирилган жамоат иззасини (аслида, Потрон элининг бунга мутлоқа даҳли бўлмаган, ўша вақтда ҳамма иш халқ номидан қилиниши одатдаги ҳақиқат эди), қишлоқдан бадарға этиш ҳақидаги ҳукмни нохуш эслайди. Шоир айтганидек, у йиллар

кўрқинч туш каби ўтгани рост бўлсин. Жонажон диёримизда Мустақиллик байроғи тобара баландроқ ҳил-пирайверсин!

Аҳмад Полвонов. Қашқадарё вилояти «Пахтасаноатсотиш» ҳиссадорлик бирлашмаси раисининг ўринбосари. Аҳмад Полвонов 1953 йилда туғилган. 1979 йилда Тошкент халқ хўжалиги институтини қишлоқ хўжалигини режалаштириш ихтисослиги бўйича тамомлаган. Ўз иш фаолиятини ҳисобчи, иқтисодчи сифатида бошлаб, бу соҳада етарли тажриба ортирган Аҳмад Полвонов 90-йиллар охирида раҳбарлик пиллапояларидан кўтарила бошлайди. Бешкент пахта тозалаш заводининг директори бўлиб ишлайди, шу йил охирида эса вилоят «Пахтасаноатсотиш» ҳиссадорлик бирлашмаси раиси ўринбосари лавозимига ўтади. Аҳмад Полвонов ўз соҳасини яхши биладиган иқтисодчи раҳбардир.

Потрон элининг ҳамма фарзандлари ҳақида шу хилдаги илиқ гапларни айтиш мумкин эди. Потронлик олимлардан Қувват Рўзимуродов исми-шарифини бу ўринда эслатиб ўтиш жоиз. Элга танила бораётган шоир ва муҳандис Рустам Очиловнинг ҳам бевосита шу қишлоққа алоқаси бор. Оталари 30-йилларда Потрон мактабида муаллимлик қилган.

БОТИРХЎЖА ИКРОМХЎЖА ЎҒЛИ ХОЛИС ИЖОДИДАН НАМУНАЛАР

Қашқадарё вилоятининг Қарши туманидаги Потрон қишлоғида XIX асрнинг 80-йиллари нари-берисида таваллуд топган Мир Сайид Фатҳулло ва Турсунхон эшонга бобоси Ҳасанхон орқали улашадиган Ботирхон (расмий ҳужжатларда «Ботирхўжа Икромхўжаев» деб ёзилган) Икромхўжа ўғлидан қайд этилганидек, иккита шеърлар дафтари ёдгор қолган. Биринчи ён дафтарни адабиётшунос олим, марҳум Абдимўмин Қаҳҳоров топганлиги ҳамда сақлаб келганлиги сабабли унинг номи билан «Абдимўмин Қаҳҳоров нусхаси (А. Қ.)» деб, иккинчи ён дафтарни Раҳматулло Ўроқов эҳтиётлаб асраганлиги боис унинг исми-шарифи билан «Раҳматулло Ўроқов нусхаси (Р. Ў.)» деб тафовут учун белгилаб олдик.

А. Қ. нусхадаги шеърлар ҳақида бундан ўн йил бун «Қашқадарё ҳақиқати» газетасида «Ён дафтарда қол-

ган нидо»¹ сарлавҳаси остида бир саҳифалик мақола эълон этилган эди. Иккинчи нусха — Р. У. да жамланган шеърларнинг айримлари А. Қ. нусхасида ҳам борлиги ҳақида олдинги қисмларда сўз юритилди. Р. У. нусха, фикримизча, мусовада, А. Қ. нусха эса оқ, яъни қайта ишланган, асосий нусха ҳисобланишга лойиқ.

«Холис» таҳаллуси билан ижод қилган Ботирхон Икромхўжа ўғли 1929 ва 1937 йилларда икки бор қамоққа олинган. 37-йил қатағонининг қурбони бўлган Ботирхон саводли, фозил киши бўлган.

Ботирхон, чамаси, Қарши ёхуд Бухоро мадрасаларидан бирида таҳсил олади. Қишлоқ аҳли ва қариндошларининг қўллаб-қувватлаши туфайли ҳажга бориб келади. Масжидда имом-хатиблик қилиш билан бир қаторда деҳқончиликдан ризқ-насиба топади. Ботирхоннинг беш ўғли бўлган: Ўроқхон, Қиличхон, Музаффархон, Бурҳонхон ва Бўронхон. Улардан Қиличхондан зурриёт қолмаган. Қолганлари ўғил-қизлари, набиралари кўпчиликни ташкил этади ва бугунги кунда Потрон ҳамда Қарши шаҳрида истиқомат қиладилар.

Ботирхон, маълумки, Қувват Жабборов, мулло Тилло Қўлдошевлар билан бир вақтда — 1937 йил ёзида туҳмат билан қамоққа олинган. Қамоқхонада дардли, аламли шеърлар битган шоирнинг кейинги тақдири номаълум. Қариндош-уруғлари унинг Тошкент қамоқхонасида ўлганини айтадилар. Айрим ишоратлар Ботирхоннинг Сибирда, маҳкумликда оламдан кўз юмганлигини далолат этади, Мулло Тилло, чамаси, Қаршидаги қамоқхонада бандаликни бажо келтиради. Ёлғиз Қувват Жабборов шўро зиндонидан тирик қайтади.

Қувват Жабборов ўн йиллик муддатни тугатиб келгач, Тожикистоннинг Шартуз қишлоғида яшай бошлайди. 50-йиллар охирларида сиёсий маҳбусларга нисбатан қарашлар бирмунча иллий бошлагач, у ўзининг оқланганми-йўқлигини (реабилитация) суриштириб, Ўзбекистон Прокуратурасига мактуб йўллайди. Қувват Жабборовнинг бу сўровига Ўзбекистон Прокуратураси 1971 йил 15 январда 15/45—70 рақамли расмий жавоб қоғози йўллайди. Мазкур расмий ҳужжат Қувват Жабборовнинг ўғли Турсунпўлат Жабборовда сақланади. Прокуратура жавобида шундай дейилади:

¹ Қаранг. «Қашқадарс ҳақиқати», 1988 йил 12 ноябрь.

«Тожикистон ССР, Шаартуз қиш., Қабодиён қ/ш,
Шаартуз тумани, фуқаро Қ. ЖАББОРОВга

Маълум этамизки, 1937 йилда Сиз айбдор деб маҳкум этилган жиноий иш ЎзССР Прокуратураси томонидан қайта кўриб чиқилган ва бу ҳақда ЎзССР Олий Судига раддия киритилган. 1937 йил 12 ноябрдаги ушбу ҳукм бекор этилган, иш тўхтатилган ва Сиз оқлангансиз.

ЎзССР Олий Суди Президиумининг 1971 йил 8 январдаги қарорига кўра раддия қониқтирилган ва Сиз оқлангансиз. Сиз билан бир вақтнинг ўзида шу иш бўйича айбланган Ботирхўжа Икромхўжаев ва (мулло Тилло) Қўлдошевлар ҳам оқлангандир.

Оқланиш ҳақидаги расмий маълумотномани ЎзССР Олий Судидан олишингиз мумкин.

Давлат хавфсизлик органларидаги
тергов назорати бўйича ЎзССР
прокурори ёрдамчиси, адлия маслаҳатчиси

Х. Наумова».

Афтидан, тиниб-тинчимас Қувват Жабборов бир вақтнинг ўзида Ўзбекистон Олий Судига ҳам мурожаат қилган кўринади. Зеро, ЎзССР Олий Судининг унга 1971 йил 21 январда 10-пр. рақами билан берган маълумотномасида қуйидагича ёзилади:

«МАЪЛУМОТНОМА

Берилди ушбу шу ҳақдаким, Ўз ССР Олий Суди Президиумининг қарорига биноан 1971 йил 8 январда ЎзССР Олий Суди махсус коллегиясининг 1937 йил 12 ноябрдаги ҳукми ҳақиқатда бекор этилди ва Қувват Жабборовга нисбатан унинг хатти-ҳаракатида жиноят аломатлари йўқлиги сабабли иш тўхтатилди, яъни у оқланди.

Қувват Жабборов, 1912 йилда туғилган, мазкур ишга қадар Қашқадарё вилояти Бешкент туманидаги Потрон қишлоғидаги тўлиқсиз ўрта мактабда директор бўлиб ишлаган. Жабборов 1937 йилнинг 8 июнида қамоққа олинган.

Маълумотнома тегишли ташкилотларга тақдим этиш учун берилди.

Ўзбекистон ССР Олий Судининг
раиси:

С. Пўлатхўжаев».

Аниқ бўладики, бир иш бўйича қамоққа олинган уч фуқаро — Қувват Жабборов, Ботирхон Икромхўжаев, мулло Тилло Қўлдошевлар Республика Олий Суди томонидан 1971 йилда оқланганлар. Ўша вақтда Қувват Жабборовга оқланиш ҳақидаги расмий ҳужжатлар жуда зарур бўлган. Бироқ, Ботирхўжа ва мулло Тилло уруғларидан ҳеч ким бундай ҳужжатларни олишга эътибор бермаган. Агар Ўзбекистон Прокуратурасининг Қувват Жабборовга йўллаган хати бўлмаганда, Ботирхўжанинг фуқаро сифатида оқланганми-йўқлигини, умуман, қандай иш бўйича қамоққа олинганлигини ҳам билмаган бўлур эдик. Қувват Жабборов ва унинг «шерикларига» қўйилган «айб»нинг нималиги ҳақида олдинда муфассал гапирилди.

Ботирхўжа қариндош-уруғлари 30-йилларида шу қадар қўрқув ва ваҳимага тушиб қолганки, ҳатто унинг ўғилларидан бири Бурҳонхонни амакиси Муқимхон фамилиясига ўтказиб қўйишган. Бурҳонхон ҳамон Муқимов фамилиясида юради.

Аждодлар ҳақида суҳбат.

Ботирхон Икромхўжа ўғли Холис маърифатли, дунё кўрган, Шарқ адабиётини яхши билган. У шеърларидан бирида «Саломат қилса Ҳақ бизни, ки қишлоқ дехқониданман», дейди. Барваста қоматли, оқ-сарикдан келган, мўъмин ва камтарин инсон қисмати фожеали якун топади.

Ботирхон, шубҳасиз, ўзини шоир деб билмаган, қамоққа тушгунига қадар шеърларини ошкор қилмаган бўлса-да, икки ён дафтарда қолган манзумалар унинг эътиборга лойиқ истеъдоди бўлганлигини далолат этади. Ҳазал ва мухаммаслар аруз вазнларига мосланган, айрим сатрларда ғализликлар ҳам кўриниб қолади. Бизнингча, Холиснинг қамоқхоналарнинг тор, қоронғу ҳужраларида ёзилган шеърларидаги бадийят даражасидан кўра, ундаги талқин, моҳият аҳамиятлироқдир. Чунки, 37-йиллар шўро қамоғининг манзараси бу ашъорда тўлароқ, мукамалроқ чизилади.

Олдинги қисмда Ботирхоннинг қамоқхона шеърияти ҳақида қисман тўхтаб ўтилгани боис, ортиқ такрорга йўл қўймаслик учун бу борада сўзни мухтасар қилиш жоиз кўринади. Фақат, бир жиҳатга эътиборни тортмоқчи бўламиз. Ботирхўжа Холис авлоди (шажара таҳлили мисолида буни кўрдик) кела-келмиш илмми, фозил кишилар бўлган. Ҳатто, унинг шажарани кўчирган ажлоди ҳам шеърга ружуъ қилган ўринлар борлигини кўрдик. Ботирхўжанинг набира ва эвара-чеваралари орасида ҳам шеъриятга кўнгил қўйиш анъанавий, десак муболаға бўлмас. Набираси Миршарифхон, унинг фарзандлари Раҳматуллохон ва Назирахонлар кўпдан назм ҳавасига тушганлигини келтириб ўтдик. Буни ирсият имкониятлари ва фазилатлари дегулик, албатта.

Энди, муҳтарам ўқувчи, Сизнинг эътиборингизга Ботирхўжа шеърларидан намуналар ҳавола этилади (А. Қ. Нусхадан):

* * *

Дилбари жоним, сани шаҳло кўзунгдин ўргулай,
Донаи холинг ярашган оқ юзунгдин ўргулай.
Лабларинг гулғунчадек, шакар забонинг мисли қанд,
Кокулинг анбар сифат, ширин тилингдин ўргулай.
Қоматинг шамшод эрур, кўрган киши ҳайрон қолур,
Халқ ичинда мунча иссиқ юлдузингдин ўргулай.
Боғу саҳрони кезиб сен каби жонон кўрмадим,
Булбули шўридамен, оҳу кўзингдин ўргулай.
Раҳм қил холима дилбарим, оҳи фиғоним кўриб,
Кечани ёқту қилган ул кундузингдин ўргулай.
Қошларинг жилвагардур ёр, кўзларинг ҳам нағмагар,
Бир сўраб келсанг мени, босган изингдин ўргулай.

Мен ётарман ушбу ардумига¹ кечаси зор-зор,
 Бир келиб берсанг салом ҳамшодлигингдин ўргулай.
 Авволан тушганда келдингиз сўраб бир неча кез,
 Эмди йўқламай кетиб, қилган хафангиздин ўргулай.
 Эй биродар, ёру дўст, бу хастанни унутмангиз,
 Бир сўраб ёд айлаган ул эли хешдин ўргулай.
 Уйи жойимда турарда сиз билан ҳамроҳ эдим,
 Айрилиб келдим бу ерга, тақдиримдин ўргулай.
 Кўб ҳафа бўлманг Ботиро, боз келгайлар ёру дўст,
 Ҳар замон келган сўраб ул ёру дўстдин ўргулай.
 Неча бир жойларга юрдим, ҳеч бир хори бўлмадим,
 Ушбу дам думзакка² солғон бир худодин ўргулай.

* * *

Бул замон кирдоридин мен сўзлайин неча савол,
 Неча бир савдолари кўзғолди, чиқти бу ҳол,
 Бир неча мўминлари кўрди мунни хобу хаёл,
 Барча давлатмандлар йўқ бўлди-ю, кетти бу сол,
 Кўзғолиб ушбу аломатким, ўшал моҳи шавол,
 Баъзилар тўҳмат билан фарзанд, уйидан айрилиб,
 Ҳам яна қавму қариндош, ақробадан айрилиб,
 Кеттилар юз ғам билан жойи жаҳондан айрилиб,
 Ҳам асоси салтанат, ҳам хонадондан айрилиб,
 Мисли каждум заҳар солди бизга бу аҳли замон.
 Бир неча нотарс³ ҳақ, қўрқмай худонинг қаҳридан,
 Кечаларда ухломай, олди халойиқ молидан,
 Мол эгаси йиғлайур, қўрқуб ёроғи тирдан,
 Навҳа қилмаслар халойиқ, бул ёмон қўрқунчдан.
 Кимки нотарс ўлди, ҳақ еткурғуси анга завол,
 Бир неча мўминларким хонавайрон бўлдилар,
 Моли ашёдин кечиб, ўзни тамом қутқардилар,
 Кейнида қолган кишилар неча савдо кўрдилар.
 Нечаси муҳлат етиб мунда, қамоқда ўлдилар,
 Таъбир айтиб юрмоқда ҳаргиз йўқдур бизда мажол,
 Кайфиятда ўлтириб бир дам фароғат кўрмадим.
 Қанча вақт бўлди бу ерда истиқомат айладим,
 Ётишимдан бул қамоқда охири зор айладим,
 Ўзни билмай, ёшлигимда беодоблик айладим,
 Шул сабабдан ажралиб кетмоқ менга бўлди маҳал.

¹ Ардум — арестантлар уйи. Қарши шаҳридаги Хожя Азиз мадрасаси. Ҳозирги Ўлкани ўрганиш музейи биноси.

² Думзак — дом заключенных. Қаршидаги Қиличбек мадрасаси.

³ Қўрқиш, ханф, ваҳм.

Мен бу ерда ётаман, кейнимдагилар зордур,
Ким қачон бўлғайки, кўрсам деб дили вайрондур,
Мен анинг чун зорман, ул ҳам мен учун зордур,
Ҳам яна ини-ю оға кўрмоқ учун муштоқдур,
Кун кечурдим, қолмади ҳаргиз менда фаҳму хаёл,
Ушбу Холис хаста ҳам доим тилар ҳақдин нажот.

* * *

Соғиндим мен жамолингни ки, ҳам ул хондонимни,
Худовандо, ўзинга қил тағин фикри хаёлимни.
Улар вақтимда ҳамроҳ қил мени нури имонимни,
Саломат айлагин сен вақти рихлат имонимни,
Менга айланг ато ул вақт беҳишт хури ғилмонини,
Мени каззоб, ўғри деб шу дамда айлади маҳбус,
Сени амринг тутиб йиғлар кечалар то сахар товус,
Мадад айланг шу дам вақти, ҳамма мўминлар
эрур маҳбус.

Карам айланг, назар қилинг баҳаққи ҳазрат Идрис,
Менга айланг мадад деб нола айлар кўб мусулмонлар.
Мени маҳбус айлаб хонадоним қилдилар толон,
Тараҳхум қилмайин, бир неча сўзни дедилар ёлғон,
Ҳамма мўмин қулингнинг қил худоё мушкулин осон.
Бу маҳбуслик балосидан ётарман зору хун, нолон,
Менга айланг ато ул вақт беҳишт хури ғилмонини.
Фушаймонлик билан зор айлаюрман ўтган умримга,
Менингдек зору ҳайрон бормукин расвойи оламга,
Камина мотамдамен доим келибон ушбу оламга,
Хато бирлан юриб, хуш ётарсан ушбу ардумга,
Қилинг тавбам қабул ё раб, бўлубмон кўб фушаймон.

* * *

Замон ўзгариб дўстлар, бу кун ўзга замон бўлди,
Мусулмон бандаларнинг бошига охир замон бўлди,
Ўзини билган эрларга қиёматдин батар бўлди,
Ҳам ўз қилмишидин бул арастонга дучор бўлди,
Ҳам хеш-ақрободин ажралиб, кўрмоққа зор бўлди.
Бу маҳбуслик билан жумла халойиқ дод-вой айлар,
Қиёмат ваҳмидин аъзом теракнинг баргидек титрар,
Сўроғчилар сўроғ этса ўзинг қилмағил мустар,
Бу дунё то у дунё ғариблар васлингиз излар,
Изимдин келган одамни кўролмай интизор бўлдим.
Надомат бирла, эй дўстлар, туриб сен дод-вой айла,
Кўзингдин оқизиб ёшинг, дуруд пайдо айла.

Ҳамма мўминлар ҳақида сен дуо-хайрлар айла,
 Ўзинг раҳм эт дебон, эй жон, кўзингдин ёш
 равон айла.
 Кеча-кундуз эшикни очмайин жабру жафо қилди,
 Илоҳо, айлагил сен жумла мўмин мушкулин осон.
 Қаронгулик чуқур уйдан нажот бергин ўзинг, эй жон,
 Холос айланг бу маҳбусхонадин деб дийдалар гирён.
 Тараҳхум айлангиз, ё мустафо, эй сиз, чокари яздон.
 Мадад сиз айлангиз жумла халқ бағрини қон қилмай.
 Бу кун мен йиғламай найлай, биродарлар, қасн
 кетай,
 Сўроғчилар сўроғ этмай, юрак-бағримни қон этай,
 Бу маҳбусхонада дўстлар неча мўмин ўлиб кетти,
 Ўзинг фикри қил Ботиро, навбат сенга ҳам етти.
 Мозорнинг тайини йўқтур, ҳамма ҳандақ мозор
 бўлди.
 Қазом етса гар мунда, эли хешим хабар топмас,
 Мени чун меҳрибонларим дунёдин ўтганим билмас,
 Ариза, илтимос қилсак лачалликка¹ дежур бермас,
 Бирор жойинг шикаст тобса, бу дўхтурлар келиб
 кўрмас,
 Не дардим борин билмай, бу орқадин укол қилди.
 Аҳли жумла мўминнинг бу ерда бошин оғритма,
 Давосиз дардга учратиб, ўзинг телмуртиб қўйма,
 Тилагимиз раво айлаб, ҳамма мўминга раҳм айла,
 Муҳаммад мустафо ҳаққи, арастондин сувор айла.
 Неча турлик жавфо кўрдим, менга бир дам вафо
 бўлмас,
 Неча вақт мунда ётсам, бирор хешим келиб кўрмас.
 Кўрарман деб сўроғ этса, дежурнилар жавоб бермас,
 Кўрарни ихтиёр этмас ё бизни кўзга илмас.
 Менга чун дўст бўлмиш келиб кўрмай жафо қилди.
 Биродар, неча вақт бўлди мени маҳбуста олдилар,
 Бу маҳбуслик қуриб кетсун, қорангу уйга солдилар.
 Эли хешимдин ажратиб, юракка доғни қўйдилар,
 Онадин бўлган одамлар уйимизга кирдилар,
 Фикр айланг дўстлар, ушбу кун тақдири азал бўлди.

* * *

Худованд, ўзинга таъя айлаб, нола-зорим бор,
 Бу ҳасратхонада ётиб, дилимда армоним бор.

¹ Начальник.

Бу маҳбуслик билан ётсам, билмам не гуноҳим бор,
 Чуқурлик бул қаронғу уйда раҳм эт ўзинг дўст-ёр,
 Саҳарлар туриб ёраб, ўзинга такя қилган бор.
 Нечук йиғламай дўстлар, гирифтори адам бўлдум,
 Бу дунёи бебақо ичра неча турлук жафо кўрдум,
 Кечиб аҳли аёлимдин, мусофирликда юрдум,
 Ўзинг раҳм айлагил ёраб, ўзингдин шифо кутдим.
 Тилагим ўзгача эрди, нафснинг куйида қолдим,
 Бу маҳбуслик биланким гирифтори адам бўлдим,
 Ўшал дўзах ўтин кўрмай, бу иссиқ уйда куйдим,
 Ҳамма аъзом харажатдур, дунё коридин тўйдим,
 Кечаларки ётолмай, ухлолмай, нола-зорим бор.
 Худо, бу зулматни ҳамма мўминдин дуруд¹ айла,
 Бу турган мусулмонларни ардумдин² холос айла,
 Ватандин адаштириб, бўлак жойга раво кўрма,
 Мусофирликни мен кўрдим, бошқа бандага солма,
 Мусофир юрган бандаларнинг кўзда ёши бор.

* * *

Бу кун мен масту мустағрақ³, дили вайрон бўлганман,
 Сенинг васлинг тилаб доим, кечалар зор йиғларман.
 Айблик бирла ўтган умрим, доимо фаришонман,
 Бу маҳбусликда на бўлғум, билолмай зор-гирёнман.
 Ўзинг раҳм айлагин, камина афтода қулдурман.
 Ётурман бул қаронғу гўр каби уйда дил вайрон,
 Ўшал мункарнакрлардек сўроғчидан диллар ларзон.
 Ҳақиқат айлабон сўрмас, юракда қолди кўб армон,
 Ўзинг йўлимни тўғри қил баҳаққи китоби фурқон.⁴
 Ўзинг раҳм этмасанг олло, бу кун афтода қулдурман.
 Худованд, ҳамма мўмин қулингиз мунда йиғлаб зор,
 Бу золим илкидан бергин фаноҳ деб йиғлашур зор,
 Ўзинг раҳм этмасанг ё раб, бу қуллар ҳоли душвор,
 Ҳамма мўмин қулингни мушкулин осон қил, саттор,
 Худованд, тараҳҳум қил, ғариб, бечора қулдурман.
 Саҳарларда туриб ҳам зору гирён йиғлаганлар куб,
 Ҳақ-ноҳақ қамалиб, зору нолон айлаганлар кўб.
 Мурид ҳам мухлис, мулла, эшонлардан ётарлар кўб,
 Бул маҳбуслик билан ётгунча ул дунёга кетган хўб,
 Дилим вайрон, кўзим гирён, ажаб афтода қулдурман.

¹ Дуруд — яхшилик тилаш, мақтов.

² Ардум — арестантский дом, қамоқхона.

³ Ғарқ бўлган, ботган.

⁴ Қуръон номи.

Қаронғу кун тушубдур бошима, мотамда мен қолдим,
Ки тақдиримда шулдир деб, ўзинга такалар қилдим,
Фаноҳ бергин, худовандо, бу маҳбуслик билан

қолдим,
Нетай мен мазлуми бечора, мунда сарғариб қолдим,
Хамма мўмин қаторинда камина афтода қулдурман.
Худоё, жумла мўминни бу маҳбуслик билан қўйма,
Ўзинг зор йиғлатиб, бошқа вилоятга юбортирма,
Илоҳо, жумла мўминларни фарзанд доғига солма,
Қиёмат ваҳмини ё раб, бу кўнглимдан кўтартирма,

* * *

Баҳор айёмида чиққан қизил гул химчасиданман,
Кетар йўлини билмай, сарғариб қолганларданман.
Ўтар умримни билмай, дийдаси ҳам тўқларданман,
Гуноҳ дарёсига ғарқоб Муҳаммад умматиданман.
Шу дам вақти бу думзакхонанинг маҳбуслариданман.
Ниҳоли пайвастадек, аввал кўкариб, эмди мен

сўлдим,
Бу дунё кайфи бирлан бир неча даврон сураб эрдим,
Қиёмат ваҳмини билмай, кеча-кундуз юраб эрдим,
Хукму амри ҳукуматни фақирларга қилар эрдим,
Саломат қилса ҳақ бизни, ки қишлоқ деҳқониданман.
Аввалда шодлик билан, бу кун бердинг менга меҳнат,
Бу маҳбусхонада ётиб, кеча-кундуз чекай заҳмат.
Илоҳо, ушбу маҳбусликда ўлганларни қил раҳмат,
Бу тақдиримга тан қўйдим, солибсан мунча кўб
кулфат,

Бу дунё кулфатин сол бошимга,
хушнудларингданман.

Менинг чун ёри дўст йиғлашибон қолдилар ўйда,
Бу дунё роҳатин ким ўйлаган, сол охират куйида,
Тараҳхум айласун ҳақ ўзи мундоғ ғамда ётганда,
Саломат қил, худовандо, бу маҳбусликда ётганда,
Бад иш қилмишларим кўбдур, гуноҳлик
умматданман.

Фақирлик қил бу дунёда, кишига жабр-зулм этма,
Зулм айлаб кишиларга, ки дўзах сарига кетма.
Муҳаммад умматини ҳақ ўзинг думзакда хор этма,
Ўшал дўстинг ҳаққи ё раб, мени мунда хароб этма,
Ўшандоғ раҳбарим раҳм этсаларким, умматиданман.
Хароба кунда қолдим, сен худоё, қилмағил ҳайрон,
Мендек хастанни йўқлаб келувчиларни қил омон.

Бир ҳафтага озиқ учун кетурса етар олти нон,
Еб-ичиб, ҳақларига айласам мен фотиҳа чиндан,
Муҳаммад умматидан, ки жаннат ҳурлариданман.

* * *

Шикоят айлайин, дўстлар, бу дунё жабру зулмидан,
Халойиқ бошига тушган мусибат, неча жабридан.
Бу зиндонга тушиб қурган неча кулфат, азобидан,
Ҳаммага бир сабаб бўлиб, мунда тушган гуноҳидан,
Хатолик йўл билан кечган неча журми хатосидан,
Бири бир иш қилиб мунда келибдур, баъзиси
қилмасдан.
Бу жой эркан ажаб турлик, бўлубтур жонима афзун.
Қиёматдек бўлиб бул кун, юраклар бўлди пурхун,
Кеча-кундуз ётиб мунда — темир панжаралик уйда,
Тонг отган сўнг кўзим дарга¹ — оғам келгайму
деб акнун.

Менга ўхшаб неча одам кўзи дарбозага ҳардам,
Келурму деб биза одам юраклари бўлди пурхун.
Ажойиб кўнглимиз вайрон бўладур келмаса бир кас,
Бу Холис хаста ҳам келмасликдан айлади афсус.

* * *

Ботиро, недур гуноҳим, банди зиндон эттилар,
Бу қадди сарвини ардум ичра ниҳон эттилар,
Меҳрибонларни бу кун йўлимда сарсон эттилар,
Нури чашмим йўлида дийдамни гирён эттилар,
Билмайдурман қилмишимни, мунда ҳайрон эттилар.

Йўлида термулди кўзум, ёри жоним келмади,
Бу арастон ичра кирдим, хонумоним келмади,
Ушбу кун нимага ул руҳи равоним келмади,
Мен асир ошиқ бўлдим, дардга дармоним келмади,
Билмайдурман қилмишимни, мунда ҳайрон эттилар.

Найлайин тақдир шулдир, бу арастонда ғариб,
Бу арастон хонада қолдим сомондек сарғариб,
Йиғлаюрман кеча-кундуз бир худога ёлбориб,
Мустажоб бўлмайдур оҳим мени, бу ишга мен ажиб,
Дод душман дастидан, дийдамни гирён эттилар.

¹ Эшик.

Зори дилни айтгудек йўқтур ёнимда ғамгузор.
Мен бу ерда зор эрурман, ёрим уйда дилфигор.
Тошлар устида ётибман. бўлубон хору зор,
Фасли наврўз ўтуб, бўлмиш хазон эмди баҳор,
Айлабон ёрдин жудо, бағримни бирён эттилар.

Ё илоҳо, мундайин ҳеч банда сарсон бўлмасун,
Кўзи йўлда термулиб, бўғзи тўла қон бўлмасун,
Ҳам ғарибу, бекасу нотавон ҳам бўлмасун,
Ҳам жигар бағрин кабоб айлаб, дилафгор
бўлмасун,
Не гуноҳим бор эди, бу ерда сарсон эттилар.

Мен бу кун ҳасратда қолдим,а найлайин,
бўлдим адо,
Бу ғами кулфат билан бўлди маним қадим дуго.
Бу арастонлик балосидан ўзунг бергил фано,
Бир ғариб банданг эрурман, ҳолима раҳм эт, худо,
Бир раҳм айламайин дийдамни гирён эттилар.

Мен ғами кулфат билан кўб хори зорим ёр учун,
Ушбу ардум ичра доим дилафкорим ёр учун,
Кўзда ёшим мисли чун оби равоним ёр учун,
Сўрғали ҳолимни келмас, интизорим ёр учун,
Не гуноҳим бор эди ер била яксон эттилар.

Эй худо, раҳм этиб, мушкулни осон айлагил,
Ҳам мени душманларимни банди зиндон
айлагил,
Йўллариға эли хешин зори гирён айлагил,
Онасин онамдайин бағрини бирён айлагил,
Душманимни қўйибон, мени арастон эттилар.

Сўрғали ҳам олғали жоду кўздан хумморман,
Жон тасаллоси учун ширин сўздан хумморман,
Кўзларим нури учун жоду кўздан хумморман,
Сўрғали ёримни, шукр, лаблардан хумморман,
Ёри жоним йўлида дийдамни гирён эттилар.

Икки кўзум равшани жоним болам келмайдур ҳеч,
Ғариб отам бор эди деб ёдига олмайдур ҳеч,
Ё онасин қўйнидан як бора айрилмайдур ҳеч,
Ё киши йўқлик учун ардум йўлин билмайдур ҳеч,
Онажоним йўлида дийдамни гирён эттилар.

Қолдим ардум ичра мен жўраларимдан айрилиб,
Эли хеш, ақроба ҳам ёри дўстдан айрилиб,
Мисли бир карвон эрурман ҳамсафардан айрилиб,
Мисли булбулдек яна ҳам болу фардан айрилиб,
Эли хешу ақраболар йўлида зор эттилар.

Мен бу ерда хор эрурман, ёрим уйда дилфигор,
Сабру тоқат менда йўқтур, кўзда ёшим шашқатор,
Ушбу жойдан чиқмоғим бўлди менинг хавфи хатар,
Мен бу кун дармонда бўлдим, нолишим аршга етар,
Қил тараххум ҳолим, бу ерда сарсон эттилар.

* * *

Мен нечук қон йиғламай, ҳеч зуҳди тақво
менда йўқ,
Ҳам яна тоат-ибодат, хайр-эҳсон менда йўқ,
Фисқу исён қилмоқимдан ўзга одат менда йўқ,
Таърифи маҳбуслик ёзмоқда ҳолат менда йўқ,
Гар ҳақиқат қилсалар, ҳаргиз жиноят менда йўқ.
Оре-оре, бул жаҳонда айладим сонсиз гуноҳ,
Ҳақ эгам даргоҳида кўб айладим журми хато,
Рост сўзим айтсам, ёронлар, ҳеч тоат менда йўқ.
Гар насиб этса худо, чиқсам бу зулмат уйидан,
Деб ётур барча халойиқ дод душман дастидан,
Баъзилар айлар фиғон қўрқуб худонинг қаҳридан,
Қилмишим кори шарор ёди худодан менда йўқ.
Баъзилар тун ухламай айлар шароби совуқдан,
Шунча яхши ишлар кўриб, бир ёди мулла қилмадук,
Доимо беҳуд бўлиб, исёнимиздан қўрқмадук.
Кори шайтондан чиқиб, роҳи ҳақиқат кирмадук,
Кори тўхматга тушуб, зиндондан айрилмадук,
Меҳри шафқат ҳам итоат, ҳам саҳоват менда йўқ.
Мадрасаи Хожа Азизга ётамиз зиндон бўлиб,
Ким ётур неча халойиқ дийдаси гирён бўлиб,
Шайху мулла, хўжаю босмачи, ўғри бир бўлиб,
Ишимиз бўлди қабоҳатким хато фасон бўлса,
Гар худойим хоҳласа ҳаргиз хиёнат менда йўқ.

* * *

Ётарман ушбу ардумга, яна ётмоққа тоқат йўқ,
Ки тақдири азал шулдур, мени йўқлар киши
ҳам йўқ.

Гуноҳим кўблигидан, эй биродар, танда дармон йўқ,
Худованд ки раҳм этгил, ўзингдин бошқа ғамхўр йўқ,
Мадад айланг Али, шул вақт турарга ҳеч тоқат йўқ.
Мени маҳбус қилиб қўйди неча бир золим хунхор,
Ҳамма хешу таборим мотам айлаб, йиғлашурлар зор,
Ўғул-қизим йиғлаб, айласалар нолалар чун зор.
Қилинг тавбам қабул ё раб, туфайли Ҳайдари карор.
Қорангу бу чуқур уйда яна қолмоққа тоқат йўқ.
Йўқ ердан бор айлаб, келтурибсан ушбу дунёга,
Тараҳхум қил, худовандо, бизингдек мубталога,
Дуруд пайдо қилсанг шаҳиди карбалоларга,
Ўзинг раҳм айлагил саттор, ғарибу бенаволарга,
Бу дунёдин кечибдурман, турарга ҳеч тоқат йўқ.
Бизингдек аҳйилар мунда ҳамма вақт

мунтазирдурмиз,

Баҳаққи жумла анбиё, бу кун биз зору нолонмиз,
Ватану аҳли аёлдин ажралиб ҳам дийда гирёнмиз,
Мадад айланг, Али, шул вақт турарга ҳеч тоқат йўқ.

* * *

Неча вақтлар умр кўриб, хатолик йўлларга кеттим,
Бўлиб бир неча турлик кайфи хуш, амринг тутмадим,
Ҳукумат жабрини кўрмай дедим, қочтим қутилмадим,
Орадин неча вақт ўтиб, Кулоб шаҳрида ушландим,
Мусофирликда, эй дўстлар, ғариб кўнглим хушладим.
24-йилда тутиб амри ҳукуматни,
Бухорога борибон ўқидим шўройи мактабни,
Хаёлимдан чиқарганман ўшал нори дўзахни.
Тушиб дўзах хаёлимга кечалар зор йиғладим.
Ўқидим, ишладим, бир неча йиллар ўтти ўртадин,
Орадин олти йил ўтти, гуноҳим ўтти хомундин.¹
Не қилмиш ишни мен билмай қочибман ушбу

Қаршидан,

Икки йилдан зиёд бўлди тутибман камроқ амрингдан.
Бу қолган кутоҳ умримни сенинг йўлинга мен

бердим,

Худовандо, бу фикримдан яна Шўрога ёндирма,
Хаёлимдан чиқиб ишқинг яна расво қилиб қўйма,
Ўшалким равзаи шариф тавофини раво айла,
Ҳамма мўъмин қулларингни бу Думзакдан² халос айла.
Уйи жойики йўқ бўлган кишини мунда мен кўрдим,

¹ Дала, саҳро, кенглик.

² Қамоқхона.

Неча вақтлар ўтиб, амри ҳукумат кайфида юрдим,
Қилибон зулм беҳад, нечанинг кўнглини оғритдим,
Қилибон қаҳру ғазаб, доим ҳамма мўминни
сўкардим,
Худонинг қаҳри надур, раҳматин ҳеч онча билмадим.

Неча-неча ёмонлар жабридан қочиб, шу ён кеттим,
Гуноҳим орттуриб доим, югурдим мол тофайин деб,
Неча фисқ-фужур ишлар қилиб, халқдин яшурай деб,
Хаёлимга ки келмади, бирор яхши иш қилойин деб,
Кетарнинг тўшасин¹ қилмай, ҳамма бад иш

қилай деб,
Сени амрингни қилмасдан, ёмон ишлар қилар эрдим.
Худовандо, ҳамма мўмин қулингни ушбу маҳбусга
солибдурсан,

Ўшал вақтда ўзинг ёдинг бу кўнглимдан кўтарибсан,
Мени ақлим унутубсан, яна ғафлатга қўйибсан,
Мени хавфу хатарлардан ўзинг охирда нетарсан,
Фикрим ўзгача бўлиб, ўзим вақтимни хушлардим.
Бу маҳбусликда рангим заъфарондек сарғариб қолса,
Ватандан жудо бўлиб, бўлак жойга кетиб қолса,
Ҳам маҳбуслик бирлан ўғил-қизи етим бўлса,
Мани маҳбусга солиб, душманам хандон бўлиб юрса,
Ўшандоғ душманамнинг қўлидан минг дод-вой
қилдим.

Холисо, не кунларни менга фойда айладинг,
Охир умримда кетуриб банди зиндон айладинг,
Аввалон шод айладинг, охирда ношод айладинг,
Бул хуш бечорани маҳбусликда ҳайрон айладинг,
Зор-нолонлик билан ўзимни бечора айладим.

* * *

Бесабаб мунда қолибман маҳбуси ҳайрон бўлиб,
Даргоҳинга йиғларман кечалар гирён бўлиб.
Кеча-кундуз оҳ тортиб йиғларман, уммид тутиб,
Ё Муҳаммад, сергуноҳ умматларинга раҳм қил.
Йиғламайму мен ғариб, маҳбусда қолдим сарғариб,
Қайси бир ҳешим келур деб, йўлда кўзим телмуриб,
Йиғламай найлайки, қолдим ҳамсафардин айрилиб,
Ё Муҳаммад, сергуноҳ умматларинга раҳм қил.
Бир неча ўртоқларим кетти бу кун нолон бўлиб,
Шум фалакнинг жабридин ҳам кўзлари гирён бўлиб.

¹ Озиқ-опқат, йўл тадорики.

Кейнида қолган ўғул-қизи, онаси сарсон бўлиб,
Ё Муҳаммад, сергуноҳ умматларинга раҳм қил.
Билмаюр бечоралар аҳволи ҳолини кўриб,
На бўлдилар ўзга жойда хешу табордин айрилиб,
Ҳеч банда кетмасун итобга кўздин қон тўкиб,
Ё Муҳаммад, ушбу маҳбусликда ётган бандаларга
раҳм қил.
Шум фалакни дастидан бир кун кўрар кун бўлмади,
Дашту саҳрони кезиб, даврон этар кун бўлмади,
Эй худо, раҳм қил, танда тоқатим қолмади.
Биз каби бечораю афтодаларга раҳм қил,
Сен мадад қилгил худоё, ушбу маҳбустга аҳд,
Даргоҳинга юз тутибман, қилмагил тавбамни рад.
Бул хуш бечорани афтода қилмагил, ҳамд,
Умматим деб ё Муҳаммад, мен ғарибга раҳм қил.

* * *

Қиссаи маҳбусларни мунда дафтар айласам,
Ётгани ҳам турганимдан эмди абёт айласам,
Бул турма ваҳма ичра турганлардан изҳор айласам,
Кори бори ишларимдан мунда бунёд айласам,
Барча қилган ишларимдан эмди чун дод айласам:
Ётадур баъзи халойиқ неча тўхматлар билан,
Ўткариб умру ҳаётин неча қулфатлар билан.
Баъзига бир йил бўлубдур, баъзига 3 йил тамом,
Барча қилган ишларим оҳу надомат субҳи-шом.
Мен ўзум фикр қилиб онлардин ибрат айласам,
Бул аломатлар бари рўзи азалда бор экан,
Ким ўшал қолу болида ҳақ ўзи ёзган экан.
Бул насиба неча жойларга кашона айлаган,
Неча шахсларимиз кетсун дебон қасд айлаган.
Гар насиб этса худо, онларни дастин боғласам,
Ҳозир ётган ерим 23-нчи камера.
Таъма деб қилган ишим охир менга қилди зарар,
Бир дуо айланг менинг ҳақимгаким, эй яхшилар.
Бўлмасин ҳеч банда ё раб, мунда ҳаргиз дарбадар.
Эмди Холис йиғлагил, ўз феъли ҳам атворинга,
Якка сен мунда эмассан, қанча одам ёнингга,
Сабр қилмоқлик лек керак қодир эгам тақдирига,
Сабр қилмоқдин дигар ҳеч жойда чора йўқтур,
Тақдиримга тан бериб, эмди фушаймон айласам.

Эмди мен абёт айлай барча кўрган кунларим,
 Йўлима муштоқ бўлди бир неча дилбандларим,
 Менда ҳам бор эрдилар ини-ога, ёронларим.
 Ушбу уч йилдан буён оқди юракдан қонларим.
 Бул қамоқ шундоқ экан: ётган еримиз турфа жой,
 Кечаси бир навъи ўтгай, кундузи юз оҳу вой,
 Чор-атроф темурдан, кўб халойиқ вой-вой,
 Бир эшиклик уй экан, бўлди қабоҳат ишларим.
 Ногаҳон қавму қариндошлар бизни келса сўраб,
 Кўнглимиз хуш бўладур, шунча аломат, бул ажаб,
 Агар одам келмаса, ул кунда қолгаймиз қараб,
 Дилларим ношод бўлиб, чиқти кўзимдин ёшларим.
 Бул работи куҳнада ўтти ҳамма умру ҳаёт,
 Мадрасаи Хожигаким¹, ўтқариб савму² салот,³
 Ким ажал етган кишилар бўлдилар мунда момот.
 Шукрлилло, мен бу ердаким саломат бормен,
 Холис бечора йиғлаб айлайур кўб илтижо,
 Мунда ётган хос аҳийлар қилурлар йиғлаб дуо,
 Жумла мўмин қулингни матлабини айла раво,
 Барча маҳбуслар дуосин мустажоб эт, эй худо,
 Биз каби йўлларда қолган осийларнинг ёрисан.

* * *

Эй худо, мен каби афтодаларга раҳм қил,
 Йўлда қолган ожизу бенаволарга раҳм қил.
 Беҳбудийни билмаган бахти қорага раҳм қил,
 Ҳам чунон шарманда, рўзи жазога раҳм қил.
 Йўлда қолган бир ғарибу зору ҳайронман бу кун,
 Сийнаси абгор бўлиб, ҳам дийда гирёнман бу кун,
 Бул қамоқда ёта-ёта дийда қуритдим мен бу кун,
 Завқи-шавқимдан жудо булган гуноҳкорман бу кун.
 Бир кишини молин олган деб кетурганлар
 Ҳаммасин,
 Ҳамддилло, мунда мен ўғри эмас, каззоб эмас,
 Чин ҳақиқат қилсалар, айтган сўзим ёлғон эмас,
 Барча қилғон ишларим ҳаргиз хиёнатлик эмас,
 Текшуриб гар кўрсалар, айтган сўзим ёлғони йўқ.
 Эмди Холис қиссани кўб сўзлама, кутоҳ қил,
 Билмаганларга бу сўзни билдириб, огоҳ қил,

¹ Қамоқхона. Ҳозир Қаршидаги музей биноси.

² Руза.

³ Намоз.

Барча ғамгинларга сўзлаб, дилларини шод қил,
Неча бузрукларни кўрсанг эмди сен одоб қил,
Беодоблик айласанг, сендан дигар гумроҳ йўқ.

* * *

Менинг ўғул-қизим, аҳли аёлим зор йиғлайдур,
Менга раҳбар ака-укам юрак бағрини доғлайдур,
Ажал етиб, шу дам ўлсам ҳамма хешу ёр билмайдур,
Агар ис ҳам чироғ этса, мазорим қайда билмайдур,
Ҳаммадин ажралиб мен мунда қолганимга йиғларман.
Ки биз афтодалик бирлан ётармиз бул арастонга,
Юсуфи Канъонийдек туштум ғариблик ушбу зиндонга,
Юсуфи Канъонийдек қўшғил яна ул меҳрибонларимга,
Тарахҳум қил, худовандим, Ёқубдек дийда гирёнимга,
Ўшал Юсуф каби зиндонга тушганимга йиғларман.
На юз бирла дейин банда Муҳаммадга умматман деб,
Укам келса мени йўқлаб, акам дийдорин кўрсам деб,
Тутиб дарвозада отимни, турса кўзин телмуртиб,
Мени, бахти қарони бир кўролмай кетодур қайтиб,
Йўлимга зору гирён ул укам ҳолига йиғларман.
Худовандо, менинг бирлан укам дийдорини қўшғил.
Юрагига қўйиб минг ғам, йўлимга зор этмагил,
Худойим кўрсалар лойиқ, аканг дийдорини кўргил,
Бу маҳбусдан холос айлаб, ўзинг кулбамга еткургил,
Худога шукрлар деб, мунда ўз ҳолимга йиғларман.

ПАРАНЖИ ШАЪНИДА

— Паранжини ташладинг мендан бесўроқ,
Илоҳим, эмди бўлсун сочларинг қамоқ.
— Сочларимни қамоқ бўлса, ёзарку тароқ,
Бир қошуқ қатиг билан бўлади опоқ.
— Тароғ олиб берарга ҳеч тоқатим йўқ,
Паранжилар олиб берай ифакдан момик?!
— Паранжи ташладим, балога қолдим,
Шоҳи-ифак фаранжига нолуг солдим.
— Нолуг солган бўлсанг, ажаб қилибсан,
Бошгинангни фаранжидан қутултурубсан.
— Очилмоқ мақсадидан қайтариб олмоқ,
Фаранжини қайтиб олган ҳаммаси аҳмоқ.
— Мен ўзим ишчи эдим, ойлик олардим,
Агар сени очмасам, бекор қолардим.
— «Ҳужум» баҳона бўлди, очилиб олдим,
Тушунмаган ҳуқуқимни ҳўб билиб олдим.

— Хиром этикни кийиб, қозига бордим,
 Қози бобом айтадуки, нимага қўйдинг?
 Қўймас эдим, жон тақсир, сочларим қамоқ,
 Бир қошуқ қатиг билан бўлади опоқ.
 — Қатиг олиб берувдим, ялади-қўйди,
 Тароқ олиб берувдим, қалади қўйди.
 — Ўзим тумоқ бўлувдим, яладим-қўйдим,
 Ўтин олиб бермадилар, қаладим-қўйдим.
 — Эмди мактабга бориб, сиз ҳам ўқирсиз,
 Ўқиб-ўқиб ҳуқуқингиз билиб оларсиз.
 — Кел эмди, бирга-бирга бўлайлук,
 Ишчи-деҳқон хизматин бирга қилайлук!

ПАХТА ШАЪНИДА

Ҳар йили эккан киши хандон бўладур пахтадан,
 Қоғаз оқча, тангага мисли кон бўладур пахтадан.
 Эътибори йил ора чандон бўладур пахтадан,
 Экмаганлар оҳ уриб, нолон бўладур пахтадан.
 Бўлса қиммат нархда, ҳайрон бўладур пахтадан,
 Пахтани барча экинлардан азиз қилмиш жуда,
 Экса ҳар йил пахтани бешак ғани бўлур гадо,
 Қарз деганга агарчи бўлса ҳар ким мубтало,
 Йўқ даъвоси дардини, мен анга айтай, бу даъво,
 Ул кишини дардига дармон бўладур пахтадан.
 Пахтани баъзи шаҳарларда экарлар арчибон,
 Ул шаҳар халқи бўлурлар нуқраю тиллога кон.
 Пахтаси битган кишини кўр — ғанидур бегумон,
 Битмаганлар пахтаси ором олмай бир замон,
 Қилмайин тоқат мудом гирён бўладур пахтадан.
 Пахтачи одам заминга оч бўладур кўзлари,
 Ёзу қиш ҳам, рўзи шаблар пахтадандур сўзлари,
 Қўш қўшиб ҳайдар ерини кечаю кундузлари,
 Ўлгунча хизмат қилур андин тўқилган бўзлари,
 Ҳар либосни қилмоғи осон бўладур пахтадан.
 Пахтани ахборидан мен сенга айтай, эй йигит,
 Тут қулоғинга бу сўзимни жон-дил бирла эшит,
 Ўрганиб мендан бўлак одамга сен ҳам бориб айт,
 Кимхобу шоҳи, токи тиринка ҳам бўйла чит,
 Нархи қиммат бўлмайин, арзон бўладур пахтадан.
 Бўлса деҳқон пахта ҳар йил экмайин қолгани йўқ,
 Пахтани эккан кишининг кўнглида армони йўқ,
 Пахтага ўрганса ҳар ким, экмайин имкони йўқ,
 Бу сўзимни, эй биродар, чин билинг, ёлғони йўқ,
 Ҳар замин бўлса баҳор, бўстон бўладур пахтадан.

Айлайин, ахбоблар, бир қисса иншо пахтадан,
Кўрмаган умрида бир фул, кўрди тилло пахтадан.
Баъзилар Қорунга ўхшаш йиғди дунё пахтадан,
Бўлдилар фаровон, экиб эл ичра ота-она пахтадан,
Экса шалтоқу мултоқ чаққон бўладур пахтадан.

Р. Ў. НУСХАДАН

* * *

Душманлар ўлсун, кетсун гўристон,
Бизларга қилди тўҳмат чандон.
Ҳар ерда дўст бор бўлсун саломат,
Дуо қилурмиз доим давомат,
Шому саҳар йўлдошим надомат.

Душманлар ўлсун, кетсун гўристон,
Бизларга қилди тўҳматни чандон.
Ҳайит кунда ман мунда маҳбус,
Ҳеч банда, ёраб, бўлмасун маъюс,
Бағри эзилган бечора, маҳбус,
Қилғил дуосин, ё раб, ижобат.

Душманлар қилди бизларга тўҳмат,
Душманлар ўлсин, кетсун гўристон.
Бизларга қилди тўҳматни чандон.
Ёр-биродар шул кунда даркор.
Бўлсун Худойим мададкор,
Қўлумни ушлагил ё шеро жаббор,
Душманларга берсун марги бисёр.

* * *

Солибдур ҳар дарахт мева, кўрарсиз гардани хамни
Меваси бўлмаган дарахт кабидур ул одамни.
Гужум ҳам ток теракдек мевани бермай хазон

қилдинг,

Кўкартириб хазон қилдинг бу боғ бесамар ичра.
Неча турлук жафо кўрдим вафосиз куб дарахт ичра,
Йиқилур тол, тераклар мевасиз бўлган жиҳат ичра.
Бу кун сан мубтало қилма бу думзакдек боло ичра,
Ниҳолим кўчириб олиб изимга бошқача(?) қилдинг.
Мани хаста бу дунёга алам-дардингни кўб тортсам,
Бирор дона мева қилмай, бу дунёдан сафар қилсам.

Юриб доим бу дунёга самарасиз дардингни тортсам,
Чирог ёқич кишим бўлмас, биродарлар шу дам ўлсам,
Терак, толдек кўкартириб мева бермай хазон қилдинг.
Кел, эй нодон, хафа бўлма сенингдек нечалар ўтти,
Мевасиз ул дарахтлардек шаҳоншоҳлар ўтиб кетти,
Сув тегмасдин бўйингдек катта дарахтлар қуриб кетти.
Хафа бўлмагил, эй нодон, ўтар вақтинг сани етти,
Менингдек хастани, ёраб, ниҳол бермай адо қилдинг.
Бу кун кори хато бирлан ёмон жойга тушибдурман,
Мева қилмай, сув тегмасдан чаман ичра қурибдурман,
Етурдинг мақсадимга деб ўзингга такя айларман,
Йигитликда ўтиб кетган гуноҳларимни найларман.
Бу ўттиз икки ёшда бесамарлик дардин тортарман,
Шу дамгача юриб даштга бу дам «думзак» да ётарман.
Холос этса худовандим, ким деб уйга борарман,
Борур йўлимдин оздириб шу дам «думзак» да
ётқиздинг.

Бу дунё бебаҳо ичра юрарда гул, чаман яхши,
Экиб кўкартгани, дўстлар, дарахти мевадор яхши.
Учиб дашт-биебонга сайрагали булбул яхши,
Бу маҳбусликда ётганда сўраб келса ўғил яхши.
Ҳамма хеш, ёр-дўст ичра Хушни беўғил қилдинг,
Худовандо, ўзинга айлаб нола, зорим бор.
Бу хасратхонада ётсам, билолман, не гуноҳим бор,
Бу маҳбуслик билан, ё раб, дилимга армоним бор,
Чуқирлик бул қаронғи уйда раҳм этгил ўзинг, саттор,
Саҳарларга туриб, ё раб, ўзинга такя қилгон бор.
Нечук ман йиғламай, дўстлар, гирифтори адам бўлдим,
Бу дунёи бебаҳо ичра неча турлик жафо кўрдум,
Сенинг амрингни тутмасдан бу нафснинг юртида
юрдум,

Кечиб аҳли аёлимдин мусофирликда ман юрдим,
Ўзинг раҳм айлагил, ёраб, ўзингдин бошқа кимим бор.
Тилагим ўзгача эрди бу нафснинг куйида қолдим,
Бу маҳбуслик билан ман ҳам гирифтори бало бўлдим.
Ўшал дўзах ўгин кўрмай бу иссиқ уйда ман куйдим,
Ҳамма аъзом жароҳатдур, бу дунёга дилдин тўйдим.
Кечаларга ётолмай, ухлаёлмай нола-зорим бор,
Худовандо, бу зулматни ҳамма мўъминдин ... айла.
Бу турган кўб мусулмонларни Ардумдин халос айла,
Ватанидин адаштириб бўлак жойга раво кўрма,
Мусофирликни ман кўрдимки, бошқа бандага солма.
Мусофирликда юрган бандаларнинг кўзда ёши бор,
Бу дунёи бебаҳо ичра шаҳоншоҳлар қаён кетти?

Келублур ушбу дунёга, ҳаммалари сафар қилди,
Топиб шуҳрат неча ўғри мўъминларни талон қилди,
Неча бир игвогар сўзга ҳамма деҳқон қамоқ бўлди,
Ёқасин чок этиб дод айлабон кўб йиғлаганлар
Иложин топмайин кўб мунда ётқон дийда
гирёнларга,

Тилагини раво айлаб, ўзинг еткур муродиға.
Тараҳхум қил, худовандо, бу маҳбусликда ётганға,
Тилагимни раво қил деб ўзиндин кўб умидим бор.
Аристонхонада ётиб турурға қолмади ҳеч ҳол,
Сандин бошқа разим йўқ, тилим бўлди гунг ҳам лол.
Бу маҳбуслик билан ўтти бу умрим неча ой ҳам сол,
Ётиб Ардум уйига нола, оҳ-фигоним бор.
Охири дамга тилагим манзилимға еткурунг,
Рўйи аҳли хонадонлар ҳам дуогўйга кўшунг.
Орзу қилган эрдим ман равзага сиз еткуринг,
Бул хуш бечорани сиз, ё расул, илкин тутинг,
Бул муродга етмасам, юз доғ, армон манда бор.

* * *

Замона ўзгариб, дўстлар, бу кун ўзга замон бўлди.
Мусулмон бандаларнинг бошига охир замон бўлди,
Ўзини билган эрларга қиёматдан батар бўлди,
Ҳамма ўз қилмишидан бул аристонга дучор бўлди,
Бу маҳбуслик билан жумла халойиқ дод-во айлар.

Қиёмат ваҳмидин аъзом теракнеинг баргидек титрар,
Қиёмат кун сўроғчига, илоҳи, қилмағил мустар.
Бу дунё то у дунё, эй худоё, биз ғариблар васлинг
излар,

Изидин келган одамни кўролмай анда зор ўлди.
Надомат бирла, эй дўстлар, турибсан, дод-во айла,
Кўзингдин оқузиб ёшинг дуруди пайдо айла,
Ҳамма мўъмин ҳақинда сан дуойи хайрлар айла.

Ўзинг раҳм эт дебон субҳон, кўзингдан ёш равон айла,
Неча кундуз эшикни очмайин жабру жафо қилди.
Илоҳи, айлагин жумла мўъмин мушқулин осон,
Қаронғилик чуқур уйдан нажот бергин ўзинг субҳон.
Халос айланг бу маҳбусхонадан деб дийдалар гирён,
Тараҳхум айлангиз Мустафо ҳам чокар Яздан
Малад сиз айлангиз деб жумла халқ бағрини қон
қилди.

Бу кун ман йиғламай найлай, биродарлар қаён кетти,
Сўроқчилар сўроғ этмай юрак-бағримни қон этти.
Бу маҳбусхонада дўстлар неча мўъмин ўлиб кетти,
Ўзингга фикр қил, нодонки, навбат сенга ҳам етти.
Мозоринг тайини йўқтур, ҳамма хандақ мазор

бўлди,

Қазом етса агар мунда эли хешим хабар топмас,
Мени-чун меҳрибонларимки мандан ўтганин билмас.

Ариза илтимос қилсанг лачакликга дежур бермас,
Бирор жойинг шикаст тобса бу дўхтурлар келиб
кўрмас.

На дардим борини билмай бу орқамдан укол қилди,
Илоҳи, жумла мўъминнинг бу ерда бошин оғритма.
Давосиз дардга учратиб ўзинг термултириб қўйма,
Тилагимиз раво айлаб, ҳамма мўъминга раҳм айла,
Муҳаммад Мустафо ҳақи, аристондин суво айла.

Ўшандоғ раҳбарим бор деб ўзинга такялар қилдим,
Гуноҳим кўплигини билиб ўзинга такялар қилдим,
Менингдек осийларга раҳм этинг деб дийдалар тер
қилдим,

Бошимдин ўтган аҳволни санга бир кун шариф
қилдим,

Менга рўзи азал шул деб ўзингга такялар қилдим.
Бу ғам гирдоби, эй дўстлар, юрак-бағримни қон
қилди,

Неча турлук жафо тортсам манга бир дам вафо
қилмас.

Неча вақт мунда ётсам мани бирор хешим келиб
кўрмас,

Кўрарман деб сўроғ этса, дежурнийлар жавоб бермас.
Кўрарни ихтиёр этмаски, бизни кўзига илмас,
Бу маҳбуслик ёмон жойдур, қоронғи уйда солдилар,
Эли хешимдин ажратиб юракга доғни қўйдилар.

* * *

Баҳор айёмида чиққан қизил гул ғунчасиданман,
Кетар йўлни билмай сарғариб қолганларданман,
Ўтар умрини билмай дийдаси ҳам тўқларданман,
Гуноҳ дарёсидан ғарқоб, Муҳаммад умматиданман,
Шу дам вақти бу думзақхонанинг маҳбуслариданман.
Ниҳоли пайвастадек аввал кўкариб, эмди ман сўлдим,

Бу дунё кайфи бирлан бир неча даврон суар эрдим,
Қиёмат ваҳмини билмай кеча-кундуз юрар эрдим,
Ҳукми амри ҳукуматни фақирларга қилар эрдим,
Саломат қилса Ҳақ бизни, ки қишлоқ деҳқониданман.
Аввалда шодлик бирлан бу кун бердинг менга меҳнат,
Бу маҳбусхонадин ётиб кеча-кундуз чекай заҳмат,
Илоҳо, ушбу маҳбусликда ўлганларни қил раҳмат,
Бу тақдиримга тан қўйдим, солибсан мунча кўп
кулфат,

Бу дунё кулфатин сол бошима хушнудларингданман.
Мани чун ёру дўстларим тутиб мотам қолур уйда,
Бу дунё роҳатин кам айлагил, сол охирот куйида,
Тарахҳум айласун Ҳақ ўзи мундоғ ғамда ётганда,
Саломат қил, Худовандо, бу маҳбусликда қолғонда,
Бад иш, қилмишларим кўбдур, гуноҳлик умматдинман.
Фақирлик қил бу дунёга кишига жабру зулм этма,
Зулм айлаб кишиларгаки, дўзах сарига кетма,
Муҳаммад умматини, Ҳақ, ўзинг думзакда хор этма,
Ўшал дўстинг ҳақи, ё Раб, мени мундоғ хароб этма,
Ушандоғ раҳбарим раҳм этсаларким, умматиданман.
Хароба кунда солибсан, Худоё, қилмагил ҳайрон,
Менингдек хастани йўқлаб келувчиларни қил омон,
Бир ҳафтага озуқа учун кетурса беш-олти нон,
Еб-ичиб ҳақларига фотиҳа ман айласам чандон,
Муҳаммад умматим десаки, жаннат хурлариданман.

* * *

Эй хуш, аҳволи зорингни қилибсан, йиғлагил,
Дўсти душман дастидан ҳар кеча чандон йиғлагил,
Дўсти душман на қилур, Аллоҳга ёлбор, йиғлагил,
Охиротни хавфидан ҳар кеча чандон йиғлагил,
Йиғламай найлай, ёронлар, маҳбуси асирларданман.

* * *

Неча вақтлар умр кўриб, хатолик йўлларда кеттим,
Бўлиб бир неча турлик кайфи хуш, амрингни
тугмадим,
Ҳамма халқ ноласин кўрмай дедим, қочтим
кутилмадим,
Орадин неча вақт ўтти мусофирликдан ушландим,
Мусофирликда, эй дўстлар, ғариб кўнглимни
хушладим.

24-йилда...

Бухорога борибон ўқудим шўровий мактабни,
Ҳақиқат йўлини ташлаб тутибман амри мактабни,
Ҳаёлимдан чиқарганман ўшандоғ нори дўзахни,
Ҳаёлимга тушуб дўзах ҳавасу ҳойимни ташладим,
Ўқидим, ишладим, бир неча ишлар ўтти ўртадин,
Орадин олти йил ўтти, гуноҳим ортти хомундин.

..... ушбу Қаршидин,¹

Икки йилдин зиёд бўлди тутибман камроқ амри

диндин,

Бу қолғон кутоҳ умримни сенинг йўлингга мен бердим,
Худовандо, бу фикримдин яна изимга ёндурма.
Ҳаёлимдин чиқиб ишқинг яна расво қилиб қўйма,
Ўшалким равзаи шариф тавофинг раво айла,
Ҳамма мўмин қулингни бу Ардумдин халос айла,
Уй-жойида бўлмағон кишини мунда ман кўрдим.
Неча вақтлар ўтиб, охири ҳукумат кайфида юрдим,
Бировга яхшилик айлаб, бировга жабру зулм эттим,
Нечаларни уриб, бир нечаларни сўкар эрдим,
Худонинг қаҳри бирлан раҳматин кўзга илмадим.
Неча яхши-ёмонлар жабридин қочиб Кулоб кеттим,
Гуноҳим орттуриб доим югурдим мол тофайин деб,
Неча фиску фужур ишни халойиқдин яшурайин деб,
Ҳаёлимгаки келмасди бирор иш яхши қилай деб,
Кетарнинг тушасин қилмай ҳамма бад иш

қилайин деб,

Сани амрингни қилмасдин ёмон ишлар қилар эрдим,
Худовандо, ҳамма мўмин қулингни ушбу маҳбусга

солибдурсан,

Сабаб недур ўзинг ёдинг ҳаёлимдан олибдурсан,
Мани ғафлатга қўйибсан, бу кун ақлим унутибсан,
Мани хавфи хатарлардин ўзинг охирга нетарсан?
Фикрим ўзгача бўлиб, ўзим вақтимни хушладим,
Илоҳо, сан ҳамма бандангни кўб зор этиб қўйма,
Қиёмат вақмини бу хасталарнинг кўнглидан олма,
Фушаймон ўтган умримдин яна сан қайтариб солма,
Муҳаммад умматини, эй Худоё, ноумид этма.
Аввал-охир сиғинганман, Муҳаммаддур мадакорим,
Бу маҳбусликда ранггим заъфарондек сарғариб қолса,
Мени маҳбусликка солиб, душманам хандон бўлиб

юрса,

Ҳамма маҳбуслик бирлан ўғул-қизи етим бўлса,
Ватанидан жудо бўлиб, бўлак жойга кетиб қолса,

¹ Сатр учиб кетган.

Ўшандоғ душманимни қўлидин минг дод-во қилдим,
Тақдир, не кунларни манга фойда айладинг,
Охир умримда кетуриб банди зиндон айладинг,
Аввалан шод айладинг, ҳозирга ношод айладинг,
Бу хуш бечорани маҳбусликда ҳайрон айладинг,
Зор-нолонлик билан ўзимни бемор айладим.

* * *

Бу кун масти мустағроқ, дилим сад пора йиғларман,
Сани васлинг қилиб доим, дилим вайрона бўлган.
Абаслик бирла ўтган умримга доим фаришонман,
Бу маҳбусликда на бўлғум, билолмам, зор-гирёнман.
Ўзинг раҳм айлагил, саттор, камина афтода қулдурман,
Ётурман бу қаронғу, гўр каби уйда дилим вайрон,
Ўшал мункарнакирлардек сўроғчидан дилим ларзон,
Ҳақиқат айлабон сўрмас, дилимга қолди кўб армон,
Ўзинг йўлимни тўғри қил, баҳаққи ул китоби Фурқон.
Ўзинг раҳм этмасанг, Аллоҳ, бу кун афтода қулман,
Худовандо, ҳамма мўъмин қулинг мунда йиғлар зор.
Бу золим илкидин бергин фаноҳ деб йиғлашурлар зор,
Ўзинг раҳм этмасанг, ё раб, бу қуллар ҳолати душвор,
Ҳамма мўъмин қулингни мушкилин осон қил, саттор,
Худовандо, тарахҳум қил, камина афтода қулдурман.
Саҳарларга туриб ҳам зор-гирён айлағонлар кўб,
Ҳаку ноҳақ қамалиб, зор-нолон айлағонлар кўб,
Мурил ҳам мухлис мулло, эшонлардин ёронлар кўб,
Бу маҳбуслик билан ётгунча ул дунёга кетган хўб.
Дилим вайрон, кўзим гирён, ажаб афтода қулдурман.
Қаронғу кун тушубдур бошима, мотамда ман қолдим,
Ки тақдиримга шулдур деб, ўзинга такялар қилдим,
Фаноҳ бергин, Худовандо, бу маҳбуслик билан

қолдим,

Нетай ман, мазлум, бечора мунда сарғариб қолдим,
Менингдек пургуноҳ йўқтур, ғариб, афтода гулдурман.
Худоё, жумла мўъминни бу маҳбуслик билан қўйма,
Ўзинг зор йиғлатиб, бошқа вилоятга юбортирма,
Илоҳи, жумла мўъминларни фарзанд доғига солма,
Қиёмат ваҳмини, ё раб, бу кўнглимдин кўтартирма,
Ўзинг раҳм эт, Худовандо, дилим садпора қулдурман.
Мани ўғул-қизларим, аҳли аёлим зор йиғлайдур,
Манга раҳбар ака-укам йўрак бағрини доғлайдур,
Ажал етиб, шу дам ўлсам ҳамма хеш-ёр билмайдур,
Агар ис ҳам чироғ этса, мазорим қайда билмайдур,

Ҳаммадин ажралибон мунда қолғонимга йиғларман.
Ки биз афтодалик бирлан ётурмиз бул арастонга,
Юсуфи Канъонийдек туштум ғариблик ушбу зиндонга,
Юсуфи Канъонийдек қўшғил яна ул меҳрибонларга,
Тарахҳум қил, Худовандим, Ёқубдек дийда гирёнга.
Ушбу Юсуф каби зиндонга тушганимга йиғларман,
Худовандо, мени бирлан укам дийдорини қўшғил,
Юрагига қўйиб минг ғам, йўлимга зор этмагил,
Худойим кўрсалар лойиқ, аканг дийдорини кўргил,
Бу маҳбусдан халос айлаб, ўзинг кулбамга еткурғил,
Худого шукурлар деб мунда ўз ҳолимга йиғларман.
Юз бирла дилин банда Муҳаммадга (бурса)

умматман деб,

Укам келса мани йўқлаб, акам дийдорин кўрай деб,
Туруб дарвозага отимни тутса кўзи термулиб,
Хушан бахти қорани бир кўролмай кетадур қайтиб,
Йўлимга зор-гирён ул укам ҳолига йиғларман.

* * *

Ётарман ушбу Ардумга, яна ётмоқға тоқат йўқ,
Ки тақдири азал шулдур, мани йўқлар кишим ҳам йўқ,
Гуноҳим кўбликдин, эй буродар, танда дармон йўқ,
Худовандаки, раҳм этгил, ўзингдин бошқа

ғамхорим йўқ.

Мадад айланг, Али, шул вақт турарга ҳеч тоқат йўқ,
Мани маҳбус қилиб қўйди неча бир золим, хунхор,
Ҳамма хешу таборим мотам айлаб йиғлашурлар зор,
Қилинг тавбам қабул, ё раб, туфайли Ҳайдари Карор.
Бизингдек осийларга раҳм этгил деб дилда тоқат йўқ,
Йўқ ердин бор айлаб келтурибсан ушбу дунёга,
Тарахҳум қил, Худовандо, бизингдек мубталоларга,
Дуруд, ҳамду беҳад ул Шаҳиди Карбалого,
Алар ҳақи, мадад қилғил ватанидин жудоларга.
Бу дунёдин кечибдурман, турарга ҳеч тоқатим йўқ,
Ўшал кунда яратиб, бизга бердинг турфалик бир жон,
Бу дунёда кетуриб, бизни қилдинг маҳбуси ҳайрон,
Бу ғамлардин халос айланг баҳаққи жаннати ризвон,
Муҳаммад умматига тофшурган ул китоби Фурқон,
Алар ҳаққи учун қилғил халос, ҳеч танда тоқат йўқ.
Бизингдек осийлар мунда ҳамма вақт мунтазирдурмиз,
Иложимиз тофолмай, кеча-кундуз зор-ҳайрондурмиз,
Баҳаққи, жумла ўтган анбиё биз зор-гирёндурмиз,
Ватан, аҳли аёлидин ажралиб биз дийда гирёндурмиз,

Мадад айланг, Али, шул вақт турарга ҳеч тоқат йўқ.
Саҳарларга туриб, хуш фикринг қуйиб, зор айла,
Ҳамма мўъмин ҳақинда сан дуойи хайр айла.

* * *

Худоё, бир ғарибдурман, мани кулбама еткургил,
Туфайли оти покингдан мани кулбамга еткургил.

Йўлимда термулиб ётган ғариб онамга еткургил,
Баҳаққи ҳурмати пайғамбар мани кулбамга еткургил.

Бу ерга зулум аро қолдим, мани кулбамга еткургил,
Юраким қона тўлди, меҳрибон онамга еткургил.

Узоқ қолдим бу ерда, жон севар ёримдан айрилдим,
Қизил юзли, фок кўнгилли жон кирдоримдан
айрилдим.

Ки Иброҳим туфайлидин мани кулбамга еткургил,
Карам қилсанг, Худоё, ман онамни бир бориб курсам.

Кўриб иззат, қилиб хизмат, дуоларини олсам,
Ки тарбиятлар қилиб боқгон онамни бўйнига осилсам.

Кўриб қавму қариндошларни ҳасратларим айтсам,
Бу оҳим мустажоб айлаб мани кулбамга еткургил.

Мани тухмат билан бул ғамга солган душманам
хандон,
Мани бул кулфат билан ҳибс ичра қолгон толеъим.

Ўзунг мушкулни ҳал айлаб, мани кулбамга еткургил,
Эй ёронлар, Ардум ичра жон онамдан айрилиб
қолдим.

Мани тарбият этган ул меҳрибон онамдан айрилиб
қолдим.
Кўзумни равшани ул фарзанди дилбандан айрилиб
қолдим,

Юрагим қувваги ул фарзанди меҳонбонимдин айрилиб
қолдим,
Бу фарзандим доғи билан тезроқ мани кулбамга
еткургил.

Қани икки кўзумни равшани, жоним болам бир
келиб кўрса,
Ва ё бир тилгираф айлаб, ғарибман, ҳолим сўрса.

Отажоним, жанобим деб юзини юзума сурса,
Саломимни мани ул меҳрибон ўғлумга еткурғил.

Икки гулдек, булбулдек райҳонимға еткурғил,
... шер эдим тўхмат билан яксон бўлдум.

Ўтуб кетти бу умрим дунёда ҳою ҳавас бўлдум,
Ажаб фокиза эрдим, бешариъат Ардумга сайд бўлдим.

Шариатга солиб раҳна, кўтарди ... бўлдум,
Мани бандам дегил ул жаннати ризвонга еткурғил.

Бировни қилмишидан тушди бошимга шу кунлар,
Худовандо, ғариб бўлдум, унут бўлғайми шу кунлар?!

Кўзум ёши оқадур монанда Жайхунлар,
Раҳмати бечорадурман, мани кулбамга еткурғил.

* * *

Тушубдурман бу Ардумга, мани озод қил, ё раб,
Ки сандин ўзга йўқдур, ... раҳнамо, ё раб.
Оёғим бирла тушдум аждарҳони комига, ё раб,
Бу аждардин фано бергил, мани озод қил, ё раб.
Кўзум гирён, дилим бирён, ажаб сарсон нолонман,

Ўзунг раҳм эт, оё Субҳон, мани озод қил, ё раб.
Ажаб Ардум эрур, мунда бўлиб қолдимки ман банда,
Ки йиғлаб, ёлбориб санга, мани озод қил, ё раб.
Ки ман тушдум бу Ардумга, киши ҳеч тушмасун
мунда,

Узунгсан Холиқ, жумламиз озод қил, ё раб.
Эрур устум ҳамиша қуфл, Худоё, айлагил озод.

Илоҳи, ҳурмати Айюб, мани озод қил, ё раб.
Қаронгулиқ эрур Ардум, гирифтори ҳамма мардум,
Ки ман маҳбус бўлиб кўрдум, мани озод қил, ё раб,
Ажаб бир уй экан зиндон, ҳамма мардум эрур гирён,
Ки бир отинг эрур Субҳон, мани озод қил, ё раб
Илоҳи, ҳурмати Яъқуб, халос этгил бу Ардумдан,

Илоҳи, ҳурмати Юсуф, мани озод қил, ё раб,
Илоҳи, ҳурмати Юнус, халос этгил бу Ардумдан.
Худо деб санга йиғларман, мани озод қил, ё раб
Илоҳи, Инжили Исо, Тавроти Мусо ...
Забурни ўқубон Довуд қилурди халқ ора (рўшно)?
Ки дўстим деб Муҳаммадга берибсан ул Каломулло

Хурмати Жабраил туфайлиданким, мани озод қил,
ё раб,
Ки Иброҳим Халилға аввал қурбон айладингиз
фармон,
Ки Исмоилни бошини мани йўлимга қил қурбон,
Бериб жаннатдин ул қўйни ўшал дам айладинг осон,
Зибихуллони ҳақидин мани озод қил, ё раб,
Сазовор айладинг ул кун Юсуфни чоҳи Зиндонда.

Ки Яъқубни сарсари йиғлатибон саҳар Канъонда,
Охирда шод қилдинг шоҳ қилибон Мисри Канъонда.
Аларни ҳақидин энди мани озод қил ё раб,
Ажаб бир турфа Ардум тор қабристон гоҳи зиндони,
Ҳамма маҳбус бўлиб бир ерга йиглаб зор-гирёни,
Ўзинг бир «Коф», «Кун»дин яратдинг икки дунёни.

Муножотим қабул айлаб, мани озод қил, ё раб,
Умидим кўб худодин, мани кулбамга еткургил.
Тамоми ёр-жўралар барча кўз кўрганга еткургил,
Бўлиб дийдорима муштоқ туран ёримга еткургил,
Ки тоқат қолмади энди мани озод қил, ё раб,
Олибон гирди атрофимни букун бир неча баттол.

Қўлида милтуғи, доим турар олдимга муттасил,
Худовандо, ўзунг ҳар ердасан ҳозир нозир.
Бу ёш жонимга раҳм айлаб, мани озод қил, ё раб,
Мани йўқлаб келган одамни кўролмай зор
йиғларман,
Ўзунг огоҳ, доносан ман, озод қил, ё раб
Холисо, кўб мунча ҳайрон бўлмагил

Ки маҳбус бечорани ҳолиға раҳм этиб ўзинг озод
қил, ё раб,
Илоҳо, қодиро, парвардигоро, манга раҳм айла,
Сани даргоҳингга ёндум, худоё, манга раҳм айла.
Баҳаққи ҳурмати Одам, Худоё, кўбга раҳм айла,
Ҳурматингиз туфайлидан, худоё, кўбга раҳм айла.

Баҳаққи ҳазрат Юсуф, Худоё, кўбга раҳм айла,
Абу Бакр, Умар, Усмон, Ҳайдар, Муртазо ҳақи,
Шаҳиди Карбало бўлғон Хусайн ибн Али ҳақи,
Хусусан руҳи поки авлиё, анбиё ҳақи,
Баҳақи Ҳазрат Исо, Худоё, кўбга раҳм айла.
Ўзинг фитратлигинг бирлан яратдинг икки оламини.

Бу боис бирла халқ қилдинг тамоми аҳли одамини,
Буларни бошига солдинг неча хил кулфат-ғамни.
Чунончи, Ҳазрат Айюбга бердинг дарди мотамни,
Баҳаққи ҳазрат Айюб, Худоё кўпга раҳм айла.
Бу дунё кулфати Одам атодин бизга қолғондур,
Билинг, дўстлар, бу кулфатни Худойим ваъда
қилғондур,

Ўшал Одам Отадин то бу дам ҳар кимга келгандур,
Бу қисматни Худойим бандасин бошига солғондур,
Баҳаққи Ҳазрат Одам, Худоё, кўбга раҳм айла.
Ўзинг раҳм айлагил, ё раб, ажаб бехонумон бўлдум,
Бу кулфат тоғи остига қолиб, ранги самон бўлдум,
Ўзунгдан ўзга йўқдур, ё Илоҳи, кўбга раҳм айла.

Худовандо, мани бул кунки, жононимдан айирдинг,
Яна ул меҳрибон ёру вафодоримдан айирдинг,
Ўшал фарзанди дилбандим била жонимдан айирдинг,
Отамни ўрнига қолғон акажонимдан айирдинг,
Эрурсан қодир барҳақ, Худоё, манга раҳм айла.
Илоҳи, ман каби дунёда ҳайрон бўлмасун ҳеч ким

Ватандин айрилиб, ҳам хонавайрон бўлмасун ҳеч ким,
Мусофирликда доим дийда гирё бўлмасун ҳеч ким,
Халойиқ ичра зор, сарсон бўлмасун ҳеч ким
Нетай, найлай, иложим йўқ, Худоё манга раҳм айла
Баҳаққи Ҳазрат Ёсин, Тоҳо, кўбга раҳм айла.

II қисм

ҒОРАТ ЭТИЛГАН ХАЗИНА

XIX асрнинг иккинчи ярми бошларида юз берган подшоҳлик Россияси босқини Туркистон тарихида маънавий оқибатлар қолдирди. Қирғин, моддий ва маънавий бойликлар талон-торожи, ўлка халқларининг қуллик исканжасига солиниши мустабидлик қабохатларидан эди.

Тажовузлар тарихида рус истилоси мазлум этилган юртни энг кўп ва энг узоқ ўрганиш натижасида амалга оширилган, деб ҳисобланиши мумкин. Илм-фанни босқинчилик мақсадларига бўйсундириш, шубҳасиз, мустамлакачиларга қўл келмай қолмаган, албатта. Шу боисдан XVIII асрдан бошлаб Бухоро, Хива ҳамда бошқа шаҳарларимизда бўлган рус элчилари номатлуб ишлар билан шуғуллангани етмаганидек, асрлар давомида вужудга келган ноёб ва нодир қўлёмалар хазинамизни турли йўллар билан ғорат қилишга, ўмариб кетишга интилганлар. Бу бориб турган илмий жосуслик эди.

Тарихий давлатчилигимиз кечмиши, нуфусимиз аҳволи, жуғрофий ўрнимиз, табиий бойликларимиз, диний эътиқодимиз, урф-одатларимиз, шаҳар ва қишлоқларимиз, ҳарбий қудратимиз ҳақида маълумот берувчи маънавий бойлигимиз — қўлёмалар асарлар босқин олди, босқин даври ва босқиндан сўнг ҳам муттасил равишда Санкт-Петербургга, Москвага ташиб кетилган. Турли йўллар билан ўмарилган, тортиб олинган қадимий ва бебаҳо китобларимиз тақдири нима бўлган, орадан шунча йил кечиб, ақалли, уларнинг мундарижасини, қаерларда сақланаётганлигини билишимиз мумкинми?

1997 йил ноябрида Республика Президенти ҳузуридаги Давлат ва жамият қурилиши академиясининг Ўзбекистоннинг янги тарихи Маркази йўлланмаси билан Москва, Санкт-Петербург шаҳарларида бир ой бўлиб, асосий кутубхоналарни кўздан кечириш орқали юқоридаги саволларга қисман жавоб топишга муваффақ бўлган эдик.

Қуйида келтириладиган мақолалар шу сафар натижасидир.

1. Тупроққа қоришган бойлик

Осмонўпар мовий гумбазлар, камалак монанд пештоқларида офтоб нурталаш мадрасалар... Она-юртимиз бағрида узоқ асрлардан ёдгорлик сифатида сақланиб қолган обидалар мустақиллик шарофати ўлароқ, бўйи баста юксалиб, оламга қайта юз очаётгандек. Қадимиятга бўлган ҳурмат-эътибор, айтилиши вақтда, юртимизга оламшумуллик бахшида этмоқда. Бухоро ва Хива шаҳарларининг икки ярим минг йиллик маърақалари халқаро тус олганлиги таърифга муҳтож эмас. Ўзбекистон бағрида милоддан бурунги тарихга эга яна қанча шаҳарлар, манзиллар мавжуд. Мамлакатимизнинг халқаро обрўси, ижтимоий-иқтисодий қудрати ошиб боргани сари, ўтмиш обидаларининг жаҳонга танилиши муқаррар бўла боради, албатта.

Маънавий улуғворлик, шубҳасиз, халқимизнинг узоқ асрлар мобайнида эришган маданияти ва унга бўлган муносабат билан узвий боғлиқ. Кечаги кунимизга назар ташланадиган бўлса, мустамлакачилик замонида нафақат моддий бойликларимиз, шу билан бирга, маънавийтимиз ҳам талон-торож, оёқости қилинган эди, дейишга ҳақлимиз. Рус истилочиларининг юртимизни босиб олишдаги аввал-охир нияти бойиш ва фақат бойишдан иборат бўлган эди. Юртда маҳкам ўрнашиб, танда қўйган рус киборлари тез орада нописандлик ва ўзбошимчалик билан қадимиятга дахлдор манзиллар атрофида шум ният ила изғиб, «қадимшунослик» қазиларини авж олдириб юборади. Хусусан, Самарқанд, Фарғона заминидаги осори-атиқалар мунтазам толон боиси бўлиб қолади. Аҳсикат харобаларидан 1884 йилда тилло буюмлар хазинаси топилгач, қадимиятга мансуб бу манзил буткул топалади. Самарқанд Афросиёби, сўзнинг тўла маъносида, тупроққа қоришган бойлик манбаи эди. Қадимшунос олим М. Массоннинг эътирофи этишича, XIX асрнинг 80-йилларидан эътиборан Самарқанддаги қадимият манзилларидан ваҳшиётна тарзда ўмарилган беҳисоб осори-атиқалардан Безукладников, Фадеев, Петров-Барзни, Борщевский сингари кимсаларнинг хусусий йиғмалари (коллекция) вужудга келган. Қадимият манзилларини кўр-кўрона, фақат антик ва тилло буюмлар топишни мақсад қилиб, қабихона қазиб топташлар. афсуски, собиқ Шўро за-

монаси аввалида ҳам шитобли давом этади. Аждодларимизнинг ақл-заковати ила орасталанган антиқа буюмлар бу даврда муҳандислар Пославский, Кастальский, рассом Столяров ва, ҳатто, Вяткиндек олим қўлида «хусусий» бойликка айланди.

Узоқ асрлар давомида мозий ёдгорликлари унут бўлиб келди. Бирон подшоҳ ёхуд бек Афросиёб, Варахша, Ахсикат, Навтоқ харобалари остида Искандар Макдунийдан бир неча аср аввал яратилган маданий қатлам, қимматбаҳо буюмлар (хайкалчалар, тақинчоқлар), ҳатто хумлар тўла олтин хазиналари мавжудлигини хаёлларига келтирмай ўтдилар. Бу хилдаги қаровсизликдан Иван Грозний давридан (XVI аср) эътиборан туркий обидаларни талаб, мазахўрак бўлган истилочилар бағоят унумли фойдаланганлар.

Кавказда 13 йиллик жанговар хизматини ўтаган Кауфман 1867 йилда Туркистон генерал-губернатори бўлади. Мустамлака ўлкасида ўрнатилган ҳарбий бошқарув шаклининг ўзи қадимий маданият тушунчасига зид эди. Подшоҳлик Россияси зўравонлик ила босиб олган ўлкалар, жумладан, Кавказорти, Туркистонда илмфан, санъат, меъморчилик, ҳунармандчилик ўтмиш асрларда тараққий қилган эди. Бу ҳақда академик В. В. Бартольднинг қуйидаги эътирофи аҳамиятлидир. У ёзди: «XIX асрнинг биринчи ярмида Кавказорти, иккинчи ярмида эса Туркистоннинг қўшиб олинishi оқибатида Россия биринчи бор рус халқининг христианликни қабул қилишидан анча бурун мусулмон маданияти тараққиётнинг юқори поғонасига кўтарилган ерларга эга бўлди».

Рус истилочилари даврида хазина илинжида чоҳларга айлантирилган кўҳна манзил харобаларигина эмас, кўкка бўй чўзиб турган қасрлар, масжиду мадрасалар, сув иншоотлари, Спитамен замонасидан қолган кўприклар бузилишга юз тутди. Гарчанд, Кауфман қўшинида хизматда бўлган, кейинчалик академик рутбасини олган В. В. Радлов ҳавоий мақтов билан «Шаҳарга (Самарқанд) кофирлар қадам қўйган ҳозирги вақтда (1868 йил), бу улуғвор майдон (Регистон — П. Р.) тегишли ҳурмат ва ҳайратга ноил этилажак», деган бўлсада, амалда унинг акси юз берди. Шу жиҳатдан В. В. Бартольднинг «Таассуфки, таҳсинга лойиқ бу ният ушалмади. Регистон ҳозирда ҳам (XX аср бошлари — П. Р.), босқинга қадар бўлганидек, бозоржой сифатида фойдаланилади, меъморчилик иншоотлари эса руслар

хукмронлиги даврида ҳам тўхтатиб бўлмас даражада бузилишда давом этмоқда, энди, афтидан уни тўхтатиб бўлмаса керак», деган сўзлари ҳақ эканлигини қайд этиш жоиз бўлади.

Туркистонда Кауфмандан сўнг бир муддат генерал-губернатор сифатида ҳукм сурган Черняев кўҳна обидалардан хазина изловчилар паноҳи сифатида шуҳрат тутди. Унинг топшириғи билан қадимий манзиллар харобалари аёвсиз тит-пит қилинади, тупроқ тепалар остидан ноёб осори-атиқалар, энг зарурийси, тилло хумчалар излаш хуружи авж нуқтага кўтарилади. Инсофли рус муаррихи кейинчалик бу ҳақда «1883 йилда Императорнинг Қадимшунослик комиссияси томонидан генерал-губернатор Черняев рухсати билан амалга оширилган (Самарқандда — П. Р.) ваҳшиёна қазувлар тўхтатиб қўйилди» деб ёзган эди. Гап шундаки, худди шу йили ёзувчиман деб керилган Крестовский Афросиёбда Черняев амри билан фан манфаатидан жуда йироқ қазувга ружу қўйган эди. Милоддан бир неча аср олдин вужудга келган Афросиёб шаҳарчасининг ҳар қаричидаги тупроқ кўзга суртулик, табаррук тарих эканлигини таъкидлашга ҳожат борми?! М. Массоннинг шаҳодат этишича, йирик олим Н. И. Веселовский ҳам ҳар сафар Самарқандга келганида «Қадимият осори-атиқаларини» ўмариб кетишдан тийила олмаган. Катта муаррих шу йўлни тутганда, бошқалардан нима арз?! Атоқли аллома В. В. Бартольд куйиниб айтганидек, қадимшунослик кўчасидан ўтмаган, тилло хумчалар, ноёб ҳайкалчалар, бебаҳо осори-атиқалар тониб, бира тўла бойиб кетиш орзусида бўлганларнинг ўзбошимчалик билан олиб борган қазувлари «фанга тузатиб бўлмас зарар етказиб бўлган тақдирдагина» Императорнинг қадимшунослик комиссияси қулоғига етиб борган.

Ачинарли жойи шундаки, сохта қадимшунос хотамтойлар ўзлари олгани етмагандек, бўлак ажнабийларга ҳам қасрлардан, қадимият обидаларидан қўлга илашадиган нодир ашёлар ёхуд уларнинг айрим қисмларини тўхфа қилиб юбораверишган. Бели оғрмаган мустабидларнинг бу қилиғи ҳақида вақтида таниқли олим М. Массон гапириб ўтган эди. Крестовскийнинг ўтмиш ёдгорликларимизга қилган салб юришидан кўп ўтмай, 1884 йилда инглиз кибори Генрих Ленсдель Самарқандда бўлганида «юқори мартабали меҳмон» сифатида антиқа ашёлар тўхфа этилиб, ҳурмати жойига қўйилган. У, ҳатто, матбуотда чиқиш қилиб, Самар-

қандан турли-туман нодир буюмлар олиб кетаётган-лигидан мамнунлигини яширмаган.

Ажнабийлар орасида инсофли, диёнатли кишилар ҳам йўқ эмасди. Қадимиятнинг қадрига етадиган, Туркистондаги обидалар жаҳон цивилизациясининг бемисл инжулари эканлигини англаган швед меъмори Мартин 1895 йилда подшоҳликнинг Молия вазири С. Ю. Виттега, азборайи фан манфаатини кўзлаб, мактуб ёзган ва Самарқанддаги мумтоз обидаларни сақлаб қолиш ва жилла бўлмаса, уларни тавсиф этиш харажатларига маблағ ажратишни сўраган эди.

Подшоҳлик Россияси учун мустамлака ўлкасидаги қадимият обидаларини сақлаш, таъмирлаш, ёнқи, тавсифий ишларни амалга ошириш аввал-охир режа ҳам, ният ҳам бўлмаган. Инглиз олимлари Ф. Х. Скрайн ва Е. Д. Росс шуни кўзда тутиб ўша вақтда «агар генерал Кауфман ва Абрамовлардан (Самарқанднинг ҳарбий бошлиғи) қадимшунослик мақсадлари учун маблағ ажратиш сўралгудек бўлса, ҳеч шубҳасиз, улар «биз тўплашимиз иложи бўлган пул ўзимизга порох сотиб олиш ва уни ишлатиш учун керак», деб жавоб берган бўлур эдилар», деган хулосани айтгандилар.

Минг афсуски, мустабидлар XIX аср иккинчи яримларидан то октябрь тўнтаришига қадар талаб, ўмариб, ташиб кетган қадимиятга дахлдор бебаҳо осори-атиқалар мундарижасини ҳеч қачон билмасак керак. Форат ва тарож қилинган моддий бойликни қийинчилик билан бўлса-да, тиклаш мумкин бўлар. Бироқ ўнлаб асрлар давомида ҳалқимизнинг ақли идроки, шуури ва зиёси билан яратилган маънавият хазинасига етказилган зарарни сира қоплаб бўлмайди. Агар бунга Россияга олиб кетилган ўтмиш асрларда ёзилган қўлёзма бойлигимизни қўшадиган бўлсак, рус босқинчилигининг Ахриман янглиғ қабоҳати нечоғлиқ кенг қамровли эканлиги янада ойдинроқ бўлади.

2. Оқ аждаҳонинг уйғониши

XVI асрда буюк Амир Темур асос солган қудратли давлатдан ички низолар сабаб футур кетиб, Туркистоннинг парчаланиши, аксинча, Шимолда рус давлатининг қаттиққўллик билан якжилов этилиши ва кучайиши кузатилади. Иван IV — Иван Грозний бир пайтлар рус давлатини даҳшатга солган, асрлар даво-

мида ҳукмига олган Жўжи — Боту улусидан ўч олиш, ҳатто, уни ўз тахти тасарруфига киритишга журъатланади. 1552 йилда Қозоннинг босиб олиниши, орадан 3—4 йил кечиб, Ҳожи Тархоннинг (Аштархон) забт этилиши туркийлардан XIII—XIV асрлардаги ҳарбий-иқтисодий қувват, иттифоқликдан зил кета бошлагани аломати бўлган эди.

Айтиш жоизки, рус князларининг ички ихтилофлари тобора барҳам топиб, ўзаро бирикиш нишонлари пайдо бўлаётганлиги Амир Темур тахтининг вориси, Хуросон подшоҳи Султон Ҳусайн Бойқарони бефарқ қолдирмаган кўринади. Соловьевнинг «Россия тарихи» китоби 1-жилдида, «Шундай қилиб, 1490 йилда Султон Ҳусайннинг элчиси Ўрус баҳодир «дўстлик ва иноқлик» таклифи билан келган эди» (1442-бет), дейилади.

XVI асрга оид бир далил кишини ҳайратга солади. Академик В. В. Бартольд рус босқинига қадар бўлган Россия-Туркистон муносабатлари ҳақида мушоҳада юритар экан, бир ўринда «XVI асрда Москвада Ҳиндистон ҳақида ҳеч бир маълумотга эга эмасдилар. 1532 йилнинг сентябрида Москва ҳукумати ўзини Москва подшоҳи билан «дўстлик ва қардошлик» алоқасига киришмоқчи бўлган Султон Бобурнинг элчиси деб атаган ҳинд савдогари Хози Усеин (Ҳожи Хусайн) ташрифидан ҳайратга тушган эди», деб ёзади.

XVI аср бошларида Ҳиндистон ва унда ҳукм сураётган Амир Темур авлоди Заҳириддин Муҳаммад Бобур салтанатидан ғофиллик... Мудраётган, Карахт Шимол аждаҳосининг ўзини ўнглашига нима сабаб бўлди экан? Ахир, Бобур элчиси келиб-кетганидан 20 йил ўтиб, Иван IV Қозонга ҳамла қилади-ку?!

Оқ аждаҳонинг уйғонишига, чамаси, «олтинларни кураклар билан йиғиб олиш мумкин бўлган» Ҳиндистонни излаб, узоқ вақтдан буён талвасага тушган Фарб ютуқлари сабаб бўлган кўринади. Зийрак давлат арбоби Бобур, афтидан, яқин келажакда юз бериши мумкин бўлган инглизларнинг шум ниятини — Ҳиндистонга юришини тасаввур қилган ва бундай хуруж олдини олиш ниятида бўлган.

Фарбнинг мустамлакачилик юришлари кучая бораётганлиги рус давлатини ташвишга солмай қолмасди, албатта. Бир тарафдан, муҳофаза, иккинчи ёқдан, дунёни хомталаш қилиш пойгасида имкон қадар каттароқ насиба олиб қолиш иштаҳаси Москвада ҳам газаклай бошлайди. «Жаҳон тарихи» (1958 йил) китобининг 4-

жилдидаги бир далилга эътибор берайлик. «XV аср охирлари — XVI аср бошларида, — дейилади мазкур жилднинг 476-саҳифасида, — Шарқ мамлакатларидан Москвага элчилар қатнави кузатилади. Бу жойда XV аср сўнгларида Гуржистон, Ширвон ва Хуросон элчилари бўлишади. 1532 йилда Василий III саройига Ҳиндистондаги Буюк мўғул сулоласининг асосчиси Бобур элчилари ташриф буюради».

Кавказ, Эрон, Афғонистон, Ҳиндистондан элчиларнинг яхши ният билан келиши, шубҳасиз, рус подшоҳлари саройида бир хилда талқин этилмаган. Айниқса, Пётр I ҳокимият тепасига келгач, Шарққа муносабат кескин ўзгара бошлайди. Элчилик ташрифлари энди бош уриб, паноҳ истаб келиш сифатида қарала бошланади. Бундай таҳқирона муносабат манбаи, таассуфки, бу мамлакатлардаги ички аҳволга бориб тақалар эди. В. В. Бартольд бу ҳақда, «Пётр замонида рус подшоҳи хонлар билан (Туркистондаги хонликлар — П. Р.) ўз тенги сифатида муомала қилишни аллақачон йиғиштириб қўйганди. Жумладан, Хива хони руслар томонидан тобеъ сифатида тан олинган, шу маънодаги ёрлиқлар Шоҳниёзхон (1700 йил) ва Араб Муҳаммадхон (1703 йил) номларига битилган эди», деб ёзган эди.

Худбинлик қабоҳати халқ ва давлат манфаатидан устун келганда орият, ғурур топталмай қолмайди, албатта. Пётр I дан паноҳ сўраган Хива хонлари эли улусини юз хотир қилганларида, улар раъйини ифода этганларида ғайридинларга тиз чўкмаган бўларди. Тўғри, Пётр I нинг Хива хонлигини тасарруфига олганлиги ҳақидаги ёрлиқ амалда ишламади, шунчаки, шилди-роқ қоғоз бўлиб қолиб кетди. Аммо, бош уриб боришнинг рус подшоҳларида туғдирган манфий тасаввури орадан анча йил ўтиб ўзининг қон билан сугорилган заққум меваларини бера бошлади. Пётр I, гарчанд, шведлар, турклар билан олиб борилган ҳарбий можароларда ўралашиб қолган бўлса-да, ўша пайтдаёқ, В. В. Бартольд айтмоқчи, «Россиянинг Шарқдаги вазифаларини кўз остига олиб қўйган эди».

Пётр I даврида асосий диққат Шарқни ўрганишга қаратила бошланади. Рус тарихий манбаларида, масалан, бу ҳақда шундай жумлаларга дуч келиш мумкин: «Россияда Шарқ тилларини расмий равишда ўрганиш киборлар мактабларини ташкил этиш билан бир вақтда, яъни Буюк Пётр даврида вужудга келган эди». М. В. Ломоносов ҳам университетда Шарқ тиллари

кафедрасини ташкил этиш бўйича 1754, 1759, 1764 йилларда уч бора лойиҳа тузиш билан машғул бўлган эди.

XIX асрда Ғарбий Оврупо, айниқса, Англиянинг Шарқни тасарруфига олиш ҳаракати кучая борди. Тажовуз таъмасига тушган Россия ҳам ундан қолмаслик, имкон бўлди дегунча, унга панд бериш пайида бўла бошлайди. Россия ўзга элатларни, хусусан, ўзига ҳудудий яқин бўлган Шарқ мамлакатларини мазлум этишда узоқни кўзлаб иш тутади. Аввало, босиб олинадиган юртларнинг сиёсий-ҳарбий, иқтисодий-табiiй ҳолатини ўрганиш муҳим ҳисобланади. Бунинг учун тил билиш калит вазифасини ўташи лозим эди. Шунинг учун Россия фанининг бутун қуввати Шарқни тадқиқ этишга, тадқиқ этганда ҳам яқин келажакда уни истило этишдек ёвуз ниятни амалга оширишга сафарбар этилади. XIX аср рус муаррихларининг «отаси» В. В. Григорьев шу мақсадни ифода этиб, «Ғарбнинг таъсирига (яъни Шарқни бўйсундириш — *П. Р.*) қарши ҳаракатда энг яхши восита — Шарқни ўрганишга таянишдир», деган эди. В. В. Григорьев бу фикрни 1837 йилда айтганди. Орадан 3 йил ўтиб, 1840 йилда профессорлик мантиясини кийишда сўзлаган нутқида у, эндиликда «Россияни Шарқ боқади», деган ҳукмни ўртага қўйган эди. Бу, нафсиламарини айтганда, Фанлар академиясининг Шарқни, аниқроғи, Туркистонни босқин қилишга ҳукуматга тиланган оқ фотиҳаси бўлган эди. Профессорнинг шу нутқидан 13 йил ўтиб Перовский қўшинлари Қўқон хонлиги ҳудудларига эълон қилинмаган уруш очади. 1853 йилда Оқмасжид забт этилади. Хонлик манзилларининг бирин-кетин қўлга олиниши, охир-оқибатда, Тошкентнинг истило этилиши, Россиянинг Пётр I замонидан буён махфий пишитилган босқин режаси бераётган натижалар эди. Табиийки, Оқ аждаҳонинг иштаҳаси карнай эди, навбат Бухоро ва Хивага етади... Моддий ва маънавий толон кўлами нечоғлик беадад бўлганлигини рус подшоҳлигининг Туркистонни босиб олишга кўрган тайёргарлиги муддати билан изоҳлаш жоиз бўлади. Бир жиҳат ҳақида фикр юритайлик. Туркистон танасидан узвлар бирин-кетин узиб олинаётган, Оқмасжид, Иқон, Авлиёота, Туркистон, Алмати тасарруфга киритилиб, Оқ аждаҳо қонсираб, тобора Турон Замин сари ичкарилашда давом этаётган бир пайтда, яъни, XIX асрнинг 60-йилларида Санкт-Петербург университети Шарқ тиллари факультетининг декани Козимбек ўз соҳасида бемисл уфқлар очаётган-

лигидан бағоят мамнунлигини яширолмай, «Самарқанда, Тошкентда ва уларга қушни шаҳарларда жуда кўп қадимий қўлёмалар пинҳон ётибди», деган эди. Ҳа, Шарқни узоқ асрлар давомида мутеъ қилиш, эзиш ва талаш орзусида бўлган Санкт-Петербургда қўлёмза асарлар қимматини жуда «нозик» тушунар эдилар.

3. Ўғирланган қўлёмалар ёхуд илмий жосуслик

Подшоҳлик Россияси Туркистонга XIX аср иккинчи ярми бошларида ҳужум қилишдан неча ўн йиллар муқаддам, бу ўлкани ҳам энига, ҳам бўйига пинҳона тадқиқ этишга киришади. Худди шундай номатлуб, жосусона йўл тутиш инглизлар томонидан ҳам олиб борилганлиги маълум. Икки мустамлакачи давлат манфаатлари гоҳ Хива, гоҳида Бухоро амирлиги сиёсий чорраҳларида тўқнаш келган ҳоллар кўп бўлган. Агарчи, Бартольд «Туркистон рус истилосига қадар илмий тадқиқотлар учун деярли ёпиқ эди», деган бўлса-да, элчилик ниқобидаги ҳарбийлар, туркий тилни, исломни яхши билган сайёҳлар хонликларда бўлганларида рус подшоҳларини қизиқтирган маълумотларни тўплаганлар. Манбалардан, аниқки, XVII—XVIII асрларда Туркистонда рус подшоҳларининг 9 та элчилар гуруҳи бўлишган. Босқин арафаларида ҳам бу хилдаги келдикетдилар давом этади.

Давлатлар қарор топиблики, ўзаро муносабат, дўстлик, тотувлик ришталари боғланади. Халқимизда «Элчига ўлим йўқ», деб бежиз айтилмаган. Таассуфки, Туркистон-Россия алоқалари тарихида аслида холис хизмат соҳиблари бўлиши кутиладиган элчиларнинг айғоқчилик юмушларига буюрилиши аввал-бошдан ўйиннинг ҳалол олиб борилмаганлигини кўрсатади. А. Муравьев, А. Татаринов, П. Савельев, Н. Хоников, М. Терентьев, А. Губаревич-Радобилский, А. Макшеевлар тўплаган далиллар, биринчи навбатда, ҳарбий аҳамиятга эга эди, албатта. Ўлкамизни «ўрганиб», кейинчалик Санкт-Петербургда жилд-жилд китоб ва эсдаликлар ёзган зобитлар, сайёҳлар, олимлар жуда кўпчиликни ташкил этади. Подшоҳлик Россияси Туркистонни қарам қилишга шу қадар жон-жаҳди билан киришганки, ҳатто, Англия давлатида Туркистонга доир қилинаётган барча ишлардан воқиф бўлишлик ҳам муҳим ҳисобланган. Шу боисдан, Ост-Индия компаниясининг лейтенанти, жосус-элчи Александр Бёрнснинг «Бухорога саёҳат» номли салмоқ-

ли асари 1850 йилдаёқ рус тилига зудлик билан таржима қилиниб, нашр этилади. Босқинчиликлар тарихида босиб олинадиган давлатни бу қадар узоқ муддат, қарийб бир-бир ярим аср давомида ўрганган, бир сўз билан айтганда, илмий жосусликка асосланган ҳарбий сиёсат балки, ҳеч қачон бўлмагандир.

Илмий жосуслик хизмати турган гапки, мазлум этиладиган ўлканинг ҳарбий қуввати, нуфуси, табиий бойликлари, иқтисодиёти, маданияти, ҳуллас, ҳамма жабҳани қамраб олишни тақозо этарди. Шунга кўра, рус муаррихларининг ўзлари эътироф этганларидек, босқинчиларга нисбатан илм-фани, маданияти қадимдан ривожланиб келган Туркистонни билишда асосий диққат қўлёзма манбаларга қаратилади. Қўлёзма манбалар юртни босиб олиш, идора этиш ва бойликларни тасаруф этишда қиёс этиб бўлмайдиган омил эканлигини рус мустабидлари яхши тушунганлар.

Хонлар, амирлар оқ аждаҳонинг қора ниятларидан буткул ғофил, келган элчиларга зиёда тавозеъ ва мулозамат кўргузиб, совға-саломлардан ташқари ноёб ва мўътабар қўлёзма китобларни қўш қўллаб топшириб, рус подшоҳларига тортиқ этишда давом қиладилар. Биргина мисол 1820 йилда Негри бошлиқ рус элчилари Бухорода бўлганида Юсуф Муншийнинг «Муқимхонийлар тарихи» асари туҳфа этилади. Рус муаррихларининг ўзлари тан олганидек, бу китоб узоқ вақтлар давомида оврупаликлар учун Бухоро хонлиги тарихидан ягона манба бўлиб келган эди.

Оқ подшоҳ қўшинлари Туркистонга ҳужум бошлашдан ўн йилча бурун Бухорода бўлган Н. Хоников жуда кўп нодир қўлёзмаларни олиб кетишга муваффақ бўлади. Бу эса, 1843 йилда «Бухоро хонлиги тавсифи» деган асарни яратишда жуда қўл келади. Н. Хоников ўмарган хазина кейинчалик Императорлик кутубхонасига (Санкт-Петербургдаги ҳозирги М. Е. Салтиков-Шчедрин номидаги Давлат оммавий кутубхонаси) берилади.

Айтиш лозимки, рус истилосига қадар Бухоро амирлигидан қўлёзмаларни энг кўп ўмариб кетган элчи — жосус Н. В. Хоников бўлган. Унинг Санкт-Петербургда, Давлат оммавий кутубхонасида ҳозиргача сақланаётган, «Хоников йиғмасы» номини олган қўлёзмалари адади 166 тани ташкил этади. Жумладан, Азиз ибн Муҳаммад ан-Насафийнинг «Ал-Мақсад ал-ақсо» (1411 йил), А. Навоий асарлари асосида тузилган «Бадойи

ал-луғат» (1705), «Луғати Навоийя» (1815 й.), «Ҳоқоний девони» (XVII аср), «Вақфия» (1815 й.), Хондамирнинг «Дастур ал-вузаро» (1566 й.), Абу Толиб ал-Аризийнинг «Тузуки Темур» (1847 й.), Мир Олим ибн Бухорийнинг «Фатҳномаи Султоний» (1847 й.), «Зижи Улугбек» (XVI аср), Али Кушчининг «Рисола дар илми ҳисоб» (1835 й.), «Рисола дар илми ҳайат» (1836 й.), «Дафтари Чингизнома» (XIX аср), Аҳмадийнинг «Искандарнома» (1523 й.), «Абушқа» (1560 й.), «Аҳсан ал-қисас» (1850 й.), «Мажмуаи достон» (XVIII аср), «Хусайн Бойқаро девони» (1868 й.) сингари ноёб, илмий-тарихий, маърифий ва бадиий қиммати беқиёс қўлёзмалар шу сирага киради.

Равшан бобо Курбонов ва Ойбахор момо Алиевалар.

Туркистонга бошланган ёвуз ниятли уруш дастлабки самараларни бера бошлаган XIX аср иккинчи ярми бошларидаёқ рус пойтахтида мазлум этилаётган ўлка маданий бойликларини ямлайдиган муассасалар пайдо бўла бошлайди. Жумладан, осори-атиқалар қўлзуми бўлган подшоҳ саройи Эрмитаждан ташқари, Россия Фанлар академиясининг Осиё музейи, Қадимшунослар жамияти йиғмалари Туркистондан олиб келинадиган тасвирий санъат асарлари, антиқа буюмлар, ашёлар, тангалар, қўлёзмалар, олтин-кумуш идишлар ва ҳоказалар учун юҳодек шай турар эди. 1858 йилда Игнатъев бошлиқ элчилар келганда, улар орасида П. И. Лерх

ҳам бор эди. Туркистон қадимиятининг қиммати ҳақида тасаввурга эга бўлган бу кас айнан Осиё музей ва Қадимшунослар жамияти йиғмаси учун ноёб осори-атиқаларни, қўлёмаларни олиб кетишга сафарбар этилган эди. Ҳарбий тажовуз бошлаган, Қўқон хонлиги ҳудудларининг бир қисмини ишғол этган подшоҳлик Россиясининг Бухоро амирлигига жўнатган элчиларини аввалги мулозаматлардан ўн чандон ошириб ҳурматлаш, барча истакларини муҳайё этиш табиий бир ҳол эди. П. И. Лерх ўмарган бойлик юртимиз учун қалтис бўлган вазиятда қўлдан чиқазилган эди. Император Фанлар академиясининг Осиё музейида «Ҳудуд ал-олам» (X аср), «Китоб ал-ансоб» (Сомъоний, XII аср), «Тарихи Рашидий» (Мир Ҳайдар, XVI аср) сингари ноёб, Ўрта Осиё, энг аввало, Туркистон тарихи, шаҳарлари, аҳолиси қишлоқ хўжалиги, маъданлар заҳираси ҳақида маълумот берувчи мўътабар манбалар жамлана боради. Ҳатто, улкан муаррих, академик В. В. Бартольд ҳам Осиё музейини Туркистоннинг нодир қўлёмалари билан бойитишга жалб этилган. Унинг ўзи эътироф этганидек, у Қўқондан Осиё музейи учун «ниҳоятда нодир асар» — «Роҳат ал-қулуб» (XVII аср) қўлёмасини олиб кетган. Ўша пайтда Туркистон тупроғига қадам қўйган россиялик — милтиқ кўтарган босқинчими ёхуд мундир кийган олимми, ким бўлмасин, бу заминда қўлга илашадиган, пулга борадиган нимаики бўлса, ўмаришга интилан. Ю. К. Казбеков, масалан, оддий тилмоч бўлган. Унинг қўлида Убайдуллоҳ Хожа Аҳрор ва Абдурахмон Жомий асарларининг қимматбаҳо нусхалари, Тўра Хожа бин Зиёвуддин Хожа Андижонийнинг ҳижрий 1281 йилда (1864/65 йиллар) ёзган «Меърож ал-футуҳ», шунингдек, Ниёз Муҳаммад Атторнинг «Тарихи Шоҳуруҳий», Фаридуддин Атторнинг «Тазкират ал-авлия» номли ўзбек тилига ўтирилган китоби қўлёмалари бўлган.

Андижонда Отабек исмли зиёли кишининг бой кутубхонасидаги бебаҳо асарлар истилочилар қўлига ўтади. Замаҳшарийнинг «Ал-Кашшоф», Али бин Муҳаммад ал-Паздавийнинг (Қашқадарё, Фазли қишлоғидан) «Асвил ал-Фикҳ» (1242 йил) асарлари шу сирага киради.

Генерал-майор даражасига кўтарилган Г. А. Арандаренко (Фарғона вилояти ҳарбий губернатори) Қарши, Шаҳрисабз бекликларида бўлган йилларида иккита «Шоҳнома», Амин бин Аҳмад Розийнинг «Ҳафт иқлим», Зайниддин ал-Журжонийнинг «Заҳираи Хоразм-

шоҳий», Муҳаммад Хоразмийнинг «Китоб тибб» ва «Искандар тарихи» асарларини қўлга киритади. Бу асарлар у тўплаган қўлёзмалар мундарижасидан Асҳободда ташкил этилган кутубхонага «эҳсон» қилинганлари, холос.

Туркистон тупроғида яшаган, илмий тадқиқотлар олиб борган В. Л. Вяткин, И. А. Кастанье, В. П. Наливкинлар ҳам имкон бўлди дегунча қўлёзма асарларни, қадимий ашёларни тўплаш ва жамғаришга рағбат қўйганлар. В. Л. Вяткин турли йўллар билан йиққан қўлёзма асарлар 190 жилдни ташкил этган. Улар орасида «Фатҳнома», «Зубдат ал-осор», «Мифтоҳ ал-толибин», «Китоб тухфат ал-Насаб», «Низом ут-таворих», «Тухфат ал-хоний», «Тарихи Муқимхоний», «Темурнома» (Хотикий), «Тарихи мулуки ажам» (Алишер Навоий), «Тарихи Роқим», «Акбарнома», «Мурод ул-орифин» (Сўфи Оллоёр), «Маҳбуб ул-қулуб», «Хамса» (Алишер Навоий), «Тазкират уш-шуаро» сингари илмий-маърифий қиммати беназир асарлар ҳам бўлганлигини таъкидлаш жоиздир. В. П. Наливкин эса Фарғона водийсига оид вақф ёрлиқларини жамғаришга ҳаракат қилади. Бу, шубҳасиз, ердан фойдаланиш мақсадларига хизмат қилмай қолмасди.

Граф Н. Я. Ростовцев ҳам қўлёзма бойлик тўплашда мустабид ҳамюртларидан қолишмаган. У, масалан, «Мунтахаб ут-таворих» (Ҳакимхон тўра), «Равзат ус-сафо», «Хулосат ул-ахбор», «Матлаъ ус-саъдайн ва мажмаъ ул-баҳрайн», «Зичи Кўрагоний» сингари XV—XIX асрларда яратилган, илм-фанимизда алоҳида қиммат касб этувчи асарларни ўз «мулкига» айлантирган эди. «Туркистанские ведомости» газетасининг муҳаррири Н. Г. Маллицкий «Зафарнома», «Равзат ул-аҳбоб» каби ноёб китобларни қўлга киритганида ўзини қўйишга жой тополмай қувонганлигини тасаввур қилиш мумкин.

Шарқшунослик ҳарбий мақсадларга бўйсундирилгач, ҳатто, хорижда кўзга кўринган олимларни ёллаш ҳам таомилга киритилади. Шулардан бири, масалан, академик Б. А. Дорн эди. Шарқшуносликка эътибор, айниқса, Туркистонга қилинган дастлабки ҳужумлар муваффақиятидан сўнг янада ошиб кетади. 1858 йилда В. В. Вельяминов-Зернов рус шарқшунослари орасидан биринчи бўлиб академикликка сайланади.

1867 йилда Туркистон генерал-губернаторлиги ташкил этилгач, моддий бойликлар талон-торожи қаторига маънавият хазинаси қўради ҳам қўшилади. Бунини В. В.

Бартольд шундай ифода этган эди: «Кауфман даврида, ўша йилларда имкониятлар ишга солиниб, Туркистонга дахлдор барча асарлар, шу жумладан, Оврупада нашр этилган Шарқ муаррихлари, жуғрофиюнлари китобларини ҳам қўлга киритишга ҳаракат қилинди». Истилочи мустабидларнинг бойликларни тасарруфга олишдаги имконияти ҳам, қонли тажрибаси ҳам етарли бўлганлиги баҳсдан ҳолидир. Кауфманга ихлос боғлаган, уни Туркистоннинг «тузувчиси» деб кўкларга кўтарган рус муаррихларининг ўзи генерал-губернаторнинг «чекланмаган ҳокимиятга эга» бўлганлигини эътироф қилганлар.

Айниқса, она Туркистоннинг қадимий шаҳарлари, илм-фан ва маданиятнинг кўҳна ўчоқлари бўлмиш Тошкент, Жиззах, Самарқанд, Хива, Каттақўрғон сингари шаҳарлар олинган пайтда руслар неча кунлаб хонадонларни талаганлар, фақат сийму зар эмас, қўлёзмалар, антиқа ашёлар, ўтмишга дахлдор буюмларни ҳам қўлга киритиш «жанговар топшириғи» берилган, албатта. Бу хусусда ҳам В. В. Бартольд ёзиб қолдирган далиллар аҳамияти бўлакча. Чунончи, у «1868—1869 йиллардаги ҳарбий ҳаракатлар чоғида жуда кўп миқдордаги қўлёзмалар Рус ҳукуматининг мулкига айлантирилди. Мазкур қўлёзмалар Император кутубхонасига берилди ва «Кауфман йиғмаси» номини олди», деб бор ҳақиқатни ёзади. Шу йилларда, маълумки, Қарши ва Шаҳрисабз шаҳарлари ҳам генерал Абрамовнинг замбараклари гумбирлашидан ларзага келган эди. В. В. Бартольд, «Шаҳрисабз олинishi вақтида қўлёзмаларнинг улкан йиғмаларини қўлга туширишга муваффақ бўлинган эди», деган эътирофни келтириб ўтади.

1873 йилда Хивага қарши олиб борилган юриш пайтида ҳам ноёб ва нодир асарлар ўлжа қилинади. Хоннинг ташлаб кетилган қасридан Мунис, Огаҳийлар қаламига мансуб ўнлаб қўлёзмалар, жумладан, «Фирдавс ал-иқбол» ҳам топиб олинади. Хивадан ўмарилган бой кутубхона Россия Фанлар академиясининг Осиё музейига тортиқ қилинади.

Хивани босқин этишда қаттол лашкар Азроил юмушини бажарган бўлса, А. А. Кун сингари каслар ноёб қўлёзмаларни қўлга киритиш ташвишида бўлган. Унинг Хивадан олиб кетган қўлёзмалари кейинчалик меросхўрлари томонидан юқорида айтилган Осиё музейига катта пулга сотилади. Шу ўринда В. В. Бартольднинг бир фикрини эслаш лозимати туғилади. У, XIX аср

иккинчи ярми бошларида, яъни руслар босиб келган пайтларда «ерлилар (маҳаллий аҳоли — П. Р.) қадимий ашёларни қиммат нархда сотиб оладиган кишилар мавжудлигини ҳали билишмасди», дейди. Ўзбеклардаги тан-тилик азалий хислатлардан, улардан қўлида бор нарса сўралгудек бўлса, йўқ дейиш ўзини камситиш ҳисобланган. Босқинчилар қўшини таркибида келган корча-лонлар эса бундан устамонлик билан фойдаланганлар (ахир, улар халқимизнинг феъл-атворини, меҳмончи-лик удумларини ҳам синчковлик билан бекорга ўрган-маганларда), қимматбаҳо қўлёзма асарларни, ҳатто ўз насл-насабининг тақдирини (яъни, бойиб яшашини) ўйлаб ҳам тўплаганлар.

Санкт-Петербургдаги Император кутубхонасида 1852, 1875—1976 йиллар давомида йиғмалар (коллекция) ва алоҳида тушумлардан Турк миллий жамғармаси (ТНС) ташкил этилади. Бунга Форс миллий йиғмаларини ҳам қўшгудек бўлсак, Император кутубхонасининг Шарқ қўлёзмалар бойлигини нечоғли ўз қомига тортганлиги теранроқ англашилган бўлади.

Истило пайтида ҳарбий ўлжа қилиб олинган қўлёзмалар мундарижаси Фрейтаг, Акимушкин, Иванов, Смирнов, Глуховский, Строганов, Костигов, Эрдман, Дорн, Фолькѣман, Симонич, Долгорукий, Тамаев, Уил-лин, Картово, Гейнц, Гюзальян, Дьяконов, Тригоров, Голик, Ревель, Кац, Данзас сингари кишилар томонидан турли йилларда тақдим этилган (табiiйки, худо йўлига эмас) ноёб ва нодир асарлар эвазига тилга олганимиз кутубхона бойигандан бойиб боради. Биргина Волочинскийнинг ўзи юртимиздан 24 қўлёзмани олиб кетган ва Император кутубхонасига топширган. Аф-суски, собиқ Шўро замонида ҳам Ленинграддаги номи зикр этилаётган кутубхонага Назмуддинов, М. Бақоев, Абдукаримов, Муталлибовлар қўлёзмалар етказиб бе-ришган.

Санкт-Петербургдаги кутубхоналарда (Давлат омма-вий кутубхонаси, Фанлар академиясининг қўлёзмалар бўлими кутубхонаси) бўлганимизда юртимиздан олиб кетилган, тенгсиз бебаҳо бойлигимиз айниқса, кўп тўп-ланганлиги ва ҳозирги кунда ҳам тўла ҳолда сақланаёт-ганлиги гувоҳи бўлдик. Шоҳруҳ Мирзонинг ўғли, илм-фан ҳомийси Бойсунқур Мирзо даврида (Бойсунқур академияси деб бежиз тавсифланмаган) йиғилган, ту-зилган, яратилган мўътабар қўлёзмалар дейсизми, Бу-хоро амири кутубхонасидан олинган ноёб асарлар

дейсизми, ёинки, Хива, Қўқондан ўмариб кетилган китоблар дейсизми, таассуфки, ҳаммаси Санкт-Петербургда жамулжам.

Бухоро амирларининг кутубхонаси бой ва қўп қамровли бўлганлигини пеша қилиш ҳожат эмас. Амир Музаффарнинг ўғилларидан бири Сиддиқ тўра Хишмат саъй-ҳаракатлари билан Шарқнинг машҳур олимлари, шуароси ва адиблари асарлари тўпланган, кўчирилган. «Мураққа» (1197 ҳ.) «Мисбах» (991 ҳ.), «Юсуф ва Зулайхо» (930 ҳ.), «Тузуки Темурий», «Хамса» (986 ҳ.), «Девон» (Ҳофиа 1111 ҳ.), «Равзат ас-сафо» (1009 ҳ.), «Шоҳнома» (1007 ҳ.), «Ажойиб ал-маҳлуқот ва ғаройиб ал-мавжудот» (910 ҳ.) каби асарлар амир йиғмасидан олиб кетилган ва Император кутубхонасининг мулкига айлантирилган юзлаб қўлёзмаларнинг бир қисми, холос.

4. Генерал-губернатор йиғмаси

К. П. фон Кауфман ўлкамизнинг моддий ва маънавий бойлигини ғорат қилувчилар раҳнамоси эди. Туркистонни идора қилишда чекланмаган ҳокимиятга эга бўлган генерал-губернаторнинг ҳазиналарни тасарруфга олишда қўли бошқаларга нисбатан жуда узун эди. Халқимиз ёстигини қурутиб, қонларни дарё қилиб оқи-зиб эгалик қилинган молу мулк, олтин-кумушлар ҳақида гапириш мавриди келар. Бироқ, шу ишларнинг бевосита бошида бўлган генерал-губернатор Кауфманнинг маънавиятимизга етказган касофатини ҳеч бир андоза билан ўлчаб бўлмайди. Санкт-Петербургда юқорида зикр этилган кутубхонада «Кауфман йиғмаси» номи остида сақланаётган қўлёзмаларни кўриб, юрак увишиб кетади.

Мазлум этилган халқ маданиятини оёқ ости қилиш, уни кечмишидан, қолаверса, истиқболидан мосуво этишнинг энг манфур намоиши бундан ортиқ бўлмас керак. Кауфман йиғмасидаги китобларимизнинг турли асрларда яратилганлиги, илм-фаннинг деярли барча соҳаларига тааллуқли эканлиги ота-боболаримизнинг маънавий олами мартабасини тасаввур этишда кифоя қиларлиқдир. Генерал-губернатор томонидан ўмарилган, ҳеч бир уялиш, ҳижолатсиз «Кауфман йиғмаси» деб ҳозирги кунда ҳам тавсиф этилаётган жамғармада «Тарихи қипчоқий» (XVIII аср), «Тазкират аш-шуаро» (XVII аср), «Тасаввуф», «Темурнома», «Ҳафт авранг»

(XVII аср), «Кимиёи Саодат», Лубби Лубоб», «Латойиф ат-тавоиф», «Маснавийи маънавий», «Мажма ал-ғаройиб», «Махзан ат-таъарруф» (XIX аср), «Маъриж ан-нубувват» (XVII аср), «Риёз ал-василин» (XIII аср), «Шавоҳид ан-нубувват» (XVII аср), «Куллиёти Жомий», «Куллиёти Хожа» (XV аср), «Куллиёти Соиб» (XIX аср), «Куллиёти Қосим Анвар», «Хамса» (Деҳлавий, XIX аср), «Заҳират ал-мулук», «Рашоҳати айн ал-ҳайот», «Равзат ал-аҳбоб» (XVIII аср), «Равзат ас-сафо» (XIX аср) сингари бебаҳо асарлар ҳам бор.

Кауфман йиғмасидаги қўлёзмалар сони 150 дан ошиқ бўлиб, асосан Самарқанд, Бухоро, Қарши Шаҳрисабз, Тошкент, Каттакўрғон сингари шаҳарларни забт этишда ўлжа олинган асарлардан иборатдир. Бундан ташқари, юрак олдириб қўйган, 1868 йилдан сўнг «гаҳ» деса қўлга қўнадиган бўлиб қолган Бухоро амири ҳам бисотидаги ноёб китобларни ярим подшоҳ жанобларига тутқаверган. Зеро, фақат русларгина эмас, ҳатто, инглизларнинг айтишларича, Кауфман Бухоро амирини ўзининг энг интизомли вилоят бошлиғи, деб керилар экан.

Қўлёзма бойлигимизни қўлга киритиш дастлаб ҳарбий мақсадларни қўлаб амалга оширилган бўлса, итило ва мустамлака сиёсати ҳукм сурган йилларда қадимиятга мансуб китобларни тўплаш ва ташиб кетиш янада узоқни мўлжалга олиш билан боғлиқ эди. Чунки рус подшоҳлигининг Шарқ халқларини тобеъ этиш режаси Ўрта Осиёдан анча олисдаги ҳудудларни ҳам қамрар эди. Туркистонда Шарқнинг кўҳна маданият ўчоқлари бўлмиш Бухоро, Самарқанд, Тошкент, Қўқон, Хива, Каттакўрғон, Қарши ва Шаҳрисабз сингари шаҳарларда Хуросон, Эрон, араб мамлакатлари; Ҳиндистон, Хитой, Шарқий Туркистон янглиғ маъволар ҳақида маълумот берувчи манбалар истаганча топилар эди. Қўлёзмаларга аввал-бошдан босқинчилар қўшин бошлиқларининг, зобитларнинг, ҳарбий либос кийган олимларнинг, сайёҳларнинг қизиқиши ҳам айнан шундай хулосага келишга ундайди. Илм-фан манфаати нуқтаи назаридан ўтмиш асарларни йиғиш шу йўл орқали бойишни ўйлаган кимсаларнинг, ақалли, ёдига келмаган. Негаки, биздан XIX аср давомида олиб кетилган китобларнинг фақатгина босқинчилик манфаатига жавоб бериши мумкин бўлганлари — тарихий, жуғрофий, нуфусга оид, ҳарбий, табиий бойликлар, вақф, йўллар, дарёлар, тоғлар, тиллар ҳақидагиларигина илмий исти-

фодага киритилган. Бу хилдаги манбалар йўл кўрсаткич вазифасини ўтиши керак эди, албатта.

XX аср бошларида ҳам юртимиздан қўлга киритилиши керак бўлган асарлар биринчи навбатда шу мезон асосида танланган, десак хато бўлмайди. 1916 йилда М. Ф. Гаврилов «Зафарномаи Худоёрхоний», «Ҳафт иқлим», «Равзат ус-сафо», «Шайбонийнома», «Субҳонқулинома», «Таворихи анбийа ва мулук», «Тарихи кабир» сингари асарларни ўмариб кетади. Минг таассуфки, қўлёзма манбаларимизнинг Санкт-Петербургга муттасил олиб кетилиши оқибатида XX аср бошларига келиб, қадимий китобларни топиш амри маҳол бўлиб қолади. 1902 йилда В. В. Бартольд Туркистонга навбатдаги сафарга келганида, тан олиб, «Ҳозирги вақтда Қўқонда бирон-бир қўлёзмалар йиғмаси қолган эмас. Ҳатто, Худоёрхон кутубхонасининг 1897 йилда К. Г. Зелеман (Осиё музейи директори — П. Р.) шу кутубхона китобдори Саримсоқ Хожада кўргани энг охириги қолдиқлари ҳам йўқолибди», дейишга мажбур бўлади.

Оқ подшоҳнинг вилоятига айлантирилган Қўқон хонлигида халқимизнинг неча минг йил давомида вужудга келтирган маънавият хазинаси шу даражада толон этилган, шип-шийдам қилинганди. Бухоро амирлиги ва Хива хонлиги Россияга ярим тобеъ этилиб, вассал тариқасида ҳукм сурганлиги боис, юртимизнинг бу ҳудудларида, ҳар ҳолда, қўлёзмаларнинг маълум бир қисми сақланиб қолган эди.

Ҳойнаҳой, инсофли рус муаррихлари XIX асрнинг 3—4-чорақларида Россияга қанорлаб олиб кетилган китоблар XX аср бошларига келиб танқис бўлиб қолганлигини эътироф этганлар. 1920 йилнинг август-декабрь ойларида қўлёзмалар баҳоси шу даврда бағоят қаҳат бўлган озиқ-овқатлар даражасига чиқиб кетади. Авваллари, дейлик, 2 тангага харид қилиш мумкин бўлган асарни эндиликда 1500 маротаба қимматига сотиб олишга тўғри келади. Туркистон университетига китоблар худди шундай нархда сотиб олинади...

... Қўлёзмалар, ноёб ва нодир, бебаҳо асарлар... Жонажон Республикамиз истиқлолга эришиб, тарихимизга, қадриятларимизга бўлган ўзбекона муносабат тикланиш йўлига кирди. Маънавиятимизнинг узоқ асрлар давомида ақлу идрок, ҳаётий тажриба жавоҳир ва инжуларидан тикланган, Россия тажовузи ва Шўро даври зуғуми сабаб талон-торож, ғорат этилган хазинасини

аслига келтириш саъй-ҳаракатлари кишини қувонтиради, албатта.

Юртимиз кўп босқин ва мазлумиятни кўрган. Ҳеч бир истилочи Рус подшоҳлиги сингари ҳарбий юришга қадар Туркистонни бу қадар узоқ ва мунтазам, бу йўлда бутун имкониятни ишга солиб ўрганмаган эди, дейиш ўринли бўлади. Нега, деган саволга жавоб турлича бўлиши мумкин.

Бироқ, фикримизча, Туркистоннинг доврқли ва қудратли ўтмиши, Амир Темур асос солган, ҳатто, Россиянинг ўзини ҳам қулликдан озод этган давлатнинг шукуҳи бу юртга қўл кўтаришдан аввал уни обдон синаяб кўришни тақоза этган чоғи. Пётр I ҳам олдинлари Туркистон подшоҳларига тенг муносабатда бўлган, қачонки, уларнинг ўзаро ёвлашганлигини, тотувлик ўртадан кўтарилганлигини англагач, менсимаслик, ҳатто, тобеъ этиш йўлини тутган.

Пётр I тириклигида Туркистонни босиб олишга кўнгли қанчалик ҳаволанмасин, ҳарбий экспедициялар йўлламасин, барибир, ялпи ҳужумга журъат қилолмаган эди. Унинг ёвуз матлаби фақатгина XIX аср иккинчи ярми бошларида, шунда ҳам, чала амалга ошди. Қўқон хонлигини тугатишга, Бухоро амирлиги ва Хива хонлигини ярим тобеъ, вассалга айлантиришга эришган рус истилочилари босқинчиликни охирига етказиш ниятида эди. Шу боисдан XIX аср охирлари — XX аср бошларида асосий диққат-эътибор ана шу икки хонликка қаратилади. Қўлёмаларни излаш ва қўлга киритиш босқинчилик сиёсатининг узвий йўналиши бўлиб қолади.

Кауфман генерал-губернатор сифатида ҳукм сурган йилларда (1867—1881 йиллар) исломни инкор қилиш йўлини ҳам ўтказа бошлайди. Бу, шубҳасиз, бошқа мавзу. Лекин, В. П. Наливкин «Фарғонада исломни инкор этиб, Андижон исёнига қадар етиб келдик», деганда ҳақ эди. Гап шундаки, 1898 йилда юз берган Дукчи Эшоннинг озодлик кураши шафқатсизларча бостирилгач, унинг умр бўйи тўплаган китоблари ҳам мусодара этилади. Исломга қарши ҳаракат тагида ҳам, бир чети, қадимий қўлёмаларни тасарруфга киритиш нияти бўлганга ўхшайди.

XX аср бошларида қўлёмаларни йиғиб олиш ишига мустабид ҳукумат вакиллари ошкора аралаша бошлайди. 1902 йилда Қўқон уезди бошлиғи, полковник И. Ю. Дзердаевский Мадалихон мадрасасига аҳли фу-

залони йиғиб бисотида қолган қўлёмаларни топширишни талаб қилади.

Собиқ Шўро салтанати йилларида маданий меросга нисбатан тутилган сиёсат мустамлакачилик талон-торожидан омон қолган, халқимизда сақланган оз сонли қўлёмна намуналарининг ҳам куйиб кул бўлишига сабаб бўлди.

Қўлёмна бойлигимизга, маънавиятимизга нисбатан оқ ва қизил салтанатлар тутган ваҳшийёна йўл давомийлиги, бир-бирини тўлдириши билан кишини даҳшатга солади. Бири талади, иккинчиси йўқ қилди...

Генерал-губернатор ҳомийлигида Санкт-Петербургга ўмариб кетилган минглаб қўлёмналаримиз тақдирини маънавиятимизнинг бу бебаҳо бойликлари ўз эгаларига қайтарилиши жаҳон афкор оммаси кўз олдида олижаноблик ва адолатнинг тикланиши бўлмасмиди?

АРМОНЛИ ЎТРОП

Ўтрор... Қадимий туркий шаҳар, Чингизнинг балоқазодек ёпирилган беадад лашкари биринчи зарбини ўзига олган қалқон манзил, буюк Соҳибқирон Амир Темурнинг сўнгги нафасига гувоҳ бўлган табаррук маскан... Кўзи қонга тўлган мўғул босқинчилари гарчанд сени ер юзидан супириб ташлаган бўлсалар-да, номингни тарихдан ўчира олмадилар. Амир Темурдек халоскор зотнинг сенинг сийнангда вафот топиши фавқулодда иш бўлган эди. Соҳибқироннинг бағрингда бандаликни бажо келтириши сенинг барҳаётлигинг эмасми, Ўтрорим?! Сен армонлар шаҳридурсан, Ўтрор! 1219 йилда мўғул ваҳшийларига қарши даҳшатли жангларда фидойий фарзандларинг қаҳрамонларча курашиб, шаҳид бўлдилар, ёвни дафъ этиш армони улар билан бирга кўмилди. 1405 йилда Амир Темур сўнгги армонлари ушолмай, ҳаётдан кўз юмди... Боболаримдан ёдгор қолган армони шаҳар, бугун сенинг кучоғингга бизни Амир Темур руҳи бошлаб келди. Ассалом, Ўтрор!

* * *

1994 йил саратонида Қашқадарё вилояти ҳокимлиги ва маданият жамғармаси ташаббуси билан тузилган «Амир Темур юрган йўллар бўйлаб» илмий-маданий

сафар гуруҳи аъзолари Туркистон қадамжоларига зиёратга отланган эди.

Туркистон (қадим Ясса) шаҳрининг этагидан кун ботиш сарига қараб тасмадек йўл тушган. Куннинг биринчи ярмида Хожа Аҳмад Яссавий марқадини тавоф қилиб, шу ерлик кишилардан Ўтрорга олиб борадиган йўлни суриштирдик. Кун ботиш сарига, Сирдарёга қараб йўлга тушамиз. Иссиқ жуда баланд, яқинда асфальт қилинган йўлнинг мойи эриб, юришни огирлаштиради. Қирқ чақиримни босиб ўтган бўлсак-да, Ўтрор харобасидан дарак йўқ эди. Туркистоннинг ёнтоқзор саҳросида бир адашиб кўринг-чи, бу омаднинг тескарисига чопгани бўлади. Ёнилғи муаммоси Қарши шаҳридан чиққанимиздан бери Тошкенту Туркистонга қадар бутун йўл давомида кўнгил ғашлиги боиси бўлиб келди. Ортиқча босилган чақиримлар ўринли ҳадикларимизга боис эди.

Ниҳоят, анча олисда чўпонларнинг кўраси кўринди. Бурилиб, йўл сўрадик. Шу вақт машина овозини эшитиб, ичкаридан бир тўда бола чуввос солиб чопиб чиқди. «Айнолойин қозоғим-эй, болажонликда асти ўзимиздан қолишмайсан-да», деб гап қотди орамиздан кимдир. Уй соҳиблари йўлни аниқ тушунтириб, ҳаммамизга қурут улашди.

Ўтрорга олиб борадиган йўлни қайта аниқлаганимиздан сўнг, таранглашган асабларимиз жойига тушди. Хавотирликлар орадан кўтарилиб, ҳар қайсимиз ўз майлимизга ўй сура бошладик. Қозоқлар кейинги вақтларда тарихий обидаларга эътибор бера бошлашибди. Хўжа Аҳмад Яссавий мақбараси устига Амир Темур тиклатган улугвор кошона Туркиядан келган усталар ёрдамида кўламли равишда таъмирланаётир. Ўтрор навоҳисидаги қадамжолар атрофидан янги асфальт йўл чиқарилибди. Бу йўл Куюкмардон, Арслон Бобо, Ўтрор сингари қадимги манзилларни боғлаб туради.

Аҳмад Яссавий ҳазратларининг пири Арслон Бобо Ота қабрини зиёрат қилишга тушдик. XIX асрда кўтарилган мақбара ва масжид Шарқ услубига монанд қурилган. Бу қадамжодан орзуманд, фарзандталаб кишилар қадами, оёғи узилмайди. Биз келган пайтда Жамбулдан бир гала хотин-қизлар ташриф буюриб, Шайх марқадига сифиниб турган экан. Биз меҳмонлар ҳам уларга сидқидилдан кўчқордек ўғил ато қилишини Оллоҳдан сўраб, дуолар қилдик. Маюс тортиб турган ке-

линчаклар юзи ёришиб, шодмон бўлиб қолишди, уларнинг «ўзбек оғомиз», деб ўзаро пичирлашганларини эшитиб, бизлар ҳам қувондик. Қуръони Карим оятларидан тиловат қилиб, Ўтрорга йўл олдик.

Арслон Боб Отадан кўп юрмасдан Ўтрорнинг улкан тепалиги кўринди. Мана, кўз ўнгимизда Ўтрор шаҳри... Аниқроғи, Муҳаммад Хоразмшоҳнинг маҳобатли чегара шаҳарининг улкан харобаси ястаниб ётибди. Ўтрорнинг мўғуллар томонидан 1219 йилда вайрон қилинган харобаси ўрни 15—20 таноб келади. Қадимий қалъа ўрнида ҳайбатли тепалик қолган. Мўғуллар ҳужумидан бурун бу жойда шаҳар ҳаёти ривож топган эди. Шаҳристон, куҳандиз, работ, масжиди жомеълар, карвонсаройлар, маҳалла-кўйлар гавжум бўлган. Ўтрор деярли Сирдарёнинг бўйида. Дарёгача бўлган оралиқ масофа нари борса 3—4 чақиримни ташкил этади. Ҳозирги вақтда Ўтрор вайронаси атрофида қишлоқлар зич жойлашган. Сирдарёнинг ўнг соҳили атрофидаги манзилларда сувнинг мўл-кўллиги кўриниб туради. Тўрт томон ҳам яшил пайкаллар, полиз ва боғ-роғлар билан қопланган.

Ўтрор милоддан аввалги III—II асрларда туркий Қанғ давлатининг пойтахти бўлган. Муҳаммад Хоразмшоҳ даврида (XIII аср бошлари) у ниҳоятда мустақкам чегара қалъаси тусини олган. Икки дарё оралигидаги мамлакатнинг дарвоза шаҳри бўлган Ўтрорда ўша йиллари Муҳаммад Хоразмшоҳнинг яқин қариндоши Қайирхон Инолчиқ ҳокимлик қилади.

Муҳаммад Хоразмшоҳнинг қудратли давлатига қарши тиш қайраб келаётган Чингизхон уруш ҳаракатларини бошлашида Ўтрорда уюштирилган фитна-жосуслардан иборат савдо карвонининг қириб ташланиши асосий вазифасини ўтайди. Ватан хоинларидан иборат савдогарларнинг ўлимга маҳкум этилиши анчадан бери атайдан вазиятни кескинлаштириб келаётган Чин-

Журналист Ҳазрат Суннатовдан қолган ёдгорлик сурат.

гизхон учун 1219 йилда Ўтрорга жон-жаҳди билан ёпирилиб, ҳужум бошлашга баҳона бўлади...

Ўтрор... Гуллаб-яшнаган, юксак маданиятли, ҳарбий қуввати баланд туркийлар шаҳари мўғулларнинг ваҳшиёна ҳужуми туфайли таг-туғи билан вайрон этилади. Шаҳар ёвуз босқинчиларга қарши беш ой давомида мардонавор қаршилиқ кўрсатишда давом этади. Беадад лашкарнинг тўфонида қолган, ҳарбий кўмакдан ажралиб қолган Ўтрор яна бир ой дош беради. Эҳтимол, мўғуллар қалъани ололмас эдилар, таассуфки, қамал тақдирини сотқинлик ҳал қилади. Оқибатда Ўтрорни мўғуллар яксон қилади.

Мўғуллар босқинидан сўнг шаҳар қайта тикланмаган. Амир Темур даврида ҳам ўз чегара аҳамиятини йўқотмаган Ўтрорга маълум эътибор ажратилган. Бу вақтда аҳоли қадимий шаҳарнинг ён-атрофларига ўрнашиб, ҳаёт кечиришда давом этади. Амир Темур Ўтрорнинг янгиланган ўрнида вужудга келган ва асосан ҳарбийларнинг оилаларидан кўпайган шаҳар нуфусига ўз вазири Шайх Нуриддиннинг укаси Бердибекни ҳоким қилиб қўйган эди. Амир Темур ўз ҳаётидаги энг сўнгги юришида — Хитойга қарши қўшин тортганида қиш бошида шу жойга, Ўтрорга келиб ўрнашади. У кўпгина саркарда ва амирларини Тошкентга жўнатиб, бир неча хос кишилари билан юриш режасини пишитиб, қиш чиқишини кута бошлайди.

Бироқ, ногоҳ етган хасталикдан Амир Темур Ўтрорда, шаҳар ҳокими Бердибек қасрида вафот этади. Амир Темурнинг Хитой мавсуми учун Ўтрорни ўз қароргоҳ манзили қилиб танлаши ҳам бежиз бўлмаган. Бу жойдан Хитой ҳудудига энг қисқа йўл орқали чиқилар эди. Қолаверса, Хитой фатҳига қаттиқ ишонган Амир Темур, одати бўйича, ғалабадан сўнг Ўтрорни тиклаш ниятида бўлганлигини ҳам эҳтимол тутиш мумкин. Соҳибқирон дилига туккан ниятларини олдиндан ошкор қилишни ёқтирмаган. Аммо унинг Туркистонда амалга ошира бошлаган бунёдкорлик ишлари, масалан, Аҳмад Яссавий қабри устига қурилган улуғвор меъморчилик обидаси, масжидлар буюк Амирнинг бу ўлкага меҳр назари билан қарай бошлаганлигини фаҳмлашга имкон беради.

Таассуфки, тақдир ҳукмини тadbир ила ўзгартириб бўлмайди. Жаҳонни халоскорлик курашлари билан ҳайратга солган, мўғуллар истибдодидан Осиё, Оврупо ва араб мамлакатларини қутқарган, марказлашган, қуд-

ратли туркий давлатни барпо этган Амир Темур Ўтрорда ҳаётдан кўз юмади. Унинг оламшумул мақсадлари амалга ошмай қолади. Лашкарлар орқага қайтади, Соҳибқироннинг булғорий тобути Самарқандга келтирилади.

Ўтрор вайронасидан эса мунг аримай, дардига дард қўшилади. Унинг алам ва изтироблари қон билан суғорилган тупроқ ва куллар вазминлигидан бўғилиб ётади...

Биз Ўтрор харобасига етиб келганимизда кун пешиндан оғиб қолган эди. Наридан-бери айлантриб қўйилган панжарадан ошиб ўтиб, қадимий Ўтрор тупроғига қадам қўямиз. Ўйлаб кўрсам, Чингизнинг кўзи қонга тўлган, одамхўр қўшини шаҳарни қирғин қилгандан роппа-роса 775 йил ўтгач, Ўтрор тупроғига қадам қўйибмиз. Орадан шунча йиллар ўтиб кетган бўлишига қарамай, оёғим тагидаги заминнинг куйиб-ёниб ётганлигини ҳис қилгандай бўламан. Маюс, хаёллар оғушида тепалик сари кўтарилиб борамиз. Сафардошларим ҳам жим. Биз геолог Тўйчи Шоймуродов билан олдин-кейин келаётормиз. Орқароқда раҳматли Иззат ака Суннатов, Владимир Соснин, Баҳром Ражабов, Салоҳиддин Умаров, Ҳусан Амиркуловлар ўз ўйлари билан банд ҳолда қадам ташлашади. Ўтрорнинг мунғайиб турган тепалиги бўйлаб кўтарила борганимиз сари, бўғзимга бир нидо тиқилиб келади. «Эй юртдошим, — ичимда ун чекиб, нола қиламан, — оёғингни аввайлаб бос, бу тупроқнинг ҳар қаричида юзлаб аجدодимиз шаҳид бўлган, қони тўкилган. Эй кўксиде туркийлик юраги уриб турган ватандошим, Ўтрор тупроғига бир зум тикил, бу муқаддас, табаррук тупроқ, қон билан суғорилган, жон нисор этилган тупроқ бу!».

Қашқадарё вилояти геология-қидирув экспедициясининг бош геологи Тўйчибек Шоймуродов билан тепалик устига кўтариламиз. Босган изимизда чил-чил бўлган кошинлар, сирланган нақшлар изи билиниб турган рангба-ранг чинни бўлаклари, сопол идишлар синиқлари тўлиб ётади. Жуда майдаланиб кетган қаср кошинларининг яшил, нилий, сариқ, оқ, кўк, жигарранг, мовий рангга бўялганларини териб оламиз. Уларни хаёлда бутлайман. Кўз ўнгимда Самарқанд, Шаҳрисабз, Ҳива иморатларининг камалак рангги намоён бўлади. Ўтрор қалъаси, минорали истехком, афтидан, шаҳарнинг жанубий, Сирдарёга қараган қисмида бўлган. Бу жой ҳозир баланд тепалик. Биз ундан қуйига, шаҳарнинг шарқий тарафига қараб юрамиз. Видеотасвир-

чи Қахрамон Ҳасанов сафар гуруҳи аъзоларидан анча олислаб кетиб, ўйдим-чуқур, баланд-паст тепачаларни суратга олиш билан банд. Қалъанинг шимоли-шарқий қутбида икки уйнинг ўрнича ер, чамаси, экскаватор билан аёвсизларча қовланган. Саёҳатчилар ҳаммамиз Қахрамон Ҳасанов ортидан эргашиб, шу қовланган жойга ошиқамиз.

Билмадим, буни қандай мартабали қадимшунослар қазиган, ақл бовар қилмайди. Тўрт-беш метр келади-ган чуқурликда ўтмиш шундай айқаш-уйқаш бўлиб ётибдики, юрак беихтиёр орқага тортиб кетади. Хом ғиштдан тикланган бинолар асослари, идиш-товоқлар синиқлари, отлар суяклари, одам ҳокининг турлича ҳолатда қолиб кетган қолдиқлари даҳшатли манзара ҳосил қилиб туради. Бу жойда ёв билан ҳаёт-момот жанглари бўлганлигини англаш мушкул эмас. Ёниб битмаган кийизлар, кўмирга айланиб қолган иморат ёғочлари, найзаларнинг учлари, синиқ совут бўлаклари, энг муҳими, устма-уст қалашиб ётган одам жасадлари... Бу эса жанглар узоқ давом этганлигини кўрсатади. Икки уйнинг ўрнича ерда ер билан битта бўлиб ётган одам сони, ҳисобига етиб бўлмайди...

Ўтрорни тасаввур қилардим, ёвузлик, вайрона, яқсон этиш сўзларини эшитиш бошқа экан-у, унинг оқибатларини кўриш бошқа экан.

1979 йилда бундан 25 аср бурун ғоят даҳшатли табиат офати бўлмиш Везувей вулқони тагида қолиб кетган Помпей шаҳрининг очиб тозаланган маҳаллаларини кўрганмиз. Помпейда ҳам одамлар олти метрлик олов — лава тагида қолиб, кул бўлган. Бироқ, Ўтрордаги манзара Помпейдан аянчлироқ туюлади. Бу жойда юз берган даҳшат табиат офатидан минг чандон кўламлироқ эди. Тўйчибек билан одам суяқларига тикиламиз. Бирисининг чаноқ суяги чиқиб ётибди. Ма-жоқланган бошлар... Шу ердан сопол кўзачанинг чумагини топдик. Жанг шиддатли тус олганда, сувнинг қанчалик зарур бўлганлигини ҳис қилиб, бундан 775 йил аввал рўй берган уруш даҳшатини кўз олдимизга келтиришга уриндик.

Орадан шунча асрлар ўтган бўлишига, машъум фалокат излари тупроқ уюмлари остида қолиб кетган бўлишига қарамай, икки уйнинг ўрнича жойда очилган манзаранинг ўзиёқ, Ўтрорни дилинг вайрон бўлмай, кўзингдан шашқатор ёшинг оқмай, ёзиб, тасвир қилиб бўлмаслигини амалда кўрсатди.

Мўғулларнинг истилочилик юришлари ваҳшатини муаррихлар ёзиб қолдирганлар. Бироқ, улар ҳам бу шаҳарда юз берган фожеани эшитганлар, аммо кўрмаганлар. Ўтрор авлодларга босқинчилик хуружининг бутун фалокатини, жирканч қабоҳатини ҳикоя қилишга тайёр. Фақат уни тинглайдиган қулоқ, кўрадиган кўз керак. Ўтрорнинг ҳар қарич ерида тарихимиз, қонли ўтмишимиз, Сирдарёни тўлдирган кўз ёшларимиз ва, ниҳоят, қаҳрамонона кечмишимиз кўмилиб ётибди...

Амир Темур Соҳибқироннинг Ўтрор яқинидаги Бердибек қасридан отланиб чиқиб, мўғуллар вайрон қилган қалъа харобасини кўздан кечирганлигини бир зум хаёл қиламан. Соҳибқирон ўшанда қандай хаёлларга бордийкин? Ўтрор интиқомгина эмас, Ўтрор панд ҳам эди буюк Амир назарида. Зеро, Муҳаммад Хоразмшоҳ давлатидаги бош-бошдоқлик, авжига минган ички ҳокимият талашувлар мамлакатни мўғуллар юришидан анча бутун ҳалокат ёқасига келтириб қўйганлигини Соҳибқирон теран англади.

... Пешин адоғида изга қайтадиган бўлдик. Куёшнинг алвон этаги уфқда қонталаш булутлар устида судралаётгандек. Одатда, кўрган-кечирганларини «Раф» ўриндиқларида жойлашиб олиб, қизгин муҳокама қилувчи ҳамроҳларимиз жим кетишарди. Ҳаммани оғир ўй босганди чоғи. Кечмиш тарихимизнинг Туркистон саҳросида мунғайиб турган вайронаси биз ҳалигача ўқимаган мунгли, аммо, ҳаққоний тарих дарслиги бўлган эди. Жуда қисқа фурсатда 775 йил муқаддам юз берган жангу жадалнинг, уруш аждоҳасининг ямловчи қиёфаси мана-ман деб кўз олдимизда жонланди. Хаёлан биз ёвга қарши жон бериб, жон олган аждоҳларимиз билан бирга бўлгандек эдик. Бугун эҳтиётсизлик билан очилган, оқибатда устухонлари қору ёмғирда ивиб, иссиғда чатнаб ётган ватанпарвар бобокалонларимиз армонини гўё ўзимиз билан олиб кетаётгандек эдик. Ўтрорнинг бир парчасини қазган қадимшунослар орқаларига қарамай кетганлиги юраклар тубида тош пайдо қилганди.

Армонли Ўтрор, сенинг армонларинг ўчмас, мангудир. Қазо буржлари эврулмаганда, балким, Амир Темур сени қайта тиклармиди?! У ҳам сенинг армонларингни кўтаролмади шекилли, бағрингда жон таслим қилди. Армонларингга армон қўшилди, эй Ўтрор бобо!

Ўтрор ёдгорлиги, ўйлаймизки, шу ҳолича қолиб кетмас. Қозоғистон Республикаси тарихий обидалар-

ни қўриқлаш ва сақлаш ишларига қаттиқ бел боғлабди. Аҳмад Яссавий мақбарасида амалга оширилаётган ишлар жуда ибратли. Темир каркаслар билан маҳобатли иншоот усти ёпилиб, ихота қилинадиган бўлибди. Ўтрор ҳудуди катта. Мўғул босқинчилари ёвузлигининг ёдгорлиги сифатида уни сақлаш, авлодларга етказиш ниҳоятда масъулиятли иш. Дарвоқе, мўғулларнинг вайронагарчилиги, қирғин офати бошқа бирор ерда Ўтрордагичалик сақланган эмас. Вақти-соати келар, Помпей харобасида бўлгани сингари, ҳар бир ҳокни териб, тартиб билан дафн этиш амалга ошар. Ўтрор тупроқ уюмлари остида бутун бошли шаҳар ётибди. Шаҳар тагида катта лаҳм — ер ости йўли бўлган дейишади. Қачонлардир, «Правда» газети ўтрорлик чўпоннинг ити бир чарм муқовали китоб олиб чиққанлигини ёзган эди. Ўтрорда юқорида айтганимиз қўполдан-қўпол қазув ишлари ҳам, чамаси ўтмишни ўрганиш манфаатидан кўра, бўлак мақсадда амалга оширилган бўлса, ажаб эмас.

Ўтрорни мўғул истилосининг аянчли гувоҳи сифатида қадамжога айлантириш жуда катта маърифий-ватанпарварлик аҳамиятига эга. Ҳозирги иқтисодий осон бўлмаган шароитда яксон бўлган бутун бошли шаҳарни очиқ музейга айлантириш ҳам осон кўчмаслиги аён. Шунга қарамай, қозоқ биродарларимиз бу борада саъй ва ҳаракатларни дариг тутмайдилар, деб ўйлагимиз келади. Қадим Туркистон диёрида ўтмиш ёдгорликларига бўлган муносабатда туб ўзгаришлар содир бўла бошлабдики, бу юқоридаги орзунинг армон бўлиб қолмасдан, амалга ошувига ишонч туйғуларини уйғотмай қолмайди.

Биз Ўтрордан қайтишга чоғланаётганимизда қуёш ётоғига шошилмоқда, аллақерда, эҳтимол, Сирдарё этакларида бўлса керак, унинг алвон шафақлари пориллаб кўриниб турарди.

Оҳ, армонли Ўтрорим, ажодларим, бобокалонларим шаҳри, хайр-хуш энди! Ўтрорим, ор-номус шаҳрим, туркийлар ифтихори, қадрхон гўшам, хуш энди! Сени Ўтрорим, ҳамиша тирик ҳисоблаймиз, сен таслим бўлмаган, ёғийга кўкрагини қалқон қилган жанговар туркий шаҳарсан. Жанг майдонида шаҳид бўлганлар ўлмайди. уларнинг руҳи абадул-абад, мангу яшайди.

ЧАПДАСТ ЧАВАНДОЗ ҚИССАСИ

Барлос ва сулдуз қавмларининг икки амири ўртасида иноқлик кун-кундан ошиб борарди. Мўғулларга бир-галашиб берилган илк зарба муваффақияти уларни яқинлаштирган, бир-бирига бўлган ишончни мустаҳкамлаган эди. Кешнинг Улуғ Майдон отлиғ фарахбахш ялангида сулдуз амири Хизир Ясавурийга атаб берилган зиёфат сўнггида барлосларнинг ёш ва ўктам Амири Темур меҳмон бўладиган кун белгиланди.

Шу орада қутилмаган воқеа юз берди. Бир йил аввал мўғул подшоҳидан кўрқиб Хуросонга кетган Кеш амири Хожи Барлос юрт талаб бўлиб қайтгани маълум бўлди. Хизир Ясавурий кўр тайёргарлигини обдон кўриб қўйган эмасми, нохуш хабарни эшитиб, Темур ҳузурига тadbир сўраб мулозимни юборди. Амир Темур меҳмондорчиликка бир неча кун бўлгани боисидан айтилган вақтда унинг ҳузурига боражагини билдирди.

Хожи Барлос ўз тарафдори билан Кеш ҳокимиятини куч билан олиш тадорикини кўриб келганди. Иш жангга тортади. Тўқнашув Оқжар мавзеида бўлади. Икки тарафнинг ҳам йигитлари кўп эмасди. Орқадан етиб келган Хизир Ясавурий лашкари уруш тақдирини ҳал қилади. Хожи Барлос енгилиб Хўжанд тарафга, азалий дўсти Боязид Жалойир олдига йўл олади. Иккала амир ҳамма нарсани унутиб, мағлубларни таъқиб қилишга тушади. Самарқандга етганда черикка дам берадилар. Тунда кешлик сипоҳийлар ўзларининг собиқ амири Хожининг жалойирлар ҳузурига кетганлигини машварат қилиб, хиёнат йўлини тутадилар. Хожининг катта қўшин бошлаб келиши ва ўч олишидан кўрқиб, Темур ризолигини олмай, Хўжандга, Хожининг изидан кетадилар.

Тасодифни қарангки, бу воқеа Хизир Ясавурий зиёфат берадиган кун, тонг маҳали бўлади. Лашкарсиз қолган Амир Темур ёнида унинг кўпни кўрган амакиси, ҳам қайнотаси амир Жоку бор эди, холос. Амир Жоку сипоҳийлар қилмишидан тамомила чўкиб қолганди. У Темурга қараб, «Кешга қайтайлик, зиёфат кўнгилга сизмас», деди. Темур тақдирнинг бундай эврилишини кутмаган бўлса-да, аввалгидай оғир-босиқ, ичидаги аланганинг тафти юзида билинмасди. «Лафзни бузиб бўлмас, бормоғим вожибдур», деди у баҳодирга. Сўнг иккаласи Кешда кўришмоқни ваъдалаш-

ди-да, Темур Хизир Ясавурий зиёфатига, амир Жоку эса Тахта Қароча доvonига томон йул олдилар.

Хизир Ясавурий мардона булгани билан ичи тор ва гумончи одам эди. Кеш лашкарининг Хожи Барлосга оғиб кетишини у ўзига қарши фитна деб билди. Темур ва Хожи тил бириктириб, Боязид лашкарини бошлаб келадилар-да, уни ўлдириб, юртини тортиб оладилар. Хизирнинг бошида шу фикр чарх урарди. Шу боисдан у нобокорлик йўлини тутмоққа ошиқди. Зиёфатни қасд олишга, оқ шаробни қизил қонга алмаштиришга бел боғлади.

Амир Темурнинг кунглига қил сиғмас эди. Зиёфатга келмаслик унинг шаънини яна тушириб юборарди. Шу билан бирга Хизирнинг феълида ёмон ўзгариш бўлганлигини ҳам тусмол қиларди. Ахир унинг лашкари бор, ўзининг эса ҳукми тагидаги отига ўтади, холос.

Меҳмонни сиртдан иззат қилгандек бўлсалар-да, мулозимлар ҳаракатида ғайритабиийлик сезилиб турарди. Базм эмас, аза шовури пастлаб учгандек эди. Темур янглишмаганлигини билди. Раҳматли падари «Фароғат ҳам, фалокат ҳам қўшша келади», дегувчи эди. Ҳозир шундай бўлиб турибди, таваккул худога, ўйлади у.

Сархуш Хизир Ясавурий сир бой бермасди. Зиёфат анчадан бери давом этаётганига қарамай, гап қовушмас эди. Мезбонлар ора-тура «олинг-олинг» қилишарди-да, тўрда ипак болишга ёнбошлаб ётган Хизир Ясавурийга кўз остидан қараб қўярдилар. Мезбонларнинг шумлиги ўзи ўйлаганидан тубанроқ эканлигини кўнгли сезган Амир Темур қандай қилиб қутилишни ўйлай бошлади. Хаёлига «қани энди, шу тобда бурним қонаса» деган ўй келди. Бир лаҳза ўтар-ўтмас гулоб қуйилган пиёлага қўл чўзар экан бурнида иссиқ югургандай бўлди. Энгаштани ҳамон, шовуллаб қон томчилади. У бурнини ипак ёғлиги билан тўсдида, Хизирга қараб, ташқарига чиқиш имосини қилди. Унинг жавобини кутмаёқ ўтовдан югуриб чиқди.

Шу чопишда яккамих қозиқда қантариғлик турган олапайча саманига етди-да, нўхтани от бошидан сийириб, ёлдан маҳкам ушлаганча, сакраб минди. Бир зумда унинг ортидан енгил тўзон кўтарилиб, ҳамма ҳангу манг бўлганича, оғзини очиб қолди.

Темурнинг фавқулудда абжирлигидан эсанкираган Хизир ўзига келиб, ўтовдан чиқди. Унинг ёнига халлослаб югуриб келган ахтачи, «узоққа боролмайди, оти жугансиз, айилни ҳам бўшотиб қўйганман», деди. Хи-

зирнинг имоси билан эллик чоғлик қурчи қораси кўринмай кетган Темурнинг изидан от қўйди...

Темур отига етиб боргунча айилнинг салқи эканлигини сезганди. Қозикдан ипни ечишга вақт йўқ, шартта нўхтани от бошидан суғирди-да, шаталоқ ота бошлаган отга сакраб миниб олди. Жировсиз, елдек учиб бораётган отнинг ёлини маҳкам чангаллаганича, оёқларини қисиб, мувозанат сақлаб энгашган кўйи чап қўлини ишга солиб, жон-жаҳди билан айилни тўға орасидан тортиб маҳкамлади. Сўнг қаддини ростлади-да, тер қуйилаётган юзини артди. Шунда эсига бурни қонагани тушди. У, аллақачон, ўтовдан чиққан заҳотиёқ тўхтаган эди. «Оллоҳ ўзи бир асради-да» дея кўнглидан ўтқариб, шукрона қилди у. Хизир Ясаурий қопқонидан қутилишида ёшликда салт отларни миниб қилган машқлари иш берган эди.

Шу-шу, Амир Темурнинг бедови ва тақдир отининг айили то унинг вафотига қадар қайта бўшамади.

САМАРҚАНД НОНИ ҚИССАСИ

Карвон кузакнинг охирларида Самарқандга етиб келди. Бунгача Кешда бир неча кун бўлган испан қиролининг элчилари жаҳонга довруғ ва ларза солган улуг амир мамлакати шаҳар ва қишлоқларига ҳамон суқланиб боқишдан эринмас, кўрганларини эслаб қолишга тиришардилар. Мана, ниҳоят, улар Соҳибқирон пойтахтида. Элчилар бошлиғи Клавихо жуда мамнун. Уларни шоҳона қарши олиб, хос жой тайин қилдилар. Зиёфат, емак-ичмакдан, томошаю сайрдан қўллари бўшамайди. Оҳ, бозорлари-чи, жаннат, бориб турган жаннат. Туяларга юкланиб қанча қовун-тарвуз келади, қарабсизки, эртаси кунга қолмайди. Яна келаверади, келаверади...

Клавихо олийшон қасрнинг ёп-ёруғ хужрасида кўрганларини қоралаб, дафтарга туширар экан, бир зум ўйга толди. Уни бу ёққа юбораётганларида нималар тайин қилишмаган. Ёввойиларча муносабат, дағал тўшак, очликларга чидаш... Эҳ, Оврупо, қанчалар орқада қолиб кетгансан-а, истехзо билан ўзича ғудранди у. Сўнг ёзишга тутинди: «Бу жой ҳамма нарсага фаровонғалла мўл-кўл, шаробу гўшт, мева-ю қушлар кўп, қўйлари жуда ҳам йирик ва думбали, ҳатто, баъзиларининг қуйруғи вазни йигирма фунт, яъни бир одам зўрға кўтара оладиган даражада оғир келади...».

Клавихо қоғоздан бошини кўтарди-да, юртимдагилар ишонармикин бу гапларга, деган ўйга бориб, сукутга чўмди. Сўнг бошқалар бовар қилмасалар-да, қирол амин бўлади, деган қарорга келди-да, ёзишда давом қила бошлади. Ҳа, қирол бу зоҳидсифат, ичмайдиган, покдомон зотни бежиз элчи қилиб жўнатмаганди.

«Бундай қўйлар ниҳоятда арзон, — дея ёзарди у, — қачонки Сенъор (яъни, Амир Темур — *П.Р.*) ўз кўшини билан шу жойда бўлганида иккита семиз қўй бори-ўғи бир дўкат баҳоланган эди. Бошқа мол-ашёлар ҳам жуда арзон, ҳатто ярим реалга тенг бўлган бир мирига бир ярим ботмон ғалла беришарди».

Клавихо шу сўзларни битар экан, Самарқанднинг ақлни лол қилган ширмой нонларини кўз олдига келтирди. «Жаҳоннинг ҳеч бир ерида йўқ мўъжиза бу, — ўйлади у, — Оллоҳ неъматини ҳам, уни ейиш санъатини ҳам шу жойга берган экан». Шу топда унинг иштаҳаси кўзғалиб қолди. Тушлик тановвудан сўнг шомга-ча кўнгли овқат тусамайдиган бу зот, мулозимни чорлаб, «нон» деди-да, хижолат бўлиб кулиб юборди. Мулозим қўлини кўксига қўйиб, тисарилиб чиқди-да, тузатиғлиғ дастурхонни муҳайё қилди. Самарқанд ширмойларидан тахланган жимит қуёшлардан ҳарорат ва тароват уфуриб турарди. Бир ушоқ нонни оғзига солган Клавихо гапининг хулосасини битди: «Нон шунчалик арзонки, бундан арзонроқ бўлиши мумкин эмас, гуруч эса ақлга сиғмас даражада мўл».

ТУМОН ОҒО ҚИССАСИ

Амир Ҳусайн билан Амир Темур ораси гоҳ бузилиб, гоҳ яқин бўлиб юрган пайтлар. 1365 йилга келиб, улар муносабати ошкора кескинлик шаклига киради. Амир Ҳусайн Қаршида ҳокимлик қилиб турган Амир Темурнинг амакиси, ҳам қайнотаси Амир Жоқуни мансабидан бекор қилиб, ўрнига ўз одами амир Мусони қўйиб, ихтилоф гулханига мой қуяди. Шилонларда сархуш бўлиб, «Кеш ва Қаршидан барлос бекларининг дасти узилгай», деб катта кета бошлаган амир Ҳусайн сўзининг устидан чиқаётган эди.

Куз бошида Моҳонга кетган Амир Темур йигитлари билан бу жойда икки ярим ой ҳордиқ ёзиб, куч-қувват тўплаб, Қарши тараддудида йўлга чиқади. Жайхундан ўтган икки юз қирқ уч чоғли сипоҳий қишлоқда одам оёғи тинган вақт Фазли яқинига қўнади. Тонг

маҳали Қаршига олиб борадиган йўлларга пистирмалар қўйиб, ўзларини ошкор қилиб қўймаслик учун кишиларни ўтказмай турадилар. Говгум маҳали Ширкент орқали ўтиб, Бешкент адоғида тўхтайдилар.

Қаршида куз охирларида ҳам илиқ кунлар кўп бўлади. Одамлар экин-тикинини саранжомлаб, қиш ҳозирлигини кўраётган пайтлар. Тун ёғдусида Бешкентдан йўлга чиққан уч отлиқ йўлнинг четидаги қалин тупроқдан кетиб борарди. Тун сукунатида от тўёқлари овози эшитилмаслиги учун атайдан шундай қиладилар. Ғубдин дарвоза тарафдан келган отлиқлар ҳисор деворларига узоқ тикилиб турдилар-да, тераклар ўсиб ётган пастқамликка отларни боғлаб, ҳайбатли деворга яқинлаб келдилар. Уч отлиқ — Қарши ҳисорига ҳужум олдидан кузатув учун келган Амир Темур ва унинг икки мулозими эди. Мубашширни отлар ёнида қолдириб, ёнига Абдуллоҳни олган Амир Темур қалъа деворини айланиб, кўздан кечира бошлади. Девор билан улар ўртасида энлик ҳандақ бўлиб, унга сув тўлғазилган, ўтиш амри маҳол эди. Деворнинг шимолий тарафида шаҳарга сув олиб кириш учун ҳандақ устидан тарнов қўйилган эди. Тизза бўйи сув оқиб турган тарновдан ўтган Темур мулозимни имлади. Улар деворнинг икки одам бўйи келадиган пастқам ерида тўхтадилар. Абдуллоҳнинг елкасига чиққан Темур чанггакли арқонни деворнинг нариги ёғига ташлаб, куч солиб, осилиб кўрди. Чангак деворга илашганига ишонч қилгач, тепага кўтарилди. Сўнг Абдуллоҳ тортиб турган арқонга осилиб пастга тушди. Худди шу тахлитда мулозимни ҳам девор ичига олди. Қалъа ичидагилар уйку оғушида, ҳеч нарсадан хабарсиз эди. Амир Мусо етти минг кишилиқ қўшини билан Қўнғиртоғда яйлов қилиб турарди. Амир Темур ва Абдуллоҳ тарновни белги қилиб, нарвон қўйиладиган ерларни аниқладилар-да, изларига қайтдилар. Шу туннинг ўзида Темур йигитлари билан Қарши қалъаси деворлари остида ҳозир бўлди. Қирқ уч кишини отларни кўриқлашга қолдириб, юзта сипоҳийга Бурдолиғдан олиб келинган нарвонлар билан қалъа ичига кириш амр қилинди. Ўзи қолган юз йигити билан дарвоза ташқарисида пойлаб турди.

Шоти қўйиб, қалъа ичига кирганлар қилич яланғочлаб дарвозага келганларида соқчилар мас-аласт хушрак отиб ётардилар. Улар шу куйи дорулқазога кетдилар. Дарвоза очилиб, Темур сипоҳийлари билан Қаршига қадам қўйди. Тонг ёришиб қолган, муаззин таҳо-

рат ушотиб, мезанага чиқиш тараддудида турганда, бирданига ҳамма ёқни бурғи овози босиб кетди. Ҳар тарафдан «ал-омон, ал-омон», «Темур келибди», «Темур» деган овозлар эшитилар, сардорлар одамларни тинчитар эди. Амир Мусонинг ҳарами ўраб олинган, маслаҳат билан унинг ўғли Муҳаммадбекка отаси олдига кетишга рухсат берилди.

Амир Темур Муҳаммадбекка ижозат берганида, амир Мусо Қарши олинганини билиб, саросимага тушади ва лашкари тарқаб кетади, деб ўйлаган эди. Амир Мусо эса аксинча, тезлик билан Косонда турган Малик баҳодирга одам юбориб, воқеани билдиради ва ёрдамга чақиради. Малик баҳодир ҳаёлламай беш минг қўшин билан етиб келади. Икки юз қирқ уч кишига ўн икки минг лашкар рўпару бўлади. Мўғулларнинг тойжувит қавми сардори бўлган амир Мусо Ғубдин дарвоза олдини эгаллайди. Малик баҳодир Ҳузор дарвоза тарафдан қамал тикади.

Амир Темур Ғубдин дарвоза ҳимояси билан ўзи машғул бўлиб, амир Довуд, амир Муайяд ва амир Сайфиддинларни Ҳузор дарвозани қўриқлашга сафарбар қилади. Суюрғотмиш ўғлон, амир Аббос, Ҳусайн баҳодир, Оқбуго ботирлар эса девор оралиқлари ва буржларни муҳофаза этишга масъул бўлади. Амир Мусо ва Малик баҳодир лашкарлари сони кўп бўлгани билан сабоғи йўқ эди. Уларнинг жанг кўрмаганлиги билиниб турар, ҳужумга сира қовушмас эдилар. Буни билган қалъадагилар бот-бот дарвозадан чиқиб, уларни қувиб солар, от ва анжом ўлжа олиб қайтардилар. Навбатдаги қувуларнинг бирида Малик баҳодир амир Мусонинг хотинларини дарвозадан олиб чиқишга улгуради. Буни эшитган Амир Темур ғазаб отига миниб, олтмиш киши билан унинг устига ташланади. Малик баҳодир, амир Мусонинг икки хотини, уларнинг Ошиқ Тоз исмли мулозими бир тўп бўлиб, қочишга тушади. Амир Темур Малик баҳодирга қараб, «Сенинг қонингни тўкиш лозим бўлса-да, ундан воз кечдим, ёнингдаги аёлларни ажратиб юбор», деб ҳайқиради.

Жонидан умидини узган Малик баҳодир аёлларни ташлаб, йўлни айру солиб қочади. У шу қочишда Ҳузор тарафга, Совлиғорга етиб боради. Қўшини тарқаб кетгани боисидан бу жойда ҳам туролмай, Жигдалик сари равона бўлади.

Темур гаровга ушлаб турилган аёлларнинг қўлдан чиқишига рози бўлолмасди. Улар ортидан от солиб,

қувиб борар экан, яқинлаб, жиловни ушлашга ҳамияти йўл бермасди. Бунинг устига, мулозим Ошиқ тоз камонни ўқлаб, унга тўғриларди-да, отишга ботинолмасди. Мобода, фалокат босиб, отиб қўйгудек бўлса, хотин ва ўлжа таъмаида ўқ еди, деган маломатга қолмай деб яқин атрофда бирон сипоҳий бормикан деб олазарак уларга эргашиб борарди. Шу пайт оти чуқурга тушиб, тўхтаб қолди. Амирдан анча орқада от қўйиб келаётган қўрчибоши Давлатшоҳ бахшига у «қув» дея имом қилди. Давлатшоҳ бахши ҳар қанча шитоб қилмасин, аёллар минган отлар асил, бунинг устига чарчамаган ҳам эди.

Улар ўзларини қутқариб кетди, қувиб етиш мумкин бўлмади. Амир Темурнинг кўнглида бир армон қолди.

Ўшанда Амир Темурдан қутилиб кетганида амир Мусонинг хотинларидан бири, Боязид Жалойирнинг қизи Орзу мулк Оғо тўққиз ойлик ҳомиладор эди. 1365 йилги Қарши жангидан сўнг кўп сувлар оқиб кетди. Амир Хусайн мосуво бўлиб, унинг ўрнига Туркистон мамлакати тахти Амир Темурга насиб қилди. Амир Мусо ўлганининг кунидан Темурга ён берган бўлиб юрди. У Сарой Мулк Хонимнинг бўласи бўлар эди. Сарой Мулк Хоним қанча саъй-ҳаракатлар қилмасин, унинг феълида ўзгариш бўлмади. Ҳатто маликанинг ўртага тушуви билан Амир Темурнинг опаси Ширинбек Оғо амир Мусонинг ўғлига узатилган бўлишига қарамай, унинг юрагида Темурга бўлган муз эрмаган эди. Сарой Мулк Хоним икки дарё оралиғида Амир Темурга муносиб рақиб қолмаганлигини билар, амир Мусонинг исёни ўз бошига фалокат келтиришини ҳам яхши англай эди. Шу сабабдан қуда-андачиликни яна ҳам мустаҳкам қилиш ниятида амир Мусонинг қизини Амир Темурга ўзи бош бўлиб олиб беради. Бу қиз ўша — Қарши қамалидан қутилиб кетган, Темур от билан етолмаган Орзу Мулк Оғонинг Тумон Оғо отлиғ қизи эди. Орадан ўн икки йил ўтиб, тақдир тулпори Амир Темурни Тумон Оғога етказиб келган эди.

Тумон Оғонинг никоҳи сабаб, ўртадаги туманлар тарқалиб, ёруғ, рўшнолик кунлар бошланган эди. Афсус, амир Мусонинг феълидаги туруш барибир жўнбушга келмай қолмайди. Бу, энди, бўлак ҳикоя...

ЗАНЖИРСАРОЙ

Қадим Шарқ ижодий тафаккурида азалий бир анъана борки, унга мувофиқ, нақл этилмоқчи бўлган воқеа

шунчаки, қуруқ, яланғоч тақдим этилмасдан, аксинча, шакл безакларига бурканган ҳолда тараннум этилади. «Минг бир кеча» эртакларини ҳам шоҳ ва унинг канизаги муносабатлари ушлаб туради, бошқача айтганда, қолипловчи воқеа мазмуннинг бадиий зирҳини ташкил этади. Шу, қолиплаш удумининг бизнинг сафаримиз шакл ва мазмунига даҳли борлигини эътироф этмоқ тўғри бўлади. Зеро, Салоҳиддин Умаров ва гуруҳ аъзолари буюк Соҳибқирон ўтган йўлларни тўлароқ қамраб олиш мақсадида ана шу кўҳна усул — қолиплашдан фойдаланган эдилар. Бунинг маъниси шундай: Амир Темур бўлган жойларни Қашқадарёдан бошлаб, шу жойда хотималашга келишиб олинганди.

Биринчи давра Амир Темур туғилган маскан — Шаҳ-рисабз навоҳисида у билан боғлиқ жойларни кўздан кечиришни ўз ичига олган бўлса, саёҳатнинг иккинчи навбати Туркистонни қамраб эди. Ниҳоят, учинчи даврада Амир Темур таржимаи ҳолида мураккаб ўрин тутувчи Хоразм билан якун топиши кўзда тутилганди. Хотима эса Чироқчининг тоғли жойлари, Тарағай қишлоғини, улуғ Соҳибқирон ва унинг авлодларининг қадамжойларини зиёрат қилишни мўлжалга олганди.

Мана, насиб этиб, саёҳатимизнинг учинчи давраси якунлари ҳақида сўзлаш фурсати етди. Учинчи сафаримиз¹ Хоразмда Амир Темур билан боғлиқ бўлган тарихий жойларни кўздан кечириш мақсадида уюштирилган эди. Туркистондан қайтиб келгандан сўнг, икки ҳафта давомида саёҳат натижаларини таҳлил этиш билан банд бўлинди. Туркистон сафари муваффақиятли ўтди. Техника панд бермади. Лекин олдинда Хоразм, Кўҳна Урганч турарди. Бу қарийб минглаб чақирим масофа деган гап эди. «Раф»ни сафарга ҳозирлаш, созлаш жуда зарур эди. Атайдан машина таъмири ҳақида гапираётганимиз бежиз эмас. Узоқ йўл, ёзнинг июлнинг охири, августнинг бошларида иссиқнинг авжига чиқиши машаққатлар туғдириши аниқ эди. Бироқ, йўл қийинчиликлари тасаввур қилганимиздан минг чандон ошиб тушди.

Акбаржоннинг ўрнини эгаллаган ҳайдовчимиз Хушвақт тажриба ва маҳоратда беназир йигит экан. Шунга қарамай...

Салоҳиддин уйга қўнғироқ қилиб, эрталаб 7 да тайёр бўлиб туришни сўраганди. 1994 йил 29 июль куни эрта-

¹ «Армонли ўттир» 12 қаратилиш — П. Р.

лаб барвақт туриб сафар жабдуқларини ҳозирлаб қўйганимизга қарамай, соат миллари ўн, ўн бир бўлганда ҳам «Раф»дан дарак бўлавермади. Бундай ҳолатда ҳар хил гумонларга бормай қолмайсан, киши. Безовталиқ хуруж қилиб турган пайтда, айни тушда сафар машинамиз дарвоза олдида тўхтади. Ҳамроҳларимнинг юзида ташвиш аломатлари кўриниб турарди. Баҳромжон Шаҳрисабздан тонг вақти йўлга чиққанларини, икки марта ғилдирак ёрилиб, захира ғилдираксиз келганликларини айтиб қолди. Ғалати томони шундаки, мудом олд ўнг ғилдирак панд берган. Салоҳиддин ўйловга ботиб, энг яхши уста — «немис» лақабли таъмирчининг олдига боришни таклиф қилди. Бордик. Етмишни қоралаган бардам уста бува ниятимизни билганидан сўнг, бошқа ишларини йиғиштириб, астойдил ёрдамга ошиқди. Сўнг, захира ғилдирак ҳам ҳозирлаб, йўлга тушдик.

Хоразм сафаримиз қатнашчилари асосан аввалги кишилар эди. Фақат Шамси ака Бозоров қўшилди. Ҳусан Амиркулов бу гал боролмай қолди. Жуда ачиндик. У йўл бўйида бизни кутиши керак эди. Пешинга қадар кечикканимиз боисидан у киши олдида жуда хижил бўлиб қолдик. Наилужлик оқибатида дилкаш ҳамроҳимизсиз кетдик.

Косон темир йўли ўтар жойига етганимизда азбаройи иссиқнинг зўрлигидан яна олдиндаги ўнг ғилдирак портлаб ёрилди. Ҳаммамизнинг дамимиз ичимизга тушиб кетди: захира ғилдираксиз Бухорога етиш ҳам кўзга кўринмасди. Орқага қайтиш керакми? Бу кўндаланг саволни Муборакда ҳал этишга қарор қилиб, жўнадик. Муборакка етиб келганимизда ҳоким муовини Б. Чоршанбиев кутиб олди-да, ҳокимнинг зарур иш билан юрганлигини маълум қилди.

Муборакликлар экспедицияни жуда барвақт кутган эдилар. Шамси ака қўнғироқ қилиб, уларни огоҳлантириб қўйгани яхши бўлган экан. Муовин гуруҳни сардобага бошлади. Туман ҳудудида бир қанча тарихий обидалар бўлиб, шуларнинг бири сардобадир. Ҳажми нисбатан кичикроқ бўлган бу сув сақлагич атрофи ободонлаштирилибди. Асфальт йўл чиқарилган, шинам чойхона тикланибди. Тушликни сардобани обдон кўздан кечиргандан сўнг, шу чойхонада қилдикда Занжирсаройга отландик. Бир пиёла чой устида Б. Чоршанбиев билан вазиятни муҳокама қилиб олдик: захира камерасиз бир қадам юролмасдик-да, ахир. Муовин, инсоф билан айтиш керакки, катта одамгарчилик қил-

ди. Кун кеч бўлиб қолган, ҳамма ишдан кетган, шундай пайтда ямоқчи, камера, филдирак, кўтаргич топиш осон иш эмасди. Занжирсаройга бораётирмиз-у, сафар давом этадими, ёинки, Муборак билан ниҳояланидими, деган савол юракни кемирадди.

Занжирсарой сафар режасидаги асосий манзиллардан бири эди. Бу қадимий, кўҳна шаҳар фан оламига яқингинада бўй кўрсатди. Занжирсарой номи эндиликда кўпчиликка яхши таниш. Бу обидани топиш ва тавсиф қилиш осон кечмаганлиги ҳам маълум. Улкан тарихчи олимлар уни сўнгги мўғул хони Қозонхоннинг қасри, қароргоҳ шаҳри сифатида талқин этган бўлсалар-да, ўрнини аниқ кўрсатиб ўтмаган эдилар. Занжирсарой, ҳатто, афсонавий шаҳар, аслида бўлмаган, деган қарашлар ҳам йўқ эмасди. Тасодифми ёхуд омад, нима бўлганда ҳам, Занжирсарой ҳақидаги дастлабки фикрларни ушбу сатрлар муаллифи (Жумакул Курбоннов билан) айтишига тўғри келган эди.

Вақтида «Амир Темур туғилган жой ёхуд Занжирсарой қиссаси» номли рисолада форсий ва туркий «Темурнома»ларда айтилган фикр — Амир Темурнинг Занжирсаройда, Амир Жоку қўшида туғилганлиги эълон қилинганда, бу фикр ҳам қизиқиш, ҳам раддияларга сабаб бўлган эди. Шундай бўлиши табиий ҳол эди; «Темурнома»лар ўтмишда халқ ўртасида кенг тарқалган ва машҳур бўлган эса-да, собиқ шўро салтанати йилларида бу китоблар қатағон қилинган, ундан омма эмас, олимлар ҳам баҳраманд эмас эдилар. «Темурнома»лар билан таниш кекса авлод учун Амир Темурнинг Занжирсаройда туғилганлигини айтиш ҳеч бир ҳайратландирган кашфиёт эмас эди. Қизиғи шулки, айрим муаллифлар «Темурнома»лардаги ана шу фикрни рисола соҳибларининг фарази ёки, шунчаки, чўпчак, деб баҳолашдан тортинмадилар. Бу ҳақда фикр юритган таниқли олим Бўрибой Аҳмедов, жумладан: қуйидагиларни ёзган эди: «Темурнома»ларнинг тарихий асар эмаслиги тўғри, лекин бундай асарларда ҳам эътиборга молик айрим маълумотлар учраб туради. Шу боисдан уларни «тарихий асар эмас» деб бир четга суриб қўйиш ҳам тўғри бўлмаса керак. Лекин, фақат нақл-ривоятлардан иборат бўлган асарга таяниб, тарих хусусида ҳукм чиқариш бир қадар хатарли. Шу боисдан Сизни, ҳазрати олийлари, Занжирсаройда туғилган, деган даъво билан чикувчилар афтидан Салоҳиддин қорининг «Темурнома»сида («Чўлпон» нашриёти, Тошкент, 1990, 45-бет)

келтирилган қудуқ воқеасига асосланганга ўхшайди. Шу қудуқ воқеаси ва кекса отахонларнинг айтганларига қараб «Занжирсарой мана бу ерда эди», деб айтиш ҳам кўп тўғри бўлмаса керак. Чўлда нима кўп — қудуқ кўп, қадимги одам макони — эски манзиллар кўп. Занжирсарой Поён Равшанов ва Жума Қурбонов тахмин қилган жойдами ёки бошқа ердами буни фақат асл қўлёзма манбалар ва археолог олимларимиз айтиб беришлари мумкин» («Мулоқот», 1992, 9—10-сонлар, 55-бет).

Рисола нашр этилгандан сўнг, Занжирсарой атрофидаги баҳс-мунозаралар янада қизгин тус олди. Кимдир унинг танқиди билан, кимдир эса Амир Темур туғилган «янги жойлар»ни излаш билан машғул бўлиб кетди.

Хўжа Илғор ва Занжирсарой Амир Темур тарихида ўзига хос ўрин тутди, албатта. Ибн Арабшоҳ Хўжа Илғорни Темур туғилган жой деб нисбат берган, шунинг ўзи бу қишлоқнинг тарихийлик касб этишига ки-фоя қиларлиқдир. Занжирсарой эса Темурийлар давлатининг ибтидоси, барлос уруғининг сўнгги кучли манзили. Қозонхон ҳам футурдан қолган мўғул салтанатини сақлаб қолиш ниятида Амир Жоку қўним топган барлослар ёнида пойтахт тиклашни лозим билган эди. Занжирсарой нафақат Амир Темур таржимаи ҳолида, умуман Ўрта Осиё тарихида алоҳида ўрин тутувчи шаҳар сифатида аҳамият касб этиши билан ажралиб туради.

Занжирсарой ҳақидаги чиқишлардан сўнг республика қадимшунослари бу кўҳна обида билан қизиқиб қолдилар. Шукронаки, бизнинг даъвомиз пуч эмаслиги аниқ бўлди. Маломат тошлари беҳуда отилганлиги билинди. «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетида қадимшунос олим А. Раимқулов «Тупроқ остидаги шаҳар» деган кўламли мақола билан қатнашиб, Занжирсарой чўпчак эмаслигини далиллар билан асослаб берди. «Буюк ипак йўлидаги Марказий Осиё шаҳарлари» (1994) деган китобда қадимшунослар А. Раимқулов ва Т. Худоёровлар Занжирсаройни Чигатой улусининг марказий шаҳри, пойтахти деб таъриф қиладилар. «Занжирсаройнинг жойлашган ўрнини ва қолдиқларини топишда қашқадарёлик олимлар Поён Равшанов ва Жума Қурбонларнинг хизматлари жуда катта бўлди. Занжирсарой харобалари ҳозирги Қашқадарё вилояти Муборак тумани Кўҳнашаҳар қишлоғининг ғарб томонида жойлашган. Занжирсаройнинг умумий майдони

16 га бўлиб, квадрат шаклига эга. Мана шу 16 га майдон томонлари роппа-роса 400 м, қалин пахса девор билан ўраб олинган. Ёдгорликнинг қоқ марказида тўрт томонида тўртта дарвоза бўлган ва уларнинг ўрни ҳозиргача яхши сақланиб қолган. Ёдгорликнинг қоқ марказида томонлари 75х70 м ва баландлиги 2,5—3 м бўлган тўртбурчаксимон тепалик бўлиб, унинг юзасида кўплаб пишиқ гишт парчалари сочилиб ётади... Тепаликда олиб борилган қазилма ишлари натижасида бир нечта хоналарнинг қолдиқлари очиб ўрганилди. Хоналар деворлари квадрат шаклли пишиқ гиштдан бунёд этилган. Уларнинг полига ҳам пишиқ гишт ётқизилган. Деворлар ва пол «қир» деб аталувчи қоришма билан суwalган. Хоналарни қазилма жуда кўплаб кул қатламларига дуч келинди, деворларда ва поллар юзасида куйинди излари яққол кўзга ташланиб туради. Бу ёнғин излари Занжирсаройнинг ёнғин оқибатида вайрон этилганлиги тўғрисидаги «Зафарнома»да келтирилган маълумотларни тўла тасдиқлайди». Бу сўзлар қадимшунос олимлар А. Раимқулов ва Т. Худоёровларнинг юқорида зикр этилган китобида берилган «Занжирсарой — Чигатой улусининг маркази» деган мақоласидан (57—58-бетлар) олинди.

Занжирсарой... 16 таноблик майдон Муборакнинг ғарбий этакларидаги жулғунзорлар орасида яққол кўзга ташланиб туради. Мураббаъ шаклли пахса деворнинг чўкиб қолган қолдиқлари ўрталикдаги қаср харобасини ўраб олган. Кўҳнашаҳар олдидан Занжирсаройга бинойидай йўл олиб борилибди. Йўлнинг бир қисми ҳали тупроқ, асфальт тўшалмаган. Шарқий дарвоза олдида тўхтаимиз. Рисолани ёзган вақтимизда бу жойни Нўширавони одил қалъаси деб таъриф қилгандик. Қадимшунослар 1387 йилда Тўхтамиш олов қўйган қаср ўрни — Занжирсарой шу деб асосладилар. Қудуқ бу жойдан анча олисда. Қадимшунослар Занжирсарой атрофида бир неча қасрлар бўлганлигини далолат этмоқдалар. Эҳтимол, қудуқ бор деб тахмин қилинган жой Амир Жоку қўши бўлиб чиқар. Бунини келгуси изланишлар кўрсатади. Занжирсаройга дастлаб келган пайтимизда — 1992 йилда бу жойда улкан тупроқ уюми ястаниб ётарди. Қадимшунослар кўҳна обиданинг шимолий қутбини очиб тозаладилар. Жуда катта қаср пойдеворининг одам белидан келадиган харобалари диққатни жалб этади. Чекка қанотдаги хона таглиги ташновни эслатади. Бино ўртасида сув йиғилиб тушадиган

обрез бор. Бу хилдаги обрезларни Самарқанд мадрасалари ҳовлисида кўриш мумкин. Б. Чоршанбиевнинг айтишига қараганда, ташнов тагига 12—13 метрлик чўп ҳам етмаган. Шунчалик чуқур сувкетгич нимага керак бўлдийкин?! Эҳтимол, қаср тагида сув оқиб кетадиган ва дарёга бориб қуйиладиган лаҳм ковланганмикан?! Ҳарҳолда, бу хонани кимдир ҳаммом деди, кимдир бошқача изоҳлади, хуллас, бир ечимга келиш мумкин бўлмади. Эътибор қилинса, тоғора, совун қўядиган ўринлар ажралиб тургандек бўлади.

Занжирсаройда сайёҳлар баҳсига айниқса цемент янглиғ сувоқлар сабаб бўлди. Юқорида қадимшунослар Занжирсарой биноси поли «қир» деган қоришма билан сувалганлигини очиқ айтган эдилар. «Қир» қоришмаси одатда оқ рангли бўлиб, сардобалар гиштини теришда, баланд иморатлар қурилишида кенг қўлланган. Занжирсаройда бу қоришма нечундир кўк рангли, худди цементни эслатарди. Владимир Соснин, масалан, Занжирсаройнинг то яқинларгача (яъни цемент ихтиро қилинган даврларгача) фаолият кўрсатиб келганлигини ўзича тахминлади. Геолог Тўйчибек унинг фикрига мутлоқа қўшилмади. У Занжирсарой жумбоқларидан бири худди шу қоришма билан боғлиқ эканлигини дангал айтди. Ҳақиқатда қадимшунослар, кимёгарлар бу қоришманинг — модданинг нима эканлигини, таркибини аниқлашар, албатта. Лекин, гап шундаки, Занжирсарой вайрон этилгандан сўнг, яъни 1387 йилда мўғул хони Тўхтамиш уни ёқиб юборгандан кейин бу қасрда ҳаёт тўхтаган. Қозонхон саройи бутунлай вайрона ҳолига келган, унинг осмонга бўй чўзган нилий пештоқлари ер билан битта бўлган.

Занжирсаройнинг вайронлик даражаси шул қадарки, пишиқ гиштар худди пичоқ билан тўғралгандек ёки болға тагига олингандек чил-парчин ва майда бўлиб кетган. Бомба билан ҳам бу хилда эзиб ташлаш мушкул бўлса керак. Бу, энди, Амир Темурга нисбатан, унинг шаҳар-қишлоқлари ва аҳолисига нисбатан қаҳр-ғазабнинг жиловланмаган, ёввойи даҳшати оқибати бўлса, ажаб эмас.

Ўтрор фожеасининг яна бир кўриниши Занжирсаройда юз берган, дейиш ўринли бўлади. Амир Темур Кавказда эканлигидан фойдаланган Тўхтамиш аламзада амирлар билан тил бириктириб, Бухорога ҳужум бошлаган. Бухорони ололмаган мўғул хони Занжирсаройга ўт қўйиб, уни талаган, одамларни қирган. Тўхта-

миш номаъкулчилиги «Зафарнома»да ачиниш билан талқин этилган. Тўхтамиш, шубҳасиз, Занжирсарой қасрининг кулини кўкка созуриш билан чекланмай, шу атрофдаги манзилларни ҳам аяб ўтирмаган. Занжирсарой қасрининг харобасини кўздан кечирган киши қават-қават кул қатламларини кўриб, бу жойда юз берган ёнғин кўламини чамалай олади.

Занжирсарой қасри пишиқ гиштдан қурилган ва сирли кошинлар билан безатилган бўлган. Эзилиб ётган кошинлардан териб оламиз. Нилий, оқ ва сариқ рангли мозаик кошинлар бўлаклари оёқ остида сочилиб ётади. Қадимшунослар Занжирсаройнинг Чигатой улуси пойтахти эканлигини далиллашар эканлар, бу жойда бир неча йўлдош шаҳарчалар бўлганлигини ҳам эътироф этадилар. Биз ўйлаганимиздек, Занжирсарой ёйдоқ чўл ўртасида сўппайиб турган биргина қаср бўлиб қолмасдан теварак-атрофида мустаҳкам шаҳарчалари бўлган, маданият ва иқтисодиёти юксалган марказ даражасига кўтарилган. Афсуски, Занжирсарой ҳақида ҳали жуда оз нарсаларнигина биламиз. Вақти келиб, қадимий шаҳар тарихи муфассал тадқиқ этилиши аниқ, бунга ишонамиз.

Кеч тушиб қолган пайт Бухоро йўлига чиқиб, узоқ тўхтаб қолдик. Заҳира ғилдирак бўлмаганлиги сабабидан сафарни шу ерда тўхтатамизми ёки...? деган масала кўндаланг бўлиб турарди. Ҳоким муовини кўп ҳаракат қилди. Охири, бир камера ва кўтаргич топиб бериб, бизга оқ йўл тилади. Шофёримиз Хушвақтнинг вақти хуш эмас эди — унинг кўнгли ғилдираклардан тўлмасди. Шунга қарамай, оқсоқолларимиз, айниқса, Иззат ака ва Шамси акалар эътирозли фикрлар бўлишига қарамай, Бухорога қадар борайлик-чи, таниш-билишлар, дўст-қадрдонлар бор-ку, деб тадорик бердилар. Таассуфки, ўша оқшом Бухорога етолмадик...

Қаровулбозорга кириб келишимиз билан тагин ўша — маълум ва машҳур олд ўнг ғилдирак ёрилиб кетди. Бу сафар биратўла ғилдирак ҳам яроқсиз ҳолга келди. Ҳаммамизнинг ҳафсаламиз пир бўлди. Боя, Муборакда орқага қайтишга унамай, саркашлик қилганимиздан хуноб бўлиб қолдик.

Оқсоқолларимиз Қаровулбозор тумани ҳокимлигига бир амаллаб етиб олишни таклиф қилдилар. Дам тутмайдиган ғилдиракни шишириб, бир чақиримлик масофани босиб ўтдик. Кечки пайт, шанба оқшоми ҳокимликда ким ҳам бўларди. Йўқ, бахтимизга бир оз-

дан сўнг ҳоким муовини Қажом Норов келиб қолди. Қажомжон дилбар йигит экан. У ёққа одам югуртирди, бу ёққа киши чоптирди, қани эди мурод ҳосил бўлса. Туманда 7 минг киши бўлиб, раҳбар ходимларнинг аксарияти Бухородан қатнаш экан. Кўпчилик омонат ётоқхоналарда тунаб ишлар экан.

Муборакка қилинган қўнғироқдан умидимиз катта эди. Шамси ака имкони бўлса машинани алмаштириш масаласини ҳам илтимос қилди. Жуда бўлмаса, бир филдирак ва камера юборишларини тайин қилди. Шу кеч ишчилар ётоқхонасида тунаб қолдик. Баҳромжон, Тўйчи ва Хушвақтни демасак, қолган сафарчиларнинг ҳаммаси Қаршининг иссиғида суяк қотирган кишилар эдик. Биродарлар, Қаровулбозорнинг иссиғини кўрмабсиз, тандирга тушмабсиз. Кечки вақт нафас олиш қийин бўлиб, ўзимизни қўйишга жой тополмай қолдик. Бир култур сув мисли оби замзам бўлиб туюларди. Садаганг кетай пашшаларни демайсизми? Тўйчининг сўзи билан айтсам, ҳар қайси кабутардек келадиган пашшалар туни билан уйқу бермади. Ювиниш хонасида, ҳайрият ҳамки душ бор экан. Бир амаллаб тонг отдирдик. Кўзни очиб тагин ҳокимият биноси олдида кўкардик. Сафар, сафар... Хоразм деб йўлга чиқиб, Қаровулбозорда қолиб кетишимиз қандоқ бўлди?! Ҳазиллашиб, буюк бобомизнинг Хоразмни забт этиши ҳам осон кўчмаган, неча бор қийналиб қўшин тортган деб ўзимизга тасалли берамиз.

Қаровулбозор туман ҳокими Ҳикмат Жумаев, Қажомжон Норов сидқидилдан ёрдам қўлини чўздилар. Бир автокорхонанинг бузуқ «Раф»и филдирагини олиб бердилар. Шу вақт Муборакдан яп-янги «Раф» келиб қолди. Жуда қувондик. Мисли денгиз ўртасида қолган кишиларга қутқарув кемалари етиб келгандек бўлди. Биз қийналганимиздан эмас, сафаримиз амалга ошмай қолишидан жуда-жуда хавотирда эдик.

Амударёдан чиқарилган, дақиқада 300 куб-метр сув оқадиған наҳр бўйида қурилган хушхаво чойхонада тамадди қилиб, қаровулбозорликлар билан хайрлашдик. Муборакдан келган машинани изига қайтариб, қўнгил тўқлиги учун унинг заҳира филдирагини олиб қолдик. Олдимизда Бухоройи шариф ястаниб турарди. Шаҳарга етмасдан сал бурун, чапга қайрилиб, ҳазрат Баҳоуддин Нақшбанд марқадини зиёрат қилишга тушдик.

Баҳоуддин Нақшбанд ҳазратлари ислом оламининг мўътабар арбобларидан бўлиб, Амир Темур даврининг

буюк уламози эди. Бу буюк зотнинг асл исми шарифи Муҳаммад ибни Муҳаммад Бухорийдир. Хожа Абдулхолиқ Ғиждувоний ва Амир Сайид Кулол (Шамсиддин Кулол) тарбиятини олган бу улуг машойих ислом оламида ўзининг ҳаётбахш қарашлари билан довруғ тутган эди. Таассуфки, Амир Темур ва Баҳоуддин Нақшбанд муносабатлари ҳақида илмий-тарихий манбаларда деярли ҳеч нарса айтилмайди. Бу йўқликни яна «Темурнома»лар тўлдиради, дейиш мумкин. «Темурнома»ларда Бухорода Амир Темур ва Хожа Баҳоуддин Нақшбанднинг учрашуви, ҳазратнинг Амир Темур ишларига ривож бериши ва истиқболни каромат қилиши хусусида ривоятлар келтирилади...

1996 йили Баҳоуддин Нақшбанд ҳазратларининг маъракаси Ўзбекистонда кенг нишонланди. Унга Шарқнинг ҳамма буржларидан мўътабар шахслар келдилар, зиёрат қилдилар. Матбуотда Хожа Баҳоуддин Нақшбанд тўғрисида жуда кўп ёзилди, тариқати ва унинг халқчил асослари очиб берилди. Зеро, улуг машойихнинг халқ қалбидан асрлар давомида ўрин тутишида худди шу жиҳат — исломни халқчиллаштириш, умум манфаати йўлига буриш руҳи асос бўлган, десак янглишмаймиз. Баҳоуддин Нақшбанд устоди Абдулхолиқ Ғиждувоний қарашларини ривожлантириб, ҳар кимнинг тирикчилик манбаи ўзининг, фақат ўзининг ҳалол меҳнати бўлиши керак дейди. Унинг ўзи ҳам оддий касбчилик орқасидан кун кечиради, таъмани лаънатлайди. Бу хилдаги олижаноб қарашлар бугунги кунда, ҳалол ва ҳаромдан ҳазар қилмайдиган каслар топилиб турадиган даврда янада муҳим аҳамият касб этмай қолмайди.

Улуг машойих маъракаси муносабати билан обида мажмуи ниҳоятда орасталик ила таъмирдан чиқарилибди. Бир вақтлар фақат Москва ва Ленинград метросига ишлатиладиган Ғазғоннинг нафис, тароватли мрамари бинолар ичларига тўшаб чиқилибди. Дид билан қурилган янги иморатлар кўҳна ёдгорлик манзарасини янада очиб юборибди. Хуллас, халқимиз меъморчилигида қадим анъаналаримиз давом этаётганлигига имон келтириб, фахр туйдик. Оққан ариқ оқмасдан қолмас, деган нақл нечоғлиқ ҳақ эканлигига яна бир карра амин бўлиш мумкин.

Баҳоуддин Нақшбанд обидалари мажмуасини кўздан кечириб бўлгач, Хоразм йўлига чиқдик. Қалбимизда ўзгача бир ғурур, фахр тўлиб-тошган эди. Яқинги-

нада бу мўтабар жойлар қаровсиз ётганлиги, иморатлар бузилиб, қулаш олдига келиб қолганлиги қаёқда-ю, унинг астойдил таъмир этилиши, авлодларга етказилиши учун қайғурилиши, эл келиб-кетиши учун очиб қўйилиши қаёқда?! Халқимиз муқаддас руҳларни — ўзининг буюк фарзандларини сира унутмаган. Қатағон йилларида ҳам, ислом қийин-қистоққа олинган мавсумларда ҳам улар руҳига сиғинган, ўзининг тўлган юрагини шу мазорларда бўшатган. Эътиқодни қонун билан таъқиқлаб, уҳдасидан чиқиб бўлмас экан.

Нақшбанд ҳазратлари марқадини зиёрат қилиб юрган бир ватандошимизни шу ерда учратиб қолдик. Бу киши Саудия Арабистонидан келган Комил Аҳмад Туркистоний жаноблари эди. Кучоқлашиб кўришдик, ҳолаҳвол сўрашдик. Комил Аҳмад Туркистоний Жидда шаҳрида, шаҳар бозори ёнида истиқомат қилар экан. У, Жиддага йўлимиз тушса, сидқидилдан кутажагини айтиб хайрлашди.

Баҳоуддин Нақшбанд марқади ободончилигига берилаётган эътиборни Хожа Аҳмад Яссавий мақбарасида олиб борилаётган ишлар билан қиёс қиламиз. Шукрки, нима бўлганда ҳам биз ўтмишга, қадимий обидаларимизга, ўтган бобокалонларимиз руҳига ихлос қилишда, эъзоз этишда анча олдинда эканмиз. Зотан, ўтмишини унутмаган эл келажагидан хотиржам бўлиши тайин. Шундай ўйлар билан Газли томон олиб борувчи йўлга тушамиз. Машинамиз Қаровулбозордан буён панд бергани йўқ. Кўп ўтмай Бухоронинг шаҳар ва қишлоқлари бирин-кетин орқада қолиб, бепоён саҳро, жулғунзорлар уммони бошланади.

Саҳро... Табиатнинг мўъжизавий унсурлари ниҳоятда кўп. Ўрта Ер денгизида бир ой сузганимизда, «ё раб, бу курраи замин фақат сувдангина иборатми?», деган ҳаёлга борган эдик. Ёш элликдан ошиб, биринчи даъфа Хоразмга отланишимиз. Бу вилоятларга ҳеч йўлимиз тушмаган эди. Мана, кўзни илаштирмай олдга интилаётган «Раф»нинг ойнасидан орқада липиллаб қолиб кетаётган қум барханларини кўриб, «ё раб, курраи замин фақат қумдангина иборатми?», деган ҳаёлга эрк берамиз.

Сафар иштирокчиларининг ҳаммаси ишимизнинг хайрли бўлганидан мамнун эдилар. Аввало, улуғ Амир Темур юрган йўллардан ўтиш савоб ва тарихий аҳамиятга молик бўлса, сўнгра, юртимизнинг олис пўчмоқларини кўришга бўлган интилиш бўй бераётганли-

ги бунга боис эди. Хоразм сафари куни кечагина «техник сабабларга» кура даст бермаслиги аниқ бўлиб қолган эди. Сафаримизни Амир Темуру руҳи қўллади, Баҳоуддин Нақшбанд ҳазратлари кушойиш қилди, деб қаттиқ ишондик. Неча юзлаб чақирим масофани босиб ўтсак ҳамки, машинамиз бирон шикаст кўрмади. Бўлмасам, Хоразм йўлига, чиққанимиз шу кунлар — июлнинг сўнгги кунларида иссиқ ҳаддан ташқари кучайган, нафас олиш ҳам қийинлашган эди.

Рухлар тетик эди. Раҳматли Иззат ака хомуза қилишга йўл қўймайди, ҳаммани гапиртиришга интилади. Сафар чоғида кутилмаган, фавқулодда янги нақлларга, теша тегмаган латифаларга дуч келасан. Сафарда сохта гапириб бўлмайди. Нечундир, ҳамма бир жону бир танга айланади. «Кемага тушганнынг жони бир», деган ҳикмат ҳам, эҳтимол, шундан келиб чиққандир. Шундай қилиб, буюк бобокалонимиз неча бор ўтган йўлдан елиб бормоқдамиз. Қуёш ётоғига шошилиб бош қўйганда, Саримой қишлоғига етиб келдик. Саримой Амударёнинг ўзани ғоят торайиб келган жойда ўрнашган қишлоқ. Шу ердан дарёдан кўтарма қилиниб газ қувурлари олиб ўтилган. Мўъжазгина осма кўприкдан Хоразмга ўтилади. Фақат енгил машиналар сиғадиган кўприк қаттиқ кўриқланади.

Амударё. Туркий аجدодларимиз бир замонлар «Ўқуз» — энг катта сув, энг улуг дарё деб атаган улуг наҳр, сенинг бўйингда бир неча дақиқа тўхтаб, ўй сурамыз. Буюк Соҳибқирон Туркистон жипслиги, бирлиги деб сендан неча бор кечиб ўтган. Хоразмни — она тупроқнинг бир бўлагини мўғулпараст сўфийлар авлодидан тортиб олгунича у қанча изтиробларни бошдан кечирмаган. Яхшиси, бу ҳақда навбатдаги ҳикоямизда сўз юритсак.

ХИВА

Саримойдаги Амударё осма кўпригидан ўтиш, ҳар қалай, осон кечди. Ушбу ҳудуд Туркманистонга қарашли. Бинобарин, кўприкни туркман соқчилари муҳофаза қилади. Бориб-келиб юрган кишиларнинг айтишича, кейинги йилларда кўприкдан ўзбек фуқароларининг ўтиши қийинлашиб қолган. Инсофли соқчилар турганда, иложини қилиб ўтиб олиш мумкин экан. Йўқ, бахтимизга кўриқдан ўтишимиз ўнгга бошқарилди. Кунлик хизматни тугатиб Хоразмга қайтиши керак бўлган

ички ишлар хизмати ходими Октябрь Каримов бизга дуч келиб қолди. Ҳойнаҳой, бу тасодифмиди, ёинки, муқаддас руҳлар қўллаб-қувватлашимиди, айтиш мушкул, Октябрь Каримов йўлимизни равон қилди. У кўприқдан олиб ўтибгина қолмай, Урганчга қадар йўл бошқарувчи юмушини ҳам ўтади. Ички ишлар хизмати ходимлари орасида ҳам шундай одобли, ҳурмат-иззатни биладиган кишилар борлигидан қувониб кетдик. У Хоразмдан келиб, шу ердаги постда навбатчилик қилиб қайтар экан. Магар у дуч келмаганда ўша куни Амударё бўйида тунаб қолишимиз ҳеч гап эмасди. Кечи билан кўприқдан машина ўтказилмас экан-да.

Тўямўйин сунъий денгизининг қирғоқлари ортда қолади. Кўп ўтмай тун зулматини пора-пора қилиб турган чироқлар кўзга ташланади. Бу — Хоразм ҳудудининг бошланишидаги қишлоқлар. Чилонғу, Питнак, Мухомон аҳоли манзилларидан ўтиб борамиз. Ҳуфтондан ошганда Мухомон қишлоғига етиб, йўл бўйидаги бир дарвоза олдида тўхтадик. Уй соҳиблари мол-ҳолини саранжом қилиб, энди таомга ўтиришган экан. Чанқаб кетган йўловчиларга қудуқдан сув тортишди. Ёйма юпқа нон улашилди. Йўлдош ака деҳқон киши экан. Уйнинг чала жойлари шундоқ кўриниб турибди. Очиқ юзли уй соҳиби бизнинг мақсадимизни билиб, оқ йўл тилади, астойдил меҳмон бўлишга ундади. Йўл юрганингда яхшиларга дуч келиш қандай яхши-я. Бундай пайтлар қадр-қиммат, одамийлик моҳияти нечоғлик банд эканлигига имон келтирасан киши.

Нақ ярим кечада Урганчга етиб келдик. Вилоят, ҳокимлиги биноси олдида тин олдик. Оқсоқолларимиз ҳокимлик навбатчисига учрашиб, «Жайхун» меҳмонхонасида жой банд қилинганлигини аниқладилар. Замонавий услубда қурилган «Жайхун» ғоят шинам, фусункор қурилган экан. 605-хонада Иззат ака билан жойлашиб, шохона уйкуга чўмдик. Қаровулбозорда кечган азоблар хордиги ҳали чиқмаган эди-да.

Хива билан Урганч ораси унча узоқ эмас, мисли Қарши билан Ғузордек экан. Хивада бизни Иззат аканинг қадрдон дўсти Машарип Раззоқов кутиб олди. Унинг одмигина уйида чойга ўтирдик. Шу пайт Хивага туташ Бобожон Нуриллаев номли хўжалик раиси Қадамбой ака келиб қолди. Унга ҳам бизнинг ташрифимиз ҳақида хабар қилинган экан.

Машарип ака кўпни кўрган, раҳбарлик лавозимларида ишлаган киши. У вазир муовини бўлган, олим.

Машариш ака билан сафаримиз мақсади ҳақида гурунг қиламиз.

Амир Темур Мовароуннаҳр ҳокимиятига эришгач (1370), бу мамлакатнинг бирлиги учун кураш олиб боради. Бу қийин, ўта машаққатли ишда унга нафақат қурол, шу билан бирга, ақл, донишмандлик, илм-фан аҳли ва дин намояндалари ҳам беназир кўмак берадилар. Зеро, фаросатли эл ҳамиша Ватаннинг бир-бутунлиги, жипслиги учун қайғурган. Амир Темур салтанатининг дастлабки ўн йиллигида мўғуллар ва Хоразмни эгаллаб турган сўфийлар сулоласига қарши қилган юришлар асосий ўрин тутиши яхши маълум. Ҳозирга қадар илмий-тарихий асарларда Амир Темурнинг Хоразм юришлари ўта салбий буёқларда тавсиф этиб келинади. Лекин бу юришларнинг Давлат ва Миллат манфаати нуқтаи назаридан амалга оширилганлиги атайин унутилади. Зотан, Хоразмда ҳукм сураётган мўғулпараст (Амир Темурни эмас, мўғулларни — Чингиз авлодини ёқлаш) сўфийлар сулоласи халқ оммасини эмас, ўзларининг манфаатини, алоҳида кичик давлат сифатида мўғуллар паноҳида яшаб қолишини ўйлаб, Мовароуннаҳрнинг марказлашган, кучли мамлакат бўлиши йўлида асосий тўсиққа айланиб қолганлигини англаб етмайдилар.

Амир Темур Хоразм ҳукмдорларини ўз давлатига қўшиб олиш бобида масалани тинч йўл билан ҳал этишга алоҳида аҳамият беради. Бу ишга мамлакатнинг таниқли, ҳурматли кишиларини, олимлар ва руҳонийларни жалб этади. Амир Темурнинг ҳарбий қуввати сўфийлар ва улар паноҳи мўғуллардан устун эди. Буни билмаслик мумкин эмасди. Шунга қарамай, сўфийлар саркашлик қилишда, Ватанни бўлиб ташлаш ғоясида маҳкам туришда давом этадилар. Амир Темур тинч йўл билан қўшилиш ғоясини эринмай илгари суради.

«Зафарнома»да Амир Темурнинг Ҳусайн Сўфи ҳузурига Алқа тавочини элчи қилиб юборганлиги айтилади. Амир Темур ягона давлат ғоясини муроса йўли билан ҳал этишни, бирлашиб, иттифоқликда яшашни таклиф этади. Ўз ҳарбий қувватига ишонган Амир Темур беҳуда қон тўкилишига қарши эди, ихтиёрий бўйсуниш, сўнг Хоразмни Амир Темур давлати таркибида туриб идора қилиш энг мақбул йўл эди. Ҳусайн Сўфи элчиларга «Бу вилоятни мен қилич воситасида кўлга киритганман ва уни қилич кучи билан олишга тўғри келади», деган узил-кесил жавобни айтади.

Элчилик алоқалари шу тариқа боши берк кўчага кириб, иш урушга тортиши муқаррар бўлиб қолади. Шунда «илм ва тақвосининг етуклиги, дарс ва фатвосининг фазилати билан ҳазрат Соҳибқироннинг хизматида бўлишни бошқа фахрли ишлар устига безак қилган Мавлоно Жалолиддин Кешийнинг художўйлиги ва мусулмонлиги бир кишининг гурури касрига бутун бир юрт аҳолиси низо ва ташвиш майдонига айланишини раво кўрмади. У ҳазрат Соҳибқироннинг ҳузурига келиб, дуо ва сано расмини адо этгач, Хоразмга бориш ҳақида рухсат сўраб, Ҳусайн Сўфини турли панд-насиҳат билан ғафлат уйқусидан уйғотиб, мусулмонлар хуни ва моли талофат нишони бўлмаслигига ҳаракат қилишини айтди. Ҳазрат Соҳибқирон унинг илтимосини маъқул топди ва бориш учун рухсат берди. Мавлоно Жалолиддин хайрихоҳлик юзини Хоразм томон қаратди ва ул муҳим вазифани раҳм-шафқат йўли билан ҳал этмоқчи бўлди. У ерга етиб боргач, донишманд уламо ва динпарвар пешволарга хос бўлган насиҳат ва хушмуомалалик билан сўз қотди. Низони тубдан бартараф этиш ва фитна оловини ўчириш учун кўп тиришиб, у ҳақда турли хил чиройли ўғитлар айтиб, уларнинг шоҳидлиги учун оятлар ва исботига ҳадислар келтирди. Аммо пайти бўлмагани учун нотиқнинг гапдонлиги ва сўзга чечанлиги фойдали бўлмади ва натижа бермади... Ҳусайн Сўфи у айтган сўзларни қабул қилмади ва у шундай ҳақиқатгўй улуғ кишини кўрғонга қамаб қўйишга журъат этди. Бу хабар ҳазрат Соҳибқироннинг қулоғига етиб келгач,

Назм:

Йиғилсин, деб буюрди Олампаҳо,
Муборак даргоҳга тамоми сипоҳ.

(«Зафарнома», 187-бет).

Маълум бўладики, Амир Темур Хоразмни қўшиб олиш масаласини тинч йўл билан ҳал қилишга ҳарқанча уринмасин, Ҳусайн Сўфи шаккокклиги оқибатида бундан натижа чиқмайди. Аксинча, Ҳусайн Сўфи юртнинг машҳур кишиларини ҳақоратлаб, уларни зиндонбанд қилади. Шундан сўнг, Амир Темур Ҳусайн Сўфи устига қўшин тортади. 1371 йилдан то 1380 йилга қадар хиёнаткор сўфийлар устига беш маротаба юриш амалга оширилади. Сўфийлар ўрдаси тамомила яксон

этилади. Хоразм Амир Темур давлати таркибига киради. Мўғулларнинг шимолдан ҳужум қилиш хавфига узил-кесил чек қўйилади. Туркистон ягона, қудратли давлат тусини олади. Хоразм алоҳида кичик — қўғирчоқ давлат бўлиб қолганда ҳоли не кечар эди? Мўғуллар истибдоди, мустамлакачилик давом этиши мумкин бўлганидек, қўшни давлатлар ҳужумидан боши чиқмас ҳам эди. Тарих Амир Темурнинг бирдан-бир тўғри сиёсий йўлни танлаганлигини кўрсатди. Қачонки, Хоразм мустақил давлат тусини олгач (1511), бу жойда мунтазам, ички низолар ҳукм сурибгина қолмасдан, гоҳ туркман хонларининг, охир-оқибатда эса, урус подшоҳларининг емига айланди. Парчаланган ягона давлатни Оқ подшонинг уч бошли бургут кўзини уйди, аждоҳаси қомига ямлаб тортди. Амир Темур қудратли давлатни барпо этиш учун кураш олиб борар экан, бирликнинг қимматини нозик тушуниб, иш тутган эди, албатта.

Хива обидаларини кўришга ҳозирланамиз. Қадамбой ака ҳам биз билан ҳамроҳ бўлиб, Ичон қалъа томон бошлайди.

Хивага Франция раҳбари Француа Миттеран ташриф буюрган эди. Улуғларнинг қадами хосиятли бўлгани дуруст. Миттеран келишидан бурун Ичон қалъанинг эътибордан четда қолган жин кўчалари таъмир қилинибди. Ичон қалъанинг муҳташам бинолари, миноралари кўзни қамаштиради. Бу жойда улуғворлик билан оддийлик қўшилиб кетган. Қошинларнинг мураккаб жилвасига қарама-қарши ўлароқ, оддий лойсувоқдан тикланган чортоқ ҳам бўй чўзиб турибди. Бу, назаримда, яхши замонлар билан бўҳрон даврининг рамзидек.

Хоразмнинг оташқалб шоири, ўзбекнинг фахри Паҳлавон Маҳмуд мақбарасини зиёрат қилдик. Унинг қабри устида кейинчалик муаззам гумбаз қурилган. Амир Темур Хоразмга қадам қўйганда, шубҳа йўқки, Паҳлавон Маҳмуд қабри устида бош индурган. Бу буюк ҳукмдорнинг азалий одати эди. Паҳлавон Маҳмуд ўша даврлардаёқ ватанпарвар шайх сифатида машҳурлик касб этган эди. Вожабо, Паҳлавон Маҳмуд мақбарасининг кираверишдаги бурчагида мисли чақалоқ қабридек марқад думпайиб туради. Қизиқиб кўрсак, бу қабр Абулғози Баҳодирхон хоки туроби экан. Тақдир ҳукмини қаранг, шоҳ ва олим бўлган бу зот Паҳлавон Маҳмуд қабри бурчагидан паноҳ топибди. Кўпинча, шоҳлар

шайх ва шоирларга қабрлар қурдиради, бу сафар аксинча бўлибди. Хонлар ўз суягини шоир хоки билан ёнма-ён қўйишни афзал билибдилар. Абулғозий Баҳодирхон «Шажарайи турк», «Шажарайи тарокима» сингари асарлар ёзган машҳур олим, айтилишича вақтда Хоразмнинг ёрқин истеъдодли хонларидан бири. Назаримизда, у ўзига лойиқ бўлган иззатга ноил қўрилмаган. Афтидан, Абулғози Баҳодирхон авлодининг кейинчалик оға-иничилик тахт талашларига ружу қилиши, ака-укаларнинг бир-бирини кўролмаслиги оқибатида Абулғозийга алоҳида гумбазли мақбара қурилмай қолган.

Ичон қалъадан бир олам таассурот олиб, Қадамбой аканинг хўжалигига йўл оламиз. Хўжалик Хиванинг шундайгина биқинида. Айтишларича, Хива арки қурилишига кетган жамики тупроқ шу жойдан олинган экан. Натижада кўл пайдо бўлган. Эндиликда бу улкан кўлни Фовиқкўл деб атайдилар. Фовиқкўлда балиқчилик йўлга қўйилган. Шу Фовиқкўл бўйида, шолиторлар атрофидаги чайлада кўлинг ўргулсин меҳмончилик гувоҳи бўлди. Балиқни Хоразмчасига тўграма қилиб қовуриш бир сабоқ бўлди. Ейимли... хазми тановули қулай бу таом ҳаммага манзур бўлди. Сўнг кўлда чўмилишга тушдик. Йўл азобини тортган сайёҳлар дили равшан, димоғлари чоғ эди. Машарип ака билан яна Амир Темурнинг Хоразм юришлари ҳақида суҳбат қурамиз. Амир Темур сўфийлар ўрдасини яқсон қилиш билан бирга, бу жойларни обод қилиш, тиклаш ҳақида ҳам ибратли ишларни амалга оширган. Хоразм билан қуда-андачилик йўлга қўйилган. Темурийлар даврида бу юртни обод қилиш доимий тус олган. Ҳатто, Хусайн Бойқора Ҳиротдан минглаб кишиларни Хоразмни обод қилиш учун кўчиришга амри фармон берган. Бу гаплар алоҳида суҳбатга мавзу бўларлик, албатта.

Қадамбой ака насабли раислардан. У кишининг оталари Бобожон Нуриллаев бир умр шу хўжаликни бошқарган. Хоразмда боғ барпо қилиш осон эмас. Хоразмда нима кўп «ёп»лар кўп. Бу дегани, ариқ ва наҳрлар, масалан, Хонёп — Хонариқ дегани. Ҳар қайси замонда Амударёдан ариқ ва наҳрлар чиқарилган, шўр босган, ботқоқ ерлар ўзлаштирилган. Одамлар кўчириб келтирилган.

Бобожон ота ҳам хўжалигининг машғал бўлиши учун жон куйдирган. У экиб кетган тоқлар, дарахтлар бугун шигил ҳосил бермоқда. Қадамбой акани қишлоқдошлари яқинда раис қилиб кўтарибдилар. Ўғил ҳам ота-

нинг изидан бориб, хўжаликнинг кўп тармоқли даромадини кўзлаб иш тута бошлабди. Жуда одамохун, хоразмликларга хос хушмуомала, ширин сўз бу ажойиб инсон билан тезда апоқ-чапоқ бўлиб кетдик. Ниҳоятда одми, эл бўлиб кетадиган Қадамбой ака ўзи кўкартирган боғзорга олиб борди. Ишкомлардаги анвойи узумларни кўриб ҳайрон бўлдик. Ахир, апрелнинг биринчи ўн кунлигида юз берган совуқ издиҳом боғу роғларни шип-шийдам қилиб кетганлигини билардик-да. Совуқ бу ерга айтарли зиён қилмабди. Хоразмда умуман совуққа қарши чиниқиш бор, деб ўйлаймиз...

Сафаримизнинг учинчи кунни тугаб борарди. Балиқ тутиш бобида ҳам маҳоратимизни синаб кўрдик. Баҳромжон ва Тўйчибек доим тоғу тошни кезиб юрувчи кишилар эмасми, тўрни олиб катта ҳовузга кириб кетдилар. Шофёримиз Хушвақт ҳам геологлар орасида улғайгани боис, бу ишда ҳаммадан кўра чаққонлик кўрсатди.

Машарип ака Урганчга, меҳмонхонага қайтиб кетишимизга ижозат бермади. Унинг Дишон қалъага яқин бўлган уйига яна қайтиб келдик. Шу оқшом Машарип ака билан мириқиб гурунглашдик. Хоразмда, Тўрткўлда фирқа кўмитасининг биринчи котиби бўлиб ишлаган Машарип аканинг оддий, камтарона ҳаёти, фуқароларча турмуш кечириши негадир тасаввурга тўғри келмайдигандай эди.

Машарип аканинг хонадонида тонг саҳарга қадар гурунг тинмади. Тонг оқара бошлаганда Шамси ака ҳаммамизни йўлга ундади. Хайр-хуш қилиб, Хозарасп йўли томон бурилдик. Жуда барвақт Амударё кўприги олдида ҳозир бўлдик. Дилхиралик бўлдики, буни айтмасак, ёзмасак хотиржам бўла олмаймиз... Кўприк эрталаб жуда серқатнов бўлар экан. Ким мотоциклда, ким машинада ўтиб қайтиб турибди. Бизларга эса дарвоза тақа-тақа ёпилди. Ақалли кимсан, қанақа ҳужжатинг бор, деб ҳам сўрашни эп кўрмадилар. Шамси ака, ўзбек-туркман дўстлигини пеш қилиб, койиниб бирикки сўз айтган бўлди. Қани эди, заррача таъсир қилса. Салоҳиддин куйиб-пишмасин, туркман соқчилар безбетликдан нарига ўтмадилар. Шу яқиндаги паром ишламас экан. Орамизда учта ёш бола бор эди. Улар иссиқ зўридан сулайиб қолишган. Нима қилиш керак? Рухсат олиш учун камида бир кун керак бўларкан.

Шу вақт шофёримиз Хушвақт ўзига хос кашфиёт қилди. Қоғоз халтага Қадамбой ака боғидан улашгани

узум, олма ва устига бир шиша ароқ қўйиб, қаровулхонага кириб кетди ва илжайиб чиқди. Дарвоза очилди. Ҳар хил одам бўларкан-да. Келишимизда бу кўприкдан қандай ўтган эдигу, қайтишимизда не ҳодиса юз берди. Одам оласи ичида, деб шуни айтсалар керак. Баъзи қаровулларнинг бахиллик билан иш тутиши туркман оға-иниларимизнинг ўзларига ҳам хуш тушмаса керак. Давр ўзгариб бораётир. Бироқ, азалий қўшничилик, туркийлик ҳеч қачон унут бўлмаслиги керак.

Газлига етмасдан бурун Варахша деб ёзиб қўйилган йўлкўрсаткичга кўзимиз тушган эди. Владимир Соснин билан шу жойга бир кириб ўтишни мўлжал қилиб қўйгандик. Варахшага бурилдик. Кун ниҳоятда иссиқ эди. Августнинг биринчи кuni қум саҳросидан ўтган бу йўлда янада иссиқроқ бўлгандек эди. Варахша — милoddан бурун вужудга келган манзиллардан. У, эҳтимол, бизнинг Навтоқ билан тенгдош бўлса, ажаб эмас. Милoddан бурунги даврларда, ҳатто, XVI асрга қадар Қашқадарё Зарафшон билан қўшилиб Амударёга қўйган. Варахша шу ўзанда пайдо бўлган қишлоқдир. Милoddан бурунги асрларда вужудга келган маъво билан ҳар қадамда учрашавермайсан, киши. Варахшанинг тарихий қимматини ҳис қилган ҳолда, уни зиёрат қилишга жазм этган эдик. Афсуски, ниятимиз амалга ошмади. Ёқилғи камлиги, иссиқнинг баландлиги, йўлнинг узоқлиги бунга монелик қилди. Бу, мисли Кўҳна Урганчни кўрмай қайтганимиздек бўлди. Хивага бориб, Кўҳна Урганчни суриштирсак, Қадамбой айтадики, яна 450 чақирим юриш керак. 450 чақирим юришга имкониятимиз чекланган эди.

Сафарда мўлжал қилган режанинг маълум қисми бажарилса ҳам нур ало нур. Учинчи даврада Занжирсарой ва Хивани кўриш ният қилинганди. Шукрки, машаққатлар эвазига режамиз рўёбига муяссар бўлдик.

Хоразм саёҳати сира эсимиздан чиқмайди. Ўтган йил раҳматли бўлган Иззат аканинг қадрдонлари бизларнинг ҳам яқинларимиз бўлиб қолди. Уларни шаҳримизга таклиф қилдик. Учинчи давра, шу тариқа ўз интиҳосига етди...

... Вилоят ҳокимлиги ва маданият жамғармаси бўлими ташкил этган «Амир Темур юрган йўллар бўйлаб» илмий-маданий мақсадли сафарнинг икки даврасида қатнашиб, маълум хулосаларга келмаслик мумкин эмас, албатта. Қуръон оятлари ва ҳадисларда бир нарса мудом таъкидланадики, у ҳам бўлса, ҳар дуода Оллоҳ ўз

бандасига «илмимни зиёда қил», деб нидо қилишни буюради. Илм, тажриба ҳаётда сайқал топади. Китобларда, дарсликларда сийқаси чиққан гаплар кўҳна обидаларни, кишилиқ манзилларини бир бора кўз билан кўрганда тумандай тарқаб кетади. Тасаввур ўзгаради, илмга муносабат бошқача тус олади. Амир Темурни бузғунчи, мамлакатларни хароб этган даҳшатли ҳукмдор сифатида талқин қилувчи ҳукмлар — хулосалар Хожа Аҳмад Яссавий мақбараси устида қурилган муҳташам, олий шанъ гумбазли бинони кўриб, кўздан кечиргач қанчалиқ мосуво эканлиги аён бўлиб қолади. Шу жиҳатдан, бу сафарнинг илмий қиммати, амалий аҳамияти беқиёс.

Диққатни тортувчи яна бир томон шундаки, мустақиллик туфайли кишиларнинг ҳамма қатламларида ўтмишга, аجدодларга, қадриятларга бўлган қарашларда жиддий мусбат ўзгаришлари сезилиб туради. Зеро, сафар гуруҳимиз аъзоларининг аксарияти турли соҳа мутахассислари — бири геолог, бири қишлоқ хўжалиқ ходими, бошқаси санъаткор, журналист, униси илм кишиси. Илм билан шуғулланувчиларга нисбатан бошқа соҳа кишилари тўқсон фоизни ташкил этади. Бу ҳам фақат мутахассислар эмас, халқимизнинг ҳамма табақаларида тарихимизга, аввола, Амир Темурга бўлган эҳтиром кучайиб кетганлигидан нишона. Бунини алоҳида қувонч билан таъкидлаш ўринли. Олимларнинг тарғиботи биру, турли соҳа кишиларининг ўтмиш ҳақида сўз юритишлари, Соҳибқирон қилган эзгу ишларга баҳо беришлари бир.

Қониқиш билан таъкидлаш лозимки, Қашқадарё вилоят «Амир Темур юрган йўллар бўйлаб» илмий-маданий экспедицияси кутилган мақсадларга эришди.

СУЛОЛА

Амир Темур Мовароуннаҳрда ҳукм сурган сўнгги Чигатой хони Қозон султон ҳокимияти қиёмга етган пайтда туғилади. Чигатой хонлари даврида, айниқса, Кебекхон, Тармаширин ҳокимияти пайтида Қашқа воҳасида барлос амирларининг мавқеи катта бўлган. Барлос уруғининг пешволари эса азал-азалдан Қарочор нўён авлоди сифатида воҳа идора ишларида бўлганлар. Академик В. В. Бартольднинг уқтиришича, «Темур ва Хожининг умумий аждоди фақатгина Чингизхон ва Чи-

ғатой замондоши бўлган Қарочор эди. Маълумки, Темур муаррихларидан биргина Рашиддинда фақат Чигатой лашкарбошиларида деб айтилган Қарочорни Чигатой улусининг тўла ҳуқуқли ҳукмдори сифатида талқин этилади... Темурнинг отаси ва бобоси расмий тарихларда хусусий кишилар тариқасида зикр этилади. Кешда ҳокимият Хожи авлодига қачон ва қандай ўтиб қолганлиги ҳақида ҳеч нарса дейилмайди».

Амир Темурнинг расмий тарихлардаги шажараси Чингизхоннинг улуғ бувиси Алан Това (Аланқува) билан хотима топади. Темурнинг бобокалони Қарочорга қадар бўлган авлодлари — отаси Муҳаммад Тўрағай, бобоси Барқол, унинг отаси Илонғирий Ижил, унинг отаси Қарочор. Демак, Амир Темур Қарочорга учинчи (ёки тўртинчи, чунки айрим асарларда Илонғирий ва Ижиллар алоҳида ҳам кўрсатилган ҳоллар бор) авлод — чевара. Амир Хожи Барлоснинг шажараси «Зафарнома»да шундай кўрсатилади: Хожи Барлос ибн Бурлаъй бин Номула бин Ясу Мунка бин Қарочор нўён. Бинобарин, Хожи Барлос ҳам Қарочорга учинчи авлод, яъни чевара ҳисобланади.

Амир Хожи Барлос билан Амир Темурнинг ёши ўртасида, афтидан, унчалик катта фарқ бўлмаган. Шарафиддин Али Яздий бир ўринда Хожи Барлосни Амир Темурнинг дўсти, деб ҳам атайди. Буни Қарочордан бошланувчи шажарада ота-боболарнинг силсиласи давомийлиги — ўзаро мутаносиблиги ҳам далолат этиши мумкин. Кеш вилояти амири бўлган Хожи Барлосни муаррих Низомиддин Шомий Амир Темурга ака, деб кўрсатади. Хожи Барлос амир Тўрағайнинг укаси бўлиб, Амир Темурга ака ёки амаки ҳисобланган.

Қарочордан бошланувчи барлос амирларининг яна бир тармоғи — амир Жоку авлоди Қарши ва унинг теварак-атрофини идора қилиб келган. Амир Жокунинг шажараси «Зафарнома»да: «Амир Жоку бин Муборак бин Тўғон бин Қодон бин Ширға бин Қарочор нўён», деб талқин этилади. Амир Жоку Қарочорга тўртинчи насаб (бўғин) бўлиб, унинг ёши Амир Темур ва Хожи Барлосдан анча катта бўлган.

Қарочор нўён ҳақида, афсуски, тарихий асарларда жуда кам маълумот учрайди. Чингизхон даврида «муҷалко» (ҳарбий анкета) деб юритилган ҳужжат келиб чиқишини Қарочорга боғлайдилар. Лашкар бошлиқлари, хуллас, жамики катта-кичик ҳарбий бош амалдорлар фармони олийни тилхат асосида қабул қилар экан

ва бу ҳақда мучалкода қайд этиларкан. Шунинг ўзи ҳам Қарочорнинг ҳарбий назариётчи бўлганлигини англаш учун кифоя.

Амир Темур шажарасига, яъни унинг аجدодлари Чингизхон мансуб бўлган Алонқувага уланиши масаласига вақтида шубҳалар билдирилган эди. Масалан, В. В. Бартольд Амир Темур авлодининг Чингизхон уруғ-аймоғига даҳли йўқлигини, тарихий асарларда талқин этилувчи қариндошлик афсона эканлигини таъкидлайди. А. Ю. Якубовский ҳам Чингизхон ва Амир Темур авлодлари ўртасида боғланиш йўқлигини кўп бора уқтиradi. У, «Темур Чингизийларга мансуб эмас эди, шунга кўра, ўзини ҳеч қачон хон деб атамади» деган хулосага келган эди.

Таниқли муаррих Бўрибой Аҳмедов ушбу сатрлар муаллифининг Жума Қурбон билан ҳамкорликда ёзган рисоламизга муносабат билдириб, шундай фикрларни ўртага қўйган эди: «Поён Равшанов ва Жума Қурбонларнинг зикр этилган мақоласида дуруст гаплар билан бир қаторда баҳс ва эътироз қўзғатувчи яна икки-уч нарса бор. Биринчиси, Сизнинг жаноби олийлари (Амир Темур — П. Р.) қайси қавмга, турк (барлос) қавмигами, ё мўғул қавмига тегишли-тегишли эмаслигини масаласи. Мақола муаллифлари сизни «Чингизхон қавмидан» қилиб кўрсатишга зўр бериб уринишларга эътироз билдирадilar. Тўғриси айтганда, уларнинг эътирози тўғри. Мен ҳам шундай фикрдаман. Лекин, бахтга қарши, уларнинг эътирози далил-исботсиз қолган. Турк-мўғул халқлари орасида мавжуд бўлган анъанага кўра, ўша вақтларда кўчманчи феодал жамияти «оқ суяк» ва «қора суяк»ларга бўлинган. Чингизхон, унинг ота-боболари ва авлоди «оқ суяк» ҳисобланган. Чунки улар Алонқува авлоди. Шунинг учун ҳам «оқ суяк» бўлмаган, лекин эл-юртнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётида катта нуфузга эга бўлган, тожу тахт ҳаваси билан юрган қавм бошлиқлари ўз наслини Чингизхоннинг авлодларига олиб бориб улашга ҳаракат қилганлар. Амир Темур ва унинг ота-боболари эса аслида «қора суяклар»дан бўлиб, туркларнинг барлос қавмига мансубдир. Шу нарса эътиборга молики, атоқли тарихчилар (Жувайний, Рашидиддин, Шарафиддин Али Яздий ва бошқалар) барлослар ҳам Чингизхоннинг қавми қиёт, нирунлар ҳам ўша турк-мўғул қавмларининг афсонавий онаси Алонқувадан тарқалган деб айтадилар. Масалан, «Муъизз ал-ансаб»дан маълум бўлиши-

ча, Чингизхон ҳам, Амир Темур ҳам Чингизхоннинг тўртинчи жадди Туминахоннинг авлоди бўлган. Чингизхон ўша Туминахоннинг олтинчи ўғли Қобилхоннинг, Амир Темур эса Туминахоннинг учинчи ўғли Қочули баҳодирга авлод бўлган (Рашидиддин. «Жоми ут-таворих», 1-жилд, 2-китоб, 9—59-бетлар). Бундан чиқди Чингизхон билан Амир Темур оға-инининг авлоди экан-да. Лекин бу шажара қанчалик тўғри, бу ҳақда қатъий фикр айтиб бўлмайди. Фақат шуниси аниқки, Чингизхон ҳам, Амир Темур ҳам йирик ва бадавлат қабила бошлиқларининг боласи».

Маълум бўладики, ўтмиш тарихий асарлар Чингизхон ва Амир Темур шажарасини бир илдиздан деб кўрсатади, кейинги давр урус муаррихлари эса улар тамомила бошқа-бошқа томирдан деб уқтирадилар. Бу муаммога, барибир, қониқтирарли жавоб ҳали айтилган эмас. Қолаверса, Чингизхоннинг мўғуллиги масаласи ҳам шубҳа остига олинаётганлиги сир эмас. Мобода, Чингизнинг қавми туркий бўлиб чиқса, ўтмиш тарихчиларининг фикри инобатли бўлиб чиқиши тайин.

Қарочор нўён, баъзи маълумотларга кўра, 640 (1240/41) йилда вафот этади. Мирзо Улуғбекнинг «Тўрт улус тарихи» китобида Қарочор нўён ҳақида айрим диққатга лойиқ фикрлар айтилади. Жумладан, Аланқуванинг фарзанди Бузанжирнинг ўғилларидан бири Бука бўлиб, у Чингизхон ва Қарочор нўённинг еттинчи босиб, деб кўрсатилади. Яна шу асарда ҳикоя қилинишича, 562 (1166—1167) йили Ясуғой баҳодир вафот этади. Унинг ўғли Темучин (Чингизхон) бу пайтда 13 ёшда бўлади. Темучинни ёш кўриб, отасининг сафдошлари уни ташлаб кетадилар. Мана шу оғир йилларда уни фақат Қарочор нўён қўллаб-қувватлайди. Унхонни енгил ва қўлдан кетган мавқени қайтариб олишда унинг хизмати катта бўлади. Кўрсатилган ҳарбий ёрдам учун Қарочор нўёнга Мовароуннаҳр мулклари тақдим этилади. Унинг авлоди асосан Қашқа воҳа-

Техника фанлари номзоди
Хурсанд Муҳаммадиев.

сида ҳукм юрита бошлайди. Шу боисдан ҳам, В. В. Бартольд Амир Темурнинг отаси ҳақида гапирганида, «Тарағай Қашқадарё водийси, яъни Кеш (Шаҳрисабз) ва Насаф (Қарши)га эгалик қилган барлослар уруғидан чиққан»лигини алоҳида қайд этган эди.

В. В. Бартольд, А. Ю. Якубовский ва бошқа тарих-шуносларнинг Чингизхон ва Амир Темур авлодининг қариндошлик ришталари билан боғланишини инкор этиши, мусулмон муаррихларининг буни далолат этувчи сўзларини (шунингдек, темурийларнинг ўзлари этирофларини ҳам) шубҳа остига олишлари қанчалик асосли, буни махсус тадқиқотлар очиб бериши мумкин. Чунки, Бўрибой Аҳмедов айтгани сингари, «Чингизхоннинг ўзини ҳам тўла қонли мўғул деб бўлмайди, чунки унинг отаси Ёсуғой (Ёсуго) баҳодирни туркларнинг барқут қавмидан бўлмиш малика Суюник Қучин туққан» эди.

Фикримизча, бир жиҳат ҳеч бир гумонга ўрин қолдирмайдик, бу Чингизхон ва Амир Темур авлодлари — ота-боболари сафдош бўлган, бир вақтда ҳокимият ишларига аралашган ва бир-бирларини қўллаб-қувватлаган деган фарздор. Чиндан ҳам, икки улуғ тарихий шахсни бир умумий отанинг — бир шажаранинг фарзандлари қилиб кўрсатиш аслида уларнинг томири бир — туркийлардан эканлигига ишора эмасми?!

Б. Аҳмедов Чингизхоннинг туркийлик насабини тасдиқловчи қимматли манба қўлида мавжуд эканлигини, вақти-соати етиб, уни ошкор қилажагини ваъда беради. Умид шулки, ҳали бу хусусда қўлимиз етмаган қанчадан-қанча бебаҳо асарлар мавжуддирки, уларни истифода қилиш шу янглиғ баҳсли муаммоларга ойдинлик киритмай қолмайди.

Амир Темурнинг падари бузруквори амир Муҳаммад Тарағай Қарочор нўённинг авлоди ўлароқ, унинг оилавий тармоғини давом эттиради. Энди гап унинг хусусида бўлади.

Буюк Соҳибқироннинг падари бузруквори Муҳаммад Тарағай ҳақида маълумотлар жуда кам. Унинг туғилган йили, сипоҳий ёхуд бек эканлиги ҳақида аниқ далиллар учрамайди. Ҳатто, исми-шарифи ҳам «Тарағай», «Турғай», «Тўрағай» шаклида талқин этилиб, кўпинча «Муҳаммад» унутилади. Биргина Фасиҳ Хавофий ўз асарида уни «Муҳаммад Тарағай» тарзида тўла ифодалайди.

Шарафиддин Али Яздий «Зафарнома»сида Тара-

гайнинг исми-шарифига «амир» нисбаси қўшиб айтилади, унинг мусулмончилик эътиқодида мустаҳкам бўлиб, фузола-ю фуқаролар ҳомийси бул эканлиги зикр этилади: «Амир Тарағайнинг бутун эътибори мусулмончилиқни мустаҳкамлаш ва такомиллаштиришга қаратилган эди. Давлати ҳудуди доим уламою фузола ҳожатларининг адо этилиш қибласи ва олий мажлиси солиҳлару ҳамда фуқаро аҳлининг йиғингоҳи бўлди. У, хирқаси жиҳатдан каромат насабли, раҳматли художўй шайхулислом Шаҳобиддин Сухравардийга, — Оллоҳ унинг азиз руҳини муқаддас этсин, — бориб етувчи шайх Шамсиддин Кулорга сидқидилдан ихлос қиларди ва унинг муборак қабрига зиёрат учун тез-тез бориб турарди».

Амир Муҳаммад Тарағай ҳақида Ибн Арабшоҳ ўз тарихида айтган сўзларни ҳам эслашга тўғри келади. Зеро, XV аср биринчи ярми ўрталарида ёзилган бу икки асарда Амир Темурнинг ўзини қўя турайлиқ, унинг отаси ҳақида ҳам тамомила бир-бирига зид фикрлар ўрин олади. Масалан, Ибн Арабшоҳнинг тубандаги сўзларига эътибор берайлиқ: «(яна айтишларича), Темур ва унинг отаси хайқироқ чўпонлардан бўлиб, на ақлю на дини бўлмаган авом кишилар тоифасидан эканлар. Яна айтадиларки, у мулозим одамлардан, паст табақа танбаллардан бўлган. Уларнинг паноҳгоҳи Мовароуннаҳр бўлиб, ўша атрофлар эса қишлоқ жойлари бўлган. Яна айтишларича, Темурнинг отаси бениҳоя фақир этикдўз, ўзи эса пухта ва кескин бир ўспирин бўлган... Яна айтишларича, Темурнинг отаси зикр қилинган султон (амир Ҳусайн — П. Р.) ҳузурида юзбоши бўлиб, ботирлиги ва олийжаноблиги билан ўз тенгқурлари орасида машҳур эди... Насаби жиҳатидан шайтон сиртмоқлари бўлган хотинлар томонидан Темур Чингизхонга боғланади».

Икки муарриҳда амир Тарағайга берилган таъриф ижобий ва салбий оҳангда бўлганлиги боисидан ҳам, XX асрнинг кўпгина таниқли олимлари чалғиб, ҳақ гапни айтишдан тойганлар. Туғилган юртидан Амир Темур пойтахти Самарқандга ота-онаси билан ёшлиқда олиб келинган Ибн Арабшоҳ Соҳибқиронга нисбатан қаттиқ кек сақлаган ва кейинчалиқ бутун умри давомида ҳар бир қулай имкониятдан Амир Темур ва унинг яқинларини бадном қилиш учун йўл ахтарган. Унинг эшитувларга асосланиб тўқилган тарихи эса Амир Темур ва унинг Ватанига мустамлака нуқтаи назаридан

баҳо берадиган баъзи олимларга кейинчалик жуда қўл келади.

Академик В. В. Бартольднинг бу соҳадаги йўли ўзига хослиги билан ажралиб туради. Туркистон тарихини мукаммал биладиган, ўрта аср ёзма манбаларини теран истифода этган олим амир Тарағайнинг нафақат Туркистон, шу билан бирга, ҳатто Мўғулистондаги машҳур амирлар билан таниш бўлганлигини эътироф этиб, унинг «диёнатли мусулмон, олимлар ва дарвешлар дўсти» бўлганлигини таъкидлайди. Шу билан бирга, В. В. Бартольд, «Темурнинг на отаси, на бобоси ақалли ўз туққан шахри ҳаётида (Кеш — П. Р.) ҳам кўзга ташланарли даражада иштирок этмаганлар. Темурнинг бобоси мусулмон бўлганлиги ҳам номаълум. Ҳарҳолда, Темур келиб чиққан уруғнинг (барлосларнинг — П. Р.) исломни қабул қилиши Темур туғилишидан биров олдинроқ юз бериши мумкин эди», дейишни ҳам унутмайди. Улкан муаррихни бундай сўзларни айтишга қайраган нарса, шубҳасиз, Ибн Арабшоҳнинг амир Тарағай ҳақидаги «на ақли, на дини бўлмаган», деган сўзлари бўлганлигини каромат қилиш ҳолат эмас.

В. В. Бартольднинг бир мулоҳазаси диққатга лойиқ. У, амир Қазоғон ҳокимияти йилларида (1346/47—1357/58) амир Тарағай ҳам, унинг ўғли Амир Темур ҳам манбаларда эслатилмайди, дейди. Зеро, амир Қазоғон ҳокимиятининг сўнгги йилларида сулдуз, барлос ва жалойир қавмлари унга қарши норозилик кайфиятида бўлиб, исён тараддудига тушганлар. «Зафар йўли»да Амир Темур бу ҳақда очиқ гапирган. Амир Қазоғонга қарши тайёрланган исён Амир Темурнинг онаси вафоти туфайли амалга ошмай қолади. Бундан, барлосларнинг йўлбошчилари, шу жумладан, амир Тарағай авлоди ҳам амир Қазоғонга нисбатан қарши руҳда бўлганлигини эҳтимол тутиш мумкин бўлади. Салоҳиддин Хожа қаламига мансуб туркий «Темурнома»да амир Қазоғон ва амир Тарағай муносабатлари ҳақида бир ишорат бор. Амир Тарағай Тегина Бегимни никоҳига олиш пайтида амир Қазоғон ҳам уни олиш ҳаракатида бўлганлигини тасвир этади. Бу бир жиҳати. Иккинчи томондан, амир Қазоғоннинг қизи Йўқун Хоним амир Тарағайнинг хотини. «Темурнома», шубҳасиз, бадий асар, шу билан бирга, унда тарихий далиллар айнан ифода этилиши ҳам кўзга ташланиб туради. Шундай экан, туркий амирларнинг ўртасида вужудга келган низо сабаби қу-

да-андачилик (Йуқун Хоним бефарзанд бўлган) оқибатларига бориб тақалмасмикин?!

Энди, Ибн Арабшоҳнинг келтирган далиллари ғирт тўқималиги бир далилдан очиқ-равшан кўринадики, у амир Тарағайни амир Ҳусайннинг юзбошиси деб талқин этади. Амир Тарағай амир Ҳусайннинг юзбошиси бўлган эмас, аниқроғи, бўлолмас эди. Негаки, амир Ҳусайнга тахт текканда, амир Тарағай бундан анча олдинроқ ёруғ оламни тарк этган эди. Чамаси, Ибн Арабшоҳ амир Ҳусайн билан унинг бобоси амир Қазоғонни янглиштирган бўлса керак: амир Қазоғон даврида амир Тарағай беклик мартабасида бўлган, маълум қисм лашкарга эга бўлган.

Л. Лянглэ, А. Ю. Якубовский, Г. А. Пугаченкова ва бошқа кўпгина олимлар, ёзувчилар амир Тарағайнинг мавқеи, бойлиги ўзига яраша бўлганлиги ҳақида сўзлаганлар. Бу ерда ҳам араб муаррихи Ибн Арабшоҳнинг амир Тарағай ҳақидаги «паст табақадан, фақир этикдўз» деган уйдирмалари ташлаган соя кўриниб туради.

Амир Тарағай ҳақидаги муаррихлар қавлининг қаймоғи ва аслига монанди деб «Зафарнома»даги қуйидаги сўзларни тушунмоқ ҳақнинг ўз жойида қарор топиши бўлади: «Амир Тарағайнинг саховатли мижози аҳли солиҳу тақво билан иноқ ва дўст бўлишга яратилган ва уларнинг анча қисми ул олий мартабали тоифанинг саодат нишонли мажлиси ва суҳбатига тўла мойил эди. Шак-шубҳасиз, шу даражада дўстлашиш ва улфат бўлиш бирор улуғ зотнинг яқинлигисиз ва ошнолигисиз юз бермайди. Чунки, ҳадисда айтилишича, руҳларнинг Оллоҳ қошидаги мажлисида руҳлари бир-бирлари билан таниш-улфат бўлган инсонларнинг ўзлари ҳам ерда ўзаро улфат бўладилар. Шунинг учун донг таратган ул бахтиёр амир садоқатли ниятининг экинзорида, олий тангри дўстларининг дўстлиги баракатидан яхши ниҳол, уни ўстирган Оллоҳнинг парвариши билан кўкарди ва умид саҳросининг улкан кенглиги давлат ва иқбол хирмонию, каромат ва фазилатлар маҳсули билан тўлиб-тошиб кетди».

Амир Темур 17 ёшга тўлганда отаси қариб қолган бўлади. Хонадонда хўжалик юритиш ишлари, аста-секин сиёсатга аралашиш унинг зиммасига тушади. Бу 1353 йилга тўғри келади. Бу пайтда Мовароуннаҳрда амир Қазоғон ҳукм сураётган бўлади.

Амир Тарағайнинг оилавий ҳаёти ҳақида ҳам кам нарсалар маълум. Унинг хотинларидан 1389 йилга қа-

дар яшаган Қадок Хотун, шунингдек, Тегина Бегим номлари маълум. «Темурнома»да амир Тўрағайнинг амир Қазағоннинг қизи Йўқун Хонимга уйланганлиги ҳам айтилган. Амир Тарағайнинг икки қизи ва бир ўғли — Темур бўлган. Қутлуғ Туркон Оға Амир Темурдан катта эди. «Зафарнома»да яна бир қиз — Ширинбека Оғо бир ўринда Амир Темурга опа, яна бир жойда эса сингил, деб талқин этилади. Ширинбека Оғо ҳам Амир Темурга опа бўлса керак. Чамаси, қизларнинг онаси бошқа бўлган ва, фараз қилиш мумкинки, амир Тарағай ўғил кўриш умидида Тегина Бегимга уйланган. Қутлуғ Туркон Оғонинг эри амир Довуд, Ширинбека Оғонинг эри амир Муайяд бўлган. Бу кишилар кейинчалик Амир Темурнинг энг яқин сафдошлари, улуғ амirlари бўлишган.

Амир Тарағай (яша, турақол маъносида; мисли Тўхтасин сингари. Демак, бу хонадонда ўғил фарзанд кўриш қийинроқ кечган ва исмлар ирим билан қўйилган, Темур ҳам шунга ишора), Фасих Хавофийнинг «Мужмал-и»да кўрсатилишича, 762 (1360/61) ҳижрийда вафот этади. Бу ҳақда «Зафарнома»да ҳам маълумот берилади. Жумладан, бу ҳақда Шарафиддин Али Яздий: «Етти юз олтмиш иккинчи (1360/61) йил, яъни сичқон йили Кеш ҳудудининг дилкаш заминида уни (яъни, вафот этган амир Тарағайни — *П. Р.*) отаси, туғишганлари ва бошқа қариндош-уруғлари қошига қўйдилар», деб ёзади. Унинг хоки кейинчалик Кешнинг ичига кўчирилади: «Етти юз етмиш бешинчи йили (1373/74) Соҳибқирон Темур ҳиммати меъмори улуғ шайх Шамсиддин Кулорнинг жомия масжид ёнида жойлашган мазори қошида бир гumbаз — мақбара қурдирди ва уни (амир Тарағай хокини — *П. Р.*) ўша ерга кўчирди» («Зафарнома», «Шарқ юлдузи», 1992, 4-сон, 164-бет).

Амир Темурнинг волидаси Тегина Хотун ҳақида ҳам маълумотлар кам. «Зафарнома»да Амир Темурнинг «покиза Тагина Хотундан туғилганлиги»дан ўзга сўз йўқ.

Тегина Бегим Мох ҳақидаги айрим хабарлар туркий ва форсий «Темурнома»ларда кўзга ташланади. «Темурнома»лар бадий асар бўлганлиги билан уларда тарихий далилларга асосланиш кучли. Тарихий далиллар эса, бизга маълум бўлмаган қандайдир мўтабар манбадан олинган. Маълумки, «Темурнома»ларнинг вужудга келиши Амир Темур ҳаётлиги даврига бориб этади. Амир Темур форсий тилдаги «Темурнома» би-

лан таниш бўлган. Туркий «Темурнома»лар эса форсийларининг таржимаси ва эркин яратилган намунаси ҳисобланади.

Бизнинг қўлимизда сақланаётган ва хижрий 1124 (1712) йилда кўчирилган форсий тилдаги «Таърихи Темурий» («Темурнома») номли асарда Амир Темурнинг 735 йилда (бошқа манбаларда 736 й.) Баёнқулихон замонида, Шайх ул-олам Сайфиддин (Бохарзий) ҳаётлиги пайтида Садр аш-шариъанинг қизи Тегина Хотундан туғилганлиги сўзланади. Салоҳиддин Хожанинг туркий «Темурнома»сида Амир Темурнинг бухоролик Садр аш-шариъанинг қизи Тегина Хотундан етти юз ўттиз бешинчи йил 25 шаъбонда, сичқон йилида, чаҳоршанба кунини (бошқа манбаларда сешанба кунини) таваллуд топганлиги зикр этилади.

Биз «Амир Темур туғилган жой ёхуд Занжирсарой қиссаси»да Тегина Бегимнинг отаси исми-шарифини аниқлашга муваффақ бўлганмиз ва уни бу ўринда такрорлашга ҳожат сезмаймиз. Фақат, айтиш жоизки, Тегина Бегимнинг авлоди Бухоро ва Кармана шаҳарларида олий диний рутбада турганлар. Амир Темурнинг онаси падари бузруквори исми шарифи Садр аш-шариъа Убайдуллоҳ ибн Маҳмуд ал-Маҳбубий ал-Бурҳоний ал-Бухорийдир.

Замонасининг таниқли фузоласи ва олими бўлган Садр аш-шариъа Убайдуллоҳ Бухорий 747 (1346/47) йилда оламдан ўтади.

Амир Муҳаммад Тарағай Тегина Бегимга тахминан 1334—1335 йилларда уйланган бўлса керак. Бу тахмин, албатта. Биз бу фикрни Амир Темурнинг туғилиш вақтига нисбатан айтаётирмиз. Эҳтимол, бу никоҳ анча олдин бўлиб, эҳтимол, Қутлуғ Туркон Оғо ва Ширинбека Оғолар ҳам Тегина Бегимдан туғилган бўлишлари мумкин. Зотан, «Темурнома»ларда амир Тарағайнинг олдинги хотинлари (аниқроғи, амир Қазоғоннинг қизи Йўқун Хоним) бефарзанд эканлиги бежиз айтилмагандир.

Тегина Бегимнинг неча йил умр кўрганлиги манбаларда қайд этилмайди. «Зафар йўли»да Амир Темур 22 ёшга кирганда, яъни 1358 йилда онаси вафот этганлиги тилга олинади. Агар шунга бовар қилинадиган бўлса, Тегина Бегим эри амир Тарағайдан икки йил олдин ҳаётдан кўз юмган ҳисобланади.

Амир Темур, шу тариқа, ўз замонасининг асил оилаларидан бирида таваллуд топган эди. Унинг отаси

Туркистон ва Мўғулистонда таниқли бўлганидек, онаси авлоди ҳам даврининг ориф ва олим кишилари эдилар.

МОЗИЙДАН БЎЙЛАГАН ШАҲАР

Мустақил республикамизнинг жанубий вилоятларидан бири Қашқадарё бағрида 1300 аҳоли манзиллари мавжуд. Қашқа воҳасининг умумий майдони 28,4 минг кв. км. ни ташкил этади. Вилоят она Юртимиз харитасида жануби-ғарбий қисмини эгаллаб, улугвор Помир-Олой тоғларининг Зарафшон ва Ҳисор тизмалари оралиғида жойлашгандир. Унинг шимолида қадимий Самарқанд, жанубида кўҳна Бохтар Зомин — Сурхондарё туташ ётади. Қашқадарёнинг бир этаги Туркман ҳудудларига, яна бир чеки Бухоро билан қўшилиб кетади. Қашқа воҳасининг юқори тарафи шарқдан баланд тоғлар билан ўралган Кеш — Шаҳрисабз водийсидан иборат бўлса, қуйи қисми охир-оқибатда Қизилқум кенгликлари билан ушлашиб кетадиган Нахшаб — Қаршининг бепоён далаларини ўз ичига олади.

Кеш ва Нахшабни давлатлар ва ҳокимиятлардан жуда олдинги замонларда, шубҳасиз, ҳаёт манбаи бўлган Кешкруд — Қашқадарё бирлаштирган десак муболаға бўлмайди. Қашқадарё заминида катта-кичик 10 та дарё бор. Бугун воҳани юқоридан қуйига томон кесиб ўтган Қашқадарё ўзани узунлиги 310—320 км. ни ташкил этади.

«Миср — Нил туҳфасидир», деган қадимий нақл бор. Ҳақиқатда, хойҳотдек дашти-биёбонлардан иборат бўлган яйдоқ чўл ўртасидан оққан сувнинг қадри қадим аجدодларимиз учун Нилдан-да қимматлироқ, мусалламроқ бўлгандир. Ўтроқ ҳаёт олис замонлардаёқ сув бор жойда, дарёлар бўйида вужудга келади. Қадимшунос олимлар Қашқадарёнинг қуйи этакларида, масалан, неолит даврига оид 45 та, жез асрларига тааллуқли 30 дан зиёд аҳоли манзиллари бўлганлигини далилат этишган.

Қашқадарёнинг қадим даврлардан гавжум манзиллар маскани бўлганлигини бу ҳудудда ўтказилган илмий-тадқиқот ишлари исбот қилиб берди, дейишга ҳақлимиз. Масалан, воҳанинг жанубий қисмида — Қарши теғрасидаги ҳудудлардан қадимшунослик эътиборига молик 123 ёдгорлик рўйхатга олинган бўлиб, уларнинг 59 таси милoddан аввалги ва милodd бошларида бино бўлган деб ҳисобланади. Воҳанинг юқори қисмида ҳозир-

га қадар аниқланган қадимият манзиллари сони 400 дан ошиқ бўлиб, уларнинг 100 дан зиёдаси антик замонларга хос деб қаралади. Биргина Яккабоғ тумани заминида 37 та манзил милoddан аввалги асрлардан ўз таржимаи ҳолини бошлайди.

Қашқа воҳасидаги икки шаҳар — Қарши ва Шаҳрисабз қадим-қадимдан маълум ва машҳур бўлиб, улар вақти-вақти билан Сўғднинг, Мовароуннаҳрнинг асосий шаҳарлари, пойтахти даражасига кўтарилади. Бу хусусда ўтмиш манбаларида етарлича маълумотлар мавжуддир. Бизнинг ҳозирги мухтасар ҳикоямиз Қарши шаҳрининг кўҳна тарихи ҳақидадир.

Шаҳарларнинг таржимаи ҳоли ҳам одамларникига ўхшайди. Унинг кечмишида, ҳаёт йўлида гуллаб-яшнашлар, ривож ва тараққиёт бўлгани сингари таназзул, орқага кетиш, ёинки, ўз умрини яшаб бўлиш сингари ҳолатлар бўлиши кузатилади. Бу фикрни Қарши шаҳрининг ўтмишдошлари Навтоқ ва Нахшаб (Насаф) шаҳарлари ҳақида айтиш жоиз бўлади. Навтоқ шаҳрининг пайдо бўлиши милoddан бурунги I-мингйилликка дахлдор эканлигини қадимшунослар аллақачонлар аниқлаганлар. Навтоқ бугунги кунда Қарши билан Косон оралигида жойлашган ва халқ томонидан «Ерқўрғон» деб аталиб келинаётган қадимий шаҳар вайронаси мажмуидир. 150 таноблик ерни банд қилиб ётган қадимий шаҳар харобаси ўрнида қадимшунос олимлар 1946—1948 йиллар давомида, шунингдек, 1973 йилдан эътиборан эса, мунтазам равишда илмий-текшириш, қазув ишларини олиб бордилар. Бу жойдан топилган кўплаб осори-атиқалар, ашёвий далиллар Ерқўрғон — Навтоқнинг ёшини аниқлаш имконини берди. «Ерқўрғон» рисоласининг муаллифлари, таниқли олимлар М. Х. Исомиддинов ва Р. Х. Сулаймоновлар бу ҳақда шундай хулосага келган эдилар: «Ерқўрғонда бир неча йиллар давомида шаҳарнинг уйлари, ишлаб чиқариш, жамоа ва мудофаа иншоотларида

Меҳнат фахрийси Садаф
Азимова.

15 дан зиёд қазув ишлари ўтказилди. Шу қазувлардан бири, хусусан, фавқулодда кўп сопол буюмлар мажмуини берган кулоллар маҳалласида ўтказилган 13-қазув Ернинг табиий юзасига қадар олиб борилди... Ерқўрғон шаҳарчасидаги маданий қатлам ва унинг жинслари милодга қадар бўлган IX—VIII асрлардан то милоднинг VIII—IX асрларига қадар кулолчиликнинг мутасил тараққиёти манзарасини ифода этади» («Ерқўрғон», 1984, 5-бет). Қадимшуносларнинг далолатига кўра, шу тариқа, милодга қадар бўлган IX—VIII асрларда ҳали бир кичик қишлоқ, аҳоли ўтроқ жойи сифатида шаклланган Навтоқ милодгача бўлган VI—V асрларда «кескин тараққиёт» даврини бошдан кечиради.

Афтидан, Навтоқ шаҳри ўз бошидан бир қанча босқинларни, хориж тажовузларини кечиради. Навтоқ аҳолиси ҳар сафар ўз манзилларини жон-жаҳдлари билан ҳимоя қиладилар, вайрон этилган қасрларни қайта бошдан тиклайдилар. Биргина Ибодатхона биноси 5 марта қайта тикланган. «Навтоқ» — янги тоқ (бинонинг олд томони баланд қисми, пештоқ) сўзининг маъноси ҳам шаҳарнинг қайта қурилишига, тикланишига оид бир ишоратдир.

Оврупо манбаларида Навтоқ Искандар Мақдунийнинг Сўғда юриши муносабати билан тилга олинади. Маълумки, Искандар Мақдуний Доро ҳалокатидан сўнг, Эронда унга қаршилик кўрсата бошлаган Бессни таъқиб қилиб, жанг ҳаракатлари олиб боради. Юнон муаррихи Арриан бу ҳақда, «Бессга Александр яқинлашиб қолганини айтганларида, у Оксдан (Амударёдан — П. Р.) сузиб ўтади, қайиқларини эса ёндириб, Сўғд ерига, Навтоққа кетади», деган гапни ёзиб қолдиради. Бу воқеа, милодга қадар бўлган 330 йил теграсида содир бўлган эди. Бундан иккй-уч аср олдинроқ кучга тўлган, ривож топган Навтоқ Сўғднинг асосий шаҳарларидан бири ўлароқ, босқинчи Искандарга қарши курашувчи кучлар паноҳига айланади. Сўғда 2—2,5 йил давомида босқинчилик уруши олиб борган Искандар Мақдуний Бесс, Спитамен, Оксиарт ва Сатибарзанларни мағлуб этиш пировардида Навтоқни тамомила вайрон қилади.

Навтоқ ватанпарвар кучлар бошпанаси сифатида вайрон этилиб, истехком деворлари бузиб ташлангандан сўнг, вилоятнинг асосий шаҳри сифатидаги мавқеини йўқотади. Энди ундан 4—5 чақирим жануброқда, Қашқадарё бўйида жойлашган Нахшаб қишлоғи ми-

лоднинг IV—V асрларига келиб, бош шаҳар мақомига кўтарилади. Табиийки, юнон қўшини Навтоқни бузгани билан унинг маълум қисми яшашда давом этади.

Тарихий манбаларда «Мўғулларга қадар бўлган Нахшаб харобаси ҳозирги пайтда Шуллиқ деб аталади. Хароба ҳозирги шаҳардан (яъни, Қаршидан — *Л. Р.*) шимоли-ғарб томонда 16 чақирим нарида жойлашган. XIV асрга оид Қарши харобаси ҳозирги шаҳар жанубида, темир йўл бекати яқинида бўлиб, Захоки Морон деб аталади», деган таъкидлар мавжуд.

Нахшаб қарор топган Шуллиқтепа Қарши шаҳрининг шимоли-ғарб томонида жойлашган бўлиб, ҳозирги Шайхали темир йўл бекати яқинидадир.

Нахшаб ўрни — Шуллиқтепа Қашқадарёнинг ёйилиб оқадиган жойида бўлиб, дарё қирғоғининг икки тарафида вужудга келади. Сўл қирғоқда Нахшабнинг маъмурий бинолари, қасрлар мавжуд бўлган. Ҳозирда сақланиб қолган тухумсимон тепалик узунлиги 175 м.ни, эни эса 70 м.ни ташкил этади. Тепалик икки қатламдан иборат, қуйи қисмдаги майдон — саҳн 8 м.лик қалин девор билан қуршалган, 25 м. баландликни ишғол этиб турган юқоридаги тепалик эса, аслида, улуғвор қасрнинг қолдиғидир. Тепалик шимоли-шарқдан туташиб келадиган майдонни ўз ичига олган мустаҳкам девор билан ўралган бўлган. Шаҳарнинг умумий ҳудуди 70—100 гектарга етади. Шуллиқтепа марказидаги улкан баландлик — тепа, яъни қаср V—VI асрларда ҳашамат билан савлат тўкиб турган эди.

XIII асрда яшаган сайёҳ ва олим Ёқут Ҳамавий «Нахшаб — Мовароуннаҳр шаҳарларидан бири. У Самарқанд билан Амударё ўртасида жойлашган. Нахшаб ва Насаф иккаласи бир жой», деб ёзган эди. Хитой ва Арман манбаларида Нахшаб Нашебо, Нашеболо, Боло сингари талаффуз этилган ҳоллар учрайди. Аксар муаррихлар Қарши шаҳрининг номи Нахшаб ва Насафдан келиб чиққанлигини (яъни, давомийлигини) эътироф этадилар. Жумладан, «Қарши шаҳри — аввалги Нахшаб ёки Насаф бўлиб, шаҳар ўз номини шундан олган», дейилади «Туркистон маданий ҳаёти тарихи» деган салмоқли асарда. Нахшаб сўғдийча сўз бўлиб, таҳминан, «сув обод қилган жой», «сув чиройи», «сув нақшлаган» деган маъноларга тўғри келади. Қачонки, араблар бу ўлкага бостириб келганларидан сўнг, Нахшабни ўз тиллари хусусиятига мослаштириб «Насаф» деб атай бошлайдилар.

Нахшабнинг Нашебо, Нашеболо шакллари ҳам ўзга тиллар ихтироси, албатта. Нахшаб дарёнинг икки қирғоғида жойлашгани боис, баландликда жойлашган қисм — Нахшаби боло (Юқори Нахшаб) деб юритилган бўлиши эҳтимолдан холи эмас. Бу, шаҳарнинг ўнг қирғоғидаги қисми номи дейиш ўринлидир.

Араблар Нахшаб, умуман, Қашқа воҳасини бўйсундириш учун узоқ кураш олиб борадилар. Чунончи, Қутайба қўл остидаги қўшинлар бу жойларда жангу жадалларни ҳаддан оширадилар. Хажжож Қутайбага мактуб ёзиб, «Кисда (яъни, Кеш — Шаҳрисабзда) фаҳм қил («кис»», Насафда эса буз («инсиф»)), деган буйруқни берган экан. Насаф испоҳбоди Ашканд, шунингдек, Муқанна бошчилигида арабларга қарши олиб борилган озодлик ҳаракати тарихдан яхши маълум ва уни бу ерда такрорлашга ҳолат йўқ.

Насаф IX—X асрларда Мовароуннаҳрнинг ривожланган шаҳарлари сирасига кирар эди. Унинг работи, шаҳристони, карвонсаройлари, масжиди жомелари, мадрасалари мавжуд эди. Насаф илм ва фан ривож топган, маданият, ҳунармандчилик юксалган шаҳарга айланган. X асрда Урта Осиёда тўртта ҳадисшунослик мактаби вужудга келган бўлса, унинг бири Насаф номи билан боғланарди. Бу шаҳарлар Марв, Бухоро, Самарқанд ва Насаф эди. Шу даврда Насаф номи оламга ёйилган алломаларни, фикҳшунос ва ҳадисшуносларни етказиб беради. Жумладан, Аҳмад Тадёний ан-Насафий, Хаммад ан-Насафий, Абу Туроб Нахшабий, Шихобиддин Насафий, Абдул Мўъмин ан-Насафий, Ал-Лайс ал-Кожарий, Абдул Азиз ан-Нахшабий, Муҳаммад ал-Баладий, Ҳасан ан-Нахшабий номларини зикр этиш kifоядир. X асрларда бутун ислом олами хабардор бўлган мажлиси тадрис — илмий конгресс Насафда ўтади. Унга Маккаи мунавварадан мутазилийлар раҳнамоси Абул Қосим Каъбайи келиб, маърузалари билан иштирок этади.

Насафда IX асрнинг 60-йилларида Ҳадис илмининг асосчиси, «Ал-жомеъ ас-саҳиҳ» ҳадислар тўпламининг соҳиби Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил Бухорий бир қанча вақт яшаб туради. Имом Бухорий Насафнинг Боён номи маҳалласида муқим туриб, масжидга қатнайди, илм билан машғул бўлади. Бу борада унга тоға авлодидан бўлган, ҳозирги Косон яқинидаги Оброн (Офуран) қишлоғилик Жабраил ибн Ован ал-Офураний кўмак беради. Дарвоқе, у кейинчалик Имом Бу-

хорий билан Самарқандга, Хартангга кетади ва қабри ҳам имомнинг равзасидадир.

Насафлик алломалар мундарижаси жуда катта. Иброҳим ан-Насафий, Муҳаммад ан-Насафий, Абул Хараса ал-Варсиний (Қарши яқинидаги қишлоқ, бу олим Қарши тарихини яратган), Абул Аббос ан-Насафий (бу зот ҳам Кеш ва Насаф тарихини ёзган), Нажмиддин Насафий (бу олим 100 дан ортиқ асар, шу жумладан, Самарқанд тарихини битган) исми-шарифлари Шарқ илм-фанида маълум ва машҳурдир.

Насаф шаҳри ривожга юз бурган, илм-фан ўчоқларидан бирига айланаётган бир кезде — XIII аср бошларида мўғуллар бало-қазодек ёпирилиб келадилар. Қашқа воҳаси Чигатой улусининг пойтахти даражасига кўтарилади. Ўтроқ ҳаётдан узоқ бўлган мўғуллар Насаф шаҳрида эмас, балки милoddан бурун подшоҳлар қасри бўлган Захоки Морон тепалигида ўзларига қароргоҳ бунёд этадилар. Захоки Морон тепалиги ҳозирги темир йўл Шоҳбекати яқинида, бозоржой ортидадир. «Қарши» деб аталган бу қароргоҳ Кепакхон (Кебек) томонидан асосланади. У 1318 йилда Насафдан 15—16 чақирим жануброқдаги Захоки Морон мавзеида ўрнашади. Хоннинг қасри атрофида (аниқроғи, ипак чодирлари) аста-секин маҳалла-куй пайдо бўла бошлайди. «Қарши» сўзини вақтида турлича талқин қилиш ҳоллари учраган. Аммо, XI аср адиби Юсуф Хос Ҳожиб ўзининг «Қутадғу билиг» (1069 йил) асарида:

Бу бэглар эви ати Қарши турур,
Бу қарши ичиндаки қарши турур, —

деб, яъни:

Бу беклар уйининг оти қарши (саройдир),
Бу қарши (сарой) ичидагилар қарама-қаршидирлар, —

деб, «Қарши» сўзининг «сарой, қаср» ва «қарама-қарши» деган икки маънони англатишини равшан кўрсатиб берган эди. Қарши шаҳри узоқ муддат Чигатой хонлар қўнолғаси бўлиб туради. Қозонхон улус пойтахтини Қаршидан Муборакка, Занжирсаройга кўчиради. Қозонхон ўлдирилиши билан, маълумки, Чигатой хонлари ҳукмронлигига нуқта қўйилади. Амир Қазоғон 1347 йилда Қарши шаҳрида сўнгги хон Қозонхонни мағлуб этиб, ҳокимиятни туркий бийлар қўлига олишига бош-

чилик қилган эди. Қашқа воҳаси, хусусан, Қарши шаҳри мамлакатимиз тақдирида бурилиш давлари бўлиб ҳисобланадиган тарихий воқеалар кечган жой сифатида улуғ ва табарруқдир. Зеро, юртимизнинг мўғуллар истибдодида ўтган бир ярим асрлик ситамларига Қарши шаҳрида, амир Қазоғон томонидан чек қўйилганлиги воқеаси ҳар тарафлама ўрганилишга ва ардоқланишга лойиқ тарихий воқеадир.

Шу тариқа, Навтоқ — Нахшаб (Насаф) — Қарши, аслида, бир шаҳарнинг турлича номларидир. Бу жойларнинг, номларнинг ўзгариши шароит тақозасига, босқинлар оқибатига боғлиқ ўлароқ вужудга келади. Шаҳар 15—20 чақиримли доирада гоҳ у буржда, гоҳ бу буржда ўзини тиклаган, яшашда давом этган. Қарши тарихининг ибтидоси Навтоқ шаҳри билан чамбарчас боғланади. Эндиликда, Қарши шаҳар ҳокимлиги, жамоатчилик ташаббуси билан «Ерқўрғон — Навтоқ» хайрия жамғармаси тузилди. Жамғарма бу қадимий шаҳарнинг кечмишини, узоқ асрлар давомида босиб ўтган йўлини ойдинлаштириш билан боғлиқ илмий тадқиқотларга раҳнамолик қилади, олимлар, хайрихоҳлар, юртпарварлар бошини бириктиради, деб ўйлашга асос беради.

ТАЖОВУЗ ТАЛҚИНИ

Подшоҳлик Россияси томонидан XIX аср иккинчи ярми бошларида Туркистоннинг босиб олиниши собиқ шўро тарихнавислигида бир ёқлама талқин этилиб, гўё маҳаллий зиёлилар, шоир ва маърифатпарварлар рус истилосига ҳайрихоҳ сифатида кўрсатиб келинган эди.

Мустамлакачиларнинг зўравонлиги ва ҳарбий ҳаракатлар пайтидаги оммавий қирғин сиёсати атайин хаспўшланиб, вақтида буюртма асосида ёзилган ва маърифат, савдо, санъат соҳасидаги ўзгаришларни мадҳ этган шеърлар дарсликларга киритилди.

Бугина эмас, подшоҳлик Россиясининг Ўрта Осиё, жумладан, Туркистон тарихини ўрганишга сафарбар этилган бир тўп тарихнавислари илмий холислик йўлидан атайин чекиниб, мустабидлар раъйини ифодалаш ҳоллари маълум. Академик В. В. Бартольддек таниқли олим, масалан, Ўрта Осиё халқлари XVIII асрда биргина Махтумқулини билар эдилар, холос дейди. Тарихимизни, бинобарин, ўтмишда беқийёс юксалган маданиятимизни, илм-фан ва мумтоз адабиётимизни сох-

талаштиришга, мустамлакачилик манфаатига мослаб тақдим этишга бўлган интилиш босқин ғояси билан эгизак вужудга келган эди.

Ҳолбуки, ўша XVII асрнинг ўзида Бобораҳим Машраб, Турди Фароғий, Саидо Насафий, Андалиб сингари кўпгина шоирлар ижод қилган эди. Шоир Турди Фароғий Туркистоннинг уч хонликка бўлиниб қолишини, уруғчилик нифоқларини танқид қилувчи асарлар яратган. Кейинги асрларда яшаб, адабий фаолият билан машғул бўлган шоирлар, ижодкорлар юртнинг яхлитлигини куйлайди. Умуман, ўзбек мумтоз адабиётида марказлашган давлат ғояси барқарор мавзу бўлиб, ҳамма асрларда ҳам илғор қарашли сўз аҳлининг диққат марказида бўлиб келган эди.

Рус босқини халқимиз учун жуда оғир, аянчли кечган, албатта. Подшоҳ аскарларининг раҳм-шафқатни билмаслиги, аждаҳодек ажал оловини пурковчи тўплар, замбараклар, милтиқлар даҳшати қишлоқлар, шаҳарлар аҳолисини саросимага солган эди. Қирғинлар, қонларнинг дарё бўлиб оқиши босқинчилик алифбоси эди. Энг ёмони, рус келгиндилари босиб олинган жойларда халқнинг ор-номусини поймол этувчи, таҳқирловчи малъунликларга ҳаддан зиёд ружу қилади.

Истило йилларида халқимиз кўрган жабр-ситам ададини, кўламини аслига монанд тарихий-бадий жонлантиришда шеърят беназир манбадир. Шу жиҳатдан, бу воқеаларга гувоҳ бўлган фозил кишилар, шоирлар яратган асарлар тарихий қиммати беқиёсдир. Қайд этилгани сингари, рус маданиятини улуғловчи шеърлар кенг тарғиб этилгани ҳолда, мазлум халқ оҳи-дардини, кўргуликларини акс эттирувчи, рус мустабидларининг қонхўрлигини, молпарастлигини, хотин-қизлар номусига тажовуз қилишини ифода этадиган асарлар йўқ қилинди, ўрганиш доирасига йўлатилмади.

Бундай асарлар бор эди. Халқ бошидан тегирмон юритилганда ҳам яратишдан, меҳнатдан, ижоддан тўхтамаган. Подшоҳлик цензураси нечоғлик манъ этмасин, барибир, ватанпарвар ноширлар уни чалғитиб, ривоят, панд-насиҳат китоблари орасида, диний рисоалар қатида озодликни тараннум этувчи, босқинчи русларнинг мудҳиш башарасини, разилликларини, тубанликларини фош этувчи асарларни эълон қилганлар. Уларнинг бир қисми бу кунларга қадар сақланиб қолди. Ватанпарварлик, озодлик, миллий гурур руҳи би-

лан сугорилган шундай асарлар ҳақида мухтасар фикр юритиш жоиз.

Ижод аҳли орасида бевосита рус босқинчиларига қарши курашда иштирок этган қалам соҳиблари ҳам кўп эди. Шулардан бири Мулло Холбек ибн Мусо Ан-дижонийдир. Мулло Холбек Амир лашкар Алимқул бошчилигида русларга қарши олиб борилган жанглар-да қатнашади, ҳатто, руслар Қўқонни ўз тасарруфига олгач, 10 йилга бадарга этилади:

Эшит, эй жамъияти ақли расолар,
Фақиру бой, мискин, порсолар,
Асирман Русия куффор элинда,
Овохта, уй мискини, саллот қулинда,
Бу ташвишлар илон йилнинг қишинда,
Сана минг икки юз тўқсон¹ бешинда,
Бадарга айлади ислом еримдин,
Бўлуб ҳоким биза Русия бедин...
Русия юртига ўн йил субҳи шом,
Қўйгон эрди маҳкум этиб бул шоҳи урус,
Муддати ўн йил тамом беками куст,
Истиқомат айладим ғурбат билан,
Қушулуб Маъмурга, бул игво қилан,
Деб бадарга айлади, булдур сабаб,
Ғурбат ичра бўлди дафтар қанча куб.

Бинобарин, Мулло Холбекнинг «Алимқул жангно-маси» деб аталган достони ва ўз аҳволидан баён этувчи ҳасби ҳоли Шарқшунослик институти жамғармасида 8816-рақами остида сақланаётир. «Алимқул жангнома-си» тарихий жангнома асардир.

Мулло Холбек замонасининг фозил кишиси ўла-роқ, жанг тафсилотларига киришишдан аввал хонлик-да ҳукм сурган ички низоларга, ҳаддан зиёда ортиб кетган олиқ-солиқлар туфайли ўз фуқароларини ёғийга айлантирган ношуд амалдорлар хусусида ачиниш ила фикр юритади. Рус босқини арафасида Қўқон хонли-гида бошбошдоқлик, ҳокимият учун кураш авж олган эди. Ниҳоят, Алимқулнинг давлатда мавқе тутиши би-лан ҳарбий қуввати ортади, ҳатто рус қўшинлари мағ-луб бўла бошлайди:

Чиқиб куффор келур селдек уруб мавж,
Аввалқидин зиёда ул олиб авж,

¹ 1872 йил.

Бу Тошканд устида кўб ҳодиса бор,
 Зафар кимга бўлур, кимларга душвор...
 Шитоблаб тун-кун қувғон отдин,
 Амири аскар Алимқул Ҳожидин,
 Борурди ортидин қистаб кўб аскар,
 Шовуллашиб мисоли боди сарсар...
 Отарди ҳо, отарди ҳо, отарди,
 Ўлуб қўтондаги қўйдек ётарди.
 Низом бўйинча ўрус қайтмай келурди,
 Юзига отса ўқ, тўқсон ўлурди
 Қолурди ўн ё ўн бешча саллот,
 Дер эрди, вой, ислом ўқидин дод,
 Тўкулуб тут каби Русия саллот,
 Кўран кўз дерди бениҳоят раҳмат,
 Алимқул бирла ота-ўғиллар бир,
 Турарди тўбчининг бошида ҳозир...

Достонда Амир лашкар Алимқулнинг ҳарбий истеъдоди жанг воқеалари орқали очиб берилади.

Алимқул ҳалокати муқаррар ғалабанинг барбод бўлишига олиб келади. Холбек ибн Мусо ўз достонида лашкарбоши ўлиmidан сўнг амалдорларнинг ҳар бири ўз бошига «Алимқул» бўлиб, хотиржамлик кайфиятига берилиши, оқибатда душманнинг катта куч тўплаб, яна ҳужумга ўтиши ҳақида қаттиқ афсус-надомат билан сўзлайди.

Бу достон рус подшоҳлигининг Туркистондаги босқинчилиги давом этаётган бир пайтда, 1872 йилда Худойрхон ва русларга қарши исёнга кўтарилган Маъмурга қўшилганликда айбланиб, 10 йилга Сибирга сургун этилган шоир томонидан ёзилганлиги билан алоҳида тарихий-далилий қиммат касб этади.

Таассуфки, рус босқини, бир хонлиқни емирган, қолган иккисини вассалга айлантириб, уларнинг сиёсий ва ҳарбий нуфузига жиддий ҳалал етказган Романовлар салтанати бошданоқ ўз тажовузини маданият-парварлик билан хаспўшлаш мафкурасига танда қўйган эди. Зотан, ҳамма осларда амалга оширилган босқинчилик юришлари доимо шу андоза асосида оқланган. Подшоҳлик Россиясининг истилочиликда тажрибаси етарли бўлган, Кавказни қонга ботирган мустамлакачиларнинг Ўрта Осиёни тобеъ этишдаги мафкураси ана шу синалган ғояга асосланган эди.

Қадим замонлардан маданият юксалган, илм-фан тараққий этган, қишлоқ хужалиги, сунъий суғориш иншоотлари ривож топган Ўзбекистон утмишини поймол этиш шу нуқтаи назардан рус босқинчиларига керак бўлган эди. Йўқса, хонликларда бу истиловий юришларга муносабат турлича бўлишига қарамай, мазлумликнинг уқубатларини энг кўп тортган, энг кўп қурбонлар берган Қўқонда, умуман, водийда, шунингдек, Бухоро, Қарши ва Хивада ҳам уламолар, шоирлар, мударрислар, фозиллар, зиёли кишилар очикдан-очик истилочи ғайри динларни қаттиқ қоралаган. Шубҳасиз, бу воқеалар адабий ҳаётда ўз изини қолдирмаслиги мумкин эмасди.

Рус мустамлакачилари ўлкада зўравонликка, талончиликка, миллий камситишга, умумий хўрлашга асосланган ҳокимиятини мустаҳкамлай боргани сари норозиликлар, озодлик, ор-номус учун бўлган интилишлар, курашлар ҳам кучая борган, албатта. Хусусан, Йигчи Эшоннинг подшоҳликни қулғулага солган миллий озодлик чиқиши истибдод ва зулмнинг кучга таянишини, шундагина, унинг хотиржам умр кўриши мумкинлигини далолат этди. Шу боисдан, ўзларини киборлар, маданиятли кишилар деб ўйловчи подшоҳлик Россиясининг Туркистон генерал-губернаторлиги Муҳаммад Али эшон ва унинг исёнини дорлар, қўрғошинлар, сургунлар билан жазолашдан қаноат ҳосил этмай, маънавий асосда барҳам беришга бутун эътиборини қаратади. Аввало, аҳли қаламга, матбуотга Йигчи Эшон шахсини ерга урувчи, исёнини лаънатловчи асарлар яратиш буюрилади. Оқибатда, Санкт-Петербургни даҳшатга солган исён ва унинг йўлбошчиси, миллий озодлик яловини кўтарган, истиқлол учун ҳаёт-момот жангига кирган Муҳаммад Алини масхара этувчи талай шеърлар, манзумалар дунёга келади.

Маҳаллий бошқарув вакилларининг, зобитларнинг зуғуми муттасил тарзда амалга оширила борганлигига қарамай, аввал бошданоқ халқнинг дарди-ҳасратини, қора кунларини ифода этган шоирлар бундай таъсирга тушмадилар. Аксинча, ўрнатилган қаттиқ назорат-цензурани чалғитиш, қандай қилиб бўлса-да, ёвуз босқинчиларнинг ифлос кирдикорини, мудҳиш жиноятларини эли халққа шеърый мезонда ошкор этиш йўлидан борадилар.

1911 йилда Тошкентда Фулом Ҳасан Орифжонов матбаасида «Саду як банди Мушфиқий» деган китоб

нашр этилади. XVI аср воқеалари билан бошланувчи асар мундарижасидан рус истилосига бўлган муносабатни акс эттирувчи шеърлар ҳам ўрин олган. Матбаачилар ҳам цензурани чалғитиб, ватанпарварлик йўлини тутганлар. Масалан, китобда Муҳаммад Амин Ҳўқандий ва Ҳофиз Рўзибой Машраб манзумалари берилдики, уларда истилочиларнинг мудҳиш қиёфаси талқин этилади. Жумладан:

Насоралар олиб бу шаҳарни шоҳи жаҳон бўлди,
Райийатларга зулми ҳаддин ошиб, кўп ямон бўлди.
Неча бебоку беҳуда бу юртларга калон бўлди,
Фасоду фитналарким қўзғолиб, охир замон бўлди.
Чиқолмай кўча-кўйга бир неча яхши мусулмонлар,
Замона фитнасининг қўрқибон бўлди паришонлар.
Ётолмай уйларида, бойдур деб отти чиққанлар,
Бировлар ҳовлисинда ётибон хонавайронлар,
Ҳамиша хавф бирлан ранглари чун заъфарон бўлди.

Бу шеърда Муҳаммад Амин Ҳўқандий Қўқоннинг олиниши, аҳолининг беаёв таланиши воқеаларини ҳаққоний акс эттиради. Руслар бойларнинг мол-мулкани, хорислик билан йиққан тиллоларини тортиб олади, уларга катта жарималар солади. Аён бўлишича, Абдулрахмонбойга ҳам 1500 сўм миқдоридан тавон тўлаш буюрилади. Бундай таровдан нафақат оддий фуқаролар, бойлар ҳам чорасиз қолган, хонавайрон бўлган, уй-жойидан айрилган эди. Юқорида келтирилган сатрларда айтилгани каби, жон ҳовучлаб, яшириниб юрган бойлар мустамлакачи-қароқчилар азми иродасини бажармай қўлга тушса, отиб ташланган.

Истилодан сўнг Қўқонда кечган бедодликларнинг чеки бўлмаган.

Шу асарга киритилган, «ҳикмат» деб номланган икки шеърда рус шумқадамларининг энг аянчли, энг таҳқирли қилимиши надомат билан таъриф этилади:

Дўстларим, охир замон бўлди, кўринг,
Бедин кофирлар оламга тўлди, кўринг.
Мўминларнинг ўғил-қизин қилди ҳалок,
Асир қилиб, фарзанд доғин солди, кўринг.

Бугина эмас. Рус истилочиларининг қонсираган лашкари халқнинг ор-номусини ҳам оёқ ости қила бошлайди, қизлар, жувонларга тажовуз юз беради:

Кун кўрмаган эссизгина моҳпоралар,
Юраклари қурқиб булди садпоралар.
Дардларига даво топмай бечоралар,
Мунглиғ булиб кофирларга қолди, кўринг.

Шарқона қадриятлар, исломий ахлоқ руҳида тарбияланган халқимиз учун бундан ортиқ ҳақорат бўлиши мумкин эмасди. Шу боисдан, қасоскорлик ҳаракатлари шакллана боради. «Ҳикмат»ларнинг номаълум муаллифи айтгани каби, «бу кофирларнинг барисини қириш» муддоаси қарор топаверади. Таассуфки, ҳарбий кучлар тенг эмас эди.

Курашчилар, шу жумладан, халқимизнинг зукко, солиҳ фарзандлари армонли фарёдларини, қонли кўз ёшларини яшира олмади. Иложсизлик сабабларини қидириш, бу янглиғ машъум ҳолга тушиб қолишни бадий идрок этиш намоён бўла бошлади.

Бухоро амирлигида тарихий вазият, рус истибдоди аждаҳосининг қонли халқуми унинг сарҳадларига яқинлаб келаётган йиллардаги ҳолат адабий ҳаёт саҳифаларида акс этмай қолмаган.

Кўқон хони Худоёр тақдирига бефарқ бўлмаган, уни икки-уч бор тахтга ўтқазган амир Музаффар рус босқини кўлами хавфини ҳали тўла даражада англаб етганми-йўқмиди, айтиш мушкул.

Отаси ўрнига Бухоро тахтига чиққан амир Абдул Аҳад подшоҳлик Россияси билан тотув яшаш аҳдига эришган бўлса-да, сиёсий жиҳатдан оёқ-қўли боғланиб қолганлигини англаган, албатта. Бу, унинг бадий мушоҳадаларида ҳам акс этади. Амир Абдул Аҳад, маълумки, Ожиз таҳаллуси билан шеърлар ёзган. Бу жиҳатдан унинг:

Дўстлар, айланг дуо бу дийдаи хунбор учун,
Айрилибман хонумонимдин, билинг, дилдор учун

сингари рамзийлик билан ифода этилган мисралари диққатни тортмай қолмайди.

Амирликда, шубҳасиз, ён беришдан норози бўлган, илм-маърифат, тараққиёт тарафдори бўлган кучлар бор эди. Айниқса, илғор зиёлилар Оврупонинг, шу жумладан, Россиянинг ҳарбий қудратини илм-фан, маданият юксалишида деб ҳисоблаганлар. Ҳақиқатда, XIX аср сўнгларида ҳарбий техника, ўқ отиш қурол-аслаҳаси Оврүпода Шарқдагидан бир неча баробар устун экан-

лигини таъкидлаш ҳожат эмас. Бунинг устига подшоҳлик Россиясининг уруш тажрибаси халқаро йўсинда меъёрига етган, шу аср давомида бир неча давлатлар билан жанглар қилган эди.

Зиёлилар миллатни ғафлатда қолган, жаҳолат ва қолоқлик тараққиётга ғов бўлган, деб ҳисоблар эдилар. Амир Абдул Аҳад саройида русларга тилмочлик қилган, Таржимон таҳаллуси билан ижод этган шоир, масалан:

Сен, эй миллат, уён, кўп ётма, тур уйқу канориндин,
Очиб кўз, бир йўла боқ, қолдиму дониш баҳориндин,
Хазон бўлмиш яшил япроғлар нодонни нориндин,
Хаёлга келтир ўтмиш асрлар атвори кориндин,
Нега чиқмассан, эй миллат, туриб ғафлатни ғориндин

сингари мисралар тизади.

«Нодонни нориндин» юрт боғларининг хазонга юз тутиши, табиийки, ҳаққоний ҳулоса эди. Таассуфки, Туркистон бирлигини қаламга олиш, иттифоқ бўлган ҳолда умумий ёвга қарши кураш ғоясини куйлаш хонларга ҳам, амирга ҳам мақбул тушмаган. Шу боисдан, босқинчиларга, уларнинг ёвуз тажовузига қарши руҳда бўлган шоирлар унутилди, уларнинг шеърлари қўлёзма ҳолида қолиб кетди. Фақатгина ватанпарвар ноширлар, матбаачилар XX аср бошларида уларнинг айримлари ижоди намуналарини қандай қилиб бўлмасин халққа етказиш пайида бўлдилар.

Босқинчилик, одатда, бўлинган, парокандалик туфайли заифлашган мамлакатга нисбатан амалга оширилади. Қадимдан яхлит бўлган, буюк туркий давлат даражасига кўтарилган Туркистоннинг 3 та митти давлатга айланиши миллатнинг фожиаси бўлибгина қолмай, асрлар давомида шаклланган, дунёвий шукуҳ касб этган маданиятнинг, илм-фаннинг таназзулига ҳам олиб келган эди. Ўзи чиққан тепани сув олмаслиги қайғусида бўлган хонлар темурийлар даври анъаналарини таъмом унутдилар, ташқи душман хавфи ҳақида ҳатто ҳаёл ҳам қилмадилар. Аксинча, бир-бирига душманлик кайфияти билан Овруподан, энг аввало, ҳарбий техника, мудофаа воситалари жиҳатидан орқада қолиб кетди.

Қашқа воҳасининг Қамаши қишлоғида етишган, катта обрў-эътиборга эга бўлган Ҳофиз Рўзибой Охунд Машраби Соний (XIX аср бошларида туғилиб XIX

асрнинг охирги йилларида вафот этган) рус истилочиларининг ўлкамизни босиб олиши ҳақида мушоҳада юритар экан, аччиқ ҳақиқатни қаламга олади:

Хаста дилман, аҳли маънилар фано бўлди, дариғ,
Ҳосили тахтим вафо жабру жафо бўлди, дариғ,
Гандалар бош бўлди, хўблар тахпо бўлди, дариғ,
Бода нўш ўлди неча бемаъни ва бебодалар,
Қўйдилар элни иззага неча бор занғар чиқиб,
Йил хусусан қишқа тортиб, жабҳага кофир чиқиб
Бул ажаб, ҳар ҳафта мўъминдан олур ҳинду хирож,
Дафновозу лўли ва қарсакчилар соҳиб ривож,
Они учун аввали келди урус, охирда соч
Тавба қилмай, халқ поймол, бало бўлди дариғ.

Англашиладики, ўлкада бошбошдоқликнинг авжига чиқиши, элга бош бўлганларнинг нодонлиги, айш-ишрат, ичкилик, охир-оқибатда, юртни кофирлар эгаллашига, руслар келишига сабаб бўлади.

Абдураҳмон Офтобачи фитнаси юз бермаганда, ўзаро мавқе талашиш, тахт олиш пойгаси бўлмаганда, аксинча, водийдаги кучлар жам бўлиб, ёвга қарши отланганда Қўқон хонлиги вассал тариқасида сақланиб қолиши мумкин эди. Амал талашиш, бир-бирини кўролмаслик, ибтилоий уруғчилик васвасалари хонликнинг мавқели кишилари иттифоқ бўлишига монеълик қилди. Бу даҳшатли кайфият ҳатто Ватан туйғусидан ҳам устун келди. Руслар ўзларининг таҳқирловчи, эзувчи, қул қилувчи ҳокимиятини Қўқон хонлиги бўйлаб ўрнатар экан, энг аввало, ана шундай, кечагина бир-бирини согган, хоинлик қилган, амал деса ор-номусдан ҳам воз кечишга тайёр кимсаларга таянади.

Қўқоннинг Шаҳрисабз маҳалласида яшаб ижод этган, Қиялисой кўчасида косиб оиласида туғилган Фофуржон қори мулло Аъзамжон ҳожи ўғли Камина (1922 йилда вафот этган) шуни назарда тутиб:

Эй оқсоқоллар калтаси, нафси колон гар оқсоқол,
Оламдаги бор оқсоқол сендан этар ор, оқсоқол,
Ҳокимга таъзим айлагай ногоҳ йўлиқса тўнқайиб,
Ерга бошин еткурмаса таъзими бекор, оқсоқол,
Манга гароднушдин хабар келди бугун жандарм ўтар,
Сув сеп дебон аҳли гузар бошида бақарор, оқсоқол,

деб ёзган эди.

«Ансаб ас-салотин» муаллифи, Қўқон хонлигида XIX аср сўнгларида кечган воқеаларнинг жонли шоҳиди мулло Мирзо Олим ибн Мирзо Раҳим Тошкандий русларнинг талончилик сиёсати ва уни амалга оширган маҳаллий малайлар ҳақида қойиниш билан гапирди.

Рус маъмурлари жамики мирзоларни тўплаб ерларни ўлчашни, ҳисобга олишни буюради. Муқимийнинг «Танобчилар» шеърисида ҳаққоний тасвир этилганидек, уларнинг айримлари бу ишда ҳам ғаразни, манфаатни ҳамма нарсадан устун қўяди.

Ачинарли жойи шундаки, мулло Мирзо Олим ўз китобида айтганидек, мустамлака ҳокимияти ҳар таноб ерга 70 тийин, яна қўшимчалари 35 тийин ҳисобланиб, жами 1 сўму 5 тийиндан солиқ белгилайди.

Иноқлар ва мингбошилар солиқчилари собиқ хонликнинг қишлоқларидаги бир йўла 4 йиллик солиқни тўлаганлар. Мирзо Олим босқинда хонавайрон бўлган, бор-будидан айрилган (русларга қарши кураш ҳаракатлари халқ зиммасига тушган эди) қишлоқлар аҳолисида 4 йиллик йиғиб олинган хароҷ солиғининг 90 фоизини мустамлакачиларнинг малайлари бўлмиш солиқ олувчилар ўзлаштириб кетганлигини келтириб ўтади.

«Ансаб ас-салотин»да руслар хизматига кирган, уларга ялоқхўр бўлган бундай малайларни халқ киноя билан «бўзча»лар деб атаганлиги тилга олинади.

Қанчалик оғир бўлмасин халқ зиёлиларида, ватанпарвар, миллатпарвар шоирларда, олимларда, ноширларда истиқболга ва истиқдолга бўлган ишонч туйғуси барқарор эди.

Ҳофиз Рўзибой Машраб:

Иллат айёмидан қилғил хазар, эй хуш мизож,
Тундбод фитналардин ўчмагай дилдан сирож,

дер экан, қалбда умид чироғи ўчмаганлигини тараннум этган эди.

ВАТАНПАРВАР ЛАШКАРБОШИ¹

Она Ватан ва халқимиз тарихида даҳшатли чет эл истилолари кўп бора такрорланган. Милоддан бурунги

¹ Тарих фанлари доктори, профессор Рустамбек Шамсутдинов билан ҳамкорликда ёзилган.

замонлардан эътиборан улуг аждодларимиз юрт ҳимоясига кўкракни қалқон қилган, Туркистон заминида душманни ҳайратга солган диловар баҳодирлар етишган. Спитамен, Маҳмуд Торобий, Амир Темур номлари асрлардан асрларга озодлик яловбардорлари сифатида утиб, абад яшаб келади. Халқ ҳар қандай замонда ҳам ўзининг мард, шижоатли, эрк учун курашган фарзандларини улуғлайди.

Яқин тарихимизда ўтган шундай ўлмас сиймолардан бири, подшоҳлик Россияси босқинчиларига қарши мардонавор курашда ҳалок бўлган лашкарбоши Алимқулдир.

Подшоҳлик Россияси XIX асрнинг иккинчи ярмида Ўрта Осиёга кўз тикиб, уни тахти тасарруфига кириштиш учун жанговар ҳаракатларни бошлаб юборади. Бу ёвуз ниятга узоқ тайёргарлик кўрган рус салтанати Кўқон хонлиги ҳудудларига режа асосида силжиб кела бошлайди. Подшоҳлик Россияси Туркистонни босиб олишни ихтиёр этганида бу қадим давлатнинг учга бўлиниб, заифлашиб қолганлигини кўзда тутган эди. Ҳақиқатда, рус подшоҳининг милтиқлар, замбараклар, ракета-мушаклар билан қуролланган қўшинлари биринкетин чегара қалъаларини босиб ола бошлаганида, ҳатто Тошкент, Жиззах ва Самарқанд қўлдан кетганда ҳам хонликлар кучни бир жойга тўплай олмади. Аксинча, қулай фурсат келди дегунча, бир-бирига панд бериш пайтида бўлди...

Рус босқинчиларига қарши бир неча йил давомида мунтазам курашган, жанг асбоб-аслаҳасини тайёрлаган, кўп сонли қавмлар бошини бириктириб, уларни душманга қарши курашга отлантирган, баъзан ғалаба муяссар бўлиб, кўпинча душманнинг ўқ отар қуроллариини дафъ этолмай, мағлубият аламини чеккан Алимқулнинг юрт олдидаги хизматлари улкандир.

Рус тажовузи ҳақида XIX аср охирлари ва XX аср бошларида бир неча тарихий, бадиий асарлар яратилган. Жумладан, Мирзо Олим Тошкандийнинг «Ансаб ас-салотин ва таворихи хавоқин», Муҳаммад Солиҳ Тошкандийнинг «Тарихи Жадидаи Тошканд», Исҳоқжон Жунайдулло Хожа Ибротнинг «Фарғона тарихи», Аваз Муҳаммад Аттор Хўқандийнинг «Тарихи жаҳоннамои», Абдулазим Сомийнинг «Манғит султонлари тарихи», «Тухфаи шоҳий», Мулло Муҳаммад Ниёз Хўқандийнинг «Тарихи Шоҳруҳий», Муҳаммад Фозилбекнинг «Мукаммали тарихи Фарғона», Баёнийнинг «Та-

рихи Хоразмшоҳий» каби асарларини келтириб ўтиш кифоядир.

Бу асарларнинг Рус ва Қўқон хонлиги урушларига доир саҳифаларида лашкарбоши (амири лашкар) Алимқул жанговар фаолиятига алоҳида ўрин ажратилади. Муаррихлар амири лашкарнинг ботирлигини, оғир ша-роитларда ҳарбий тўлғама усулларида фойдалана олиш қobiliятини, энг муҳими, ўзини ҳам, тобеларни ҳам аяб ўтирмай, маррани қўлдан бермасликка интилиши-ни кўтаринкилик билан таърифлайдилар. Шу билан бир қаторда, Алимқулнинг қаттиққўллиги қавмлар ора-сида жипслик бузилишига олиб келди, қабилидаги ишо-ратлар ҳам айтилмай қолмаган. Муаррихлар воқеалар-ни баён этар экан, ўз қарашларидан келиб чиқиб, бир ёқлама ёндошган ҳоллар ҳам бўлган, албатта. Ҳарбий даврнинг, урушнинг қонунлари қаттиқ бўлади. Жанг майдонида қабул қилинадиган қарор билан солномачи тавсифида тафовут бўлиши, табиий ҳол, албатта. Хусу-сан, айрим тарихий асарларда Бойзоқ ва икки-уч ҳар-бий амалдорнинг жазоланиши гўё нотўғри маслаҳат оқи-батада, Алимқулнинг ўжарлиги сабаб, содир бўлган деб талқин этилади. Бу, маълум даражада, амири лашкар-нинг ҳарбий салоҳиятига соя ташламай қолмайди.

Бир жиҳатни унутмаслик керак. Муаррихларнинг кў-пи рус босқинининг жонли шоҳиди, ҳатто иштирокчи-лари бўлган. Ёв ғолиб келиб, Ватан тупроғи топталган, қонлар доғи ювилмай, шаҳидлар азаси тугамай ёзилган бу асарларда мағлубият сабабларини излаш хоҳиши ба-ланд эди. Муҳаммад Солиҳ ва бўлак воқеанавислар Тош-кент учун бўлган жангда мусулмон лашкарининг қўли баланд келаётганлигини, минг таассуфки, амири лаш-кар Алимқулга тасодифий ўқ тегиши оқибатида мудо-фаа тақдири ўзгарганлигини ёзганлар. Шунинг ўзиёқ Алимқул шахсининг кўшин орасида қанчалик мавқе тут-ганлигини англашда кифоя.

Кейинги вақтда матбуотда амири лашкар Алимқул ҳақида салмоқли мақолалар ёритилди. Лашкарбоши-нинг довжураклиги, ҳужумни уюштира билиши, ши-жоати умумий талқин этилган мақолаларда унинг тар-жимаи ҳолига, шахсига, аркони давлатга келишига доир далиллар берилмайди. Ҳатто, Алимқул қаерда туғил-ган, ҳалок бўлганда неча ёшда эди, сингари саволларга ҳам жавоб топилмайди.

Мақолалар муаллифлари таниш бўлган тарихий ман-баларда ҳақиқатда бу хусусда маълумотлар йўқ. Алим-

қул Кўқон хонлиги аркони давлатида 1858 йилдан то ҳалокатига (1865) қадар жуда қисқа муддат, бор йўғи 7 йилга яқин ҳукм сурди. Андижон ҳокими Маллахонга оддий навкар бўлиб келган Алимқул ўзининг ақли ва билими, ёш бўлишига қарамай, сиёсатни теран англаши туфайли мавқе қозона бошлайди. Амири лашкарнинг бундан кейинги ҳаёти зикр этилган тарихларда мукаммал талқин этилган. Бироқ, унинг шахсий ҳаётига доир маълумотлар то ҳозирга қадар аниқ бўлмай келар эди.

Изланишлар Ўзбекистон Фанлар академияси Шарқшунослик институти жамғармасида амири лашкар Алимқул ҳаётига доир икки асар қўлёзмаси борлигини кўрсатди. 12136-рақам остида сақланаётган қўлёзманинг биринчи ва охиригى варағи тушиб кетган, шу сабабли, тавсифда «Тарихи Алимқули Амири лашкар» («Лашкарбоши Алимқул тарихи») деган шартли ном кейинчалик ёзиб қўйилган. Иккинчи асар қўлёзмаси 8816-рақами остида сақланади. Бу қўлёзманинг ҳам бошланиш қисми йўқ, кўпгина саҳифалар намлик туфайли шувалиб кетган. Шунга қарамай, дoston йўсунлиқ бу асарни Алимқул жангномаси, дейиш мумкин.

Биринчи қўлёзма — «Лашкарбоши Алимқул тарихи»нинг муаллифи айtilган варақлар тушиб кетганлиги сабабли номаълум бўлиб қолган. Бироқ, муаллиф 2-саҳифада ўзининг Алимқул амалга чиққан кундан то ўлимига қадар унинг «давлат асо мулозими», ёнида бўлгувчи «рикоби ҳумоюни» эканлигини шундай кўрсатади: «...Чунки жаноб жавҳар шамшир, шижоат қувват, бозуйи шаҳомат, яъни абулфатҳ мулло Алиқули¹ амири лашкар шаҳиди марҳум ибтидои тулуғи офтоби давлатларидин то ғуруби моҳжа умр ва иқболлариғача давлат асо мулозим, рикоби ҳумоюн эрдим».

Муаллифнинг Алимқул ҳақида китоб ёзиш нияти бўлган, бу ишда амири лашкарнинг ўғли Шермуҳаммад Мирзо мингбоши даъвати ҳам уни руҳлантирган. «Ул Зоти олий сифатнинг, — деб ёзади муаллиф, — айёми саболаридин то ҳангоми шаҳодатлариғача вақоеъ ва ахборотларин таҳрир силкиға чекиб, бир яхши китоб қилсам, муни узасиға ул шажара таййиба самаралари (яъни, ўғли — *муал.*) Мулло Шермуҳаммад

¹ Муаллиф шундай — «Алиқули» деб ёзади. Бироқ, бошқа тарихий манбаларда, ҳалқ хотирасида Амири лашкарнинг исми-шарифи Алимқул тарзида машҳур. Шу мулоҳазадан келиб чиқиб, «Алимқул» шакли маъқул қўрилди.

Мирзо мингбоши ҳам илтимос қилдиларки... бир ёд-нома китоб қилиб берсангиз... деб».

Асар муаллифи, китобни анча кейин, ҳижрий 1320 йилда (милодий ҳисоб билан 1902 йилда) тартибга келтиради. Бу вақтда у анча қартайиб, ёши ўтган эди. Муаллифнинг ҳолатини кексалик билан боғлиқ хасталиклар ҳақидаги гапидан англаса бўлади. Шунингдек, асарда Алимқулнинг ўғли Шермуҳаммад Андижон мингбошиси тарзида тилга олинади. Шермуҳаммад анча муддат, ҳатто 1916 йилги қўзғолон даврида ҳам мингбоши бўлиб тургани маълум. Шу тариқа, асар Алимқул ҳалокатидан 37 йил кейин ёзилган.

Энди, қўлёзма тарихнинг муаллифи кимлигини аниқлаш имкони борми, деган савол кўндаланг бўлади. Матнда муаллифнинг Алимқул фаолияти билан боғлиқ воқеаларда иштироки кўп бора тилга олинади. Масалан, Маллахон қатлидан сўнг, унинг ёш ўғли Султон Саидхон Намангандан олиб келтирилиб, тахтга чиқарилади. Муаллиф шу воқеани ёзар экан, «аммо юртдорлиғ ишини, чунончи, дахл ва сарф ва изл ва касб ва қатл ва зарб ва тамоман маҳомат мулки ва моли тасарруфини... ва фузало ва акобир сидқидил бирга қўл қўйуб, муҳр босиб мустаҳкам қилдилар... Амири лашкар ўшал куни хазинаи олийға кириб бир катта тай тилло кимхоб тўн каминаға (муаллифға — *муалл.*) кийдириб марҳамат қилдиларким, Фарғонани харожин ва танобона ва закот пуллари ва аскариянинг қишлоқ ва ғаллоти ва қишлоқлар ижорати ва саркор ва амлокдорлар таҳқиқ ва ҳисоби ва аскария яроғ ва аслаҳа дафтари сизга тааллуқдур, булардан яхши хабардор бўлинг... деб амр қилдилар» дейди. Кўринадики, муаллиф Алимқул ҳукуматида молия ишлари бўйича масъул лавозимни эгаллаган.

Муаллиф Туркия султониға элчи юбориш ишлариға ҳам бош-қош бўлади, бу юмуш билан Кошғарға бориб келади. Шу орада Туркистонни руслар эгаллаб олади. Алимқул Чимкент ҳимоясига отланади. Муаллиф шу воқеаларни битар экан, «Амири лашкар марҳум мобада Арасни Туркистон тарафи Русияға тобеъ бўлса деб мулоҳаза айлабму... Чимкандга яқин бир майдонға қўнуб, ўдойчилар йўқ учун ясовул дастасин икки бўлуб, ярмини каминаға (яъни, муаллифға — *муалл.*) ва ярмини Аҳрорхон тўра шиғовулға тофшуриб, ҳар иковлон Русия тарафиға қаровулликға машғул эрдик, ҳосил, бир куни саломға йиғналгон вақти-

да... каминаға (муаллифга) кимхоб тўнни кийгузуб, тош ўтқоз(ил)гон тилло асони, «Сиз шиғовул», деб қўлумға тобшурди ва Мирзо Аҳмад қўшбеги тўнни Аҳрорхон тўраға кийгузуб яна бир тилло асони «Сиз ўдойчи» деб они қўлиға тофшурди. Ҳосил, Аҳрорхон тўра бағоят ғамгин ва маҳзун бўлуб ва хижолат... ўзини сабрга солди», деб ёзади.

Англашиладики, қўлёзма муаллифи Чимкентда шиғовуллик мансабига кўтарилган. Воқеларнинг кейинги ривожига асар ижодкори Алимқул лашкарбошининг энг яқин, энг ишончли кишисига айлана боргани маълум бўла боради. Биз ортиқ тафсилотга йўл қўймаслик мақсадида унинг Тошкентга руслар босиб келиши олдидан аҳволни билиб келиш учун юборилганлигини айтиш билан чекланамиз. Дарвоқе, хабарчилар Тошкент аҳлининг кайфияти бузуқ, олдини олиш керак, мазмунида гап қиладилар. Алимқул ўзининг энг ишончли амалдори, биз фикр юритаётган қўлёзма муаллифини шу масалага аниқлик киритиш, фикри бузилиб, русларга қарши курашдан чекилмоқчи бўлган бекларни инсофга чақириш учун қўшиндан олдинроқ юборади. Бу ҳақда муаллиф муфассал ҳикоя қилгандир.

Алимқул юборган киши ҳақида бошқа бир муаррих Мулло Олим Маҳмудхожи шундай хабар беради: «Тошкентдан тахминан ўн икки чақиримлик Олчоқ мавзеига яқинлашганда... Мулло Алимқул Юнусжон шиғовулни юбориб айтибдурларким, «Бу қандай аҳвол, хусумат ва адоватни вақти эмас, уруш тамом бўлгандан кейин ҳар нима кўнгилларингизда бўлса, муддоан табъ жойига еткузарман. Ҳаммамиз иттифоқлашиб обрў олайлук, бўлмаса мулку мамлакат, давлат қўлдан кетадур».

Бинобарин, «Тарихи Алимқули амири лашкар» қўлёзмасининг муаллифи худди Юнусжон шиғовул бўлиб чиқади. Муҳаммад Солиҳ Тошкандий ҳам бу киши ҳақида гапириб, уни «Мулло Юнусжон мунший» деб атайдди. Аҳдномаларни битганлигини муаллифимизнинг ўзи ҳам, бошқа муаррихлар ҳам айтишган. Демак, Мулло Юнусжон шиғовул, Мулло Юнусжон мунший нисбаларига эга бўлган бу шахс Алимқул ҳукуматида катта ўрин тутган.

Муҳими, Мулло Юнусжон Мунший Алимқул тарихида бошқа муаррихлар яхши билмаган, эшитиш орқали юзакироқ ёндошган воқеаларни бевосита шо-

Поён ва Олим Раншановлар қадимий қулёзмаларни кўздан кечиришмоқда.

ҳид, иштирокчи сифатида теран ва аслига мувофиқ ифода этади. Буни Бойзоқ ва унинг ҳамроҳлари жазоланиши ҳақидаги саҳифалар мисолида яққол кўриш мумкин.

«Бир куни Ўрусия аскари, — деб ёзади муаллиф, — тамоман тўб ва тўбхона бирлан Чимкандға яқин бир тефаға жамъ бўлуб уруш бошладилар ва бу тарафдан жомодор ноиб ани муқобаласиға тўбхоналарни ростлаб ва ул тефа атрофиға қароқундоғ мерганларни жойла-ниб, агарчи Руссия тўби мусулмонларни безобита қил-ди, аммо мусулмонлар... ҳам Русияни ҳўб бесарамжон қилиб, Русия аскари мазкур тефадан сурулуб, пастға тушуб Арас тарафиға юруб ва мусулмон аскари аларни орқасидан тушуб, икки аскар бир-бирларидан ажра-либ, ул кеча ётиб эртаси билан хабардор бўлсак, Ўру-сия тамоман Арасдан ўтуб кетиб, бинобарин, Бадав-латни (Яъқуббекни) бирмунча аскари бирлан Ўрус ор-қасидан буюриб (Алимқули — *муалл.*) ва Нормухаммад фарвоначи ва Ниёз Али додхоҳ ва Темур понсад ва Мухаммад Юсуф понсадларни Авлиёотаға буюрдилар-ким, Манкит тўғри йўли бирлан тезроқ Авлиёотаға ки-рингларким, Авлиёотадан келган ўруслар яна Авлиёо-таға бориб киролмасунлар. Аммо, Бадавлат Русияки

батаажжил кетган эркон деб етолмай ёниб келди ва аммо Нормухаммад фарвоначилар Туркистон ва Кулондан ўтуб Тез суйиға бормай, Ўрусия Авлиёотаға кириб қолибдур деб ёлгон айтиб ёниб келдилар, ваҳоланки, Авлиёота Русияси сув ва озиқ ваҳҳидин танглик ва азоб тортиб Нормухаммад фарвоначилар Чимкандға келгандан сўнгра бирлаб-иккилаб авлиёотаға етуштилар.

Бул сабабли Амири лашкар марҳум буларнинг беғайратлик ва бежуръатлик қилгон ваҳҳидан ғазабнок бўлуб Бойзоқ додхоқ қирғиз-қозоқ ва мулло Зариф понсад ва Темур понсад ва Мухаммад Юсуф понсадларни Чимканддан ташқари чиқариб, мазкур Бойзоқни тўб оғзига боғлаб оттуруб ва боқиларин сарбоз милтиғи бирла уруб ўлдуруб... доҳили Хўқанд бўлдилар».

Бу сўзларга изоҳ ортиқча. Туркистон ва Чимкент тақдири, аниқроғи, хонликнинг асосий чегара қалъалари тақдири ҳал бўлаётган бир вақтда жанговар топшириқни адо этмагани, алдов йўли билан хиёнат йўлига кириб Арас, Авлиёота каби истеҳкомларни бой беришда айбдор бўлган каслар ҳарбий давр шароитига кўра, шафқатсиз жазога мустаҳқиқ этилган.

Алимқул тарихида лашкарбонши таржимаи ҳолига оид қизиқарли маълумотлар берилади. У қирғиз-қипчоқ насабидан бўлиб, отаси Ҳасанбий, онаси эса Шаҳрбону биби эди. Ҳасанбий Хўқанд уездигаги Нуйғут бўлисининг Бужунбитган мавзесида яшаган, Ҳасанбойнинг Алимқулдан ташқари қиз фарзанди ҳам бўлган. Алимқул икки ёшга етганда отаси вафот этади. Тоғаси мулло Дўст Охунд уни 6—7 ёшигача Бужунбитганда ўқитиб саводини чиқаради. Шундан сўнг оила Қўрғонтепа бўлисига кўчади, кейин Андижонда ўрнашиб Оқмасжид мадрасасида 2 йил таҳсил олади. Алимқул Хўқандда Маҳдум Ҳожи домумло Аёз маҳдум ўғли қўлида ўқишни давом эттиради. У ўн саккиз ёшга тўлганда опасининг эри Тоғайқул додхоқ сипоҳгарчилик ишига ўртади. Шундан кўп ўтмай бир вақтлар отаси бий бўлган Қўрғонтепа бўлисида бийлик қилади. Адл ва одаби билан тезда шуҳрат тутати. Бирмунча муддатдан кейин, чамаси, бийлик фаолиятида тўсиқлар ортгач, Андижон ҳокими бўлуб турган Худоёрхоннинг акаси Маллабекка навкар бўлиб хизматга киради. Яхши хизматлари туфайли бу жойда ҳам эътибори ортиб боради. Қачонки, Маллахон 1858 йилда Қўқон тахтини эгаллаганда Алимқулнинг хизмати катта бўлади.

Алимкулнинг чекига русларга қарши курашиш тушган эди. Маллахонга қилинган суиқасддан сўнг тахтга унинг 11 ёшли норасида ўғли Султон Саидхон чиқарилади. Ҳукумат иши — пул зарб қилишдан тортиб мансабу амал, молия бошқарувчи ҳаммаси Алимкул қўлида бўлади. Азбаройи Алимкулнинг сиёсати туфайли тарқоқ қавмлар ўртасида жипслик вужудга келади, шу сабабли русларга қарши курашда, масалан, Иқон жангида Қўқон лашкари ғолиб келади.

Алимкул хонликда бошқарув тизимини тартибга келтириш, қўшинни қуrolлантириш ва рағбатлантириш ишига қаттиқ бел боғлайди. Афсуски, қисқа фурсатда тутдай тўкилган (бирорта яроқли от топилмаганлигини муаллиф эслатиб ўтади) давлат ва лашкарни бутлаб бўлмас эди. Алимкул бу йўлда ҳатто ўз жамғармасини ҳам аяб ўтирмайди, қўшинга бўлиб беради, улар руҳини кўтаради.

Алимкул Тошкент мудофаасини ташкил этишда алоҳида жонбозлик кўрсатади. Боши қовушмай турган беклар унинг илиқ муомаласи, ён беришлари сабаб, яқдил бўлиб жангга киради. Ғалаба муқаррар бўлиб турганда ёвнинг олатасир ўқи унга тегиб, сафдан чиқаради. Сўнгги нафасига қалар душманга қарши курашга чақирган Алимкул, муаллиф ёзишича, ҳалок бўлганида 33—34 ёшларда эди. Бинобарин, шавкатли лашкарбоши 1831 йилда туғилган экан.

«Лашкарбоши Алимкул тарихи»даги муҳим нуқталардан бири амири лашкарнинг буюк давлат арбобларига хос, беқиёс ватанпарвар сифатида иш тутиши ва фикр юритишида кўринади. Муаллиф лашкарбошининг яқин кишиси сифатида руслар билан сулҳни, ярашувни ўртага солади. Рус қўмондонлиги ҳам забт этилган ерларни олиб қолиш эвазига сулҳга рози эканлигини билдиради. Узоқни, туркий миллат бирлигини ўйлаган Алимкул бунга кўнмайди, бу халқимиз томонидан бизга, авлодларимизга бир умр тавқи лаънат айтиладиган иш бўлади. Булар ўз осойишини кўзлаб Туркистон, Чимкандни кофирларга қолдирди, деб таъна қилади, дейди.

Мулло Холбек ибн Мусо Андижонийнинг «Алимкул жангномаси» достони мазмун-моҳият жиҳатидан юқоридан зикр этилган тарихий асарнинг мантикий давоми, дегулик. Мулло Холбек Қўқонда юз берган жангу жадаллар иштирокчиси бўлган. У 1872 йилда Маъмурбек ғалаёнига қўшилганликда айбланиб 10 йилга Сибирга бадарға этилади.

Достон бадарға йилларида ёзилган дейишга маълум ишоратлар бор:

Асирман Русия куффор элинда
Овоҳта, уй мискини, саллот қўлинда.
Бу ташвишлар илон йилнинг қишинда,
Сана минг икки юз тўқсон бешинда¹
Бадарға айлади ислом еримдин,
Бўлиб ҳоким бизга Русия бедин.
Ман тафсил ёзибон қилдим аён,
Мақсадим бул, англаса хиради калон.
Билдирай деб жўстужў қилдим мудом,
Русия юртида ўн йил субҳи шом.
Қўйғон эрди маҳкум этиб бул шоҳи рус,
Муддати ўн йил тамом бекаму кўст.
Истиқомат ўн йил тамом бекаму кўст.
Истиқомат айладим ғурбат билан.
Қўшулуб Маъмурга бул игво қилан
Деб бардарға айлади, булдур сабаб,
Ғурбат ичра бўлди қанча дафтар кўб...

Мулло Юнусжон Мунший ва мулло Холбек ибн Мусо Андижонийлар ёзиб қолдирган бири тарихий, иккинчиси бадий асарлар халқимиз тарихининг кам ёритилган муҳим даврини ўрганишда муҳим бирламчи манбалар сифатида жуда катта қимматли аҳамият касб этади.

ХАЁЛИЙ ДЕВОНИ²

XIX асрнинг иккинчи ярми ўзбек мумтоз адабиёти хазинаси яна бир салоҳиятли шоир ва унинг салмоқли шеърлар девони билан бойийдиган бўлди. Қарши Давлат университетининг доценти, таниқли тилшунос олима Таслия Ядиханова кўп йиллардан бўён авайлаб сақлаб келаётган мазкур қўлёзма девонни яқинда бизга тақдим этди. Девоннинг илк саҳифаларидаги ғазалларни ўқиб, шоир таҳаллусини истифода этарканмиз, ҳанузга қадар нотаниш бўлган, аммо катта бир ижодкор билан дуч келиб турганимизга амин бўлдик.

¹ 1872 йил.

² Олим Раҳшанов билан ҳамкорликда ёзилган.

Кўлёзма девон катта ҳажмли бўлиб, 518 саҳифани ташкил этади. Унинг жилди ва дебоча қисми, энг сўнгги варақлари йўқ, йиртилиб кетган. Асар матни оддий Самарқанд қоғозига, қора сиёҳда, тиниқ настиълиқ ҳа-тида битилган. Варақлар рақамланмаган бўлса-да, де-воннинг ҳажми ҳозирги ҳолатидан анча катта бўлган-лигини тасаввур қилиш қийин эмас. Чунки, охирда берилган Лайли ва Мажнун ҳақидаги дostonнинг ан-чагина қисми тушиб кетган. Ҳазалларнинг алифбо тар-тибида жойлаштирилмаганлиги боис унинг олд қисми-дан қанча шеър етиб келмаганлигини айтиш мушкул. Шунга қарамай, кўлимиздаги мазкур девонда 130 дан ошиқ ғазал ва мухаммас, форсий манзумалар (улар-нинг сони ҳам 50 дан ошиқ), «Лайли ва Мажнун» дostonи мавжуд. Шу далилнинг ўзиёқ кўлёзма девон соҳибининг кўп йиллик меҳнати маҳсули эканлигини кўрсатишга кифоядир.

Авлодлар силсиласи мангу давом этади.

Девоннинг дастлабки ғазали «Мани бу дарди ди-лимга даво эрур боис, Кимга бўлса ҳавас, муддао эрур боис» матласи билан бошланади. «Лайли ва Мажнун» дostonининг сўнгги мисралари эса «Лайли хабарин ман-га дегил сан, Ул қайда эрур ки, англайин ман» билан ниҳоясига этади.

Ҳозирга қадар исми-шарифи ва адабий мероси номаълум қолиб келган бу шоир ўз ғазалларида **Хаёлий** таҳаллусини қўллаган. Девоннинг бошланиш қисми сақланмаганлиги сабабли, муаллиф ҳақида маълумотлар олиш қийин бўлди. Шоир яшаган давр ва жой ҳақида аниқ тасаввур берадиган омиллар, бахтимизга, мавжуд эканлигини алоҳида таъкидлаймиз. Булар девонда келтирилган бир туркум ғазаллар, мухаммаслар бўлиб, уларда таърих ва жой номлари тилга олинади. Масалан, 17-бетдаги ғазал охирида шеърнинг 24 муҳаррам 1284 хижрийда ёзилганлиги қайд этилган. Бу милодий ҳисобда 1867 йил бўлади.

Девоннинг 107-бетда **«Тарихи ҳазрат Шаҳзодаи олиймақом»** шеъри берилган бўлиб, унда Қарши шаҳрига амир Музаффарнинг тўнғич ўғли — Катта тўра Абдулмаликнинг келиши талқин этилади:

Чи хуш йил бўлди бул йил, Қарши узра комрон келмиш,
Сайид Ҳазрат Музаффар ўғли — шахбози жаҳон келмиш.

Абдулмалик тўра, Абдулазим Сомийнинг «Манғит султонлари тарихи» асаридан яхши маълумки, отаси амир Музаффар Жиззах ва Самарқандда рус босқинчиларидан мағлуб бўлиб, Бухоро сари чекина бораётган кезларда, Оқ подшоҳга қарши курашиш учун куч тўплаш мақсадида Қарши шаҳрига келиб турган. Шоир Хаёлий Шаҳзоданинг Қаршига келиш йилини қуйдаги таърихда шундай кўрсатади:

Хаёлий омилиг бирлан деди таърихи Шаҳзодин —
Минг икки юзу саксон учга тожи хисравон келмиш.

1283 хижрий йилни милодийга айлантирсак, 1866 йил ҳосил бўлади. Демак, Абдулмалик тўра худди шу йили шоир Хаёлий шаҳри Қаршига қадам ранжида қилган. Мана шу далилларга кўра, шоир Хаёлий XIX асрнинг иккинчи ярмида Қарши шаҳрида яшаб ижод этган, деган хулосага келиш мумкин бўлади.

XIX асрнинг иккинчи ярмида Қашқа воҳасида кўпгина олимлар, шоир ва адиблар фаолият кўрсатган. Масалан, Муҳаммад Амин Насафий, Домулло Олибек Насафий, Иброҳим ал-Кеший, Комил Насафий, Муҳаммад Муртазо ал-Кеший сингари олимлар яратган асарлар яхши маълум. Бироқ, афсуски, бу даврда яшаб ижод қилган Ҳофиз Рўзибой Охунд Машраби

Соний, Озор Насафий, Насим Насафийлар қатори, фикр юритаётганимиз, девони эндигина топилиб, ўқувчиларга илк шарҳи тақдим этилаётган Хаёлий ҳам номаълум қолиб келди.

Шоир Хаёлий девонини мутолаа қилароқ, унинг билим қамрави, дунёқараши кенглигига амин бўламиз. Шоир, афтидан, Бухорода таҳсил олган, форсий тилини ҳам жуда яхши билган. Қўлёзмадаги аксар шеърларда Қарши шеваси ва қипчоқ лаҳжаси кўзга яққол ташланиб туради. Ҳазалларнинг мавзу доираси катта: ишқий муҳаббат, панд-насиҳат, ижтимоий-сиёсий, фалсафий, тасаввуфий йўналишларни бу ўринда зикр этиш kifоя. Шоирнинг кўпгина ҳазалларида унинг ҳаётдаги мавқеини ифода этадиган сатрлар ҳам кўзга ташланиб қолади. Тасаввур қилиш мумкин, шоир авваллари Бухорода, кейинчалик эса, Қаршида диний лавозимлардан бирини эгаллаган бўлган. Девон тузилаётган пайтда (у бир неча йил давомида тартибга келтирилган, хаттот ҳам шоирнинг ўзи, дейиш мумкин) шоир анча кексайиб, охират ҳақидаги ҳаёлларга эрк берган.

Хаёлийнинг ҳаёти осуда кечмаганлигини ҳасби ҳол тариқидаги ҳазалари мисолида кўриш мумкин бўлади. Жумладан, шоир бир ҳазалида:

Тушди ҳар кун, ҳар замон, ҳар лаҳза савдолар манга,
Ҳажр ўти, кулфат юки, ғам тоғи — хоралар манга,

деб ёзади. Айни вақтда, Хаёлий шеъриятининг катта бир қисми ишқ, вафо, садоқат сингари олижаноб инсоний туйғулар васфига бағишланганлигини ҳам эътироф этиш ўринли бўлади. Шоирнинг бу мавзудаги ҳазаллари ширин ва раванлиги, шўхчан ва ўйноқчилиги, қочирим ва киноялари билан ажралиб туради. Мана бу сатрларга назар солайлик:

Жамолинг кўрсатур бўлсанг, ул гул юздин ниқобинг ол,
Муҳаббат риштасига тиг уран гулгун танобинг ол.
Юрагим қайнаюр ҳар соати гирдоби дарёдек,
Юзумга парда солгон сарсари рангин хубобинг ол.

Девоннинг 19-а бетида «Салломно» радифли ҳазал келади. Биз аҳёнда радиодан худди шу радифдаги қўшиқни эшитиб, ҳузур топган ҳоллар бўлган. Хаёлий қаламига мансуб «Салломно» ҳазали ҳам бадиий бақувватлиги билан юракдан жой олмай қолмайди:

Оё, махваш сани ул тайри турконинга салломно,
Юзинг устидаги ул донаи холинга салломно.
Очилса офтоби талъатинг Шарқ маконидин,
Ёрутуб ер юзини туржи арконинга салломно.

Шоир Хаёлий девонидаги шеърларнинг мавзу ранг-ба-ранглиги ва бадиий хусусиятлари ҳақида вақти-соати билан муфассал гапирилар. Бизнинг ҳозирчалик муддаомиз тарихий жиҳатдан ўта муҳим бўлган бир туркум шеърлар таҳлили билан боғлиқдир. Бу XIX асрнинг иккинчи ярмидаги воқеликнинг бадиий талқини масаласидир. Ҳозирга қадар, русларнинг Ўрта Осиёни босиб олиши акс этган тарихий-бадиий асарлар, аввола, кам, борлари ҳам деярли ўрганилмаган. Кўпгина тарихий асарлар эса, анча кейин, XIX аср охирларида, XX аср бошларида, яъни истилодан сўнг яратилган. Шу жиҳатдан шоир Хаёлий девонидаги амир Музаффарнинг русларга қарши кураши акс этган ғазаллар, русларнинг босиб келиши тасвирланган мухаммаслар, Абдулмалик тўра тарихига бағишланган асарлар 1866—1867 йилларда, ҳатто, ундан-да бир-икки йил олдинроқ ёзилганлиги билан алоҳида қиммат касб этади. Рус истилоси ҳақида, фикримизча, маҳаллий муаллифлардан ҳеч бири шоир Хаёлийдан олдин қалам тебратмаган. Унинг замондоши Ҳофиз Рўзибой Охунд ҳам русларнинг келиши сабабларига бағишланган асарини нисбатан кейинроқ ижод қилган.

Руслар Туркистонни, Иқонни, Чимкентни ишғол этиб, Тошкентга ҳужум бошлайдилар. Амир Музаффар, Худоёрхон уларга қарши курашда иттифоқ бўла олмайдилар. Оқибатда, Оқ подшоҳнинг қаттол қўшини Жиззах ва Самарқанд сарига шитоб билан кела бошлайди. Амир Жиззахда мағлубият аламини тортади. Бу воқеа-ҳодисалар амирликни ларзага келтирмай қолмайди, албатта. Шоир Хаёлийнинг тубандаги сатрларидан ўша даврдаги манзара очиқ-ойдин намоён бўлади:

На илож айлай, бу кун кофир инди ислом устина,
Ал-ғараз, келмиш бу кун мазлуми ноком устина.
Демангизлар, не қилурмиз бўлмаса анжومي кор,
Ушбу ҳолатдур шоҳи одил саранжом устина.
Дўстлар, айб этмангиз, кофир аҳли ғолиб ўлди деб,
Иншооллоҳ, нусрати Ҳақ бўлғай ислом устина.

Амир Музаффар қўшини билан рус армиясининг куролланиш даражаси бир эмасди. Шоир уруш анжо-

мининг йўқлигини алам билан эътироф этаётир. Ной-
лож қолган шоир бир ғазалида:

Худовандо, урусларга қирон узра қирон келсун,
Бошина мисли ёмгурдек бўлои осмон келсун,

деб фарёд қилиш даражасига боради. У, кофир —
русларнинг мақсади қатл эканлигини, шу боисдан бир
жон-бир тан бўлиб жанг қилиш лозимлигини айта-
ди:

Келибдур аҳли кофир суйи ислом қасди қатл айлаб,
Умид шулдир алар бирлан ажойиб кор-зорим бор
Агарчанди, яроғу хийлаи тадбиримиз йўқтур,
Вале, ўзбек эрурмиз, кўнглума минг турли орим бор.

Шоир дастлабки пайтлар амир Музаффарга катта
умид боғлаган кўринади. Лекин, кетма-кет мағлубият-
лар, айниқса, Катта Кўргон фатҳидан сўнг юз берган
сулҳ воқеаси шоир ниятларини чиппакка чиқаради.
Амир Музаффар катта товон эвазига тожу тахтини сақ-
лаб, юртининг эса Оқ подшоҳга вассал бўлиб қолиши-
га сабаб бўлади. Шу боисдан ҳам ватанпарварлар унинг
ўғли Абдулмалик атрофида жамъ бўладилар. Китоб ва
Шаҳрисабз беклари Жўрабек, Бобобеклар Катта тўра-
ни қўллаб-қувватлайдилар. Шоир Хаёлий бутун вужу-
ди билан жонажон юртининг озодлигини сақлаш пайида
бўлганлигини Абдулмаликка боғлаган умиди мисолида
кўради:

Умидим бор, шояд муфсиду кофир йўқолгай деб,
Турамни жабҳасига икки давлат томон келмиш.
Муборак макдами Қаршига етти, бўлди жаннатдек,
Худо лутф айлади бизларга гўё Хумо келди.
Худоё, кофир элати поймоли Тўражон қилгил,
Сабаб недур, бу Дизах мулкига ул баднамо келмиш.

Ватанпарвар шоир мавлоно Хаёлий девони Ўзбе-
кистоннинг янги тарихига мутлақо янги саҳифалар қў-
шади, деб ишонамиз.

ҲАҚИҚАТ НУКТАДОНИ

(Ҳофиз Рӯзибой Машраб ижоди ҳақида қайдлар)

Қашқа воҳасида XVIII—XIX асрларда маданий ва маънавий ҳаётимизда ўзига хос ўрин тутувчи жўпгина олимлар, шоирлар, фозил кишилар етишиб чиққан. Бу ўринда «Мазҳар ал-аҳвол» асарининг муаллифи Муҳаммад Амин бин мулло Нурмаҳаммад Насафий, «Тухфат ал-хоний» муаллифи Домулло Олимбек Насафий, «Муъжаз ал-қонун»ни яратган Алоуддин Али ал-Қарший, «Расоил ал-вусул» тузувчиси Аброҳим бин Ҳаким ал-Кеший, «Девони Озар» соҳиби Мулло Абдулҳолиқ Озар Насафий, «Девони Насим» ижодкори Хожа Амир Насим Насафий, «Шарҳ ал-хомот» билан танилган Комил бин Камол Насафий, «Зиё ул-қулуб» рисоласи мусаннифи Муҳаммад Муртазо ал-Муҳсин ал-Кешийлар номини алоҳида ифтихор билан тилга олиш лозим бўлади. Айниқса, мумтоз адабиётимиз ва тасаввуф тарихида Ҳофиз Рӯзибой Охунд ибн Олина Муҳаммад Машраби Соний мақоми алоҳида эканлигини таъкидлаш жойиз бўлади.

Машраб таҳаллуси билан ижод қилган шоирлар кўп эмас. Туркистонда наманганлик Бобораҳим Машраб, Қашқа воҳасида эса Мулло Рӯзибой шу адабий нисбада маълум ва машҳурлик касб этган. Хуросонда ҳам икки Машраб ўтганлиги зикр этилади. Бизнинг юртдошимиз Мулло Рӯзибой Охунднинг шуҳрати замондошлари томонидан «Машраби Соний» — иккинчи Машраб деб ардоқ этилишида ҳам ўз ифодасини топади.

Ҳофиз Рӯзибой Охунд XIX аср бошларида, тахминан 1804—1805 йиллар оралиғида ҳозирги Касби туманидаги Қамаш қишлоғида таваллуд топади. Унинг авлоди, шажараси асли келиб чиқиши Насафдан бўлган, кейинчалик Ургутда мақомат топган Нодир Муҳаммад валийга бориб тақалади. Биз бундан бир неча йил аввал, аниқроғи, 1992 йилнинг 15 феввалида «Қашқадарё ҳақиқати» ва 1993 йилнинг 11 августиди «Халқ сўзи» газеталарида Ҳофиз Рӯзибой Охунд Машраби Соний ҳақида дастлабки тадқиқотимиз натижаларини эълон қилишга муяссар бўлган эдик. Ўша вақтда, эътироф этиш керакки, шоиримизнинг туғилган жойи бобида тайинли фикрга келолмагандик. Изланишлар бу хусусдаги очиқ жойларни тўлдиришга хизмат қилувчи далилларни юзага чиқараётир, десак муболаға бўлмас.

Республика телевидениясининг Ўзбекистон янги тарихига бағишланган кўрсатувларидан бирида Ҳофиз Рўзибой Машрабнинг исми-шарифи зикр этилган эди. Бу воқеа 1977 йил март ойи бошларида бўлганди. Орадан кўп ўтмай Қамаш қишлоғидан шоирнинг авлодлари ташриф буюришиб, унинг ҳақида бизни лол қолдирган маълумотларни пешкаш қилдилар. Шу вақтга қадар адабиётшунослигимиз тарихида Ҳофиз Рўзибой Охунднинг ватани Қашқадарё эканлиги эътироф этиб келинган бўлса-да, у туғилган жой аниқ эмас эди. Қамаш қишлоғида Домулло Рўзибой Охунднинг бутун бошли авлоди яшар экан. Ҳатто, унинг фарзандларидан бири қарийб юз ёшга кириб, 1965 йилда оламдан ўтган экан. Қишлоқ аҳли бу улуғ зотни ҳамон жуда яхши эслайди, унинг хокини мудом тавоф қилиб, ҳурмати асло қанда қилмайди. Шоирнинг ўзи ҳам узок умр кўрган, айтишларича, у 97 йил яшаб, асримизнинг бошида вафот этган. Мухаммасларидан бирида:

Ёши туқсон бирга кирган банди радди фалак,
Мори каждумваш бирла бир бўлгон, дилига райби шак,
Зоҳири одамсифат, иймонига йўқтур намак,
Соч-соқолин оқартургон эшакни ёлидак,
Нақдин шайтонга берган нобийнога раҳм қил, —

дейлади. Бу мисралар шоирнинг хижрий 1315 йилда, милодий 1897 йилда тузилган девонидан олинди. Агар бу манзуманинг девон тартиб топиши ва кўчирилишидан бир-икки йил олдин ёзилганлигини инобатга оладиган бўлсак, Ҳофиз Рўзибой Охунд 1804—1805 йиллар оралиғида дунёга келган бўлиб чиқади.

Қамаш қишлоғида шоирнинг катта хонадони хил-хонаси мажуд. Унда Ҳофиз Рўзибой Охунднинг даҳмаси, отаси, укалари, қавм-қариндошлари мақбаралари жуда авайлаб-асраб сақланган. Шоирнинг қабр тошидаги ёзув жуда аниқ ва равлон битилган, вафот йили таърихи ҳам берилган.

Ҳофиз Рўзибой, чамаси, дастлабки таҳсилни ўз қишлоғида олади. Бу ҳақда кейинчалик ёзган таркиббандларидан бирида шундай сўз юритади:

Бор эди бир шайх гўё ул менга мулло эди,
Исми поки Ёрмуҳаммад, соҳиби тақво эди,
Гуҳари кўздин ниҳону, илмга дарё эди,
Кони соҳибзодадин чиққан дури якто эди,
Ўзи қори эди, мулло ҳам дийдаси аъмо эди.

Бинобарин, Рўзибойнинг биринчи устои «илмга дарё» бўлган, кўзи аъмо — туғма ожиз қори киши бўлган. Айрим тадқиқотчилар Ҳофиз Рўзибой ҳақида сўз юритганларида янглиш тарзда унинг ўзини аъмо деб ҳисоблайдилар. Ҳофиз Рўзибой мадраса сабоғини Қарши шаҳрида бошлаган кўринади. Қарши мадрасасида унга машҳур Даҳбед шайхлари вакиллари дарс берадилар:

Бор эди шаб то саҳар бедор ҳам покиза хў,
Шайх Сиддиқ эрди оти, нисбати эрди неку,
Ўтти оламдин, қолибдур нисбат ўғлига неку,
Шухрати оламини тутти, қилди ҳар ким орзу,
Ул азиз Даҳбетдин кўчти, қилиб Қаршига рў,
Зийнати шаръи тариқат, масжид аро шаръи хў,
Абдул Раҳмон маҳдум оти, қуддусуллоҳ руҳи,
Азми Уқбо айлади, тарихин эшитинг жустужў:
Минг икки юз олтмиш эрдиким, фано бўлди дариг.

Англашиладики, Самарқанднинг Даҳбетидан бўлган шайх Сиддиқнинг ўғли Абдул Раҳмон маҳдум таниқли мударрислардан бўлиб, ундан илм ўрганишни кўплар орзу қилган. Абдул Раҳмон маҳдум хижрий 1260 (милодий 1844 й.) йилда оламдан ўтади. Ушбу таркиббандда русларнинг келиши тилга олинади, демак, шеър 1869—1970 йилларда ёхуд ундан кейин ёзилган. Зеро, келтирилган сатрларда ҳам Маҳдумнинг аллақачон олам билан видолашганлиги аниқ ифода этилган. Афтидан, бу вақтларда Ҳофиз Рўзибой Охунд Бухорода яшаган ва Мир Араб мадрасасида ўқишни давом эттирган. Айтилишича, у умрининг 32 йилини илм олишга бағишлаган. Куръонни болаликдан ёд олган, уни беқиёс сеҳрли оҳангда тиловат қиладиган, илми фикҳда етуқлик касб этган Рўзибой исми-шарифига «ҳофиз», «домулло», «охунд» сингари ўша давр руҳониятининг энг олий рутбалари қўшиб айтиладиган бўлган. Домулло, Охунд деган икки истилоҳ замирида Ҳофиз Рўзибойнинг айни вақтда мударрислик қилгани — ўзи ҳам мадрасада дарс берганлигини, диний амалиёт билан шугулланганлигини кўрсатади. Ҳофиз Рўзибой Бухорода анча вақт муфтийларнинг бири бўлиб турганлиги маълум.

Шоирнинг оилавий ҳаёти ҳақида ҳам баъзи маълумотлар ворислари хотирасида сақланиб қолган. У зотнинг ўғиллари, қизлари ва улардан бино бўлган фарзандлар ҳали ҳамон хонадон шамъини равшан қилиб келишмоқда.

Муҳими, Ҳофиз Рӯзибойнинг ижодиёти ва у қолдирган адабий мерос кўлами аҳамиятида. Собиқ Шўро салтанатида мафкурада ҳукм сурган синфийлик мумтоз адабиётимизни ҳам икки қутбга бўлиб ташлаган эди. Қизил чизиқнинг нариги бетида қолган шоирлар, адиблар реакцион адабиёт вакиллари сифатида камситилди, таркидунёчи, бадбин ғоялар ташувчилари сифатида қораланиб келинди. Бу жойда, жумладан, Аҳмад Яссавий, Сўфи Оллоёр, Хувайдо, Ҳазиний, Вола ва бўлак бир кўп шоирлар номини келтириш мумкин. Улар сирасида Ҳофиз Рӯзибойдек улкан шоиримизнинг муборак исми-шарифи ҳам турланиб келганлигини айтиш ортиқчалик қилмайди. Узоқ эмас, 1959 йилда Ҳофиз Рӯзибой Машрабни реакцион шоир, у яратган асарларни эса ўта зарарли деб эълон қилиш рўй берган эди.

Ватанимизнинг олийшанъ қасрларида мустақиллик ялови мағрур ҳилпирай бошлаганига саккиз йил бўлди. Бу йиллар унутилган қадриятларнинг тикланиши, бой маданий меросимизнинг тўласинча қайтиши даври бўлди. Аҳмад Яссавий ва Сўфи Оллоёр асарлари бир неча бор қайта нашр этилди. Бобораҳим Машрабнинг нисбатан тўла девони ўқувчилар қўлига тегди. Бироқ, ҳамон Ҳофиз Рӯзибой — иккинчи Машраб ҳақида айтарли жиддий тадқиқотлар амалга оширилганича йўқ, унинг адабий мероси номаълумлигича қолиб келаётир.

Ҳофиз Рӯзибой Охунд шахсияти ва ижоди ҳақида, афсуски, бир-бирига зид қарашлар ҳукм суриб келади. Ҳатто, айрим тадқиқотчилар уни XVIII аср ижодкори деб тақдим этадилар. Баъзи адабиётшунослар Ҳофиз Рӯзибойнинг Бобораҳим Машрабдан бир аср сўнг тутилганлигини тахмин қиладилар Лекин, асосий мунозара адабиётмиз тарихида катта ўрин тутадиган, тасаввуф йўналишидаги «Мабдаи нур» ва «Кимиёи саодат» асарлари ҳамда уларнинг муаллифи масаласига бориб тақалади.

Вақтида академик шоир Фафур Фулом, «Тазкирайи Қайюмий» муаллифи Пўлатжон Қаюмовлар бу икки асарнинг Ҳофиз Рӯзибой Машраби Сонийга тегишли эканлигини таъкидлаган эдилар. Жумладан, «Тазкирайи Қайюмий»да: «Машраби Соний — бу киши Қашқадарёли бўлуб, Қарши шаҳаридандур. ...Бир аъмо муаллими бўлуб, анинг тарбиясинда хифзан илм-маърифат, қироати Куръон, ҳадис, тафсир, мантиқ, фалсафа, адабиёт, аруз, ниҳоят, тасаввуф қоидаларини ўрганмиш-

дир. Мавлоно Жалолуддин Румийнинг асари бўлмиш машҳур «Маснавийи шариф»нинг бошдаги муқаддима-си бўлган назм-маснавийсидан бир бандини шарҳ этиб, мавлононинг фалсафий мазмунларини исботлаш учун бир неча ҳикоятлар ила таъкидлаб ўтадур ва шул фалсафа моҳиятига бағишлаб бир ғазал ёзиб ўтади. Бу китобни «Мабдаи нур» ном била атайди», дейилади.

90-йилдан сўнг, қачонки, сўфи шоирлар ижоди ҳақида ҳам эркин гапириш имконияти вужудга келгач, «Мабдаи нур» асарининг Бобораҳим Машрабники эканлиги ҳақидаги даъволар юзага чиқа бошлади. Дастлаб бу фикрни «Меҳрибоним қайдасан» девонини нашрга тайёрлаган Ж. Юсупов ўртага қўйди. И. Абдуллаев ҳам унинг тарафдори. Албатта, бир-икки далил билан бу мушкул муаммони ечиш жуда қийин. Чунки, Ўзбекистон Фанлар академияси Қўлёзмалар институти (собик) ва Шарқшунослик институти жамғармаларида, шунингдек, бизнинг ўзимизда мавжуд ўнлаб «Мабдаи нур» нусхаларида Бобораҳим Машраб ва Рўзибой Машраб ижоди чегарасини аниқлаб олиш осон эмас. Хаттотлар улар иккаласининг меросини бениҳоя чигаллаштириб, қориштириб юборганлар.

1952 йилдан бошлаб Шарқшунослик институтида жамланган Шарқ қўлёзмаларининг тавсифи нашр этилади ва бугунга қадар улар 11 жилдни ташкил этади. 1954 йилда чоп қилинган 2-жилдда 3674 рақами остида сақланаётган «Девони Машраб» тавсифи берилган 305-бетда Бобораҳим Машрабга «Мабдаи нур»нинг нисбат берилиши шубҳага олинади. Хуллас, бу мавзу доирасида шубҳалар ҳам етарли, шунингдек, раддиялар ҳам кам эмас. «Мабдаи нур»нинг мавжуд 30 дан ошиқ қўлёзмалари атрофлича тадқиқ этилган тақдирдагина бу масалада бир ечимга келиш мумкин бўлади, албатта.

«Мабдаи нур»ларнинг 1860 йилларда кўчирилган нусхаларида Ҳофиз Рўзибойнинг исми-шарифи учрайди, олдинроқда келтирилган мухаммасда бўлганидек, шоирнинг 91 ёшга кирганлиги зикр этилади. Шубҳасиз, Бобораҳим Машраб 60 ёшга ҳам етмасдан қатл этилган. Биз ҳозирча бу баҳсга чек қўйиб, Ҳофиз Рўзибой ижоди ҳақида мухтасар фикр юритишни, унинг юртдошларига шоир қолдирган адабий мерос ҳақида маълумот беришни маъқул кўрамиз.

Ҳофиз Рўзибой узоқ умр кўрган шоир. Унинг ҳаёти Бухорода амир Насрулло, амир Музаффар ва амир Абдул Аҳадлар ҳукм сурган йилларда кечди. Амир Нас-

рулло ҳокимиятининг охирги йилларида Русиянинг со-
вуқ шарпаси сезила бошлаган эди. Амир Музаффар
даврида эса Бухоро Романовлар салтанатининг вассали
ўлароқ, босқинчилик сиёсатини ўз ҳудудларида синов-
дан ўткарди. Абдул Аҳад амирлиги йиллари эса вассал-
лик мақоми билан якун топди.

Рус босқини амирлик сарҳадларида Қўқон хонлиги-
даги янглиғ машъум ва даҳшатли кечмаган бўлса-да,
икки ўртада сулҳ қарор топган бўлса-да, ўлкани рус-
ларнинг талон қилиши, унинг катта қисмини идора
этиши салбий оқибатларга сабаб бўлади. Ҳофиз Рўзи-
бой бу ҳақда мушоҳада юритар экан:

Хаста дилман, аҳли маънилар фано бўлди, дариғ,
Кетти дурлар баҳр аро, мислар тилло бўлди, дариғ,
Ҳасрат илан халқ машғул, бало бўлди, дариғ,
Яхшилар хомуш улуб, анго ризо бўлди, дариғ...
Халқ ичинда юз қизил, тили узун қаллоблар,
Эътибори шаҳар холо ўғри ва қаззоблар,
Чиқтилар мажлис ичидан ростгўй озодалар,
Бода нўш ўлди неча бемаъни ва бебодалар,
Дафнавозу лўли ва қарсакчилар соҳиб ривож,
Они учун аввали келди урус, охирда соч.

дейди. Демак, шоир рус босқинчиларининг муваффа-
қиятини уларнинг ҳарбий устунлигига боғламайди, ак-
синча, ўзимизнинг феъл-атворимизга, бирикмаслиги-
мизга, бад қилиқларимизга, айшу ишратга муккадан
кетишимизга, шаробхўрлигимизга вобаста этади. «Да-
риғ» радифли жуда катта шеърӣй асарда шоир XIX
асрнинг 60—90 -йиллари манзарасини жуда аниқ гав-
далантиради. Қанчалик аччиқ бўлмасин, Ҳофиз Рўзи-
бой ҳақиқатни айтишдан чўчимайди. Ҳофиз Рўзибой
ўз ғазалларидан бирида, ҳақли равишда «ҳақиқат нук-
тадониман» деганда қанчалар ҳақ эканлигини тан олиш
тўғри бўлади.

Ҳофиз Рўзибой ижодиётини вақтида камситганлар-
нинг унга қўйган энг катта айби таркидунёчилик ғояси
бўлган эди. Тасаввуф фалсафасини менсимаслик, та-
бийийки, шунга олиб келиши тайин эди. Сўфӣй шоир-
лар мол-дунёга ҳирс қўймаслик, кибр-ҳавога берилмас-
лик сингари исноний ғояларни исломий тушунчалар
асосида ёритиб, халқ кайфиятини барқарор сақлашда,
уларнинг покиза хулқ-атворли бўлишида бемисл ҳисса
қўшганлиги бугун эътироф этилаяпти. Зотан, яқин ўт-

мишда Аҳмад Яссавий ҳикматларини, Сўфи Оллоёр ўғитларини ёд билмаган кишилар кам бўлган. Тасаввуф адабиёти жуда-жуда халқчил ва оммабоп эди, унинг ёйилиши, таъсир кучи чунон улкан эди.

Ҳофиз Рўзибой Бобораҳим Машрабнинг руҳини давом эттирган шоирдир. Бу, айнан, Жалолиддин Румийнинг «Маснавийи маънавий» асарини бадий шарҳлаш ишига дахлдордир. Бобораҳим Машраб уни бошлаб берган, Ҳофиз Рўзибой уни давом эттирган ва ниҳоясига етказган. Машрабона руҳ юртдошимиз Ҳофиз Рўзибой ижодининг моҳияти ва кўламини ташкил этади. Унга ҳам, масалан, ҳаётий ишқ талқини ёт эмас. Чунончи, қуйидаги ғазал фикримиз далили бўла олади:

Сани ҳажрингда, эй дилбар, манго юз минг бало дерлар,
Куйиб-ёниб фиғон этсам, ажойиб маст бало дерлар.
Сани бир кун сувор айлаб, жиловинга кириб юрсам,
Мани мисли мурид англаб, сани бир авлиё дерлар.
Қадингдин сарв хижолатдур, кўзунг шамси қамар ҳам рашк,
Жаҳонни айлаган равшан санингдек пурсафо дерлар.

Ҳофиз Рўзибой бадий ижодда ўзининг нималарга қодир эканлигини яхши анлаган. Тўғри, у Машраб таҳаллусини қабул қилган эса-да, бирор жойда «Машраби Соний» деган нисбани қўшалок ишлатмаган. Фақатгина унинг замондошлари, тазкира ва баёз тузувчилари шоир таҳаллусини шу тарзда беришга журъат қилганлар. Бу ҳам Ҳофиз Рўзибой Охунднинг Бобораҳим Машраб даражасига кўтарилган, иккинчи Машраб бўлиб етишганлигидан ўзига хос ишоратдир. Зеро, Ҳофиз Рўзибой «Мабдаи нур»га киритилган тубандаги манзумасида:

Гавҳари кимийе талаб бўлсанг, мани олдимга кел,
Мавжи ул дарё талаб бўлсанг, мани олдимга кел.
Чун гулистони суҳандин санга во айлай чаман,
Булбули гўё талаб бўлсанг, мани олдимга кел,

деб бежиз айтмаган эди.

Ҳақиқат талабгори, ҳақиқат нуктадони, улкан шоир Ҳофиз Рўзибой Машраб ҳаёт йўлини, қолдирган адабий меросини ўрганишимиз миллий маънавиятимиз юксалишига катта бир улуш бўлиб қўшилади, дейишга асослар етарлидир.

СУБҲОНҚУЛИХОН ВАСИЯТИ¹

(Парча)

1114 ҳижрий йилнинг (1702 м. й.) кузи Бухоро ҳукмдори Сайид Муҳаммад Субҳонқули Баҳодирхон учун бедаво дард билан бошланди. Раби ус-сонийнинг биринчи кунидан тўшакка михланиб, бемажол ётган хоннинг умр шами сўниб борарди. Аслидаку, хон армонсиз ҳаёт кечирганди. Аждодлари орасида улуғ ёш яшаб, энг узоқ умр кўрган эди. Бунинг устига, етмиш етти йиллик ҳаётининг эллик тўрт баҳорини у Балх ва Бухоро тахтларида қарши олган эди. Йиғирма уч ёшида Бухоро хонлигида пойтахтдан сўнг иккинчи мақомга эга бўлган Балх вилояти тахтига чиқиб, ўттиз бир йил уни идора этганди. Акаси Абдулазизхон кучдан қола бошлагач, тазйиқ билан Бухоро салтанатига ҳам эгалик қилган эди. Бухоро ҳукмдори сифатида, шу тариқа, йиғирма уч йил давр сурди.

Хоннинг ишончли мулозими, болаликдан унинг ичкиси бўлиб, хизматини қилиб келган Ҳайит Муҳаммад Чухрабоши табиблар муолажаси кор қилмаётганидан безовталаниб, ўзини қўярга жой тополмайди. Кунлар ўтган сайин хасталик қайтиш ўрнига, авжига чиқмоқда эди. Барваста, паҳлавон келбатли Субҳонқулихон бир неча кун ичида озиб-тўзиб кетган, кеча-кундуз туз тотмасди.

Бошида термулиб ўтирган хос кишиларга чурқ этмас, улар ҳам ҳол сўрашга ботинолмай, игна устида ўтиргандек эдилар. «Даврон Фаридуни, Турон шоҳларининг султони, Субҳонқули Баҳодирхоним, сенга нима бўлди, — маҳзун ўй сурарди тўшак пойида кекса мулозим, — наҳотки, руҳинг қуши тайрон этмоқ кўйига тушган бўлса? Яшасанг бўларди, Хоним. Худо кўрсатмасин, мобода оламни тарк этсанг, Бухоронинг ҳолига маймунлар йиғламайдиму? Хоразм хонларининг

¹ Олим РАВШАНОВ билан ҳамкорликда ёзилган «Кснагас ойим ёхуд амир Насруллонинг улими» туркумидан.

босқинларини кўксингни тоғ қилиб қайтарувдинг, яна адувлар бўлмайди, деб айтиб бўладими, тожу тахтинг ишқибози, билишимча, кам эмас. Тирик турсанг, элинг тинч, улусинг обод, бад ниятлар барбод бўларди-да, ишқилиб. Ким билсин, сара ашъор ҳам ёзармидинг. Ахир, куч-қудратинг нишони бўлсин деб, ғазалларингга «Нишоний» тахаллус битар эрдинг. Камина фақирингга ҳам шеър ёзмоқ ҳадисин ўргатувдинг...»

Кўнглидан шу гапларни ўтказар экан, беихтиёр Ҳайит Муҳаммад Чухрабошининг кўзидан ёш сизиб чиқа бошлади. Шоҳона тўшак бошида ўтирган Муҳаммад Юсуф хожа Нақшбандий Чухрабошининг изтиробини пайқагандек, унга қараб хайрихоҳ бош ирғади.

Пешин намозидан сўнг аркони давлат устунлари — Шайхулислом, Қози калон, вазирлар, оталиқ ва девон-бегилар, сайидлар ўсал ётган хон ҳузурига кирдилар. Бемор хон ёнида ўғли Убайдулло ва Асадулло, Чухрабоши ўтиришарди. Субҳонқулихоннинг чиройи очиқ, анча ўзига келиб қолгандек эди. У кириб келганлар билан салом-алик қилиб, сўрашган бўлди. Аркони давлат қатори, отаси ётиб қолгандан бери севинчи ичига сиғмай юрган Убайдулло хонда мажол пайдо бўлганидан таажжубга тушди. Бироз фурсатдан сўнг Субҳонқулихон Чухрабошига имо қилиб, қўзғолмоқ ишорасини қилди. Ҳайит Муҳаммад хонни оҳиста елкасидан кучиб кўтарди-да, парқув болишларни елкасига таяб қўйди.

Субҳонқулихон жам бўлганларга бирма-бир синчков назар ташлаб чиқди. Хос кишилардан, анча сукутдан сўнг, давлат ишларини суриштира бошлади, фуқаролар аҳволига қизиқди. Ҳозир бўлган давлат устунларида «хонимиз ўнғарила бошлабди-да», деган тасаввур ҳосил бўла бошлади. Хон анча тетик, суҳбатга майли борлиги билиниб турарди. Неча кундан бери тенкайиб ётган ҳукмдор пешиндан сўнг ўзига келганди. Чухрабоши узатган чойдан хўплаган бўлди-да, Шайхулисломга юзланиб, гап қотди:

— Келмоқ кетмоқ ила гўзал, Ҳазратим. Шундоқ эмасму?! Ҳақ Субҳоно ва Таоло иноятидан эллик тўрт йил бу ҳақир бошим тож ила зийнатланмиш. Илло, ками қолмабдур, ошимни ошаб, ёшимни яшабдурман. Эмди, аниқ билурманким, жон қуши тан қафасин бузғусидур. Барчангиздан ризодурман, Аллоҳ давлатимизни бардавом, аркони улусимизни ҳамжиҳату ҳамдам қилғай. Қисматга «лаббайка» демоқ вожибдур. Ваҳима-

га асос ва ҳожат кўрмайман, билъакс, Яратгандан офият, сабру қаноат тилагайсиз. Эсингизда бўлгайким, тоқим салтанат тутибман, адл ила давлат асосини пойдор этиш тадорикин кўрдим, бирни қирқ, бирни юз, бирни минг, бирни найман, кўнғирот, кенагас демадим, бори ўзбекни тенг билдим, амалу мансабга тенг сипориш қилдим. Қайдаким зулм юруса, оёқин қирқтим, озор етган ожизнинг бошини силадим, магар билмай, хабарсиз қолган бўлсам, гуноҳ ўзим бирлан кетгай. Тангри Таолога беадад шукроналар бўлсинким, улуғ ёш яшаб, ёруғ жаҳонни армонсиз тарк этмоқдаман. Алҳосил, бу айтмишларимдан муддао шулким, шул сониядан эътиборан набирамиз Муҳаммад Муқимхонни валиаҳд тайин қилғумдир...»

Субҳонқулихоннинг валиаҳд хусусидаги қарори тахт умидвори Убайдуллога яшин ургандай таъсир қилди. Шаҳзоданинг қулоғи том битиб, кўз олди қоранғулашди. Ҳозир бўлган давлат устун ҳисобланмиш аёнлар ҳам кутилмаган васиятдан бесаранжом бўлиб, тилдан қолдилар. Ниҳоят, узоқ сукунатдан сўнг, Муҳаммад Юсуф Хожа хон амри вожиблигини айтишга ботинди.

Валиаҳд — тахт вориси, яъни бўлажак подшоҳ дегани эди. Валиаҳдликка лозим кўрилган Муҳаммад Муқимхон Субҳонқулихон шу қарорга келишдан йигирма икки йил муқаддам Балхда заҳарлаб ўлдирилган Искандар Муҳаммадхоннинг ўғли эди. Искандар Муҳаммадхон Субҳонқулихоннинг тўнгич ўғли эди. Субҳонқулихон унга катта умидлар боғлаган эди. Уни 1677 йилда Балх ҳокими — валиаҳд қилиб тайинлар экан, ўз давлатининг мустаҳкамлигини кўзда тутганди. Искандар Муҳаммадхон Балхга жўнаш олдидан Қосим Муҳаммадхоннинг гўзалликда тенги йўқ, замона Болқиси бўлган қизи Раҳимабону хонимга уйланади. Орадан икки йилдан зиёд вақт ўтиб, 1679 йилда улар ўғилли бўладилар. Туғилган фарзандга Субҳонқулихон хоҳишига кўра улуғ эшон, Маҳдуми Аъзам уруғидан бўлган Хожа Насрулло бин Хожа Абдулғаффор бин Хожа Солиҳ бин Хожайи Калон ҳазратлари Муҳаммад Муқимхон деб исм танлаб беради.

Искандархон Балхда яхши ҳукумат юрита бошлайди. У падари бузруквори чизган чиқиқдан чиқмас, салтанатга соя ташлайдиган хилоф ишларга йўл қўймас эди. Валиаҳднинг номи тилга тушиб, обрў-эътибори ошиб бораётгани, энг аввола, унинг укаларида ғараз қўзғота бошлайди. Балхни идора қилаётганининг учинчи йили биродари Абул Мансурхоннинг маҳрамларидан бири

Мавзун Сураий Искандар Муҳаммадхонни заҳарлайди. Суиқасд амалга ошгач, акаси ўрнига Балх тахтига Абул Мансур чиқишга эришади. Субҳонқулихон ака-укалар ўртасида газаклай бошлаган тожу тахт курашларини хотиржам кузатолмасди, бироқ, Хива хонлари Абулғо-зихон, Анушахон ва Бадахшон бийи Ёрбекка қарши олиб борилган курашлар Бухоронинг куч-қудратини су-сайтирган, хоннинг гапи аввалгидай кесадиган даража-да эмасди. Йўқса, Субҳонқулихон Искандархоннинг фо-жеали ўлимида қўли борлиги аниқ билиниб турган Абул Мансурни итидан ҳам ёмон кўриб, Балхга яна бир ўғли Ибодулло Султонни қўймоқчи бўлганида, ҳукми амалга ошмай, мулзам бўлмасди. Ибодулло Султонни Балх тахтига ўтқазмоқчи бўлиб, хон номидан борган Имомқули Оталиқ Қалачи ва Обид Девонбеги қўнғи-ротларни Абул Мансур тарафдорлари тутиб олиб, бо-зорда сазойи қиладилар. Уларнинг ўғилларини қўлга олиб, зиндонбанд этадилар. Икки амир Субҳонқули-хон ҳузурига қайтиб, бор гапни унга етказадилар. Нои-лож қолган хон зўравон ўғли Абул Мансурнинг Балхни идора қилишига кўнади.

Абул Мансур Балхда ҳаммаси бўлиб тўрт ой ҳукм суради. Унинг қисқа муддатли ҳукмронлигида дабда-ба-ю даҳмаза шу қадар авж оладики, муаррихлар ҳеч бир улуғ шоҳ салтанатида ҳам бундай ҳол кўрилган эмас, деб ёзадилар. Чунончи, шахсий қоравул ва сарой қўруқчилари сони минг кишига етказилади, Абул Ман-сурни Аркка кузатиб боровчи соқчилар адади ўттиз минг суворийни ташкил этади. Балхда тўрт ой ичида ичкилик ва фахш авж олади. Ўзбошимча сипоҳийлар карвон йўлларини талон қила бошлайдилар. Қўшни давлатлар, жумладан, Ҳиндистондаги Бобурий подшоҳ-лар йўлларни Абул Мансур қароқчиларидан муҳофаза этиш учун ҳарбий қисмлар ажратишга мажбур бўлади-лар. Абул Мансур саройида ўн кеча-кундузлаб мутга-сия айшу ишрат давом этади... Ҳокимият кутуртирган, давлат кўзини кўр қилган Абул Мансур биродари Ибо-дуллони асоссиз шубҳа билан қатл этдиради.

Субҳонқулихоннинг яна бир ўғли Сиддиқ Муҳам-мад акасининг қилмишларидан қаттиқ жазавага туша-ди. Унинг тарафдорлари Балхнинг ҳаддидан ошган ҳо-кимини жазолашга қарор қиладилар. Бу ишда Сиддиқ Муҳаммаднинг дўсти Хожа Кеш Нодир туркман қат-тиқ саъй-ҳаракат кўрсатади. Улар Абул Мансурни пой-лай бошлайди. Ниҳоят, бир кечаси Абул Мансур Чо-

қир Хожа Порсо маҳалласида яшовчи ҳоласи Шамсия-бону хонимникига келганида, уни чавоқлаб ўлдирадилар. Абул Мансур бу вақтда йигирма икки ёшга кирганди.

Уммилбилод — шаҳарлар онаси деб тавсиф этилувчи Балх тахти Субҳонқулихон ўғлонлари орасида шу янглиғ қирпичоқларга сабаб бўлган эди. Абул Мансур қатлидан кўп ўтмай, 1095 ҳижрийда (1683 йил) Сиддиқ Муҳаммад унинг ўрнини эгаллайди. Сиддиқ Муҳаммад Балх тахтини олар-олмас унга қарши исёнлар бошланиб кетади. Энг ёмони, Урганчдан Анушахон катта қўшин билан келиб, Бухоро ва Самарқанд теграсини талон қилишга тушади. Отаси мулкларига ёв оралаганда Сиддиқ Муҳаммад ўзини четга олишни афзал билади ва хиёнат йўлига киради. Субҳонқулихон тожу тахтини Маҳмудбий қатоғон фидоийлиги қутқариб қолади.

Маҳмудбий қатоғон номи кетган баҳодир эди. У, вақтида, Бухорода Абдулазизхон ҳукм сурган йилларда, Урганч хони Абулғозийхон босиб келганда мислсиз қаҳрамонлик кўрсатади. Ўн саккиз ёшли баҳодир Урганч қўшинини тум-тарақай этади. Бироқ, аини жанг қизиган маҳалда оти қорнидан ўқ еб йиқилади, ўзи ҳам оёқдан ярадор бўлади. Жароҳат олганига қарамай, отдан ажралиб, ўзини ўраб олаётган мингдан ошиқ суворий билан олиша-олиша, ҳарб майдонидан тирик чиқади.

Абдулазизхон унинг жасоратига қойил қолади ва шу куни, жангдан сўнг унга додҳолик унвонини беради. Маҳмудбий хоннинг еру кўкка ишонмайдиган паҳлавонига айланади. У саройда ўзини эркин ҳис қилар, хон отхонасидан истаган бедовни олиб, кўнгли чопган одамга тортиқ қилишга ҳадди сиғарди. Ҳазина эшиклари ҳам унинг учун ланг очиқ эди.

Сиддиқ Муҳаммадхон воқеаларига қайтайлик. Панд берганлиги сабабли Субҳонқулихон ўғлидан қаттиқ дарғазаб бўлади. У Балхга қўшин тортиб, Жайхундан ўтади-да, Хонабод деган мавзуга тушиб, Сиддиқ Муҳаммадхон ҳузурига Муҳаммад Юсуф Хожа Нақшбандий бошлиқ элчиларни жўнатади. Хоннинг ўғлига аталган мактубида келишидан ёмон нияти йўқлигини, бўлиб ўтган ишлар ҳусусида маслаҳатлашиб олиш учун уни кўрмоқчилиги мулойим оҳангда битилади. Хоннинг тузоғига илинган шоҳзода Сайидак деган жойда Субҳонқулихонга пешвоз чиқади. Ота-бола қучоқ очиб кўришадилар, бундан шаҳзоданинг кўнглидаги гумонлар тар-

қаб, биргаликда Балхга йўл оладилар. Балхда ўрнашган хон ҳаёл ўтмай, Сиддиқ Муҳаммадни ва унинг яқинларини хиёнатда айблаб, ҳибсга олишга ҳукм этади. Шаҳзоданинг яқин аёнлари қаттиқ жазоланади: қайси бирининг териси шилиб олинади, қайси бирининг оёққўли танидан жудо этилади, тагин бири бўғизланади... Шаҳзоданинг ўзи занжирбанд этилиб, зиндонга ташланади. Субҳонқулихон Балхда уч ой қолиб, иккинчи пойтахтини нобакорлардан тозалайди. Бу орада Сиддиқ Муҳаммадхон қаттиқ касалга чалинади ва бандликни бажо келтиради. Бу воқеа 1096 йил ҳижрийнинг раби ус-соний ойи ўрталарида (1685 йил, март) содир бўлади.

Балх ишлари саранжом топгач, бу вилоят бошқарувини Муҳаммадхон ҳожи Оталиқ юзга топшириб, Субҳонқулихон Бухоро сари йўл олади. Маҳмудбий қатгон (бу вақтга келиб у оталиқ даражасига кўтарилган эди) эса Бадахшон вилояти ҳокимиятини қўлга кирилади. Субҳонқулихон Балхда аксар фарзандларидан айрилиб, нотавон бир ҳолга тушган эди. Бу жойда унинг бирдан-бир илинжи тўрт ёшлик набираси Муҳаммад Муқимхон эди. Унинг зурриётларига тагин бир бало ёпишмайди, деб ҳеч ким кафолат беролмасди. Шунини ўйлаб, хон Бухорога қайтар экан, набираси ва келини Раҳимабону хонимни бирга олиб кетишни маъқул кўради.

Муҳаммад Муқимхон тарбиясига хон алоҳида эътибор беради. У жуда зеҳнли шоҳзода эди. Таҳсилда жуда илгарилаб кетгани мақтов билан тилга олинарди. Камон отиш, от чопиш, қиличбозлик баҳсларида ҳам бобоси ўғиллари Убайдулло ва Асадулло ортда қолиб, унга ҳасад қилгани қилган эди.

Субҳонқулихон Балхда узоқ туриб қолганини эшитган Урганч хони Ануша «отамнинг қўли» деб, Бухоро мулкларини талон қилишга тушади. Фуқаролар доду фиғони хоннинг қулоғига етгач, у шошилинич равишда Хашика оталиқ ва Муҳаммадхон ҳожи оталиқ юзларни Анушага қарши лашкар тортишга буюради. Анушахоннинг қилмиши, пировард натижада, ўзи учун хосиятсиз барҳам топади. Афсуски, икки хонликнинг ўзаро курашлари, бир-бирига панд беришлари шу билан тўхтаб қолмайди. Балхда ҳам нотинчлик ҳукм суради. Човумбий оталиқ вафотидан сўнг вилоятга Солиҳ хожа оталик қилади. Унинг даврида Балхда тўс-тўполон, бошбошдоқлик авжга минади.

Вилоятда ҳокимият жиловии бўшлигидан фойдаланган кимсалар Балх мавзеларини талон-торож қилишга киришадилар. Аҳолии нотинч ва безовта бўлиб, додга кела бошлайди. Маҳмудбий оталиқ юз бераётган воқеаларни мушоҳада этиб, Балх ҳукуматига шохзода Муҳаммад Муқимхонни тайин қилишни сўраб, Бухорога Одилбий ва Шохниёзбийларни юборади. Субҳонқулихон Солиҳ хожани Ҳиндистонга чиқариб юбориш шартин билан Муқимхонни Балхга тайин қилишга рози бўлади.

Маҳмудбий оталиқнинг, чамаси, Субҳонқулихонга садоқати аввалги даражада эмасди. Нима сабабдандир, у Балх муаммосини ҳал этиш учун ўзи Бухорога келишни лозим топмайди. Муаррихлар бу ҳақда очик эътироф келтирмасалар-да, ҳарҳолда, бийнинг ўзини тийиш учун махфий асослари борлигини ишорат қиладилар. Маҳмудбий Бухорога кишиларини жўнатиб, ўзи Термизга келиб тушади. Субҳонқулихон билан Маҳмудбий ўртасининг совуши воқеаларнинг кейинги ривожига ойдинлаша бошлайди. Унинг томонидан Бухорога юборилган кишиларни хон ўзига яқинлаштиради — Одилбий оталиқ, Шохниёзбий девонбегилик мансабига ноил этилади. Қолаверса, Балх ва Бадахшон ҳукуматига тайин этилган Муҳаммад Муқимхон ўз пойтахтига Маҳмудбий кутиб турган Термиз орқали эмас, бошқа йўлдан, Чоҳаржўй, Андхуд, Шибиргон орқали кетади. Бу икки ҳол Маҳмудбийнинг иззат-нафсига тегади.

Муҳаммад Муқимхон 1109 йил жумад ул-аввал ойида (1697 йил 15 ноябрь) Балхга қадам қўяди. Муқимхон Балх тахтида ўрнашгач, Маҳмудбий унга мактуб йўллайди. Мамлакатнинг ташқи ва ички душманларини дафъ этишда катта жонбозлик кўрсатган Маҳмудбий ўз хатида Субҳонқулихондан кўнгли қолганлигини очик эътироф этади ва хоннинг у томонидан Бухорога юборилган бийларни улуғлаб, мансаблар бериб, аксинча, унинг хизматларини йўққа чиқарганлигини атайин писанда қиладди. Муқимхон Оталиқнинг гапларини бобосига етказди. Бухородан, агар муаррих гапларига ишониладиган бўлса, Оталиқни орадан кўтариш буйруғи берилади. Афтидан, Субҳонқулихон Маҳмудбий оталиқнинг обрўси ва кучидан ҳайиқиб, уни четлаштириш ёхуд буткул йўқ қилиш фикрида бўлган. Маҳмудбий оталиқ мактубидан натижа чиқмагач (яъни, ўз ҳурматига яраша каттароқ амалга сипориш қилинмагач), бунинг устига, Катта хоннинг хуфя буйруғидан воқиф

бўлгач, сон-саноксиз кўшин тўплаб, Балх устига юриш қилади.

Маҳмудбий ўз одамлари — Шоҳниёз ва Одилбийдан қаттиқ ранжиган эди. Унинг фикрича, Субҳонқулига уни айнан шулар сотишган, яъни Маҳмудбийнинг кўнгли тубида Балхга ўзи эгалик қилиш хоҳиши бор, деганлар. Хиёнаткор бийларни яхшилаб жазолаш учун Балхга кўшин тортганида Шоҳниёз девонбеги ўлгани хабари олинади. Маҳмудбий жанг қилиш фикридан қайтиб, Қундузга йўл олади. Одилбий оталиқнинг худбинлиги сабаб, Балх мулкларида норозиликлар юз бера бошлайди. Халқ Маҳмудбийнинг эътибордан қолдирилишига норозилик билдиради. Ҳатто, исён шамоли кўзғолиши аён бўлиб қолади. Муқимхон вазиятни тўғри баҳолаб, Маҳмудбийни ўз ҳузурига таклиф этади ва лозим иззат-ҳурматни шойиста қилади. Шу тариқа Муқимхон ва Маҳмудбий муносабати изга тушади. Балхда, Муқимхон ҳузурида бир ой турган Маҳмудбий зарур ишлар туфайли Қундузга жўнайди ва ўрнига биродари Абдулло додхони қолдиради...

...Муҳаммад Юсуф Хожа бемор хоннинг охириги хоҳиш-иродасини маъқуллагач, ҳозир бўлган аркони давлат шоша-пиша бош ирғаб, итоат изҳор этишга киришдилар.

Субҳонқулихон чарчаган эди. Унинг салқиган қовоқлари янада осилиб бораётганди. Ҳайит Муҳаммад Чухрабоши Хожага бош ирғаб, «бас, етар», ишоратини қилди. Муҳаммад Юсуф Хожа томоқ қирди-да, мухтасар даромаддан сўнг, чиқишларига изн сўради. Ризолик бўлгач, фотиҳа ўқиб, хонга тезроқ сихҳат топмоқ тилагини билдирди. Аркони давлат хон ётган хос хонадан бирин-кетин чиқа бошлади.

САРОЙ ФИТНАСИ

Кузнинг илиқ кунлари қисқа бўлмасин, хаста ётган хонга чўзилиб кетгандек туюларди. У ҳар сафар ўзига келиб, кўзини очганида Ҳайит Муҳаммад Чухрабошидан «келишдими?» деб сўрарди. Муқимхонни валиаҳд мақомига тайинлаш ҳақидаги фармонни олиб Балхга кетган элчиларни Субҳонқулихон интиқлик билан кутарди. Унинг кўнгли безовта, Муқимхон ва Маҳмудбий иттифоқ бўлмас экан, Балхни қўлдан чиқариш ҳеч гап эмас, деб ўйларди. Орадан бир неча кун ўтаётган бўлса-да, элчилардан дарак йўқ эди. Бечора Чухрабоши ҳар

сафар йўқ дейишга кўнгли бўлмай, «Онҳазрат, ҳадемай келиб қолишар», деб жавоб қиларди. Ниҳоят, роби ус-сонийнинг йигирманчи куни кечаси элчилар етиб келгани хабари бўлди. Ҳайит Муҳаммад «тонг отса, Онҳазратни хабардор қиларман», деб хотиржам тортди.

Субҳонқулихон бир ойга етар-етмас давом этган ҳас-талиқдан сўнг роби ус-сонийнинг йигирма биринчи куни пешиндан сўнг жон таслим қилди. Балхга кетган элчиларга илҳақ ётган хон Муқимхон аҳволи руҳиясини, Маҳмудбий билан ярашганини эшитиб, таскин топгандай бўлди. Рамақда илиниб турган жон барги сўнги армон ушалиши билан тан дарахтидан узилди. Сарой бирдан ҳувиллаб қолгандай бўлди, ивирсиб юрадиган вазирлар, девонбегилар нима учундир кўринмай қолган эди. Дафн тайёргарлиги ҳеч кимни қизиқтирмаётгандек, ҳатто, майит ёнида ёлғиз Ҳайит Муҳаммад Чухрабоши мунғайибгина ўтирарди.

Кечга тортиб вазир Бек Муҳаммад дурманнинг қораси кўринди. Одатда камгап, ичимдагини топ бўлган вазир Жўйборий сайидларга, девон бекларига, уруғаймоқларга, вилоятларга чопар юбориш ҳақида гап қилгандек кўринса-да, ишни тезлатишга шошилмасди. Шу орада Муҳаммад Хожа Жўйборий ва Муҳаммад Раҳим юз бошлашиб кириб келишди. Улар дафн русумлари ҳақида кенгаша бошладилар. Шайхулислом дафнни янги хон тахтга ўтирмай, амалга ошириш шариат ва давлат урфига мувофиқ эмаслигини уқдира бошлади. Субҳонқулихоннинг васиятига кўра, валиаҳд Муҳаммад Муқимхон эди, бинобарин, Бухоро тахти унга муносибдир. Таассуфки, валиаҳд Балхда, унинг етиб келиши кам деганда ҳафтасиз бўлмас. Аксига олиб, кузак ҳавоси исигандан исиб бораётир, майитни эртадан қолдирмай тупроққа топширмаса бўлмайди?! Шундай экан, нима қилиш вожиб, муҳтарам Шайхулислом ҳазратлари? Муҳаммад Раҳим юзнинг нимага шама қилаётганини англаган Муҳаммад Хожа каловланиб, бир нима дея олмай турарди. Муҳаммад Раҳим юз аштархоний султонларга хизмати сингган Ғозибий юзнинг ўғли бўлиб, саройда мавқеи баланд каслардан бири эди. Абдулазизхон замонида бўлганидек, Субҳонқулихон салтанатида ҳам юз қавмининг мавқеи юқори эди. Жумладан, Урганч хони Абулғозий босқинларида шижоат кўрсатган юз уруғининг бийи Қулиқа баҳодирнинг ўғли Ҳашика баҳодир оталиқ даражасига етказилганди. У, Субҳонқулихон Балхда бўлган пайтда талон учун кел-

ган Анушахон лашкарини мағлуб этишдаги хизматлари учун шундай мансабга лойиқ кўрилганди. Муҳаммад Раҳимбий юз ҳам хоннинг назарига тушиб, оталиқ ун-вонини олган эди.

Учовлан узоқ маслаҳат курдилар. Учовининг ҳам кўнгли тубида Убайдуллони хон кўтариш фикри тўлғаниб ётарди. Субҳонқулихон касал ётган кезлар сарой аёнлари бу мавзуда кўп шивир-шивир қилишган, аксар уруғ бошлиқлари, айниқса, улуғ мансабларни эгаллаб турган юз, дурман, хитой, қипчоқ бийлари Муқимхон номзодини хушламайроқ тилга олардилар. Уларнинг ҳадигидаги асос шундай эди: Муқимхоннинг киндиги Балхда кесилган, отаси Искандархон ҳам ўз ажали билан ўлмаган, бунинг унга қандай талқин қилишган, ёлғиз Аллоҳ билади. Энди, шу озордийда Муқимхон тахтга чиққудай бўлса, ким билсин, қандай тутум тутаси? У бобоси Субҳонқулихонга яқин ва ички бўлганларини тутдай тўкмайди, деб ким шаҳодат бера олади?! Балхдан ўзи билан бирга олиб келадиганлари амал деб оғизларини очиб, иштаҳаларини карнай қилиб ётмаган деб бўладими?! Субҳонқулихондан юз ўғирганлар, ундан ситам кўрганларнинг бари Балху Бадахшондан паноҳ топганлар-ку?!

Бек Муҳаммад дурман билан Муҳаммад Хожа гапни айлантириб, дардини ёролмай турганда, Муҳаммад Раҳим юз, нима бўлса бўлсин қабилида одатдаги чапанилиги тутиб:

— Борди-ю, таваккулни Худога қилиб, Убайдулло Муҳаммадни хон деб, оқ кийизга солиб тўққиз бор кўтарсак, осмон ўйилиб, ерга тушмас. Ахир, бунга унинг ҳаққи бор, Онҳазрат марҳумнинг жигарбанди, нуридийдаси, майит аллақаердаги валиаҳдни кутиб туролмайди-ку?! — деб юборди.

— Ҳов, Оталиқ, борди-ю, шундай қилдик ҳам дейлик, унда, анави, ўнг ва сўл уруғлар бийлари «васият бузилди», деб тўполон қилмасмикан-а?! — гапга аралашди вазир.

— Бийлар, маслаҳатли тўн тор келмагай, — энди жонланиб сўзлай бошлади Муҳаммад Хожа, — ўнг ва сўл уруғлар хон тахтга чиқиб бўлгач, бу гапни эшитдилар. Хитой, қипчоқлар фикри тўғри бўлгандан сўнг, манғитлар уларга қарши борармиди? Қарши манғитлари Муҳаммад Муқимхонни қўллаб-қувватлаб турган Маҳмудбий қатоғоннинг вазоҳатини газакларига дору қилармиди? Менинг шубҳам бошқа ерда. Шаҳрисабз

кенагаслари Маҳмудбийни ёқласалар керак, улар орасида борди-келди борлигини яхши биласизлар?

— Хожам, шубҳангиздаги бир муҳамликни орадан кўтармоқчиман, — секин пичирлади Бек Муҳаммад, — Маҳмудбий қатоғон олдинги баҳодир Маҳмудбий эмас, зеро, марҳум хон ҳазратлари унинг иродаси ва истагига қарши ўлароқ, Балхга Муқимхонни волий қилиб жўнатмоқ бўлганда, Қатоғон олий шамъ ўрдага иккилик қилиб, дарвозаларни тақа-тақ бекитмадими? Иш жангга тортдию хонимиз кутгандай самара бермади-да, ҳудода шукрки, элнинг Маҳмудбийдан кўнгли қолиб, Муқимхонни уммилбилод Балх тахтига қўйиш насиб этди. Кеча Балхдан келган элчиларнинг айтишларича, Маҳмудбий шу кунларда Муқимхоннинг пинжига тиқилиб ўтирганмиш. Ҳа, энди унда аввалги куч қайда дейсиз?!

Бек Муҳаммад дурман гапини тугатар-тугатмас, Муҳаммад Раҳим юз Шайхулисломга юзланди:

— Қани, пирим, фотиҳага қўл очинг, эртага хутбада Убайдулло Муҳаммадни хон сифатида зикр айлаб, Бухоро тахтига иззат-икром билан чиқариш насиб этган бўлсин!

Хуфия маслаҳатдан сўнг, ниҳоят, улар ушбу қарорда муқим бўлдилар. Муҳаммад Раҳим юз кўшни хонада ичини ит таталаб ўтирган шаҳзода Убайдуллони (унинг бу гаплардан хабари бор эди) айтиб чиқди. Онт ва Аллоҳ номига қасамёд ўспирин тахт ошиғи иштирокида амалга оширилди. Ўз навбатида Убайдулло ҳам азбаройи ҳаяжондан тили калимага келмай, раҳнамоларига бир амаллаб, бош эгиб миннатдорчилик изҳор қилган бўлди.

Келишув бўйича, дафн маросими бошланишдан олдин хутба ўқиладиган ва унда шаҳзода Убайдулло номи хон сифатида зикр этиладиган бўлди. Хутбадан сўнг, тахтга чиқиш расм-русумларини амалга ошириш мўлжаллаб қўйилди. Улар бир фикрга келганликларидан мамнун ўлароқ, тун бўйи ухламай, янги хон кўтариш тадорикини кўра бошладилар. Арк дарвозаси беркитилиб, сипоҳийлар оёққа турғизилди. Бутун шаҳар назорат остига олиниб, суворийлар қўриқчилиги кучайтирилди. Бесар юрган одамлар шубҳа остига олиниб, ҳибс қилинди.

Марҳум Субҳонқулихон васияти, шу тариқа, унинг жасади ҳали совумасдан туриб, бузилди. Саройда навбатдаги қалтис ўйин — сиёсий фитна ими-жимида амалга ошди...

ХОТИМА

Мозийга қайтиб иш кўриш хайрли эканлигини таъкидлаганда, улуғ адибимиз ҳақ бўлганлигини давр ўз тасдиғидан ўткарди. Она юртимиз Ўзбекистон мустақилликка эришган дастлабки кунларданоқ Президентимиз қадриятларни тиклаш, тарихга муносабатни ўзгартиш ғояларини ўртага қўя бошлаган эди. Шукронаки, мамлакатимизнинг ўз эркини қўлга олганига тўққизинчи йил бўлаётир. Тарихан олганда, бу жуда қисқа фурсат. Аммо, шу ўтган йилларда маънавият бобида амалга оширилган ишлар ўз кўлами моҳияти нуқтаи назаридан асрлар салмоғига арзигулик.

Улуғ бобокалонимиз Амир Темур ҳазратларининг 660 йиллиги жаҳоншумул тус олишини бундан олтиетти йил муқаддам туш кўриш ҳам амри маҳал эди. Ёхуд, Баҳоуддин Нақшбандий, Имом ал-Бухорий, Аҳмад ал-Фарғоний сингари олам тан олган алломаларимиз қадр-қиммати, мероси тикланади деб хаёл қилиш мумкинмиди? Аҳмад Яссавий, Сўфи Оллоёр сингари то яқинларгача «реакцион» деган тамға ёпиштирилган шоирларимиз ижодиёти-чи? Бугун халқимиз мустақилликнинг маънавиятни сарбаланд қилиш бобида вужудга келтираётган имкониятларини, амалий самараларини очиқ-ойдин кўриб-билиб турибди. Бундай замон қанчалар кутилган эди, ахир?!

Собиқ шўро салтанати даврида оддий инсон қадр-қиммати жуда пастга урилган, авлод-аждод тушунчаси эса сиқиб чиқарилишга қаратилган эди. Фуқароларнинг ижтимоий келиб чиқишини мажбурий тенг қилишга интилиш тагида, назаримизда, узоқни кўзлаган машъум мақсад бўлган, албатта.

Мазлум этилган халқнинг улуғ алломаларини, шоиру адибларини, миллат жипслиги ва давлат яхлитлиги учун курашган сиймоларини, озодлик қаҳрамонларини рад этиш, чамаси, шу сиёсатнинг энг юқори нуқтаси эди. Миллатнинг юзи бўлган, жаҳон маданияти ва сиёсатида ўзига хос ўрин тутадиган буюк шахсларни инкор этиш, уларга турли бўҳтонлар чаплаш замирида халқ қадриятини ерга уриш ғояси ётар эди.

Шундан келиб чиқиб, оддий инсонлар ва уларнинг зод-буди қирқиб ташланди. Октябрь тўнтаришидан бурунги ота-боболарни, уларнинг касб-корини эслаш таомилдан чиқарилди. Шу тариқа, шўро кишилари тагтуги йўқ, авлоди номатълум манқуртларга айлантирила борилди. Етти бобони билиш, улар қилиб ўтган ишлардан ғурур туйиш ақлга сиғмайдиган тушунчага айлантирилди.

Бу борада коммунистик мафкура, тан олиш керакки, тиклаб бўлмайдиган ўпқон вужудга келтирган эди. Эндиликда, камдан-кам хонадонлар ўз обо ва аждодларини биладилар. Жуда кўп инсонлар, нари борса, битта-иккита бобосини билади, холос. Шундай экан, олий қадрият, Президентимиз таъкидлагани сингари, тарихий хотирадир. Одамзод — табиатнинг беназир, бетакрор ихтироси, унинг гултожи. Дунё яна миллиард-миллиард йиллар турар, бироқ, табиатда Одамдан ортиқ улугворроқ жонзод бўлмайди. Ҳатто, коинотдан келувчи нимарсалар ҳам ақл-идрок бобида инсон даражасига, барибир, кўтарила олмайди. Одам — Аллоҳнинг меҳри туфайли яралган, қолган жамики махлуқот, наботот, бойликлар — ҳамма-ҳаммаси унинг учундир. Шундай буюк хилқатни хорлаш, келиб чиқишини маймунга тақаб қўйиш инсофдан эдими?!

Шарқда азал-азалдан одам қадри баланд қўйилган. Авлод силсиласи ҳеч қачон узилмаган. Шажаралар инсонларнинг тарихи нақадар узоққа боришини далолат этувчи ҳужжатлар бўлган.

Элимизда, бахтимизга, қадимий қўлёзмалар, шажаралар, тарихий асарлар сақланиб қолган. Бу юртда яшаётган кўплаб хонадонларнинг томири олис-олисларга боришини далолат этувчи насабномалар эндигина ўрганилмоқда. Ўйлаймизки, халқимизнинг минг йилларга бўй бермайдиган кечмишини ҳаққоний ёритишда шажаралар аҳамияти алоҳида бўлади.

Қашқа воҳаси қадимиятнинг азалий ўчоқларидан ҳисобланади. Бу юртдан улуг давлат арбоблари, олимлар, алломалар, муҳаддислар, шоиру адиблар кўплаб етишиб чиққан. Бироқ улар ҳақидаги тадқиқотлар ҳали кишини қониқтирадиган даражада эмас. Қарши туманидаги Потрон қишлоғи одамлари тарихига назар солиш асносида воҳанинг ўтмишдаги сиёсий, ижтимоий ва маданий ҳаёти қаламга олинди. Инсонларнинг келиб чиқишидан қатъи назар, уларнинг бир-бири билан давлат, дин ришталари билан боғланганлиги, фақат бу-

гина эмас, қариндошлик у ёки бу йўсунда қарор топ-танлиги ибрат ойинасига солинди.

«Аждодларимиз қадри» юртимизда ўз ўрни бўлган инсонлар ҳақида, уларнинг ибратли, сермазмун ҳаёти тўғрисида мухтасар ҳикоя қиладиган китоб бўлишини орзу қилган эдик. Биз бунга қанчалик даражада эришдик, буни вақт кўрсатади. Муҳими шундаки, бу дунёда олам саҳнига келган Одам қадр топиши керак. Бунинг учун, энг аввало, у ўз ижтимоий тарихини, аслини, уруғ-аймоғини, авлодини, улуғ подшоҳу арбобларини, даҳо халоскорларини, эрк учун курашган қаҳрамонларини, буюк олимлару адибларини, уларнинг халқимиз тарихида тутган ўрнини, қадр-қимматини яхши билиши керак. Шунда халқнинг кимлардан ташкил топганлиги, муқаддаслиги, буюклиги моҳияти чуқур англаб етилади. Ота-боболаримиз буни яхши билишган. Билишгани учун ҳам олдин ўтганлар руҳини улуғлаб, шажаралар битганлар. Шажараларда нафақат бобокалонлар исми-шарифлари, шунингдек, уларнинг яхши фазилатлари ҳам ўз ифодасини топган. Қолаверса, ўтмишда яратилган тарихий асарларда миллатимиз фидойи фарзандлари амалга оширган олижаноб, хайрли ишлар васф этилган. Инсон қадри, фикримизча, худди шунда — яхшиликда, тирикликда қилинган хайрли, савобли ишларда ўз аксини топади.

«Аждодларимиз қадри»да мавзуларни шу нуқтаи назардан ёритиш йўлини тутдик. Мобода, бунда бирон-бир қусурга йўл қўйган бўлсак, узрхоҳмиз. Китобимизда сизга маъқул бўладиган фикр-мулоҳазалар эътироф этилгудек бўлса, ўзимизни мақсадга етган деб ҳисоблардик. Илоҳо, Одам қадри ҳамиша сарбаланд бўлсин.

МУАЛЛИФЛАР ҲАҚИДА

ПОЁН РАВШАНОВ. 1941 йил 20 июлда Қашқадарё вилояти Қамаш туманидаги Катта Дўстберди қишлоғида туғилган. 1958 йилда 5-ўрта мактабни медал билан тамомлаб, Самарқанд Давлат университетининг филология факультетига ўқишга киради. 1963 йилда мазкур олийгоҳни имтиёзли диплом билан тугаллаб, Самарқанд вилояти газетасида адабий ходим сифатида иш фаолиятини бошлайди. 1964 йилда Қарши Давлат педагогика институти (собиқ) ўзбек адабиёти кафедра-

Поён Равшанов.

сига ишга таклиф этилади. Профессор Ориф Икромов илмий раҳбарлигида номзодлик ишhini ёзиб тугаллайди. Филология фанлари номзоди, доцент Поён Равшанов ҳозирги вақтда Қарши Давлат университетининг ўқув ишлари бўйича проректори, Ўзбекистон Республикаси Ёзувчилар уюшмасининг аъзоси сифатида кўламли фаолият кўрсатмоқда.

Олийгоҳда ўттиз йилдан ортиқ фан асосларидан таҳсил бериш давомида олим жиддий илмий изланишларни амалга оширади. Унинг ўқув қўлланмалари, услубий рисола ва мақолаларидан ташқари, адабиётшунослик ва тарихнависликка доир салмоқли асарлари кенг жамоатчиликка яхши маълум. Олти юздан ошиқроқ илмий-назарий, услубий, оммабоп йўсундаги мақолалар, шунингдек йигирмадан ортиқроқ китоблар муаллифи бўлган Поён Равшановнинг матншунослик соҳасидаги меҳнати ҳам самарали, дейиш мумкин. Чунончи, «Темурнома» (1990—1991), «Туркий қавмлар тарихи» (1995) сингари унутилган асарларнинг нашр этилиши маданий ҳаётимизда ўзига хос ўрин тутган эди.

Олимнинг тарихий асарлари ҳам алоҳида қизиқишлар боиси бўлиб келади. Жуда катта илмий салоҳият меваси бўлмиш «Қашқадарё тарихи» қарийб 50 босма табоқни ташкил этадиган улкан асар бўлиб, жанубий воҳанинг уч минг йиллик тарихини мужассам этади. Шунингдек Муродулло Саидов билан ҳамкорликда ёзилган «Жейнов тарихи» китобида Қашқадарё араблари — тугди-битди бўлган элнинг ҳаёти ҳақида ҳикоя қилинади.

П. Равшановнинг адабиётшунослик борасидаги тадқиқотлари, шубҳасиз, унинг фаолиятидаги асосий қиррани ташкил этади. «Тарих бадиияти», «Адабиёт ва таълим», «Адабий саҳифалар» фикримиз далили. 1997 йилда Олим Равшанов ва Мирхон Ҳусеновлар билан ҳамкорликда ёзилган «Ҳофиз Рўзибой Машраб» китоби ўқувчиларда катта қизиқиш уйғотди. Вилоят мактабларида мазкур асар ўрганилмоқда. Умуман, Поён Равшановнинг тарихий-адабий асарлари ҳеч қачон китобхонларни бефарқ қолдирган эмас. Унинг Соҳибқирон Амир Темур ҳақидаги тадқиқотлари, Занжирсарой қасри хусусидаги қарашлари фанда янги баҳсларга йўл очди.

Ўзбекистон янги тарихини яратиш ишларига ҳам у ўз улушини қўшаётир. «Амирлашкар Алимқул тарихи» (профессор Рустамбек Шамсутдинов билан ҳамкорликда) асари матнини нашр эттириш, Ўзбекистон Респуб-

ликаси Президенти ҳузуридаги Давлат ва жамият қурилиши академияси Ўзбекистон янги тарихи Марказида бир муддат бош илмий ходим сифатида фаолият кўрсатиш унинг илмий уфқи доирасини тасаввур этишга кўмак беради.

«Амир Темури ватани», «Амир Темури хонадони» сингари китоблардан сўнг, «Аждодларимиз қадри» деб аталган асарнинг вужудга келишида у ўз билими ва тажрибасини ишга солди, тарихимизнинг янги қирраларини кашф этишга интилди. Муаллифимиз айни куч устида, ундан янада ёрқинроқ асарлар кутишга ҳақлимиз. Бу йўлда у зотга омад ёр бўлаверсин!

РАҲМАТУЛЛО ҲРОҚОВ. 1957 йил 17 ноябрда Қашқадарё вилояти Қарши туманидаги Потрон қишлоғида таваллуд топган. 1964 йилда Қарши туманидаги 39-ўрта мактабда, сўнг Улутбек номидаги 6-ўрта мактабларда ўқийди. 1974 йилда мактабни медал билан тугатгандан кейин, шу йили Тошкент политехника институтининг «Кимё технологияси» факультетига киришга муваффақ бўлади. Мазкур олийгоҳни 1979 йилда «Ёғлар технологияси» ихтисослиги бўйича тамомлайди.

«Ўзозиковқатсаноат» вазирлиги йўлланмаси билан Раҳматулло Ҳроқов шу йили Гулистон шаҳридаги ёғ-экстракция заводида ишга юборилади. У заводда ишни смена технологи сифатида бошлайди. Ўз соҳасини яхши биладиган йигит тез орада жамоанинг ҳурматини қозонади, бир йил ўтар-ўтмас цех бошлиғи вазифасига кўтарилади.

Вазирлик изланувчан, ўз устида муттасил ишлайдиган технологни 1983 йилда Косон ёғ-экстракция заводида ўтказишни лозим топади. Бу жойда ишлаб чиқариш мудир сифатида фаолият кўрсата бошлайди. Орадан бир йил ўтгач, Раҳматулло Ҳроқов Қарши ёғ-экстракция заводида ўтиб ишлай бошлайди. Смена устаси, цех бошлиғи, сифат бўйича директор муовини лавозимларида меҳнат қилади. 1993 йил ёзидан бошлаб шу завод раҳбари сифатида меҳнат қилади. Корхо-

Раҳматулло Ҳроқов.

нанинг ҳиссадорлик жамиятига айланишида, ривож ва тараққий этишида унинг ўрни алоҳида.

Раҳматулло Ўроқов иш билан бир вақтда илм ва ижод йўлини жуфт давом эттириб келади. Унинг ёғчилик соҳасидаги мақола ва рисолалари, ихтирочилик ишлари яхши маълум. 1998 йилда у техника фанлари номзодлиги илмий даражаси учун диссертацияни муваффақиятли ҳимоя қилди.

Иқтидорли раҳбар, салоҳиятли олимнинг «Аждодларимиз қадри» китобини ёзишда ташаббускор бўлиши, шажарага доир маълумотларни тўплаши таҳсинга лойиқдир. Ўйлаймизки, Раҳматулло Ўроқов илм ва ижод соҳасида ҳали кўп довонлар ошади. Бу йўлда унга парвозлар тилакдошимиз.

МУНДАРИЖА

Муқаддима урнида	3

I қисм

Потрон ва потронликлар	8
Потрон	12
Шажара	30
Шажара мундарижаси	60
Қишлоқ ривоятлари	106
Қизил тонг отганда	114
Бўл-у, идора қил	122
Режа бажарилмадимми? Қамоққа!	124
Ботирхўжа фожеаси	147
Ён дафтарда қолган нидо	164
Матонат синалган йиллар	183
Силсила	213
Ботирхўжа Икромхўжа угли Холис ижодидан намуналар	235

II қисм

Форат этилган хазина	266
Армонли Ўтрор	285
Чапдаст чавандоз қиссаси	293
Самарқанд нони қиссаси	295
Тумон Ого қиссаси	296
Занжирсарой	299
Хива	310
Сулола	318
Мознидан бўйлаган шаҳар	328
Тажовуз талқини	334
Ватанпарвар лашкарбоши	343
Хаёлий девони	352
Ҳақиқат нуктадони	358
Субҳонқулихон васияти	365
Хотима	376
Муаллифлар ҳақида	379

230c

ПОЁН РАВШАНОВ, РАҲМАТУЛЛО ЎРОҚОВ

АЖДОДЛАРИМИЗ ҚАДРИ

«Шарқ» нашриёт-матбаа концерни
Бош таҳририяти
Тошкент — 1999

Муҳаррир *И. Шоймардонов*
Рассом *В. Куликов*
Бадий муҳаррир *Ф. Башарова*
Техник муҳаррир *Д. Габдрахманова*
Мусахҳиҳ *Ж. Тоирова*

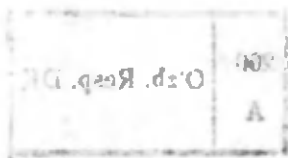
Теришга берилди 10.03.99. Босишга рухсат этилди 26.04.99.
Бичими 84x108^{1/2}, Таймс гарнитураси. Офсет босма. Шартли босма
табоғи 20,16. Нашриёт ҳисоб табоғи 19,6. Адади 10000 дона.
Буюртма № 3761.

«Шарқ» нашриёт-матбаа концерни босмахонаси.
700083, Тошкент, «Буюк Турон» кўчаси, 41.

Т. Ҳ. ИКРОМОВ

ЧОРВАЧИЛИК АСОСЛАРИ

Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги, Ўрта махсус, касб-хунар таълим Маркази, Ўрта махсус, касб-хунар таълимини ривожлантириш институти томонидан касб-хунар коллежлари «Агрономия» йўналиши бўйича ўқувчилари учун дарслик сифатида тавсия этилган.

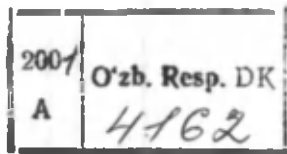
«ШАРҚ» НАШРИЁТ-МАТБАА
АКЦИЯДОРЛИК КОМПАНИЯСИ
БОШ ТАҲРИРИЯТИ
ТОШКЕНТ — 2001

Маълумки, ушбу дарсликни биринчи наشري 1996 йили «Ўқитувчи» нашриёти томонидан chop этилган эди. Ҳажми 13 б.т. бўлиб, 2000 нусхадан иборат эди.

Дарсликнинг биринчи ва иккинчи нашрининг бир-биридан асосий фарқи ва сўнгги нашрининг айрим афзалликлари шундаки, бунда фақатгина назарий маълумотлар билан чекланиб қолмасдан, ўқувчиларга яхши тушунарли бўлиши учун бир вақтнинг ўзида ҳар бир боб сўнггида бир ёки бир неча «Лаборатория иши» ва «Амалий машғулотлар» мавзу ва матни берилган. Жами 10 та «Амалий машғулот» ва 13 та «Лаборатория иши» берилган.

Дарсликнинг 2-нашрини яна бир афзаллиги шундан иборатки, биринчи нашрида бўлмаган айрим тармоқлар («Ондатрачилик», «Нутричилик», «Норкачилик», «Асаларичилик», «Кўл балиқчилиги», «Беданачилик» кабилар) баён этилган. Шунингдек, «Чорвачиликни ривожлантириш йўлига ўтказиш», «Меҳнат унумдорлигини ошириш тадбирлари» ҳам бирмунча қисқартирилган ҳолда 2-нашридан ўрин олган. Шу билан бирга, янги ўқув дастурида бўлмаган айрим бўлим ва боблар олиб ташланди. Жумладан, «Зоогигиена», «Ветеринария», «Чорвачиликнинг иқтисодий самарадорлигини ошириш тадбирлари», «Чорвачилик тармоқларини саноат негизи асосида ривожлантириш» каби боблар бунга мисол бўлаолади.

Ҳукуматимиз ва давлатимиз раҳбарияти томонидан республикамиз вилоятларида кўлаб коллеж ва академик лицейлар барпо этиш ишлари кун сайин кўпайиб бормоқда. Бундан ўқув, касб-ҳунар даргоҳларини малакали, билимдон ўқитувчилар билан таъминлаш ва барча турдаги дарсликларнинг янги, замонавий авлодини яратиш ва ўқувчиларни тўла таъминлаш ишлари алоҳида эътиборда эканлиги инобатга олинади.

Икромов Т. Ҳ.

Чорвачилик асослари. Дарслик. — Т.: «Шарқ», 2001.—288 б.

ББК 45.2я 722

КИРИШ

Республикамиз мустақилликка эришгандан сўнг чорвачиликнинг барча тармоқларини жадал ривожлантиришга, чорва маҳсулотларини кўпроқ етиштириш билан бирга, уларнинг сифатини яхшилаш ва таннархини арзонлаштиришга катта эътибор берилмоқда. Бу борада мустаҳкам ем-хашак базасини яратиш, моллар туёғини кўпайтириш, наслчилик ишларини яхшилаш, чорвачилик тармоқларини жадаллаштириш, ихтисослаштириш, шунингдек, замонавий сутчилик фермаларини бунёд этиш, молларни гўштта семиртириш ишларини қисқа муддатларда самарали олиб бориш, барча чорвачилик фермаларида маҳсулот ишлаб чиқариш йўналишига кўра олинган маҳсулотларни қайта ишлаш ва илғор мамлакатлар тажрибаларини қўллаган ҳолда қадоқлаш, сақлаш ва истеъмолчиларга жўнатиш ишларини тўғри амалга ошириш муҳим аҳамият касб этади. Бундай муҳим тадбирларни бажариш учун чорвачилик ферма ва цехларида ўз касби жонкуярлари, малакали, билимдон мутахассислари бўлиши лозим. Бу борада ўрта махсус малакага эга бўлган ёш кадрлар зиммасига ҳам кўп масъулиятли вазифалар юкланади. Ҳозирги замон мутахассислари билим доираси кенг бўлиши билан бирга, улар чуқур билим эгаси, янги техника ва технологиянинг барча жараёнларини тўғри бошқара оладиган бўлишлари шарт. Шунингдек, умумий ва минимеханизация, автоматика, компьютер ҳамда ишлаб чиқаришдаги барча электр қуввати билан ишлайдиган асбоб-ускуналарни бошқара оладиган даражасидаги мутахассис бўлишлари талаб этилади. Бу борада, ҳар бир мутахассис, ким ва қандай лавозимда бўлишидан қатъи назар, ҳаммавақт ўз устида ишлаши, билим ва малакасини кун сайин ошириб бориши, махсус адабиётлардан унумли фойдаланиши мақсадга мувофиқдир.

Лекин, бу борада талаб даражасида бўлган адабиётлар (ўқув қўлланмалари, тавсияномалар, илғорлар тажрибасини ёритиб берувчи китобчалар, микрофильмлар, слайдалар, плакатлар, турли хилдаги кўргазма

воситалари, дарсликлар ва ҳ. к.)нинг етишмаслиги ва, очигини айтганда, чоп этилмаслиги кўплаб қийинчиликларга олиб келмоқда.

Агар ушбу китоб муаллифининг 1996 йили «Ўқитувчи» нашриёти томонидан чоп этилган «Чорвачилик асослари» дарслигини ҳисобга олмаганда, ҳозиргача касб-ҳунар коллежлари ва фермерлар учун бирорта дарслик ёки ўқув қўланма нашр этилмади. Бу ҳолат Ўзбекистондаги ўрта махсус касб-ҳунар коллеж талабаларини ўқитишда, малакали ва билимдон мутахассис сифатида тайёрлашда бирмунча қийинчиликлар туғдирмоқда. Шунини ҳисобга олган ҳолда, ўзбек тилида «Чорвачилик асослари» дарслиги яратилди.

Дарсликда дастур талабига кўра, чорва ҳайвонларининг анатомияси, елинда сут ҳосил бўлиши, сигирларни соғиш технологияси, сигирларнинг сут маҳсулдорлиги, сутнинг таркиби, ҳайвонларни гўштта семиртириш технологияси, турли ёшдаги молларни озиқлантириш, озиқ турлари, уларга дастлабки ишлов бериш, рационлар ва уларга бўлган талаблар, молларнинг ўсиш ва ривожланиш қонуниятлари, зотлари, зотдорлиги, наслчилик ишлари ва кўплаб, ишлаб чиқаришга оид мавзулар баён этилган.

ЧОРВАЧИЛИКНИНГ ХААҚ ХЎЖАЛИК АҲАМИЯТИ

Қишлоқ хўжалигининг энг муҳим тармоғи чорвачилик ҳисобланади. У халқимизни ниҳоятда ҳаётий аҳамиятга эга бўлган озиқ-овқатлар (гўшт ва гўшт маҳсулотлари, сут ва сут маҳсулотлари, тухум, асал), енгил саноатни турли хом ашё (жун, тери, мўйна, қорақўл тери, тивит ва ҳ. к.) билан таъминлашда муҳим аҳамиятга эга.

Ем-хашак базасини янада мустаҳкамлаш, унинг барқарорлигини ошириш, чорва моллари ва паррандаларини ҳар хил сервитамин озиқлар билан йил мобайнида узлуксиз таъминлаш, бу тармоқни жадал ривожлантиришда асосий вазифалардан ҳисобланади. Ғаллачилик, мевачилик, савзавотчилик, пахтачилик ва боғдорчилик каби соҳаларнинг ривожланиши чорвачиликнинг равнақ топиши учун муҳим аҳамиятга эга. Чунки ғаллачиликда етиштириладиган дон маҳсулотлари ва ғалла экинларининг пояси чорва моллари учун қимматли озиқ ҳисобланади. Мевачилик ва сабзавотчилик чиқиндилари ҳар хил ҳайвонлар учун серсув ва сервитамин озиқ сифатида фойдаланилади. Пахтачиликда чигит кунжараси, шулха ва гўзапоя кабилар чорва моллари учун тўйимли озиқ ҳисобланади.

Ҳозирги вақтда чорвачилик энг сертармоқ соҳалардан бири ҳисобланади. Унинг асосий тармоқлари: қорамолчилик, қўйчилик, эчкичилик, чўчқачилик, паррандачилик, йилқичилик, туячилик, қуёнчилик, мўйна-боп ҳайвонлар (норкачилик, нутриячилик ва ҳ. к.), асаларичилик, ипакчилик бўлса, сўнгги йилларда унинг янги тармоқлар билан, яъни кўл балиқчилиги, беданачилик каби соҳалар билан бойитилмоқда.

Яна муҳим тадбирлардан бири барча чорвачилик хўжаликларида, юқорида кўрсатиб ўтилганидек, мустаҳкам ем-хашак базасини яратиш ва ундан унумли фойдаланиш, исрофгарчиликка йўл қўймаслик, ем-хашак тўйимлилигини яхшилаш, сифатини ошириш, айниқса, таркибидаги оқсил миқдорини кўпайтириш, сунъий усулда турли хил витаминлар, аминокислоталар, микроэлементлар, антибиотиклар ва организмларни

жадал ўстирувчи моддалар ишлаб чиқаришни ривожлантириш ҳозирги замон талаби ҳисобланади.

Чорвачилик тармоқларини жадал ривожлантиришда омихта ем, дондор ва брикет озиқ тайёрлаш ишларини жадаллаштириш муҳим аҳамият касб этади. Шунингдек, жуда муҳим ҳисобланган дағал ва серсув озиқлар (беда пичани, сенаж, силос, маккажўхори, оқжўхори, хашаки лавлаги, озиқбоп полиз экинлари)ни янада кўпроқ ва сифатлироқ етиштириш, мавжуд яйловлардан унумли фойдаланиш, уларнинг ҳосилдорлигини ошириш ва суғориладиган, маданий яйловлар ташкил этиш пулар жумласидандир.

Чорвачиликни жадал ривожлантириш кўп жиҳатдан чорва моллари ва паррандалари маҳсулдорлигига боғлиқлиги учун, аввало, наслчилик ва селекция ишларини жадаллаштириш, янги сермахсул зот ва гуруҳларни яратиш, мавжуд зотларни такомиллаштириш, дургайлаш ишларини кенгайтириш, саноат асосида частиштириш тадбирларини жиддийлаштириш муҳим вазифалардан ҳисобланади. Бу борада наслчилик ишлари билан шуғулланадиган барча туман фермерлари, хусусий деҳқон ва жамоа хўжаликлари, ҳамда вилоятлардаги масъул ташкилот раҳбарлари жонбозлик кўрсатишлари ва қатъий назорат қилишлари мақсадга мувофиқдир.

Чорвачиликни жадал ривожлантириш кўп жиҳатдан фан янгиликлари, амалиёт, илғорлар тажрибаси, янги техника ва технологияга боғлиқдир. Фан янгиликлари эса давлат, жамоа ва фермер хўжаликларида прогрессив усулда арзон ва сифатли маҳсулот етиштириш борасида асосий йўлланмадир.

Ҳозирги вақтда, Ўзбекистон фуқаролари билан бир қаторда барча чорвадорлар мустақилликка эришган ҳолда ўзларининг инсоний ҳақ-ҳуқуқларини тўғри билган ва тушуна олган тарихий бир даврда, яъни ўтиш даврида фаолият кўрсатмоқдалар. Бинобарин, мамлакатимизда ўзига хос жиддий, масъулиятли ва мураккаб — ўтиш даври давом этар экан, бунда чорвадорлар ҳам эл-юрт фуқаролари қатори халқ ва ватан тараққиётига ва иқтисодиётига ўз улушларини қўшиш иштиёқидадирлар.

Бу борада кўплаб хусусий деҳқон хўжаликлари, чорвадор фермерлар халқ хўжалик аҳамиятига эга бўлган муҳим тадбирларни амалга оширишда жонбозлик кўрсатмоқдалар. Жумладан, ўз фермаларини йирик-

лаштириш, ҳайвонлар маҳсулдорлигини ошириш, мол туёғини кўпайтириш, янги техника ва технология та-лабларига жавоб бера оладиган замонавий молхона ва паррандахоналарни барпо этиш, наслчилик ишларига алоҳида эътибор берган ҳолда, молларни танлаш ва саралаш ишларини жорий этиш, ёш ҳайвонларни тўғри парваришlash ва боқиш барча мутахассисларнинг диқ-қат марказида бўлгани ҳолда ишлаб чиқаришга жорий этилмоқда.

Юқорида кўрсатиб ўтилганидек, Республикамиз чор-вадор-фермерлари олдида турган энг муҳим ва дол-зарб вазифалардан бири — ҳар бир ферма учун ҳай-вон ва паррандаларнинг сермахсул, тез етилувчан, сер-пушт, ташқи муҳит шароитига яхши мослашган, ка-салликларга чидамли ва иқтисодий самарадорлиги юк-сак бўлган гуруҳларини яратишдан иборат.

Бундай тадбирларни амалга ошириш учун ҳайвон-лар биологиясини билиш, айниқса, уларнинг анатомия-си ва физиологияси, организмларнинг ўсиш ва ри-вожланиш қонуниятларини, барча органларнинг тузи-лиши, хусусияти, функцияси (вазифаси) кабиларни бил-масдан туриб, ижобий натижаларга эришиб бўлмайди.

Шуни унутмаслик лозимки, б и о л о г и я фан асосларини ишлаб чиқаришга ва умуман ҳаётга жо-рий этмасдан меҳнат фаолиятида улардан тўғри ва унумли фойдаланмасдан туриб, чорвачилиқда ижобий натижаларга эга бўлиш мумкин эмас. Айниқса, ҳайвон ва паррандалар маҳсулдорлигини ошириш, улардан кўп, сифатли ва арзон маҳсулот етиштириш борасида ҳам биология қонуниятларидан фойдаланиш кўп жиҳатдан қўл келади.

Шунинг учун, китоб ҳажми чегараланганлиги ҳисоб-га олинган ҳолда, қисқача бўлса-да, ҳайвон ва пар-рандалар биологиясига, шахсан уларнинг морфология-си ва физиологиясига тўхталиб ўтамиз. Бу борада ай-рим кўрсатма воситалари (расмлар ва схемалар) ҳам тавсия этилади.

Б и р и н ч и б ў л и м

Умумий чорвачилик

І Б О Б. ЧОРВА МОЛЛАРИНИНГ БИОЛОГИК ХУСУСИЯТЛАРИ

(Морфологияси ва физиологияси)

Тирик организм бир бутун бўлгани ҳолда унинг барча орган ва қисмлари ҳам шакли, ҳам функцияси жиҳатидан бир-бири билан чамбарчас боғлиқдир. Умуман, барча организмлар ва органлар анатомияси — (морфологияси), физиологияси ва биокимёси бир-бири билан чамбарчас боғлиқ бўлгани учун уларни комплекс ўрганиш мақсадга мувофиқдир. Бинобарин, ҳозирги замон биология фани ҳар бир организмни ўрганишда унинг тарихий ривожланиши ва ташқи муҳит таъсирига кўра ҳаракати, ўзгариши, мосланиши каби хусусиятларини комплекс ҳолда кузатиш зарурлигини тақозо этади.

А н а т о м и я — организм ва органларнинг тузилиши, жойланиши, бир-бирига боғлиқлиги каби белги ва хусусиятларини оддий кўз билан кўриб ўрганадиган фан.

Ф и з и о л о г и я — тирик организм ва органларда содир бўладиган барча жараён ва ўзгаришларни ва улар орасидаги муносабатларни ўрганувчи фан.

Б и о к и м ё — тирик организм ва унинг қисмлари кимёвий таркиби ва уларда содир бўладиган кимёвий жараёнларни ўрганадиган фан.

М о р ф о л о г и я — организмларнинг яшаш шароитига кўра шакл-формаси ва тузилишини ўрганувчи фан бўлиб, у ўз ичига яна бир неча фанларни қамраб олади. Масалан, **анатомия**, **гистология**, **эмбриология** ва **цитология** шулар жумласидандир.

Гистология — тўқималарнинг тузилиши ва ривожланиш хусусиятларини ўрганувчи фан ҳисобланади.

Эмбриология — эмбрион (муртак), ҳомилаларнинг ривожланиш ва ўсиш қонуниятларини ўрганувчи фандир.

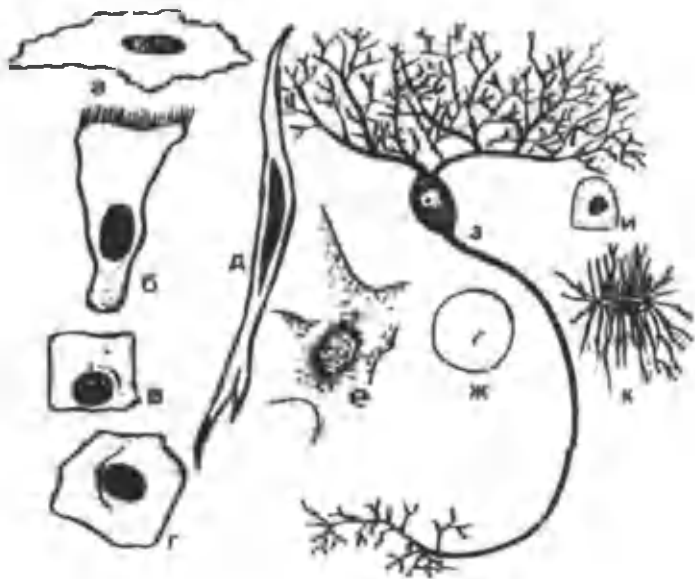
Цитология — ҳужайраларнинг тараққиёти, ту-

зилиши, шакл-формаси ва унда юз берадиган барча жараёнларни ўрганувчи фандир.

Тирик организмларнинг асосий белгиси. Маълумки, тирик орган ва организмларнинг асосий белгиси — уларнинг ҳужайралардан ташкил топганлиги ҳисобланади. Шунингдек, уларда индивидуал (якка ўзига хос) ва тарихий рвжланишининг мавжудлигидир.

Ҳаётнинг асосий бирлиги — ҳужайра бўлгани ҳолда, барча жараёнлар унинг ички қисмида содир бўлади. Организмларда ҳужайрадан ташқари, ҳужайрасиз элементлар — ҳужайралараро модда, жумладан, қон плазмаси, зардоби, тоғай ва суякларнинг зич жойлашган асосий моддаси ҳам бор. Эластик ва коллаген толалар ҳам ҳужайрасиз тузилишга эга.

Шундай қилиб, ҳужайра тузилиши ва бажарадиган вазифасига кўра, мураккаб бўлган тирик материянинг юксак даражада тузилган структура бирлиги ҳисобланади. Организмдаги ҳужайралар функцияси (бажарадиган вазифаси)га кўра турли шаклда ва йирик — майда бўлади (1-расм).

1-расм. Ҳайвон ҳужайрасининг умумий кўриниши: а, б, в, г — эпителий ҳужайралар, д — ясси мускул ҳужайра, е — бириктирувчи тўқима ҳужайраси, ж — эритроцит, з — нерв ҳужайраси, и — тоғай ҳужайраси, к — суяк ҳужайраси.

Барча тирик ҳужайраларда турлича муҳим ҳаётӣ жараёнлар юз беради. Масалан, оқсил ва бошқа биологик моддаларнинг синтезланиши, модда ва энергия алмашинуви, таъсирланиш ва қўзғалиш (ёки таъсирга жавоб қайтариш) каби хусусиятлар шулар жумласидандир. Ташқи таъсирга ҳар хил ҳужайралар турлича жавоб қайтаради. Масалан, мускул ҳужайралари қисқаради, без ҳужайралари секрет ажратади ва ҳоказо. Бу эса ҳар бир тирик ҳужайранинг энг муҳим белги ва хусусияти ҳисобланади.

Ҳайвонлар танасининг таркиби. Тирик организмларнинг таркиби турли хилдаги кимёвий элементлардан ташкил топган. Академик В. И. Вернадский фикрича, ҳайвонлар танасида Менделеев даврий системасидаги барча элементлар учрайди. Лекин, уларнинг айримлари кўпроқ (макроэлементлар), бошқалари ниҳоятда оз миқдорда (микроэлементлар) бўлади.

Аниқланишича, ҳайвонлар танасининг деярли 96 фоизини тўрт хил элемент (углерод, водород, кислород ва азот) ташкил этади. Яна тўрт хил элемент (кальций, фосфор, калий ва олтингугурт) қўшимча 3 фоизни ташкил қилади. Темир, натрий ва хлор биргаликда ўртача 1 фоизни ташкил қилади. Микроэлементлардан йод, магний, мис, марганец, кобальт, рух кабилар ниҳоятда оз миқдорда учрайди.

Ҳайвонлар танасида с у внинг роли катта бўлиб, у овқат ҳазм қилиш, сут ҳосил бўлиши, қон айланиши ва моддалар алмашинуви жараёнида фаол иштирок этади. Сув ҳайвонлар танасининг 65—90 фоизини ташкил қилади. Ёш ҳайвонлар танасида катта ёшдагиларга қараганда сув кўпроқ бўлади. **О қ с и л л а р** — ҳайвон танасининг асосий қисмини ташкил этади. Оқсилларнинг кўп қисми мускуллар, қон, тери, жун ва сут таркибида бўлиши кузатишган. Кимёвий таркибига кўра, оқсиллар анча мураккаб тузилган бўлиб, бошқа органик бирикмалардан фарқ қилади. Уларнинг молекуласи азот билан боғланган бўлиб, баъзан улар азот бирикмаларидан ташкил топган модда дейилади. Оқсиллар молекуласи аминокислоталардан иборат бўлиб, ҳозир уларнинг 30 тадан кўпроғи аниқланган. Ҳар бир аминокислота маълум ном билан аталади. Масалан, цистеин, лизин, лейцин, валин, пролин, гуанин, тирозин, гистидин, серин, аланин ва ҳоказо.

Углеводлар — асосан углерод, кислород ва водороддан ташкил топган бўлиб, таркибига кўра улар

оддий — моносахаридлар ва мураккаб — полисахаридларга бўлинади. Углеводлар деярли ҳамма ўсимликларда ва ҳайвонлар организмда бўлади. Лекин, ўсимликлар дони ва мевасида углеводлар кўпроқ учрайди. Моносахаридлар — глюкоза, фруктоза ва галактозалардан, полисахаридлар — крахмал, гликоген, целлюлозадан ташкил топган. Ёғлар ҳам углеводлар каби, организмда энергия манбаи ҳисобланади. Ёғлар, оксил ва углеводлар билан бирга турли хил чорвачилик маҳсулотлари (сут, гўшт ва ҳоказо)нинг асосий таркибини ташкил қилади. Барча ўсимликлар ва ҳайвонлар ҳужайрасида ёғлар маълум миқдорда учрайди, лекин уларнинг миқдори оксилларга кўра камроқ бўлади. Ёғлар организмда ҳимоя ва қурилиш материали сифатида ҳам катта аҳамиятга эга.

Ҳайвонлар ҳужайрасининг тузилиши ва вазифаси

Ҳужайра организмда маълум вазифани бажаришга мослашган элементар бирликдир. Бир ҳужайрали ва кўп ҳужайрали ҳар бир организмнинг ҳужайраси бири-бирига чамбарчас боғланган цитоплазма ва ядродан ташкил топган яхлит тирик системадир.

Барча кўп ҳужайрали организмларнинг турли тўқима ва аъзоларининг ҳужайралари шакли, йириклиги ва вазифасига кўра бир-биридан фарқ қилади. Уларнинг бу хусусияти узоқ эволюцион йўлни босиб ўтганлигидан шу туфайли муайян шаклга кирганлигидан ва махсус вазифани бажаришга мослашганлигидан дарак беради (1-расм).

Ҳайвонлар танасида энг майда ҳужайралар — лимфоцитлар 6—8 микрон атрофида бўлади. Нерв ҳужайралари эса организм бўйлаб 1 м ва ундан ҳам узун толалардан ташкил топган. Айрим ҳужайралар, масалан, тухум ёки мой ҳужайралари шар шаклида бўлса, бошқалари юлдуз шаклида (бириктирувчи тўқима ҳужайралари), цилиндрсимон, кубсимон ва яссиланган (эпителий, қопловчи тўқима ҳужайралари) шаклда, шунингдек, киприкчалар билан таъминланган (киприкли ҳужайралар ёки думсимон ўсимтага эга бўлган) сперматозоидлар ёки хивчинли (яшил эвгеленалар) ва ҳоказо вакиллари учрайди.

Ҳужайраларнинг йирик-майдалиги, шакли ва бажарадиган вазифасидан қатъи назар, улар цитологик ва электрон-микроскопик тузилиши жиҳатидан деярли бир хил бўлади. Масалан, уларнинг ҳар бирида

ядро, цитоплазма, органеллалар, киритмалар, ҳужайра мембранаси ва бошқа турли хилдаги элементларнинг бўлиши аниқланган. Умуман, ҳужайраларнинг тузилиши, хилма-хиллиги, вазифаси, ҳаёти, кўпайиши ва барча бошқа биологик хоссаларини махсус фан — цитология ўрганади. Бинобарин, биз улар устида тўхталмаймиз.

Тўқималар. Тузилиш жиҳатидан бир хил бўлган ва умумий моддалар алмашинуви типига мансуб ҳужайралар гуруҳи тўқимани ташкил этади. Бажарадиган вазифаси, шакли ва тузилишига кўра тўқималар эпителий (ёки қопловчи), бириктирувчи (қон, лимфа, бириктирувчи тўқиманинг ўзи, тоғай ва суяклар мисолида), мускул ва нерв тўқималари гуруҳига бўлинади. Бу тўқималарнинг тузилиши ва барча белги хоссаларини **гистология** фани ўрганади. Булар устида ҳам тўхталмаймиз.

Аъзоларнинг тузилиши ва вазифаси

Ҳайвонларнинг ҳар бир аъзоси махсус вазифани бажаришга мослашган, шунга кўра улар ҳар хил шаклга ва тузилишга эга. Маълум вазифани бажаришга мослашган аъзолар ягона системани ташкил қилади. Масалан, **скелет, мускулатура ва тери қатлами** биргаликда ҳаракат вазифаларини бажарувчи системани ташкил қилади. Бундай системалар организмда бир неча гуруҳга бўлинади. Овқат ҳазм қилиш, нафас олиш, қон ва лимфа айланиши, айириш, жинсий (ёки кўпайиш), сезги органлари ички секреция безлари ва нерв системаси шулар жумласидандир.

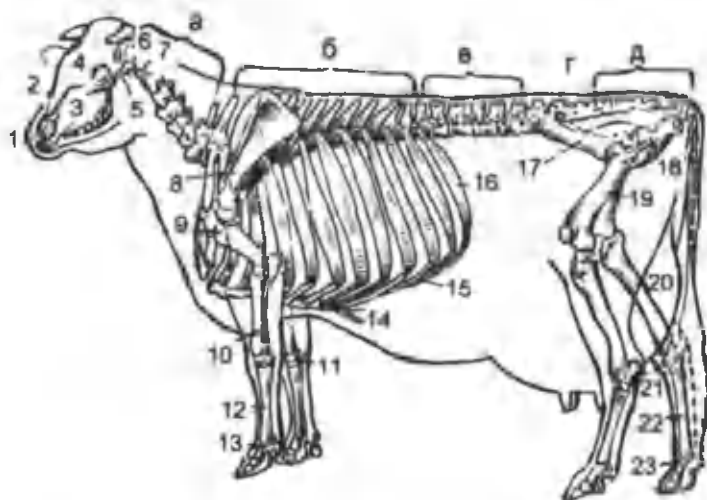
Ҳайвонлар аъзоларининг шакли, тузилиши ва вазифаси турлича бўлса-да, улар бир-бирлари билан ҳамбарчас боғлиқдир. Бу боғланиш асосан нерв системаси ва гуморал йўл билан (қон орқали) амалга ошади. Бинобарин, организмдаги бирор аъзонинг ёки аъзолар системасининг ўзгариши ўз таъсирини, сўзсиз, бошқа қисмларга ҳам ўтказиши мумкин. Организм ва аъзолар вазифасини нерв системаси бошқаради. Биз қуйида аъзолар системаси устида қисқача тўхталамиз.

ҲАРАКАТ АЪЗОЛАРИ СИСТЕМАСИ

Скелет. Чорва молларининг скелети асосан уч қисмдан: калла, оёқ ва гавдадан иборат. Скелетда турли хил вазифа бажаришга мослашган узун найси-

мон суяклар (сон, елка, билак ва тирсак суяклари) турли шаклдаги лентаси мон сербар ясси суяклар (кўкрак қафаси ва мия қутиси), калта (ҳар хил шаклдаги майда суяклар) ва аралаш (шаклсиз суяклар, умуртқалар) суяклар учрайди.

Скелет таянч-ҳаракат ва ҳимоя вазифасини бажаради. Масалан, кўкрак суяклари (қовурғалар), кўкрак қафасига жойлашган аъзолар (юрак, ўпка ва ҳоказоларни) ташқи таъсирдан ҳимоя қилса, бош мия қутиси мияни, умуртқа поёнаси эса орқа мияни муҳофаза қилишга мослашган. Чорва молларининг скелети ва унинг барча қисмлари сигирлар скелети мисолида 2-расмда ўз ифодасини топган (2-расм).

2-расм. Сигир скелетининг ён томонидан кўриниши: а — бўйин қисми; б — кўкрак қисми; в — бел қисми; г-д — думгаза (дум) қисми;

1 — бурун суяги, 2 — бурун устки суяги, 3 — устки жағ, 4 — пешона суяги, 5 — пастки жағ, 6 — атлант, 7 — эпистрофей, 8 — курак суяги, 9 — елка суяги, 10 — елка олд суяги, 11 — оралиқ суяги, 12 — тирсак суяги, 13 — билак суяги, 14 — кўкрак суяги, 15 — қовурға тоғайларидан ташкил топган қовурға ёйи, 16 — қовурға, 17 — тос суяги, 18 — кўмик, 19 — сон суяги, 20 — катта болдир суяги, 21 — кичик болдир суяги, 22 — тўпиқ суяги, 23 — товон суяги.

Калла суяги. Калла суяги икки қисмдан: мия қутиси суяклари ва юз суякларидан иборат. Мия қутисига бир қанча (кўриш, эшитиш ва мувозанатни сақлаш) аъзолари туташган. Юз суякларига эса ҳид билиш, таъм билиш аъзолари жойлашган бўлиб, унда бурун ва оғиз бўшлиғи ўрин олган.

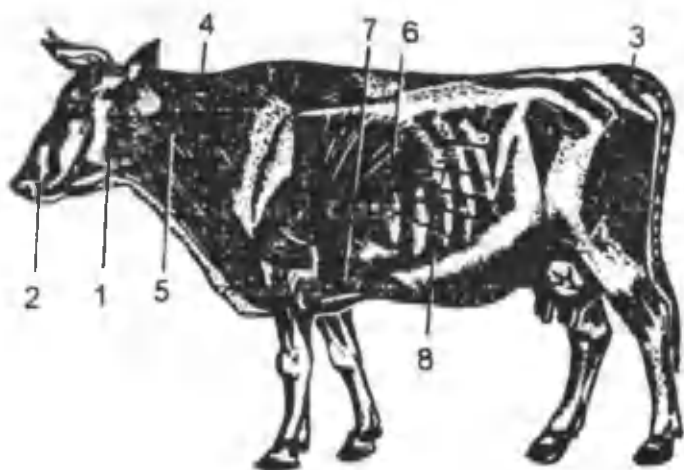
Гавда скелети. Гавда скелети умуртқа поғанаси ва кўкрак қафаси суякларидан иборат. Умуртқалар бири-бирига тоғайлар ёрдамида бирин-кетин сегментлар ҳосил қилиб бирикади. Умуртқа поғонаси бўйин, кўкрак, бел, думғаза ва дум умуртқаларидан ташкил топган. Умуртқа тешиклари бирлашган ҳолда умуртқа поғонаси каналини ҳосил қилади ва унинг ичида орқа мия жойлашган бўлади. Қорамоллар умуртқа поғонасининг бўйин қисмида 7 та, кўкрак қисмида 13 та, умуртқа ўрнашган бўлади. Кўкрак умуртқалари, қовурғалар ва кўкрак суяги бирлашиб, кўкрак қафасини ҳосил қилади. Бел қисмида 6—7 та, думғазада 4—5 та бирлашиб кетган умуртқалар бўлади.

Думғазага тос суяги ва 18—20 та умуртқадан ташкил топган дум бирлашган бўлади. Қовурғалар тоғай учи билан тўш суягига, орқа учи билан умуртқа поғонасига бирикади. Ҳақиқий қовурғалар 7—8 жуфт бўлгани ҳолда, улар ўз тоғайи билан бевосита тўш суягига бирикади. Тўш суягига бирикмаган бошқа қовурғалар етим қовурға ҳисобланади.

Оёқ скелети. Оёқ скелети гавданинг кўкрак ва тос қисмига бириккан. Кўкрак қисмида жойлашган бир жуфт оёқ чап ва ўнг кўкрак суяги ва мускуллар ёрдамида эркин ҳолда гавда билан туташган. Бир жуфт орқа оёқ гавданинг тос қисмига бириккан бўлади. Тос қисмида бириккан оёқлар скелети бир неча (сон, тизза қопқоғи, болдир, кичик болдир, ошиқ ва туёқ) суяклардан ташкил топган.

Мускуллар. Барча турдаги чорва молларининг мускуллари (гавда, бўйин, бош ва оёқ мускуллари) бир неча хил бўлади. Жойланишига кўра, улар юза ва чуқур ҳолда учрайди. Организмда жойланиши ва шаклига кўра мускуллар ҳар хил вазифа бажаради (3-расм).

Гавда мускуллари жойланишига қараб кўкрак қафаси, қорин ва елка мускулларига бўлинади. Кўкрак қафасидаги мускуллар юза ва чуқур мускуллардан иборат бўлиб, кўкрак қафасининг атрофига жойлашган. Қорин мускуллари кўкрак билан тос орасида жойлашган бўлиб, толалари ҳар хил йўналган бўлади. Улар қорин қисмидаги аъзоларни турли ташқи таъсирдан сақлайди ва нафас олиш жараёнида иштирок этади. Елка мускуллари бўйиннинг олдинги ва ён томонида бўлиб, калла билан гавда ўртасида жойлашган. Б ў й и н м у с к у л л а р и: юза,

3-расм. Сигирнинг юза жойлашган мускуллари:

1 — кавш қайтариш мускули, 2 — бурун ва юқори лабни ҳаракатга келтирувчи мускул, 3 — дум мускули, 4 — трапециясимон мускул, 5 — бўйинни эгувчи мускул, 6 — елканинг кенгайган мускули, 7 — кўкракнинг чуқур мускули, 8 — қориннинг ташқи қия мускули.

бўйиннинг ён ва остки томонига жойлашган чуқур ва бўйинни эгувчи мускуллардан ташкил топган. Бош мускуллари жойланишига кўра иккига: мия қутиси мускуллари ва юз мускулларига бўлинади. Мия қутиси мускулларига пешана, энса, қулоқ мускуллари киради. Юз мускулларига чайнаш ва кавш қайтариш мускуллари киради.

Оёқ мускуллари олдинги ва орқа оёқ мускулларидан иборат. Олдинги оёқ мускуллари ва-зифасига кўра бир неча гуруҳга бўлинади. Бу гуруҳдан бири елка курак бўғимига кирувчи мускуллар (бўғимни ёзувчи, букувчи, оёқларни узоқлаштирувчи ва яқинлаштирувчи мускуллар)дир. Шу билан бирга, бўғимни ёзувчи мускуллар иккита мускул (ўқ олди ва елка коракоид)дан иборат. Шунингдек, букувчи мускул (дельтасимон, кичик юмалоқ, катта юмалоқ мускул)лардан иборат. Бу гуруҳга оёқларни узоқлаштирувчи ва яқинлаштирувчи мускуллар (курак ости ва ўқ орқаси мускули) ҳам киради.

Орқа оёқ мускуллари ҳам, олдинги оёқ мускулларига ўхшаб, бир неча гуруҳдан ташкил топган, бинобарин, улар кетинги оёқ бўғимларига ҳар хил таъсир этиши аниқланган. Жумладан, тос-сон бўғими мускуллари учта мускул (сағрининг юза мускули, сағ-

рининг чуқур мускули ва ноксимон мускул)га бўлинади. Сон суягининг орқа қисми мускуллари эса тўртта мускул (соннинг икки бошли мускули, ярим пай мускул, ярим парда мускул ва соннинг квадрат мускули)дан иборат. Б у к у в ч и м у с к у л л а р саккизта мускулга бўлинади. Улар қуйидагилар: белнинг кичик мускули, бел-ёнбош мускули, белнинг катта мускули, ёнбош мускули, капсуляр мускул, тикувчи мускул, тарақсимон мускуллардир.

Т о с - с о н б ў г и м и н и я қ и н л а ш т и р у в ч и м у с к у л л а р — учта мускулдан иборат. Улар — нозик мускул, яқинлаштирувчи мускул ва сон канали мускулидан ташкил топган.

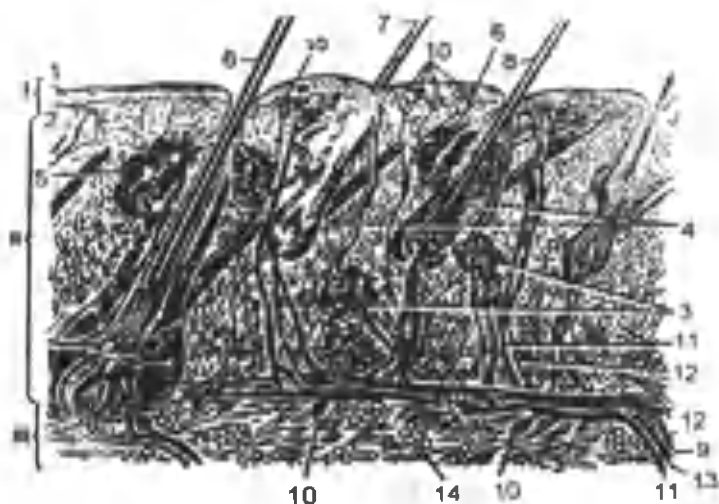
Умуман, барча мускулларнинг фаолияти, шунингдек, уларнинг қисқариши ва ёзилиши марказий нерв системаси таъсири остида амалга ошади.

Тери ва унинг тузилиши. Тери организмда энг муҳим ҳаётий роль ўйнайди ва бирқанча вазифани бажаради. Масалан, танани ташқи муҳит таъсиридан сақлайди, организм ҳароратини бир меъёрда сақлайди, моддалар алмашинуви натижасида ҳосил бўлган баъзи моддаларнинг ташқарига чиқарилишида иштирок этади, организмга турли хил микроблар ва бактериялар киришига йўл қўймайди. Шунингдек, у организмни кимёвий, физик, механик таъсирлардан ҳам ҳимоя қилади.

Терида кўп миқдорда рецепторлар — сезги анализаторлар жойлашган бўлиб, улар нерв учлари билан ташқи муҳитдаги босим, ҳарорат (иссиқ ва совуқ) каби таъсирларни сезиш ва организмга етказиб бериш хусусиятига эга (4-расм).

Чорва молларининг териси уч қаватдан: устки эпителий қават — **эпидермисдан**, ўрта қават — **бириктирувчи тўқима** ёки **чин**, ҳақиқий тери — **дермадан** ва ички қават — **тери ости ёғ қаватидан** тузилган. Ҳайвонларнинг туёғи, шохи, жуни, тер ва мой безлари, шунингдек, сут безлари тери маҳсули ҳисобланади.

Терининг қалинлиги ундаги бириктирувчи тўқимага боғлиқ бўлгани ҳолда, организмнинг ҳамма қисмида турли қалинликда бўлади. Масалан, елка ва тананинг юқори қисмида у қалинроқ, қорин ва оёқларининг териси юпқароқ бўлади. Шунингдек, катта ёшдаги эркак ва гўштдор ҳайвонларнинг териси қалин бўлади ва, аксинча, ёш, урғочи ва серсут ҳайвонларники юпқароқ бўлади.

4-расм. Қорамоллар терисининг гистологик тузилиши:

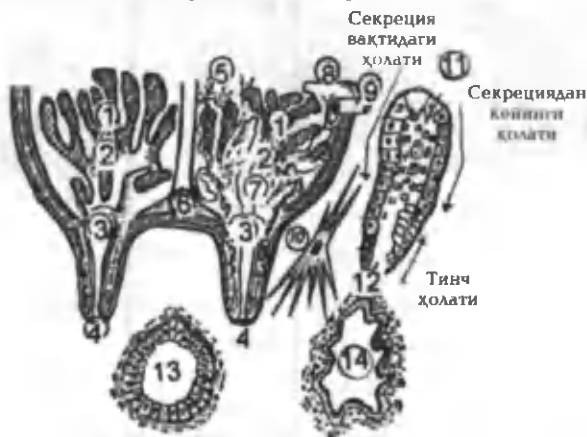
1 — эпидермис. I — шохсимон қатлам, 2 — донатор қатлам. II — дерма ски ҳақиқий тери. III — тери ости ёв қатлами. 3 — тер безлари, 4 — тер безларининг канали, 5 — ёв беи, 6, 7, 8 — жуннинг вертикал кесиги, 9 — нерв, 10 — нерв учлари, 11 — артерия, 12 — вена, 13 — лимфа томири, 14 — ёв тўқимаси.

Майин жунли меринос қўйларни ҳисобга олмаганда барча турдаги ҳайвонларни танаси ҳар хил (дағал, оралик ва тивит) жун билан қопланган. Жуннинг қалин-сийраклиги, калта ва ўсиқлиги, таркиби ва барча бошқа хоссалари йил фасллариға ва ҳайвонларнинг ёшиға, ҳамда боқиш шароитига қараб ўзгариб туради. Жуннинг ранги турлича бўлиб, у жун таркибидаги пигмент моддасининг миқдорига боғлиқ. Молларнинг жуни тул-лаш натижасида янгиланиб туриш хусусиятиға эға. Улар йилиға икки марта (баҳор ва куз ойларида) туллайди. Бузоқлар биринчи марта 5—7 ойлиғида туллайди.

Елиннинг анатомик тузилиши

Қишлоқ хўжалик ҳайвонларининг елини бирмунча йирик, мураккаб тузилишға эға бўлгани ҳолда альвеолар-найсимон безлар гуруҳиға киради. Елин ҳайвонларда 2—4—8 жуфт палладан иборат. Чўчқаларда у кўпроқ бўлади. Елин бирқанча сўргич (эмчак) билан яқунланади. Сигир ва бияларда елин бироз соддароқ тузилишға эға бўлгани ҳолда тананинг чот қисмиға, яъни икки орқа оёқ оралиғиға жойлашган. Сигирлар-

ни елини тўрт палладан иборат бўлса, қўй ва эчкиларда у икки палладан ташкил топган. Сигирларда ҳар бир палла ягона мустақил сўрғичга эга бўлса, бия ва чўчқаларда ҳар икки палла учун бир сўрғич хизмат қилади. Елин сигирларнинг чот қисмига жойлашган бўлиб, унинг юқори юза қисми унинг асоси ҳисобланади. Сигирнинг дум томонидан кўринадиган қисми елин ойнаси ёки елин танаси деб номланган. Унинг ости — елин чуқурлиги — ҳисобланиб у сўрғичлар билан яқунланган (5-расм).

5-расм. Сигир елинининг анатомик тузилиши:

1 — секреция бўлимлари, 2 — бириктирувчи тўқималарнинг асоси, 3 — сут тупланадиган бўшлиқ, 4 — эмчак канали, 5 — нервлар, 6 — тортиб турувчи пай, 7 — сут чиқадиغان йўлон йўл, 8 — артерия, 9 — вена, 10 — мускул эпителийси, 11 — яовак альвеола, 12 — сут чиқиш йўли, 13 — сут чиқадиغان ўртача йўлонлиқдаги йўл, 14 — сут чиқадиغان йўлон йўл.

Елин нозик ва юмшоқ тукли тери билан қопланган бўлиб, унинг таркибида кўп миқдорда тер ва мой безлари жойлашган. Юқорида айтиб ўтилганидек, ҳар бир елин мустақил паллалардан ташкил топгани ҳолда улар бир-бири билан юбқа парда ёрдамида ажралиб туради. Бинобарин, бир палладаги сут иккинчи паллага ўтиб кетмайди. Лекин паллалардаги нерв толалари, қон ва лимфа томирлари бир-бирлари билан алоқадор бўлишлари аниқланган.

Елиннинг без қисми — паренхима — эпителийлардан ташкил топган. Шунингдек, улардан сут безларининг охириги ва барча қисмлари, жумладан, сут чиқарув найлари ҳам вужудга келган.

Сигирларнинг елини бошқа барча тур ҳайвонлар

ичида энг юксак даражада ривожланган бўлади. Елин-да асосан икки жуфт ва камдан-кам уч жуфт эмчак (сўрғич) жойлашган. Юқорида кўрсатиб ўтилганидек, елинни танага жойлашган юқори томони елинни асоси ҳисобланади ва сўрғичлар томон йўналган катта ҳажмдаги қисми унинг танаси деб номланган. Ундан сўнг елин ости (ёки чуқурлиги) ва сўрғичлар билан якунланади.

Елин ердан камида 45 см юқорида бўлиши уларни машинада соғиш имконини беради. Агар 45 см дан паст бўлса, у ҳолда машинада соғишда соғиш стаканлари ва уни сут ўтказувчи найлари (шланги) ерда судралиб қолади ва бу ҳол соғиш ишларини ниҳоятда қийинлаштиради.

Елин таркибида ниҳоят кўп миқдорда қон томирлар, нервлар, лимфатик томирлар, бириктирувчи тўқима, без тўқима, паренхима ва яна кўплаб бошқа тур (мой ва ҳ. к.) тўқималар бўлиши аниқланган.

Елин асосан икки қават эластик (юмшоқ, эгилувчан) бириктирувчи тўқимадан ҳосил бўлган мускулли боғлагичлар ёрдамида ҳайвон танасига бириккан бўлади. Бунда сигирнинг тўрттала елин палласи мустақил ҳолда бирикканлиги аниқланган. Сигирларнинг олдинги паллалари орқа паллаларига кўра қисман бўлса-да бироз сустроқ ривожланган бўлади. Шунга кўра, улар ҳажм жиҳатидан ҳам фарқланади. Сут ишлаб чиқариш борасида ҳам олдинги икки паллада жами сутнинг 38—45%, орқа паллаларидан 55—62% сут соғиб олинган.

Елин альвеолалари. Елин териси остида юпқа рангсиз қават — юза фасция жойлашган ва унинг остида бириктирувчи тўқималардан ҳосил бўлган чуқур фасция жойлашган бўлади. Елин альвеолалари гўё бир бош узум ғужумлари (доналари)га ўхшайди. Сут эса асосан мана шу доначаларда ҳосил бўлади. Энг катта узум бандини сут цистернаси, яъни сут тўпланадиган қисмига ўхшатиш мумкин.

Сут альвеолалари пуфакчасимон доначалардан ташкил топган бўлиб, кўпроқ бироз чўзиқ — овал шаклида бўлади. Уларнинг қобиғида бириктирувчи тўқима, миоэпителий ҳужайралари, тўрсимон кўрнишга эга бўлган капиллярлар, нервлар ҳамда ниҳоят кўп миқдорда без ҳужайралари учрайди. Елиннинг пастки қисмида сут цистернаси бўлиб, унда сут тўпланади ва сўрғич канали орқали соғиб олинади. Сўрғич найининг узунлиги 5—14 мм, диаметри 3—5

мм бўлиб у **сфинктер** деб аталган сут чиқувчи тешикча билан якунланган бўлади. Сфинктерни атрофи кўп миқдордаги силлиқ мускул ҳужайралардан ташкил топган. Сфинктерни ҳамма вақт тоза ҳолда сақланиши шу ердан ҳайвон елинига турли хилдаги микроб ва бактериялар киришига йўл қўймайди.

Елиндаги артерия қон томирлар елинга турли озиқ моддалар ва кислород олиб келади ва ундаги карбонат ангидрид газини ҳамда моддалар алмашинувида ҳосил бўлган кераксиз қолдиқ маҳсулотлар **вена** қон томирлари орқали ташқарига чиқариб юборилади.

Елин кўп миқдорда қон томирлар ва капиллярлар орқали қон билан таъминланади. Бунда ташқи йирик артериядан қон елиннинг ҳар бир бўлагига махсус томирлар орқали боради. Елиндаги барча тўқималар, уларнинг ҳужайралари, нервлар ва барча бирикмалар шу қон билан озиқланади. Шу ерда сут беэи ҳужайралари ёрдамида қон синтезланади, унинг натижасида с у т ҳосил бўлади. Кераксиз моддалар тери остидаги қориннинг йўғон венаси орқали ташқарига чиқариб юборилади.

Елиннинг иннервацияси (нерв толалари билан таъминланиши), асосан думғаза-тос қисмидаги нервлар орқали бажарилади. Нерв толалари елинда дарахт шохларига ўхшаш тарқалиб кетган бўлади. Олиб борилган кўплаб кузатишларга қараганда елинда сут ҳосил бўлиши фақат нерв системасига боғлиқ бўлмасдан, балки унда гормонлар ҳам муҳим роль ўйнайди. Умуман, елинда сут ҳосил бўлишида марказий нерв системасининг фаолияти ҳал қилувчи аҳамият касб этади. Шунингдек, бу борада ички секреция безларининг фаолияти ҳам салмоқли ўрин тутар экан. Жумладан, гипофизнинг олдинги бўлагидан ишланиб чиқадиған пролактин гормони бошқа ички секреция безларининг маҳсулоти билан биргаликда сут ҳосил бўлишида ва ажралиб чиқишида муҳим аҳамиятта эга экан.

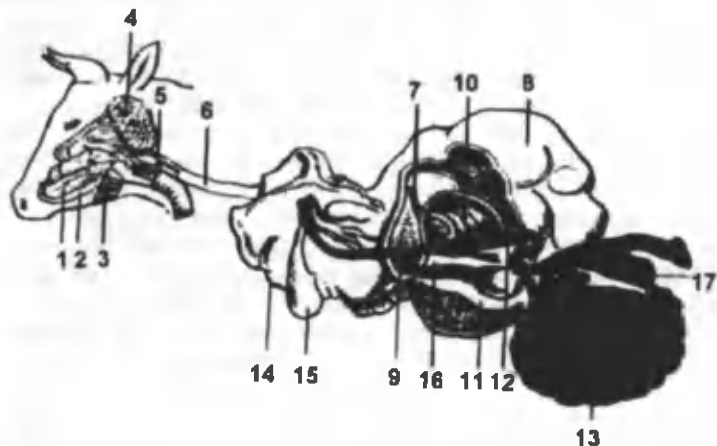
Умуман, елиннинг қон билан таъминланиши, иннервацияси ва гормонлар фаолияти сигирларнинг сутини оширишда амалий ва назарий жиҳатдан катта аҳамиятта эга.

ОВҚАТ ҲАЗМ ҚИЛИШ ОРГАНЛАРИ СИСТЕМАСИ

Барча тирик организмларда модда алмашинув жараёни ҳаётнинг асоси ҳисобланади. Маълумки, бу жараён овқат ҳазм қилиш органларисиз амалга ошмайди.

Шу система туфайли истемол қилинган озиқ ҳаракатга келади, механик ва кимёвий ўзгаришларга дуч келади ва қайта ишланиши натижасида ҳазм бўлишга тайёрланади ва у шимилади, яъни ҳазм бўлади. Қолдиқ эса организмдан чиқариб юборилади.

Ҳайвонларни овқат ҳазм қилиш органлари бир қанча бўлим ва қисмлардан иборат бўлиб, унинг асосийлари: оғиз бўшлиғи ва ундаги (тил, тиш, жағ ости бези, сўлак безлари ва ҳ. к.) органлар, шунингдек, томоқ — ҳалқум, қизилўнгач, ошқозон, ичаклар, жигар, меъда (ошқозон) ости бези, шунингдек, овқат ҳазм қилиш каналидаги бир қанча безлар ҳисобланади (6-расм).

6-расм. Сигирларнинг овқат ҳазм қилиш органлари системасининг схематик тузилиши:

1 — тил, 2 — тил ости сўлак бези, 3 — жағ ости сўлак бези, 4 — қулоқ ёки сўлак бези, 5 — ҳалқум, 6 — қизилўнгач найи, 7 — қизилўнгач қоринчаси, 8 — катта қорин, 9 — тўрқорин, 10 — қат қорин, 11 — ширдон, 12 — ўн икки бармоқ ичак, 13 — ингичка ичаклар, 14 — жигар, 15 — ўт пуфаги, 16 — ошқозон ости бези, 17 — кўричак.

Барча ҳайвонларнинг оғиз бўшлиғи овқат ҳазм қилиш каналининг бошланғич қисми ҳисобланиб, унда оғиз тешиги, устки ва остки лаблар, ҳам тил органи жойлашган. Лабларнинг ички томони шиллиқ парда билан қопланган, устки томони эса жун-тери ва мускул теридан тузилган. Оғиз бўшлиғининг чап ва ўнг томони лунжлардан иборат бўлгани ҳолда у сермускул ва эркин ҳаракат қилиш хусусиятига эга. Овқатнинг ҳазм бўлишида тил ости, жағ ости ва қулоқ олди безларидан ажралиб чиқадиган суюқлик (сўлак)ларнинг аҳамияти каттадир.

Ошқозон — қопчиқсимон кўринишга эга бўлиб, унда озиқ маълум вақт сақланади ва қисман ҳазм бўлади. У ўзининг тузилишига кўра бир ва кўп камерадан ташкил топган. Жумладан, у отларда ва чўчқаларда бир камерали ва барча турдаги (қорамол, қўй, эчки, буғу ва ҳ. к.) кавш қайтарувчи ҳайвонларда тўрт камерадан иборат бўлади.

Отларнинг ошқозони, ҳажми жиҳатидан деярли унча катта бўлмаса-да унинг девори мустаҳкам, мускуллашган ва тананинг чап томонидан, қобирғалар остига жойлашган. Унинг ҳажми ўртача 6—15 л атрофида.

Қорамолларнинг ошқозони — катта, унинг ҳажми 100—300 л атрофида бўлиб у асосан тўрт қисмдан (бўлим ёки камерадан) иборат: (катта қорин, қатқорин, тўрқорин ва ширдон) эканлиги аниқланган. Уларнинг ошқозони ниҳоятда катта бўлганлиги учун мол қорин қисмининг деярли ярмидан кўпроғини эгаллайди. Унинг бир қисми қориннинг чап томонида бўлса, қолган қисми ўнг томонда, чап қобирғалар юқорисидан киндигига қадар жойлашганлиги аниқланган.

Ичаклар (ўрта ёки ингичка ичак) ўзининг узунлиги жиҳатидан турли хил ҳайвонларда турлича бўлади. Масалан, у қорамолларда ўртача 40 м, қўйларда — 30 м, отларда — 30—32 м ва чўчқаларда 20 м дан кўпроқ бўлиши аниқланган. Озиқ моддаларининг шимилиши ва ҳазм бўлиши асосан ингичка ичакда юз беради.

Ичаклар ҳам бирқанча бўлимлардан иборат бўлиб, ўн икки бармоқли қисми унинг асосини ташкил этади. Унга жигар ва ошқозон ости беzi туташган бўлади. Ингичка ичак диаметри майда молларда 2—3 см, йирикларида 5—7 см бўлиши аниқланган.

Ўн икки бармоқли ичакнинг узунлиги қорамолларда 90—120 см, қўй ва эчкиларда 50 см, диаметри 5—7 см ва 2—3 см атрофидир. Чўчқаларда у 40—80 см, отларда эса 1 м бўлиб, ўнг қобирғалар остига жойлашган.

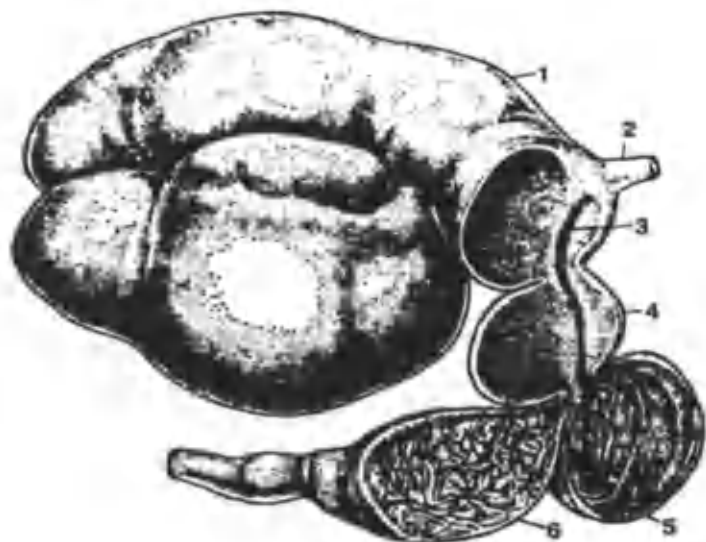
Ингичка ичак — қорамолларда 37—39 м, қўй ва эчкиларда 20 м, чўчқаларда 15—20 м, отларда 20—30 м (йўғонлиги 6—7 см) бўлади.

Жигар организмдаги энг йирик без ҳисобланиб, қорин бўшлиғига жойлашган. У турли хил вазифа бажаради. Жумладан, овқат ҳазм қилиш беzi сифатида жигар ўтини тайёрлаб беради. У эса озиқ таркибидаги мой моддаларини яхши ҳазм бўлиши учун парчалайди, ошқозон ости беzi суюқлиги таъсирини кучайтириш

имконини беради. Жигар, ошқозон-ичаклар орқали қонга тушган турли хил зарарли ва заҳарли моддаларни зарарсизлантириб беришда ҳаётий аҳамиятга эга. У бундай зарарли ва заҳарли моддаларни парчалаб моче-вина (сийдикка) айлантириш хусусиятига эгадир. Жи-гар таркибида кўп миқдорда углеводлар, А, Е, Д, К — витаминлари ва 20% қон жигарда синтезланар экан. Умуман олганда, жигар 500 дан ортиқ вазифани бажара олиши адабиётларда кўрсатилган.

Йўғон ичак — барча турдаги ҳайвонларда ингичка ичакка кўра деярли тўрт марта калтароқ бўлади. Жум-ладан, қорамолларда у 11 м, қўй ва эчкиларда 7 м, отларда 9 м, чўчқаларда 4 м атрофида бўлади. Унинг таркибига кўричак, тегарчак (ҳалқа, чамбараксимон, у қорамолда 6—9 м) ва тўғри ичак киради. Йўғон ичакда озиқнинг суви ва туз эритмалари шимилади, шунинг-дек, гўнг қисми шаклланади.

Кавш қайтариш. Кавш қайтариш жараёни барча турдаги кавш қайтарувчи ҳайвонларга хос бўлиб, у истемол қилган хашак, пичан, сомон каби дағал озиқ-ларни ошқозондан оғизга келтириб, уни қайтадан тиш-

7-расм. Қорамоллар кўпкамерали ошқозонининг схематик тузили-ши: 1 — катта қорин, 2 — қизилўнгачнинг охириги қисми, 3 — қизилўнгачнинг нови (тарнови), 4 — қатқорин, 5 — тўғқорин, 6 — ширдон.

лар ёрдамида майдалаб яна ошқозонга қайтаришдан иборат. Ҳайвонлар суткасига 3—4 марта кавш қайтаришлари мумкин. Ёш бузоқлар ҳам 20 кунлигидан кавш қайтара бошлайдилар. Умуман кавш қайтариш, ҳайвон истемол қилган озиқ турига, ҳаво ҳарорати ва жониворнинг индивидуал хусусиятига боғлиқ.

Назорат саволлари:

1. Ҳайвонларнинг овқат ҳазм қилиш органлари қандай бўлиш ва қисмлардан иборат? 2. Қорамоллар ва бошқа тур ҳайвонларнинг ошқозони қандай тузилган? 3. Ичаклар тўғрисида тушунча беринг. 4. Жигар ҳайвон организмда қандай вазифа бажаради? 5. Кавш қайтариш қандай жараён?

НАФАС ОЛИШ ОРГАНЛАРИ СИСТЕМАСИ

Нафас олиш органлари системаси ҳаво ҳаракатида иштирок этувчи органлар (бурун ва бурун бўшлиғи, ҳиқилдоқ, трахея, ўпка бронхлари ва бронхиолалари)дан ташкил топган. Улар организм билан ташқи муҳит ўртасида юз берадиган ҳаво алмашинув жараёнини бошқаради ва унда фаол қатнашади. Бу жараёнга т а ш қ и нафас олиш дейилади.

Ташқи нафас олиш натижасида ташқи муҳитдан олинган кислород қонга ўтади, қонни кислород билан бойитади ва ундаги карбонат ангидрид шу йўсинда ташқарига чиқариб юборилади. Бу хусусият барча сут эмизувчиларда ўпка ёрдамида, балиқларда эса жабра ёрдамида амалга оширилади.

Ҳайвонларда бир вақтний ўзида артерия қони билан кислород барча тўқима ва ҳужайраларга олиб келинади ва уларда оксидланиш юз беради — бунга и ч қ и нафас олиш ёки тўқималар иштирокида нафас олиш дейилади.

Ҳайвонларни нафас олиш аппарати фақатгина ҳаво алмашишида қатнашиш билан чегараланмай, организмга қабул қилинадиган ҳавони турли ёт жисмлардан, чанг ва микроорганизмлардан тозалайди, илитади, намлайди. Шунингдек, танада иссиқлик даражасини сақлашда фаол қатнашади, сув ва тузлар алмашинувида, ҳамда иммунологик ҳимоя қилишда иштирок этади.

Ҳайвонларни ҳиқилдоғида о в о з а п п а р а т и жойлашган, бурун бўшлиғида эса ҳид сезиш, осматик босимни бошқариш органи бўлиб, у айниқса денгиз ҳайвонларида яхши ривожланган.

Бурун ва бурун бўшлиғи — нафас олишни бошлан-

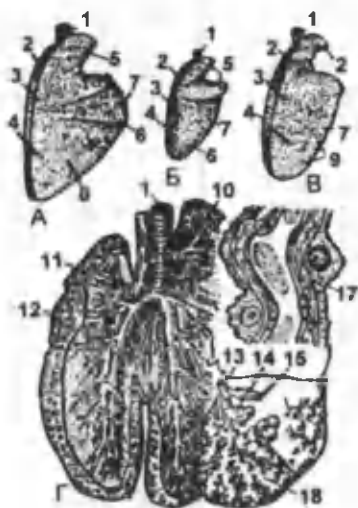
ғич қисми ҳисобланади. Унда ҳаво илийди, намланади ва унинг ҳиди аниқланади. Бурун бўшлиғи тешикли суяклар ва тоғайлардан ташкил топган, унинг ички юзаси шиллиқ қават билан қопланган. Бурун бўшлиғи тўсиқ ёрдамида иккига бўлинган. Буруннинг шилиқ қавати кўп қон томирлар, кўп ядроли, киприкли эпителий ҳужайралар билан қопланган ва шилимшиқ модда ишлаб чиқарадиган безлар жойлашган бўлиб, улар ҳимоя вазифасини бажаради.

Ҳиқилдоқ — ҳавони трахеяга узатиб беради ва нафас йўлига бирор озиқни кириб қолмаслигини бошқариб туради. Унда овоз аппарати ҳам жойлашган. У асосан бешта тоғайдан иборат бўлиб, улар ўзаро бирлашгандир. Ҳиқилдоқнинг ҳаракати, кенгайиши, тоғайишини у ердаги мускуллар бошқаради ва у тил ости суяғи билан ҳам боғланган бўлади. Овоз аппарати шилиқ қават билан қопланган.

Трахея — кўп миқдорда бир-бири билан бирлашган ҳалқалардан ташкил топган. Унинг атрофи юпқа мускуллар билан қопланган. Томоқ қисмида трахея умуртқа поғона остида, қизилўнғач билан ёнма-ён жойлашган. Кўкрак қисмида, тахминан 4—6 қобирға узоқлигида трахея иккита йирик бронхга бўлинади ва бу бўлинишни бикуркация дейилади. Қорамоллар трахеясида 46—50 та тоғай бўлса, чўчқаларда 32—36 та, отларда 48—60 та бўлади. Улар кўпинча овал шаклида учрайди.

Ўпка — бир жуфт йирик нафас олиш органи бўлиб, ҳаво алмашишида ҳаётий вазифа бажаради. Ўпкани шакли конуссимон, уч қисми юқори томон йўналган ва остки асос қисми диафрагмага тақалган бўлади (8-расм). У юракни ўраб олган ҳолда, кўкрак қафасини деярли тўлдириб туради.

Қорамолларда ўпка тана салмоғининг 0,6—0,8%ни ташкил этади. Чўчқаларда бу кўрсаткич 0,85%, отларда эса 1,3—1,5% атрофида бўлади. Юқорида айтилганидек, ўпка чап ва ўнг қисмдан иборат бўлиб, кўкрак қисмига жойлашган. Ҳар қайси ўпка махсус сероз пардага ўралган бўлади. Ўпкадаги бронхлар тармоқланиб, диаметри 1 мм келадиган **бронхиолалар** ҳосил қилади ва уларнинг учи ҳаво пуфакчалари, яъни альвеолалар билан тутайди. Альвеолалар девори жуда юпқа эластик парда эпителийсидан иборат, кўп миқдордаги майда капиллярлар билан ўралган бўлади. Бу деворда қон ва альвеоляр ҳаво орасида газлар алмашинуви содир бўлади (8-расм).

8-расм. Ўпка ва унинг тузилиши. А — қорамол ўпкаси, Б — чўчқанинг ўпкаси, В — отнинг ўпкаси, Г — ўпканинг узунасига кесиги:

1 — трахея, 2 — ўта юза қисми, 3 — ўрта ясси қисми, 4 — қобирга туташ юза қисми, 5 — устки қисми, 6 — ўрта бўлаги, 7 — учли қиррали қисми, 8 — остки бўлаги, 9 — юрак диафрагмасига ёндаш бўлаги, 10 — трахеяли бронхлар, 11 — ўнг ва чап бронхлар, 12 — ўпка артериясининг уч қисми, 13 — бронхиола, 14 — ўпка альвеолалари, 15 — альвеоляр йўл, 16 — альвеоляр тугунча, 17 — эпителий ҳужайралари (электрон микроскопда кўриниши)

Ҳайвонларни ёши ортиб бориши билан бирга улар ўпкасидаги эластик моддаси, безлар миқдори ортиб (кўпайиб) боради. Лекин юза бирлиги ҳисобидаги зичлиги камаяди.

Ўпканинг катта-кичиклиги ва ривожланганлик даражаси кўп жиҳатдан ҳайвонларнинг яшаш шароити ва ҳаракати билан боғлиқ эканлиги исботланган. Масалан, ёввойи ҳайвонларни ўпкаси уй ҳайвонлариникига кўра бирмунча катта ва ривожланган бўлар экан.

Назорат саволлари:

1. Нафас олиш органлари системаси қандай қисмлардан иборат?
2. Бурун бўшлиғи ва ҳиқилдоқ тўғрисида нималарни биласиз?
3. Ҳайвонлар ўпкасининг анатомик тузилишини тушунтириб беринг.

АЙИРИШ ОРГАНЛАРИ СИСТЕМАСИ

Айириш органлари системаси бир қанча органлардан ташкил топган. Жумладан, буйрак, сийдик канали, сийдик пуфағи, сийдик чиқарувчи най шу органлар системасини ташкил этади. Уларнинг асосий вазифаси модда алмашинуви жараёнида ажратиб чиқарадиган кераксиз маҳсулот (модда), асосан сийдикни, маълум вақт организмда сақлаш ва ташқарига чиқариб юборишдан иборатдир. Лекин, сийдикдан ташқари қолдиқ модда орасида сийдик кислотаси, аммиак, креатин, креатинин ва ёт моддалар (ранглар доривор моддалар), айрим гормонлар (пролан, андростерон ва ҳ. к.) бўлиши мумкин.

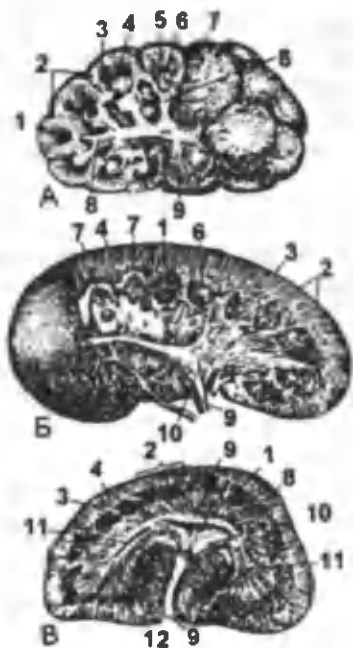
Организмдаги бир жуфт буйрак танадан ортиқча сув, минерал моддалар ва кераксиз маҳсулот (суюқлик)-ларни чиқариб ташлаши билан бир қаторда у организмда сув-туз алмашинувини бошқаради, осматик босим меъёр даражада бўлиши ва қоннинг активлигига ўз таъсирини кўрсатади.

Организмда қон босимини меъёрлашда ва сийдик ажратиб беришда иштирок этувчи айрим гормонлар (ренин, анготензин)ни синтезланишида ҳам буйраклар ниҳоят салмоқли ўрин тутади.

Буйрак. Буйрак кўпинча ловиясимон шаклда бўлиб, унинг ранги жигарранг, тарғил-қизил рангда учрайди. Унинг остки қисмида, буйракка йўналтирилган эш ик қисми жойлашган. Унда бирқанча артерия, вена қон томирлари ва сийдик чиқарувчи канал жойлашган (9-расм).

Буйрак асосан уч қават (ташқи — корковая, ички — мағиз ва оралик қават)дан иборат. Ташқи қават — тарғил-қизил рангда бўлиб у нефронлардан тузилган ва сийдик тайёрлашда фаол вазифа бажаради. Ички (мағиз) қават — буйракни марказий қисми ҳисобланиб, сариқ — тарғил рангда бўлади ва у тўпланган сийдикни чиқариб беради. Ўрта (оралиқ) қават — тўқ-қизил (жигарранг) бўлиб, унинг таркибида кўп миқдорда қон томирлар учрайди.

Қорамолларда буйрак овал шаклда, бўртмали типга киради. Ҳар бир буйракнинг салмоғи 500—700 г атрофида, тана оғирлигини 0,2—0,3%ни ташкил этади (9-расм). Ҳар

9-расм. Буйракларнинг анатомик тузилиши: А — қорамолники, Б — чўчқаники, В — отники: 1 — буйрак пирамидаси, 2 — буйрак бўртмаси, 3-сийдик ажратувчи қисми, 4 — чегара қисми, 5 — буйрак косачаси, 6 — ажратувчи қисми, 7 — буйрак бўлмачалари, 8 — сийдик йўналтирувчи қисми, 9 — сийдик найи, 10 — буйракнинг марказий бўшлиқ қисми, 11 — четки сийдик йўлчалари, 12 — буйрак дарвозаси.

бир буйрак бўртмасида ташқи ва ўрта қават яхши ифодаланган. Ички қавати пирамида шаклида бўлади. Бундай пирамидалар 16—35 атрофида бўлиши аниқланган. Улардан ажралиб чиққан сийдик олдин икки найга ва ниҳоят буйрак эшигига яқинлашгач бир каналга бирлашади. Молларда ўнг буйрак 12 қобиргадан 2—3-нчи бел умуртқаси остида бўлса, чап буйрак 2-нчи — 5-нчи бел умуртқаси остига жойлашган.

Чўчқаларда буйракнинг юзаси силлиқ, ловия шаклида бўлади. Пирамидалар сони 10—12 та бўлади. Иккала буйрак ҳам уларнинг 1—4-бел умуртқалари остига жойлашган.

Отларда буйрак силлиқ ва яхлит бўлиб, ўнг буйраги юрак шаклида, чап буйраги — ловиясимон кўринишга эга. Чегара зонаси яхши ифодаланган ва кенг кўринишга эга. Пирамидалар сони 40—64. Ўнг томонидаги буйрак қобирғалар остида 16-нчи (14—15-нчи) қобиргадан 1-нчи бел умуртқаси остига жойлашган бўлса, чап буйраги 1—3-бел умуртқалари остига жойлашгандир. У камдан-кам қобирға остига жойлашган бўлади.

Буйракни қон билан таъминланиши асосан бир жуфт йирик артерия қон томири ёрдамида амалга оширилади. Улар буйрак эшигидан киради ва барча бўлақларига шохсимон тарқалиб кетади. Улар устки қават ва бўлақларда артерия капиллярлари системасини ташкил этади. Шу ерда қон филтрланади ва бирламчи сийдик ҳосил бўлади. Нефрон каналчалари тутам ҳолда капиллярларга ва улар вена қон томирларга туташади ва у шу қон томирлар орқали буйракдан чиқиб кетади.

Сийдик канали — узун найсимон кўринишда бўлиб, у буйрак эшигидан сийдик пуфаги томон йўналган бўлади. Улар мускул қабати билан ўралган, бинобарин, минутига 1—4 марта сиқилиб-кенгайиш хусусиятига эга.

Сийдик пуфаги — нок шаклида, якка ҳолда учрайди. У икки қисм (тана ва бўйин)дан иборат. Пуфак сийдик билан тўлгач, у остки томон силжийди ва уни бўйин қисмидан сийдик найи томон сийдик йўналтирилади.

Сийдик чиқариш найи — калта найсимон шаклда бўлиб, у сийдик пуфагидан жинсий орган каналига йўналгандир. Ургочи ҳайвонларда у бир учи билан жинсий қинга туташади. Эркак ҳайвонларда эса сийдик чиқарув найи жинсий ўсимта найига қўшилиб кетади.

Назорат саволлари:

1. Айириш органлар системаси қандай қисмларни ўз ичига олади?
2. Буйракнинг анатомик тузилишини тушунтириб беринг.
3. Чорва ҳайвонларида буйрак қандай шакл-формаларда учрайди?
4. Сийдик канали ва пуфаги тўғрисида нималарни биласиз?

КЎПАЙИШ (ЖИНСИЙ) ОРГАНЛАРИ СИСТЕМАСИ

Чорва ҳайвонларининг кўпайиш (жинсий) органлари системаси бирқанча органлардан ташкил топган. Жумладан, жинсий ҳужайралар ва гормон тайёрлаб берадиган жинсий безлар (эркакларида уруғдон ва урғочиларида тухумдон), жинсий безлар, эркакларида уруғ йўли, урғочиларида тухум йўли, қўшилиш органи (эркакларида қўшилиш ўсимтаси, урғочиларида жинсий қин), урғочиларида яна эмбрион тараққий этиши учун бачадон ҳам бўлади.

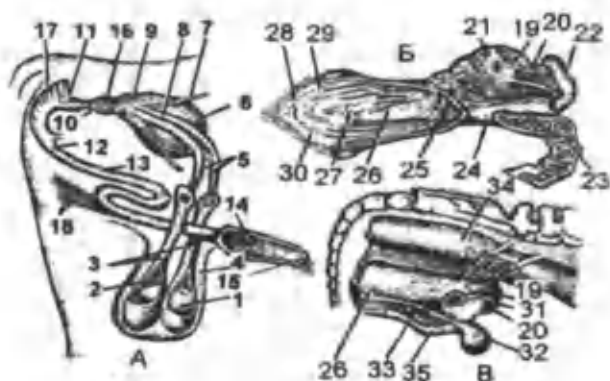
Жинсий система, ҳар бир турдаги авлодларни кўпайишида ҳаётий аҳамиятга эгадир. Бу хусусият уларнинг асосий вазифасидир. Жинсий гормонлар оқсил, ёғ алмашинувида фаол қатнашади ва иккиламчи жинсий белгиларни ифодалашда салмоқли ўрин тутати.

Эркаклик кўпайиш системаси. У асосан, бир жуфт уруғдон, уруғ йўли, уруғ найи, қўшимча жинсий безлар, уруғ халтаси, жинсий-сийдик канали, қўшилув ўсимтаси ва унинг бош қисми атрофидаги қобиғи (препуций)дан иборат.

Уруғдон. Уруғдон бир жуфт, эллипс шаклига эга бўлган, орган ҳисобланиб, жинсий баловатта етган ҳайвонларда жинсий уруғ (сперма) ва гормон тайёрланади. Унга уруғдон қўшимчаси бириккан ҳолда учрайди. У уруғ чиқариш вазифасини бажаради, ва уч қисм (бош, тана ва дум)дан иборат. Уни бош қисмида 12 — 20 уруғ чиқарув каналчалар жойлашган. Бу ерда сперма йиғилади ва етилади.

Уруғдон халтаси — ҳайвонни асосан чот қисмига (чўчқаларни орқа-дум ости қисмига) жойлашган. У икки камерадан иборат. Уни тери қавати эластик мускуллардан ташкил топган.

Уруғ йўли — ҳайвоннинг дум томонидан уруғ найи билан бирлашиб қорин бўшлиғи томон йўналган бўлади. Уруғ йўли бир жуфт найсимон орган ҳисобланади. Сперма суюқлигини ҳаракатида уруғ йўли деворчаларини сиқилиб кенгайиши муҳим аҳамиятга эга. Бунда шу йўл деворларининг мускул толаларининг қисқариб — кенгайиши муҳим аҳамиятга эга (10-расм).

10-расм. Буқа ва ситир жинсий органларининг схематик тузилиши: А — буқа жинсий аъзосининг схемаси, Б — ситир жинсий аъзосининг схемаси, В — ситир жинсий аъзоси тузилишининг ён томондан кўриниши:

1 — урувдон, 2 — урувдон бўртмаси, 3 — қин қобиви, 4 — урувдон халтаси, 5 — урув йўли, 6 — сийдик пуфаги, 7 — сийдик йўли, 8 — канал ампуласининг кенгайган қисми, 9 — пуфаксимон без, 10 — простата бези, 11 — пиёзчасимон жинсий без, 12 — сийдик канали, 13 — қўшилиш жинсий ўсимтасининг букилган қисми, 14 — қўшилиш аъзосининг бош қисми, 15 — препуциал халтасининг очик ҳолда кўриниши, 16 — сийдик каналининг мускули, 17 — яовак мускулнинг пиёзчасимон қисми, 18 — орқа чиқарув тешигидан қўшилиш аъзосига йўналган мускул, 19 — урувдон, 20 — урув йўли, 21 — воронка, 22 — ички қисми очилмаган бачадоннинг бир бўлаги, 23 — очилган бачадон, 24 — бачадон танаси, 25 — бачадоннинг қин қисми, 26 — қин, 27 — ривожланмаган қизлик парда, 28 — қиннинг бошланғич қисмидаги йирик чап без, 29 — клитор, 30 — жинсий лаб, 31 — шох, 32—33 — сийдик пуфаги, 34 — тўғри ичак, 35 — сийдик пуфаги остидаги яссилашган суяк.

Қўшимча жинсий безлар (пуфаксимон, пиёзсимон ва предстатель бези) ҳам салмоқли ўрин тутати. Жумладан, **пуфаксимон без** (8—15 см) бир жуфт бўлиб, уни суяқлиги сперма ҳаракатини енгиллаштиради. **Пиёзсимон без** (2—12 см) сперма йўлини тозалаш имконини беради. **Предстатель бези** (2—4 см) сперма ҳаракатини тезлаштириш имконига эгадир.

Қўшилув ўсимтаси. У уч қисм (илдиз қисми, тана ва бош)дан иборат. Зич ҳолдаги бириктирувчи тўқимадан тузилган бу орган таркибида кўплаб коллаген ва эластик толалар ҳамда ясси-силлиқ мускул ҳужайралар учрайди. Шунингдек, унинг таркибида кўплаб каверноз (бўшлиқ) таначалар бўлиб, улар қон билан тўлганда қўшилув ўсимтаси қаттиқлашади, кенгаяди ва қўшилиш учун тайёр ҳолга келади.

Буқаларнинг қўшилув ўсимтаси 1 м гача бўлади, йўвонлиги 2,5—3 см атрофидадир. Тўғри қўшилув

ўсимтасининг бош қисми спиралсимон, айланма шаклида бўлиб, унинг узунлиги 45—50 см бўлади.

Буқалар қўшилув ўсимтаси танаси «S»-симон, эгилган бўлиб, у қўшилиш вақтида тўғриланиб кетади. Буқа, қўчқор ва такалар қўшилув ўсимтасини бош қисмида қалпоқчаси ҳам бўлади.

Урјочилик кўпайиш системаси. Бу система асосан, тухумдон, тухум йўли, бачадон, қин ва ташқи жинсий лаблардан иборат (10-расм). Тухумдон — бир жуфт бўлиб, унда тухум хужайралар вужудга келади ва жинсий гормон ҳосил бўлади. Сигирларда тухумдон эллипс шаклида, юза қисми силлиқ, диаметри 2х4 см, вазни 5—10 г га тенгдир. Унда овуляция (тухум хужайраларининг ажралиб чиқиши) жараёни юз беради. Бунда пуфаксимон фолликулалар тухумдон юзасига бўртиб чиқади. У сигирларда 0,5—2 см, чўчкаларда 5—16 г, бияларда 5—8 см, оғирлиги 70—80 г бўлади.

Тухум йўли — найсимон бир жуфт орган ҳисобланиб, унда жинсий тухум хужайралар етилади, оталади ва майдаланиш жараёни юз беради. У эгри-бугри найсимон бўлиб тухумдонни бачадон билан бириктириб (бирлаштириб) туради. Унинг узунлиги сигирларда 20—30 см, бияларда 10—30 см бўлиб, икки бўшлиқ — тешиқдан иборат. Уларнинг бири тухумдон атрофида бўлса, иккинчиси бачадонга тегишли эканлиги аниқланган.

Бачадон — якка орган ҳисобланиб, унда эмбрион (муртак) ривожланади. Қишлоқ хўжалик ҳайвонларида бачадон «икки шохли» ҳисобланади. Бачадон уч қисм (шоҳ, тана ва бўйинча)дан иборат. Бачадон шохлари сигирларда 20—30 см, спералсимон, қўчқор шохини эслатади. Бачадон танаси ўртача 10 см атрофида, баъзан 5—6 см бўлиши мумкин. Бачадоннинг бўйин қисми 7—11 см, у бачадоннинг ички тешиги ҳисобланади.

Чўчкаларда бачадон шохи 2—3 см, танаси 5 см, бўйин қисми 15—18 см бўлиши аниқланган. Бўйин қисмининг бир томони қинга, иккинчи томони бачадонга бириккан бўлади.

Жинсий қин — найсимон кўринишга эга. Уни узунлиги сигирларда 22—28 см, чўчкаларда 10—12 см, у ҳайвоннинг тос қисмига жойлашган.

Ташқи жинсий лаблар — тери қаватидан иборат бўлиб уни сиқиб-кенгайтириб турувчи мускул

толалар жойлашган. Сигирларнинг жинсий лаблари атрофи калта жун қатлами билан қопланган бўлади.

Назорат саволлари:

1. Кўпайиш (жинсий) органлари системасига тушунча беринг.
2. Эркаклик кўпайиш органлари системаси қандай тузилган?
3. Ур-рочилик кўпайиш органлари системаси қандай тузилган?

ЭНДОКРИН СИСТЕМАСИ

(Ички секреция безлари)

Эндокрин системани ташкил этувчи органлар ички секреция безлари бўлиб, улар ҳаётий аҳамиятта эга бўлган биологик фаол моддалар ҳисобланган — гормонлар ишлаб чиқаради. Гормонлар эса организмда юз берадиган турли хил жараёнларда фаол иштирок қилади ва бошқаради. Масалан, организм, орган ва тўқималар ўсиши ва ривожланиши, организм, орган ва тўқималар ўсиши ва ривожланиши турли хил физиологик жараёнларни жадаллаштириш, организм ташқи муҳит қаршиликларига нисбатан чидамлилигини ошириш ва ҳ. к. жараёнларда хизмат қилади.

Эндокрин безлар ўзларининг махсус чиқарув тешикларига эга бўлмагани холда, ўз маҳсулоти — гормон суюқлигини асосан қонга, организм ички муҳитига чиқаради. Шунинг учун ҳам уларни «ички секреция безлари» деб аталади. Улар бир-бирлари билан морфологик жиҳатидан алоқадор бўлмаса-да организмни турли қисмларига жойлашгандир. Лекин улар ўзларининг вазифаси ва айрим боғланиш хусусиятига кўра ягона системани ташкил этади.

Ички секреция безларига қуйидагилар мисол бўла олади: эпифиз, гипофиз, буйрак усти безлари, қалқонсимон без, қалқон олди безлари шу гуруҳни ташкил этади. Булардан ташқари, эндокрин органлар системасига яна ошқозон ости безининг эндокрин қисми, инсулин ва глюкагон ишлаб чиқарувчи — лангерганс оролчаси ҳужайралари, жинсий гормонлар ажратиб чиқарувчи жинсий органлар (тухумдон ва уруғдон)ни ренин гормони ишлаб чиқарувчи (буйрак) органи, тимозин чиқарувчи орган (тимус)ни ва прогестерон етиштириб берувчи орган (йўлдош)ни ҳам киритиш мумкин. Шунингдек, айрим эндокрин органи ҳисобланмаган, лекин айрим эндокрин ҳужайраларига эга бўлган орган ва тўқималарни киритиш тавсия этил-

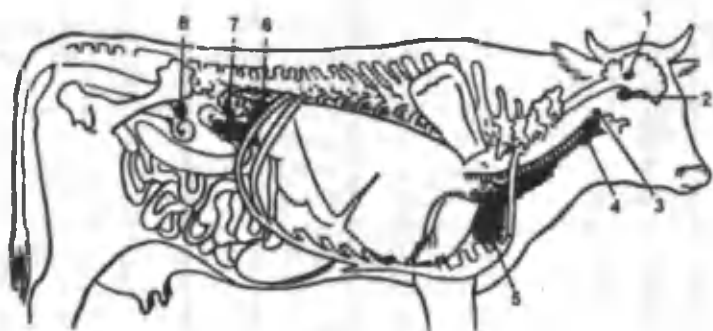
ган. Масалан, кузатишларга қараганда, ҳайвонларни ошқозон ва ичак системасида эндокрин безларининг 15 типи мавжудлиги ва улар 30 хил гормонни синтезлаши ва овқат ҳазм қилиш органлар системаси, фаолиятини бошқариши аниқланган.

Эндокрин безлари ва ҳужайраларини айрим умумийлик хусусиятлари ҳам аниқланган. Масалан, 1) гормонлар ниҳоятда оз миқдорда бўлса-да жуда юксак биологик фаолликка эгадирлар. Жумладан, йирик қорамолларда меъёр даражада буйрак усти безлари гормони оксикортикостероидлар 1 л қонда 70 мкг бўлиши аниқланган. 2) Кўплаб гормонларнинг махсус тур хусусияти ва белги аломатлари бўлмаса-да, улар ҳар бир орган ва тўқимага ўз таъсирини кўрсатиш борасида умумий хусусиятга эгадирлар. Масалан, жинсий гормонлар организмда иккиламчи жинсий белгиларни намоён этишда, вужудга келтириш борасида улар ўрнини бошқа гормон эгаллай олмайди. 3) Гормонлар ўз таъсирини узоқ масофадан ҳам кўрсата олиш хусусиятига эгадирлар. Масалан, гипофиз ўз гормонини қонга ўтказгани ҳолда организмдаги айрим ўзгаришларни бошқара олиш хусусиятига эгадир.

Ички секреция безларининг турлари. Безларни келиб чиқиши, қандай тўқималардан ташкил топганлигига кўра уларни бир неча гуруҳларга бўлиш қабул қилинган. Жумладан, **эпителиал безлар:** қалқонсимон без, қалқон олди безлар, гипофизни олди ва ўрта бўлаги беzi, буйрак усти безлари, ошқозон ости безининг айрим қисмлари (оролчалари)дан иборат. **Нерв безлари:** буйрак усти безининг ички моддаси ва паранглиялардан иборат. **Нейроглиал безлар:** эпифиз беzi ва гипофизни орқа бўлаги беzi шуларга мисол бўлаолади.

Эндокрин безлар вазифасига кўра **марказий** ва организмни фақат айрим бўлим ёки қисмлари учун таъсир кўрсатувчи ҳисобланади. Масалан, гипофиз марказий секреция беzi ҳисоблангани ҳолда бош миёдаги **эпифиз ва гипоталамус** томонидан бошқарилади (11-расм).

Гипоталамус — оралиқ мианинг бўлаги ҳисобланиб, у бирқанча нерв ҳужайралари (нейронлари) билан таъминланган. У «**рилизинг**» деб номланган гормон ишлаб чиқаради. Организмни айрим қисм ва бўлимларига таъсир кўрсатувчи безларнинг айримлари гипофизни олди бўлимига боғлиқ ҳолда бўлса, айримлари

11-расм. Қорамол мисолида ички секреция безларининг жойланиш топографиясининг ифодаланиши: 1 — эпифиз, 2 — гипофиз, 3 — қалқон олди бези, 4 — қалқонсимон без, 5 — айрисимон без, 6 — буйрак усти бези, 7 — ошқозон олди бези, 8 — тухумдондаги сариқ танача.

бундан мустаснодир. Масалан, қалқонсимон без, буйрак усти безлари, уруғдон ва тухумдон гипофиз бошқармасига мансуб безлар ҳисобланади. Лекин, қалқон олди безлар, буйрак усти безининг ички қисм ҳужайралари, ва эндокрин ҳисобланмаган безларнинг эндокрин ҳужайралари гипофиз таъсирида бўлмайди.

Гипофиз бези. Бу якка без бўлиб, кул ранг-қизғиш кўринишга эга. У қаттиқ, тухум шаклида бўлади. Қорамолларда гипофизнинг узунлиги 2—2,5 см, оғирлиги 3—5 г. Қўйларда ва чўчқаларда узунлиги 1 см, оғирлиги 0,5 г. Отларда эса у 2,5 см, оғирлиги 3 г атрофидадир.

Эпифиз бези. Бу без оралиқ мия таркибида бўлиб, уни катталиги 6—50 мм атрофида. Буқаларда 120 мг, сигирларда 280 мг, чўчқаларда — 100—200 мг, отларда эса 400—1300 мг бўлади.

Қалқонсимон без. Бу без турли катталиқда бўлиб, у қорамолларда 15—40 г, диаметри 7 см га тенгдир. Унинг ранги қизғиш-жигарранг. У трахеянинг 2—3-ҳалқасига жойлашган. Бу без эпителиал ҳужайралардан ташкил топган, бўлиб улар пуфаксимон фолликулалар ҳосил қилади. Унинг ички қисмида коллоид суюқлиги бўлиб, улар тироксин ва трийодтиронин гормони ҳисобланади. Фолликулалар оралиғидаги оролча ҳужайралари эса тиреокальцитонин гормонини ишлаб чиқаради. Бу без ҳар ҳайвонда унинг физиологик ҳолатига кўра ва ташқи муҳит таъсирига жавобан катталиги ва вазни жиҳатидан ўзгариб туриш хусусиятига эгадир.

Қалқон олди безлари. Бу безлар ловиясимон, овал кўринишга эга бўлиб, катталиги 1 см атрофидадир. Ранги сариқ-жигарранг. Улар бир жуфт бўлгани ҳолда кўпинча трахеяни биринчи ҳалқаси атрофига, биринчи қобирға остига жойлашган.

Буйрак усти безлари. Бу безлар бир жуфт бўлиб, буйракни олд қисмига жойлашган ва юпқа мой қавати билан қопланган. Ранги қизил ва оч пуштиранг, бироз узун овал шаклида ёки учбурчак кўринишга эга. У қорамол, от ва чўчқаларда 4—9 см, қўйларда 1,5—2 см. Оғирлиги қорамолларда 26—36 г, отларда 20—22 г, чўчқаларда 5—13 г ва қўйларда 3,6—4 г атрофида бўлади. Бу безлар тузилишига кўра **пўстлоқ** ва **мағиз** қаватларидан ташкил топган. Бинобарин, пўстлоқ қавати — кортикостерон гормони ва мағиз қавати адреналин гормони ишлаб чиқаради. Агар бу безлар олиб ташланса, организмда қон босими пасайиб кетади, мускуллар фаолияти тубанлашади ва кўплаб салбий ўзгаришлар юз беради.

Ошқозон ости беzi. Бу без икки хил вазифа бажаради. Биринчидан, ўз суюқлигини ўн икки бармоқ ичакка чиқариб, овқат ҳазм бўлишида иштирок этса, иккинчидан, қонга қуйиладиган фаол модда — **инсулин** гормони ишлаб чиқарилади ва у организмда углеводлар алмашинувини бошқаради. Агар гормон етарли бўлмаса, **қандли диабет** касаллиги вужудга келади.

Жинсий безлар (тухумдон ва уруғдон). Бу безлар фақат ҳайвонларни кўпайишига хизмат қилмасдан, балки ички секреция органлари ҳам ҳисобланади. Урғочи ҳайвонларнинг жинсий гормони — **эстроген** тухумдон фолликулаларида ишланиб чиқади ва жинсий органларнинг ўсиши, ривожланиши ва бачадоннинг катталишида фаол иштирок этади.

Сариқ танача гормони прогестерон жинсий яқинлашиш ва оталанган тухум ҳужайрани қабул қилиш имконини беради. Бўғоз бўлган сигир ва ғуна-жинларда янги жинсий фолликулалар ҳосил бўлишини тўхтатади, сут безларининг ривожланишига ёрдам кўрсатади.

Эркаклик жинсий гормони — андроген уруғдонда ишланиб чиқади, жинсий орган фаолиятида, жинсий рефлексларни вужудга келтиришда ва эркаклик хусусиятларини вужудга келтиришда фаол иштирок қилади.

Назорат саволлари:

1. Эндокрин система нима? 2. Организмда гормонлар қандай роль ўйнайди? 3. Ички секреция безларининг қандай турларини биласиз? 4. Гипофиз ва эпифиз безлари тўғрисида тушунча беринг. 5. Қалқонсимон ва қалқон олди безлари тўғрисида нималарни биласиз? 6. Буйрак усти, ошқозон ости безларининг вазифаси нима? 7. Жинсий безлар гормонлари тўғрисида нималарни биласиз?

ЮРАК ВА ҚОН АЙЛАНИШ ОРГАНЛАРИ СИСТЕМАСИ

Юрак-қон айланиш органлари системаси бир-бири билан генетик, морфологик ва физиологик жиҳатдан боғлиқ бўлган қон томирлар ва лимфатик томирлардан ташкил топган. Улар мезинхимадан вужудга келган бўлиб, мустақил қон ва лимфа томирларидан иборат. Бу томирлардаги суюқлик (қон ва лимфа) қон айланиш системасининг асоси (функционал қисми) ҳисобланади. Улар кўп жараёнларда, жумладан, модда алмашинувида, тўқималар суюқлик (намлик) ҳолатини яратишда фаол қатнашадилар. Умуман, тўқима суюқлиги ҳисобланган қон билан лимфа организмни ички муҳити сифатида муҳим аҳамият касб этади. Улар бир-галикда организмни деярли 50% салмоғини ташкил қилади. Қон миқдори, тананинг 7—8%ига тўғри келади.

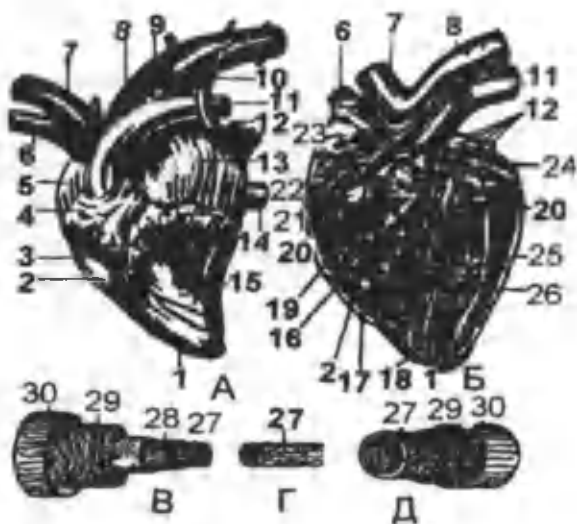
Қон ва лимфа таркибидаги шаклли элементлар ва барча хужайралар доимий бўлмасдан улар янгиланиб туради. Бу борада қон элементларини ҳосил қилувчи органлар (найсимон суяклар кўмиги, талоқ, лимфатик тутунчалар, шунингдек, эмбрионларда жигар ва тимус)-нинг тутган ўрни бениҳоя муҳимдир.

Қон айланиш органлари. Бу органлар асосан юрак ва қон томирлардан ташкил топган. Юракка қон олиб борувчи томирларни артерия ва юракдан қон олиб кетувчи томирларни в е н а қон томирлари деб аталади. Артерия қон томирлари ўз йўналишида бирнеча **артериолларга**, улар **йирик** капилляр (перекапилляр)-ларга ва улар ҳам ўз ўрнида **майда** капиллярларга бўлиниб кетади. Улар қайтадан тўпланиб посткапиллярларни, яъни в е н у л л а ва улар **вена** қон томирларини ҳосил қилади.

Қон айланиш органлари қонга хос бўлган турли хил вазифаларни бажаради. Жумладан, транспорт вазифаси, модда алмашинувида фаол қатнашиш, тана ҳароратини меъёр даражада сақлаш (терморегуляция), гумораль (яъни гормон ва биологик фаол моддаларни

организм бўйича тарқатиш) вазифасини бажаради. Қон айланиш органлари, организмларнинг эмбрионлик даврида вужудга келади ва шу организмни бутун умри давомида фаол хизмат қилади.

Юрак ва унинг тузилиши. Юрак мускуллашган, конуссимон кўринишга эга бўлиб, у кўкрак қафасига, 3—6-нчи қобирғалар даражасига жойлашган. У қисман чап томонга сурилган холда учрайди. Унинг кенг юза қисми юқори томонга йўналгандир (12-расм).

12-расм. Юрак ва қон томирларнинг анатомик тузилиш: А — сийғирнинг юраги, Б — от юрагининг узунасига кесиги (чапда), В — артерия, Г — капилляр, Д — вена:

1 — юрак уст қисми, 2 — ўнг қоринча, 3 — томирлар билан таъминланган чап бўртма, 4 — вена бўртмачасидаги мой тўқима, 5 — юракни ўнг бўртмачаси, 6 — вена томири, 7 — бош-елкага йўналган томир, 8 — аорта, 9 — артериал бовлағич, 10 — чап тоқ вена, 11 — ўпка артерияси, 12 — ўпка венаси, 13 — юракни чап бўртмачаси, 14 — остки вена томири, 15 — чап қоринча, 16 — мускулли тўқима, 17 — миокард, 18 — эпикард, 19 — атрио-вентиккуляр тешикча, 20 — пай қисми, 21 — эндокард, 22 — учламчи клапан, 23 — ўнг бўлмача, 24 — ўпка артериясининг яримой клапани, 25 — сўригисимон мускуллар, 26 — юрак қоринчалари ўртасидаги тўсик, 27 — эндотелия, 28 — интима, 29 — медиа, 30 — адвентиция.

Юрак вазни йирик қорамолларда 2—3 кг, бу эса унинг тана салмоғининг 0,4—0,6%ини ташкил қилади. Отларнинг юраги 3—6 кг, чўчқаларники 0,2—0,4 кг атрофида бўлади.

Юрак тузилишига кўра тўрт камерадан: иккита (чап ва ўнг) юрак бўлмачаси ва иккита юрак қоринчасидан

иборат. Юракни кучли мускуллашган деворининг бир меъёрда сиқилиши натижасида қон **аорта** қон томири бўйлаб барча органларга тарқалади. Ҳайвонларнинг юрак уриши кўпинча қобирғаларга яқин жойлашганлиги учун махсус аппарат ёрдамида эшитилади. Юрак асосан уч қаватдан иборат. Устки қавати эпикард деб аталувчи юпқароқ бўлса, ўрта қавати — миокард ҳисобланиб у кучли мускул тўқимасидан ташкил топган. Ички қавати эса эндокард деб аталади.

Юрак чап қоринчасининг миокард қабати чап қоринчасиникига кўра бир мунча йўғон ва кучли ҳисобланади. Масалан, у отларда 4—4,5 см ва 1—1,5 см бўлади. Бунга асосий сабаб чап қоринчадан қонни катта куч билан чиқариш натижаси ҳисобланади.

Юракда эндокард бурмаларидан ташкил топган тўрт хил **клапанлар** бўлиб, улар қонни фақат бир томонга йўналтиришда муҳим вазифа бажаради. Юрак **перикард** деб аталувчи қопчиқ (ҳалта) билан ўралган бўлади. Перикард юрак қон томирлари ва боғлағичлар ёрдамида кўкрак қисмидаги умиртқа поёналарига ва кўкрак парда (диафрагма)сига бириккан ҳолда бўлади.

Лимфа системаси. Лимфа системаси вена қон томирлар билан боғлиқ ҳолда қон томирлар системасини бир қисмини ташкил этади. Лимфатик томирлар қон томирлар каби ўз клапанларига эга бўлиб, улар қонни бир томонга қараб ҳаракат қилишда муҳим вазифа бажаради. Лимфа томирлари овалсимон, кулранг-пушти рангли лимфа тутунчаларига бириккан бўлади. Бундай тутунчалар миқдори қорамолларда 300 тагача, чўчқаларда 190, отларда эса 8000 атрофида бўлади. Ҳайвонларнинг ингичка ва йўғон ичакнинг ички шиллиқ қавати деворларида, нафас олиш органларида, ҳам майда лимфа тутунчалари учрайди. Лимфа тутунчалари тана органларининг юза ва ички қисмларига ҳам жойлашган бўлади.

Қон шакли элементларини ҳосил қилувчи органлар. Бу органлар асосан йирик ҳайвонларда қизил рангли суяк кўмиги, талоқ (қора жигар) лимфа тутунчалари ҳисобланса, эмбрионларда жигар ҳам шундай вазифа бажаради.

Қон таркибидаги шакли элементлар ҳамма вақт узлуксиз янгиланиб туради. Найсимон суякнинг қизил мағзи унинг кўмик қисмига жойлашган. Бу ерда эритроцитлардан ташқари, гемоцитобластлар ва бошқа тур ҳужайра шакли элементлар ва донатор лейко-

цитлар вужудга келади. Гемоцитобластлар етилган лейкоцитларни чала шакланган ҳужайраси деган маълумотлар мавжуд. Шунингдек, **эритроцитлар** ва **магkариоцитлар** ҳам шундай келиб чиқиши адабиётларда кўрсатилган. Булардан ташқари, ниҳоятда йирик «гигант» ҳужайралар ҳам қон таркибида учраб туради. Бу ҳужайралар асосан қон пластинкаларидан вужудга келган деган тахминлар бор.

Талоқ. У қорамолларда узунчоқ, бироз юпқа, овал шаклида учрайди. Уни ранги кулранг-кўкимтир, баъзан буқаларда қизғиш-жигарранг бўлади. У ошқозонни чап томонига жойлашган.

Айрисимон без. Бу без икки бўлим (кўкрак ва бўйин қисми)дан иборат. У тўпнинг орқасида перикард ва йирик қон томирлар юқорисида жойлашган. У ўнг ва чап қисмлардан ташкил топган бўлиб, вазни ўртача 25—30 г атрофидадир. Бу без бир вақтни ўзида гормон ҳам ишлаб чиқаради ва бу гормон ёш ҳайвонларнинг жадал ўсиши ва ривожланишини тезлаштиради. Бу без таркибида лейкоцитларнинг етилиши ва ҳимоя вазифасини бажаришга қодир бўлиши аниқланган.

Тимус ёки бўқоқ беzi. Бу тоқ орган бўлиб, вилкасимон кўринишга эга. У эмбрионларда жуда эрта вужудга келади. Лекин ҳайвон жинсий балоратга етгач, у ўз кучини йўқотаборади. У йирик молларда мой тўқимасига айланади. У ёш ҳайвонларда кўкрак қисмида тоқ ҳолда ва бўйин қисмида жуфт ҳолда учрайди ва у трахея бўйлаб биринчи қобирғагача давом этади. Бу безда қоннинг айрим шакли элементлари вужудга келиши билан бирга у эндокрин беzi вазифасини ҳам бажаради. Аниқроғи, у «тимозин» гормонини ва организмда углевод, кальций алмашинувини бошқаради. Бундан ташқари биологик фаол модда сифатида ёш ҳайвонларни жадал ўсишига ва ривожланишига имкон беради.

Назорат саволлари:

1. Юрак ва қон айланиш органлар системасига тушунча беринг.
2. Қон айланиш органлари тўғрисида нималарни биласиз?
3. Юракни анатомик тузилишини тушунтириб беринг.
4. Лимфа системасини тушунтириб беринг.
5. Қон шаклий элементларини ҳосил қилувчи органлар тўғрисида нималарни биласиз?

НЕРВ СИСТЕМАСИ

Организм — ягона бир бутун система бўлиб, унинг барча органлари бир-бири билан чамбарчас боғлиқ ва

алоқада бўлади. Организм билан ташқи муҳит алоқа-дорлигини нерв системаси бошқаради. Шунингдек, нерв системаси туфайли организм ва ундаги орган ва тўқималарни ташқи ва ички муҳит таъсирига жавоби, мосланиш хусусияти, юз берадиган айрим ўзгаришлар ҳам нерв системасини ёрдамида ва бошқариши асосида амалга ошади. Юқорида кўрсатилган барча жараёнларда нерв системасини шаклий ва ташкилий бирлиги нейронлар ҳал қилувчи аҳамиятга эга.

Турли хилдаги ички ва ташқи муҳит таъсирларини қабул қилиш ва унга жавоб қайтариш организмни ниҳоят мураккаб биологик реакцияси ҳисобланиб, унга рефлекторлик хусусияти, ёки рефлекс ҳодисаси дейилади. Барча рефлекторлик реакцияларида нейронлар фаол қатнашади ва улар рефлекторлик дугасини ташкил қилади.

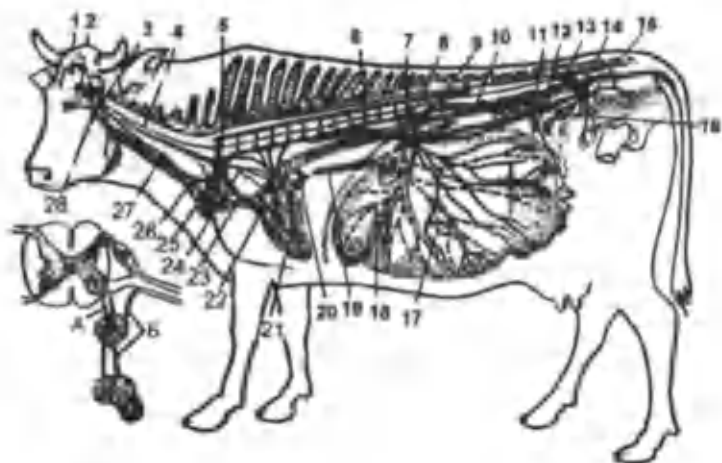
Нерв системасини бирнеча бўлимларга бўлган ҳолда ўрганиш ва кузатиш ишларини олиб бориш қабул қилинган. Топографик нуқтаи назардан у **марказий ва периферик** бўлимларга, функционал (вазифа бажариш) белгилари бўйича **соматик ва вегетатив** бўлимларга бўлинади.

Марказий бўлим ёки марказий нерв системаси асосан бош мия ва орқа (яъни умуртқа каналига жойлашган) миядан ташкил топган.

Периферик нерв системаси сезувчи ва қўзғотувчи нерв толаларидан иборат барча нервларни ўз ичига олади. **Соматик** нерв системаси — **бош мия ва орқа** миядан тарқалган, марказий нерв системасига ташқи муҳит қаршиликларини етказиб берадиган, шу жумладан, ҳаракат аппарати, ҳамда тери қатламини таъсирланиш хусусиятларини ҳам етказиб берадиган қисми ҳисобланади. **Вегетатив** нерв системаси барча ички органлар, безлар, қон томирлар, мускуллар фаолиятини ва таъсирланишини марказий нерв системаси билан боғлайди. Вегетатив нерв системаси **симпатик** ва **парасимпатик** нерв системасига бўлинади (13-расм).

Марказий нерв системаси

Марказий нерв системаси бош ва орқа миядан ташкил топганлиги юқорида қайд қилиб ўтилган. Лекин, бош мия билан орқа мия орасида айрим нисбий кўрсаткичлар мавжуд. Жумладан, ҳайвонларнинг ўсиши ва ривожланиши натижасида орқа мия вазнига кўра бош мия жадалроқ ўсади ва йил сайин оғирлашиб боради.

13-расм. Қорамоллар вегетатив нерв системасининг схематик тузилиши (чапда-вегетатив бўлимининг орқа мия билан боғлиқлиги кўрсатилган):

1 — бош мия, 2 — ўрта ва узунчоқ миянинг парасимпатик маркази, 3 — адашган нерв, 4 — орқа мия, 5 — орқа миянинг симпатик маркази, 6 — катта ички нерв, 7 — нурсимон бирлашманинг ярим ой шаклидаги тугунчаси, 8 — кўкрак тугуни, 9 — кичик ички нерв, 10 — симпатик нерв чигали, 11 — ичкач туткич пардаси билан бирлашган нерв, 12 — чрев ости нерв чигали, 13 — думғаза нервнинг парасимпатик маркази, 14 — тос нерви, 15 — қорин ости нерв чигалининг тугунчаси, 16 — тухумдон ва бачадон нерв чигали, 17 — ички органлар нерв чигали, 18 — ошқозондаги нерв толалари, 19 — сайёр (адашган) нервнинг кўкракдаги қисми, 20 — қайтарма (ёки қўзғийдиган) нерв, 21 — юракдаги нерв толалари, 22 — адашган нерв толаларининг юракдаги қисми, 23 — юракдаги симпатик нерв толалари, 24 — ўпкадаги симпатик нерв толалари, 25 — юлдузсимон ёки бўйин-кўкрак нерв тугунчаси, 26 — бўйиндаги ўрта нерв тугуни, 27 — адашган нервнинг бўйин қисмидаги толалари, 28 — симпатик нерв тугунчасининг краниаль бўлаги, а — преганглионар нерв толаси, б — постганглионар нерв толаси.

Масалан, паррандаларда бош мия, орқа мияга кўра 1,5—2,5 марта, туёқдиларда 2,5—3 марта, йиртқичларда 3,5—5 марта ва маймунларда 8—15 марта ортиб борар экан.

Орқа мия. Орқа мия умуртқа каналига жойлашган бўлиб, уч қават пўст билан ўралган. Орқа мия энса суягининг катта тешигидан бошланиб, 1—2 бел умуртқаларида конус шаклида якунланади. У умуртқа каналининг 2/3 ҳажмини эгаллайди. Унинг узунлиги қорамолларда 1,8—2,3 м, салмоғи 250—300 г бўлса, чўчқаларда бу кўрсаткич 45—70 г ни ташкил этади. Орқа мия билан бош мия ўртасида аниқ чегара бўлмайди. Лекин бу чегара атлант умуртқасидан бошланиши қабул қилинган.

Орқа мия — бўйин, кўкрак, елка, думғаза ва дум қисмларга бўлинади. Орқа миянинг ўрта кесигини од-

дий кўз билан қаралганда унда **оқ ва кулранг** модда борлигини аниқлаш мумкин. **Кулранг модда** — «Н» ёки учаётган капалак қанотини эслатади. Унинг ўртасида кичик тешикча борлигини кўриш мумкин. У орқа миянинг **марказий канали** ҳисобланади. **Оқ модда** — орқа мияни айрим қисмларида кулранг модда миқдорида кўра салмоқли бўлади. У асосан миелин нерв толаларидан ва нейроглиялардан ташкил топган.

Юзароқ қисмларга жойлашган нерв толалари бирлашиб **афферент** (сезги) ва **эфферент** (ҳаракатланувчи) нерв йўлини ташкил этади ва, шу тариқа, орқа мия бош мия билан боғлиқ ҳолда бўлади.

Бош мия. Бош мия — мия қутисига жойлашган. Унинг вазни турли хил ҳайвонларда турлича бўлиши аниқланган. Масалан, отларда 370—600 г, қорамолларда 220—450 г, қўй ва чўчқаларда 96—150 г бўлади. Ёш ҳайвонларда бош мия тана салмоғига нисбатан каттароқ бўлиши аниқланган. Умуман, катта ёшли туёқли ҳайвонларда бош миянинг оғирлиги тана вазнининг 0,08—0,3% ташкил этади.

Бош мия бирқанча бўлимларга бўлинади. Жумладан, ромб — шаклидаги мия, узунчоқ мия, орқа мия (мияча — можечок), катта мия, ўрта мия, оралик мия, охирги мия кабилардан ташкил топган. Ромб шаклидаги мия узунчоқ ва орқа миядан ҳамда тўртламчи мия қоринчасидан иборат.

Узунчоқ мия — бош миянинг энг охирги қисми ҳисобланади. Унинг вазни бош миянинг 10—11%ни ташкил этади. Уни узунлиги қорамолларда 4,5 см, қўйларда 3,7 см ва чўчқаларда 2 см атрофида. Унинг шакли конуссимон бўлади.

Орқа мия — можечок ва мия кўприкчасидан иборат. Мия кўприкчаси узунчоқ мияни олд қисмида бўлиб, у қорамолларда 3,5 см, қўйларда 2,5 см ва чўчқаларда 1,8 см бўлади. Можечок, кўприкча устига жойлашган бўлиб, узунчоқ мия ва тўртламчи мия қоринчаси оралигида бўлиб, тўрт бўртма орқасига жойлашган. У олд томондан бош мия билан чегарадошдир.

Можечок, бош мияни 10—11%ни ташкил этади. У қўй ва чўчқаларда 4—4,5 см, қорамолларда 5,6—6,4 см бўлиб юмолоқ шаклда учрайди. Бу орган ҳаракат вақтида тана мувозанатини сақлаш, мускуллар фаолиятини меъёр даражада бўлишида муҳим аҳамиятга эга.

Катта мия — оралик ва ўрта миядан иборат. **Ўрта мия** — тўрт бўртма, катта мия оёқчасидан ва улар

оралиғидаги йўлакчадан ташкил топган бўлиб, миянинг катта яримшарлари билан қоплангандир. У бош миянинг 5—6% га тенг бўлади.

Тўрт бўртма — ўрта мияни уст томонидан ёпқич (криша) вазифасини бажаради. Унда ҳайвоннинг кўриш ва эшитиш маркази жойлашган бўлади.

Бош мия оёқчалари — ўрта миянинг остки бўлагини ташкил қилади.

Оралиқ мия — кўриш бўртмаси — таламус, бўртма усти — эпиталамус, ва бўртма ости — гипоталамусдан иборат. Оралиқ мия охирги ва ўрта мия оралиғига жойлашган. У бош миянинг 8—9%ини ташкил этади.

Охирги мия — иккита ярим шарлардан иборат кўндаланг тешикча қадоқли таначадан ташкил топган. У қорамолларда 250—300 г, қўй ва чўчқаларда 60—80 г бўлиб, бош миянинг 62—66% қисмига тенгдир. Бу мия таркибида ҳид сезиш маркази жойлашган.

Турли ҳайвонларда бош мия хусусиятлари. Юқорида қайд қилиб ўтилганидек, турли хил ҳайвонларда бош мия турли вазн ва шакл-формага эга. Масалан, чўчқаларда у тухум шаклида, тоза вазни 90—145 г. У ички йирик артерия маҳсулоти билан озиқланади. Отларни бош мияси бироз калта, лекин бўртмалари қорамолларникига нисбатан бирмунча йирик бўлади. Унинг оғирлиги ўртача 370—570 г атрофида. Унинг озиқлантириш асосан ички йирик артерия ва бўйин (гардан) артерияси ҳисобига амалга оширилади.

Назорат саволлари:

1. Ҳайвонларнинг нерв системаси қандай вазифа бажаради?
2. Марказий нерв системаси тўғрисида тушунча беринг.
3. Орқа ва бош мия тўғрисида нималарни биласиз?
4. Катта мия тўғрисида тушинча беринг.
5. Турли ҳайвонларда бош мия хусусиятларини тушунтириб беринг.

СЕЗГИ ОРГАНЛАРИ СИСТЕМАСИ

(Анализаторлар)

Ташқи муҳит таъсирлари ва ҳодисаларини сезиш ва уларни қабул қилиш борасида барча ҳайвонларда 5 хил сезги органлари фаоллик кўрсатади. Улар: **кўриш, эшитув, мувозанат, маза (таъм) билиш ва ҳид** сезиш органларидан иборат. Миянинг кулранг (пўстлоқ) қавати бир вақтни ўзида анализаторлик вазифасини ба-

жаради. У ички ва ташқи таъсирларни қабул қилиб, уларни анализ қилади.

Анализаторлар ниҳоятда мураккаб гистологик тузилишга эга. Ташқи муҳитдан келган таъсирларни экстрарецепторлар қабул қилади. Ички органлардан таъсирларни интрарецепторлар қабул қилади. Ҳаракат органларидан (мускул, пай, чандир ва бўғимлар)дан келган таъсирларни пропреорецепторлар қабул қилиши аниқланган.

Кўриш органи. Ёруғликни қабул қилувчи рецептор кўз ҳисобланади. Унинг тўр пардаси ниҳоятда муҳим қисмидир. Тўр пардадаги нейрон ўсимталар бирлашиб кўриш нерв толаларини ҳосил қилади. Кўзнинг ўрта ва ташқи пардалари механик ва трофик вазифасини бажаради. Ёруғлик нурлари кўзнинг **нурсиндирувчи** — кўзнинг мўғуз (шоҳ) пардаси, унинг кетидаги бўшлиқни тўлдириб турувчи суюқлик, кўз гавҳари, кўз соққаси бўшлиғи тўлдириб турувчи шишасимон тана орқали синиб, кўзнинг тўр пардасига тушади. Кўзнинг рангли пардаси ўртасидаги кўз қорачиғи орқали нур тўр пардага етарли миқдорда тушиб туришини таъминлайди. Рангли пардадаги силлиқ мускулларнинг қисқариши ва ёзилиши натижасида кўз қорачиғи тешигининг диаметри кенгайиб ва торайиб туради. Кўз гавҳари ҳар хил масофадаги нарсаларни кўришга ёрдам беради. Кўз соққаси атрофидаги мускуллар, кўз қовоқлари, киприклар, ёш чиқарувчи безлар ва уларнинг чиқарув найчалари кўзнинг ёрдамчи аппаратлари ҳисобланади.

Эшитув ва мувозанат органилари. Қулоқ — эшитув ва мувозанат рецептори ҳисобланади. Турли хил товушлар таъсиридан бу органлардаги суюқлик титрайди. Бунинг натижасида сезув ҳужайраларининг махсус тукчалари тебранади ва таъсирланади.

Ташқи қулоқ — жунли тери билан қопланган ва эластик тоғайдан тузилган бўлади. Сиртқи эшитиш йўли ич томонидан, қулоқ супрасидагидек тери билан қопланган. Унда қулоқ кири ишлаб чиқарувчи ўзгарган тер безлари ва мой безлари бўлади. Эшитиш йўлининг асоси эластик тоғайдан иборат найдан тузилган.

Ўрта қулоқ — новора парданинг ич томони бир қават кубсимон ва ясси (призматик) эпителий билан ўралган шиллиқ парда билан қопланган. Ўрта қулоқда тебранувчи эпителийлар жойлашган.

Ички қулоқ. Эшитиш ва мувозанат органилари. Мувозанат органи, яъни ярим доира ка-

налларнинг асослари ампуласимон кенгайган бўлади. Мувозанат органи таянч ва сезувчи махсус ҳужайралар билан ўралган. Таянч ҳужайралар орасида сезувчи ҳужайралар жойлашади. Ампула ичидаги бириктирувчи тўқимадан иборат пардада жуда кўп миэлини нерв толалари бўлади. Нерв толаларининг шохчалари эпителий ва сезувчи ҳужайраларга бориб тармашади. Агар мувозанат ўзгарса, ярим доира канали ичидаги эндолимфа қимирлайди. Натижада ҳамма сезувчи ҳужайраларнинг киприкчалари тебранади. Бу ҳодиса нерв импульсларининг келиб чиқишига сабабчи бўлади. Шу усулда ҳаракатни тез ва секинлиги ва ҳ. к. сезилади.

Ҳид сезиш органи — ҳид сезувчи эпителилардан иборат бўлиб, унда таянч ва сезувчи ҳужайралар жойлашган. Унда булавкасимон ўсимталар бўлиб, у таъсир сезиш хусусиятига эга. Уни қарама-қарши томонида ҳид сезиш нейронлар жойлашган. У ўз таъсирини бош мия пўстлоғига узатади.

Маза (таъм) сезиш органи — пиёзсимон шаклдаги ҳужайралардан ташкил топган. Нейрон рецепторларини уч қисми шу ерга бориб тақалади. Унинг тана қисми тил—ҳиқилдоқ ва лунж нервлари билан бирлашган ҳолда учрайди.

Сезиш органи — асосан тери қатламидаги эркин ва эркин бўлмаган рецепторлардан ташкил топган. Улар тери қатламига ташқи муҳитдан бўлган иссиқ, совуқ ва ҳ. к. таъсирларни марказий нерв системасига етказади ва шу туфайли сезиш қобилияти амалга ошади.

Назорат саволлари:

1. Сезги органлар системаси (анализаторлар) тўғрисида тушунча беринг. 2. Кўриш органи қандай тузилган? 3. Эшитув органи қандай тузилган? 4. Ҳид сезиш органи қандай тузилган? 5. Маза (таъм) сезиш органи тўғрисида нималарни биласиз?

Паррандаларнинг анатомик тузилиши

Қишлоқ ҳўжалик паррандалари асосан: товуқ, курка, роз, ўрдак, цесарка, каптар ва беданалар ҳисобланади. Паррандалар анатомик тузилиши жиҳатидан кўпроқ сут эмизувчиларга ўхшаб кетади. Эволюцион тараққиёт натижасида паррандаларда уча олиш қобилияти вужудга келган.

Скелет. Паррандалар скелети улар вазнини 9—12% ни ташкил этади. Суяклари енгил, ички қисмида ҳаво

бўлади. Парранда скелети сут эмизувчиларники каби тана ва оёқ қисмларга бўлинади. Бўйин қисми узунлашган бўлади. Биринчи бўйин умуртқаси шарсимон шаклда бўлиб, бўйин ва бошнинг эркин ҳолда ҳаракат қилиш имконини беради. Кўкрак қисмидаги умуртқалар турли паррандаларда турлича бўлади (2-жадвал).

2-жадвал

Турли паррандаларда умуртқалар сон

Парранда тури:	Скелет бўлимлари:				
	Бўйин	Кўкрак	Бел	Думғаза	Дум
Товуқ	15	7	3	5	11*
Урдак	46	10	2	5	11
Ғоз	18	10	2	5	13

* Паррандаларда 4—6 дум умуртқалари бирлашиб бир **пигостиль** деб номланувчи яхлит суякни ташкил қилади.

Қобирға суяклари. Сон жиҳатдан кўкрак умуртқаларига тўғри келади. Қобирғаларнинг уч қисми кўкрак суягига бирлашган. Кўкрак суяги — яхши ривожланган. Унга кучли мускуллар жойлашган бўлиб, учиш учун қулайлик яратади. Кўкрак суягининг ўрта қисмида узунасига йўналган тож суяги (киль) бўлади. Унинг узунлиги мускул тўқималарини катталигига боғлиқдир.

Бош суяги енгил бўлиб, унда мия ва юз бўлаклари яхши ифодаланган. Паррандаларда тиш бўлмайди.

Оёқ суяклари уч қисм (елка, елка олди ва бармоқлар) дан иборат. Елка суяклари ичида ҳаво бўлади.

Тос суяклари — тос камари ва эркин ҳолда ҳаракатланувчи оёқларидан ташкил топган.

Мускулатура. Паррандаларнинг асосий мускуллари худди сут эмизувчиларникига ўхшаш бўлади. Лекин, айрим фарқлар содир бўлган. Масалан, мускуллар асосан майда толали кўндаланг тарғил мускуллардан ташкил топган. Уларда бириктирувчи тўқима ниҳоятда оз бўлади. Сувда сузувчи паррандалар мускуллари асосан қизил рангда бўлади. Бунга сабаб улар таркибида миоглобин моддаси кўп бўлиши ҳисобланади. Товуқ ва куркалар мускулатураси бироз қизғиш бўлиши билан бирга кўкрагида ва қанот мускуллари

оқ рангда бўлади. Умуман, мускулатура улар вазнининг 45—50%ини ташкил қилади.

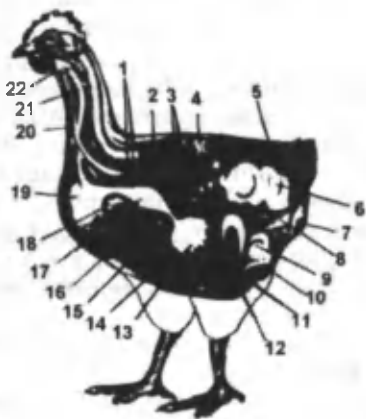
Умуртқа поғонасидаги мускуллар (бўйин қисмини ҳисобга олмаганда) суст тараққий этган. Лекин, тос қисмига бирлашган сон мускуллари яхши ривожланган. Унда кўплаб пайлар ҳам учрайди.

Тери ва унинг маҳсули. Паррандалар териси юпқа бўлиб унда тер ва мой безлари бўлмайди. Лекин ҳамма турининг дум қисмида яхши ривожланган дум, мой беи бўлади. Сузувчи паррандалар ўз танасини шу без суюқлиги билан мойлаб туради. Натижада уларнинг танаси сувда бўкиб қолмайди. Паррандаларнинг териси кўп миқдорда пар ва патлар билан қопланган. Улар орасида тивитсимон момиқ парлар, учишга ёрдам берувчи патлар ва контур, қопловчи ва учишни бошқарувчи патлари ҳам бўлади.

Паррандаларнинг барча хусусиятларига кўра уларни жинсини аниқлаш мумкин (14-расм).

Овқат ҳазм қилиш системаси (14-расм). Уларнинг ичаги калта, тана узунлигидан товуқларда 6 марта, ўрдакларда 4 марта кўпроқ бўлади. Уларда шохсимон моддадан ташкил топган тумшук бўлади. Жағлар бўлмайди. Сўлак беи суст ривожланган. Тили тумшук шаклидадир.

Қизилўнғач узун бўлиб, кўкрак қафаси чегарасида у жиғилдон ҳосил қилади. Жиғилдон ўрдак ва ғозларда суст ривожланган. Унинг деворида кўп миқдорда шиллиқ безлари бўлиб, у истеъмол қилган озиғини намлаш вазифасини бажаради. Озиқ жиғилдондан мускулли ошқозонга ўтади. Ошқозонга без суюқликлари қуйилади. Ошқозонни шиллиқ қавати ажралиб чиқадиган модда ош-

14-расм. Товуқнинг анатомик тузилиши:

- 1 — йирик асосий бронхиси,
- 2 — ўпка, 3 — кўр ичак, 4 — тухумдон, 5 — буйрағи, 6 — тухум йўли,
- 7 — клоака, 8 — тўғри ичак, 9 — брижейка, 10 — инғичка ичак,
- 11 — ўн икки бармоқли ичак, 12 — ошқозон ости беи, 13 — мускулли ошқозон, 14 — жигар, 15 — талок, 16 — ўт пуфағи, 17 — беи ошқозон, 18 — юрак, 19 — жиғилдон, 20 — трахея, 21 — қизилўнғач, 22 — юқори ҳиқилдоқ.

қозонни ички қаватини қаттиқлаштиради ва кутикулага айлантиради. Ошқозон девори мускуллар ҳисобига қалин бўлади. Унинг сиқилиб-кенгайиши натижасида овқат механик усулда ишланади. Ошқозондан ўн икки бармоқли ичак давом этади.

Ичаклар — ингичка ва йўғон бўлимлардан ташкил топган.

Жигар — тўқ-жигарранг ва йирик бўлади. У икки бўлимдан иборат бўлиб, ўнг бўлимига ўт пуфаги бирлашгандир. Клоака — тўғри ичакнинг кенгайган қисми бўлиб, у уч бўлимдан иборат. Ўрта бўлимида сийдик тешиги жойлашган.

Нафас олиш органлари — сут эмизувчиларникидан тубдан фарқ қилади. Уларнинг бурун бўшлиғида тоғайли қисми бўлади. Бурун тешиги бурун клапанлари билан бекилиш хусусиятига эга. Ҳиқилдоқ — учта тоғайдан ташкил топган. Овоз берувчи боғлағичлар редуциялашган. Бинобарин, сайровчи паррандаларда сайраш ҳиқилдоғи бўлиб, у кўкрак бўшлиғига, трахеяни иккига бўлинган қисмига жойлашган.

Ўпкаси кичик бўлса-да, уларда 9 та ҳаво қопчиқлари яхши ривожланган бўлади. Улар нафас олишда муҳим вазифа бажаради.

Айириш органи — асосан буйрак ва сийдик йўлидан иборат. Буйракнинг ранги қизил-пушти бўлади.

Кўпайиш органи. Эркак паррандаларни жинсий органи бир жуфт уруғдон ва уруғ йўли (канал)дан иборат. Эркак роз ва ўрдақда клоаканинг шиллиқ қавати бўртма ҳосил қилиб, у қўшилув ўсимтаси вазифасини бажаради. Лекин, хўроз ва эркак куркада бундай ўсимта бўлмайди.

Уруғдон овал шаклда бўлиб, у қорин бўшлиғига жойлашган.

Тухумдон асосан чап тухумдон ва чап тухум йўлидан иборат. Тухумдон танани ўрта кесигидан чап томонда, буйрак яқинида жойлашган. Товуқларнинг тухумдониди 3500 атрофида турли катталиқдаги овоцитлар бўлиши аниқланган.

Қон айланиш ва лимфатик система. Катта қон айланиш доираси ўнг юрак бўлмачасида якунланади. Лимфатик системаси асосан томирлардан иборат. Лимфа тугунчалари бўлмайди. Лекин сузувчи паррандаларда бўлиши аниқланган.

Талоқ — юмалоқ, шарсимон, қизил рангда бўлади. У ошқозонга яқин жойлашган.

Ички секреция безлари. Гипофиз кичик ҳажмга эга. Эпифиз орқа миёна ёнига жойлашган. Қалқонсимон без кўкрак қисмида бўлади. Буйрак усти беши бир жуфт бўлиб, тўқ жигарранг кўринишга эга.

Нерв системаси. Бу система сут эмизувчиларникига кўра бирмунча содда ривожланган. Бош миёна кичик ҳажмда, майда яримшарлардан иборат ва улар силлиқ кўринишга эга.

Ҳид сезиш органи суст ривожланган. Лекин кўриш органи яхши тараққий этган.

Эшитиш органи ўрта ва кичик қулоқдан ташкил топган. Бошқа органлари сут эмизувчи ҳайвонларникига ўхшаш бўлади.

Назорат саволлари:

1. Паррандаларнинг анатомик тузилиши тўғрисида тушинча беринг. 2. Паррандаларнинг скелети, мускулатураси ва нафас олиш органлари қандай тузилган? 3. Кўпайиш, қон айланиш ва нерв системаси қандай тузилишга эга эканлигини тушунтириб беринг.

Кўриб ўтилган барча мавзулар бўйича лаборатория ишлари

Лаборатория иши

Ҳайвон скелетининг асосий қисмлари билан танишиш

Асосий мақсад. Лаборатория машғулотида талабалар қорамол мисолида скелет системасини, кузатув ва тажрибалар асосида ўрганиб олишдан иборат.

Керакли кўргазма воситалари. Сигир скелетининг схематик тузилиши. Ушбу китобнинг 14-бетида ўз ифодасини топган. Шунингдек, ҳайвонларнинг анатомик тузилишига доир кўргазма восита (альбом, плакат, схема ва ҳ. к.) лардан фойдаланиш тавсия этилади.

Топшириқ. Талабалар ўз дафтар ёки альбомларига сигир скелети расмини ишлаб оладилар. Бунда скелетнинг ҳар бир қисми ўз ифодасини топиши лозим.

Лаборатория иши

Ҳайвонлар терисининг гистологик тузилиши

Асосий мақсад. Ҳайвон терисини гистологик тузилиш билан танишиш. Тери қабатлари, ундаги жун илдизлари, қон томирлар, тер ва мой безлари тўғрисида малака ҳосил қилиш.

Керакли кўргазма воситалари. Қорамол терисининг гистологик тузилиш ушбу китобнинг 17-бетида ўз ифодасини топган.

Топшириқ. Расмда ифодаланган ушбу терини гистологик тузилишини барча талабалар ўз дафтарларига рангли қаламлар ёрдамида масъулият билан чизиб олишлари лозим.

Лаборатория иши

Ҳайвон елинининг анатомик тузилиши

Асосий мақсад. Ҳайвонлар елинининг анатомик тузилиши билан танишиш.

Керакли кўргазма воситалари. Сигир елинининг анатомик тузилиши ушбу китобнинг 19-бетида кўрсатилган. Ундан ва бошқа маълумот (кўргазма воситалар)лардан фойдаланиш мумкин.

Топшириқ. Расмда кўрсатилган елиннинг анатомик ва гистологик ифодасини барча талабалар рангли қалам ёрдамида ишлаб олишлари талаб этилади.

Лаборатория иши

Ҳайвонларнинг овқат ҳазм қилиш органлари системаси

Асосий мақсад. Ҳайвонларнинг овқат ҳазм қилиш органлари тизимидаги барча қисмлари билан танишиш ва шу борада малака ҳосил қилиш.

Керакли кўргазма воситалари. Ҳайвонларнинг овқат ҳазм қилиш органлари тизими ушбу китобнинг 22-бетларида тавсия этилган. Ундан ва бошқа мавжуд адабиётлардан фойдаланиш мумкин.

Топшириқ. Талабалар ҳавола қилинган иккала расмдан биттасини масъулият билан ўз дафтарларига ишлаб оладилар ва бу борада етарли малакага эга бўладилар.

Лаборатория иши

Нафас олиш органлар системасининг тузилиши билан танишиш

Асосий мақсад. Ҳайвонларда нафас олиш органли системаси тузилишининг барча хусусиятлари тўғрисида тўла тушунча ҳосил қилиш.

Керакли кўргазма воситалари. Ҳайвонларнинг нафас олиш органлар системасининг тузилиши ушбу китобнинг 26-бетида ўз ифодасини топган. Бинобарин, ушбу расмни ва имкони бўлса қўшимча адабиёт маълумотларидан фойдаланган ҳолда улар тўғрисида малака ҳосил қилиш мумкин.

Топшириқ. Барча талабалар ушбу расмни рангли қаламлар ёрдамида ўз дафтарларига ишлаб оладилар.

Лаборатория иши

Айириш органлар системасининг анатомик тузилиши билан танишиш

Асосий мақсад. Ҳайвонларни айириш органлари системаси тузилиши билан танишиш ва бу борада малака ҳосил қилиш.

Керакли кўргазма воситалари. Ҳайвонларни айириш органлари системасининг анатомик тузилиши ушбу китобнинг 28-бетида акс эттирилган. Имкони бўлса қўшимча адабиётлардан фойдаланиш тавсия этилади.

Топшириқ. Ҳайвонларнинг айириш органлари системасининг анатомик тузилиши барча талабалар томонидан дафтарларига рангли қаламлар ёрдамида ишлаб олинади ва бу борада ўз билимларини бойитиш талаб этилади.

Лаборатория иши

Эндокрин системаси (ички секреция безлари) тузилиши билан танишиш

Асосий мақсад. Ҳайвонларнинг эндокрин — ички секреция безлари тананинг қаерларига ва қандай жойлашганлиги тўғрисида малака ҳосил қилиш.

Керакли кўргазма воситалари. Эндокрин системаси ушбу китобнинг 34-бетида ўз ифодасини топган.

Топшириқ. Ҳайвонларни эндокрин системаси рангли қаламлар ёрдамида барча талабалар ўз дафтарларига ишлаб оладилар ва бу борада малака ҳосил қиладилар.

Лаборатория иши

Юрак ва қон айланиш органлар системаси тузилиши билан танишиш

Асосий мақсад. Ҳайвонлар юрагининг анатомик тузилиши билан танишиш ва бу борада малака ҳосил қилиш.

Керакли кўргазма воситалари. Ҳайвон юрагининг анатомик тузилиши ушбу китобнинг 38-бетида акс этдирилган.

Топшириқ. Барча талабалар ушбу расмни рангли қаламлар ёрдамида ўз дафтарларига ишлаб олишлари талаб этилади. Бу борада талабалар етарли даражада маълумотга эга бўлишлари талаб этилади.

Лаборатория иши

Ҳайвонларнинг нерв (асаб) системаси билан танишиш

Асосий мақсад. Ҳайвонларнинг нерв системасининг тузилиш билан танишиш ва бу борада етарли малака ҳосил қилиш.

Керакли кўргазма воситалари. Ҳайвонларнинг (қора-

мол мисолида) вегетатив нерв системаси ушбу китобнинг 41-бетида кўрсатилган.

Топшириқ. Ҳайвонларни вегетатив нерв системасининг жойланиши ва тузилиш тўғрисида барча талабалар малака ҳосил қиладилар ва ушбу расмни ўз дафтарларига чизиб оладилар.

Лаборатория иши

Паррандалар танасининг анатомик тузилиши билан танишиш

Асосий мақсад. Паррандалар танасининг анатомик тузилиши тўғрисида етарли даражада малака ҳосил қилишдан иборат.

Керакли кўргазма носиталари. Паррандаларнинг тана тузилиши ва ички органларини жойланиши тўғрисида кўникма ҳосил қилиш борасида ушбу китобнинг 47-бетида товуқ мисолида расм берилган.

Топшириқ. Талабалар ушбу расмни рангли қаламлар ёрдамида тушинарли қилиб чизиб олишлари талаб этилади ва бу борада улар маълум даражада малакага эга бўлишлари лозим.

II. Б О Б. ЧОРВАЧИЛИҚДА ФОЙДАЛАНИЛАДИГАН ЕМ-ХАШАК ТУРЛАРИ, УЛАРНИНГ КИМЁВИЙ ТАРКИБИ ВА ХУСУСИЯТЛАРИ

Барча турдаги чорва моллари ва паррандаларини маълум мақсад асосида тўғри боқиш уларнинг жадал ўсиши ва яхши ривожланиш имконини беради, шу билан бирга, маҳсулдорлигини кескин оширишда муҳим аҳамият касб этади.

Ем-хашакнинг кимёвий таркибига кўра тўла қимматли ва тўйимли турлари билан боқиш ҳайвонларни тўғри озиқлантириш дейилади. **Физиологик жиҳатдан тўла қимматли** деганда, ҳайвонларнинг физиологик ҳолати (бўғозлиги, соғиш даври, сутдан чиқарилганлиги, маълум мақсад асосида боқилиши ва ҳ. к.)га кўра ва уларнинг ёши, вазни, жинси, маҳсулдорлик даражасини ҳисобга олган ҳолда озиқ миқдорига бўлган эҳтиёжини тўла таъминлаш тушунилади.

Агар моллар сифатсиз ем-хашак билан нотўғри боқилса, уларнинг маҳсулдорлиги пасайиб кетади, соғлиги ёмонлашади, ёш моллар ўсиш ва ривожланишдан тўхтади.

Тўла қимматли ем-хашаклар ҳайвон маҳсулдорлигини оширади, ўсиш ва ривожланишини тезлаш-

тиради, серпуштлигини яхшилайдиган, ҳамда соғлом ва йирик насл олиш имконини беради. Шундай қилиб, ҳайвон ва паррандаларга бериладиган ем-хашак уларнинг ўсиши, ривожланиши, урчиши ва кўпайиши ҳамда маҳсулдорлигини тобора оширишга қаратилган бўлиши керак.

Ем-хашакнинг кимёвий таркиби, биологик қиммати ва тўйимлилиги. Чорва моллари ва паррандаларини хилма-хил ем-хашак билан таъминлаш — улар таркибидаги кимёвий моддаларнинг миқдори, тўйимлилиги ва биологик қиммати муҳим аҳамият касб этади. Бинобарин, бериладиган ем-хашакнинг таркиби турли хил фойдали кимёвий элементларга бой, сифати ва ҳазм бўлиш хусусияти қанча юқори бўлса, унинг самарадорлиги ҳам шунча юқори бўлади.

Сув — ҳар бир ҳайвон ва ўсимлик организмда ниҳоят муҳим вазифа бажаради. У организмда озиқ моддаларни бир жойдан иккинчи жойга етказишда воситачи бўлиши билан бирга, овқат ҳазм қилишда, тана ҳароратини бошқаришда, қолдиқ моддаларни ажратиб чиқаришда муҳим роль ўйнайди. Ем-хашак таркибида сув қанча кўп бўлса, унинг қиммати шунча паст бўлади. Илдизмевалар, кўк ўт, сут маҳсулотлари, пива заводи чиқиндилари (барда)да сув кўп бўлади.

Қуруқ моддалар асосан минерал (қул) ва органик бирикмалардан иборат. Минерал моддалар бирикмалари организмда муҳим вазифа бажаради. Масалан, улар ҳужайраларнинг озиқ моддалар шимилишида ва ўзлаштиришида осматик босимини сақлашда ҳам муҳим вазифа бажаради.

Минерал моддалар иккита катта гуруҳни (макро- ва микро-элементларни) ташкил этади. Макроэлементлар — кальций, фосфор, натрий, хлор, калий каби моддалардан ташкил топган. Микроэлементлар — темир, мис, марганец, кобальт, йод ва ҳ. к.лардан иборат. Бу моддалар ҳайвон организми учун ниҳоятда муҳимдир.

Органик моддалар азотли ва азотсиз моддалардан, ҳамда витаминлардан ташкил топган.

Азотли моддалар, яъни аралашмали протеин таркибида азот бўлган оқсилсиз бирикмалардан иборат амидлар ҳисобланади. Ем-хашак таркибида протеин турли миқдорда бўлади. Масалан, дуккакли ўсимликлар поясида 15 фоиз, донида 25—30 фоиз, балиқ унида 50—60 фоиз атрофида бўлиши аниқланган.

Оқсил ҳайвонлар организмида жуда муҳим аҳамиятга эга бўлиб ем-хашак таркибида турли миқдорда учрайди. Масалан, кунжара ва кукун кунжарада 30—45 фоиз, дуккакли ўсимликлар донида 25—30 фоиз бўлиши аниқланган.

Азотсиз моддалар ёғлар ва углеводлардан ташкил топган. Ўсимликлар таркибида ёғлар оз (0,1—6 фоиз) миқдорда учрайди. Лекин таркибида ёғ моддаси бўлган ўсимликлар донида ва унинг чиқиндилари (кунжара ва кукун кунжара)да у кўпроқ бўлади. Ёғ ҳайвонлар организмида энергия манбаи ҳисобланади.

Углеводлар — асосан клетчатка (целлюлоза) ва азотсиз экстрактив моддалардан ташкил топган. Уларнинг ичида энг қимматли қанд ва крахмал ҳисобланади. Углеводлар ҳайвонлар организмида ёғ, гликоген, қон шакарига айланади. Углеводларнинг кимёвий ўзгариши натижасида иссиқлик энергияси ажралиб чиқади ва организмнинг ҳаракати учун сарфланади.

Клетчатка ўсимлик ҳужайраларининг пўсти ҳисобланади. Унинг ҳазм бўлиши ва организм томонидан ўзлаштирилиши анча мураккабдир. Бинобарин, ўсимликлар таркибида клетчатка қанча кўп бўлса, унинг озиқ қиймати шунча паст бўлади. Лекин барча турдаги ҳайвонлар (айниқса, қавш қайтарувчилар)нинг озиқ ҳазм қилиш жараёнида клетчатка салмоқли ўрин тутаяди. Қуруқ хашаклар таркибида клетчатка кўпроқ бўлади. Масалан, бошоқли ўсимликлар поясида 35—45 фоиз, пичанда 22—23 фоиз, донида 2—10 фоиз, илдимеваларда 0,8—1,7 фоиз клетчатка бўлиши аниқланган.

Азотсиз экстрактив моддалар юқори даражада озиқлик қимматига эга бўлган крахмал ва қанд ҳисобланади. Крахмал картошка ва бошоқли ўсимликлар донида кўпроқ бўлади. Уларнинг поясида ва баргида оз (2 фоиз) бўлади. Қанд лавлагида (24 фоиз), маккажўхори ва оқжўхори ҳамда полиз экинларида (қовун, қовоқ тарвуз ва ҳ. к.ларда) кўпроқ, сутда камроқ 3—5 фоиз бўлади.

Витаминлар ниҳоятда муҳим аҳамиятга эга. Улар етишмаса, ҳайвон ориқлайди, маҳсулдорлиги пасаяди ва турли касалликларга чалинади. Шунинг учун улар озирида витаминлар бўлишига алоҳида эътибор бериш лозим.

Ем-хашакнинг озиқлик қиймати таркиби муҳим ҳаётий элементларга бой бўлиши ва тез ҳазм бўлиш хусусияти билан белгиланади. Бунинг учун ем-хашак

махсус кимёвий лабораторияларида анализ қилинади. Ем-хашакнинг айримлари тез ҳазм бўлса, бошқалари суст ҳазм бўлади. Бинобарин, уларнинг кимёвий таркиби, ҳазм бўлиш хусусияти ва барча моддаларнинг организмга тўла сингишини асослаб бера олмайди. Шунинг учун ем-хашакнинг ҳазм бўлиши, ҳайвонлар организмда сингиши фоиз ҳисобида юритилади ва **коэффициент** даражасида белгиланади.

Ем-хашакнинг ҳазм бўлиши коэффициенти — организм томонидан сингдирилган (ҳазм қилинган) озиқ қисмининг истеъмол қилинган ем-хашакнинг умумий миқдорига бўлган нисбатидир. Ем-хашак қанча яхши ҳазм бўлса, у шунча қимматли ҳисобланади. Шу билан бирга, бир турдаги ем-хашакни барча ҳайвонлар ва паррандалар ҳар хил изчилликда ҳазм қилади. Ем-хашакнинг ҳазм бўлишига бир қанча омиллар таъсир этади. Масалан, ҳайвон ва паррандаларнинг ёши, тури, вази ва маҳсулот йўналиши шулар жумласига киради.

Ем-хашак турлари ва уларнинг хусусиятлари

Ҳайвон ва паррандаларга, бериладиган барча турдаги ем-хашаклар асосан уч гуруҳга, яъни ўсимликлардан тайёрланган, ҳайвон ва паррандалардан олинadиган ҳамда минерал қўшимчаларга бўлинади. Уларнинг асосий турлари: кўк ўт, хашак (пичан, сомон), сенаж, силос, илдимевалар, тегирмон ва озиқ-овқат саноати чиқиндиларидан иборат.

Кўкат озиқлар. Табиий ва сунъий ҳолда ўстириладиган барча турдаги ўсимликлар кўкат озиқ ҳисобланади. Масалан, ҳар хил ўтлар, бошоқдош (арпа, сули, буғдой) ва дуккақдош ўсимликлар (беда, нўхат, ловия) илдимеваларнинг пояси, барги шулар жумласидандир. Бу озиқ турлари асосан баҳор, ёз ва куз ойларида чорва молларига кўпроқ берилади. Улар таркибида, сув, протеин, каротин, витаминлар (А, Д, Е, С) каби моддалар кўп бўлиши билан қимматлидир. Булар ҳайвонларнинг ўсиши, ривожланиши, семириши ва маҳсулдорлигига ижобий таъсир кўрсатади, (15-расм).

Дағал озиқлар. Дағал озиқлар асосан: пичан, сомон, турли хилдаги ўсимликларнинг (маккажўхори, гўзапоя, оқжўхори, кунгабоқар ва ҳоказоларнинг) пояси, сўтаси ва чаноқларидан иборатдир. Мамлакатимизнинг барча минтақаларида чорва молларини озиқлантиришда улардан кенг фойдаланилади.

15-расм. Ем-хашак тайёрлашда механизация воситаларидан фойдаланиш.

Пичан барча турдаги озиқлар ичида кўпроқ ишлатилади. Айниқса, беда пичани от, қўй ва қорамоллар учун муҳим озиқ ҳисобланади. Унинг кимёвий таркиби бедани ўстириш жараёнида қўлланиладиган агротехника тадбирларига шоналаш (гуллаш) вақтида ўриб олинishiга, қуритиш ва сақлаш технологиясига боғлиқ бўлади. Бошқа турдаги барча ўсимликлар поясидан ҳам пичан тайёрланади.

Пичаннинг кимёвий таркиби унинг сифатига кўра турлича бўлади. Масалан, унинг таркиби 4—26 фоиз протеин, 3—7 фоиз ёғ, 20—35 фоиз клетчатка, 28—39 фоиз азотсиз экстрактив моддалар (АЭМ), 3—11 фоиз кулдан иборат. 1 кг сифатли беда пичанида 0,5 кг гача озиқ бирлиги бўлиши мумкин.

Ўт (беда) уни кўк ўтлардан, кўпроқ бедадан тайёрланади. Унинг 1 кг таркибида 170—200 г оқсил, 200—2500 мг каротин бўлади. Аралаш озиқ тайёрлашда у кўп ишлатилади.

Ўт уни одатда қоғоз қопларда сақланади, аралаш озиқ тайёрлашда у кўп ишлатилади. У кўп жой эгалламайди. Лекин орадан 6—7 ой ўтгач, унинг таркибидаги каротин камая беради. Ўт уни чўчка ва паррандалар учун қўшимча витаминли озиқ сифатида хизмат қилади. Бузоқларга емга қўшиб бериш яхши натижаларга олиб келади. Умуман, ўт унининг 1 кг ида 0,7—0,8 г озиқ бирлиги, 80—130 г ҳазм бўладиган оқсил, 250 мг каротин бўлиши аниқланган.

Сомон ўз хусусияти билан бошқа ўсимлик турларидан ажралиб туради. Масалан, кузги жавдар сомони таркибида 35—45 фоиз клетчатка, бурдой сомонининг ҳар 100 кг ва 10—20 кг озиқ бирлиги ва 0,3 кг ҳазм бўладиган оқсил бўлиши аниқланган.

Бошоқли ўсимликлар сомони таркибида 4—5 фоиз, дуккакли ўсимликлар сомонида 6—7 фоиз протеин бўлади. Унинг таркибида яна оз миқдорда коротин, кальций ва фосфор каби моддалар ҳам бўлади. Бинобарин, сомоннинг тўйимлилиги паст, ҳазм бўлиши ҳам нисбатан қийинроқ бўлади.

Ҳайвонот маҳсулотларидан тайёрланган озиқлар — сут ва сут чиқиндилари (сут зардоб, ёғи олинган сут), қушхона чиқитлари (қон уни, суяк уни, гўшт уни) ва балиқ уни кабилардан ташкил топган. Улар юқори тўйимлилик даражасига эга бўлган озиқлар ҳисобланади.

Серсув озиқлар асосан илдимевалар, картошка, хашаки полиз ўсимликлари, силос, сенаж, лавлаги турпи, барди ва кўк ўтлар киради. Кўк ўтни ҳисоблаганда, серсув озиқлар таркибида оқсил ва минерал моддалар оз бўлади. Улар орасида энг тўйимлилиги картошка тугунаги ҳисобланади. Чунки 1 кг картошка тугунаги ўртача 0,3 кг озиқ бирлигига тенг.

Силос — Республика вилоятларида асосан маккажухори поясидан унинг думбуллик даврида ўриб олиб, махсус ўраларга майдалаб солган ҳолда, зичлаб тайёрланади (16-расм). Сифатли силос ўзининг хушхўрлиги,

16-расм. Соатига 300 тонна силос массасини ўриб, майдалаб берувчи 60 от кучига эга бўлган комбайннинг умумий кўриниши.

аромат ҳиди (у иссиқ қора нон ҳидини эслатади), пар-хезлик хусусияти, мазаси ва тўйимлилиги билан бош-қа тур ҳайвон озиқларидан ажралиб туради. Ҳар 100 кг сифатли силосда 28,9 озиқ бирлиги ва 1 кг силосда 9—12,5 г протеин бўлиши аниқланган. Сифатли силос барча турдаги чорва ҳайвонлари учун фойдали, ниҳо-ятда юксак самарадорликка олиб келувчи, хушбўй ва арзон озиқ ҳисобланади.

Сенаж — тайёрлаш технологияси рус олими А. Михин (1966) томонидан ишлаб чиқилган. Сенаж озиқ-боп ўсимликларни (асосан беда ва бошқа дуккакли ва бошоқли ўсимликлардан) 45—55% намлиги қолгунча сўлтиб, уларни консерваланган ҳолда, майдалаб, зич-лаб тайёрланади. У серсув ва хушбўй, сервитаминли озиқ ҳисобланади. У ўзининг тўйимлилиги, минерал моддаларга бойлиги, физик ва кимёвий хусусиятлари-га кўра пичан билан силоснинг ўртасида туради. Унинг номи ҳам шундан (пичан-силос ёки сенаж деб) келиб чиққан.

Сенаж ўзининг таркибидаги ўсимликлар турига кўра унинг ҳар 1 кг да 0,4—0,5 озиқ бирлиги ва 60—65г ҳазм бўлувчи протеин борлиги аниқланган. Бир сут-када соғин сигирларга 20—25 кг, бузоқларга ёшига кўра 2—4—6—10 кг, қўйларга 3—4 кг, қўзиларга 1—2 кг сенаж бериш мақсадга мувофиқ ҳисобланади.

Кучайтирилган (концентрат) ем. Кимёвий тар-кибига кучайтирилган ем ниҳоятда тўйимли ва турли хил моддаларга бой бўлади. Ем таркибида сув ва клет-чатка кам бўлади. Ўсимликлар дони ва донни қайта ишлашда ҳосил бўладиган чиқиндилар ҳам емга кира-ди. 1 кг емнинг тўйимлилиги 1 озиқ бирлигига тенг, баъзан ундан ҳам ортади.

Ўзбекистон шароитида қорамоллар учун арпа, мак-кажўхори ва оқжўхори емидан фойдаланилади. Емда фосфор кўп, кальций оз бўлади, шунингдек, 1 кг емда 78—80 г оқсил бўлади.

Ке п а к тўйимлилигига кўра дон ва ундан кейинда турса-да, унинг таркибида оқсил ва фосфор кўп бўла-ди.

Кунжара ва кукун кунжара таркибида оқсил кўп (1 кг да 300—370 г) бўлганлиги ва тўйимлилигига кўра моллар учун қимматлидир. Кунжара молларни тўқ тутати, сигирлар сутининг серқаймоқлигини оши-ради. Лекин унинг таркибида жуда оз миқдорда г о с - с и п о л деб номланган заҳарли модда бўлади. Шунинг

учун кунжаранинг қуруқ ўзини молларга кўп миқдорда бериш зарарлидир. Концентрат озиқлардан фойдаланганда уларни қорамолларга аралаш (омихта) ем сифатида бериш фойдали ҳисобланади.

Ем-хашакни дастлабки қайта ишлаш

Барча турдаги озиқларни молларга беришдан аввал қайта ишлаш талаб этилади. Серсув озиқларга ҳам алоҳида эътибор бериш, уларни молларга бериш олдидан қайта ишлаш муҳим аҳамиятга эга. Бунда қўлланиладиган энг асосий тадбирлар қуйидагилардан иборат: илдизмевалар ва картошка тугунаклари лойдан тозаланади, ювилади, чириган, сасиган қисмларидан холи қилинади, имкони бўлса, улар диаметри кўпи билан 3 см қилиб тўғралади. Акс ҳолда, нишхўрд кўп чиқиши мумкин.

Тўғралган илдизмевалар ем ёки майдаланган хашак, пичан, похолга аралаштириб берилса, ҳайвонлар уни иштаҳа билан ейди.

Емни дастлабки ишлаш. Ҳайвонларга бериладиган ем (дон озиқлар) аввал маълум даражада ишловдан ўтказилади. Чунки дон бутунлигича берилса, қобиғи дағал бўлганлиги учун яхши ҳазм бўлмайди. Шунинг учун уларни майдалаб, ёрма ҳолига келтириб ёки ун қилиб тортиб сўнг молларга бериш яхши натижа беради.

Турли донлардан (сули, маккажўхори, арпа кабилардан) тайёрлаган ун ёки ёрма қилинган емни узоқ вақт сақлаб бўлмайди. Айниқса, ёз кунлари улар тез ачиб қолади, нам ерда сақланса, моғор босади. Шунинг учун уларни молларга беришдан бир неча кун илгари тайёрлаш керак. Молларга бериладиган ем, ун ва кепак, майдаланган хашак ва серсув озиқлар билан аралаштириб берилса, уларнинг тўйимлилиги ва ҳазм бўлиш хусусияти ортади ҳамда моллар бундай озиқни иштаҳа билан истеъмол қилади.

Фермаларда ғалла ўсимликларидан олинган кепак ва урни молларга беришдан олдин бироз ачитилади ва хушбўйлиги оширилади. Бунинг учун катта ҳажмли тахта яшиклардан фойдаланилади.

Кунжарани чорва молларига майдалаб, кукун кунжарани эса шундайлигича ёки сувда ивитиб бериш тавсия этилади. Баъзан бошқа емларга аралаштирилиб, махсус агрегатлар — машиналарда буғлантириб бериш унинг тўйимлилигини ва хушхўрлигини оширади, организмда яхши ҳазм бўлади.

Аралаш (омикта) ем тайёр ҳолда заводдан келтирилади. Бинобарин, аралаш ердан фойдаланишда ҳам юқоридаги усулларни қўллаш ижобий натижаларга олиб келади.

Сомонни кимёвий қайта ишлаш. Бунда энг олдин сомон 3—4 см узунликда майдаланади. Майдаланган массага бироз шўр сув сепилади. Иложи бўлса унга дон ёрмаси, пиво заводларидан келтирилган барда ёки майдаланган илдимева қўшилади. Сомонни буғлаш, махсус ўраларда намлаб силослаш усуллари ҳам қўлланилади, Яна бир усул сомоннинг тўйимлилигини ошириш мақсадида цементланган махсус ўра ёки траншеяларда у аммиакли сув билан ишланади. Бунда 1 ц сомонга 12 л аммиакли сув сарфланади. Сувдаги аммиак концентрацияси 25 фоиз бўлиши керак. Бундай ишланган сомонни 6—7 кундан (аммиак ҳиди кетгандан) кейин молларга бериш керак.

Сомон сўндирилмаган оҳак ёки ишқорлар билан ҳам қайта ишланади. Бунинг учун 100 л сувга 1 кг сўндирилмаган оҳак солиниб 1 фоизли оҳак суви ҳосил қилинади ва унга майдаланган сомон (10—15 минут давомида) бўктириб қўйилади. 100 кг сомон учун 250—300 л оҳак суви етарли. Намланган сомоннинг суви чиқиб кетиши учун у тахтадан махсус ясалган майдончаларга олинади, унинг усти брезент ёки бошқа тур мато билан ёпилади. Орадан 2—3 кун ўтгач, у молларга бериш учун тайёр бўлади.

Силос бостириш технологияси. Силос бостиришдан асосий мақсад, улардан серсув кўк массанинг таркибидаги ҳайвон аъзоси учун ниҳоят зарур ҳисобланган минерал моддалар миқдорини мумкин қадар сақлаган ҳолда баҳор ойларига етиб боргунча, яъни ерда кўкат озиқлар ўсиб чиққанига қадар фойдаланишдан иборатдир. Силосланган масса таркибида сут ачитки бактерияларининг фаол иштирокида айрим моддаларнинг парчаланиши юз беради ва озиқнинг истеъмол қилиниш хусусияти ортади. Бунинг учун ўсимликнинг намлик даражаси ўртача 70—75% бўлса, сут ачитки бактерияларнинг фаолияти жадал бўлади.

Ўсимликларни силослашда уларни даставвал майдалаш тавсия этилади. Чунки майдаланган кўк масса зич жойлашади ва ўзидан кўпроқ шарбат ажратиб чиқаради.

Хўжаликларда кўк массани совуқ ҳолда силослаш юқори самара беради. Бунинг учун силосланадиган

масса ҳарорати 30—35° дан юқори бўлмаслиги лозим. Бошқача қилиб айтганда, силослаш ишларини эрталаб ёки кечқурун салқинда бажариш мақсадга мувофиқ ҳисобланади. Шунингдек, бу юмушни чўзиб юбормасдан имкони борича қисқа муддат — 2—3 кун ичида бажариш лозим.

Силос учун келтирилган кўк масса имкони борича ниҳоят яхши ва зич жойланиши лозим. Уларнинг орасида ва атрофида бўш ерлар қолдирилмаслиги, умуман, ҳаво кирмаслигини таъминлаш чоралари кўрилиши лозим. Бу эса яхши натижаларга олиб келади. Акс ҳолда, силос мўғоллайди ва чириш ҳоллари юз беради. Бу эса кўплаб исрофгарчиликларга сабаб бўлади.

Силос бостиришда ўралар тўлдирилиши, иложи бўлса ер сатҳидан бирмунча (0,5—0,7 метр) баландроқ бўлиши ва ҳар томонидан нишаб қилинган ҳолда беркитилиши ҳамда унинг ичига сув кирмаслиги таъминланиши лозим. Силос ўрасини тўлдириб, зичлаб бўлгандан сўнг уни усти брезент ёки полиэтелен плёнка билан беркитилиши ва устидан (25—30 см қалинликда) лой ёки нам тупроқ билан бостирилиб, сувалиши даркор. Агар имкони бўлса, силос ўраси устида паналагич бўлгани дуруст. Бу уни ёғингарчиликдан сақлайди.

Фермер хўжаликлари шароитида силос ўралари айлана ёки квадрат шаклида, шунингдек, узунлаштирилган тўртбурчак шаклида ва ер сатҳидан 2—2,5 м чуқурликда бўлиши тавсия этилади. Шунингдек, ўрадан силос олиб чиқиш чораларини кўриш лозим. Бунинг учун бирор томонидан нишаб ҳолда йўл қолдириш мақсадга мувофиқ ҳисобланади.

Силос ўрасининг ички деворларини текис ва силлиқ қилиб, иложи бўлса цемент қоришмаси билан, бунинг иложиси бўлмаса пишитилган лой билан текис қилиб суваш лозим. Бундай ўралар қазиладиган жой учун ер ости сувлари мумкин қадар чуқурроқда бўлиши талаб этилади. Акс ҳолда бостирилган силос чирий бошлайди ва кутилгандек самара бермайди.

Силоснинг айрим афзалликлари. Силоснинг бошқа турдаги хашак ва серсув озиқлардан афзаллиги шундаки, уни турли хилдаги ўсимликларга қараганда кам куч ва маблағ сарфлаган ҳолда тайёрлаш мумкин. Маккажўхори кўк массасини силослаш жараёнида ҳўл қамиш, турли хил ўт ва ўсимликларни ҳам майдалаб, умумий массага қўшиб юбориш мумкин. Натижада силоснинг сифати ошади, ҳайвон иштаҳасини очади-

ган, ёқимли, хушбўй озиқ вужудга келади. Бундай масса ҳайвонлар томонидан зўр иштаҳа билан истеъмол қилинади.

Умуман, молларни йил давомида силос билан боқиш мумкин. Яйлови бўлмаган минтақаларда ва айниқса баҳор кеч келганда, ердаги кўкатларни ўсиши узайиб кетганда у бирмунча муҳим аҳамият касб этади.

Силос сифатини баҳолаш. Сифатли маккажўхори силоси оч сариқ-яшил рангга, баъзан оч жигарранг кўринишга эга бўлиши мумкин. Ҳиди эса ёқимли, баъзан иссиқ қора нон ҳидини, айрим ҳолларда қуритилган мева ҳидини эслатади.

Силоснинг сифати силосланган масса таркибидаги оксил, аминокислоталар ва минерал моддалар миқдори га боғлиқ. Шунингдек, ўсимлик таркибидаги қанд моддаси муҳим аҳамиятга эга. Унинг минимал 4,2 бирликни ташкил этиши лозим. Ўсимликлар таркибидаги қанд моддасининг миқдори га кўра силос сифати ҳар қил бўлади. Бизнинг шароитда силослаш учун қулай ўсимликлар: маккажўхори ва оқ жўхори пояси, судан ўти, қамиш кабилар ҳисобланади. Силос сифатини баҳолашда унинг ҳиди муҳим кўрсаткичлардан бири саналади. Силос таркибида агар ёғ кислотаси, аммиак ва сероводород бўлса, у фойдаланишга яроқсиз ҳисобланади. Умуман, силос сифатини тўла ва аниқ билиш учун у махсус лабораторияларда текширилади.

Силос миқдорини аниқлаш. Силос миқдори силос ўрадаги 1 м³ массанинг оғирлигини ўра ҳажмига кўпайтириш йўли билан аниқланилади. Ўрадаги 1 м³ силос массасини ўртача 3,5 ц га тенг деб олиш мумкин. Ўранинг ҳажмини билиш учун эса унинг кенглиги, чуқурлиги ва узунлигини аниқлаш талаб этилади.

Сенаж тайёрлаш технологияси. Сенаж тайёрлаш технологияси қисман бўлса-да, силос бостириш технологиясига ўхшаб кетади. Лекин ўсимлик массасида юз берадиган физиологик ва биокимёвий жараёнлар силос бостиришдагидан кўра фарқ қилади. Асосий фарқ шундаки, ўриб олинган кўк масса намлигини тезда 40—55% га қадар камайтириш керак. Бу эса массани майдалашга қадар сўлитиш эвазига юз беради. Ўсимлик намлигини қуритиш шкафларида 105° иссиқликда аниқлаш мумкин.

Сенаж тайёрлашдан аввал барча тайёргарлик ишлари амалга оширилиши керак. Масалан, кўк массасининг ўриб олиш вақти, ҳосилдорлиги, жами неча

тоннани ташкил этиши, сақлаш жойи, транспорт, ёр-
дамчи ишчи кучи шулар жумласидандир.

Ўзбекистон Чорвачилик илмий-текшириш инсти-
тути тавсияларига кўра, кўк масса махсус миноралар-
га жойлаштирилса, узори билан 5—7 кунда, траншея-
ларга бостирилса 3—4 кунда барча ишлар якунланиши
керак.

Сенаж тайёрлаш технологиясига тўғри амал қилин-
са, унинг ҳар килограммида 0,30—0,36 озиқ бирлиги,
40 г каротин, 60 г ҳазмланадиган протеин бўлади.

Аралаш (омикта ем) озиқлар. Бундай озиқлар мах-
сус рецепт асосида тайёрланади. Бунда ҳар қайси тур-
даги ва маҳсулот йўналишидаги ҳайвонларнинг барча
хусусиятлари ҳисобга олинади. Масалан, Россия Чор-
вачилик институти олимлари томонидан соғин сигир-
лар учун тайёрланган (60—4) рецепт қуйидагича: 20%
ўт уни, 28% ёрма маккажўхори ёки қора буғдой, 35%
арпа ёки сули ёрмаси, 7% кунжара, 5% лавлагини турпи,
2,5% мочевино, 1,5% фторсизланган фосфат ва
1% ош тузидан иборат.

1 кг аралаш озиқда 0,92 озиқ бирлиги, 165 г ҳазм
бўладиган протеин, 10,5 г кальций, 6,8 г фосфор бўли-
ши мумкин. Шунингдек, аралаш озиқларга витамин-
лар ва темир моддаси, мис, рух каби микроэлементлар
қўшилади.

Донадор (грануланган) озиқлар — ўт уни, ем ва
витаминлардан ҳамда турли хил минерал моддалар
қўшиб тайёрланади. Улар қуруқ сочма ҳолда бўлган-
лиги учун узоқ вақт сақланади ва молларга осонлик
билан тарқатилади.

Донадор озиқлар чорва моллари ва паррандалар
турини ҳисобга олган ҳолда ҳар хил йирикликда тай-
ёрланади. Масалан, паррандалар учун 1—2 мм дан 5
мм гача, чўчка болалари учун 7 мм, катта ёшдаги чўчка-
лар учун 9—10 мм, бузоқлар учун 16 мм, сигирлар
учун 25 мм бўлади. Айрим ҳолларда таркиби оқсил,
витаминлар, минерал моддалар ва антибиотиклар би-
лан бойитилади.

Брикетланган озиқлар — пичан, сомон, кунжара,
дон ва ҳ. к. лар аралашмасини майдалаб, прессланган
ҳолда тайёрланади. Шунга кўра, сақлаш учун жой та-
лаб этилади. Қуруқ бўлганлиги учун узоқ вақт сақлаш
мумкин. Қорамолларга бериладиган брикетланган озиқ-
лар таркиби қуйидагича бўлиши мумкин: маккажўхо-
ри сўтаси ёки бошоқли дон пояси 40—90%, қора буғ-

дой ёрмаси 5—15%, шунингдек, кунжара, кукун кунжара, қанд лавлаги турпи, фторсизлантирилган фосфат, ош тузи, карбомид бўлиши қабул қилинган. Отлар учун тайёрланганда: 40—45% пичан, 27—35 % арпа ва бошқа қўшимчалар бўлади.

Назорат саволлари:

1. Хайвонларни тўғри озиқлантириш деганда нималарни тушинасиз? 2. Ем-хашакнинг кимёвий таркиби тўғрисида сўзлаб беринг. 3. Ем-хашакнинг ҳазм бўлиш коэффициенти деб нимага айтилади? 4. Ем-хашак турлари тўғрисида сўзлаб беринг. 5. Ем-хашакка дастлабки ишлов бериш қандай олиб борилади? 6. Силос бостириш ишлари қандай олиб борилади? 7. Силос сифати қандай баҳоланади? 8. Силос миқдори қандай аниқланилади? 9. Сенаж тайёрлаш технологияси тўғрисида сўзлаб беринг. 10. Донадор ва брикетланган озиқлар тўғрисида тушунча беринг.

Амалий машғулот

Силос ва сенаж сифатини баҳолаш

Асосий мақсад. Силос ва сенаж сифатини баҳолаш ва бу борада ҳисоб-китоб ишларини олиб боришда малака ҳосил қилиш.

Машғулот ўтказиш учун керакли воситалар. Баҳолаш лозим бўлган силос ва сенаж намуналари. Шу озиқ турларининг кимёвий таркиби тўғрисида ўлка агро-кимё лабораториясини маълумотлари.

I-топшириқ. Талабалар дастлаб силос ва сенаж ўраларини расмлари ва схематик режалари билан танишадилар. Сўнгра улар хўжаликларга тажриба учун борадилар ва у ерда силос ҳамда сенаж ўралари билан танишадилар. Агар талаб этилса, қолган силос ва сенаж миқдорини ҳисоблаб чиқадилар.

II-топшириқ. Олиб келинган силос ва сенаж намуналари ўлка агро-кимё лабораторияси хулосасига кўра баҳолаш талаб этилади.

III Б О Б. ЧОРВА МОЛЛАРИНИ ОЗИҚЛАНТИРИШ АСОСЛАРИ

Молларни рацион асосида озиқлантириш

Молларнинг меъёр даражада ўсиши, ривожланиши, соғлом бўлиши ва улардан сифатли ҳамда кўп маҳсулот олиш учун улар организмнинг озиқ моддаларга бўлган эҳтиёжи тўла қондирилиши керак. Агар озиқ моддалар етарли даражада бўлмаса, организмда-

ги барча физиологик жараёнлар сусаяди, ҳайвон ўсишдан тўхтайди, секин ривожланади, маҳсулдорлиги кескин пасайиб кетади. Шу билан бирга уларга ҳаддан ташқари кўп ем-хашак берилса, озиқнинг бир қисми исроф бўлади, уларнинг семириши ва олинадиган маҳсулоти қимматлашиб кетади. Бинобарин, олимлар ва мутахассислар ҳайвонларнинг ёши, жинси, ўсиш жадаллиги, ривожланиши, маҳсулдорлигининг ошиши ва индивидуал хусусиятларини ҳамда улар организмининг озиқ моддаларга бўлган эҳтиёжини ҳисобга олган ҳолда барча турдаги қишлоқ хўжалик ҳайвонлари, паррандалар, шу жумладан, қорамоллар учун озиқ меъёрларини ишлаб чиққанлар.

Меъёр ва рацион. Ҳайвонларнинг физиологик ҳолати, маҳсулдорлиги ва хўжалиқда фойдаланиш хусусиятларига кўра, ҳайвон организмининг озиқ моддалар миқдорига бўлган талаби озиқ меъёри деб аталади. Республикамизда ҳайвонларнинг тури, ёши, вази, ориқ семизлиги, олинадиган маҳсулот миқдори ва сифати, шунингдек, физиологик ҳолатига қараб ҳар хил озиқ меъёрлари ишлаб чиқилган. Озиқ меъёрлари молларни озиқлантириш кўрсаткичларига кўра ифодаланади. Масалан, озиқ бирлиги ҳисобида энергия билан таъминланишга, ҳазм бўладиган протеин, каротин, кальций, фосфор ва ош тузи кабиларнинг етарли миқдорда бўлиши асос қилиб олинади.

Чорвачилик маҳсулотларини етиштиришда, уларнинг сифатини яхшилаш ва таннархини арзонлаштиришда, шунингдек, рационни тўғри тузишда **озиқ меъёри** асос қилиб олинади. Шунга кўра, хўжаликларда молларнинг ёши, сони, таркиби, маҳсулдорлиги ва ҳоказоларга қараб уларга қанча озиқ (ем-хашак) талаб қилинишини режалаштириш мумкин.

Молларнинг озиқ меъёрини белгилаш ва ишлаб чиқариш масалалари билан узоқ йиллар мобайнида шуғулланилган ва у ҳар томонлама асосланган ҳолда ўрганилган. Бинобарин, ҳозирги вақтда илмий жиҳатдан асосланган, илғор тажрибалар асосида тасдиқланган озиқ меъёрлари ишлаб чиқилган ва чорвачилик хўжаликларида амалда жорий этилган. Бунда бериладиган озиқ бирлигига, ҳазм бўладиган протеин, ош тузи, кальций, фосфор, каротин миқдорига, шунингдек, рациондаги микроэлементлар ҳамда қанд-протеин ва кислота-ишқорлар нисбатига алоҳида эътибор берилади.

Кейинги йилларда молларнинг ёши, жинси, маҳсул-

дорлиги ва ҳоказоларга кўра уларнинг ем-хашакдан олинадиган энергиясига қараб меъёр белгилаш ишлари авж олган. Шунингдек, молларни аминокислоталарга, зарур ёғ кислоталарга, макро ва микроэлементларга ҳамда витаминларга бўлган талабига қараб меъёр белгилаш ишлари анчагина яхши ва тўғри йўлга қўйилган.

Шундай қилиб, озиқ меъёрларини тузишда ҳайвонларнинг бир сутка давомида озиқ моддаларга бўлган талаби ҳисобга олинса, рацион тузишда — меъёрда белгиланган кўрсаткичларга кўра молларнинг эҳтиёжини қондира оладиган ем-хашак тури ва миқдори олинади, яъни аввал меъёр белгиланиб, кейин рацион тузилади. Масалан, соғин сигирларга режалаштирилган рациондаги 1 озиқ бирлигида 100—110 г ҳазм бўладиган протеин, бўғоз сигирларникида 120 г ҳамда 6,5—7,0 ва 10—12 г кальций, 4,5 ва 6,0—7,0 г фосфор, 40—50 мг каротин ва 7,0—7,5 г ош тузи бўлиши керак.

Соғин сигирларнинг озиқ меъёрларини белгилашда улар ўртача семизликда бўлиши назарда тутилади. Лекин сигирлар ориқ бўлса, қўшимча равишда 1—2 озиқ бирлиги ва 110—120 г ҳазм бўладиган протеин бериш тавсия этилади. Соғин сигирлар ва барча турдаги моллар учун озиқ меъёрларини ишлаб чиқишда Ўзбекистон Чорвачилик илмий-текшириш институти олимлари томонидан бир қанча тавсиялар берилган. Улардан айримлари 4, 5 ва 6-жадвалларга баён этилган.

4- ж а д в а л

Ҳар хил миқдорда серсув озиқ бериб боқиладиган соғин сигирларга хашак бериш меъёри (бир ботга сутка давомида)

Серсув озиқ, кг	Сигирларнинг вазни, кг		
	400	500	600
10	5	6	7
25	4	5	6
40	3	4	5

5- ж а д в а л

Сигирлардан соғиб олинадиган сут миқдорига кўра 1 суткада бериш тавсия этилган серсув озиқлар меъёри

Олинадиган сут, кг	Серсув озиқ, кг
10—12	45—55
14—16	55—65
18—20	60—70

**Сигирларнинг сут маҳсулдорлигига кўра ҳар суткада
бериш тавсия этилган ем (концентрат) меъёри**

1 суткада соғиб олинадиган сут, кг	1 кг сут ҳисобига бериладиган ем, кг
10—15	100—150
15—20	150—200
20—25	250—300
25—30	300—350

Шундай қилиб, озиқ меъёрида моллар учун бир суткада талаб қилинадиган озиқ моддалар, озиқ рациониди эса ҳайвонларнинг меъёрида кўрсатилган озиқ моддаларга бўлган эҳтиёжини қондириш учун қайси ем-хашакдан қанча миқдорда бериш кераклиги кўрсатилади. Аввал озиқ меъёри, сўнгра озиқ рацион, яъни молларга бир суткада берилиши керак бўлган ем-хашак жадвалини тузиш мумкин. Озиқ меъёри ўртача бўлганда ҳайвонларнинг индивидуал кўрсаткичлари ва хусусиятлари ҳисобга олинмайди, лекин доим унга айрим қўшимча ва ўзгартишлар киритилиб борилади.

Рацион озиқ меъёрида кўрсатилган озиқлар миқдорига, турига, уларнинг тўйимлилигига ва бир сутка мобайнида организм эҳтиёжини қондириш мақсадида талаб этиладиган умумий ем-хашак миқдорига асосланган ҳолда тузилади. Шундай қилиб, озиқ меъёри асосида, ўз таркибида барча озиқ моддалар етарли бўлган ва ҳайвон организмнинг суткалик эҳтиёжини қондираоладиган ем-хашак миқдори **р а ц и о н** дейилади. Рацион тузиш учун қуйидаги маълумотларга эга бўлиш керак — ҳайвоннинг вазни, маҳсулдорлиги, ёши, физиологик ҳолати, ориқ-семизлиги, шунингдек, озиқнинг суткалик меъёри, хўжалиқда мавжуд ем-хашак турлари ҳам ҳисобга олинади.

Рацион тузишда соғин сигирларнинг сут маҳсулдорлиги асосий диққат марказида бўлиши лозим. Акс ҳолда, сигирларга меъёр асосида рацион тузилмаса, уларнинг сути камайиб кетади.

Серсут сигирларнинг озиқ моддаларга бўлган эҳтиёжи кам ёки ўртача сут берадиган сигирларникига қараганда юқори бўлади. Ўзбекистон Чорвачилик илмий-текшириш институти олимлари томонидан олиб борилган кузатишларга қараганда, суткасига 10 л сут соғиб олинадиган сигирлар сути билан 330 г оқсил,

380 г ёр, 475 г сут шакари, 14 г кальций, 11 г фосфор ва 5,5 г ош тузи чиқиб кетар экан. Шунингдек, вазни 500 кг ва суткалик сут миқдори 12—16 кг бўлган сизирлар суткасига 10,5—12,5 озиқ бирлиги, 1000—1500 г ҳазм бўладиган протеин, 70—100 г кальций, 55—80 г фосфор, 40—80 г ош тузи, 150—175 мг каротин олиши керак. Ҳар килограмм сути учун 25 мг қўшимча каротин бериш лозим.

Шундай қилиб, соғин сизирлар учун рацион тузишда уларнинг меъёр даражада яшаши ва маҳсулот ҳосил қилиши учун озиқ бирлиги ва барча озиқ моддаларга бўлган эҳтиёжи ҳисобга олиниши шарт (7-жадвал).

7-жадвал

Соғин сизирларга бир суткада бериш зарур бўлган озиқ моддалар (В. М. Попова маълумоти)

Сизирларнинг озиқ моддаларига бўлган эҳтиёжи	Озиқ бирлиги, кг	Ҳазм бўладиган оқсил, г	Кальций, г	Фосфор, г
Меъёр даражада яшаши учун	4,0	230	20	10
Маҳсулот ҳосил қилиш учун	4,8	480	40	30
Жами:	8,8	710	60	40

Жадвалдаги кўрсаткичлар вазни 400 кг, суткалик сут миқдори 10 кг ва сутидаги ёр 3,8 фоиз бўлган сизирлар учун мисол тарзида берилган. Қорамоллар учун рацион тузишда аввал хашак, сўнгра серсув озиқлар киритилиб, сўнгра етишмай қолган озиқлар ем ҳисобига тўлдирилади.

Озиқ бирлиги. Ем-хашак ва турли хил озиқ моддаларнинг тўйимлилигини баҳолаш учун бир килограмм сулининг тўйимлилик даражаси, организмга берадиган қуввати ўлчов (озиқ) бирлиги қилиб қабул қилинган. Рацион тузишда бошқа турдаги ем-хашакларнинг тўйимлилиги шу бирликка таққосланган ҳолда олинади. Ем-хашаклар таркибида озиқ бирлиги ҳар хил миқдорда бўлади. Масалан, 1 кг арпада — 1,2; 1 кг кунжапада — 1,5; 1 кг похолда — 0,3; 1 кг қуруқ беда пичанида — 0,45—0,50; 1 кг хашаки лавлагиди — 0,11—0,15 озиқ бирлиги бўлиши аниқланган.

Чорвачиликда қўлланиладиган барча турдаги ем-хашакларни озиқ бирликларига қараб баҳолаш улар-

нинг фақат умумий тўйимлилигини ифодалайди. Бинобарин, ҳар бир озиқ турининг таркибидаги энг муҳим минерал моддалар, протеин, каротин ва витаминлар миқдори эса умумий қўлланма — жадваллардан, справочниклардан олинади.

Шундай қилиб, озиқларнинг тўйимлилигини аниқлашда ўлчов бирлиги сифатида озиқ бирлиги қабул қилинган. Шунинг билан айтаётганимиз керакки, организмда ҳазм бўлган моддаларнинг ҳаммаси маҳсулот ҳосил бўлиши учун сарфланавермайди. Ҳосил бўлган энергиянинг бир қисми тана ҳароратининг доимийлигини сақлаб туришда, организмнинг ҳаракати учун, овқат ҳазм қилиш учун ва ҳоказоларга сарфланади. Ҳазм бўлган озиқнинг фақат бир қисми организмда маҳсулот ҳосил қилиш учун сарфланади.

Юқорида кўрсатилиб ўтилганидек бизнинг республикада 1 кг сулининг тўйимлилиги озиқ бирлиги сифатида қабул қилинган. Шунингдек, бунда ўртача сифатли 1 кг сулини ҳўкизга (саломатлигини сақлаш учун бериладиган озиқ) асосий рациондан ташқари берилганда унинг танасида (сули ҳисобига) 150 г ёғ ҳосил бўлган. Шунга кўра, бошқа турдаги ем-хашакларнинг тўйимлилиги режалаштирилади. Масалан, ҳўкизларга асосий рациондаги ем-хашакларга қўшимча ҳолда 1 кг беда пичани берилганда 75 г ёғ ҳосил бўлган, яъни у сулига нисбатан 50 фоизни ташкил қилган ёки 0,5 озиқ бирлигини ташкил қилган 1 кг маккажўҳори силоси 30 г ёғ ҳосил қилган, бошқача қилиб айтганда, у 0,2 озиқ бирлигига тенг экан. Шунинг учун сулининг тўйимлилиги асосий озиқ бирлиги қилиб қабул қилинган.

Республикада чорвачилигида кенг фойдаланиладиган ем-хашак турларининг озиқ бирлиги ва таркибидаги кимёвий элементлар миқдори *8-жадвалда* кўрсатилган.

Рацион тузиш. Рацион ҳайвонларга бериладиган суткалик ем-хашак миқдори бўлиб, озиқ меъёри асосида ва ҳайвонларнинг озиқ ҳазм қилиш физиологиясини ҳисобга олган ҳолда тузилади. Улар қуйидагилар:

1. Рационга киритилган ем-хашакнинг тўйимлилиги ва сифати ҳайвоннинг озиқ моддаларга бўлган эҳтиёжини қондирадиган бўлиши керак. Бунда ҳайвоннинг маҳсулдорлиги, ёши, ориқ-семизлиги ва физиологик ҳолати ҳисобга олинади.

2. Рацион таркибидаги дағал озиқлар миқдори етар-

1 кг ем-хашакнинг озиқ бирлиги ва таркибидаги айрим кимёвий моддаларнинг миқдори (ўртача)

Ем-хашак турлари	Озиқ бирлиги	Ҳазм бўладиган протеин, кг	Кальций, г	Фосфор, г	Каротин, мг
Сунъий яйлов ўтлари	0,21	18	1,9	0,7	45
Кўк беда	0,22	41	6,4	0,6	50
Маккажўхори пояси (думбулигида)	0,20	12	0,8	0,5	30
Нўхат палаги	0,16	28	3,1	0,5	60
Маккажўхори силоси	0,20	14	1,5	0,5	15
Картошка	0,30	17	0,3	0,5	0
Хашаки сабзи	0,14	7	0,6	0,5	30
Хашаки лавлаги	0,12	9	0,4	0,4	0
Нимширали лавлаги	0,15	14	0,5	0,3	0
Қанд лавлаги	0,26	12	0,5	0,5	0
Ошқовоқ	0,13	7	0,3	0,4	15
Беда пичани	0,49	116	17,7	2,2	45
Сули сомони	0,35	14	4,3	3,1	4
Беда уни	0,85	134	13,1	1,0	250
Бурдой сомони	0,20	8	1,4	3,4	3
Нўхат сомони	0,23	31	11,5	3,3	3
Маккажўхори дони	1,34	78	0,4	1,7	4
Жавдар	1,18	102	0,8	1,0	2
Арпа	1,21	81	1,2	0,8	0
Бурдой ёрмаси	0,78	130	1,3	3,1	4
Маккажўхори ёрмаси	1,02	7,6	0,8	5,1	1
Чигит кунжараси	1,15	331	2,8	9,8	1
Сигир сути (ёғи 3,5%)	0,34	33	1,2	1,0	2
Ёғи олинган сут	0,13	31	1,2	1,1	1
Сут зардоб	0,13	9	0,4	0,4	0
Гўшт-суяк уни (30—40% кул)	0,79	292	143	74,0	—
Гўшт уни	1,06	407	35,7	19,2	—
Қон уни	1,06	758	5,08	4,9	—
Балиқ уни (стандарт)	0,83	535	67,2	31,8	—

ли даражада бўлиши керак. Шунингдек, улар таркибидаги асосий кимёвий элементлар — протеин, углеводлар, макро-микроэлементлар, витаминлар етарли бўлиши керак.

3. Рационга ҳар хил ем-хашаклар киритилиши керак. Масалан, соғин сигирлар рационда серсув озиқлардан маккажўхори силоси, илдиш мевалар, кўк ўт кабилар бўлиши, биринчидан, овқат ҳазм қилиш органлари фаолиятини яхшиласа, иккинчидан, сутини кўпай-

тиради. Шунингдек, дағал озиқлардан беда пичани, сифатли сомон, шулха ҳамда етарли миқдорда сифатли концентрат озиқлар бўлиши керак. Ана шуларга амал қилингандагина ҳайвонлар учун тузилган рацион тўғри ва самарали бўлади.

Қорамоллар учун рацион тузиш вақтида ем-хашак турларининг таркиби, хусусияти, ҳайвонлар томонидан истеъмол қилиниши, тўйимлилиги, хўжаликдаги миқдори, қиммати ва ҳоказолар ҳисобга олиниши керак. Ҳар бир ем-хашак турини рационга киритган вақтда унинг моллар томонидан тўла истеъмол қилиниши, нишхўрдага чиқарилмаслиги ва ҳайвоннинг соғлигига фақат ижобий таъсир кўрсатишини назарда тутиш керак.

Бузоқлар учун рацион тузишда уларнинг ўсиши ва семириш тезлиги, тез етилувчанлиги ва семиришнинг арзонга тушиши ҳисобга олиниши керак. Масалан, ёш бузоқларни боқишда маълум даражада сигир сути сарфлаб, асосан кўкат, дағал, серсув озиқлар ва емдан унумли фойдаланиш уларнинг тез ва жадал ўсишини таъминлайди. Бунда бузоқларнинг суяк-мускул тўқимаси тез ривожланади, овқат ҳазм қилиш аъзолари кўп миқдордаги ем-хашакни яхши ва тез ўзлаштиришга мослашади ҳамда улардан келажақда юқори кўрсаткичларга эга бўлган наслдор буқалар ва серсут сигирлар етиштирилади.

Қорамоллар рационини ҳар бири учун алоҳида ёки бир гуруҳ моллар учун умумий ҳолда тузиш мумкин. Лекин алоҳида ҳар бир мол учун рацион тузиш ва унга тўла риоя қилиш чорвачилик фермаларида жуда мураккаб жараён ҳисобланади.

Рационни «умумий» тузишда ҳайвонларнинг барча кўрсаткичлари (махсулдорлиги, вазни, ёши, ориқ-семизлиги, физиологик ҳолати ва ҳоказолар) деярли бир хил ёки бир-бирига яқин бўлиши керак. Шундагина тузилган «умумий» рацион ижобий натижа беради. Бунда соғин сигирларнинг суткалик сут миқдори бир-бириникидан фақат 2—3 кг фарқ қилиши мумкин, лекин молларнинг тирик вазни орасидаги фарқ 50 кг дан ошмаслиги керак. Бу фарқ катта бўлса, уларни махсус бир неча гуруҳга ажратиб, ҳар қайси гуруҳ учун алоҳида рацион тузилади.

Молларни озиқлантириш типлари. Молларни йил бўйи тўйимли ва сифатли ем-хашак билан боқиш учун йил фасллари давомида улардан тўғри фойдаланиш

керак. Жумладан, кўп миқдорда сифатли сут етиштиришда рационга алоҳида эътибор бериш керак. Бунда **о з и қ л а н т и р и ш т и п л а р и** муҳим роль ўйнайди.

Булар: I — **дағал озиқлардан** ташкил топган озиқлантириш типи; II — **серсув озиқлардан** ташкил топган озиқлантириш типи; III — **кўк ўтлардан** ташкил топган озиқлантириш типларидир. Бу учала озиқлантириш типидан фойдаланишда маълум миқдорда ем-концентрат озиқ ҳам ишлатилади. Булардан ташқари, ем-концентрат озиқлардан ташкил топган тип бўлиб, у хўжаликлар учун жуда қимматга тушади, чунки бунда соғиб олинадиган ҳар 1 л сут ҳисобига ўртача 500 г дан ем сарфланади. Бу эса сутнинг тан-нархини жуда қимматлаштириб юборади.

Республикамиз шароитида, кўплаб фермер хўжаликларида қорамоллар **бошвоқсиз** асралганда, уларни ёши, маҳсулдорлиги, вазни ва ҳоказоларга кўра гуруҳларга ажратиб, силос ва дағал озиқлардан ташкил топган озиқлантириш типига боқиш ҳар томонлама қулай бўлиб, иқтисодий афзалликка эга.

Соғин сигирлар учун серсув, дағал ва кўк ўтлардан ташкил топган озиқлантириш типлари қулай эканлиги кўпгина кузатишларда аниқланган. Айниқса, рацион таркибида силос, иддизмевалар, кўк ўт кабилар бўлиши фақат сут маҳсулдорлигини оширмасдан, балки озиқ ҳазм бўлишини ҳам яхшилайти ва соғин сигирлар сутини оширади. Лекин рационда серсув озиқлар билан бир қаторда дағал озиқлар — пичан ва сомон бўлиши ҳам муҳим аҳамиятга эга. Бунда дағал озиқ билан серсув озиқларнинг нисбати ўзгариши мумкин, яъни рационда серсув озиқлар қанча кўп бўлса, дағал озиқ шунча кам бўлиши керак ва аксинча. Масалан, рационда серсув озиқлар миқдори сигирларнинг ҳар 100 кг вазни ҳисобига 3 кг дан жами 8—10 кг гача бўлганда дағал озиқ миқдори 2,5 кг дан 1—1,5 кг гача камайтирилади. Бунда серсув озиқлар миқдори 50—70 фоиз, дағал озиқлар эса 50 фоиз бўлиши мумкин.

Соғин сигирлар рацион таркибида ҳазм бўладиган протеин миқдори меъёрга бўлиши алоҳида аҳамиятга эга. Бинобарин, уларнинг рационига 1 озиқ бирлиги ҳисобига ўртача 105—120 г ҳазм бўладиган протеин бўлиши мақсадга мувофиқдир.

Ем (концентрат озиқлар) ҳам рацион таркибида ўз аксини топиши ва улар миқдори камайтиб кетмаслиги керак, яъни соғиб олинадиган ҳар 1 кг сут учун 100 г

ем режалаштириш мумкин. Шунингдек, 10 кг сут берадиган сигирларга ҳар 1 кг сути учун суткасига 100—120 г, 10—15 кг сут берадиган сигирларга 100—150 г, 15—20 кг сут берадиганларга 150—200 г ва 25—30 кг ва ундан кўп сут берадиганларга 250—300 г ем бериш мақсадга мувофиқ ҳисобланади. Бунга асосий сабаб, серсут сигирлар организмидан сут билан бирга жуда кўп миқдорда оксиллар, ёллар, углеводлар ва минерал туз эритмалари чиқиб кетади, бинобарин, уларнинг ўрнини тўлдиришда ем муҳим роль ўйнайди. Шундай қилиб, қорамоллар қайси типдаги озиқ рацион бўйича озиқлантирилишидан қатъий назар, озиқ моддалар етарли миқдорда ва маҳсулдорлик ҳамма вақт юқори бўлиши керак.

Соғин сигирларни озиқлантириш

Соғин сигирларни озиқлантириш меъёри уларнинг озиқ моддаларга бўлган суткалик талабини эътиборга олган ҳолда тузилади. Бунда уларнинг тирик вазни, ёши, сут маҳсулдорлиги ва физиологик ҳолати ҳисобга олинади. Ўртача миқдорда сут берадиган сигирларни озиқлантиришда улардан суткасига 2—3 кг, кўпроқ сут берадиганларни озиқлантиришда эса 3—5 кг қўшимча сут соғиб олиш режалаштирилиши ва улар шу асосда ем-хашак билан таъминланиши керак. Масалан, туққанига 8—10 кун бўлган сигирларнинг сути 12 кг бўлса, улардан 14—15 кг, агар сути 20 кг бўлса, улардан 23—25 кг сут олиш режалаштирилади.

Соғин сигирларни боқишда уларнинг сут маҳсулдорлиги максимал даражага етгунча рационининг сифатига ва таркибига алоҳида эътибор бериш талаб этилади. Айниқса улар туққанидан кейин бунга жиддий эътибор бериш керак. Бунинг учун ендан самарали фойдаланиш керак.

Сигирлар қанча серсут бўлса, уларга шунча кўп ем бериш зарур. Уларга бериладиган ем-хашак миқдори ни оширишда дастлаб рациондаги серсув озиқлар миқдори кўпайтирилиб борилади. Агар бунда 12 кун ичида сут маҳсулдорлиги ошмаса, у ҳолда 4, 5, 6-жадваллар асосида рацион таркиби ўзгартирилади ва 9-жадвалдан фойдаланиш мумкин.

Республикамиз хўжаликларида серсут сигирларни тўғри озиқлантириш ишлари тобора такомиллаштирилиб боришмоқда. Бунда албатта табиий иқлим шароитини ҳисобга олиш, сигирларнинг физиологик ҳолати-

га эътибор бериш зарур. Бу борада Ўзбекистон Чор-
вачилик илмий-текшириш институти олимлари томо-
нидан кўпгина ишлар қилинмоқда. Бинобарин, улар
айрим тавсияларни таклиф этганлар. Масалан, соғин
сигирлар учун йил фасллари бўйича ем-хашак турла-
ри ва уларнинг тўйимлилигига кўра тузилган рацион-
лар шулар жумласидандир (10-жадвал).

9-жадвал

Сут таркибида ёғ миқдори 3,8—4,0 фоиз, вазни 400 кг бўлган
соғин сигирлар учун озиқ меъёри

Сутка- лик сут миқ- дори, кг	Ҳар бир бош сигир учун бир суткада талаб этилади					
	оziқ бирли- ги кг	ҳазм бўладиган протеин, г	каль- ций, г	фос- фор, г	каротин мг	ош тузи, г
8	8,0	840	50	35	320	50
10	9,0	960	60	40	370	60
14	11,0	1220	75	55	470	75
18	13,1	1500	90	70	570	90
20	14,2	1650	100	75	620	100
24	16,7	1960	115	85	720	115
28	19,3	2380	130	100	820	130
30	20,6	2440	140	105	870	140

10-жадвал

Тирик вазни 500 кг, йиллик сут миқдори ўртача 4000 кг ва
сутининг ёғдорлиги 3,6 фоиз бўлган сигирлар учун қиш ойларига
тузилган рацион

Р а ц и о н	Россия чорвачилик и. т. институти	Ўзбекистон чорва- чилик и. т. институти
Омихта ем, кг	4,23	5,30
Беда пияни, кг	1,91	2,38
Мақкажўхори силоси, кг	14,10	17,52
Сенаж, кг	7,14	8,89
Нимширин лавлаги, кг	40,38	49,18
Р а ц и о н т а р к и б и д а:		
Озиқ бирлиги, кг	12,50	15,60
Ҳазм бўладиган оқсил, г	1399	1443
Кальций, г	330,06	397,85
Фосфор, г	87,95	133,07
Каротин, мг	445	540

Жадвал кўрсаткичларидан маълумки, республика-миз шароитида айниқса қиш ойларида сигирларга сарфланадиган озиқ миқдори Россия Чорвачилик ил-мий-текшириш институти олимлари тавсияларига кўра, юқорироқ бўлиши талаб этилган. Бундай тавсиялар кўплаб чорвачилик фермаларида қўлланилиб келин-моқда.

Умуман, соғин сигирларни озиқлантиришда улар-нинг тирик вазни, бир суткада берадиган сут миқдори, сутнинг серёлиги ҳисобга олинади. Масалан, тирик вазни 500 кг келадиган, суткасига сутининг ёғдорлик даражаси 3,3 фоиз бўлган ҳолда 12 кг сут берадиган сигирга суткасига ўртача 10,6—11,6 озиқ бирлиги, 1140—1270 г ҳазм бўладиган протеин ва 70—80 г ош тузи бериш етарли ҳисобланар экан.

Бўғоз сигирларни озиқлантириш

Бўғоз сигирларнинг вазнини ва улардан қанча сут олиш мумкинлигини ҳисобга олган ҳолда Россия олим-лари томонидан озиқлантириш меъёрлари ишлаб чи-қилган (11-жадвал).

11-жа д в а л

Бўғоз сигирлар учун озиқ меъёри

Сигир-ларнинг тирик вазни, кг	Ҳар бир бош сигир учун бир суткада талаб этилади:					
	озиқ бирли-ги, кг	ҳазм бўладиган протеин, г	ош тузи, г	каль-ций, г	фос-фор, г	каро-тин, мг
	Йиллик сут миқдори 3000 дан 5000 кг гача:					
350	6,5	780	40	65	35	325
400	7,0	840	45	70	40	340
450	7,5	900	50	80	45	375
500	8,0	960	55	90	50	400
550	8,4	1010	60	95	55	420
600	8,7	1050	65	100	60	440
650	9,0	1080	70	110	65	450

Бўғоз сигирларни озиқлантириш масалалари бўйи-ча ҳам Ўзбекистон Чорвачилик илмий-текшириш ин-ститути олимлари томонидан Россия Чорвачилик ил-мий-текшириш институти олимлари тавсияларига асос-ланиб ва Республикамизнинг маҳаллий иқлим шарои-тини ҳисобга олган ҳолда махсус тавсиялар ишлаб чиқ-қанлар (12 ва 13-жадваллар).

**Тирик вазни 500 кг, йиллик сут миқдори 4000 кг атрофида
режалаштирилган бўғоз сигирлар учун қиш ойлари учун
тузилган рацион**

Р а ц и о н:	Россия Чорвачилик и. т. институти маълумоти	Ўзбекистон Чорвачилик и. т. институти маълумоти
Омихта ем, кг	1,88	2,28
Маккажўхори силоси, кг	9,90	11,95
Беда пичани, кг	6,25	7,51
Нимширин лавлаги, кг	6,96	8,42
Жами:	24,99	30,16
Р а ц и о н т а р к и б и д а:		
Озиқ бирлиги, кг	8,35	10,07
Ҳазм бўладиган протеин, г	1170	1396
Кальций, г	135,45	165,5
Фосфор, г	28,60	34,49
Каротин, мг	479	576

**Тирик вазни 500 г, йиллик сут миқдори 4000 кг атрофида
режалаштирилган бўғоз сигирлар учун ёз ойларига
мўлжалланган рацион**

Р а ц и о н:	Россия Чорвачилик и. т. институти маълумоти	Ўзбекистон Чорвачилик и. т. институти маълумоти
Омихта ем, кг	2,12	2,51
Беда пичани, кг	2,13	2,51
Кўк беда, кг	30,36	35,63
Жами:	34,60	40,64
Р а ц и о н т а р к и б и д а:		
Озиқ бирлиги, кг	8,0	9,6
Ҳазм бўладиган протеин, г	96,0	11,50
Кальций, г	194	232
Фосфор, г	81	87
Каротин, мг	840	1020

Жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, бўғоз сигирларни республикаимиз шароитида озиқдантирганда сарфланадиган озиқ моддаларнинг миқдори Россия олимлари тавсияларига қараганда салмоқлидир. Масалан, қиш ойида вазни 500 кг, йиллик сут миқдори 4000 кг ни ташкил этадиган сигирларга Россия олимлари тавсияларига кўра 8,35 кг озиқ бирлиги берилса, бизнинг шароитда бу кўрсаткич 10,07 кг ни ташкил этади.

Сутдан чиққан (соғиш тўхтатилган) бўғоз сизирларни озиқлантириш. Айрим илмий кузатишлар натижасига кўра, соғиш ишлари тўхтатилган, яъни туғишига тахминан 55—60 кун қолган бўғоз сизирлар рационадаги ем-хашак турлари қуйидагича нисбатда бўлиши мумкин экан. Яъни:

— беда пичани ёки беда уни	25—35%
— сифатли сенаж ва силос	25—30%
— ем ёки омихта ем	25—30%
— озиқбоб лавлаги	8—10%

Сизирларга бериш учун режалаштирилган ҳар 1 кг озиқ бирлиги таркибида 100—120 г ҳазм бўлувчи протеин, 100—110 г углевод, 7—9 г кальций, 5 г фосфор ва 40—50 мг каротин бўлиши лозим. Айрим ҳолларда сизирларни туғишига икки-уч ҳафта қолганида уларга ҳар суткада камида 300—500 г сунъий усулда майса қилинган озиқбоп буғдой арпа ёки сули бериш уларни витаминларга бўлган эҳтиёжини қондиради.

Умуман сизирларни режадаги сут маҳсулдорлигига кўра, қиш ва ёз ойларида бериш учун озиқ рационлари тавсия қилинган (14-жадвал).

14- ж а д в а л

Сизирларга қиш ва ёз ойларида қўлланиши лозим бўлган ва тавсия этилган озиқ рационни (Ўзбекистон Чорвачилик и. т. институти).

Ем-хашак турлари	Режага кўра олинishi лозим бўлган сут, кг					
	2000-3000	3100-4000	4100-5000	2000-3000	2100-4000	4100-5000
	Қиш ойларида:			Ёз ойларида:		
Беда пичани, кг	6,0	6,0	7,0	—	—	—
Беда кўк массаси, кг	—	—	—	34	36	40
Маккажўхори силоси, кг	7,0	8,0	10,0	—	—	—
Беда сенажи, кг	7,0	8,0	9,0	—	—	—
Омихта ем, кг	2,1	2,5	2,9	2,1	2,7	2,9
Ош тузи, г	60	60	60	60	60	60
Мононатрий фосфат, г	0,10	0,10	0,10	0,15	0,15	0,15
Жами:	22,26	24,66	29,06	36,3	38,7	43,1
Р а ц и о н таркибидаги моддалар:						
Озиқ бирлиги, кг	9,0	9,7	11,5	8,2	9,1	10,3
Ҳазм бўладиган протеин, г	1324	1388	1648	1406	1524	1710
Кальций, г	127,5	133,0	160,5	198,2	207,2	223,0
Фосфор, г	62,7	66,2	73,0	57,0	61,0	66,0
Каротин, мг	725	740	850	1700	1800	2000

Р а ц и о н н и н г т ў й и м л и л и г и, %

Беда пичани (кўк беда)	33,3	31,0	30,5	70,4	67,2	66,2
Маккажўхори силоси	15,5	16,4	15,6	—	—	—
Беда сенажи	23,3	21,6	23,4	—	—	—
Омихта ем	27,9	31,6	30,5	29,6	32,8	34,0

Ёз ойларида бўғоз сигирларни боқиш ва парвариплаш ишларига алоҳида эътибор берилади. Айниқса кун исиб, ҳаво ҳарорати кўтарилиб кетганида сигирларни имкони борича салқин, шабадароқ ерларда сақлаш тавсия этилади. Сигирларнинг танаси қуёшнинг қизиган нурларидан сақланиши керак. Уларга бериладиган сув тоза ва ҳидсиз бўлиши лозим. Шунингдек бўғоз сигирларни ҳаракатига (моцион ишларига) бўлган эътиборни кучайтириш мақсадга мувофиқдир. Бўғоз сигирларни имкони бўлса яйловларда 4—5 соат боқилса, яхши натижа беради.

Қиш ойларида бўғоз сигирларнинг танаси совуқ кетмаслиги учун барча чора-тадбирлар амалга оширилади. Уларга музлаган озиқлар, жумладан: силос, сенаж, илдизмава ва ҳ. к.лар берилиши мутлақо тақиқланади. Шунингдек, қишнинг совуқ кунларида сувни (18°C атрофида) илтиб бериш зарур. Акс ҳолда, уларда бола ташлаш ва овқат ҳазм қилиш органлари жароҳатланиши вужудга келади.

Йил мобайнида барча бўғоз сигирларнинг танасини ўз вақтида ва тез-тез тозаланиб турилади. Агар имкони бўлса ёз ва куз ойларида чўмилтириб туриш ҳам ижобий натижа беради. Қиш ойларида илиқ, ёзда совуқ сув билан танани ювиш ва тоза сақлаш тавсия этилади.

Бўғоз сигирларни майиб бўлишидан, жароҳатланишидан, бир-бирлари билан шохлашишдан ва барча турдаги механик таъсирлардан сақлаш лозим. Чунки улар кўнгилсиз натижаларга олиб келади.

Бўғоз сигирларни туғишига 3—4 кун қолганида иложи бўлса ташқарига, турли ёшдаги молларга қўшмаслик лозим, акс ҳолда бу ҳам салбий натижаларга олиб келади.

Бузоқларни озиқлантириш

Янги туғилган бузоқларнинг озиқ ҳазм қилиш аъзолари анча нозик, ҳали унча ривожланмаган бўлгани учун дағал озиқларни истеъмол қилолмайди. Бинобарин, улар ўсиб ривожланган сари фақат сутдан фой-

даланмасдан, сут-кўкат, кейин ем-хашаклар билан озиқланишга ўтади ва шунга мослашади. Кузатишларга қараганда, бузоқлар ем-хашак билан озиқланишга қанча тез мослашса, уларнинг ошқозони ва ичаклари катта ва ҳажмли бўлади, бинобарин, дағал озиқларни яхши ўзлаштираолади.

Ёш организмлар учун озиқ рациониди етарли миқдорда оқсил, углевод ва ёғ моддалар бўлиши уларнинг жадал ўсишига ёрдам беради. Агар углеводлар етарли бўлмасдан, оқсил ва ёғлар кўпроқ бўлса, у ҳолда уларнинг ўрни оқсил ва ёғлар ҳисобига қопланади. Лекин бундай қопланиш узоққа бормади, бузоқ ориқлайди, унинг организмида моддалар алмашинув жараёни бузилади. Баъзан ўсишни тўхтатувчи заҳарли моддалар ҳосил бўлади. Бинобарин, бузоқларнинг ўсиб ривожланиши уларга бериладиган ем-хашак таркибидаги углеводлар миқдорига ва уларнинг протеин билан ёғларга нисбатига боғлиқ бўлади. Шунинг учун уларни онасидан ажратилгандан кейин тўла қимматли озиқлар билан боқиш керак. Бузоқлар учун озиқ меъёри уларнинг ёшини, жинсини, тирик вазни, суткалик ўртача ўсишини, нима мақсадда боқилиши ва ҳоказоларни ҳисобга олган ҳолда тузилади.

Бузоқларнинг ёшига қараб озиқ рационини тахминан қуйидагича бўлиши мумкин (15-жадвал). Насл учун қолдириладиган бузоқларга 5—15 фоиз кўпроқ ем-хашак берилади (16-жадвал).

15-жадвал

Бузоқларнинг 6 ой мобайнида боқиш кўрсаткичлари (бунда бузоқларни суткасига 650—700 г дан семиртириш ва боқувнинг охирида уларнинг вазнини 150 кг га етказиш режалаштирилган)

Ёши, ой ҳисобиди	Ой охири- даги вазни, кг	Ҳар бош учун сутка давомида талаб қилинади					
		озиқ бирли- ги, кг	ҳазм бўлади- ган оқсил, г	каль- ций, г	фос- фор г	каротин, мг	ош тузи, г
1	52	2,2	220	10	5	30	5
2	72	2,5	325	15	10	45	10
3	91	2,8	365	20	25	60	10
4	110	3,1	405	25	15	75	15
5	130	3,4	410	25	15	90	20
6	150	3,7	425	30	20	105	30

Насл олиш мақсадида боқиладиган буқачалар учун озиқ
рационни (бунда 16 ой ичида уларнинг вазнини 500 кг га етказиш
мўлжалланган ва суткалик семириши 900—1000 г
режалаштирилган)

Ёши, ой ҳисо- бида	Ой охири- даги вазни, кг	Ҳар бош учун сутка давомида талаб қилинади					
		озиқ бирли- ги, кг	ҳазм бўлади- ган оқсида, г	ош тузи, г	каль- ций, г	фос- фор, г	каротин, мг
1	62	2,7	270	5	15	10	35
2	90	3,3	430	10	20	15	55
3	120	3,9	505	15	30	20	75
4	150	4,2	545	20	30	20	95
5	180	4,6	550	20	35	25	115
6	210	5,0	575	25	40	30	140
7—8	270	6,0	660	30	45	30	145
9—10	330	6,6	710	40	55	35	160
11—12	390	7,1	745	40	60	35	180
13—14	450	7,8	830	50	65	40	210
15—16	500	8,6	880	50	65	40	240

Насл олиш мақсадида боқиладиган буқачаларга 6 ойлигидан 10—12 ойлигигача қиш ойларида 100 кг тирик вазни ҳисобига 2,5—3 кг ем, 1,6—1,8 кг сифатли беда пичани, 0,5—1 кг донатор ёки брикет озиқ, ҳамда 3—4 кг силос ёки иддизмева бериш зарур. Ёз ойларида эса пичан ва айрим серсув озиқлар тўйимлилигига қараб қисман кўкат озиқлар билан алмаштирилади. Бинобарин, насл олинадиган буқачалар шу ёшда кунига камида 70—80 мг каротин ва етарли миқдорда витаминлар (А витамин — 80—90 МЕ, Д витамин — 10—20 МЕ ва Е витамин — 20—30 МЕ миқдорда) билан таъминланиши керак.

Новвосларнинг ўсиши ва ривожланишига алоҳида эътибор бериш талаб этилади. Айниқса, улар 10—12 ойлигидан бошлаб, зотининг хусусиятларига кўра, озиқ рационининг таркибига айрим ўзгаришлар киритилади. Масалан, буқалардан уруғ олишга икки ой қолганда, улар рационидан силос ва лавлаги чиқариб ташланади, ҳамда улар ўрнига 3,5—4 кг сифатли ем-концентрат, 6—7 кг витаминли беда пичани, 1—1,5 кг донатор озиқ, шунингдек кунига 2—3 товуқ тухуми, 0,2—0,3 кг қури-тилган (ёри олинган) сут ёки сут ўрнини босадиган ичимлик, 1—2 кг сабзи бериш тавсия этилади.

Насл учун боқиладиган новвослар 10—12 ойлигига-ча 5—6 тадан ва баъзан 20—25 тадан қилиб гуруҳ ҳолда боқилади ва парваришланади. Насл олинмайдиган новвослар профилакторий даври тутагач, махсус гуруҳ ҳолида гўштга семиртирилади ва кейинчалик улар қушхоналарга, ёки гўшт комбинатларига жўнатилади.

Бузоқларни тўғри боқиш ва парвариш қилиш қорамоллар подасини соғлом, сермахсул сигирлар ва юқори кўрсаткичга эга бўлган бақувват наслдор буқалар билан тўлдиришда муҳим аҳамиятта эга.

Бузоқларни боқиш ва парваришlash — асосан уч хил усулда амалга оширилади: 1. Онасига эмизиб боқиш. 2. Олдин эмизиб, сўнг соғиш усули. 3. Онасидан ажратиб боқиш усули.

Онасига эмизиб боқиш — асосан гўшт йўналишидаги қорамолчиликда қўлланилади. Бунда сути оз бўлганлиги учун сигирлар соғилмайди, у фақат бузоғи билан бирга боқилади.

Гўшт йўналишидаги қорамолчиликда бузоқлар 7—8 ойлигигача онасини эмиб ўсади. Айрим ҳолларда сигир сути кўп бўлса, унга яна битта бузоқ бириктирилади. Бундай бузоқлар гўшт учун боқиладиган, сут-товар фермаларидан келтирилган бўлади. Бу бузоқни бегона сигир қабул қилиши учун унинг боши, елкаси, думининг танага бириккан қисмига шу сигирнинг сути ёки сигир туғаётганида йўлдош суюқлиги суркалади. Кейин шу сигир уни гўё ўзи туққан боласидек яхши қабул қилади ва эмизаверади.

Гўшт йўналишидаги қорамолчиликда бузоқлар онасидан сентябрь ва октябрь ойларида ажратилади. Бунда уларнинг ўртача вазни 170—220 кг атрофида бўлиши аниқланган. Чунки уларнинг туғилиши мавсумга қараб апрель-май ойларига тўғри келади.

Олдин эмизиб, кейин соғиш усули — қадимги усул ҳисобланади. Бу усул асосан шахсий хўжалик ва хонадонларда қўлланилади. Бунда бузоқлар туғилганидан кейин онасидан ажратиб олинади ва фақат сигирларни соғиш вақтида, соғишдан олдин эмизилади. Шунингдек, соғиш жараёнида ҳам бир неча бор эмдириб олинади. Ниҳоят, соғин тутагач, бузоқ яна онасини бир неча минут эмади, кейин ажратиб олинади. Бу истиқболли усул ҳисобланмайди.

Онасидан ажратиб боқиш — барча сут-товар фермаларида қўлланиладиган истиқболли усул ҳисобланади. Бунда янги туғилган бузоқларга 10—15 кун даво-

мида онасининг сути берилади ва профилакторияда асралади, ветеринария ҳамда санитария тадбирлари қўлланилади. Масалан, ҳаво совуқ ёки салқин бўлганда, бузоқхоналарни электр лампалар ёрдамида 20—24°С гача иситиш, БУВ — 30 маркали лампалар ёрдамида бузоқларни ультрабинафша ва инфрақизил нурлар билан таъминлаш, уларни эмлаш ва ҳоказолар шулар жумласидандир.

Бузоқлар туғилганидан 40—60 минут кейин уларда биринчи марта эмиш рефлекси ҳосил бўлгач, онасининг оғиз сути билан эmdirилади. Агар онасининг елини мастит (яллиғланиш) ёки бошқа касаллик билан оғриган бўлса, унда бошқа соғлом сигирнинг оғиз сутидан фойдаланилади. Бузоқлар профилакторияда бўлган даврда, яъни 10—15 кун давомида суткасига уч марта оғиз сути ва оддий сут билан боқилади. Кейинчалик икки марта, баъзан уч марта сут билан таъминланади. 5—10 кунлик бузоқларга витаминли пичан берилади. Бузоқлар сутини ичиб бўлгач, орадан 1 соат ўтгач, қайнатиб совитилган сув бериш тавсия этилади.

10—15 кунлик бузоқлар профилакториялардан ихтисослаштирилган хўжаликларга сотилиши мумкин.

15—20 кунлик бузоқларга оз-оздан сифатли ем-концентрат бериш мумкин. Бунда 50—100 г миқдорда кунжара ёки бошқа ем билан боқиш яхши натижа беради. Шунингдек, 11 кунлигидан минерал қўшимчалар, жумладан, ош тузи ва бўр бериш фойдалидир. 30—40 кунлигидан бошлаб ёғи олинган сут бериш яхши натижа беради.

Бузоқларни 15 кунлигигача озиқлантириш

Янги туғилган бузоқларни 15 кунлигига қадар озиқлантириш ва асраш ниҳоятда муҳим аҳамиятга эга. Чунки бу давр улар ҳаётида ўта нозик ва ҳал қилувчи давр ҳисобланади. Бунга асосий сабаб она қорнидан ташқи муҳитга, унинг турли хил мураккаб шароитларига мосланиш жараёнлари давом этади. Бузоқ организмда ташқи муҳит шароитига мосланиш ва бу борада муҳит қаршиликларини енгиш жараёнлари юз беради. Шунини айтиш керакки, бузоқлар организмда ташқи муҳит қаршиликларига нисбатан ҳали уларда иммунитет ниҳоятда суст даражада бўлади. Бинобарин, шу 15 кун давомида барча талаб этилган шароит яратилмаса бузоқ нобуд бўлиши мумкин.

Бузоқларнинг янги туғилганлик даври ҳисоблан-

ган 15 кунгача бўлган даврда қўлланилмаган айрим кичик сабабларга кўра уларда ички органлар фаолияти бузилади ва турли хил касалликларга учраши кўплаб кузатилади. Бу борада энг кўп учрайдиган хасталиқдан бири ошқозон-ичак касаллиги ҳисобланади. Бунга асосий сабаб озодагарчиликка ва зоогигиена қоидаларига риоя қилмаслиқдан иборат бўлади.

Янги туғилган бузоқларни соғлом ва тетик ўсиши учун қуйидаги тадбирларни амалга ошириш талаб этилади: 1. Бузоқ сақланадиган хона ниҳоятда тоза, қуруқ ва ёруғ бўлиши керак. 2. Бузоқлар шамоллаб қолишига йўл қўймаслик лозим. 3. Бузоқлар учун қўлланиладиган барча идиш, сочиқ ва бошқа турли воситалар иссиқ, кейин совуқ сувда тозалаб ювилиши, соданинг 3% эритмасида чайилиб, қуритилган ҳолда қўлланиши талаб этилади. 4. Бузоқ сақланган хона ҳарорати $+15^{\circ}\text{C}$ дан паст ва $+25^{\circ}\text{C}$ дан юқори бўлмаслиги керак. 5. Ёз ва куз ойларида, ҳамда об-ҳаво иссиқ бўлган вақтда бузоқлар ташқарида яйратилади, шунингдек, қуёш нурларидан маълум даражада фойдаланишга имкон яратилади. Шундай қилиб, юқорида баён этилган талаб ва тадбирларни қўллаш ва амалга ошириш ижобий натижа беради.

Янги туғилган бузоқларни икки ҳафта давомида энг асосий озиғи онасининг оғиз ва сутти ҳисобланади. Шунини ҳам қайд қилиш лозимки, оғиз сутининг таркибида кўп миқдорда оқсил, минерал тузлар эритмаси, витаминлар, ферментлар бўлгани ҳолда ёш организмни ташқи муҳит қаршиликларни енгишга, саломатлигини яхшилашга, ҳамда жадал ўсиб-ривожланишига имкон беради.

Олимлар ва мутахассисларнинг кузатишларига қараганда, сигир туққанидан сўнг оғиз сутининг дастлабки қисми ўзининг таркиби ва хусусиятларига кўра, она қорнида бузоқ организмга тушиб қонга бирмунча ўхшаш бўлар экан. Шунинг учун ҳам бундай онасини оғиз сутидан баҳраманд бўлган бузоқлар тез ўсади, ривожланади ва касалликларга чидамли бўлади.

Айрим сабабларга кўра онасининг оғиз сутти ичириш учун яроқсиз бўлса, ёки елини касалланиб қолса, бошқа янги туққан сигир сутидан фойдаланиш мумкин. Агар бордию бундай сигир бўлмаса, уларга сунъий оғиз сутти бериш тавсия этилади. У қуйидагича тайёрланади. Яъни соғлом сигирдан соғиб олинган 1 кг сутта 15 г балиқ мойи, 10 г ош тузи ва 3—5 дона тухум солиб аралаштирилади ва совутилмасдан ичирилади.

Бундай тадбир ёш бузоқларни новбуд бўлишидан сақ-
лайди.

**Янги туғилган бузоқларни оғиз сути билан озиқ-
лантириш.** Бузоқ туғилгач, орадан 1—1,5 соат ўтгач,
уларнинг танаси тозаланиб бўлгандан сўнг ўз онасини
эмишга қўйилади. Бунда бузоқлар бир суткада 4—5
маротаба онасини эмиб, ўртача 5—6 л атрофида оғиз
сути қабул қилиш меъёр ҳисобланади. Агар бузоқ катта
вазнда туғилган бўлса, уларнинг меъёр даражасини
кўпайтириш талаб этилади.

Бузоқлар ўз онасини эмиш жараёнида айниқса би-
ринчи кунлари ходимлар томонидан назорат қилиб ту-
рилади. Бунда бузоқлар онасини шошиб ва жуда тез-
лик билан эмишни олди олиниши мақсадга мувофиқ
ҳисобланади. Чунки биринчидан эмилган сут сўлак без-
лари суюқлиги билан яхши аралашмайди, иккинчидан
бир йўла кўп миқдорда сут ичиб юборса, уни ҳазм
қилишга қийналади. Кейинчалик, оддий сутга ўтгач
бузоқларга ўлчанган ҳолда қўлда сут бериш мумкин.
Бунинг учун кўплаб илғор фермер хўжаликларида
сўргичли сут идишларидан фойдаланилади.

Бунда бузоқларга қатъий режим асосида, ҳар куни
бир вақтда ва бир хил миқдорда сут берилиши мум-
кин. Бериладиган сут ҳарорати 36—38°С бўлиши мақ-
садга мувофиқдир. Бузоқларга совиган сут берилса
уларда ичкетар хасталиги вужудга келади. Ёш бузоқ-
ларга оғиз сути юқори даражада иситиб ёки қайна-
тиб бериш тақиқланади, чунки бундай сут ивиб
қолишга мойил бўлади ва қолаверса унинг таркиби-
даги кўплаб фермент, витамин ва минерал моддалар
ўз кучини йўқотади. Бошқача қилиб айтганда, бун-
дай сутнинг фойдасидан кўра зарари кўпроқ бўли-
ши кузатилган. Агар бузоқлар сутни иштаҳасизлик
билан ичса, унинг сабаби аниқланиши лозим. Эҳти-
мол, уларда овқат ҳазм қилиш органлари фаолияти-
га путур етган бўлиши мумкин, ёки кўп миқдорда
бериб юборилган сут уларни қийнаб қўйиши мум-
кин ёки сутнинг сифати ниҳоятда тубан бўлиши
мумкин ва ҳ. к. Шунинг учун бузоқларга мажбуран
сут ичириш яхши натижа бермайди.

Умуман, хулоса қилиб айтганда, ҳар бир фермер
хўжалигида ёш, янги туғилган бузоқлар имкони бори-
ча ўз оналарини оғиз сутларидан тўла, чегараланмаган
ҳолда (яъни тўйгунича) баҳраманда бўлишлари лозим.
Шундагина улар дуркун ва бақувват бўлиб ўсади, яхши

ривожланади, ҳамма турли хил касалликларга чидамли бўлади.

Бузоқларни эмизикли даврида озиклантириш. Бузоқларни эмизикли даврида тўғри, мастулият билан боқиш катта аҳамиятга эга. Улар 2,5—3 ой давомида турли хилдаги дағал, серсув ва ем озикларни истеъмол қилишга мослашади. Лекин эмизикли даврда бузоқларни рацонидаги сут салмони юқори бўлиши лозим. Чунки сутнинг таркибидаги кўплаб тез ҳазм бўладиган витаминлар, минерал моддалар, оксил ва ҳ. к.лар улар организмини тез ўсиб ривожланиши борасида муҳим омил ҳисобланади.

Ёғи олинган сут бузоқларга 30 кунлигидан берилиши тавсия этилади. Лекин унинг дастлабки миқдори 0,5 л атрофида бўлиб, у 35—37°C ҳароратта эга бўлиши яхши натижа беради. Кейинчалик унинг миқдори 1,5—2 л гача кўпайиши мумкин.

Бузоқларга 10—11 кунлигидан бошлаб оз-оздан (100—150 г) сифатли беда пичани ва шунча омихта ем бериш мумкин. Кейинчалик бу миқдор кўпайтирилади ва, ниҳоят, улар 2 ойлик бўлганида кунига 800—1000 г дан беда пичани ва 1 кг дан омихта ем олишлари мумкин. Бошқача қилиб айтганда, ҳар бир бузоқ 50 кун давомида 35 кг атрофида беда пичани ва 19—20 кг омихта ем олишлари меъёр ҳисобланади. Бундан ташқари, бузоқларга истаганича ош тузи ҳам бериб борилади.

Айрим фермер хўжаликларида бузоқларни 20 кунлигидан бошлаб сут ўриндоши билан таъминлайдилар. Сут ўриндоши ўзининг таркиби ва барча ижобий хусусиятларига кўра табиий сутга ниҳоятда яқин бўлади. Уни тайёрлаш учун қуйидагилар талаб этилади. Яъни 100 кг сут ўриндоши тайёрлаш учун, 24—34 кг кукун кунжара, 17—25 кг арпа уни, 35—38 кг маккажўхори уни, гидролизланган 5 кг озик хамиртуруши, 6 кг беда уни, 1—1,5 кг бўр ва 0,6 кг ош тузи солинади. Шунингдек, озроқ сув ва кўпроқ ёғи олинган сут, балиқ мойи, қанд, террамицин ҳамда микроэлементлар (кобальт, марганец, мис, темир ва йод бирикмалари) ҳам қўшилади.

Сут ўриндошини тайёрлаш ишлари асосан АЗМ-0,8 маркали агрегат ёрдамида амалга оширилади. Унинг тайёрлаш технологияси қуйидагича: тайёрланган қоришмага 400 л иссиқ сув қуйилади, 100 кг аралаш омихта ем солинади ва бу масса 85—95°C гача пар

ёрдамида иситилади. Масса яхшилаб аралаштирилади. Сўнг у 70—75°C гача совитилади, ҳамда унга 300 л ёғи олинган сут қуйилади. Бошқа, қолган моддалар (ёғ, антибиотиклар ва микроэлементлар) масса ҳарорати 50°C бўлгач унга қўшилади ва у аралаштирилиб совутилади. Бузоқларга бериладиган сут ўриндошини ҳарорати 30—35°C бўлиши ижобий натижа беради.

Бузоқларга бериладиган дон-ем озиқларни ёрма ҳолда ивитиб бериш мақсадга мувофиқ ҳисобланади, чунки унинг ҳазм бўлиши ва шимилиш хусусияти юқори бўлади.

Илдизмевали озиқлар (савзи, лавлаги) бузоқларни 1,5 ойлигидан бошлаб бериш тавсия этилади. Бундай озиқларни таркибида карбон сувлар ва қанд моддаси кўпроқ бўлганлиги учун бузоқларни тез ва жадал ўсишига ижобий таъсир этади. Лекин бузоқларга бериладиган илдиз мевали озиқлар олдин тозалаб ювилади, майдалаб тўғралади ва тоза идишларга солинган ҳолда бериш тавсия этилади.

Бузоқларга сифатли силос уларнинг 2 ойлигидан бошлаб бериш мумкин. Лекин бунда ҳам уларни аста-секинлик билан бу озиқга ўргатиб борилади.

Бузоқларнинг яхши ўсиб ривожланиши учун айрим фермер хўжаликларида сифатли беда пичанини иссиқ сувда сақлаб, унинг суви берилади. Бунинг учун беда пичани 3—5 см узунликда майдаланади, бирор катта ҳажмли идишга солинади ва унга ҳарорати 70—80°C бўлган сув қуйилади. Идишни усти беркитилиб қўйилади. Орадан 6—7 соат ўтгач у ишлатиш учун тайёр бўлади. Бунда ҳар бир кг беда пичани учун 6—7 л сув етарли ҳисобланади. Тайёрланган пичан суви бирор докадан ўтказилади ва унинг 2 л га 1 г ош тузи қўшилган ҳолда 35—37°C да бузоқларга ичирилади. Бу эса ёш бузоқларга витаминли сув ҳисобида анча фойдали ҳисобланади. Бундай сув бузоқларни 20 кунлигидан (0,5 л дан) бошлаб бериш мумкин. 1 ойли бузоқларга 1 л, 2 ой бўлганда 4 л, 3 ой бўлганда 8 л дан бериш яхши натижа беради. Бундай пичан суви ошқозон фаолияти ва овқат ҳазм қилиш хусусиятини яхшилайдиган, шунингдек, уларда иштаҳа кўтарилади.

Бундан ташқари, бузоқларни ҳамма вақт тоза ичимли сув билан таъминлаш ҳам муҳим аҳамиятга эга. Бунинг учун салқин ва совуқ кунлари ёш бузоқларга бериладиган сув 37—38°C ва 3—4 ойлигидан бошлаб хона ҳароратида бўлиши мумкин. Лекин совуқ кун-

ларда совуқ сув бериш тақиқланади. Чунки у ёш организмни жароҳатлаб қўйиши мумкин.

Сутдан ажратилан бузоқларни озиклантириш. Ҳар бир минтақа шароитида фермер хўжаликларида ўстирилган бузоқлар сермахсул, тез етилувчан, соғлом, ҳамда ташқи муҳит қаршиликларига чидамли, бақувват ва йирик вазнли бузоқларни бўлиши ҳам хўжалик, ҳам иқтисодий аҳамиятга эгадир. Улар дағал, серсув ва ем озикларни яхши ўзлаштираоладиган, истеъмол қилган озиқ бирлиги учун кўпроқ вазн қўшадиган моллар бўлиб етилиши барча фермерлар олдида турган энг муҳим вазифалардан бири ҳисобланиши табиийдир.

Зоти, жинси ва маҳсулот йўналиши қандайлигидан қатъи назар бузоқларни боқишда улар вазнини жадал ўсишига алоҳида эътибор бериш талаб этилади. Масалан, бунда уларнинг бир ёшлигидаги вазни туғилганидаги вазнига кўра 7—8 марта кўпроқ ёки 1,5 ёшга борганда 11—12 марта ортиқ бўлиши мақсадга мувофиқ ҳисобланади. Умуман, подани бойитиш учун боқилаётган урғочи бузоқларни боқишга ва парваришlashга алоҳида эътибор бериш керак. Уларни фермер хўжаликларида боқламасдан гуруҳ ҳолда боқиш ва парваришlash тавсия этилади. Бинобарин, бу усулни қўллаш кўлаб иқтисодий самарадорликка эришиш борасида муҳим омиллардан бири бўлиб ҳисобланади.

Бузоқларни кундалик рационига унинг тўйимлигига алоҳида эътибор бериш лозим. Маълумки, озиқ турларини сифати қанчалик паст таркибида кимёвий моддалар, айниқса протеин кам бўлса, бузоқларнинг ҳар бир кг семириши учун улар шунча кўп миқдорда сарфланади.

Бузоқларни яхши ва бақувват бўлиб ўсиши учун уларни узлуксиз ош тузи билан таъминлаб туриш тавсия этилади. Бунда 1—6 ойлик бузоқларнинг ҳар 100 кг вазни ҳисобида суткасига 8—10 г атрофида, 6 ойдан катта бузоқлар учун эса 10—15 г дан ош тузи бериш талаб этилади.

3—6 ойлик бузоқларнинг рациони ёз ойларида асосан сўлитиб бериладиган беда ва маккажўхорининг кўк массасидан ташкил топса, қиш ойларида беда пичани ва сенаж ҳамда силос ҳисобига тузилади. Бинобарин 3 ойда ҳар бир бош бузоқ учун ёз ойларида 1200 кг серсув кўк масса ва 90 кг омихта ем сарфланса, қиш ойларида 600 кг силос, 150 кг беда пичани ва 120 кг омихта ем бериш меъёр ҳисобланади.

Шу усулда парваришлаб боқилган урғочи бузоқлар бир ёшлигида 300 кг ва ундан ҳам кўпроқ тош босади. Уларнинг кундалик семириши 600—700 г баъзан ундан ҳам кўпроқ бўлади.

Барча бузоқлар учун кунига уч мартадан озиқ берилади. Бунда ёз ойлари давомида ўртача озиқ рацони қуйидагича бўлиши мумкин. Яъни бузоқларни 3—6 ойлигида суткасига: 3—4 кг кўк беда, 4—5 кг маккажўхорининг кўк массаси, 1—2 кг қўқон жўхори кўк массаси, 1—2 кг дан жавдар ва арпанинг кўк массаси, ҳамда 1 кг дан ем бериш меъёр ҳисобланади. Қиш ойларида эса суткасига: 1 кг беда пичани, 1 кг дуккак-ли ёки бошоқли ўсимлик пояси, 6—7 кг маккажўхори силоси ва 1—1,5 кг ем бериш меъёр ҳисобланади (17-жадвал).

17-жадвал

Сутдан ажратилган бузоқлар учун бир суткалик умумий рацион (ўртача)

Ем-хашак турлари, кг	Бузоқларни ёпи, ой			
	3—6	6—12	12—18	Фунажинлар
Ёз ойларида, ўртача:				
Ем (дон ёрмаси)	1—1,2	1—1,3	1,5—1,6	1,6—2,0
Кўк беда массаси	3—4	5—6	8—10	11,5—14
Маккажўхорининг кўк массаси	4—5	5—6	8—9	8—10
Қўқон жўхори кўк массаси	1—2	3—4	4—5	5—6
Арпанинг кўк массаси	1—2	1—2	3—4	4—5
Жавдарнинг кўк массаси	1—2	1—2	3—4	4—5
Ош тузи, г	20—26	20—30	34—40	45—50
Жами бўлиб: — озиқ бирлиги, кг	3—3,5	4,2—4,5	6,5—7	8—8,5
— ҳазм бўлувчи протеин, г	300—380	550—560	650—670	750—780
Қиш ойларида, ўртача:				
Ем (дон ёрмаси)	1—1,4	1,4—1,6	1,6—1,8	2—2,5
Беда пичани	1—1,5	1,5—2	1,5—2	2—2,5
Дуккак-ли ва бошоқли ўсимлик-ларнинг пичани	1,0	1,0	1,0	2,0
Озиқбоп лавлаги	—	—	4,0	5,0
Сомон	—	—	1,0	1,5
Ош тузи	20—25	25—30	35—40	40—50
Жами — озиқ бирлиги, кг	3,3—3,5	4,4—4,6	6,5—7,2	8,3—8,8
бўлиб: — ҳазм бўлувчи протеин, г	300—390	555—565	640—700	800—820

17-жадвал кўрсатилган рацион бузоқларнинг ёшига ва ориқ-семизлигига кўра тахминий бўлгани ҳолда, ҳар бир фермер хўжалигининг ички шароитига қараб айрим ўзгартиришлар киритилиши мумкин. Умуман фан ютуқлари ва илғор тажрибага асосланган ҳолда, ҳар бир вилоят шароитига мос ҳисобланган рацион муҳим аҳамият касб этади.

Молларни бўрдоқига боқиш

Республикамиздаги кўплаб қорамолчилик фермаларида ва фермерлик хўжаликларида новвосларни жадал усулда гўштта семиртириш ишлари кенг авж олмоқда. Бундан асосий мақсад қисқа вақт ичида кўплаб сифатли мол гўшти етиштиришдан иборат. Бундай табирлар тўғри қўлланган хўжаликларда маҳсулот таннархи арзонлашади, маблағ оз сарфланади ва унумдорлик юқори бўлади.

Бўрдоқига боқиш учун ёш моллар анча қулай ҳисобланади. Чунки уларнинг организми тез ўсади, гўшtdорлик хусусиятлари яхши ифодаланади. Бўрдоқига боқилган молларнинг гўшти мазали ва тўйимлилик хусусияти бир-неча марта юксак бўлади. Бундан ташқари, агар ёш моллар бўрдоқига боқилса, уларнинг семириш бирлиги учун катта ёшдаги молларникига нисбатан кам озиқ сарфланади. Бунинг сабаби улар организмида сувнинг кўпроқ бўлиши ва қуруқ моддаларнинг камроқ бўлиши ҳисобланади.

Олиб борилган тажрибаларга кўра, вазни 400 кг бўлган икки ярим ёшдаги буқанинг вазнини бир килограмм ошириш учун ўрта ҳисобда 10—12 озиқ бирлиги сарфланса, 1,5 ёшдаги новвосларни жадал усулда боқиб, вазнини 400 кг га етказилса, ҳар бир килограмм семиртириш учун атиги 7—8 озиқ бирлиги сарфланиши аниқланган.

Бўрдоқига боқиладиган қорамоллар учун рацион тузишда уларни суткасига камида 800—1000 г семиришини ҳисобга олиш лозим. Шунингдек, биринчи галда ҳар бир хўжалиқда етиштириладиган асосий ем-хашак турларидан рацион тузиш талаб этилади. Масалан, озиқбоп полиз экинлари, маккажўхори ёки хашаки лавлаги бўлса, шулар ҳисобига рацион тузиш фойдалидир. Чунки бу озиқ турлари емга қараганда анча арзон туради, бинобарин, етиштириладиган гўштнинг таннархи ҳам арзонга тушади.

Ўзбекистоннинг кўпгина хўжаликларида қорамоллар-

ни бўрдоқига боқишда силос, лавлаги, барди, дағал озиқ (пичан), ёз ойларида эса кўк беда, маккажўхори пояси, судан ўт каби ем-хашпак турларидан фойдаланилади. Тоғли ва тоғолди туман хўжаликларида асосан молларга дағал озиқлар ва ем-концентрат бериб боқилади.

Озиқлантириш усуллари. Гўштга семиртириш учун ажратилган барча новвослар эмизикли давридан ўтгач, тўрт хил усулда жадал озиқлантирилади.

Биринчи усул — силос ва дағал озиқлардан максимал фойдаланиб, қисман (30—45 фоиз) ем билан озиқлантириш.

Иккинчи усул — сенаж ва ем билан озиқлантириш. Бунда ем миқдори 35—50 фоизгача бўлиши мумкин. Ёз ойларида сенажни кўк ўт билан алмаштириш мумкин.

Учинчи усул — новвосларни силос, дағал озиқ, ем ва барда билан озиқлантириш ҳисобланади.

Тўртинчи усул — аралаш озиқлар, донатор ва брикет озиқлар, шунингдек, майдаланган маккажўхори сўтаси (40—60 фоиз) билан озиқлантириш.

Новвосларни юқорида номлари баён этилган усуллар асосида озиқлантирилганда уларга бериладиган ем миқдори уларнинг семириш жадаллигига ва боқиш муддатининг узоқ-яқинлигига қараб белгиланади. Агар молларни қисқа вақт ичида, жадаллик билан семиртириш талаб этилса, ем миқдори кўпроқ бўлиши керак, акс ҳолда, уларнинг семириши чўзилиб кетади, бу ҳол юқори самарадорликка олиб келмайди.

Новвосларни озиқлантириш майдончаларида семиртириш. Барча бўрдоқига боқиладиган новвосларни махсус ажратилган озиқлантириш майдончаларига қўйилади. Бунда қўлланиладиган технологик жараёнларни ҳисобга олган ҳолда озиқлантириш майдончаларининг уч хил бўлиши қабул қилинган.

1. **Очиқ майдончалар** ёки усти ёпилган, шу мақсад учун режалаштирилган майдончаларда озиқлантириб семиртириш.

2. **Уч томони ва усти беркитилган кенг яйратиш** майдонларида, ярим очиқ майдончаларда ва бостирмалар остида озиқлантириб семиртириш.

3. **Бетонли блоклар ёрдамида**, енгил усулда қурилган, усти берк ва атрофи очиқ бўлган майдончаларда озиқлантириб семиртириш шулар жумласидандир.

Умуман, республикамизда фаолият кўрсатаётган, гўшт етиштиришга ихтисосланган фермер хўжаликла-

ри молларни муайян озиклантириш майдончаларида гўштга семиртиришда ўз минтақаларининг табиий, иқтисодий ва географик хусусиятларини ҳисобга олишлари лозим. Бунда ҳар бош мол учун ўртача 5 м² жой ажратилиши етарли ҳисобланади. Бунда молларни тортиш, машиналарга ортиш имкониятлари ва барча талабларга жавоб бераоладиган асбоб-ускуналарни бўлиши ҳам мақсадга мувофиқдир.

Молларни яйловда боқиб семиртириш. Бу тадбир иқтисодий жиҳатдан самарали, кам куч ва маблағ сарфланадиган усул ҳисобланади. Самарадорлик даражаси кўп жиҳатдан яйловларнинг ҳосилдорлигига, ундаги ўсимликларнинг сифати, турли-туманлигига, зичлигига ва қанчалик ўсганлигига боғлиқдир. Шунингдек, новвосларни қисқа вақт ичида яхши семириши уларнинг ёшига, зоти ва зотдорлигига, физиологик ҳолатига, тана тузилишига ва индивидуал хусусиятларига ҳам боғлиқ бўлади. Лекин афсуски, республикамиз минтақаларида табиий яйловларни ниҳоятда оз бўлиши кўплаб имконият ва режаларни чегаралаб қўяди. Табиий яйловлар оз бўлиши билан бир қаторда улар асосан, тоғ этакларида, тоғ ён бағирларига жойлашган. Шунинг учун имкони бўлган фермер хўжаликлар моллар учун **маданий яйловларни** ташкил этишлари уларни юксак иқтисодий самарадорликка олиб келади. Маданий яйловларда турли сервитамин ўсимликлар (беда, сули, судан ўт, кузги жавдар, арпа ва ҳ. к.лар)ни бўлиши мақсадга мувофиқдир.

Новвосларни яйловда озиклантириш жараёнида улар ош тузи ва бошқа турдаги минерал қўшимчалар билан таъминлаб турилади. Ҳайвонларни яйловларда семиртириш муддати технология талабига кўра 4—5 ойдан иборат. Бу давр ичида ҳар бир ҳайвоннинг салмоғи 90—100 кг ортади.

Муаллифнинг ўз шогирдлари билан 1968—1970 йилларда Қорақалпоғистоннинг Қўнғирот туманидаги собиқ «Ильич» номли совхозида гўшtdор зот қорамолларни яйловда яйратиб боқиш тажрибаси шуни кўрсатдики, агар молларни боқиш технологиясидан тўғри фойдаланилса, яъни ёзда, иссиқ кунларда моллар фақат тунда боқилиб, кундузи дам берилса, сув ва ош тузи билан етарли миқдорда таъминланса, жуда тез семирар экан. Масалан, бунда қозоқи оқбош ва абердин-ангус зот молларнинг вазни суткасига 950—1050 г дан ошган бўлса, маҳаллий моллар 700—800 г дан се-

мирган. Шунингдек, молларни жадал семиртириш маҳсулот таннарини бирмунча арзонлаштирган.

Назорат саволлари:

1. Озиқ меъёри деб нимага айтилади? 2. Рацион нима? 3. Соғин сигирларга рацион тузишда нималарга эътибор берилади? 4. Озиқ бирлиги нима? 5. Молларни озиқлантириш типлари тўғрисида нималарни биласиз? 6. Соғин сигирлар қандай озиқлантирилади? 7. Бўғоз сигирлар қандай озиқлантирилади? 8. Сутдан чиққан бўғоз сигирларни озиқлантириш қандай бажарилади? 9. Бузоқларни озиқлантиришда нималарга эътибор берилади? 10. Янги туғилган бузоқлар 15 кунлигига қадар қандай озиқлантирилади? 11. Оғиз сутининг аҳамияти нималардан иборат? 12. Бузоқлар эмизикли даврида қандай озиқлантирилади? 13. Бузоқларни озиқлантириш усуллари борасида нималарни биласиз? 14. Новвосларни бўрдоқига боқиш ва озиқлантириш қандай олиб борилади? 15. Ҳайвонларни озиқлантириш майдонларида гўштга семиртириш ишлари қандай олиб борилади? 16. Молларнинг яйловда боқишнинг асосий самарадорлиги нималардан иборат?

Амалий машғулот

Илғор фермер хўжаликларида молларни боқиш, асраш, сақлаш ва парвартириш ишлари билан танишиш

Асосий мақсад. Бирор илғор фермер хўжалиги шароитида молларни боқиш, асраш, сақлаш ва парвариш қилиш ишлари билан танишиш ва бу борада малака ҳосил қилиш.

Топшириқ. Ўқитувчи раҳбарлигида бирор илғор фермер хўжалик фермасига экскурсия ташкил этилади. Ўша ерда олиб бориладиган барча меҳнат жараёнлари билан танишилади, керакли маълумотлар ёзиб олинади. Экскурсия натижалари ўқитувчи раҳбарлигида муҳокама қилинади.

Амалий машғулот

Молларнинг ёши, жинси, физиологик ҳолати ва маҳсулдорлигига кўра озиқ рационини тузиш

Асосий мақсад. Молларни ёши, жинси, физиологик ҳолати ва маҳсулдорлигига кўра озиқ рационини тузиш бўйича малака ҳосил қилиш.

Машғулот ўтказиш учун асосий воситалар: Академик А. П. Калашников таҳрири остида чоп этилган «Қишлоқ хўжалик ҳайвонларини озиқлантириш нормалари ва рационлари» китоби (Москва, 1985. «Агропром» нашриёти).

I топшириқ. Вазни 500 кг, суткасига ёғдорлиги 3,8 фоиз бўлган, суткасига 15 кг сут берадиган, ўрта семизликдаги сигирга қиш ва ёз ойлари учун рацион тузиш талаб этилади. Сигирни учинчи марта туғиши, сўнгги марта туққанига беш ой бўлган. Рацион тузишда хўжалиқда фойдаланиладиган ем-хашак турлари мисолида фойдаланинг.

II топшириқ. Вазни 500 кг лактация давомида 3500 кг сут соғиб олинishi режалаштирилган, соғишдан чиқарилган сигирга қиш ва ёз ойлари учун озиқ рационини тузинг.

III топшириқ. 18 ойлик бўлганида вазни камида 450 кг тош босадиган новвосни гўштга семиртириш даврлари бўйича рацион тузинг. Бунда хўжалиқда фойдаланилаётган ем-хашак турларини асос қилиб олинг.

IV топшириқ. Соғин сигирлар ва новвослар учун тузилган рационларнинг таркибига кўра тўйимлилигини аниқланг.

IV Б О Б. ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИК ҲАЙВОНЛАРИНИ КЎПАЙТИРИШ АСОСЛАРИ

Ҳайвонларнинг ўсиши ва ривожланиши

Ҳайвонларнинг ўсиши ва ривожланиши уларнинг ҳаётида муҳим жараён ҳисобланади. Бу жараённинг жадал ва суст бориши бир қанча омиллар билан белгиланади. Масалан, ирсий ва жинсий белгилар, ҳайвонларнинг зоти ва зотдорлиги, умуман, барча турдаги ички ва ташқи муҳит таъсирлари шулар жумласидандир. Масалан, аниқланишича, эркак ҳайвонлар урғочиларига қараганда тезроқ ўсади. Ёки ёш ҳайвонларни боқиш ва парваришlashда ташқи муҳит ҳарорати, ҳавонинг намлиги, мусаффолиги ва ҳоказолар сўзсиз таъсир кўрсатиши кўплаб мисолларда исботланган.

Маълумки, ҳайвонларнинг ўсиши ва ривожланишига уларни озиқлантириш, озиқ миқдори ва турлари ҳам катта таъсир кўрсатади. Жумладан, сут ва ем билан боқилган бузоқлар тирик вазни оғир ва гўшtdор, шунингдек, серсув ва кўпроқ хашак билан боқилганда бузоқлар бирмунча ихчам, сут маҳсулоти кам бўлиши аниқланган.

Ёш моллар сақланадиган хоналарнинг нам ва зах бўлиши уларнинг соғлигига салбий таъсир кўрсатади. Қуёш нури, сунъий ёруғлик етарли бўлса, ҳайвонлар соғлом, касалликларга чидамли ва бақувват бўлиб ўсади. Ёш моллар организмида моддалар алмашинув жараёни анча жадал боради. Бунга асосий сабаб уларнинг ўсиши ва ривожланиши учун кўп озиқ моддалар талаб этилишидир. Умуман, ҳар бир турдаги ёш ҳайвонларнинг жадал ўсиши ва ривожланишини тўғри бошқариш ҳар бир чорвадорнинг муҳим вазифасидир.

Ёш ҳайвонларнинг ўсиши ва уни ҳисоблаш. Ҳай-

вонлар туғилганида унинг вазнини аниқлаш мақсадида тортилади. Кейин уларни асосан ойига 1 марта тортиб турилади. Бинобарин, улар вазнининг ортиб бориши ва кўрсаткичлари асосида ҳайвоннинг ўсиш тезлиги аниқланилади. Бунда ҳайвонларнинг ўсиш тезлиги аниқланилади. Бунда ҳайвонларнинг ҳақиқий ва нисбий ўсиши ҳисобга олинади.

Ҳақиқий ўсиш ҳайвонларни муайян вақт (кун, ой, йил) давомида қўшимча ўсишидир. Ҳақиқий ўсишни қуйидаги формула билан ифодалаш мумкин:

$$A = K - D$$

Бунда: A — ҳақиқий ўсиш; K — кейинги вазни; D — дастлабки вазни.

Мисол тариқасида бирор бузоқнинг ҳақиқий ўсиш тезлигини аниқлайлик. Фараз қилайлик, унинг туғилганидаги вазни 25 кг, орадан бир ой ўтгач, вазни 48 кг га етган. Демак, унинг бир ойдаги ҳақиқий ўсиши (48—25) кг ни ташкил қилади.

Шу билан бирга бузоқларнинг суткалик ўсишини қуйидаги формула бўйича ҳисоблаб топиш мумкин:

$$C = \frac{A - D}{B}$$

Бу ерда: C —суткалик ўсиши, A — ҳақиқий ўсиши, D — дастлабки вазни, B — икки марта тортиш ўртасидаги вақт (кун ҳисобида). Шундай қилиб, бузоқнинг суткалик ўсиши $C = \frac{23}{30} = 766$ г ҳисобланади.

Нисбий ўсиш ҳайвонларнинг маълум вақт (ой, кун) ичида ортган вазнининг дастлабки вазнига нисбати бўлиб, фоиз билан ифодаланади. Уни қуйидаги формула бўйича ҳисоблаб топиш мумкин:

$$H = \frac{K - D}{D} \times 100$$

Бунда: H — нисбий ўсиш, K — кейинги вазни, D — дастлабки вазни, 100 — коэффициент.

Мисол учун иккита бузоқни кўрайлик. Биринчисининг дастлабки вазни 40 кг, иккинчисиники 60 кг. Уларнинг вазни 1 ой ичида баравар, яъни 24 кг дан ошган. Буни формула бўйича ҳисоблаб кўрсак, биринчи бузоқнинг нисбий ўсиши 60 фоиз, иккинчисиники фақат 40 фоиз бўлган, яъни биринчи бузоқнинг ўсиш тезлиги иккинчисиникига қараганда 1,5 марта жадалроқ бўлган.

Ҳайвонлар конституцияси

Ҳайвонлар конституцияси деб, уларнинг ташқи муҳит шароитига мослашганлиги, ирсий белгилари ва маҳсулдорлиги жиҳатидан улар организмнинг морфологик, физиологик ва биокимёвий хусусиятлари йиғиндисига айтилади.

Конституция академик И. П. Павлов таълимоти асосида ифодаланиб, унда организмларнинг фаолиятида ички муҳит билан ташқи муҳитнинг ҳамда шакл билан бирор вазифа бажаришнинг боғлиқлиги ўз аксини топаолган. Бинобарин, И. П. Павлов таълимотига кўра, организм бир бутун ва яхлит бўлгани ҳолда у бир қанча органлар, тўқималар ва ҳужайралардан ташкил топган қон ва лимфа билан озиқланади, уларнинг фаолиятини эса нерв системаси бошқаради. Шундай қилиб, конституция деганда, ҳайвонларнинг айрим орган, тўқима ва ҳужайраларининг оддий йиғиндиси хусусиятлари назарда тутилмай, балки уларнинг асосий белги ва хусусиятларининг маълум даражада бир-бири билан боғлиқ ҳолдаги вазифаси ва шаклланиши тушунилади.

Ҳайвонларнинг ҳар хил конституция типлари аввало уларни инсон томонидан онгли равишда танлаш, саралаш, боқиш, асраш ва маълум мақсадда парвариш қилиш натажасида вужудга келган ва ташқи муҳит шароитига яхши мослаша олиш натижасида улар насл бериш қобилиятига эга бўлган.

П. Н. Кулешов, Е. А. Богданов, М. Ф. Иванов, У. Дюрст ва бошқа кўпгина олимлар турли маҳсулот йўналишидаги ҳайвонлар экстерьеры, яъни ташқи қиёфасига кўра бир-биридан кескин фарқ қилишини исботлаб берганлар. Ҳақиқатдан ҳам, агар серсут зот сизирлар ташқи кўриниши бўйича гўштдор зот сизирлар билан таққосланса, улар орасида жуда катта фарқ борлигига ишонч ҳосил қилинади. Шунингдек, барча турдаги чорва ҳайвонлари каби қорамолларнинг етилувчанлиги, тез семириши, ташқи муҳит қаршиликларини енга олиши, насл бериши, серпуштлиги, ҳар хил шароитта мослаша олиши каби хусусиятлари ҳам уларнинг конституция белгилари билан боғлиқ ҳолда амалга ошади.

П. Н. Кулешов ҳар хил мақсадда фойдаланиладиган қорамоллар танаси айрим қисмларининг тузилишига ва нисбий ривожланганлигига асосланиб ва тана тузи-

лишининг бошқа хусусиятларига таяниб **тўрт хил типдаги** конституция мавжудлигини асослаб берган.

Пишиқ конституция. Бу конституция типи асосан гўшадор, серсут зотларга хос. Уларнинг ички органлари системаси меъёр даражада ва яхши ривожланган бўлади. Мускуллари тиз, суяги пишиқ, тери остидаги ёр қавати унча яхши ривожланмаган. Бу конституция типига ҳайвонлар унча семиз эмас, ориқ ҳам бўлмайди (17-расм).

17-расм. Пишиқ конституцияли Орлов зотли айғирнинг умумий кўриниши.

Нозик конституция. Бу тип асосан серсут бўлган маданий зот сигирларига ва чопқир отларга хосдир. Бу типга мансуб бўлган сигирларнинг териси юпка ва эластик, суяклари ингичка, жуни ялтироқ ва калта, мускуллари ва тери остидаги ёр қавати суст ривожланган. Бинобарин, бундай сигирлар ориқ бўлади. Едини яхши ривожланган ва катта, оёқлари ориқ ва узун, бўйни ингичка ва чўзиқ бўлади. Еган озиги асосан сут ҳосил бўлишига сарфланади. Овқат ҳазм қилиш аъзолари системаси ҳам яхши ривожланган. Улар кўп миқдорда хашак ейишга мослашган.

Бўш ёки хом конституция. Бу тип вакиллари мускуллари яхши ривожланган, тери остидаги ёр қавати қалин, яхши ифодаланган. Улар истеъмол қилган ем-

хашак асосан гўшт ва ёғ тўқимасининг ортишига сарфланади. Лекин суяклари унча пишиқ эмас, сут безлари яхши ривожланмаган. Бўш конституцияли моллар кам ҳаракат бўлиб, озиклангандан кейин кўпроқ ётишни маъқул кўради.

Кўпол конституция. Бу типга мансуб молларнинг суяги йирик, териси пишиқ, қалин, жуни ўсиқ, тери остидаги ёғ қавати ўртача ёки суғурт ривожланган бўлади. Мускуллари тизиз, овқат ҳазм қилиш аъзолари системаси ва сут безлари ўртача ривожланган. Бу тип вакиллариининг сут ва гўшт маҳсулоти ўртача.

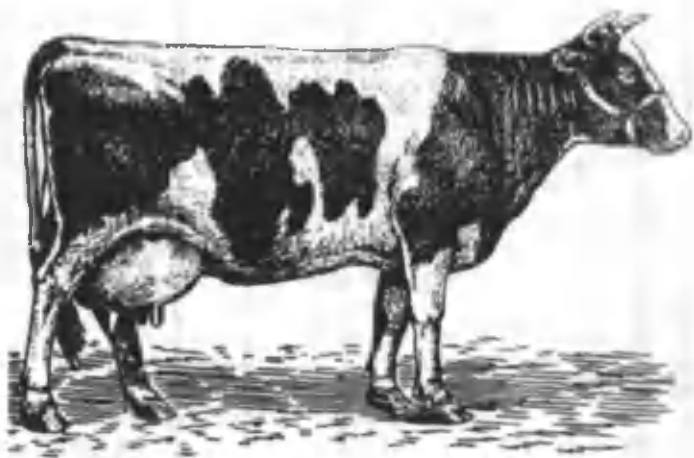
Академик М. Ф. Иванов П. Н. Кулешов классификациясига яна бир типни — **мустаҳкам конституцияни** қўшимча ҳолда киритди. М. Ф. Иванов таърифига кўра, бу тип вакиллариининг суяги мустаҳкам, яхши ривожланган, кўпол кўринишга эга эмас, танасининг ориқ-семизлиги ҳам ўртача, териси пишиқ ва қалин, терисининг ва тери ости ёғ қаватининг қалинлиги ўртача. Улар ташқи кўринишидан тетик, соғлом, касалликларга чидамли, ташқи муҳит шароитига тез ва яхши мослашадиган ҳайвонлар ҳисобланади.

Лекин қорамоллар орасида кўп вақт юқорида қайд қилинган муайян конституция типи талабларига тўла жавоб бера олмайдиган, яъни икки хил конституция талабига мансуб бўлганлари ҳам учрайди. Бинобарин, кейинги вақтларда молларга баҳо беришда қуйидаги: нозик ва пишиқ, нозик ва бўш, кўпол ва пишиқ, кўпол ва бўш конституция типлари кўпроқ эътиборга олинади.

У.Дюрст ҳайвонлар организмида юз берадиган газлар ва моддалар алмашинуви жараёнлари жадаллигига кўра ҳамда улар томонидан ейилган ем-хашак маълум маҳсулот тайёрлашга сарфланишини ҳисобга олган ҳолда икки хил: серсутлик белгиси ривожланган ва гўштдорлик белгиси ҳам ривожланган типларни, иккита аралаш ёки қўшма, яъни: серсут-гўштдор ва гўштдор-серсут типларини асослаб берган.

Серсутлик белгиси ривожланган тип талабига кўра, сигирларнинг танаси ўртача семизликда ёки ориқ, бўйни узун ва ингичка, кўкраги тор ва кичик, нафас олиш, қон айланиш, моддалар алмашинуви органлари системаси кучли ривожланган. Шунингдек, гипофиз, қалқонсимон, секреция безлари яхши ривожланган. Умуман, серсут сигирлар шу конституция типига мансубдор (18-расм).

Гўштдорлик белгиси ривожланган тип талаби-

18-расм. Мустаҳкам конституцияли серсут сигирнинг умумий кўриниши.

га кўра, молларнинг кўкраги кенг ва чуқур, боши кичик, бўйни калта ва йўғон, нафас олиш аъзолари системаси унча ривожланмаган, моддалар алмашинуви жараёни суст, буйрак усти ва жинсий безлари вазифаси ривожланган бўлиб, асосан гўштдор маданий зотларга хосдир.

Аралаш тип талабига кўра, улардан қайси маҳсулот кўпроқ олинадиган бўлса, олдин ўшанинг номи айтилади. Масалан, гўштдор бўлса, у ҳолда «гўштдор-серсут тип» деб юритилади ва аксинча.

Республикамизда барча турдаги чорва моллари ва паррандаларига баҳо беришда П. Н. Кулешов классификациясидан фойдаланилади. Айниқса наслчилик ишларида ҳайвонларни тўғри танлаш, уларни саралаш, яъни жуфтлашда ҳар бир ҳайвоннинг тана тузилиши, конституциясининг мустаҳкамлиги, ҳаракатчанлиги ва маҳсулдорлигига алоҳида эътибор берилади. Шу билан бирга, ҳайвонларнинг ташқи қиёфаси, яъни экстерьерри ҳам муҳим аҳамиятга эга.

Насл олиш учун (яъни келгусида наслчиликда фойдаланиши режаланган) ажратилган қорамоллар экстерьерери бўйича камчиликларсиз бўлиши керак. Акс ҳолда ҳар қандай камчилик ва нуқсонлар уларнинг келажак наслларида намоён бўлади.

Ҳайвонлар экстеръери

Экстеръер деганда, ҳайвон танасининг ташқи кўри-ниши ва тана қисмларининг жойлашуви тушунилади. Ҳайвонларга экстеръерига кўра баҳо бериш муҳим аҳамиятга эга. Бунда уларнинг зот талабларига кўра тана тузилиши, ихчамлиги, конституцияси, физиоло-гик фаолияти ҳисобга олинади. Масалан, серсут си-гирни экстеръерига кўра гўштдор сигирлардан фарқ-лаш ва уларга баҳо бериш анча қулай. Чунки бундай фарқларни кўз билан чамалаб аниқлаш мумкин.

Серсут сигирларнинг қорни ва елини катта, ўзи йирик, бўйни ва оёқлари узун, ингичка, боши енгил, териси юпқа ва чўзилувчан, яъни эластик ва тери ос-тидаги ёғ қавати юпқа бўлса, гўштдор сигирларда бу-нинг аксини кузатиш мумкин.

Зотли ва наслдор молларга экстеръери бўйича баҳо беришда жинсий белгиларининг ривожланганлигига ҳам алоҳида эътибор бериш талаб этилади. Умуман молларга экстеръери бўйича баҳо беришда улар тана-сининг барча қисмлари (елкаси, бели, сағриси, кўкра-ги, қорин, оёқлари, урғочиларида елини ва ҳоказолар) ҳисобга олинади. Шунга кўра молларни беш балл сис-тема асосида баҳолаш қабул қилинган. Бунда беш балл олган ҳайвон ҳамма жиҳатдан юқори даражада, ҳеч қандай камчиликсиз бўлиши керак. Агар бирор кам-чилиги аниқланса, у ҳолда бериладиган балл қисман пасайтирилади.

Молларнинг экстеръери бўйича аниқ баҳо беришда ўлчов асбоблари ва ленталари ёрдамида улар танаси-нинг қисмлари ўлчанади. Масалан, бошининг узунли-ги, пешанасининг кенглиги, елиннинг чуқурлиги ва айланаси, яғрини, бел ва думғаза баландлиги, кўкрак чуқурлиги, кураклар орти, кўкрак айланаси ва унинг кенглиги, гавдасининг қия узунлиги, поча айланаси ва ҳоказолар шулар жумласидандир.

Ҳайвонлар интерьери

Ҳайвонлар ички органларининг морфологик (ана-томик ва гистологик) физиологик ва биокимёвий йи-гиндиси уларнинг и н т е р ь е р и дейилади.

Ҳайвонларнинг интерьери соҳасидаги қонуният ва назариялар рус олими академик Е. Ф. Лискун томони-дан яратилган.

1912 йили Лискуннинг сут безларининг гистологик

тузилиши ва уларнинг серсутликка боғлиқлиги ҳақидаги асари нашр этилгач, бу йўналишга асос солинди. Кейинроқ кўплаб яратилган асарлар бу йўналишни боийитди. Масалан, молларнинг барча аъзо ва тўқималари ҳамда без ва қон элементларининг, нерв учлари (иннервация)ни, тери, жун ва ҳоказоларнинг улар маҳсулдорлигига, вазни, ёши, жинсига, озикланиш, мосланиш хусусиятларига, конституциясига, экстеръери ва ҳоказоларга алоқадорлиги ва чамбарчас боғлиқлик хусусиятларини ифодалаб, асослаб бериш муҳим аҳамиятта эга бўлди.

Ўзбекистон шароитида сигирларнинг сут маҳсулдорлиги теридаги тери безларининг ривожланиш даражаси, серқаймоқлиги, ёр безларининг йирик бўлиши ва зич жойланиши билан чамбарчас боғлиқ эканлиги, шунингдек, ёш бузоқларнинг тери морфологиясига асосланган ҳолда, олдиндан келажакдаги маҳсулот даражасини аниқлаб беришда муаллиф ва унинг шогирдлари томонидан бир қанча кузатишлар олиб борилди. Лекин бу соҳада бажарилиши лозим бўлган муаммолар, кўплаб илмий кузатув ишлари чексиз бўлгани ҳолда улар муҳим назарий ҳамда амалий аҳамиятта эга.

Назорат саволлари:

1. Ҳайвонларнинг ўсиши ва ривожланиши тўғрисида нималарни биласиз? 2. Ҳайвонларни абсолют ва нисбий ўсиши қандай ўрганилади? 3. Ҳайвон конституцияси деб нимага айтилади? 4. Экстеръер нима, чорвачиликда унинг қандай аҳамияти бор? 5. Интеръер нима, ҳайвонларни баҳолашда унинг аҳамияти нималардан иборат?

У Б О Б. ЧОРВАЧИЛИКДА НАСЛЧИЛИК ИШЛАРИ

Чорвачиликда наслчилик ишлари олиб боришдан асосий мақсад ҳайвонларнинг маҳсулдорлигини ошириш, зотини яхшилаш, шунингдек, тез етилувчан, вазндор, серпушт ва юқори сифатли моллар етиштиришдан иборатдир.

Республикамизда наслчилик ишларини самарали олиб бориш мақсадида барча минтақаларнинг табиий ва иқтисодий хусусиятларини ҳамда молларнинг биологик ва ҳўжалик сифатларини ҳисобга олган ҳолда уларнинг зотларини ривожлантириш ишлари амалга оширилган.

Чорва молларининг маҳсулдорлиги ва сифатини ошириш мақсадида барча турдаги урғочи молларни

юқори кўрсаткичларга эга бўлган ҳайвонлар уруғи билан сунъий усулда уруғлантириш муҳим аҳамиятга эга.

Наслчилик ишларининг самараси қуйида келтирилган бир қанча тадбирларга боғлиқ:

1. Барча чорвачилик фермаларида, чорвачилик фермаларида моллар зотини яхшилашда юқори классга хос бўлган сермахсул чорва моллари уруғидан унумли фойдаланиш.

2. Танлаш ва саралаш ишларида чорва молларининг келиб чиқишига, конституциясига, ривожланиш даражаси ва авлодининг маҳсулдорлик кўрсаткичига эътибор бериш.

3. Чорвачилик фермаларида бонитировка ишларини ўз вақтида ва сифатли ўтказиш.

4. Насл учун юқори сифатли ва соғлом ҳайвонларни ажратиш.

5. Ҳайвонларни чатиштириш учун подадаги энг яхши, сифатли, сермахсул, соғлом молларни танлаш.

6. Наслчилик ишларини тасдиқланган қатъий режа асосида олиб бориш, боқиш, парваришlash ва асраш ишларини юқори даражада олиб боришдан иборатдир.

Наслчилик хўжаликларида наслчилик ишидаги асосий усул чорва молларни соф ҳолда бир зотга оид моллар билан урчитиш ҳисобланади. Лекин айрим ҳолларда, молларнинг бирор маҳсулот кўрсаткичини яхшилаш ёки янги зот яратиш мақсадида зотлараро чатиштириш усули ҳам қўлланилади.

Чорвачилик фермаларида кўплаб товар маҳсулоти етиштириш учун ҳар хил чатиштириш ва ҳатто дурагайлаш усулларида фойдаланиш мумкин. Бундай тадбирлар кўпроқ қорамолчиликда, чўчқачиликда ва паррандачиликда қўлланилади.

Чорвачиликда танлаш

Чорвачиликда янги зот яратиш ва мавжуд бўлган ҳайвон зотларини такомиллаштириш, айрим маҳсулдорлик хусусиятларини яхшилаш борасида танлаш ишларини олиб бориш муҳим аҳамиятга эга. Танлаш молларнинг фенотипига (яъни ривожланиши, экстеръери, конституцияси ва маҳсулдорлигига ва генотипига (яъни ирсий хусусиятларига ва бу хусусиятларини ўз наслига бера олиш ҳолатига) кўра олиб борилади.

Бир томонлама танлашда моллар маълум бир кўрсаткич асосида танланади.

Келиб чиқишига кўра танлашда ҳали ёш моллар туғилмасдан олдин, махсус журналлардаги маълумотларга, авлодининг ирсий белгиларига қараб танланади.

Вазни ва жадал ўсишига кўра танлашда ҳар хил ҳайвонлар турли ёшида баҳоланади. Масалан, қулунлар (тойлар) 6—8 ойлигида, бузоқлар 5—6 ойлигида, қўзилар 3—4 ойлигида ва чўчқа болалари эса 2 ойлигида баҳоланади.

Ёш молларни сифатига кўра танлаш асосан уларнинг ҳаётчанлиги, тирик вазни, сони ва бошқа барча белгилари ҳисобга олинган ҳолда бажарилади.

Танлашнинг асосий шакллари. Чорвачиликда ҳайвонларни ялпи ва якка ҳолда (индивидуал) танлаш усуллари қўлланилади. Ялпи танлашда асосан ҳайвонларнинг фақат фенотипи ҳисобга олинади. Якка ҳолда танлашда ҳам фенотипи, ҳам генотипига эътибор берилади, бу эса наслчилик ишларида муҳим аҳамият касб этади.

Кўплаб олим ва мутахассисларнинг фикрича чорвачилик соҳасидаги наслчилик ва селекция ишлари чорвачилик ферма ва хўжаликларида ҳайвонларни боқиш ва парваришlashда юксак даражада олиб борилмоғи лозим. Акс ҳолда, наслчилик ишлари кўнгилдагидек натижа бермайди.

Саралаш тадбирлари

Чорвачиликда наслчилик ишларидаги муҳим тадбирлардан бири эркак ва урғочи ҳайвонларни саралаш (жуфтлаш, хиллаш) ҳисобланади. Бу тадбирдан асосий мақсад чорва молларининг авлодидаги барча ижобий белги ва хусусиятларни вужудга келадиган наслларда намоён қилишдан иборат. Бу тадбирнинг асосчиси П. Н. Кулешов ҳисобланади. Унинг фикрича, саралаш ишларини олиб боришда ижодий ёндашиш ва маҳсулдорлиги юқори бўлган ҳайвонларга алоҳида эътибор бериш муҳим аҳамиятга эга. Шу йўл билан уларнинг фойдали белгиларини наслида мустаҳкамлаш мумкин.

Агар саралаш ишлари нотўғри олиб борилса, наслига ўтган хусусиятлар сифати пасайиб кетиши мумкин. Эркак ва урғочи ҳайвонларни саралашда қуйидагиларга эътибор берилади: 1) энг сифатли чорва моллари энг сифатли моллар билан жуфтлаштирилади; 2) жуфтлаштиришда эркак ҳайвон урғочисига қараганда

юқори классга оид бўлиши керак; 3) яқин қариндошга эга бўлган ҳайвонларни ўзаро жуфтлаштириш ярамайди. Акс ҳолда, заиф ва сифатсиз насл вужудга келади; 4) айрим бир хил нуқсонга эга бўлган эркак ва урғочи ҳайвонларни ўзаро жуфтлаштириш ярамайди, чунки бу нуқсонлар олинадиган наслда жиддийлашиб кетади.

Ҳайвонларни ёшига кўра саралаш. Саралаш ишларини олиб боришда ҳайвонларни ёшига қараб жуфтлаш муҳим аҳамият касб этади. Кўплаб тажрибалардан маълумки, ёш урғочи ҳайвонларни ёш эркак ҳайвонлар билан қочириш кўп вақт салбий натижа беради. Шунга кўра қуйидаги тавсияларга эътибор бериш талаб этилади: 1) ўрта ёшдаги ҳайвонлар ўрта ёшли ҳайвонлар билан жуфтланиши лозим; 2) ёш ҳайвонларга катта ёшдаги ҳайвонлар қўшилиши керак; 3) катта ёшдаги ҳайвонлар ёш ҳайвонлар билан уруғланиши яхши натижа беради.

Зот тўғрисидаги умумий тушунча

Чорва моллари ва паррандаларининг келиб чиқиши, конституцияси, экстеръери, ҳўжалик ва маҳсулот йўналишига кўра бир хил бўлган ва ўз хусусиятларини наслларига бераоладиган гуруҳи з о т дейилади. Барча зотларнинг бу хусусияти асосан наслчилик ишларида бошқариб борилади.

Зотлар классификацияси. Зот тўғрисидаги тушунча дастлаб Ч. Дарвин томонидан берилган. У ўзининг кутатишлари асосида зотлар икки хил шароитда «онгсиз» танлаш натижасида ва сунъий танлаш оқибатида вужудга келишини исботлаб берган.

Кейинроқ проф. П. Н. Кулешов зотларни бир-бири билан боғлиқ бўлган тўрт гуруҳга (қадимги, ҳаммабоп, яхшиланган ва маҳаллий зотларга) бўлди. Лекин ҳозирги вақтда наслчилик ишлари юқори даражада ривожланганлигига кўра, зотлар асосан уч гуруҳга (маҳаллий, маданийлаштирилган ва оралиқ ёки яхшиланаётган зотларга) бўлинади.

Маҳаллий зотлар асосан табиий танланиш асосида, узок йиллар мобайнида «онгсиз» танлаш ва тубан, экстенсив усулда олиб борилган чатиштириш ишлари натижасида вужудга келган. Лекин улар чидамли, ташқи муҳит шароитига яхши мослашган, мустаҳкам конституцияли, ҳаммабоп, лекин кеч етилувчан ва маҳсулдорлиги паст бўлган вакиллардан ташкил топган.

Ўзбекистонда тобора камайиб бораётган маҳаллий зот қорамоллар республика минтақалари шароитида яхши мослашганлиги, чидамлилиги, озиқ танламаслиги билан бирга, кеч етилувчан ва маҳсулдорлиги пастдир. Масалан, сигирларининг вазни 220—280 кг, буқаларининг вазни эса 320—350 кг дан ошмайди. Маҳсулоти бир лактация давомида (яъни туққан кунидан то соғишдан чиқарилган кунгача) 300—450 кг дан, камроқ вакилларида 690 кг гача боради. Лекин сутидаги ёғ 5,5—5,8 фоиз, баъзан ундан ҳам юқори бўлади.

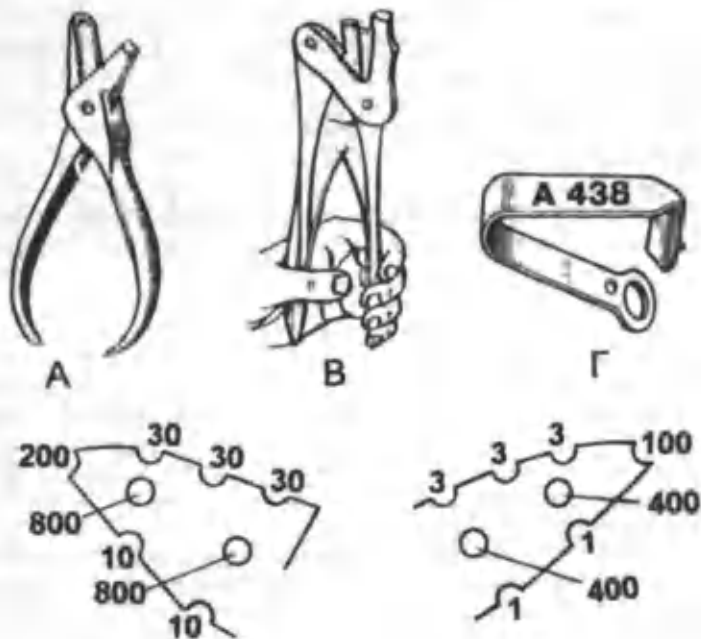
Маданийлаштирилган зотлар маҳсулдорлиги юқори бўлган ҳайвонларни экстеръери, конституцияси, маҳсулот йўналиши, келиб чиқиши, ирсий белгилари асосида танлаш, саралаш ишларини жадал олиб бориш натижасида яратилган гуруҳ ҳисобланади. Маданий зотлар ирсий белгилари ва маҳсулдорлига кўра бошқа зот гуруҳларидан анча устун туради. Бундай зотларнинг таркибий қисми бир-бири билан қариндошлик вакилларининг бир қанча уруғ қаторларидан, урғочи вакилларнинг кўплаб оилаларидан ва махсус типларидан ташкил топган бўлади.

Оралиқ зотлар асосан маҳаллий ва маданийлаштирилган зотлар ўртасида бўлиб, уларнинг юқори кўрсаткичларга эга бўлган айрим вакиллари билангина наслчилик ишлари олиб борилади.

Чорва молларининг асосий зотлари маҳсулот йўналишига кўра, маълум гуруҳ ёки типларга бўлинади. Масалан **қорамоллар** сут, гўшт ва гўшт-сут йўналишида боқиладиган; **чўчқалар** — гўшт, гўшт-ёғ ва ёғ учун боқиладиган; **қўйлар** — майин жунли, мўйнабоп (қоракўл), пўстинбоп, гўшт ва ёғ йўналишида боқиладиган; **отлар** — салт миниладиган, енгил аравага қўшиладиган ва оғир юк тортувчиларга бўлинади.

Молларни исирғалаш, кертиш ва лақаблаш. Барча наслчилик фермаларида моллар туғилгач, уларга лақаб берилади. Бундан онаси лақабининг биринчи ҳарфини асос қилиб олиш анча маъқул кўрилади. Бу келиб чиқиш журналига ёзиб қўйилади.

Молларни исирғалаш, тамғалаш, номерлаш ва кертиш ишлари мутахассислар томонидан бажарилади. Бу мақсадда чорвачилиқда металл ва пластмассадан ясалган исирғалардан фойдаланилади (19-расм). Қорамолчиликда исирғалаш ишлари қулоқларини кертиш йўли билан олиб борилади. Қулоқни кертишда махсус исирғалаш қондасига амал қилинади. Масалан, ўнг қулоғининг усти

Б

19-расм. Моллар қулоғини кертиш ва исирғалаш асбоблари ҳамда қулоқ исирғаси. А — кертиш омбири, В — исирға босиш омбири, Г — қулоқ исирғаси, Б — қулоқ рақамларининг жойланиши.

кертилса, у 1 ни билдиради, шу қулоғининг ости 3, учи 100, ўртаси тешилса 400 ҳисобланади. Чап қулоғининг усти 10, ости 30, учи 200, ўртаси 800 бўлади ва ҳ. к.

Фермаларда молларни исирғалаш, кертиш ва уларга лақаб беришдан асосий мақсад улардан наслчилик ишларида фойдаланишда хатоликларга йўл қўймаслик, ҳар бирининг индивидуал ҳисобини алоҳида олиб боришдан иборатдир.

Ҳайвонларни бонитировка қилиш

Бонитировка деб чорва молларининг комплекс белгилари асосида маълум мақсадда баҳолашга айтилади. Бунда ҳар бир ҳайвоннинг ирсий белгилари, экстеръери, конституцияси, вазни ва ҳоказоларга алоҳида эътибор берилади.

Бонитировка қилишда ҳар бир ҳайвоннинг маҳсулдорлиги муҳим кўрсаткич сифатида қабул қилинади.

Масалан, йилқиларнинг чопқирлиги, овир юк торта-олиш хусусияти, қўйларнинг маҳсулдорлик йўналишига кўра жунининг сифати, гўштдорлиги ва ҳоказолар эътиборга олинади. Паррандаларнинг серпуштлиги, туҳумининг овирлиги, сигирларнинг серсутлиги, сутидаги ёғ миқдори, қанча сут бериши кабилар бонитёрнинг диққат марказида бўлади.

Бузоқлар ярим ёшлигидан бошлаб комиссия томонидан бонитировка қилинади. Бунда уларнинг келиб чиқиши, ўсиш ва ривожланиш даражаси, экстеръери, конституцияси ҳисобга олинади.

Бонитировка натижасида бирор классга мансуб эканлиги аниқланилади. Масалан, элита — рекорд элита, I ва II класс шулар жумласидан бўлиб, энг юқори кўрсаткичга эга ва юқори даражада баҳоланган бузоқлар элита — рекорд ёки элита классга киритилади. Бонитировкани махсус комиссия ўтказади ва уларнинг маълумотлари ведомость ва актлар асосида расмийлаштирилади.

Келиб чиқишига кўра баҳолашда ҳайвонларнинг зоти, зотдорлиги ҳисобга олинади. Улар қайси бир уруқ қаторига ёки оилага тааллуқлиги аниқланилади ва ирсий афзалликлари ифодаланади.

Экстеръерига кўра баҳолашда уларнинг ташқи қиёфаси ҳисобга олинади. Бунда йирик ҳайвонлар 10 балли, бузоқлар ва бошқа турдаги ёш моллар 5 балли система асосида баҳоланади.

Вазнига кўра баҳолашда моллар тарозида тортилади ва уларнинг қайси йўналишига мансублиги ифодаланади. Кейин ҳар бир йўналиш талабига кўра баҳо берилади.

Сигирларнинг серсутлиги 305 кунлик лактация даврида берган сути, сутининг ёғи ва оқсил миқдорида кўра баҳоланади. Гўшт йўналишида боқиладиган қорамоллар 6 ойлик вақтида келиб чиқиши, вазни экстеръери ва барча индивидуал хусусиятларига кўра баҳоланади.

Чўчқалар серпуштлиги, болаларининг тез семиришига ва икки ойлик болаларининг вазнига кўра ҳамда туғилган болаларининг катта-кичиклигига қараб баҳоланади. Уларнинг серпуштлиги йигирма бир кунлик болаларини тортиб кўриш билан аниқланилади.

Қўйлар маҳсулот йўналишига кўра, жунининг вазни, сифати, текислиги, қалинлиги ва ёғ-терга бойлиги билан баҳоланади.

Қорақўл қўзилар 1—3 кунлигида мўйнасининг си-

фатига қараб баҳоланади. Бунда терисининг ранги, гулдорлиги, жингалакларининг йирик-майдалиги, жуни-нинг ялтироқлиги ҳисобга олинади.

Гўшт-ёғ йўналишида боқиладиган қўйлар гўшторлиги ва думбасининг ҳажми, вазни ва ташқи кўри-нишига кўра, пўстинбоп қўйлар мўйнасининг сифати ва серпуштлигига қараб баҳоланади.

Йилқилар чопқирлигига ва оғир юк тортиш хусу-сиятларига кўра баҳоланади.

Паррандалар қайси йўналишда боқилишига кўра, серпуштлиги, гўшторлиги, тухумининг йирик-майда-лиги ва экстерьерига кўра баҳоланади. Серпуштлиги-ни аниқлашда индивидуал уяларга бир йил мобайнида қўйган тухуми сони ҳисобга олинади. Тухумнинг ваз-нини аниқлаш учун уларнинг 10 тасини тортиб, ҳар бирининг ўртача вазни аниқланилади.

Шундай қилиб, бонитировка натижалари асосида маълум тадбирларни, моллар ва паррандаларнинг маҳ-сулдорлиги, ирсий хусусиятларини ҳамда тез етилув-чанлигини яхшилаш борасида амалий, режа ва тад-бирлар тузилади, ҳамда уларни бажариш лозим ҳисоб-ланади.

Бонитировка ишлари Қишлоқ ва сув хўжалиги ва-зирлиги томонидан тузилган ва тасдиқланган махус услубий кўрсатмалар асосида олиб борилади.

Назорат саволлари:

1. Чорвачилиқда наслчилик ишларини олиб боришдан асосий мақсад нима? 2. Танлаш нима ва у қандай олиб борилади? 3. Чорва-чилиқда саралаш деганда нималарни тушунасиз? 4. Чорвачилиқда зот деб нимага айтилади, унинг классификацияси тўғрисида нима-ларни биласиз? 5. Молларни исирғалаш, керттиш ва лақаблаш ишлари қандай олиб борилади? 6. Бонитировка нима, у қандай бажарилади?

Амалий машғулот

Қорамоллар бонитировкаси билан танишиш

Асосий мақсад. Қорамолларни бонитировка қилиш ин-струкцияси билан танишиш ва молларни бонитировка қилиш борасида малака орттириш.

Машғулот ўтказиш учун воситалар: Бонитировка ўтка-зиш инструкцияси, наслчилик ишлари бўйича ҳисобот блан-калари ва тирик ҳайвонлар.

Ўтказиш тартиби. Сигир ва ғунажинларни, ҳамда турли ёшдаги бузоқларни наслчилик маълумотлари, индивидуал карточка-лари билан танишиш. Ҳамда наслчилик гувоҳномаларини кўздан кечириш, сигирларни туғиши ва сунъий уруғланти-

риш турлари, бонитировка ведомостларини талаб асосида ўрганиб чиқиш.

II топшириқ. Сут ва сут-гўшт йўналишидаги зотларни бонитировка қилиш инструкциясини ўрганиб чиқиш ва бу борада олиб бориладиган тадбирларни амалга ошириш.

III топшириқ. Чорвачилик фермаси шароитида 5 бош сигирни бонитировка қилиш ва уларни барча хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда маълум классларга ажратиш.

IV топшириқ. Ўқитувчи топшириғига кўра сигирларни сунъий урувлантириш ва улардан бузоқ олиш режасини тузинг.

VI Б О Б. ЧОРВА МОЛЛАРИ ВА ПАРРАНДАЛАРИНИ УРЧИТИШ УСУЛЛАРИ

Чорвачиликда барча турдаги ҳайвонларни ва паррандаларни урчитиш асосан уч хил усулда олиб борилади: 1) тоза (соф) зотли урчитиш; 2) зотлараро чатиштириш; 3) турлараро чатиштириш ёки дурагайлаш.

Тоза ҳолда урчитиш: урчитилаётган эркак ва урғочи моллар бир хил зотга мансуб бўлади. Бу усулнинг афзаллиги асосан урчитилаётган зотда маҳсулдорлик жиҳатидан юқори кўрсаткичга эга ва уни такомиллаштириш мақсадга мувофиқ бўлишидан иборат. Чорвачиликда маданийлаштирилган зотларгина тоза ҳолда урчитилади ва улар ўз ирсий хусусиятларининг устунлиги билан ажралиб туради.

Чорва моллари ва парранда зотларини тоза ҳолда урчитишда қуйидаги тадбирлардан фойдаланилади: 1) насл учун энг юқори кўрсаткичга эга бўлган маҳсулдор вакиллари танлаш; 2) хиллаш учун эркак ва урғочи вакилларнинг селекцион хусусиятларига кўра ажратиш; 3) олинган насли мақсадга мувофиқ боқиш ва парвариш қилиш шулар жумласидандир.

Бутун дунёга донг таратган майин жунли меринос зот қўйлар, араби зот отлар, қимматбаҳо қоракўл қўй зотлари ана шу тоза зотли урчитиш асосида яратилган. Бу усулнинг камчилиги шундан иборатки, бунда зотнинг сифатини яхшилаш жуда секинлик билан боради. Лекин, бунинг учун бошқа йўл ва усуллардан фойдаланиб бўлмайди. Масалан, қоракўл тери сифатини яхшилаш учун бошқа зот қўйлардан фойдаланиб бўлмайди, акс ҳолда, терининг сифати ёмонлашиб кетиши мумкин. Бинобарин, урчитиш ишлари фақат муайян зот ичида олиб борилади.

Соф зотли урчитишда қўлланиладиган баъзи усуллар. Моллар ва паррандалар соф ҳолда урчитилганда баъзан эркак ва урғочи вакиллари бир-бирига қариндош ёки бегона бўлиши мумкин. Қариндош бўлган вакилларнинг ўзаро урчитиш **инбридинг** дейилади. Бунда масалан, битта ота-онанинг эркак ва урғочи насли ўзаро ёки ота-онаси билан урчитилиши мумкин. Инбридинг хўжаликларда камдан-кам қўлланиладиган усулдир. Бундан асосий мақсад, содир бўлган бирор камчиликни ёки кўрсаткични бартараф қилишдан иборат. Бинобарин, вужудга келган насл ўзининг аввалги юқори кўрсаткичга эга бўлган асл авлодини эслатади. Шунинг учун ҳам бу усул фақат айрим ҳоллардагина қўлланилади.

Лекин, бу усулдан фойдаланилганда олинган наслнинг ҳаётчанлиги ва чидамлилиқ хусусиятлари пасайиб кетади. Агар кетма-кет қўлланилса нимжон, ориқ, майда ва ҳатто ўлик бола туғилиши мумкин. Бинобарин, бундай тадбирлар катта масъулият сезган ҳолда олиб борилиши лозим.

Уруғ қаторлар асосида урчитиш. Уруғ қатор муайян зот ичидаги айрим хусусиятлари (гавда тузилиши, маҳсулдорлиги) жиҳатидан бир-бирига ўхшаган ва яхши уруғбошидан вужудга келган сермаҳсул эркак моллар гуруҳидир. Уруғ-қатор маълум эркак вакилининг лақаби билан аталади. Уруғ қаторлар асосида урчитишда эркак ҳайвонларнинг генотипик хусусиятларидан фойдаланиш диққат марказида туради ва шу туфайли у амалга оширилади.

Бундан ташқари, ҳар бир зот таркибида бир неча **оилалар** бўлади. **Оила** ҳар бир соф урғочи (сигир, бия, чўчқа, совлиқ) вакилидан тарқалган урғочилар гуруҳидир. Зот таркибида оилалар уруғ қаторларига нисбатан пастроқ туради. Гарчанд кўплаб урғочи вакилларининг серпуштлигини оширишда ўзининг юқори ирсий хусусиятларини ўтказа олса-да, наслчилиқ ишларида уруғ қаторлар дастлабки ўринда туради.

Чатиштириш. Агар урчитиладиган моллар турли зотларга мансуб бўлса ёки улардан бири дурагай бўлса, бундай урчитиш чатиштириш деб аталади. Қўйилган мақсадга кўра, чатиштириш бир неча турга бўлинади (саноат асосида ёки кўпроқ маҳсулот олиш мақсадида, галма-гал, қон сингдириш ёки зотни ўзгартириш мақсадида, қон қуйиш йўли билан ва янги зот яратиш мақсадида чатиштириш).

Саноат асосида чатиштириш деганда биринчи бўғин дурагайларга **гетерозис** (яъни ота-она кўрсаттичларидан ўзиб кетиш) хусусиятларидан тўла фойдаланиш учун икки хил зотни бир-бири билан қочириш тушунилади. Олинган дурагайлар насл учун қолдирилмайди, чунки кейинги авлодларда гетерозис ҳодисаси суст такрорланади. Бу усул кўпроқ гўшт етиштириш мақсадида фойдаланилади. Бундай чатиштириш ишлари «Қизил шалола» тажриба хўжалигида олиб борилган. Бунда гўштор абердин-ангус буқалари билан қора-ола зот сигирлар қочирилган ва юқори кўрсаттичларга эришилган.

Галма-гал чатиштириш саноат асосида чатиштиришга ўхшаш бўлади. Лекин бу усул фақат товар фермаларида қўлланилади ва молларнинг ҳаётчанлигини ошириш ҳамда маҳсулдорлигини кўпайтириш имконини беради. Бундай чатиштиришда иккита ёки кўпроқ зот иштирок этади. Бир марта чатиштирилгандан сўнг урғочи дурагай вакиллариининг яхшилари яна дастлабки зотнинг эркакларидан қайта қочирилади. Бу усулнинг афзаллиги шундаки, барча товар фермаларида соф зотли, сермаҳсул эркак вакиллариининг урғочилар галма-гал қочираверилади. Наслчилик фермаларида бу усул қўлланилмайди.

Қон сингдириш ёки зотни ўзгартириш мақсадида чатиштириш. Бу усулда моллар зотини тубдан ўзгартириш мақсадида бошқа зотлардан фойдаланилади. Масалан, жайдари урғочи моллар юқори маҳсулдор зот эркак вакиллариининг қочирилади. Айрим вақтларда янги зот яратиш учун ҳам шу усулдан фойдаланиш мумкин.

Чатиштиришдан вужудга келган биринчи бўғин (1)2 қон қўшилган авлод/ дурагайларнинг эркаклари гўштта топширилади, урғочилари эса яна яхшиловчи зот билан чатиштирилиб, иккинчи авлод олинади ва уларнинг қонида яхшиловчи зот ҳайвон қони $3/4$ ҳиссани ташкил этади. Сўнг шу усулда учинчи авлод олинади ва унинг қонида $7/8$ ҳисса яхшиловчи зот қони бўлади. Тўртинчи авлод (15)16 қон қўшилган/ эркак ва урғочилари бўлса, бешинчи авлодда $31/32$ ни ташкил этади. Бу усул чорвачилиқда кенг қўлланилади.

Ўзбекистонда маҳаллий сигирлар шу усулда гўштор санта-гертруда, абердин-ангус, қозоқи оқбош ва герфорд зот буқалари билан қочирилган ва ижобий натижаларга эришилган. Чатиштириш ишлари асосан Ўзбекистондаги «Санзар», «Зомин», «Бахмал» хўжа-

ликларида ва китоб муаллифи раҳбарлигида Қорақалпоғистоннинг собиқ «Ильич» номи давлат хўжалигида олиб борилган.

Қон қуйиш усулида чатиштиришда асосан бирор зотнинг барча хусусиятларини тубдан ўзгартирмаган ҳолда, фақат бирор камчилиги ёки заиф томонини яхшилаш билан чекланилади. Бунда асосан яхшиловчи зот яхшиланувчи (асосий) вакиллари билан фақат бир марта чатиштирилади.

Янги зот яратиш мақсадида чатиштириш бу завод усулида чатиштириш деб ҳам аталади. Бунда иккита ёки ундан кўпроқ зот ўзаро чатиштирилади. Бундан асосий мақсад барча ижобий ҳислатларга эга бўлган янги зот яратишдан иборатдир. Бунда иккита зот қатнашса, оддий чатиштириш, бир неча зот қатнашса мураккаб чатиштириш дейилади. Дурагай вакиллари сифатли озиқ билан боқишни ва яхши парвариш қилишни талаб этади.

Турлараро чатиштириш ёки гибридлаш бирор зот ёки сермахсул дурагай олиш мақсадида икки тур ҳайвонни бир-бири билан чатиштириш **гибридлаш** дейилади. Айрим ҳолларда гибридлар қисман ёки мутлақо насл бермайдиган бўлади. Мутлақо насл бермайдиган бўлганида улар жинсий хромосомаларида юз берадиган бўлиниш жараёнида ўхшашлик ва тенглик хусусияти бўлмагани учун қиз ҳужайраларда чалкашликлар юз беради ва ҳаётчанлиги паст ёки умуман бўлмаган жинсий ҳужайралар вужудга келади.

Қисман наслсизликка, кўпроқ бир жинс чорва молларида, асосан эркак вакилларида **гормонал** бошқаришнинг бир меъёردа бўлмаслиги сабаб бўлади. Гарчанд хромосомалар меъёр бўлингани билан етилиш жараёнида сперматогенез бузилади, сперматозоидлар етилмай қолади. Гибридлаш кўпроқ қорамолчиликда ижобий натижа беради.

Маълумотларга кўра, сигирлар зебу буқалари билан қочирилган ва насл берувчи гибридлар олинган. Яъни сигирлар билан чатиштиришдан олинган гибридларнинг фақат урғочилари насл бериши аниқланган.

От билан эшак чатиштирилиб, насл бермайдиган хачир олинади. Шунингдек, арҳар қўчқорлари билан меринос ва қоракўл қўйлари қочирилган, пировардида насл бериш хусусиятига эга бўлган гибридлар олинган.

Умуман, гибридлаш ишлари чорвачиликда кам қўлланилади. Лекин сермахсул, чидамли ва ҳаётчан

гибридлар етиштиришда бу усул маълум даражада аҳамиятга эга. Айниқса ҳали фанда ноаниқ бўлган айрим илмий жумбоқларни ҳал этишда бу усул ҳайвонот дунёсида салмоқли ўрин эгаллайди.

Чорва молларини қочириш усуллари

Чорва моллари асосан икки хил табиий ва сунъий усулда қочирилади. Табиий усул яна иккига: эркин холда (ёки подада) ва қўлда қочиришга бўлинади.

Эркин холда ёки подада қочириш тартибсиз холда содир бўлади. Бунда қайси урғочи қайси бир эркак молдан, қачон қочганлиги номаълум бўлади. Айрим ҳолларда юқумли жинсий касалликлар тарқалади. Ҳисоб ишлари олиб борилмайди. Бу усул асосан моллар подада яйлов шароитида боқилганда қўлланилади. Бунда ҳар бир буқа йил мобайнида 30—40 та сигирни қочириши режалаштирилади, ҳар бир айғир учун 20—25 та бияни режалаштириш мумкин.

Қўлда қочириш усули қисман самаралироқ бўлади. Бунда куюккан урғочи моллар олдиндан танланган эркакларидан қочирилади ва қочган куни махсус журналга ёзиб қўйилади. Бу усулнинг афзаллиги шундаки, ҳар бир урғочи ҳайвон қайси эркакдан ва қачон қочганлиги маълум бўлади. Бинобарин, ҳисоб ишларини ҳам олиб бориш мумкин. Лекин иқтисодий томондан бу усул унча қулай эмас, чунки кўплаб эркак молларни сақлаш, парвариш қилиш ва озиқлантиришга анчагина маблағ сарфланади.

Сунъий уруғлантириш ёки қочириш. Чорва молларини мазкур усулда уруғлантириш ҳамма томондан муҳим аҳамиятга эга. Чунончи, бунда юқори кўрсаткичга эга бўлиш сермахсул ва асл эркак вакилларида унумли фойдаланиш, ҳамда гигиена жиҳатдан озода бўлиш ва қисқа вақт ичида кўп миқдордаги урғочи молларни сунъий уруғлантириш мумкин бўлади (18-жадвал).

18-жа д в а л

Урғочи молларни ҳар хил усулда қочиришда ҳар бир эркак мол учун мўлжалланган молларнинг ўртача сони

Ҳайвон тури	Эркин қочириш	Қўлда қочириш	Сунъий уруғлантириш	
			уртача	кўпи билан
Айғирлар	20—25	50—60	150—200	—
Буқалар	30—40	60—80	800—1000	20000
Қўчқорлар	30—40	80—100	300—500	21000
Чўчқалар	—	20—30	—	—

Бу усулнинг яна бир афзаллиги қисир қолишнинг олдини олиш ҳисобланади. Чунки бунда уруғ (сперма)нинг сифати ҳамма вақт назорат қилиб борилади.

Уруғ сифатига кўра тўрт гуруҳга бўлинади:

I — уруғ қуюқ бўлиб, «Қ» ҳарфи билан белгиланади. Микроскопда қаралганда сперматозоидлар жуда зич бўлиб, улар орасидаги бўшлиқ деярли сезилмайди.

II — ўртача қуюқликдаги уруғ, «Ў» ҳарфи билан белгиланади. Бунда сперматозоидлар оралиғидаги бўшлиқ уларнинг узунлигига тенг бўлади.

III — сийрак уруғ, «С» ҳарфи билан белгиланади. Бунда сперматозоидлар оралиғидаги бўшлиқ уларнинг узунлигидан ортиқ бўлади.

IV — уруғда сперматозоидлар жуда оз миқдорда бўлган ёки бутунлай бўлмайди. Бундай уруғ чорвачилиқда ишлатилмайди.

Совлиқлар фақат қуюқ уруғ билан уруғлантирилади. **Сигирлар** эса қуюқ ва ўртача қуюқликдаги уруғ билан уруғлантирилади. Уруғларни суюлтириб ишлатиш мумкин. Бунда синтетик суюлтиргичлардан фойдаланилади. Суюлтиргич уруғни узоқ вақт сақлаш даврида сперматозоидлар учун қўшимча озиқ муҳити ҳисобланади. Бундан ташқари, суюлтиргичлар уруғнинг сифатини, ҳаракатланиш хусусиятини ва уруғлантириш даражасини яхшилайти, унинг таркибида бўлган микробларни йўқотиш имконини беради.

Ҳозирги вақтда сунъий уруғлантириш станциялари ва пунктларида бир неча рецепт асосида тайёрланган қўшилмалардан фойдаланилади. Улардан бири қуйидагича тайёрланади: 100 мл дистилланган сувга 3 г сувсиз тиббиёт глюкозаси, 1,4 г натрий цитрат, 16 мл янги товук тухумининг сариғи аралаштирилади. Бунга маълум миқдорда стрептацид, пенициллин, стрептомицин қўшилади. Бу борада буқаларнинг уруғи 10 мартагача суюлтирилиши мумкин. Шундай қилиб, суюлтирилган уруғ музхоналарда ноль даражада сақланади ва икки-уч кун мобайнида сигирларни уруғлантиришда фойдаланиш мумкин.

Ҳозирги вақтда уруғларни узоқ вақт сақлаш учун улар музлатилади. Шунингдек, кўп миқдорда глицерин ҳам қўшилади. Уруғлар 20—21°C совуқда сақланади. Айрим ҳолларда — 78°C совуқда сақлаш ижобий натижа беради. Бундай уруғлар тўрт ойгача, баъзан ундан ҳам узоқ вақт сақлаганда ҳам яшовчанлигини йўқотмайди.

Сигирларни уруғлантириш учун 1,5 мл уруғ етарли ҳисобланади. Бир марта уруғлантирилган сигирларни орадан 12 соат ўтгач, иккинчи марта қўшимча уруғлантириш ижобий натижа беради.

Кейинги йилларда уруғни жуда узоқ вақт сақлаш учун 196°С совуқда — қуруқ музда ёки суюқ азотда сақлаш синаб кўрилган. Бунда натижа ижобий бўлган. Ҳозирги вақтда шу усулни қўллаган ҳолда уруғни бир шаҳардан иккинчи шаҳарга ёки бир мамлакатдан иккинчи мамлакатга олиб бориб фойдаланиш катта самара бермоқда.

Уруғлантиришдан олдин уруғли ампулалар 38—40°С ли иссиқ (илиқ) сувда 2—3 минут давомида сақланади, эритилади ва уруғнинг сифати микроскопда текшириб кўрилади.

Назорат саволлари:

1. Чорвачилиқда урчиштиш ишлари қандай олиб борилади? 2. Инбридинг нима? 3. Уруғ қаторлар ва оила деганда нималарни тушинасиз? 4. Чатиштириш нима, унинг қандай турларини биласиз? 5. Қочириш усулларида нималарни биласиз? 6. Ҳайвонларни сунъий уруғлантириш тўғрисида сўзлаб беринг.

Лаборатория иши

Ҳайвонларни чатиштириш усуллари билан танишиш

Асосий мақсад. Молларни турли усулда чатиштириш схемаларини ўрганиш ва олинадиган авлодларни дурагайлаш даражасини аниқлашдан иборат.

Керакли воситалар. Чатиштириш усулларида ифодаловчи схемалар, плакатлар ва слайдалар. Шунингдек, альбомлар ва наслчилик ишларига тааллуқли қўлланма материаллари.

Машғулотни ўтказиш. Ўқитувчи томонидан чатиштириш ишларини маълум мақсад асосида олиб бориш ва бунинг учун усуллар мавжудлиги тўғрисида маълумотлар берилади.

Топшириқ ва уни бажариш. Ўқиш хоналарида барча талабалар ўзларига берилган топшириқ асосида чатиштириш схемаларини кўргазма материаллар, жиҳозлар асосида ўз дафтарларига ёзиб оладилар. Бу борада қўшимча малака олиш мақсадида қисқа муддатли кинофильмлар ва диафильмлар томоша қилинади. Машғулот якунида талабалар орасида савол-жавоб ишлари ўтказилади.

Лаборатория иши

Ҳайвонларни саралаш тадбирлари билан танишиш

Асосий мақсад. Саралаш мақсадида соф зотли насл буқаларига сигир ва ғунажинларни жуфтлаш режаларини ту-

зиш, насл сифатига кўра буқаларни баҳолаш, аниқлаш, ҳамда унумли фойдаланиш тадбирлари борасида малака орттириш.

Керакли воситалар. Молларни саралаш ишларига тааллуқли маълумотлар, наслчилик бўйича ҳужжатлар, гомоген ва гетероген саралашга доир материаллар, слайдалар, наслчилик китоблари, плакатлар.

Машғулоти ўтказиш. Ўқитувчи саралаш ишларини сифатли олиб бориш тадбирлари ва бу борада қўлланиладиган усуллар тўғрисида тушунча беради. Бунда сут маҳсулдорлигини ошириш борасида ва ҳайвонларни наслий хусусиятларини такомиллаш мақсадида гомоген саралаш қўлланиши лозимлигини ва инбридингга доир маълумотлар берилиши керак. Шунингдек, кенг миқёсда ва айниқса саноат асосидаги хўжаликларда гетероген саралаш ишларини олиб бориш ва натижада юқори сифатли, соф зотли буқалардан юксак маҳсулотта эга бўлган авлодлар етиштириш мумкинлиги ва бу хусусиятлар сизирларникидан бирнеча устунроқ бўлиши тўғрисида ахборот берилади. Зотлараро чаतिштириш ишлари ҳам гетероген саралашни бир усули эканлиги ҳам кўрсатиб ўтилади.

Талабалар ўқув хоналарида тўпланган барча материаллар асосида гомоген ва гетероген саралашда қандай буқаларга қандай сизир ва гунажинларни жуфтлаштириш зарурлигини билиб оладилар. Айрим бирхил камчилиги бўлган эркак ва урғочи ҳайвонлар жуфтлантирилса, олинадиган авлодларда бу камчилик янада жадаллашиб кетиши диққат марказида бўлиши ва бундай тадбир қўлланмаслиги лозимлигига алоҳида эътибор берилади. Ўтказилган машғулот ўқитувчи томонидан якунланади ва савол-жавоблар асосида олинган малака такомиллашади.

Амалий машғулот

Ўштор зотли молларни баҳолаш усуллари билан танишиш

Асосий мақсад. Ўштор зотли молларни маҳсулдорлигига кўра 100 балли шкала асосида баҳолаш ишларида малака ҳосил қилишдан иборат.

Усулий кўрсатма. Ўқитувчи раҳбарлигида, ўқув кабинети шароитида қорамолларни бонитировка қилиш инструкцияси билан ва айниқса ўштор зотли молларни қандай баҳолаш усуллари билан барча талабалар танишиб чиқадилар. Шунингдек, молларни келиб чиқиши тўғрисидаги маълумотларга уларнинг маҳсулдорлигини ифодаловчи ҳужжатлар ҳамда молнинг ҳар хил ёшдаги вазни тўғрисидаги маълумотлар киритилади.

Катта ёшдаги барча моллар гавда тузилиши ва конституциясига кўра 100 балли (ёш моллар 5 балли) шкала асосида баҳоланади. Молнинг келиб чиқиши тўғрисидаги ҳужжат-

ларга қараб унинг қайси зотдан эканлиги, вазни, маҳсулдорлиги, гавда тузилишига қараб қайси классга мансублиги аниқланилади.

Керакли воситалар. Машғулот дастлаб ўқув хонасида, сўнг фермада олиб борилади. Бунинг учун айрим материаллардан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир. Масалан, гўштдор зотли молларни ва уларнинг дурагайларини бонитировка қилиш инструкцияси, бонитировка ведомости бланкалари, завод дафтарлари, уруғлантириш, жуфтлаштириш, болалатиш, ёш молларни ўстириш журналлари, ўттан йилги бонитировка ведомостлари, насл тўғрисидаги гувоҳномалар шулар жумласидандир.

Фермадаги 1—2 бош гўштдор зотли насл буқаси, 3—4 бош гўштдор зотли сигир ва 5—10 бош бузоқларни бонитировка қилинади.

Топшириқни бажариш тартиби. Молларнинг зотини аниқлаш ва уларни қайси классга мансублигини билиш талаб этилади. Зоотехника ва наслчилик ҳисоботи маълумотлари билан танишилади. Бонитировка ведомостига ҳар бир молнинг қайси зотдан эканлиги, келиб чиқиши ва ўсишининг жадаллиги (6, 12, 18 ойлигида) ёзилади. Моллар тортилади ва уларнинг вазни аниқланилади.

Молларнинг гавда тузилиши ва конституциясига балашкаласи асосида баҳо берилади ва бонитировка ведомостига молларнинг семизлиги, ранги, соғлиги ва экстерьер хусусиятлари ёзиб қўйилади.

Молларнинг қайси классга мансублиги ёзиб қўйилади. Барча ишларни якунлаб натижалар бўйича ҳисобот ёзилади.

И к к и н ч и б ў л и м

Хусусий чорвачилик

VII Б О Б. ҚОРАМОЛЧИЛИК

Қорамолчилик чорвачиликнинг муҳим ва етакчи тармоғи ҳисобланади. Халқ хўжалиғи учун қимматли маҳсулотлар (гўшт, сут, ёғ, тери ва ҳ. к.) етказиб беришда қорамолчилик муҳим аҳамиятга эга.

Маълумки, сут ва гўшт халқимизнинг кундалик ҳаётида салмоқли ўрин эгаллайди. Бинобарин, республикамызда етиштирилаётган сутнинг деярли 98 фоизидан кўпроғи сигирлардан олинади ва гўштниң 55—60 фоизи қорамол ҳиссасига тўғри келади.

Сут ёш болалар, қариялар ва айниқса беморлар учун энг муҳим озиқ ҳисобланади. У ўзининг бой кимёвий таркиби ва тез ҳазм бўлиш хусусияти билан бошқа маҳсулотлардан фарқ қилади. Сутдан ҳар хил маҳсулотлар (сариёғ, қаймоқ, сметана, пишлоқ, творог, сузма, қатиқ, простокваша ва ҳ. к.лар) тайёрланади. Шунингдек, ундан узоқ муддат фойдаланиш ва сут етишмайдиган минтақалар учун қуюлтирилган сут консервалари, қаймоқ аралаштирилган кофе, какао ва сут уни тайёрланади.

Сигир сутининг енгил саноат учун ҳам аҳамияти катта. Ундан казеин моддаси олинади. Казеиндан эсатугма, киноплёнка, сунъий жун, елим ва ҳоказолар ишлаб чиқарилади. Молларнинг териси енгил ва пойабзал саноатлари учун қимматли хомашё ҳисобланади.

Мол гўнги экин майдонларининг ҳосилдорлигини оширишда қимматли ўғит сифатида ишлатилади. Шунингдек, қорамолларнинг қони ва айрим гормонлари тиббиётда турли дориворлар (қон зардоб, гемоглабин, гематин, гематоген ва ҳоказолар) тайёрлашда фойдаланилади. Молларнинг инсон учун унча аҳамияти бўлмаган ички аъзолари, калла-почаси, қони ва суяклари майдаланиб айрим турдаги ҳайвонларга минерал озиқ сифатида берилади.

Қорамолларнинг шохи, туёғи ва суяклари галантерея ва безак ишларида ҳамда дурадгорлик елими тайёрлашда ишлатилади.

Шундай қилиб, қорамолларнинг бирор қисми ҳам чиқитга чиқмайди. Бинобарин, чорвачиликнинг етакчи ҳисобланган бу тармоғи халқ хўжалигида катта аҳамиятга эга.

Қорамолчилиқнинг асосий йўналишлари

Қорамолчилиқдаги барча тадбирларни амалга оширишни қулайлаштириш ва қўллаб амалий ишларни тартибли равишда қўллаш мақсадида молларнинг маҳсулот тури, миқдори ва сифати ҳамда бошқа хусусиятларига кўра бир неча йўналишларга бўлиш тавсия этилган. Бинобарин, ҳозирги вақтда мавжуд қорамоллар асосан учта йўналишга: сут, гўшт, қўш маҳсулот йўналиш вакили ҳисобланади.

Сут йўналиши. Бу йўналиш асосан серсут сигир зотлари ва зот гуруҳларидан ташкил топган. Бу йўналишга мансуб барча сигирлар организмда моддалар алмашинуви жараёнида улар истеъмол қилган ем-хашаклари асосан сут ҳосил қилиш учун сарфланади. Бундай сигирларни боши кичикроқ ва енгил, нозик ва чўзиқроқ, шохи унча ривожланмаган, бўйи узун, ингичка ва тўғри, унча кенг бўлмаган ҳолда, юпқа тери бурмаларига эга. Елкаси торроқ, кўкраги чуқур, лекин кенг эмас, қовурғалари узун, умуртқа поғонасига қия жойлашган ва кенг, қорни катта ҳажмли ва кенг. Думи узун ва нозик, оёқлари ҳам узун, ингичка ва мустаҳкам. Териси юпқа, эластик, қўзғалувчан ва мустаҳкам. Жуни нозик ва ялтироқ, елини катта, сут безлари ва барча паллалари яхши ривожланган, териси юпқа ва нозик, вена қон томирлари бўртиб чиққан, кўзлари ҳаракатчан бўлади.

Сут йўналишидаги қорамолларга қуйидаги зотлар киради: Қора-ола, Красностепь, Холмагор, Ярославль, Тагиль, Украин оқбош, Латвия қўнғир зоти, Эстония қизил зоти, Айршир ва Ангельн зоти, Истобен, Бушувев, Кавказ ва Сибирь зоти. Қуйида номлари тилга олинган зотларнинг айримлари устида қисқача тўхталамиз.

Ўзбекистондаги серсут қорамол зотлари

Ўзбекистон хўжаликларида кўпайтирилаётган серсут сигирларнинг деярли ҳаммаси бошқа республика ва ўлкалардан турли даврларда келтирилган бўлиб, иссиқ иқлим шароитига мослаштирилган.

Ўзбекистон Марказий Осиё республикалари орасида салмоқли ўрин эгаллаган бўлишига қарамасдан, асрлар мобайнида ўз маҳсулоти унча юқори бўлмаган ва қорамолларнинг Бушуев каби зотлари кам бўлган. Зотнинг яратилишида жайдари сигирлар четдан келтирилган зотли буқалардан қочирилиб, танлаш ва саралаш ишларини маълум режа асосида олиб борилиши натижасида вужудга келган. Бу тўғрида кейинроқ тўхталиб ўтамиз.

Умуман, серсут сигир зотлари қандай бўлишидан қатъи назар, тана тузилиши, яъни экстеръери, конституцияси, қайси мақсадда боқилишини акс эттирувчи хусусиятлари ва бошқа белгиларига кўра гўштдор қорамоллар зотидан катта фарқ қилади.

Ўзбекистондаги серсут сигирларнинг танаси узун, унча семиз эмас, кўкрак қисми биров торайган, лекин яхши ривожланган, қовурғалари бир-биридан узоқ жойлашган, қорин қисми катта, иштаҳаси яхши, оёқлари узун, ингичка, териси юпқа, эластик ва ялтироқ бўлади. Бундан ташқари, уларнинг елини катта, сўрғичлари узун цилиндр шаклида ва яхши ривожланган. Бу хусусиятлари наслдан наслга бериладиган ижобий белгилар ҳисобланади. Қуйида республикамиздаги серсут сигир зотларининг айримлари билан танишамиз.

Қора-ола зоти. Мазкур зот барча Марказий Осиё республикаларида, жумладан, Ўзбекистонда кенг тарқалган, серсут қорамоллар ичида салмоқли ўрин эгаллайди. Бу зот маҳаллий сигирларни четдан келтирилган **голланд ва остфриз** зотли насл буқалари билан қочириш натижасида яратилган. Бу борада кўплаб танлаш ва саралаш, ҳамда наслчилик ишлари олиб борилган. Бу зотнинг вакиллари йирик, мускуллари яхши ривожланган бўлиб, тез етилувчанлиги ва серпуштлиги билан бошқа зот қорамолларидан фарқ қилади (20 ва 21-расмлар).

Улар қора ва ола бўлади. Сигирлари соғин даврида (300—305 кунда) 3500—4500 кг, айрим илғор хўжаликларда (масалан, собиқ «Чиноз техникуми хўжалиги», «Қизил шалола» тажриба хўжалиги, «Малик» давлат хўжалигида, ҳамда яна бир қатор жамоа хўжаликларида) 6000—6500 кг ва ундан кўпроқ сут беради. Айрим рекордчи сигирлардан йилига 10000 кг га яқин сут соғиб олинганлиги маълум. Сутнинг ёдорлиги ўртача 3,5—3,7 фоизни ташкил этади. Бу зот Тошкент вилояти хўжаликларида кенг тарқалган ва юқори кўрсат-

20-расм. Қора-ола зот наслдор буқа.

21-расм. Қора-ола зот сигир.

кичларга эга. Сигирларининг тирик вазни 500—550 кг, буқалариники 850—950 кг келади, баъзан ундан ортиқ бўлади.

Красностель зоти. Бу зот сут учун боқиладиган барча зотлар орасида қуруқ ва иссиқ иқлим шароитига яхши мослашган вакили ҳисобланади. Мазкур зот моллар чўл ва чала чўл яйловларидан унумли фойдаланаоладиган, чидамли ҳайвон ҳисобланади.

Красностель зоти танасининг тузилишига кўра сут учун боқиладиган вакиллариининг барча талабларига

жавоб бера оладиган йирик, териси юпқа, бўйни билан оёқлари узун ва ингичка, елини яхши ривожланган, елинга туташган сут томирлари бўртиб чиққан, сезгир ва истеъмоқ қилган ем-хашакни асосан сути учун сарфлайдиган зотдир. Бу зот молларнинг ранги қизил бўлади. Сигирларининг тирик вазни 450—500 кг, буқалариники 780—850 кг келади. Соғин даврида таркибида 3,7 фоиз ёғ бўлган 3000—4000 кг сут беради. Рекордчи сигирларининг сути 12 000 кг гача етади. Бу зот асосан Россия Европа қисмининг жанубий туманларида, Сибирь туманларида, ҳамда Марказий Осиё республикаларида кенг тарқалган. Ўзбекистонда бу зот асосан Самарқанд ва Хоразм, қисман Қашқадарё ва Сурхондарё вилоят хўжаликларида кўпайтирилади.

Бушув зоти. Бу Ўзбекистонда яратилган ягона серсут қорамол зоти бўлиб, у иссиқ иқлим шароитига яхши мослашган, шунингдек, айрим қон касалликларига чидамли ҳайвон ҳисобланади. Бу зот Сирдарё вилоятидаги маҳаллий сигирларни четдан келтирилган **голланд** ва **швиц** зот буқалардан қочириб олинган дурагайларни яхши тарбиялаш ва парвариш қилиш натижасида яратилган. Бу зотнинг яратилиши борасида Ўзбекистон чорвачилик илмий-текшириш институти олимлари ва хўжаликлар чорвадорлари томонидан селекция ва наслчилик ишлари узлуксиз олиб борилган. Бу зотнинг кенг тарқалган минтақаси Сирдарё хўжаликлари ҳисобланади (22-расм).

22-расм. Бушув зот наслдор буқа.

Бушуев зот вакилларининг ранги асосан оқ, лекин танасининг айрим жойлари — боши, оёғи, қулоғи, қорни ва бошқа жойлари қора, жигар ранг, қизил бўлади. Баъзан уларнинг ранги бутунлай оқ бўлиши мумкин. Сигирларининг тирик вазни 400—450 кг, буқалариники 600—700 кг ва ундан ортиқ бўлади. Сигирлари соғин даврида 2500—3000 кг, рекордчи сигирлари 5000—5200 кг сут беради. Сутидаги ёғ миқдори ўртача 4,1—4,4 фоизни ташкил этади.

Эстония қора-ола зоти. Эстония қора-ола зоти Эстонияга келтирилган остфриз ва голланд зот буқаларини маҳаллий сигирлар билан чатиштириш натижасида яратилган. Латвия ва Литва қора-ола зотлари ҳам шу тартибда вужудга келтирилган. Бу тадбирлар ўтган асрнинг ўрталарида бошланган бўлса, кейинроқ олинган маҳсулдор вакиллари бир-бири билан ўзаро чатиштириш натижасида етиштирилган. Шундай қилиб, бу зот сут учун боқиладиган қора-ола зот ҳисобланади.

Эстония қора-ола зот сигирларнинг тирик вазни 500—600 кг, буқалариники 900—1000 кг келади. Сигирлари соғин даврида ёғлилиги 3,7—3,8 фоиз бўлган 4000—4200 кг сут беради.

Латвия қўнғир зоти. Бу зотга мансуб сигирлар қизил-қўнғир бўлиб сути серқаймоқлиги билан бошқа зотлардан фарқ қилади. Серсут сигирлардан таркибида 3,8—4,1 фоиз ёғ бўлган 4200—5000 кг, рекордчиларидан 10900 кг ва ундан ортиқ сут соғиб олинган. Лекин, баъзан бундан ҳам серқаймоқ сут берувчи вакиллари учраб туради.

Сигирларининг тирик вазни 500 кг, баъзан 700 кг келади. Буқалари ўртача 820—880 кг тош босади. Лекин буқалари орасида 1200 кг келадиганлари ҳам аниқланган.

Гўшт йўналиши. Гўшт йўналишига мансуб барча зот ва гуруҳлардаги моллар модда алмашинуви хусусиятига кўра, истеъмол қилинган озиқларни асосан гўшт ва ёғ ҳосил қилиш учун сарфлайди. Бинобарин, улар жадал семиради ва сарфланган ем-хашак нисбати сут йўналишидаги зотларга қараганда паст бўлади. Бошқача айтганда, гўшт етиштириш учун ем-хашак миқдори маълум даражада тежалиши билан маҳсулот таннархи арзон ва сифатли бўлади. Чунки бу йўналишдаги барча молларни биологик хусусиятлари қисқа вақт ичида кўп ва сифатли гўшт тайёрлашга мослаштирилган.

Гўштор қорамолларнинг мускули яхши ривожланган, суяклари бирмунча енгил, танаси кенг ва юмалоқ кўринишда, сонлари семиз, гўштор, гавдаси тўғри-бурчак шаклида бўлади. Боши кичик, енгил ва юмалоқлашган, лекин кенг, шохлари асосан майда, ялтироқ, унча узун бўлмайди ва яримой шаклини эслатади. Шунингдек, бўйни калта, кенг, йўғон ва сермахсул ҳамда кўкрак қисмига бирикканлиги унча сезилмаган ҳолда бўлади.

Кўкраги узун, кенг ва чуқур. Қовурғалари узун, юмалоқ (доира шаклида) бир-бирига яқин жойлашган бўлади. Елкаси кенг ва тўғри, гўшторлик хусусияти яхши ифодаланган. Қорни ўртача катталиқда. Оёқлари калта, лекин йўғон. Орқа оёқлари олдингиларидан калтароқ ва тўғри жойлашган. Териси юмшоқ, қалин ва қуюқ, лекин анча нозик.

Сигирларнинг елини кичик, сўрғичлари тўғри жойлашган, сут безлари унча ривожланмаган бўлади. Россиянинг турли вилоят ва туманларидаги гўштор қорамоллар зоти асосан Герефорд, Қалмиқ, Абердин-ангус, Санта-гертруда, Қозоқи оқбош, Шортторн ва Шороле кабилардир.

Ўзбекистондаги гўштор қорамол зотлари

Ўзбекистон хўжаликларида юқорида номлари айтиб ўтилган гўштор зотларнинг фақат айримлари (Қозоқи оқбош, Санта-гертруда, Абердин-ангус, Герефорд ва жуда оз миқдорда Қалмиқ зотлари) кўпайтирилади. Чунки республикамизда табиий яйловлар оз бўлиши туфайли уларнинг ҳаммасини кўпайтириш имкони йўқ. Бу зот моллар асосан яйлов ўсимлик ҳисобига яшашга мослашган. Умуман, Ўзбекистонда гўштор қорамоллар зоти атиги 5 фоизни ташкил этади. Лекин, афсуски, бу кўрсаткич йил сайин камайиб бормоқда. Ҳозирги вақтда сақланиб қолган гўштор зотли қорамоллар асосан тоғли ва тоққа яқин туман хўжаликларида, айрим фермерларнинг шахсий фермаларида парваришланмоқда. Ниҳоят, уларнинг оз қисми чўл ва чала чўл минтақалардаги фермер хўжаликларида кўпайтирилмоқда.

Қозоқи оқбош зоти. Бу зот Қозоғистоннинг чўл зонасида яратилган (1951). У Қозоғистоннинг маҳаллий сигирларини герефорд зот гўштор буқалар билан қочириш натижасида ва қалмиқ зот сигирларни герефорд буқасидан қочириб олинган дурагайлари ўзаро чатиштириш асосида вужудга келтирилган. Бу зот ва-

килларининг ранги тўқ қизил тусда бўлиб, боши ва танасининг айрим қисмлари оқ рангда (23-расм).

23-расм. Қозоқи оқбош зот сигир.

Сигирларнинг тирик вазни 500—550 кг, буқалариники 850—950 кг (батъан 1000 кг ва ундан ҳам кўпроқ тош босиши аниқланган).

Нимталанмаган гўшт чиқими 53—63 фоиз, айрим холларда 70 фоиз ва ундан ҳам ортиқ бўлади.

Бу зот молларнинг гўшти «Мармар» кўринишга, яъни ёғ ва гўшти барча қисмида қаватма-қават кўринишда бўлиб, юқори калорияли ва лаззатлидир. Кўп сут берадиган сигирлардан бир лактация даврида 2200—2500 кг гача сут соғиб олиш мумкин.

Қозоқи оқбош зот асосан Қозоғистоннинг вилоят ва туманларида, шунингдек, Оренбург, Саратов, Волгоград вилоятларида ҳамда Марказий Осиё давлатлари қатори Ўзбекистон хўжаликларида ҳам кўпайтирилади. Бу зот молларни кўпайтиришда асосан маҳаллий сигирларни юқори класс буқа уруғидан қочириш усулидан фойдаланилмоқда.

Санта-гертруда зоти. Бу зот АҚШнинг Техас штатида Санта-гертруда округида яратилган. У ўзининг чидамлилиги, ҳар хил муҳитга тез мослаша олиши ва қисқа вақт ичида тез семириши билан бошқа гўштдор зотлардан фарқ қилади. Бу зот вакиллари айниқса қуруқ ва иссиқ иқлим шароитида ўзини яхши ҳис қилиши, қон касалликларига чидамлилиги билан бир қанча устунликларга эга (24-расм).

24-расм. Санта-гертруда зот наслдор буқа.

Санта-гертруда зоти Ўзбекистондаги бир қатор хўжаликларда, жумладан, Жиззах вилоятидаги «Бахмал» давлат хўжалигида, Қорақалпоғистоннинг собиқ «Қорақалпоқ» ва «Эркиндарё» давлат хўжаликларида кўпайтирилган, лекин сўнгги йилларда уларнинг миқдори ниҳоятда камайиб кетган.

«Бахмал» хўжалигида гўштга боқилаётган моллар кунига 890 г дан семиргани холда тирик вазни 540—550 кг га етганда гўштга топширилади.

Абердин-ангус зоти. Бу зот Англиянинг шимолий қисмига жойлашган Абердин графлигида яратилган. Зотнинг яратилишида асосан маҳаллий зотларнинг роли катта бўлган. Ранги қора ва шохсиз. Сигирларининг тирик вазни 560—600 кг, буқалариники 800—900 кг келади (25-расм).

Бу зот моллар тез етилувчан, гўшти мазали ва тўйимли бўлади. Гўшт чиқими вазнига кўра 65—66 фоиз, айрим вақтларда 70 фоизгача бўлади. Сигирлари бир лактация даврида 1200—1500 кг сут беради ва сутининг ёвдорлиги 4,0—4,5 фоиз. Бу зот асосан, Волгоград ва Оренбург вилоятларида, Ставрополь, Красноярск ва Олтой ўлкаларида ҳамда Украина, Қозоғистон, Ўзбекистон ва бошқа айрим регионларда кўпайтирилади.

Герефорд зоти. Герефорд зоти ҳам Англияда ма-

25-расм. Абердин-ангус зот наслдор буқа.

ҳаллий молларни танлаш, саралаш, парвариш қилиш ва яхши озиқлантириш натижасида яратилган. Бу зот тез етилувчанлиги билан бошқа зотлардан фарқ қилади. Ранги қизил, боши, кўкраги, қорни ва оёқлари оқ рангда. Сигирларининг тирик вазни 490—580 кг, буқалариники 800—850 кг, айримлариники 1100 кг келади.

Сўйилганда нимталанмаган гўшт ва ёқ чиқими 65—68 фоиз, айрим ҳолларда 70 фоиздан ҳам ортади (26-расм).

26-расм. Герефорд зотли наслдор буқа.

Герефорд зот сигирларнинг сути 1200—1400 кг, сутидаги ёғ миқдори 3,9—4,0 фоиз. Бу зот асосан Ростов вилояти хўжаликларида, Ставрополь ўлкасида, Қозоғистон ва Марказий Осиё давлатларида кўпайтирилади.

Қалмиқ зоти. Бу зот Қалмиқ ўлкасида бундан тахминан 360—370 йиллар муқаддам мўғуллар томонидан келтирилган қорамолларни ўзаро чатиштириш, танлаш ва саралаш натижасида вужудга келган. Бу зот вакиллари чўл шароитига, яйловдан унумли фойдаланишга яхши мослашган. Айниқса совуқда, ноқулай об-ҳавога ва турли хил касалликларга чидамлилиги билан бошқа зотлардан фарқ қилади (27-расм).

27-расм. Қалмиқ зот наслдор буқа.

Қалмиқ зотининг ранги қизил. Баъзан парча-парча оқ доғлари бўлади. Зот орасида қизил-ола, тўқ сариқ ва қўнғир-ола рангли вакиллари ҳам учраб туради. Сигирларнинг тирик вазни 420—450 кг, буқалариники 600—800 кг, айримлариники 900 кг гача бориши аниқланган. Гўшт чиқими 57—60 фоиз. Сигирлари бир лактацияда 650—1000 кг сут беради. Сутидаги ёғ миқдори 4,2—4,4 фоиз.

Ҳозирги вақтда бу зот асосан Қалмиқ ўлкасида, шунингдек, Ростов, Астрахань, Актюбинск ва Жамбул вилоятларида, ҳамда қисман Қорақалпоғистоннинг бир қатор хўжаликларида кўпайтирилмақда.

Гўшт-сут ва сут-гўшт йўналиши. Бу йўналишга

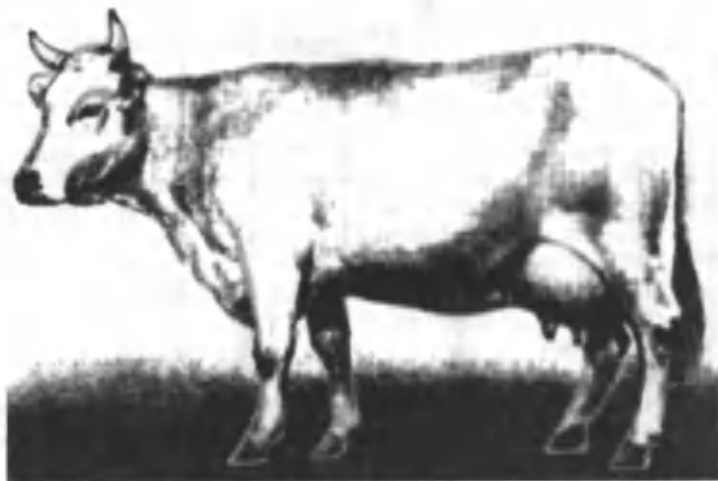
мансуб бўлган зотлар гўштдорлик ва серсутлик хусусиятларига кўра бошқа йўналишдаги моллардан фарқ қилади. Ана шу йўналишда боқиладиган зотлар иккига бўлинади. Биринчиси гўшт ва сут йўналишидаги, иккинчиси сут ва гўшт йўналишидаги зотлардир. Бунинг асосий фарқи шундан иборатки, биринчи йўналишдаги молларнинг маҳсулоти иккинчисиникидан кўпроқ бўлади. Масалан, гўшт-сут йўналишидаги сигирларнинг гўштдорлиги серсутлиги кўрсаткичига нисбатан юқори бўлади ва аксинча сут-гўшт йўналишидаги сигирларнинг серсутлиги гўштдорлигига кўра устун бўлади.

Икки йўналишдаги барча қорамол зотлари ташқи кўриниши ва конституциясига кўра сут ва гўшт йўналишидаги молларга нисбатан оралиқ ўринда туради.

Икки йўналишга мансуб зотлар асосан қуйидагилардан иборат: Швиц зоти, Олатов зоти, Кострама зоти, Қизил горбат зоти, Курганск зоти, Украина кулранг зоти, Симментал ва Сичёв зоти, Олатов зоти шулар жумласидандир.

Ўзбекистондаги икки йўналишдаги қорамол зотлари

Швиц зоти. Бу зот кўпроқ Фарғона водийси вилоятлари хўжаликларида, Самарқанд, Жиззах, Тошкент ва Сурхондарё вилояти хўжаликларида учрайди. Уларнинг туси асосан кул ранг бўлади (28-расм).

28-расм. Швиц зот сигир.

Сигирларининг тирик вазни 480—550 кг, буқалариники 800—950 кг келади. Айримлари 1100 кг гача бориши аниқланган. Сигирлари соғин даврида ёр миқдори ўртача 3,6—3,8 фоиз бўлган 3000—4200 кг сут беради. Айримлари (рекордчи сигирлари) 9000—10200 кг ва ундан ҳам кўпроқ сут берганлиги махсус адабиётларда акс эттирилган. Баъзан сут таркибидаги ёр миқдори 4,7 фоизга етиши аниқланган.

Олатов зоти. Бу зот ҳам сут-гўшт йўналишидаги маҳаллий қирғиз ва қозоқи сигирларни швиц зот буқалардан қочириш натижасида ва наслини ўзаро чаतिштириб, танлаш, саралаш йўли билан яратилган. Бу зот республикамизда оз миқдорда бўлгани ҳолда асосан Фарғона водийсининг айрим хўжаликларида боқилади.

Сигирларининг тирик вазни 500—550 кг, буқалариники 850—950 кг. Соғин даврида ёр миқдори 3,8—4,0 фоиз бўлган 2800—3500 кг сут беради. Бу зот ўзининг келиб чиқишига кўра тоғ зонаси шароитига яхши маслашган ҳайвон ҳисобланади.

Фермер хўжаликларида сигирларни боқиш

Сигирларни боқишда уларнинг сут маҳсулдорлиги биринча галда диққат марказида бўлмоғи лозим. Шунинг учун, лактация мобайнида соғиб олинган сут миқдорига кўра уларга бериладиган ем-хашак нисбати тахминан қуйидагича бўлиши мумкин (19-жадвал).

19-жадвал

Сут миқдорига қараб озиқ турларининг тақсимланиши
(ўртача, фоиз ҳисобида)

Бир лактациядаги сут, кг	Дағал озиклар	Серсув озиклар	Кўк ўт (беда)	Ем ёки омихта ем
3000	18	32	30	20
4000	14	29	27	30
5000	13	27	25	35

Бўғоз сигирларни боқиш. Бўғоз сигирларни боқишда уларнинг тирик вазни ва улардан соғиб олинadиган сут миқдори ҳисобга олинади (20-жадвал).

Бўғоз сигирлар учун озиқ меъёри тўйимлилиги (ўртача)

Тирик вазни, кг	Ҳар бир бош сигир учун сутқада талаб этилади					
	Озиқ бир- лиги, кг	Ҳазм бўладиган протеин, г	Ош тузи, г	Каль- ций, г	Фос- фор, г	Каро- тин, г
300	5	600	30	45	25	200
400	6	720	40	60	35	240
500	7	840	50	80	45	280

Бўғоз сигирларни боқишга алоҳида эътибор бериш талаб этилади. Чунки бундай тадбир улар туққандан кейин сут маҳсулдорлигини юқори бўлишида муҳим омиллардан бири ҳисобланади. Тирик вазни 500—550 кг ва сут маҳсулдорлиги 4000—6000 кг бўлган сигирларга суткасига ўрта ҳисобда 6—8 кг сифатли беда пичани, 10—15 кг маккажўхори силоси ёки сенаж, 7—8 кг хашаки лавлаги, 2—3 кг ем (ёки омихта ем), шунингдек, 100—150 г кальций ва 50—70 г ош тузи бериш талаб этилади. Лекин уларни идизмевалар билан боқишда овқат ҳазм қилиш системаси фаолиятини назорат қилиб туриш талаб этилади, чунки айрим вақтларда кўп миқдорда берилган лавлаги уларни овқат ҳазм қилиш органлари фаолиятини сусайтиради.

Соғин сигирларни боқиш. Соғин сигирларни боқишда уларнинг сут маҳсулдорлиги максимум даражага етгунча рацион сифатига ва таркибига алоҳида эътибор бериш талаб этилади (29-расм). Айниқса, улар

29-расм. Маданий яйловда асл зотли серсут сигирнинг умумий кўриниши.

туққанидан кейин 2—3 кун мобайнида бундай тадбирларни қўллаш фойдалидир (30-расм).

30-расм. Гуруҳ ҳолда боқилаётган голштинофриз зотли серсут сигирларнинг орқа томонидан кўриниши.

Сигирларнинг сутини ва айниқса сути таркибидаги ёқ миқдорини оширишда емнинг фойдаси каттадир. Бинобарин, емни меъёр даражада бериб боришга алоҳида эътибор бериш лозим. Сигирлар қанча серсут бўлса, уларга шунча кўп ем бериш талаб этилади (21-жадвал).

21-жадвал

Ҳар бир кг сут учун бериш тавсия этиладиган ўртача ем миқдори (Ўзбекистон Чорвачилик и.т. институти маълумоти)

Сигирларнинг суткалик ўртача сути, кг	1 кг сут учун сарфлан- диган ем миқдори, г
10 кг гача бўлганида	100 гача
10—15 кг бўлганида	100—150
16—20 кг бўлганида	160—200
21—25 кг бўлганида	250—300
25 кг дан ортиқ бўлганида	300—350

Агар сигирлар сутдан чиқиш даврида ориқ бўлса, уларнинг рационини 1—2 озиқ бирлигига кўпайтириш тавсия этилади. Бинобарин, ҳар бир озиқ бирлиги ҳисобига қўшимча равишда 110—120 г ҳазм бўладиган протеин, 9—10 г кальций, 5—6 г фосфор ва 40—50 мг каротин бериш лозим. Акс ҳолда улар эмбриони суст ривожланади ва умумий физиологик ҳолатига путур етади.

Соғин сигирларни боқишда улардан олинадиган сут ва ёғ миқдорини ҳисобга олиш мақсадга мувофиқдир. Шунга кўра, улар организми учун зарур бўлган кимёвий элементлар миқдори ва умумий озиқ бирлиги режалаштирилади (22-жадвал).

22- ж а д в а л

**Тирик вазни ўртача 400 кг, сут таркибдаги ёғ миқдори 3,8—4,0
фоиз бўлган сигирлар учун озиқ меъёри**

Суткалик сут миқдори (ўртача)	Ҳар бош сигир учун бир суткада талаб этилади					
	Озиқ бирли- ги, кг	Ҳазм бўладиган протеин, г	Каль- ций, г	Фос- фор, г	Каро- тин, мг	Ош тузи, г
5	7	720	45	35	270	50
10	9	960	60	40	370	60
15	12	1450	80	60	500	80
20	15	1650	100	75	620	100
25	17	2100	130	100	740	130
30	21	2440	140	110	870	140

Сигирлар рациондаги қуруқ модда миқдори ҳар 100 кг га ўртача 3,0—4,0 кг ни ташкил этиши мумкин. Клетчатка сигирлар ошқозонида овқат ҳазм бўлишини меъёрлаштиради, шунинг учун унинг миқдори 18—24,5 фоизгача (қуруқ моддага нисбатан) бўлиши мумкин.

Агар рацион таркибида кальций ортиб кетса, овқат ҳазм бўлишига салбий таъсир кўрсатади. Айниқса протеин ва органик моддаларнинг, шунингдек, фосфорнинг ўзлаштирилиши сусаяди.

Сигирлар кўпроқ силос, сенаж ва илдимевалар билан боқилганда, улар рационда фосфор ва натрий миқдори меъёр даражасида бўлишига эътибор бериш талаб этилади. Рациондаги озиқ турлари таркибидаги микроэлементлар миқдорига ҳам аҳамият бериш фойдалидир.

Сигирлар гуруҳлаб боқилганда (31-расм), бир хил

31-расм. Соғин сигирларни қўш (бокс ва бошбоқсиз) усулда сақлашнинг умумий кўриниши.

рациондан фойдаланилса уларнинг сут маҳсулдорлиги бир-биридан 1—3 кг га фарқ қилиши мумкин. Шунинг учун давал озиқ ва силос улар истаганича берилса, ем ва илдимевалар каби озиқлар билан уларнинг серсутлигига эътибор берилгани ҳолда таъминланади.

Сигирларни боғламасдан боқишда боқиш меъёрларини тахминан 8—10 фоизга ошириш назарда тутилади. Бунда сигирлар ҳар 100 кг вазни ҳисобига 1,5 кг атрофида беда пичани, 2—3 кг хашак, 2 кг силос истеъмол қилиши ҳисобга олинади. Сигирларни қиш ва эрта баҳор ойларида сенаж, силос, пичан, илдимевалар кўпроқ берилса, ёз ва куз ойларида асосан кўк ўт (беда, сули пояси, суданўт, маккажўхори пояси ва ҳоказолар) берилади. Лекин, ем, қўшимча витаминлар, микроэлементлар, антибиотиклар, биологик препаратлар йил мобайнида сигирлар рационига эҳтиёжига яраша қўшиб берилиши лозим.

Деҳқон-фермер хўжаликларида бузоқларни боқиш ва парвариш

Бузоқларни маълум мақсад асосида тўғри боқиш ва парвариш қилиш қорамол подасини соғлом, сермаҳсул сигирлар ва юқори кўрсаткичга эга бўлган бақувват наслдор буқалар билан тўлдиришда муҳим аҳамиятга эга. Умуман, бузоқлар ҳар бир ферманинг йўналиши, етиштириладиган маҳсулот тури ва ишлаб

чиқаришнинг конкрет мақсади ҳамда шароити ҳисобга олинган ҳолда боқиб парвариш қилинади (32-расм).

32-расм. Насл учун қолдирилган голштинофриз зотли урғочи бузоқларнинг умумий кўриниши.

Умуман, аввалги боблар (III)да қайд қилиб ўтилганидек, бузоқларни боқиш ва парваришлашни бирқанча усуллари мавжуддир. Биз қуйида улар тўғрисида қисқа тўхталиб ўтишни маъқул топдик.

Шуни таъкидлаш лозимки, республикамиздаги барча қорамолчилик фермаларида, шу жумладан, фермер хўжаликларида, бу борада мавжуд усуллардан биттаси, айрим ҳолларда иккитаси қўлланилади.

Биринчи усул — бузоқларни онасидан ажратиб боқиш. Бу усул асосан барча сут-товар фермаларида ва айрим илғор фермер хўжаликларида қўлланиб келинаётган прогрессив усул ҳисобланади. Бунда бузоқлар туғилган кунидан бошлаб 5—10 кун давомида ўз онасининг оғиз сутидан баҳраманда бўлади. Сўнгра улар махсус катакларга олинади ва гуруҳлаб боқилади (33-расм).

Оғиз сутни биринчи марта бузоқлар туғилганидан сўнг 1—2 соат ўтгач 1—1,5 кг миқдорида берилади. Озиқлантиришдан олдин бузоқларни лаблари, бурни ва юзи яхшилаб артилади. Янги туғилган бузоқларга дастлабки кунлари оғиз сутни махсус резинка сўргичлар ёрдамида кунига 5—6 марта берилса, сўнгра ку-

33-расм. Бузоқларни индивидуал (якка) ҳолда катакларда боқиш.

нига 4 марта аниқ белгиланган вақтларда (кун тартиби асосида) берилади. Бунда бузоқлар ҳамма вақт бир хил миқдордаги сутни якка ҳолда олиши мумкин. Бериладиган оғиз сути ёки соғиб олинган сутнинг ҳарорати 37°C , тоза ва сифатли бўлиши мақсадга мувофиқдир.

Агар туққан сигирнинг елини касал бўлса ёки сутининг сифати талабга жавоб бермаса, у ҳолда бир вақтда туққан ёки туғишига кўра 1—2 кунга фарқ қилган сигирларнинг сути ичирилади.

Бузоқларга туғилган куни 5—7 кг атрофида оғиз сути ичирилиши яхши натижа беради. Беш кунлик бўлганида 6—10 кг гача кўпайтириш мумкин. Умуман, биринчи беш кун ичида уларга 30—45 кг оғиз сути ичирилса, ҳар томонлама яхши натижа беради.

Бузоқларни кўп миқдорда, фақат сигир сути билан боқиш иқтисодий жиҳатдан унча кўп фойда келтирмайди. Бинобарин, уларни сунъий сут, серсув ва дағал озиқлар билан таъминлаш иқтисодий самарадорликка эришишда анчагина афзалликларга эга. Бундай тадбирларни бузоқлар туғилганидан сўнг сутининг миқдори оз-оздан камайтирилиб, унинг ўрнига ёғи олинган сут ва сунъий сут миқдори кўпайтирилиб борилади.

Иккинчи усул — ажратиб — эмиздириб боқиш.

Бу усул энг **қадимги** усул бўлиб, бунда сигирни соғишдан олдин, соғиш вақтида ва сут соғиб бўлингач, сигир ёнига унинг бузоғи қўйиб юборилади. Сигири бўлган барча хонадонлар ҳам шу усулда бузоқ боқадилар ва парвариш қиладилар. Бу усул ҳозирги вақтда хўжаликларда деярли қўлланилмайди.

Учинчи усул — «энага» сигирларга бириктириб боқиш. Бунинг учун ўз оналаридан ажратиб олинган бузоқлар 2 тадан 4 тагача қилиб машина ёрдамида соғишга яроқсиз ёки қари сигирларга бириктириб қўйилади. Бузоқлар ўз «энагасини» 2—3 ой мобайнида эмиб ўсади ва ривожланади.

Бириктирилган бузоқлар сони «энага» сигирларнинг сут маҳсулдорлигига боғлиқ. Эмизиш учун режалаштирилган сигирлар бир гуруҳ бузоқни эмизиш даври тугаши билан янги гуруҳ бузоқларни қабул қилади. Шундай қилиб, сут маҳсулдорлиги 3000—3500 кг бўлган сигирлар бир лактация даврида 8—10—12 та бузоқни эмиздириб, боқиб беради.

Тўртинчи усул — оналарига узлуксиз эмиздириб боқиш. Бу усул асосан гўшт йўналишидаги қорамолчиликда қўлланилади. Бунда сигирлар деярли соғилмайди. Пода шароитида ёш бузоқлар 6—8 ойлик бўлгунча фақат онасини эмиб ривожланади. Агар талаб этилса ва сигир сути икки бузоқ учун етарли бўлса, бир сигирга иккита бузоқни ҳам бириктириб боқиш тавсия этилади.

Шундай қилиб, бузоқларни боқиш, парвариш қилиш ва ривожлантириш усуллари ҳар бир хўжаликнинг маҳсулот йўналиши ва ишлаб чиқариш технологиясига кўра қўлланиши кўплаб ижобий натижа беради.

Бузоқларни 6 ойлигидан 2 ёшгача боқиш

Бузоқлар олти ойлик бўлганида эркаклари урғочиларидан ажратилган холда махсус хоналарда боқилади. Бунда тўртта гуруҳ ташкил этиш назарда тутилади.

Биринчи гуруҳда бузоқлар 9 ойлик бўлгунча боқилади.

Иккинчи гуруҳда 9 ойлиқдан 12 ойлик бўлгунча боқилади.

Учинчи гуруҳда 12 ойдан 18 ойлик бўлгунча боқилади.

Тўртинчи гуруҳда 18 ойлик ғунажинлар икки ёшли бўлгунча боқилади. Бузоқлар хўжалик учун белгиланган усулда боғлаб ёки боғламасдан боқилади.

Насл олиш учун мўлжалланган эркак бузоқларни ҳисобга олмаганда барча гуруҳдаги бузоқларга 8—9 ойлигидан бошлаб кўп миқдорда сомон, силос ва ил-дизмевалар бериб боқилади. Бузоқларни боғлаб бо-қишда уларга суткасига уч марта ем-хашак берилади. Сувни автомат сувдонлардан истаганича ичади.

Насл олиш учун 6 ойликдан икки ёшгача боқила-диган бузоқларга сарфланадиган ем-хашак турлари ва миқдори *23-жадвалда* келтирилган.

23-жа д в а л

Насл учун қолдирилган бузоқларни икки ёшгача боқиш учун сарфланадиган озиқ миқдори, кг

Сарфланадиган ем-хашак миқдори	Ёши, ой ҳисобида			
	6 ойлик-кача	6 ойлик-дан 12 ойлик-кача	12 ойлик-дан 18 ойлик-кача	18 ой-ликдан 2 ёшгача
Бузоқларнинг вазни, кг	170—180	260—270	340—370	440—480
Сомон олинадиган сут, кг	300—400	—	—	—
Ёри олинган сут, кг	600—800	—	—	—
Омихта ем, кг	130	320	250	230
Силос ва ил-дизмевалар, кг	200	1215	1480	2200
Беда пичани, кг	260	925	950	1100
Сомон ёки қуруқ хашак, кг	—	—	250	350

Кўпгина хўжаликларда олиб борилган кузатишлар-га қараганда жадвалда кўрсатилган меъёрларда боқил-ган бузоқлар соғлом, бақувват ва юқори маҳсулдор бўлиб етишади. Бузоқларни сунъий сут билан боқиш 180—200 кг сигир сутини тежаш имконини беради.

Ем-хашакнинг сифати қанча паст, таркибида кимё-вий элементлар, айниқса протеин кам бўлса, бузоқ-ларнинг ҳар килограмм семириши учун шунча кўп озиқ сарфланади.

Бузоқлар соғлом ва бақувват бўлиб ўсиши учун уларни узлуксиз ош тузи билан таъминлаб туриш та-всия этилади. Бунда 1—6 ойлик бузоқларнинг ҳар 100 кг вазни ҳисобига 12 г, 6 ойликдан бошлаб 10 г дан ош тузи бериш талаб этилади.

Наслдор буқаларни боқиш ва парварিশлаш

Наслдор буқалардан олинадиган уруғнинг сифати биринчи гада уларнинг боқиш шароитига ва усулига боғлиқ. Наслдор буқаларни боқишни сусайтириш ёки кучайтириш мақсадга мувофиқ эмас. Чунки кучли озиқ-

лар билан ҳамма вақт тўйдириб боқиш ва моцион ташкил этилмаслиги улар танасининг ва жинсий органларининг ёғ босиб кетишига олиб келади. Бунинг натижасида уруғ бериш хусусияти ёмонлашади. Ёки аксинча, сифатсиз ем-хашак билан боқиш улар организмни бўшаштириб, қувватсизлантириб қўяди. Бунинг оқибатида уруғнинг сифати бузилади, буқалар ориқлаб, касалликларга берилувчан бўлиб қолади. Бинобарин, наслдор буқаларни боқишда, илмий жиҳатдан асосланган истиқболли усуллар асосида рацион тузиш керак бўлади. У қуйидагича бўлиши мумкин. Масалан, буқалар қочириш ишларида фойдаланилмайдиган «т и н и м» даврида уларнинг ҳар 100 кг тирик вазни ҳисобига 1,1 озиқ бирлиги ва 110 г ҳазм бўладиган протеин бериш мумкин.

Наслдор буқалардан авлод олиш учун фойдаланиш вақтида уларнинг ҳар 100 кг тирик вазни ҳисобига 1,3 кг озиқ бирлиги ва 140 г ҳазм бўладиган протеин беришни режалаштириш ижобий натижа беради.

Наслдор буқаларни қиш ойларида боқиш. Қиш ойларида наслдор буқаларнинг ҳар 100 кг тирик вазни ҳисобига 1—1,5 кг беда пичани, 1—1,5 кг илдизмава, 0,8—1,0 кг силос бериш мумкин. Ҳар бир буқанинг ориқ-семизлигига қараб 1 суткада 4 кг дан 8 кг гача ем бериш тавсия этилади.

Барча хўжаликларда ва сунъий қочириш пунктларида боқилаётган буқалар рационига (уруғ олиш даврида) 3—4 кг савзи, 300—400 г майдаланган дон (арпа, сули, буғдой) ва 150—200 г хамиртурушни қўшимча ҳолда киритиш яхши натижа беради.

Наслдор буқаларни қиш ойларида боқиш учун қуйидаги кун тартибига риоя қилиш мумкин:

Соат 5 дан 5.30 гача	Охурларни қолдиқ озиқлардан тозалаш.
Соат 5.30 дан 6 гача	Озиқлантириш, сугориш, танасини қашлаб тозалаш.
Соат 6.0 дан 8 гача	Дам бериш.
Соат 8.0 дан 10 гача	Уруғ олиш ёки қочириш учун фойдаланиш.
Соат 10 дан 11 гача	Моцион ташкил этиш.
Соат 11 дан 12.30 гача	Озиқлантириш ва сугориш.
Соат 12.30 дан 14.30 гача	Дам бериш.
Соат 14.30 дан 16.30 гача	Моцион ташкил этиш.
Соат 16.30 дан 18 гача	Очиқ майдонда яйратиш.
Соат 18 дан 19.30 гача	Уруғ олиш ва қочиришда фойдаланиш.
Соат 19.30 дан 20.30 гача	Озиқлантириш ва сугориш.

Наслдор буқаларни ёз ойларида боқиш. Ёз ойларида иложи борида барча хўжаликларда наслдор буқаларни яйловларда боқиш, кўпроқ ҳаракат қилдириш ва талаб этилган вақтда ем ва минерал қўшимчалар бериш тавсия этилади.

Ўзбекистон шароитида ёзнинг иссиқ кунлари наслдор буқаларни 3—4 марта, ҳатто 5—6 марта суғориш ҳамда салқин, лекин нам ва зах бўлмаган тоза жойда дам олдириш яхши натижа беради.

Парвариш қилиш ишлари барча фаслларда узлуксиз амалга ошириб борилганда наслдор буқалардан 10—12 йил ва айрим ҳолларда ундан ҳам узоқроқ вақт давомида фойдаланиш мумкин.

Барча хўжаликларда ва сунъий қочириш пунктларида вақти-вақти билан уруғ сифатини назорат қилиб туриш, шунингдек, улардан олинган авлодларни соғлом, бақувват, тетик бўлиб ўсишига эътибор бериш ҳам мақсадга мувофиқдир.

ҚОРАМОЛЛАРДАН ОЛИНАДИГАН МАҲСУЛОТЛАР

Қорамоллардан олинадиган асосий маҳсулот сут ва гўшт ҳисобланади. Тери, ички органлари, жуни ва шохтуёқлари қўшимча маҳсулотлардир. Оз даражада бўлсада, айрим жойларда хўкизлар транспорт вазифасини ҳам бажаради.

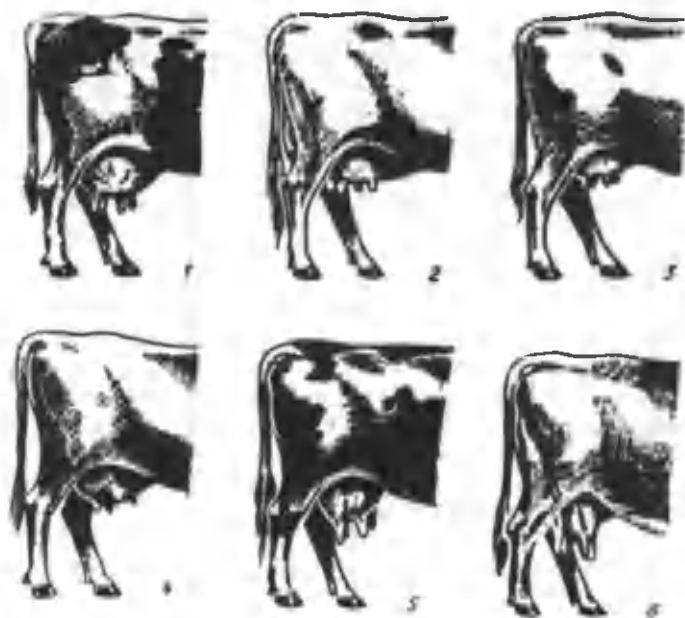
Қорамол маҳсулотининг миқдори ва сифати фақат зотлараро фарқланмай, ҳатто зот ичида ҳам маълум ўзгаришларга эга. Бинобарин, куплаб сифатли ва арзон маҳсулот етиштириш жуда кўп омил ва тадбирларга боғлиқ. Шунинг учун қуйида улар устида қисқача тўхталиб ўтамыз.

Сигирларнинг сут маҳсулдорлиги

Серсут сигирларнинг истеъмол қилган ем-хашакни максимал даражада сутга айлантираолиши уларнинг энг муҳим хусусияти ҳисобланади. Бинобарин, уларнинг озиқ рационига алоҳида эътибор берилмаса, сигирлар тезда ориқлаб кетади.

Серсут сигирларнинг елини катта ҳажмга эга бўлиб, йил сайин у яна катталашиб бориш хусусиятига эга (34-расм).

Айрим сигирларнинг елини катта бўлса ҳам, сути деярли кўп бўлмаслиги мумкин. Чунки бунда сут безлари асосан бириктирувчи тўқимадан иборат бўлади.

34-расм. Соғин сигирлар елинининг ҳар хил шакллари:
1—қосасимон елин, 2—ваннасимон елин, 3—ривожланмай қолган кичик елин, 4—бўлимлари нотекис ривожланган елин, 5—осилиб турувчи елин, 6—эчки елин.

Бундай елиндан сут соғиб олинганч унинг ҳажми жуда ҳам кичраяди, у юмшоқ, хамирсимон бўлади.

Сигирлар елинининг шакллари турлича бўлади. Бу уни қоринга бириктириб турувчи боғловчилар ҳолатига боғлиқдир. Юқори кўрсаткичга эга бўлган елин сигирнинг орқа томонидан баландроқ, бўртиб чиққан, кенг ҳажмли, олд қисми қоринга тақалган, туби текис — ётиқ ҳолатда бўлади (34-расм).

Елиннинг ҳар бир палласи йирик ва бир-бирига тенг, улар оралигида чуқурлик ёки бўртмалар бўлмаслиги керак. Сўргичлар цилиндр ёки бироз конуссимон, лекин унча йўғон, ингичка, узун ёки калта бўлмаслиги керак.

Акс ҳолда, бундай сўргичлар машинада соғишга ярамайди. Масалан, машинада соғишга мос ҳисобланган сигирларнинг сўргичлари узунлиги 7—8 см, эни 2—3 см, бир-биридан узоқлиги ўртача 10—15 см бўлса меъёр даражада ҳисобланади.

Айрим сигирлар елинининг иккита палласи анча

чўзиқ, сўрғичлари олд томонга қараб тарвақайлаган бўлади (34-расм). Батъан сўрғичлари ҳар хил катталиқда ёки улардан бирортаси ривожланмасдан қолган бўлиши ҳам мумкин. Сигирларнинг хусусияти асосан наслдан-наслга ўтади ва бу нуқсонларни йўқотиб бўлмайди.

Сигир сутининг аҳамияти ҳар бир инсонни кундалик ҳаётида муҳим ўрин тутати. Сигирлар сутти маза-ли, серқаймоқ бўлади ва ҳеч қачон киши меъдасига тегмайди. Шу билан бирга сут инсон учун энг қимматли озиқ ҳисобланади. Айниқса ёш болалар, қариялар ва касалликларга чалинган кишилар учун сутнинг ўрнини бошқа озиқ билан алмаштириб бўлмайди.

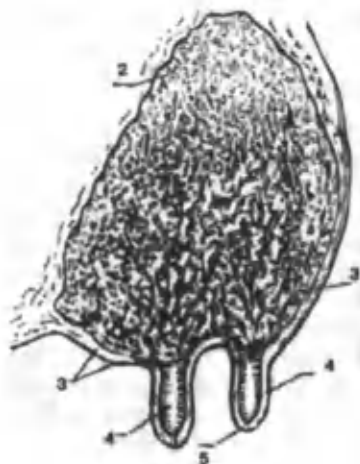
Бундан ташқари, сутдан хилма-хил сут маҳсулотлари тайёрланадики, инсон ҳаётида улар салмоқли ўрин тутати. Масалан, сариёғ, қаймоқ, қатиқ, сузма, кефир, чучук қатиқ, творог, пишлоқ, бринза ва ҳоказолар шулар жумласидандир.

Сутнинг ҳосил бўлиши. Сут елиннинг сут безларида ҳосил бўлади. Бу жараён анча мураккаб бўлгани ҳолда унда бир қанча органлар ҳам фаол иштирок этади. Сут безларининг ўсиши ва ривожланиши тухумдон гормонлари фаолияти билан боғлиқлиги аниқланган. Сигирлар бўғозлик даврининг кейинги ойларида елин безлари яхши ривожланиб, улар туққач безлар катталашади, яъни актив фаолияти бошланади.

Сигир елини 4 та палладан иборат бўлиб, ҳар бир палласи сўрғич билан тугайди. Елин паллалари ўзаро бир-бирлари билан боғлиқ бўлмайди. Шунинг учун ҳам ҳар бир палладан соғиб олинадиган сутнинг кўрсаткичи ҳар хил бўлади. Елинни орқа паллаларида сутнинг кўпроқ бўлиши аниқланган.

Елиннинг ҳар бир палласи без тўқималаридан иборат бўлиб, унинг ички қисми *альвеола* деб аталувчи, ички девори бир қаватли цилиндрсимон эпителий билан қопланган. Альвеолаларнинг ички қисмида юмшоқ ва юмалоқ пуфакчалар — найчалар жойлашган. Эпителий ҳужайралари доим қон билан таъминланиб туради ва унда қоннинг синтезланиши натижасида сут томчилари ҳосил бўлади (35-расм).

Артерия қон томирлари елинга кислород ва озиқ моддалар олиб келса, вена қон томирлари ундан карбонат ангидрид ва қолдиқ озиқни олиб кетади. Серсут сигирларда бундай веналар яхши ривожланган бўлади ва қорин қисмида бўртиб чиққан ҳолда «сут венаси» номи билан аталади.

35-расм. Сигир елинининг умумий схематик кўриниши.
1—тери, 2—сут альвеолалари, 3—сут йўллари, 4—сўрғич цистернаси, 5—сўрғичдан сут чиқувчи каналча.

Маълум бўлишича, суткасига 20—25 л дан сут соғиб олинадиган сигирлар елинининг қон томирлари орқали бир суткада ўртача 10000—12500 л қон ўтиши мумкин. Ёки 1 л сут ҳосил бўлиши учун елиндан 400—500 л қон ўтиши тажрибаларда исботланган. Сут ҳосил бўлиши барча соғин сигирларда тинимсиз давом этади.

Сигир соғиб бўлингач, елинда сут ҳосил бўлиши (сут секрецияси) жадаллик билан давом этади ва у яна аста-секин сутга тўла бошлайди, бинобарин, елин ичидаги босим аста-

секин кўтарилади, бунинг натижасида секреция сўр'ати пасая боради. Шунинг учун ҳам серсут сигирлар суткасига уч марта соғилган вақтда кўпроқ сут олинади. Бу борада елиннинг ҳажми ҳам катта аҳамиятга эга. Масалан, айрим кўп сут берадиган рекордчи сигирлар елинига ўртача 22—25 л сут сиғиши аниқланган.

Кузатишлар шуни кўрсатадики, сигирлар туққанидан кейин 2—3 ой мобайнида елиннинг ҳажми ортиб боради ва ярим йилгача бир текис катталиқда бўлади, 6 ойдан сўнг унинг ҳажми аста-секин яна кичрая боради. Шундай қилиб, сигирларда сут ҳосил бўлиши бир қанча муҳим омилларга боғлиқ. Уларнинг энг асосийлари: сигирларни тўғри боқиш, ем-хашакнинг сифати, молларни асраш, парвариш қилиш усуллари, сигирларнинг ёши, зоти, лактация даври, елинни массаж қилиш, шунингдек, уларнинг индивидуал хусусиятлари ва бошқалардир.

Сигир сутининг кимёвий таркиби. Кузатишлардан маълум бўлишича, сигир сутининг кимёвий таркиби ўзига хос турли элементлардан ташкил топган. Масалан, унда ўртача 87,5 фоиз сув, 3,3 фоиз оқсил, 4,7 фоиз сут шакари, 3,8 фоиз ёғ, 0,7 фоиз минерал моддалар бўлади. Бундан ташқари, турли витаминлар,

ферментлар, гормонлар, органик кислоталар, микро-элементлар, баъзи бир газ бирикмалари ва бошқа мод-далар ҳам борлиги аниқланган (24-жадвал).

24- ж а д в а л

Сигир сутининг кимёвий таркиби
(Г. С. Инихов маълумоти)

Сут таркибидаги моддалар	Ўзгариш чегараси (фоиз)	Ўртача миқдор (фоиз)
Сув	84—89	87,5
Қуруқ модда (қолдиқ)	11—26	12,5
Сут ёғи	2,7—6,0	3,8
Фосфатидлар	0,02—0,08	0,05
Оқсиллар, шу жумладан:		
альбумин	0,2—0,6	0,4
глобулин	0,05—0,20	0,12
казеин	2,2—6,4	2,7
Сут шакари	4,4—5,6	4,7
Анорганик кислота тузи	0,5—0,9	0,65
Органик кислота тузи	0,1—0,5	0,3
Кул (ёки минерал моддалар)	0,60—0,85	0,7
Витаминлар:		
А — ретинол	0,01—0,08	0,03
Д — эргокальциферол	—	0,00005
Е — токоферол	0,05—0,25	0,15
В ₁ — тиамин	0,03—0,06	0,05
В ₂ — рибофлавин	0,06—0,20	0,15
С — аскорбин кислотаси	0,5—3,5	2,0
РР — никотин кислота	0,10—0,20	0,15
Газлар (СО ₂ , N ₂ , O ₂)	3—15 мл/фоиз	7 мл/фоиз
Пигментлар	0,01—0,05	0,02

Сутнинг қаймоқдорлиги. Сут ёғи — сутнинг энг қимматли таркибий қисми ҳисобланади. У асосан ёғ кислоталар (глицерин)дан иборат. Унда тахминан 20 фоизгача ёғ кислоталар бўлади ва улар ёғининг сифа-тига, мазасига ўз таъсирини кўрсатади.

Сут таркибидаги ёғ — асосан жуда майда (0,5—10—20 микрон) шарчалар шаклида, устки қисми нозик оқсил парда билан қопланган бўлади. Ёғ шарчалари 1 мл сутда тахминан 2 млн. дан 5 млн. гача бўлади. Ёғ шарчаларининг сони, катта кичиклиги саримой тайёр-лашда муҳим аҳамиятга эга. Сут ёғи ўзининг техноло-гик хусусиятига кўра +27° — +35°С да эрийди, +17° — +21°С да эса қотади.

Сигирларнинг сут маҳсулдорлиги ва сутнинг сер-қаймоқлиги маълум даражада уларнинг зоти билан боғ-лиқ ҳолда бўлади. Бу хусусият кўпинча наслдан наслга

ўтади ва ҳар бир зотнинг муҳим кўрсаткичи ҳисобланади. Сигир сутининг кимёвий таркибини қатъий, яъни ўзгармайдиган деб бўлмайди. Шунингдек, ҳар бир зот ўзига хос кўрсаткичга эга эканлиги ҳам аниқланган. Масалан, Ўзбекистонда кенг тарқалган, ҳар хил зот сигирларни сут маҳсулдорлиги ва унинг кимёвий таркиби бир неча бор текширилган ва турли кўрсаткичга эга эканлиги аниқланган. Жумладан, республикамиздаги жайдари — маҳаллий сигирлар билан Бушув зотли сигирлар сути ниҳоятда серқаймоқ бўлиб, улар сутининг ёғлиқ даражаси ўртача 4,2—5,1 фоиз бўлиши аниқланган. Оқсил моддаси 3,4—3,5 фоиз ва қанд эса 4,7—4,9 фоиз эканлиги кузатишган. Қора-ола зотли сигирлар сутида бу кўрсаткич ўртача 3,5—3,6 фоиз, 3,2—3,3 фоиз ва 4,5—4,6 фоиз; швиц зотида 3,7—3,8 фоиз, 3,2—3,3 фоиз ва 3,9—4,2 фоиз; шунингдек, эстон ва латвия қўнғир зотида эса 3,5—3,7 фоиз, 3,1—3,2 фоиз ва 3,8—4,2 фоиз эканлиги кузатишган.

Сутнинг кимёвий таркиби ва ундаги ёғ, оқсил, қанд миқдори бир хўжаликнинг ўзида парваришланаётган бир хил зот сигирлар орасида ҳам турлича бўлиши аниқланган. Сигирлар сутидаги бундай миқдор ўзгаришлар бирқанча омиларга боғлиқ бўлгани ҳолда, уларнинг энг асосийлари: ем-хашак тури ва сифати, ҳайвоннинг зоти, зотдорлиги ва наслий хусусияти, ёши, ориқ-семизлиги, молларнинг сақлаш усули, уларнинг индивидуал хусусияти ва физиологик ҳолати ҳисобланади. Бинобарин, хўжаликларда серсут сигирларни боқиб ва парваришлаш ишларини олиб боришда сутнинг серқаймоқлигига ва сутнинг сифатига алоҳида эътибор берилгани ҳолда иш юритилиши мақсадга мувофиқдир.

Сигир сутининг серқаймоқлиги унинг туққан кунига ва соғиш муддатига ҳам кўп жиҳатдан боғлиқ эканлиги аниқланган. Кузатишлардан маълум бўлишича, сигир сутининг серқаймоқлиги биринчи ойда камроқ бўлади ва сут бериш даврини иккинчи ва учинчи ойда бошқа ойлارга нисбатан кескин камаяди. Тўртинчи ойдан бошлаб сутнинг мойи аста-секин кўпая бошлайди ва бешинчи ойда бориб, айниқса суддан чиқариш арафасида сутнинг серқаймоқлик даражаси максимал миқдорда бўлиши кузатишган.

Сигирларни соғиш усули ва вақти сутнинг серқаймоқ бўлишига таъсир этувчи омилардан бири ҳисобланади. Соғувчиларнинг тез-тез алмашилиб ту-

риши ҳам сут миқдориға ва серқаймоқлиғига салбий таъсир кўрсатиши исботланган.

Елиндаги сутни мумкин қадар тўла, сўнгги томчиларигача қолдирмасдан соғиб олиш сутнинг серқаймоқ бўлишининг яна бир омили ҳисобланади. Маълумки, сутнинг дастлабки соғиб олинган порциялари анча суяқ, ёғ миқдори оз (1,5—2,5 фоиз) бўлса, энг сўнггида соғиб олинган қисмидан ёғ миқдори 6—7 фоиз ва ундан ҳам кўпроқ ёғ бўлиши аниқланган. Бинобарин, сигирларни тоза соғиш, сут тушмай қолганда елини уқалаш, яъни массаж қилиш ва соғишни давом эттириш мақсадга мувофиқдир. Бунинг натижасида илгор соғувчилар соғиб олган сутдаги ёғ миқдорини 0,5—0,6 фоиз ва ундан ҳам кўпроқ фоиз кўтармоқдалар.

Сутнинг серқаймоқ бўлишини яна бир омили — сигирларнинг сифатли ем-хашак билан таъминлаш ва парваришланган ҳисобланади. Кузатишлар шуни кўрсатадики, агар сигирлар сифатли ем-хашак билан таъминланса, ҳамда танаси ўз вақтида яхшилаб тозалаб турилса, шунингдек, ташқарида, тоза ҳавода яйратилса, улардан соғиб олинadиган сутнинг миқдори ортибгина қолмасдан, унинг таркибидаги ёғ миқдори ҳам маълум миқдорда кўпаяр экан. Бордию, соғин сигирлар тўйиб озиқланмаса, ем-хашак сифати паст бўлса, уларнинг танаси ҳар кун тозаланмаса ва очиқ—тоза ҳавода яйратилмаса, уларнинг сути суяқ, сифатсиз ва оз миқдорда бўлиши кўплаб тажрибаларда синаб кўрилган.

Булардан ташқари, сигирлар сутининг таркиби йил мобайнида бир хил бўлмасдан турли даражада ўзгариб туради. Бунинг бир сабаби ҳар фаслда маълум ем-хашак турларининг мавжудлиги ва ташқи муҳит ҳарорати турлича бўлишининг таъсири кўплаб кузатишлар натижасида аниқланган.

Сутнинг миқдори ва сифатиға йил фасларининг таъсири ҳам бирмунча илмий кузатишлар ва тажрибаларда кузатилган. Жумладан, зооинженер Зиёд Турсунбоевнинг Тошкент вилоятидаги собиқ Карл Маркс номи жамоа хўжалиги сут-товар фермасида қора-ола зотли сигирлар устида олиб борган изланишлари шуни кўрсатдики, фермадаги барча соғин сигирлар (200—235 бош)нинг сут миқдори ўртача ҳар бир говмишга бўлганда энг юқори кўрсаткич асосан икки фаслда, яъни ёз (1127,7 кг) ва куз (1124,2 кг) фаслига тўғри келди. Баҳор фаслида (1032,8 кг) ва қишда (968,2 кг) бу кўрсаткич бирмунча камроқ бўлиши аниқланган. Бошқача қилиб

айтганда, агар сигирларнинг қиш фаслида берган умумий сут миқдорини 100 фоиз деб олсак, бунда ёз фаслидагиси 116,5 фоиз, куз фаслидагиси — 116,0 фоиз, баҳордагиси — 106,7 фоизга тўғри келади.

Сутнинг серқаймоқлик даражаси ҳам йил фасллари ва ойларига кўра ўзгариб бориш хусусиятига эга эканлигига ишонч ҳосил қилинди. Жумладан, сигирлар сут таркибидаги ёғнинг энг юқори кўрсаткичи асосан февраль (3,64 фоиз), март (3,59 фоиз) ва ноябрь (3,66 фоиз), декабрь (3,65 фоиз) ойларига ва энг тубан кўрсаткичи июль (3,25 фоиз) — август (3,27 фоиз) ойларига тўғри келди. Қолган ойларда эса бу кўрсаткич ўртача 3,33—3,53 фоизни ташкил қилди.

Адабиётлардан маълумки, сут таркибидаги қуруқ моддалар баҳор (март ва апрель) ойларида камайса, куз ойлари (октябрь, ноябрь)да анчагина кўпаяди. Сутдаги ёғ ва оқсил моддалар ҳам шу каби ўзгариб туриши аниқланган. Бунга юқоридаги мисолларимиз далил бўлаолади.

Сут миқдори ва сифатига ем-хашак таъсири. Сигирларни фақат бир тур ем-хашак билан тўйдириб боқиш ва уларни турли хилдаги тўйимли, серсув, илдимева ва ем билан таъмин этмасдан туриб юқори натижаларга эришиб бўлмайди.

Тажрибалар шуни кўрсатдики, агар сигирлар фақатгина бир тур ем-хашак билан тўйдириб боқилган тақдирда ҳам сут маҳсулоти кўпаймайди ва сифати паст бўлади. Бинобарин, сигирлар рационидида мумкин қадар турли хил сифатли ем-хашакни бўлиши сут миқдорини кўп, сифатли ва кимёвий таркиби юқори даражада бўлишини таъмин этади.

Сигир рационидидаги озиқлар турли хилда бўлиши билан бирга улар мумкин қадар минерал моддаларга, витамин, микроэлементларга ва ҳайвон организми учун муҳим ҳисобланган барча моддаларга бой бўлиши керак. Буларни назарда тутган ҳолда соғин сигирларга бериладиган ем-хашакни асосий қисмини йилнинг фаслларига кўра маккажўхори силоси, беда пичани, сенаж, янги ўриб олинган ўсимлик (маккажўхори пояси, сули, судан ўт, беда каби)лар, ҳамда қанд лавлаги, хашаки лавлаги, озиқбоп поллиз экинлари ташкил қилиши мақсадга мувофиқдир.

Ҳар бир зот ўзининг барча белги ва хусусиятларини наслларига ўтказа олиши турли махсус адабиётлардан маълум. Сигирлар ўзларининг бир қанча бел-

гилари билан бир қаторда серсутлиги, сутидаги оқсил миқдори ва серқаймоқлигини ўз бузоқларига бераолса, буқалар ўз наслларига онасини ва иккала (ота ва она томонидан) бувисининг маҳсулот кўрсаткичларини ўтказаолиши аниқланган.

Ҳар бир қорамол зоти ўзининг муайян бошқа зотлардан фарқ қилувчи маҳсулот белги ва кўрсаткичларига эга. Аниқланишича, сигирларни серсутлигига кўра уларнинг сутидаги ёғ ва оқсил миқдори ҳар бир зот учун кўп жиҳатидан қатъий бўлади. Бу хусусият жадал ҳолда наслдан наслга ўтади. Кузатишлардан маълум бўлишича сигирларнинг серсутлиги 20—45 фоиз атрофида наслларда ўз аксини топса, сутидаги ёғ, оқсил миқдори 50—78 фоиз атрофида ўз наслида намоён бўлар экан.

Сигирлар серсутлигини ошириш, сутидаги ёғ, оқсил ва бошқа кимёвий моддалар миқдорини кўпайтириш учун наслчилик ва селекция ишларини тўғри уюштириш, реал мақсадлар асосида иш кўриш катта аҳамиятга эгадир.

Кузатишлар натижасида маълум бўлдики, қисман кам бўлса-да онаси серқаймоқ ва оқсили кўп бўлган зот буқалари билан қочирилганда олинган дурагай сигирлар оралиқ ўринда бўлган, лекин ёғининг умумий миқдори бўйича анча юқори бўлган.

Сигирлар ёшини серсутлигига бўлган таъсири. Бу ҳолат даставвал сигирларнинг зоти ва тез етилувчанликларига боғлиқ эканлиги аниқланган. Масалан, тез етилувчан ҳисобланган джерсей, голиштинофриз каби зот сигирларнинг энг юқори даражадаги сут маҳсулоти 4—6 маротаба бузоқ берган даврига тўғри келса, кеч етилувчан — симментал, холмагор ва ярослав зотларида бу кўрсаткич 5—8-нчи бузоқ бериш даврига тўғри келади. Маълум бўлишича, сигирлар биринчи марта туққанида энг юксак даражада (максимал) сут бериш қобилиятининг 60—70 фоизини, иккинчи туғишида 75—80 фоизини ва ниҳоят учинчи марта туққанида 85—90 фоизини бераолиш имконига эга бўлар экан. Шу билан бирга, соғин сигирларнинг ёши ортиб бориши билан уларнинг сути таркибида ёғ ва оқсил миқдорининг озайиб бориши тажрибаларда аниқланган.

Сигирлар туққанидан бошлаб, то соғиндан чиқарилган вақт ичида берган сут маҳсулотини эгри чиқлар ёрдамида ифодалаш қабул қилинган. Сигир-

ларнинг сут миқдори туққанидан сўнг 1—2 ой мобайнида максимал кўрсаткичда бўлса, сўнг у аста-секин пасая боради. Лекин, юқори даражада сифатли ем-хашак билан боқилганда кўп сигирларнинг сут миқдори бўғозлигининг бешинчи ойида ҳам кўп бўлган, гарчанд бундаги фарқ унча катта (5—6 фоизгача) бўлмаган. Шунга қарамасдан, бундай сигирлар хўжалик иқтисодий самарадорлигини оширишда асосий омиллари-дан бири ҳисобланади.

Маълумки, қоида бўйича сигирларнинг туғишига 45—60 кун қолганда уларни соғиш тўхтатилади ва туққан кунига қадар соғилмайди ва бу давр уларни «*с у т - д а н ч и қ қ а н*» даври деб аталади.

Сигирларни соғишдан чиқаришда уларни ориқ-семизлигига, сут миқдorigа, ёшига ва физиологик ҳолатига алоҳида эътибор берилади. Агар сигирлар ориқ, кам сут ва ёш бўлса, туғишига 60 кун қолганида уларни соғиш ишлари тўхтатилади, аксинча, агар сигирлар семиз, серсут ва ўрта ёшли бўлса, туғишига 40—45—55 кун қолганида уларни соғиш ишлари тўхтатилади.

Соғин сигирларни жуда эрта сутдан чиқариш иқтисодий жиҳатдан зарарли бўлса, кечикиб чиқариш улардан нимжон, касалванд бузоқ олишга ва келгусида сут маҳсулоти юқори даражада бўлмаслигига сабаб бўлади. Сутдан чиққан давр сигирлар учун танаффус вақти ҳисобланиб, бунда сут безлари фаолиятида ва умуман организмда турли кимёвий моддалар (ёғ, оқсил, витамин, минерал элементлар ва ҳоказолар)ни тўплаш, шунингдек, тикланиш жараёни вужудга келади.

Сигирлар туққанидан сўнг 1—2 ой ўтгач, қочирилади. Лекин бу вақтни чўзилиб кетиши ёки жуда эрта бажарилиши ижобий натижа бермайди.

Фермер хўжаликлари учун сигир танлаш

Ҳар бир фермер ўз хўжалиги учун соғин сигирларни танлашда катта масъулият билан иш тутиши муҳим иқтисодий аҳамиятга эга. Сигир танлашда, агар имконияти бўлса, яъни бирор давлат ёки жамоа хўжалигидан сотиб олмоқчи бўлса, оладиган сигирни ёши, зот, (агар маълум бўлса) онасининг маҳсулдорлиги, неча марта туққанлиги, сўнгги лактацияда берган сутти, сутининг серқаймоқлигига эътибор бериш фойдадан холи эмас.

Сигир танлашда унинг ташқи кўриниши ҳам муҳим аҳамият касб этади. Баъзан, айрим сигирлар ора-

сида турли хилдаги камчиликлари учраб туради. Жумладан, елка-бел қисмининг букурсимон кўтарилиб қолганлиги ёки пастта букчайиб кетганлиги, тананинг орқа қисми ниҳоятда пастта букилган ҳолда бўлиши, қорин қисмини пастта осилиб кетганлиги, оёқларининг қийшиқ жойлашганлиги ёки оқсоқ бўлиши, елин ва туёқларида жароҳат бўлиши ва ҳоказолар ҳисобланади. Бундай сигирларни сут маҳсулоти нисбатан паст бўлиши билан улардан олинган насларда ҳам шундай камчиликлар учраши табиийдир.

Сигир танлашда даставвал унинг елинининг умумий кўринишига, ҳажмига, сўрғичлари меъёр даражада жойлашганлигига эътибор бериш лозим. Елинни қўл билан ушлаб кўрганда у бирмунча юмшоқ бўлгани ҳолда сут безлари яхши ривожланганлигидан далолат беради. Агар елин ниҳоят қаттиқ, бездек ҳолатга эга бўлса ундай сигирларнинг сути кам ва сифатсиз бўлади. Баъзан шундай елинлар ҳам учрайдики, у худди эчкиникига ўхшаш осилиб туради. Айрим ҳолларда олдинги икки сўрғичи майдароқ ва юқори жойлашган бўлса, сўнгги иккита сўрғичи каттароқ бўлиб, кўпинча осилиб туради. Бундай сигирлар ҳам фермерлар учун яроқсиз ҳисобланади. Сигирларда учрайдиган елин ва сўрғичларнинг шакл-формалари 34-расмда кўрсатилган.

Ҳар бир фермер шуни унутмаслиги лозимки, энг яхши сигирларни талаб даражасида бўлган елини қуйидагича бўлиши керак. Масалан, ҳажми катта, сўрғичлари йирик ва бир хил, паллалари бир текис ҳамда яхши ривожланган бўлиши лозим.

Елиннинг териси юпқа ва эластик, яъни чўзилувчан бўлиши яхши ҳисобланади. Сигирларнинг қорин қисмига жойлашган сут венаси — қон томири бўртиб чиққан бўлиши уни серсутлигидан далолат беради. Серсут сигирларни жуни ялтироқ, ўртача ўсиқликда бўлиб, пастта қараб йўналган бўлади. Умуман, талаб даражасидаги серсут сигирларни ташқи қиёфаси ва танасини умумий кўринишида бирорта ҳам кўзга ташланиб турадиган камчилиги бўлмаслиги лозим.

Соғин сигирлар ёшини аниқлаш. Соғин сигирларнинг ёши кўпинча уларнинг шохларидаги ҳалқалари сони билан белгиланади. Сигирлар ҳар сафар туққанларидан сўнг уларнинг шохларида янги қўшимча ҳалқа ҳосил бўлади. Биринчи ҳалқа уларнинг 2,5—3 ёшлигида вужудга келса, кейинчалик ҳар йили у биттадан

қўшилиб боради. Бинобарин, сигирлар ёшини аниқлашда уларнинг шохдаги ҳалқалар миқдори саналиб унга 2,5—3 йил қўшилади. Мисол учун, фараз қилайлик, сигир шохдаги ҳалқалар сони 7 та бўлсин, унга биз 3 сонни қўшамиз ва, ниҳоят, шу сигирнинг ёши 10 эканлигини биламиз.

Сифатли сут соғиб олиш ва уни ташкил этиш

Ҳар бир соҳанинг ўзига хос афзаллиги, хусусияти ва сири бўлганидек, соғувчилик касбининг ҳам масъулияти, шу билан бирга шарафли ва сирли томонлари кўп. Чунки соғувчи, аввало, меҳнати жараёнида асосан сигирлар билан ишлайди. Лекин бу осон иш эмас. Сут соғишни тўғри ташкил этиш бу катта санъат ҳисобланади. Бунинг учун соғувчилар кўп нарсаларни яхши билишлари талаб этилади. Айниқса ўзига бириктирилган сигирларнинг хулқ-атвори, соғлиги, елинининг ҳолати, шунингдек, агар сигирлар машинада соғилса, ўша машина ва аппаратларни ёйиш ва йиғиш, тозалаш ва сақлаш, уларнинг тўғри ишлашини назорат қилиш кабиларни соғувчилар мукаммал ўзлаштириб олиши керак.

Фермадаги соғиш аппаратлари ҳамма вақт бир меъёрга ишлайдиган ва запас қисмлари, деталлари етарли даражада бўлиши керак. Бунинг учун биринчи галда хўжалик механиги соғиш машиналари ишини ҳаммавақт назорат қилиб туриши талаб этилади. Лекин, шунга қарамасдан, ҳар бир сут соғувчи соғиш аппаратларининг ишлаш хусусиятларини ва, баъзан керак бўлиб қолса, айрим қисмларини тузатиш ва таъмирлашни билиши мақсадга мувофиқдир.

Сутнинг соғиб олиниши. Сутни соғиб олиш энг муҳим жараён бўлиб, унга алоҳида эътибор бериш талаб этилади. Кузатишлардан маълум бўлишича, соғиш вақти яқинлашган сари унинг елинида сут ва босим кўпая боради. Бинобарин, сўргичлар таранглашди ва сут бериш жараёни бошланади.

Сигирларни тез ва тоза соғиб олиш учун, уларни қандай усулда асраш ва боқишдан қатъи назар, қуйидаги тадбирларга риоя қилиш талаб этилади: 1. Соғиш ишлари қўлда ёки машина ёрдамида бажарилишидан қатъи назар соғишдан олдин елин ва сўргичлар 40—45°C ли сув билан ювилади ва тоза ҳолда артилади.

2. Сигир елинини соғиш жараёнида вақти-вақти билан массаж қилишга алоҳида эътибор бериш лозим.

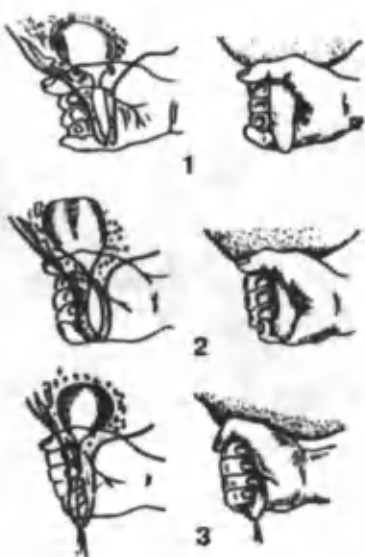
3. Соғиш ишлари тез ва бир меъёрда олиб борилиши талаб этилади. Акс ҳолда у соғиб олинадиган сут миқдорининг камайишига ва сигирларнинг сут бериш тезлигини пасайиб кетишига сабаб бўлади. Умуман, ҳар бир сигирни соғиш учун ўртача 5—7—10 минут вақт сарфланса, у меъёр ҳисобланади.

4. Соғиб олинаётган сут тугай бошлаши билан елини сўнгги марта уқалаш (массаж қилиш) талаб этилади. Елини тўғри уқалаш унинг юқори қисмида тўпланиб қолган сутнинг сўрғичга йўналтириб, тоза соғиб олиш имконини берса, иккинчидан бу жараён сигир организмга ёқимли ва оромбахш бўлиши мақсадга мувофиқдир.

Сигирларни қўлда соғиш.

Сигирлар қўлда икки усулда: биринчиси бармоқлар билан ва иккинчиси кафт ёки мушт билан соғилади (36-расм).

Сигирлар бармоқлар билан соғилганда, сўрғичнинг юқори қисмидан кўрсатгич ва бош бармоқ билан ва бошқа бармоқлар билан сўрғичнинг сўнгги қисми (учи)га қадар сиқиб сут чиқарилади. Бу усулнинг асосий камчилиги соғиш жараёнида сигирнинг елини бир оз оғрийди ва сўрғич канали ички деворидаги нозик шилимшиқ қават жароҳатланишига сабаб бўлади. Бунинг натижасида бу канал торайиб, сут ажралиб чиқиши секинлашади.

36-расм. Кафт билан соғиш усули.

Сигирлар кафт ёки мушт билан соғилганда, елиндаги сут анча осон ва жадал ташқарига чиқарилади. Бунда сигир оғриқ сезмайди. Шу билан бирга соғувчи учун ҳам анча қулайлик туғилади. Масалан, соғишда куч барча бармоқларга ва умуман кафтга бир меъёрда тушади. Бунда сўрғични кафтга тўла жойлаштирган ҳолда соғилади ва бармоқлар юқоридан пастга қараб кафт томон ўз ҳаракатида давом эттирилади.

Сигирларнинг тоза соғилиши соғиш суръатига ҳам боғлиқ эканлиги аниқланган. Бунда соғиш суръати бир хил бўлиши ва сўргич минутига 80—100 марта сиқилиши яхши натижа беради. Агар соғиш суръати пасайса соғиш муддати чўзилиб кетади, сигирнинг сут бериш активлиги пасайиб, елинда маълум даражада сут қолиши аниқланган.

Сигирларни машинада соғиш. Бунинг учун энг муҳим техника талаби — сўргичлар соғиш стаканларига тўғри кийдириб қўйиш учун мос келиши ҳисобланади. Кузатишлардан маълум бўлишича, соғиш техникаси талабига риоя қилинса, сўзсиз, сигирларнинг сути кўпаяди ва сифати яхшиланади (37 ва 38-расмлар).

37-расм. Машина ёрдамида соғиладиган 200 бош сигирга мўлжалланган молхона ички қисмининг умумий кўриниши.

Сигирларни машинада соғиш техникаси ва технологияси тўғри йўлга қўйилган хўжаликларда йил сайин сигирларни сути кўпаймоқда, сутининг қаймоғи ортмоқда ва меҳнат унумдорлиги юксалмоқда. Илғор соғувчилар ўз сигирларини ҳар бирини соғиб олиш учун 5—7 минут вақт сарфлайдилар. Шунинг учун механизацияда гап кўп. У фақатгина чорвадорлар кўл меҳнатини енгиллаштирмасдан, маҳсулот сифатини яхшилаш ва таннархини арзонлаштириш имконини беради. Бошқача қилиб айтганда, қисқа вақт ичида кўплаб

38-расм. Соғиш стаканларини сигир сўргичларига кийдириш жараёнининг ифодаланиши.

говмушларни тоза соғиб олишда, сутнинг тоза бўлишида муҳим омиллардан бири ҳисобланади.

Сигирлардан фойдаланиш муддатини узайтириш. Барча сут-товар фермаларида, шу жумладан, фермер хўжаликларида соғин сигирлардан унумли фойдаланиш муддатини узайтириш, улардан кўплаб сифатли сут ва соғлом бузоқ олиш муҳим иқтисодий ва хўжалик аҳамиятига эгадир. Бунинг учун, биринчидан, сигирларни бутун ҳаёти мобайнида яхши боқиш, асраш ва зоогигиена қоидалари асосида парвариш қилиш ишларига алоҳида эътибор бериш талаб этилади. Иккинчидан, сигирларни шошма-шошарлик билан бракка чиқариб юбормасдан, иложи борича уларнинг потенциал имкониятларидан фойдаланиш зарур. Учинчидан, турли хилдаги касалликларга учрамаслиги учун уларни ўз вақтида эмлаш, дорилаш, тозалаб туриш каби зооветеринария тадбирлари амалга оширилиши зарур.

Сигирлардан узоқ вақт унумли фойдаланишнинг яна бир муҳим омили хўжаликларда наслчилик ишларига, ҳайвонларни танлаш ва саралаш тадбирларига алоҳида аҳамият беришдан иборат. Бинобарин, бу борада барча мутахассислар катта масъулият сезганлари ҳолда иш олиб боришлари талаб этилади.

Кўплаб олиб борилган кузатишларга қараганда, бир-мунча қариб қолган бўлса-да, лекин сут маҳсулоти унча пасаймаган сигирларни брак қилмасдан, уларни наслдор буқалар уруғи билан уруғлантиришда давом этилса ва ҳар йили биттадан соғлом бузоқ олинса, республикамизда ўртача 90—100 минг қўшимча бузоқ олиш билан бир қаторда 25—30 минг тонна сут етиштириш имконини берар экан.

Соғин сигирлардан фойдаланиш муддатини узайтириш ва айрим серсут сигирлардан қариб қолганида ҳам бузоқ олиш муаммоси ҳозирги вақтда барча шахсий-фермер хўжаликларида энг муҳим ва долзарб ҳисобланади. Лекин бу масала ўзининг мураккаблиги ва уни ҳал қилиш кўплаб тадбирларга боғлиқ эканлиги билан ҳар бир минтақада ва турли хил иқлим ва географик шароитда ўз аксини топмоғи лозим. Афсуски, ҳозиргача бу масала ҳар томонлама текширилмаган ҳолда давом этмоқда ва ҳозирга қадар илмий жиҳатдан ҳал этилганича йўқ.

Шуни унутмаслик керакки, соғин сигирлардан қанчалик узоқ муддат давомида унумли фойдаланилса, иқтисодий самарадорлиги шунчалик юқори бўлади. Шунингдек, сигирлардан соғиб олинадиган сут маҳсулоти жадаллаштирилса, рентабеллик даражаси шунчалик ортади ва маҳсулот бирлиги ҳисобида камроқ маблағ сарфланади ва кўпроқ даромад олинади.

Айрим иқтисодчи мутахассислар подадаги сигирларни брак қилиш тадбирларини жорий этиш борасида АҚШ фермерлари тажрибасига ён босадилар. Яъни ҳар йили подадаги 25 фоиз сигирларни брак қилиб, уларнинг ўрнини биринчи марта туққан сигирлар билан тўлдириб боришни тавсия этадилар. Лекин бу тадбир ҳамма вақт ҳам ўзининг ижобий натижасини беравермайди. Чунки ҳали яна бир неча йил мобайнида унумли фойдаланилиши мумкин бўлган, ҳали сут миқдори тубанлашиб кетмаган сигирлар подадан четлаштирилиши натижасида улардан кўплаб сут ва бир неча бузоқ олиш ишларига путур етади. Бу тадбир хўжалик учун иқтисодий жиҳатдан фойда бериш ўрнига баъзан зарар кўришга олиб келади.

Сигирлардан узоқ муддат давомида фойдаланиш борасида айрим чет мамлакат мутахассислари олиб борган тажрибалари ҳам диққатга сазовордир. Масалан, Финляндия мамлакатида 20 бош айршир зотли сигирлар устида кузатиш олиб борилган. Шу сигирлар ора-

сида «Ойи» лақабли сигир 20 ёшига қадар 101284 кг сут ва, шу жумладан, 4215 кг қаймоқ берган. Шунингдек, шу сигирдан 15 та соғлом бузоқ ҳам олинган. Шу сигирнинг бир йиллик сутини юқори кўрсаткичи ўртача 7714 кг га тенг бўлган. Ёки «Тяпая» лақабли сигир ўзининг 17 йиллик ҳаётида 100097 кг сут ва шу жумладан 4545 кг қаймоқ берган. Унинг тўққизинчи лактациясида сут мойи 300 кг ни ташкил қилган. Бу сигирдан 14 соғлом бузоқ олинган ва ҳар йилги ўртача сут миқдори 6388 кг ни ташкил қилган.

Назорат саволлари:

1. Қорамолчиликда маҳсулотига кўра қандай йўналишлар мажбурияти тўғрисида сўзланг. 2. Ўзбекистон шароитида қандай зотлар сут йўналишига, гўшт йўналишига ва қўш маҳсулот йўналишига мисол бўлаолади? 3. Бўғоз сигирларни боқиш технологияси тўғрисида тушинча беринг. 4. Бузоқларни боқиш ва парвариш қилиш тўғрисида нималарни биласиз? 5. Наслдор буқаларни боқиш ва парвариш қилиш тўғрисида сўзлаб беринг. 6. Сигирларнинг сут маҳсулдорлиги тўғрисида тушунча беринг. 7. Сутнинг кимёвий таркиби тўғрисида сўзланг. 8. Фермер хўжаликлари учун сигир танлашда нималарга эътибор бериш талаб этилади? 9. Сигирларни қўлда ва машина ёрдамида соғиш тўғрисида тушунча беринг. 10. Соғин сигирлардан фойдаланиш муддатини узайтириш қандай омиллар билан белгиланади ва унинг самарадорлиги қандай?

Амалий машғулот

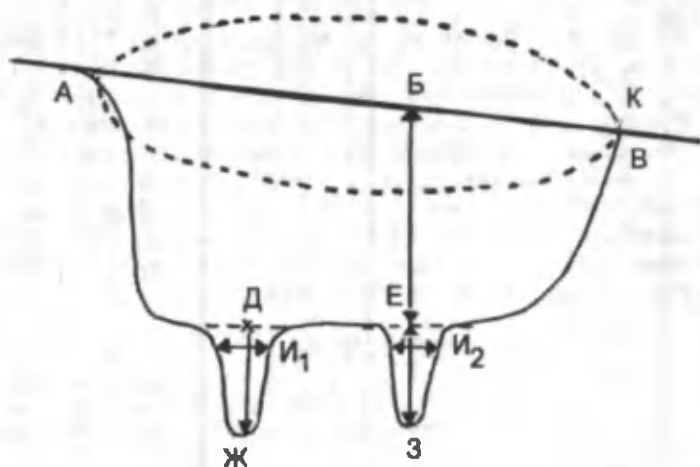
Сигирлар елинини баҳолаш ва сут бериш тезлигини аниқлаш

Асосий мақсад. Сигирлар елинини баҳолаш ва сут бериш тезлигини аниқлашни ўрганиш. Шунингдек, машинада соғишга мос бўлган сигирларни елин паллалари ва сўргичларининг ривожланиш даражасига кўра танлаш ишларини тўғри амалга оширишдан иборатдир.

Дарснинг асосий мазмуни ва уни ўтказиш. Сигирлар елинини катта-кичиклиги, шакли, паллаларининг бир хил ривожланганлиги, сўргичларини катта-кичиклиги ва шаклига кўра баҳолаш ишлари уларни 2—3 ой лактация давомида олиб борилади.

Елинни морфологик жиҳатдан баҳолаш учун сигирларни соғишдан 1—1,5 соат олдин елинлари ўлчанади. Бунинг учун ўлчов тасмасидан, циркул ва штангенциркулдан фойдаланилади (39-расм).

Баҳолаш учун морфологик белгилар 5 гуруҳга бўлинади. Уларнинг ҳар бирини юксак баҳоси 5 балл ҳисобланади. Елинни баҳолашда ундаги без тўқимасини ривожланганлик даражаси ва соғилгандан сўнг кичрайиб қолиш хусусияти ҳам ҳисобга олинади.

39-расм. Сигир елинининг асосий ўлчамлари:

AB—елинининг кўндалангига айланаси, AK—елинининг орқа-юқори қисмидан олдинги асос қисмигача бўлган узунлиги, BE—елинининг олдинги палласи, қорин чегарасидан сўрғич асосигача бўлган чуқурлиги, ДЖ ва ЕЗ—орқа ва олд сўрғичлари диаметри.

Елинининг ҳажми қуйидаги формула асосида аниқланилади. Яъни: $\text{ҳажми} = 0,3 \times \text{узунлиги} \times \text{кенглиги} \times \text{чуқурлиги}$ (олдинги палласи). Елин ҳажмини аниқлаш ишлари сигир соғилгандан сўнг 12 соат ўтгач олиб борилади.

Сут бериш тезлигини аниқлаш елин индексини белгилаш (яъни, олдинги ва кейинги елин паллаларидан соғиб олинган сут миқдорини бир-бирига бўлган нисбати), улар машинада соғишга мос эканлигини аниқлаш муҳим кўрсаткичлардан бири ҳисобланади.

Сигирларни ўртача сут бериш тезлигини аниқлаш учун олинган барча сут миқдорда (1 сутка давомида) сарфланган вақтга бўлинади.

Елин индекси балл ҳисобида баҳоланади ва у қуйидаги талаб асосида олиб борилади:

Елинни олдинги палласидан
олинган сут, фоиз 43 40 37 34

Берилган баҳо балл
ҳисобида 5 4 3 2

ҚОРАМОЛЛАРНИНГ ГЎШТ МАҲСУЛДОРЛИГИ

Мол гўшти лаззатли ва мазали бўлиши билан бирга истеъмол қилинадиган маҳсулотлар ичида салмоқли ўрин тутати. Гўштнинг тўйимлилиги унинг таркибидаги оқсил ва ёғнинг миқдори ҳамда калориясига боғлиқ.

Молнинг нимталанмаган гўшти таркибида тўйимлиги жиҳатидан унча юқори бўлмаган пай, тоғай ва суяк тўқималари ҳам бўлади. Демак, семизлигига кўра, мол нимтасининг салмоғи тирик вазнининг 51—63 фоизини, ёғ 2—14 фоизини ташкил этса, суяклар 20 фоиз атрофида бўлади.

Мол гўштининг умумий калорияси молнинг ориқ-семизлигига, ёшига, жинсига, физиологик ҳолатига, боқиш усулига ва ҳоказоларга боғлиқ. Одатда, 1 кг мол гўшти ўртача 1800—2200 килокалорияни ташкил этади (25-жадвал).

25-жадвал

Ҳар хил семизликдаги мол гўштининг таркиби ва калорияси
(Гўшт саноати илмий текшириш институти маълумоти, 1978)

Таркиби ва калорияси		Молларнинг семизлик даражаси			
		ориқ	уртача	семиз	жуда семиз
Морфологик таркиби (фоиз)	Лаҳм гўшти	60,8	59,9	56,5	52,1
	Ёғи	3,3	10,3	16,1	23,1
	Суяги	21,9	17,5	15,7	16,2
	Пайлари	14,0	12,3	11,7	9,6
Кимёвий таркиби (фоиз)	Сув	74,4	67,3	61,6	58,5
	Оқсил	21,0	21,0	19,2	17,6
	Ёғ	3,5	10,7	18,3	23,0
Калорияси	Минерал моддалар	1,1	1,0	0,8	0,9
	Килокалория	1210	1810	2490	2850

Ориқ молларнинг гўштида ёғ миқдори ўртача 3,5 фоиз бўлса, юқори даражада семирганда, у 23 фоизни ташкил этади. Пайлар ориқ молларда 14,0 фоизни ташкил этса, семиз молларда 9,6 фоизга боради.

Кимёвий моддалар лаҳм гўштида турли миқдорда бўлади. Масалан, мол қанча семиз бўлса, гўштидаги сув (58,5 фоиз) ва оқсил (17,6 фоиз) камайиши билан бирга ёғ миқдори (23,0 фоиз) ва калорияси (2850 ккал) шунча кўпаяди.

Одатда гўшtdор мол зотларидан сифатли гўшт маҳсулотлари етиштирилади. Етиштирилган гўштни чама-лаш йўли билан аниқлаш мумкин. Бунда уларнинг семизлиги, сон қисмларининг гўшtdорлиги, елка йўналишининг текис ва кенглиги ҳамда танасининг умумий кўринишига эътибор берилади. Бундан ташқари, молнинг гўшtdорлик хусусиятини ифodalаш учун у сўйилгач, тортиш ва ҳисоблаш усулидан фойдаланила-

ди. Бунинг учун уларнинг иккита кўрсаткичи, яъни сўйим вазни ва сўйим чиқими ҳисобга олинади.

Сўйим вазни сўйилган молнинг боши, териси, ичак-чавоклари ва байқаларидан (олдинги оёқлари кафт усти бўғимидан, кейинги оёқлари эса сакраш бўғимидан олиб ташлангандан сўнг) ташқари, қолган нимтасининг вазнидир. Сўйим вазни килограммларда ифодаланади.

Сўйим чиқими гўшт нимталари билан ички ёғ миқдорининг молни сўйишдан олдинги тирик вазнига бўлган нисбатидир. Сўйим чиқими фоиз билан ифодаланади.

Сўйим чиқимини тўғри аниқлаш учун қуйидаги формуладан фойдаланиш мумкин:

$$C_{\text{ч}} = \frac{\Gamma_{\text{г}} + E_{\text{г}}}{T_{\text{г}}} \times 100$$

Бунда $C_{\text{ч}}$ — сўйим чиқими, $\Gamma_{\text{г}}$ — гўшт нимтасининг вазни, $E_{\text{г}}$ — ички ёғнинг вазни, $T_{\text{г}}$ — сўйишдан олдинги тирик вазни.

Мол гўшти нимтадаги бошқа қисмларидан ажратиш усулига ва даражасига кўра бир неча гуруҳга бўлинади, яъни суякли гўшт ёки гўшт нимталари, лаҳм гўшт ёки суяқдан ажратиб олинган гўшт, қора гўшт ёки ёғ, пай, тоғай ва лимфа томирларидан тозаланган гўшт шулар жумласидандир.

Гўштнинг асосий қисми мускул тўқималаридан иборат бўлгани ҳолда, у ёш моллардан олинганда анча нозик, тез пишиш ва яхши ҳазм бўлиш хусусиятига эга. Қари молларнинг гўшти анча қаттиқ, дараллашган, узоқ вақт пишириш талаб этиладиган, ҳамда қийин ҳазмланадиган бўлади. Шунингдек, семиз молларнинг гўшти кўп, ориқлариникида оз, ёш молларники оз, катта ёшдаги вакиллариники кўп ҳамда эркаклариники урғочилариникига қараганда кўп бўлади. Ёғ тўқимаси асосан тери остида, буйрак ва қовуқ атрофида, ошқозон ва ичак атрофида кўпроқ тўпланади. Бундай хусусият кўпроқ йирик молларда яхши ифодаланган бўлади.

Мол гўштининг сифатини аниқлашда унинг мармарсимон кўринишидан фойдаланилади. Мармарсимон қават-қават ҳолдаги гўшт тўқимаси орасида ёғ жойлашган бўлади. Бундай гўшт мазали ва тўйимли бўлади. Бундай хусусият асосан гўшtdор зот қорамолларда яхши ривожланган. Биобарин, уларнинг гўшти сут

учун боқиладиган қорамолларникига нисбатан юмшоқ, тўйимли, тез пишадиган ва мазали бўлади.

Агар гўшт ҳаддан ташқари ёрли бўлса, таъми паст, ҳазм бўлиши қийин бўлади. Асосан 16—18 ойлик нов-вослардан сифатли гўшт олинади. Уларнинг гўшти тар-кибидаги оқсил ва ёғ моддалар миқдори тенг (17—18 фоиз) бўлади. Бундай гўшт етиштириш учун бузоқларни ёшлигидан бошлаб жадал боқиш талаб этилади, биноба-рин, улар бир ярим ёшга борганида тирик вазни 400—450 кг га етади, баъзан ундан ҳам ортиқ келади.

Гўшт маҳсулдорлиги юқори даражада бўлишини таъминлашда молларни сифатли ем-хашак билан бо-қиш, парвариш қилиш ва уларни тоза сақлаш муҳим аҳамиятга эга. Бунинг учун катта ёшдаги моллар 2,5—3 ой мобайнида сифатли ем-хашак билан тўйдириб боқилади, уларнинг вазни 20—25 фоизга ортиши би-лан гўштга топширилади. Шунда улардан олинadиган гўшт сифатли бўлади.

Молларни гўштга семиртириш

Қорамолларнинг гўшт маҳсулдорлигини кескин оширишда молларни бўрдоқига боқишни тўғри таш-киллаштириш муҳим аҳамиятга эга. Бунинг учун мол-лар икки хил усулда, яъни **қўлда** (фермер хўжаликла-рида, бўрдоқичилик базаларида ва комплексларида) ва **яйловда** боқиб семиртирилади.

Ўзбекистонда табиий ўтлоқлар ва яйловлар чегара-ланган бўлиб, улар асосан чўл ва чалачўл ҳамда тоғ ва тоғ этакларига жойлашганлиги сабабли кўплаб хўжа-ликларда молларни қўлда гўштга боқиш усулидан кенг фойдаланилади. Лекин Самарқанд, Жиззах, Сирдарё, Сурхондарё, Қашқадарё ва Тошкент вилоятларининг тоғли минтақаларида ҳамда Қорақалпоғистоннинг чўл зонасидаги хўжаликларда мавжуд молларни яйловда боқиш яхши уюштирилган.

Ҳозирги вақтда, республикамизда табиий яйлов-ларнинг ўзлаштирилиши, пахта, шоли ва бошқа экин майдонларининг тобора кенгайтирилиши натижасида яйловлар майдони йилдан-йилга камайиб бормоқда. Шунга қарамасдан, мавжуд яйловлардан унумли фой-даланиш, улардаги ўт ҳосилдорлигини ошириш замон талаби ҳисобланади. Масалан, сув чиқмайдиган тепа-ликларда ўсадиган бошоқли ўтлар, протеинга бой дук-какли ўсимликлар, шунингдек, тупроғи шўрланган яй-ловларда ўсадиган шўра ва ҳар хил турга оид ўсим-

ликлар қорамоллар учун яхши ва арзон озиқ ҳисобланади. Бинобарин, табиий яйлов ўсимликлари ҳосилдорлигини оширишда мавжуд резервлардан унумли фойдаланиш, илғор агротехника ва янги технология усулларини қўллаш, ем-ҳашак экинлари ҳосилини ошириш ва уларнинг сифатини яхшилаш гўшт етиштиришда энг муҳим омиллардан ҳисобланади.

Гўштнинг сифати ва миқдориға таъсир этувчи омиллар. Қорамолларда гўшт маҳсулдорлигини юқори бўлиши бир қанча омиллар билан белгиланади. Масалан, уларнинг зоти, ёши, семизлиги, жинси, боқиш ва асраш усули, шунингдек, физиологик ҳолати ҳамда ташқи муҳит таъсири шулар жумласидандир. Олиб борилган кузатишлардан маълум бўлишича, гўшт учун боқувға қўйилган гўшtdор зот қорамол қанча яхши боқилса ва парвариш қилинса, сўйилганда шунча кўп ва сифатли гўшт чиқади.

Қорамол гўшти таркибидаги инсон организми учун зарур бўлган моддалар — оқсил, ёғ, минерал тузлар, витаминлар, аминокислоталар, микроэлементлар бир қанча афзалликларға эга.

Қорамолнинг гўшт маҳсулдорлиги яна бирқанча бошқа омилларға ҳам боғлиқ бўлади. Масалан, молнинг тирик вазни, нимталанмаран гўштининг вазни, унинг таркибидаги лаҳм гўшт, ёғ, суяк, тоғай ва пайларнинг миқдори ҳамда уларнинг гўштиға нисбати, шунингдек, гўшт нимталаридаги бошқа нав гўштнинг вазни, миқдори ва нисбати, уларнинг тўйимлилиги, кимёвий таркиби ва, ниҳоят, калорияси шулар жумласидандир.

Мол ёшининг семиришға таъсири. Ёш ва катта ёшдаги молларни гўштта боқишда бир қанча талабларға эътибор бериш керак бўлади. Масалан, ёш молларни гўштта боқишда мумкин қадар уларнинг рационида гўшт маҳсулотининг оширишға имкон берадиган биологик жиҳатдан тўла қимматли протеин, витамин ва минерал элементларға бой озиқ турларини кўпайтириш, шунингдек, улар ҳаддан ташқари семириб кетмаслиги тадбирлари қўлланиши лозим. Умуман, ёш моллар жадал усудда семиртирилса, улар организмда гўшт ва ёғ тўқималари тез тўпланади, бинобарин, гўшtdорлик даражаси юқори бўлади (26 ва 27-жадвал).

Бузоқлар 12—15 ойлик бўлгунча мускул тўқимаси суяк тўқимасиға нисбатан жадал ўсади ва 18 ойлигида мускулининг нисбий вазни кўпроқ, суякларнинг солиштирма вазни камроқ бўлади. Қорамол нимтаси-

нинг морфологик таркиби унинг ёшига ва вазнига кўра ўзгариб туради (26-жадвал).

26-жадвал

Ахталанган симминтал зот новвос нимтасининг морфологик таркиби (Д. А. Левантин маълумоти)

Ёши	Тирик вазни, кг	Нимта ва ички ёғининг салмоғи, кг	Тўқималар вазнининг нимта ва ички ёғига бўлган нисбати (фоиз ҳисобида)			
			суяк	гўшт	ёғ	пайлар
Туғилган вақтида	39,5	23,0	27,6	61,7	4,6	6,1
12 ойлигида	304,5	165,1	18,8	64,2	14,2	3,1
18 ойлигида	425,0	236,3	16,5	61,8	18,6	3,1
29 ойлигида	614,0	341,8	16,3	56,0	25,3	2,4

27-жадвал

Ахталанган эркак мол гўштининг кимёвий таркиби, фоиз (Е. А. Арзуманян маълумоти)

Ёши	Тўйдириб боқилганда, фоиз				Меъёрида боқилганда, фоиз			
	сув	ёғ	оқсил	кул	сув	ёғ	оқсил	кул
Туғилган вақтида	72,80	3,64	11,25	4,54	72,80	3,64	18,25	4,52
5,5 ойлигида	56,27	20,99	17,18	4,04	63,97	10,48	19,56	5,00
11 ойлигида	54,75	23,57	17,21	3,95	60,60	15,05	18,94	4,88
18 ойлигида	51,70	26,74	17,18	3,81	58,30	17,40	18,30	4,90
48 ойлигида	38,75	44,34	12,50	3,31	51,88	21,09	18,31	5,10

Моллар ёшининг ортиб бориши билан гўштининг кимёвий таркиби ҳам ўзгаради, яъни сув камаяди, қуруқ моддалар кўпаяди, мускуллар оралигидаги мой миқдори ортиб боради. Бу ўзгариш уларни боқиш усулига ҳам боғлиқ (27-жадвал).

Қорамолни 1 кг семиртириш учун ёшига қараб турли миқдорда озиқ бирлиги сарфланади. Масалан, 10—12 ойлик новвосларни 1 кг семиртириш учун ўртача 7—8 озиқ бирлиги сарфланса, катта ёшдаги моллар учун 8,5—10 озиқ бирлиги сарфланади.

Бузоқлар асосан лаҳм гўшт етиштириш учун боқилади. Шунинг учун уларни 6 ойлигидан тортиб режалаштирилган давргача гўштга боқиш мумкин. Лекин катта ёшдаги моллар 60—90 кун мобайнида бўрдоқига боқилади. Чунки боқиш муддати чўзиб юборилса, уларнинг танасини ёғ босиб кетади, гўштининг сифати пасаяди.

Мол зотининг гўшт маҳсулдорлигига таъсири. Гўштининг хусусиятига кўра, сут учун боқиладиган ва қўш маҳсулдор зотлар гўштга боқилганда ёр асосан ички органларида тўпланади, нимталарида эса камроқ бўлиши аниқланган. Шунинг учун ҳам уларнинг нимтасидаги лаҳм гўшт учун боқиладиган молларникига нисбатан камроқ бўлади. Бундай моллар жадал усулда гўштга боқилганда гўшт чиқими 50—56 фоизни ташкил этади.

Молларнинг гўшт маҳсулдорлигини ортишига, сифати ва тўйимлилигини яхшиланишига уларнинг зоти ва зотдорлиги салмоқли таъсир кўрсатади. Бунга асосий сабаб гўшtdор зотларнинг тез етилувчанлиги, қисқа вақт ичида яхши семириши, семириши учун сут йўналишидаги молларга қараганда камроқ ем-хашак талаб қилиши, гўштини мармарсимон ва мазали бўлишидир. Бинобарин, гўшtdор зот молларнинг бузоқ ва новвосларини 15—18 ойлигигача боқиш кифоя қилади. Бунда уларнинг тирик вазни 400—450 кг га етиши мумкин. Ҳозирги вақтда гўшtdор буқаларни сут учун боқиладиган ва қўш маҳсулдор зот сигирлар билан чаптиштириш натижасида олинган бузоқларни жадал усулда гўштга боқиб семиртириш ишлари кенг тус олган.

Жинси ва ахталашнинг гўшт маҳсулдорлигига таъсири. Гўшт етиштиришда насл олиш учун яроқсиз бўлган сут, гўшtdор зотли ва қўш маҳсулдор зот бузоқлар салмоқли ўрин тутаяди. Уларнинг умумий сони барча ёшдаги молларнинг деярли 90—95 фоизини ташкил этса, урғочи бузоқлар 30 фоиз атрофида бўлади. Қолган қисмини новвослар ташкил этади. Айрим вақтларда хўжаликнинг шароитига ва боқиш усулига қараб, новвослар ахталанади. Лекин кузатишлардан маълум бўлишича, ахталанган новвослар-буқачаларга қараганда суст ўсади ва секин ривожланади, шунингдек, гўшт чиқими пастроқ бўлади. Ахталашдан мақсад уларни подада боқиш учун мойиллигини ошириш ва урғочи бузоқлар билан бирга гўштга боқишдан иборатдир.

Урғочи бузоқлар гўштга боқилганда нимтасининг вазни, суткалик семириши, семириш учун ем-хашак сарфланиши ва лаҳм гўшт миқдорида қараб бичилган ва бичилмаган новвослардан камроқ бўлади. Лекин гўштининг сифати, юмшоқлиги, нозиклиги, таркиби ва мармарсимонлиги жиҳатидан юқори туради. Бинобарин, уларни 15 ойлигигача боқиш ва вазни 350—400 кг га етганда гўштга топширишни тавсия этса бўлади.

Новвослар ва ахталанган буқачаларни 15—18 ойлик бўлгунча боқиш, новвослар вазни 450—550 кг ва ахталанган буқаларнинг 400—450 га атрофида бўлганда уларни гўштга топшириш усули ҳам кенг қўлланилмоқда.

Боқишнинг гўшт маҳсулдорлигига таъсири. Молларнинг гўшт маҳсулдорлигини кескин оширишдаги энг муҳим омилларидан бири уларни боқиш усули бўлиб, у гўшт маҳсулоти салморини ошириш ва гўшт чиқимини кўпайтириш имконини беради. Яхши боқилган молнинг нимтасида суяк ва пайлар миқдори сифатсиз ем-хашак билан боқилган вакилларианикига қараганда 25—30 фоиз кам, гўштининг калорияси 40—50 фоиз юқори бўлади.

Моллар ем билан боқилганда, уларнинг тез семириши, лаҳм гўшти ва ёғининг кўпроқ бўлиши аниқланган. Аксинча, озиқ рацонида дағал ва серсув озиқлар миқдори кўпайиб кетса, молларни семиртириш муддатининг узайиб кетишига ва вазинини секинлик билан ортишига сабаб бўлади (28-жадвал).

28-жадвал

Герефорд зот буқаларнинг тўйимлиги, ҳар хил ем-хашак билан боқилгандаги гўшт маҳсулдорлиги

Кўрсаткичлар	Калорияси паст ем-хашак ва 20 фоиз концентрат берилганда	Калорияси юқори ем-хашак ва 90 фоиз концентрат берилганда
Дастлабки вазни, кг	182,9	186,1
Суткалик семириши, г	708	972
1 кг семириши учун кетган озиқ бирлиги	10,3	6,8
Нимтасининг нави, балл	6,9	9,0
Гўшт чиқиши, фоиз	58,6	61,8
Гўштининг мармарсимонлиги (б а л л)	5,0	6,3

Шундай қилиб, молларга бериладиган ем-хашак қанчалик сифатли ва калорияси юқори бўлса, улардан етиштириладиган гўшт шунчалик кўп ва сифати яхши бўлади.

Турли ёшдаги молларни гўштга боқиш

Молларни ёшига кўра асосан беш хил усулда гўштга боқилади.

1. Оқиш ёки оч пушти рангли бузоқ гўшти етиш-

тириш. Бунда 1—2 ҳафталик эркак бузоқлар 3—4 ой мобайнида фақат сут билан боқилади. Ҳар бир бузоққа кунига 12—16 кг дан сут ичирилади ва уларнинг суткалик семириши ўртача 1 кг атрофида бўлади.

2. Оддий бузоқ гўшти етиштириш. Бунда олинadиган маҳсулот таннархини арзонлаштириш мақсадида бузоқлар 3—4 ойлигигача сутдан ташқари, серсув, дағал озиқ ва ем бериб боқилади ва улар суткасига 400 г атрофида семиради.

3. Ёш бузоқ гўшти («беби-биф») етиштириш. Бунинг учун бузоқлар бир ёшли бўлгунча сифатли ҳар хил ем-хашак билан боқилади ва вазни 350—400 кг га етказилади. Рацион таркибидаги емни 30—80 фоизга, айрим ҳолларда 90 фоизгача ошириш талаб этилади.

4. Бузоқларни йирик нимта олиш учун боқиш. Бу усулда бузоқлар 18—24 ойли бўлгунча ёки вазни 400—600 кг га етгунча боқилади. Бинобарин 1,5—2 йил давомида молларга кўплаб ўт (яйловда) ва пичан (қўлда) берилади. Ем рационнинг 25—35 фоизини ташкил этиши мумкин. Айрим ҳолларда ем миқдори 40 фоизга етказилади.

5. Катта ёшдаги молларни гўшга боқиш. Бунда гўшт етиштиришга мўлжалланган брак қилинган сигирлар ва буқалар 60—90 кун боқилади. Улар умумий поданинг 25—30 фоизини ташкил этади. Бунда семиртирилган моллардан кўп миқдорда гўшт олинади. Лекин гўшти дағал бўлганлиги сабабли ундан суюқ таомлар, сосиска, консерва ва колбаса тайёрлашда фойдаланилади.

Гўшtdор зотли моллардан гўшт етиштириш. Барча мамлакатларда мол гўшти етиштиришда гўшtdор зотли қорамолларнинг тутган ўрни бениҳоя каттадир. Чунки бундай зотлардан етиштириладиган гўшт ўзининг тўйимлилиги, мазаси, таркиби ва лаззатлиги билан сут ва қўш маҳсулотли зотларга нисбатан анчагина устун туради. Бундан ташқари гўшtdор зотли ҳайвонлар тез етилувчан, тез семирувчан ва семиртириш бирлиги учун камроқ ем-хашак талаб этувчи йўналиш ҳисобланади. Масалан, айрим илғор хўжаликларда боқилadиган санта-гертруда зотли новвосларнинг тирик вазни 18 ойлигида 518 кг тош босган бўлса, улар икки ёшга киргач 551,2 кг ни ташкил этган. Бошқа хўжаликларда эса шу зот новвослари 18 ойлигида 440—450 кг га тўғри келган.

Агар таққослаш учун сут йўналишига мансуб бўлган

қизил чўл зотининг гўштга семиртирилган новвослари 18 ойлигида 316,8 кг тош босган бўлса, 24 ойлигида у ўртача 393 кг га тенг бўлган. Шунингдек, гўштдор зотли новвослар ҳар бир килограмм семириши учун 6,9—7,0 озиқ бирлиги сарфланган бўлса, қизил чўл зотли новвосларнинг ҳар бир килограмм семириши 8,2—8,4 озиқ бирлигига тўғри келган.

Яна шуни ҳам таъкидлаш лозимки, гўштдор зотли молларнинг гўшт чиқими ўртача 60—65 фоиз бўлса, сут йўналишидаги ҳайвонлар вазнига кўра 52—56 фоиз гўшт қилган.

Гўштдор зотли моллар иқтисодий ва хўжалик афзаллиги жиҳатидан бир хил боқилганда сут йўналишидаги тенгқурларига нисбатан 35—40 кг кўпроқ тош боса олиш хусусияти аниқланган. Бу эса ҳар бир хўжалик учун муҳим ҳисобланади.

Маълумки, гўштдор зотли қорамоллар асосан серўт яйловларда боқишга мослашган. Лекин, афсуски, Ўзбекистон вилоятларида бундай талаб даражасида бўлган яйловлар ниҳоятда оз ва ҳосилдорлиги бирмунча тубандир. Лекин, шунга қарамасдан оз бўлса-да мавжуд серўт яйловларда молларни семиртириш кўп жиҳатдан иқтисодий афзалликларга эгадир. Чунки бу усул уларни қўлда, мол оғилларига ем-хашак солиб боқишга қараганда қарийб 5—8 баробар кам маблағ ва меҳнат талаб қилинар экан.

Айрим мутахассислар (У. Н. Носиров, Т. Х. Икромов, И. Хидиров ва бошқалар)нинг маълумотига қараганда, моллар республикамиздаги серўт яйловларда боқилганда суткасига 750—800 ва ҳатто 900 граммгача семирганлиги аниқланган. Албатта, бу борада молларнинг боқишни тўғри ташкил қилиш, махсус боқув гуруҳларини вужудга келтириш, молларни жинси, ёши, вазни, ориқ-семизлиги каби хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда уларни маълум гуруҳларга ажратиб алоҳида-алоҳида боқилиши кўп жиҳатдан иқтисодий самарадорлик касб этади ва улкан ютуқларни қўлга кiritишда муҳим омиллардан ҳисобланади.

Молларни яйловда боқиш

Қорамолларни яйловда яйратиб боқиш, юқорида қайд қилиб ўтилганидек, иқтисодий жиҳатдан катта аҳамиятга эга. Бунинг афзаллиги, даставвал шундаки, моллар оёқ остидаги ҳар хил ўт-ўланларни инсон меҳ-

натисиз истеъмол қилади ва семириш имконига эга бўлади.

Бунда самарадорлик боқиш муддатига, яйловнинг ҳосилдорлигига ва ўтларнинг хилма-хиллиги, ҳамда сифатли бўлишига, молларнинг ёшига, жинсига ва физиологик ҳолатига боғлиқ бўлади.

Умуман, моллар яйловда 4—5 ой мобайнида боқилади. Моллар яйловда боқилганда катта ёшдаги йирик молар 25—30 фоиз семирса, ёш моллар 40—60 фоиз ва ундан ҳам кўпроқ семириши мумкин экан.

Молларни яйловда боқиш учун қуйидаги асосий тадбирларни амалга ошириш талаб этилади:

1. Подани ташкил этишда моллар кўп жиҳатдан (ёши, жинси, ориқ-семизлиги бўйича) бир хил бўлиши.

2. Мол боқиш учун ажратилган яйлов етарли ва сув билан таъминланиши.

3. Барча тадбирлар ва молларни боқиш маълум кун тартиби асосида олиб борилиши.

4. Меҳнатни тўғри ташкил қилиш ва меҳнатта ҳақ тўлашда моллар қанчадан семирганлигини ҳисобга олиш.

5. Илғорлар тажрибасидан ва фан ютуқларидан унумли фойдаланиш ҳамда боқиш технологиясини зона ва фасл шароитига қараб жорий қилиш керак бўлади.

Молларни яйловда боқиш технологияси бир қанча масалаларни ўз ичига қамраб олгани ҳолда, улар албатта бажарилишини талаб этади, уларнинг энг асосийлари қуйидагилар:

1. Молларни тасдиқланган кун тартиби асосида ва сутканинг маълум соатларида боқиш, ҳаво исиб кетганда, уларга дам бериш. Умуман, ёз ойларида сутка мобайнида 16—17 соат, куз ойларида 12—14 соат атрофида боқиш.

2. Моллар яйловда боқилганда улар ҳар томонга тарқалиб кетишига йўл қўймаслик керак. Бунинг учун молбоқар поданинг олд томонидан уларни назорат қилиб бориши, молларни кўпроқ серўт ерларда ўтлатиши.

3. Молларни эрта билан оч пайтида шудринг тушган ўтларда ўтлатмаслик (қорни шишиб кетиши мумкин), дастлаб турли хил бошоқли, кун исиб, шудринг буғланиб кетгач, дуккакли ўсимликлар ўсадиган яйловларда ўтлатиш.

4. Яхши семирган молларни ўз вақтида подадан ажратиб олиш ва гўштга топшириш.

5. Молларнинг семиртириш даражасини аниқлаш мақсадида уларни оч ҳолда эрта билан тарозида тортиш ва шунга асосан молбоқарларга ҳақ тўлаш.

6. Семирган молларни узоқ масофага юргизмаслик, умуман, поданинг суткасига 12—15 км дан ортиқ масофага юришига йўл қўймаслик.

7. Молларни ёз пайтида салқин жойда дам олдириш, қолган фасларда шамолдан ва заҳдан эҳтиёт қилиш керак бўлади.

Асосий самарадорлик молларни семиртириб боқишга, вазни ва етилувчанлигига таъсир этувчи зоти, ирсий хусусиятлари ва маҳсулот йўналишига ҳам боғлиқ.

Республикамизда молларни яйловда боқиш. Яйлов ва ўтлоқлари бўлган хўжаликларда молларни тўғри, янги технология асосида яйратиб боқиш катта самара беради. Чунки молларни яйловда боқишга қараганда қўлда боқишга 5—8 баробар кам маблағ ва куч сарфланади. Агар яйлов серўт бўлса унда боқиладиган катта ёшли моллар суткасига ўртача 650—700 ва ундан ҳам кўпроқ семириши мумкин экан.

Республикамиз яйловларида қорамоллар ёши, жинси, ориқ-семизлигига қараб пода ташкил қилинган ҳолда боқилади. Бунда ёш молларнинг 180—200 тасидан битта пода, йирик, катта ёшдаги молларнинг 100—120 тасидан битта пода ташкил этилади.

Молларни яйловга ҳайдашдан олдин баъзи касалликларга қарши олдини олиш ва ветеринария тадбирлари амалга оширилади. Бу соҳада ўрناк сифатида «Бахмал» давлат хўжалигини иш тажрибасини кўрсатиш мумкин. Бу ерда ахталанган буқачалар тоғ этаги ва тоғ яйловларида 3 ой мобайнида боқилади. Моллар асосан гўштдор зот — санта-гертруда ва унинг дургайлари бўлганлиги учун олинадиган самарадорлик бирмунча юқори даражада бўлиши аниқланган.

Табиий яйловлари бўлмаган хўжаликлар молларини гўштга семиртиришда ўз хўжалигида етиштириладиган ем-хашаклардан ва давлатдан сотиб олинадиган ем озиқлардан тежамкорлик билан фойдаланган ҳолда иш юритишлари мақсадга мувофиқдир. Бунда қисқа вақт ичида ҳайвонларни бўрдоқига боқиш ишларини жадаллаштириш масалалари бўйича бирмунча қўлланма ва тавсиялар чоп этилган. Бинобарин, улардан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир. Шуни қайд қилиб ўтиш лозимки, сўнгги маълумотларга қараганда, гўштга семиртирилган новвослар кунига 750—800

граммдан эт қўшганлар ва уларнинг вазни 12 ой давомида 300—350 кг тош босган. Республикамиздаги айрим фермер хўжаликларида бу борада қўлга киритилаётган ютуқлар салмоғи бирмунча юксак эканлигини кундалик матбуот саҳифаларида кўриш мумкин.

Фермер хўжаликларида гўшт етиштириш тадбирлари

Маълумки, ҳар бир фермер хўжалигида гўшт етиштириш технологиясини тобора такомиллаштириш кўп миқдорда сифатли маҳсулот олишнинг муҳим омили ҳисобланади. Етиштириладиган гўштнинг миқдори ва сифати бирқанча омилар билан белгиланади. Уларнинг энг асосийлари:

— ҳайвонларни гўшт учун жадал боқиш ва парваришлаш; — ҳайвонларни гўштга боқиш техникаси ва технологияси; — ҳайвонларнинг ёши, жинси, зоти, зотдорлиги ва тез етилувчанлиги шулар жумласидандир.

Тез етилувчанлик деганда ёш молларни жадал усуллар ёрдамида қисқа вақт ичида гўштга семиртиришда уларнинг ниҳоятда тезлик билан семириши, катта вазнга эга бўлиши ва гўштдорлик кондициясининг юқори нуқтага кўтарилиши тушунилади. Тез етилувчанлик хусусияти даставвал молларнинг зоти билан белгиланади. Бу борада маҳсулот йўналишига кўра гўштдор зотлар тез етилувчан бўлади. Бунга асосий сабаб, улар истеъмол қилган озиқларни асосан организмда мускул тўқималарини тез ва жадал ривожланишига, кўпроқ гўшт тўплашга сарфлайди.

Юқори сифатли гўшт даставвал ёш молларни жадал усулда семиртириш натижасида олинади. Бундай ҳайвон тўшининг асосий қисми гўшт тўқимасидан (мускуллардан) ташкил топган бўлиб, суяк қисми нисбатан бирмунча озроқ бўлади. Сифатли гўшт анча юмшоқ, ранги оч пушти, пичоқ ёрдамида тез ва осонлик билан кесиладиган бўлади. Бундан ташқари бундай гўшт таркибида камида 18—22 фоиз оқсил ва 18 фоиз атрофида ёр бўлади.

Новвосларни жадал усулда семиртириш асосида уларнинг ўсиши ва ривожланишини ифодаловчи қонуниятлар ётади. Шунга кўра ва маълум бўлишича, ёш молларни бир ёш бўлгунига қадар гўшт ва суяк тўқималари қолган бошқа барча орган ва тўқималарига қараганда ниҳоятда тез ва жадал ўсади ва ривожланади. Бинобарин, юқори сифатли гўшт етиштириш борасида ёш

молларни бўрдоқига, жадал усулларда боқиб семиртириш ниҳоятда муҳим аҳамиятта эгадир. Шунга кўра ёш молларга бериладиган ем-хашак сифатига ва таркибига алоҳида эътибор берилади. Бинобарин, ёш ҳайвонлар учун мўлжалланган озиқларнинг таркиби турли хилдаги минерал элемент ва витаминларга бой, тез ҳазм бўладиган, ёш организмларнинг физиологик талабига мос ва арзон бўлиши мақсадга мувофиқдир.

Ёш молларни боқиш учун ем-хашак сифатли бўлгани ҳолда меъёр асосида берилиши лозим. Бунда уларнинг суткалик семириши ва саломатлигининг юқори даражада бўлиши диққат марказида бўлиши яхши, ижобий натижаларга олиб келади.

Бир қанча кузатишларга қараганда, ёш новвосларни 18—20 ой давомида гўштга боқиш учун ўртача 3000—3100 озиқ бирлиги ва 300—360 кг ҳазм бўлувчи протеин сарфлаб, уларнинг вазни 400—450 кг га етказилган. Бошқача қилиб айтганда, ҳар 1 кг семириши учун 7—8 озиқ бирлиги ва 1 кг озиқ бирлиги таркибида 100 г ҳазм бўлувчи протеин бўлишига эришилган. Натижада новвослар юқори семизлик даражасида бўлганлар ва уларнинг гўшт чиқими ўртача 55—58 фоизга тўғри келган. Шунингдек, 1 кг гўшти таркибида 2500—3000 ккал бўлган. Бундай гўшт ниҳоятда юқори сифатли, тез ҳазм бўладиган, нозик, юмшоқ ва лаззатли бўлади.

Новвосларнинг гўшт маҳсулдорлиги

Новвос гўшти — инсонлар учун қимматли ва лаззатли бўлиши билан, истеъмол қилинадиган маҳсулотлар ичида салмоқли ўрин тутаяди. Гўштни тўйимлилиги унинг таркибидаги оқсил ва ёғ моддаларнинг миқдори ва калорияси билан белгиланади.

Молларнинг нимталанмаган гўшт таркибида тўйимлилиги жиҳатидан унча юқори бўлмаган пай, тоғай ва суяк тўқималари учрайди. Шундай қилиб, мол танасида семизлигига кўра нимтасининг овирлиги тирик вазнини 51—63 фоизини ташкил қилса, ундаги ёғ 2—14 фоизини, суяклари эса 20 фоиз атрофида бўлади.

Новвос гўштининг умумий калорияси унинг сифатига, молнинг ориқ-семизлигига, боқиш усулига, озиқлантиришга, ёшига, жинсига, физиологик ҳолатига ва ҳоказоларга боғлиқ бўлган ҳолда 1 кг да 1200—5000 килокалория ва ундан ҳам кўпроқ бўлиши мумкин (29-жадвал).

Жадвалдан шуни аниқлаш мумкинки, ориқ молларнинг лаҳм гўштидаги ёғ миқдори ўртача 3,30 фоиз бўлса, юқори семизлик даражасига етказилгач, у 23,1 фоизгача кўпаяр экан. Ёки пайлар ориқ молларда 14,0 фоиз бўлса, юқори даражада семиз вакилларида у атиги 9,6 фоизни ташкил қилар экан.

Шуни унутмаслик лозимки, **юқори сифатли гўшт** асосан новвосларнинг барча гўштдор зотлари(қозоқи оқбош, санта-гертруда, абердин-ангус, герефорд, қалмоқ, шароле ва ҳ. к.) дан етиштирилади.

Новвослардан етиштириладиган гўшт сифатини молларнинг тирик вақтида ҳам чамалаш йўли билан аниқлаш мумкин. Бунда, юқорида айтиб ўтилганидек, молларнинг семизлиги, сон қисмларининг гўштдорлиги, елка йўналишини текис ва кенглиги, ҳамда танасининг умумий кўринишига қараб белгиланади.

29-жа д в а л

Ҳар хил семизликдаги новвослар гўштининг таркиби ва калорияси

Таркиби ва калорияси		Семизлик даражаси			
		ориқ бўлганда	ўрта семизликда	семиз бўлганда	жуда семиз бўлганда
Морфологик таркиби, %	Лаҳм гўшти	60,8	59,9	56,5	52,1
	Ёғи	3,30	10,3	16,1	23,1
	Суяги	21,90	17,5	15,7	16,2
	Пайлари	14,0	12,3	11,7	9,6
Кимёвий таркиби, %	Сув	74,4	67,3	61,6	58,5
	Оқсил	21,0	21,0	19,2	17,6
	Ёр	3,5	10,7	18,3	23,0
	Кул (минерал моддалар)	1,1	1,0	0,8	0,9
Калорияси (килокалория)		1210	1810	2490	2850

Собиқ Бутуниттифоқ чорвачилик илмий текшириш институти олимлари томонидан симментал зотли новвослар устида олиб борилган бир тажриба ва кузатишни ҳавола қилиш мумкин (30-жадвал).

30-жа д в а л

Турли даражада боқилган новвосларнинг гўшт маҳсулдорлиги

Боқиш даражаси	18 ойлигидаги тирик вазни, кг	Салмови, кг			Чиқими, %	
		гўшт	ёғ	жами	гўшт ва ёғ	суяк
Жадал усулда Тубан бўлганда	405	214	12,5	226,5	55,9	17,9
	225	98	1,0	99,0	44,1	24,1

Бунда новвослар икки гуруҳга бўлиниб, уларнинг бир гуруҳи жадал усулда семиртирилган ва иккинчи гуруҳи эса тубан усулда боқилган. Бунинг натижасида, улар 18 ойлик бўлганида, жадал усулда боқилганлари иккинчи гуруҳдагиларга қараганда деярли икки марта кўпроқ тош босганлар. Шунингдек, гўшт чиқими ва сифати жиҳатидан биринчи гуруҳ кўп жиҳатдан устунликка эга бўлган (30-жадвал).

Новвосларни жадал технология усулида гўштга семиртириш кўп жиҳатдан юқори самарадорликка эга эканлиги бирқанча олимлар тажрибасида ҳам синаб кўрилган (31-жадвал).

31-жадвал

Новвосларни тутилганидан бошлаб 2 ёшлигига қадар гўшт етиштириш мақсадида боқиш натижаси

Кўрсаткичлар	Ё ш и, ой ҳисобида			
	6	12	18	24
Тирик вазни, кг	189,2	287,8	406,5	499,1
1 кг вазни учун озиқа сарфи (озик, бирлиги)	3,3	5,0	6,2	7,3
Сўйим чиқими, %	50,5	52,6	54,0	56,6
1 ц гўшт-нинг тан-тирик вазнда	62,2	56,4	51,0	52,8
нархи, сўйилганда	123,2	107,3	94,8	93,4
сўм. (*)				

*Изоҳ: Нархлар 1990 йил ҳисобида.

Новослар тубан усулда боқилганда мускул тўқимаси ниҳоятда суст ривожланади, ички органлар системаси суяк тўқимаси, тери ва бириктирувчи тўқималари ўрта ҳолда ўсади ва маълум даражада ривожланишда давом этади. Бинобарин, улар бир ярим ёшга борганида 150—200 кг тош босган. Бундай новвослар қисқа вақт ичида сўқимга боқилганда аввало уларнинг ички органларида ва тери остида тез ёр тўпланади. Мускул тўқимаси эса асосан кўп миқдорда сув тўплаб бўртиб боради.

Лекин гўшт сифати юқори бўлмайди. Унда кўпроқ чандир ва пай қисмлар миқдори ортади. Улар 2,5—3 ой боқилганда 280—300 кг тош босади. Молларни сўйган вақтда нимталанмаган танасининг 10—12 фоизи бириктирувчи тўқима, 25 фоизи суяк, ички мойи— 10—22 фоиз ва гўшт таркибида 15—16 фоиз оқсил бўлишини аниқлаш мумкин. Бинобарин, бун-

дай новвослар гўшти юқори кондиция талабига жавоб бераолмайди. У сифати жиҳатидан бирмунча тубан бўлади.

Шундай қилиб, юқори сифатли, ниҳоятда лаззатли, тез ҳазм бўлувчи гушт етиштиришда энг муҳим омиллардан бири ёш новвосларни 15—18 ойлигига қадар жадал технология тадбирлари асосида семиртириш ва юқори кондицияда гўштга топшириш ҳисобланади.

Барча фермер хўжаликлари новвосларни қўлда боққанда улар тез семиради, лекин етиштириладиган маҳсулотнинг таннархи яйловда боқилганга нисбатан қимматроқ бўлади. Чунки бунда молларга тайёрланган ва маълум даражада ишлов берилган ем-хашак берилади, ҳамда меҳнат кўпроқ сарфланади.

Новвослар қўлда боқилганида олинадиган иқтисодий самарадорлик бир қанча омилларга боғлиқ ҳолда бўлади. Масалан, уларни боқиш техникаси ва технологияси, озиқлантириш даражаси ва типлари, шунингдек, уларнинг ёши, жинси ва зоти шулар жумласидандир. Гўштта боқиладиган молларни юқори семизлик кондицияси (даражаси)га етказиш, маҳсулотни кўп ва сифатли қилиб етиштиришда муҳим роль ўйнайди, ҳамда олинадиган даромад бирмунча ортади.

Новвосларни гўштта семиртиришда барча шарт шариоит (географик, минтақавий (зонал), иқтисодий, ишлаб чиқариш ва хўжалик)ларни ҳисобга олган ҳолда **турли ем-хашак бериб боқиш** кенг қўлланилади. Бунда озиқнинг қайси бир турининг салмоғи катта ва юксак даражада бўлса, ўша озиқ номи билан юритилади.

Кўк ўт бериб боқиш. Кўк ўт барча хўжаликлар учун анчагина арзон бўлиши билан бирга у тез ҳазм бўладиган ва организмга тез сингиб кетадиган озиқ ҳисобланади. Шунинг учун ҳам у барча турдаги қорамоллар учун уни муҳим озиқ сифатида қўлланилади. Кўк ўт миқдори ҳайвонларни ёшига ва ориқ-семизлигига қараб бериш режалаштирилади. Масалан, ёш молларга 30—50 кг, катта ёшдагиларига 40—70 кг атрофида бериш тавсия этилади. Бундан ташқари 30 фоиз атрофида ем ҳам бериш мақсадга мувофиқ ҳисобланади (*32-жадвал*).

Озиқнинг тўйимлилигига кўра таркиби
(фоиз ҳисобида)

Рацион таркиби	Катта ёшдаги моллар	Новвослар	
		Боқувнинг даст- лабки вақтида	Боқувнинг сўнги даврида
Кўк ўтлар	70	75	60—55
Ем (концентрат)	30	25	35—40

Айрим вақтларда кўк ўт бериб боқишда молларни семириш даражаси юқори бўлмаса, уларнинг рационига қўшимча лавлаги, озиқбоп полиз экинлари қўшиш тавсия этилади.

Силос бериб боқиш. Ўзининг экин майдонларига эга бўлган ҳар бир фермер хўжаликлари етарли миқдорда маккажўхори, оқ жўхори ва кунгабоқардан силос бостиришлари ва куз-қиш ойлари давомида ўз молларига едиришлари тавсия этилади. Новвосларнинг рационига силос 50—60 фоизни ташкил қилиши мумкин. Ем эса 24—25 фоиз, беда пичан 7—8 фоиз, илдиз-мевали озиқ 5—6 фоиз ва қолган қисми минерал моддалар ҳисобига тўлдирилиши мумкин.

Сенаж бериб боқиш. Сенаж асосан дуккакли ва бошоқли ўтлардан тайёрланганлигига кўра унинг таркибида 50 фоиз сув, 8—10 фоиз протеин, 1,2—2 фоиз ёр, 21—23 фоиз азотсиз экстрактив моддалар, 14—15 фоиз клетчатка, 4—4,5 фоиз кул бўлгани ҳолда, 1 кг сенажнинг тўйимлилиги 0,35 озиқ бирлигига тенгдир. Шунингдек, сифатли сенажнинг 1 кг да 55 г ҳазм бўлувчи протеин, 40 мг каротин, 6—7 г кальций, 1—1,5 г фосфор бўлиши аниқланган.

Сенаж молларни ёшига ва физиологик ҳолатига кўра қуйидаги миқдорда берилиши мумкин: масалан, 3—6 ойли бузоқларга 5—8 кг, 6—8 ойлик бўлганларига 10—15 кг, 1 ёшдан катта молларга 15—20 кг сенаж меъёр ҳисобланади. Рационнинг қолган қисми бошқа тур озиқлар ҳисобига тўлдирилади.

Ем билан боқиш. Новвосларни гўштга семиртириш муддатини қисқартириш, меҳнат жараёнини ихчамлаштириш ва маҳсулот сифатини яхшилаш мақсадида ем билан боқиш катта аҳамиятга эга. Лекин, ем бошқа тур (дағал, илдиз мева, кўкат ва серсув) озиқларга кўра қимматроқ бўлгани учун кўплаб фермер

хўжаликлари уни тежаб сарфлайдилар. Шунинг учун бу усул республикамизда кам қўлланилади.

Моллар асосан дон (арпа, сули, маккажўхори ва ҳ. к.) ва уларни ёрмасидан тайёрланган ем билан боқилади. Бунда рационнинг умумий қисмини 80 фоизини ем ташкил қилса, 20 фоизи дарах озиқлар ҳисобига бўлиши мумкин. Лекин боқувнинг сўнгги даврида тўйимлилиги жиҳатидан рационнинг 75—95 фоизи ем ҳисобига бўлиши мумкин.

Пахта чиқиндилари билан боқиш. Новвосларни гўштта семиртиришда кўплаб фермер хўжаликлари пахта чиқиндиларидан кенг фойдаланишни яхши йўлга қўйганлар. Бунда ҳар бош мол учун уларнинг ёши ва физиологик ҳолати ҳисобга олинган ҳолда кунига 2—5 кг пахта шулҳаси, 2—2,6 кг кунжара ёки кукун кунжара берилмоқда. Шунингдек, 2,5—3 кг беда пичани, 0,6—2,0 кг арпа ёки маккажўхори дон ёрмаси, ҳамда силос, лавлаги, сенаж ва минерал қўшимчалар бериш тавсия этилади.

Назорат саволлари:

1. Қорамолларнинг гўшт маҳсулдорлиги тўғрисида нималарни биласиз? 2. Ҳайвонларнинг сўйим вазни ва сўйим чиқими деганда нималарни тушунасиз? 3. Молларнинг гўшtdорлик хусусиятлари қандай аниқланади? 4. Молларни гўштта семиртириш ва унга таъсир этувчи омиллар тўғрисида сўзланг. 5. Турли ёшдаги молларни гўштта семиртириш қандай олиб борилади ва номланади? 6. Молларни яйловда ва қўлда гўштта семиртириш тадбирлари қандай олиб борилади? 7. Фермер хўжаликларида мол гўшти етиштириш технологиясини тушунтиринг. 8. Новвосларни гўшт маҳсулдорлиги тўғрисида сўзланг. 9. Новвосларни боқиш типлари тўғрисида тушунча беринг.

Амалий машғулот

Молларнинг гўшт маҳсулдорлигини аниқлаш усуллари

Машғулотдан мақсад. Молларнинг гўшт маҳсулдорлигини аниқлаш усулларини ўрганиш ва гўшtdор зот молларнинг ташқи кўриниши билан танишиш.

Керакли воситалар ва жиҳозлар. ГОСТ 5110—87 «Сўйиш учун қорамоллар» қўлланмаси, «Наслдор қишлоқ хўжалик ҳайвонлари» қўлланмаси (ГОСТ 25967—83), «Гўшtdор зот молларнинг маҳсулдорлик даражасини баҳолаш», тавсияномаси, кинофильмлар, диафильмлар, слайдлар ва моллар расми ифодаланган фото-альбомлар.

I-топшириқ. Давлат стандартларини ўрганиш.

II-топшириқ. Якка (алоҳида) топшириқлар асосида молларнинг гўшт маҳсулдорлигини аниқлаш.

III-топширик. Материаллардан фойдаланилган ҳолда гўштор зот молларнинг хусусиятлари ва белгиларини ўрганиш. Вилоятда ёки республикада боқиладиган гўштор зот молларни тўлиқ ҳолда ифодалаш.

VIII Б О Б. ҚЎЙЧИЛИК

Қўйчиликнинг аҳамияти. Қўйчилик чорвачиликнинг муҳим тармони бўлиб, саноат учун жун, мўйна, қоракўл тери ҳамда аҳоли учун озиқ-овқат сифатида гўшт, ёғ, сут етиштиради.

Қоракўл қўйлардан олинадиган сифатли ранг-баранг товланиб турадиган **қоракўл, қоракўл-қоракўлча ва қоракўлча** деб аталадиган мўйна-тери дунё бозорида олтин баҳода сотилади. Қоракўл терилардан бош кийимлар, ёқа тайёрланади ва у юқори нархларда баҳоланади.

Қўй ва қўзи гўшти республикамиздаги гўшт балансининг 10—12 фоизини ташкил этади. Бундан ташқари, қўй сутидан турли хил маҳсулотлар, пишлоқ, бринза кабилар тайёрланади.

Умуман, қўйларнинг асосий маҳсулоти жун ҳисобланади, улардан олинадиган сифатли ва хилма-хил жунларни бошқа бирор ҳайвондан олиб бўлмайди. Бошқача айтганда, қўй жунини бошқа бирор қишлоқ ҳайвони жун билан тенглаштириб бўлмайди.

Қўйларнинг биологик хусусияти. Қўйларнинг муҳим биологик хусусиятларидан бири яйловлардаги ўтўланларни яхши ўзлаштиришидир. Боши чўзиқ, ҳаракатчан, лаби юпқа, тишлари қия жойлашган бўлганлиги туфайли улар паст бўйли ўтларни ва ҳатто ерга тўкилган ўсимлик барглари ва бошоқларини бемалол териб ея олади.

Қўйлар ҳаракатчанлиги ва узоқ масофаларга юра олиши, хилма-хил ўт-ўланларни танламасдан ейиши билан бошқа тур чорва молларидан устун туради. Ҳосилдорлиги паст бўлган яйловларда қўйлар ўз озинини бемалол топиб ейди ва қорнини тўйдиришга ҳаркат қилади. Думбали ва думли қўйлар дум органларида кўплаб ёғ тўпланади. Қуруқ ва иссиқ иқлим шароитида ўзини яхши сезади. Улардан олинадиган ёғ инсон учун қимматли ва лаззатли озиқ-овқат маҳсулоти ҳисобланади.

Қўй зотлари биологик хусусиятларига кўра ҳар хил

зона шароитида яшашга мослашган. Шунга кўра қўйларни боқиш, асраш ва кўпайтиришда ҳар бир зонанинг табиий-иқтисодий ва хўжалик хусусиятлари ҳисобга олинади.

Қўйларнинг фойдали хусусиятлари яна шундаки, улар тез етилувчан, серпушт ва бўғозлик даври қисқа бўлади. Масалан, уларда бўғозлик даври 150—155 кун давом этиши туфайли, улар йилига икки марта қўзилashi мумкин. Бундан ташқари, қоракўл қўйлар ҳар гал 1—2 тадан қўзи туғса, романов зот қўйлар 4—6 тадан қўзилайди. Урчиш вақти ўрта ҳисобда 1,5 ёшга тўғри келади.

Шундай қилиб, қўйлар биологик хусусиятларига кўра бир қатор устунликларга эга. Бинобарин, уларни кўпайтиришда, маҳсулдорлигини оширишда, насл олишда, гўштга боқишда, сифатли мўйна ва тери етиштиришда, шароитини яхшилашда ва серпуштлигини оширишда уларнинг асосий биологик хусусиятлари диққат марказида туриши керак.

Қўйларнинг маҳсулот йўналиши

Қўйларни икки хил, яъни зоологик ва хўжалик таснифи асосида гуруҳларга бўлиш қабул қилинган.

Зоологик таснифи. Бунда қўйлар дум узунлиги ва шакли асос қилиб олингани ҳолда 5 та гуруҳга бўлинади:

- ингичка калта думли қўйлар,
- ингичка узун думли қўйлар,
- калта ёғ думли қўйлар,
- узун ёғ думли қўйлар ва
- думбали қўйлар.

Бу таснифнинг камчилиги шундаки, айрим ҳолларда турли хил маҳсулот йўналишидаги қўй зотлари бир гуруҳга мансуб бўлиб қолади. Шунга кўра ҳар бир зотнинг асосий маҳсулот йўналиши ва унинг афзаллиги ҳисобга олингани ҳолда қўйларнинг хўжалик таснифи ишлаб чиқилган.

Хўжалик таснифи. Бу тасниф академик М. Ф. Иванов томонидан ишлаб чиқилган бўлиб, ҳамма қўй зотларининг асосий маҳсулоти асос қилиб олинган. Хўжалик таснифи 8 та гуруҳни ўз ичига олади.

1. Майин жузли қўйлар. Жуни сифатли, бир текис, ўта майин бўлган қўйлар шу гуруҳга киради. Масалан, меринос зоти, аскания, грознен, ставропол, ол-

той, озарбайжон тоғ меринос зоти, прекос, майин жунли қозоқи ва вятский зот қўйлар шулар жумласидандир.

2. **Ярим майин жунли қўйлар.** Бу гуруҳга бир хил ярим майин жунли линкольн, ромни-марш, шропшир, гемпшир, латвия қорабоши каби ҳамда жун ва гўшт учун боқиладиган цигай ва бошқа зотлардир.

3. **Ярим дағал жунли қўйлар.** Бу гуруҳ қўйларнинг жун гилам тўқиш учун муҳим хомашё ҳисобланади. Асосий вакиллари: саражи ва тожик қўй зотларидир.

4. **Пўстинбоп қўйлар.** Бу гуруҳга мансуб қўйлардан сифатли пўстинбоп тери олинади. Шу жиҳатдан улар бошқа қўйлардан фарқ қилади. Асосий вакиллари: романов зоти, шимолий калта думли ва сибирь серёғ калта думли қўйлар ҳисобланади.

5. **Мўйнабоп қўйлар.** Улар қимматбаҳо мўйнаси (териси) билан бошқа йўналишдаги қўйлардан фарқ қилади. Масалан, қоракўл қўйлар, сокольский ва решетиллов зотлари шулар жумласидандир.

6. **Гўшт-ёғ йўналишидаги қўйлар.** Бу гуруҳга мансуб қўй зотларидан сифатли ва мазали ҳамда кўп миқдорда гўшт ва ёғ олинishi билан бошқалардан фарқ қилади. Асосий вакиллари: ҳисор, жайдари ва эдилбой қўй зотларидир.

7. **Гўшт-жун-сут йўналишидаги қўйлар.** Бу гуруҳга кирувчи зотлардан бир вақтни ўзида гўшт, жун ва сут етиштирилади. Лекин жун дағал бўлади. Асосий вакиллари: тушинский, балбас, карачайдир.

8. **Гўшт-дағал жун йўналишидаги қўйлар.** Бу гуруҳга мансуб қўйлардан анчагина сифатли дағал жун ва сифатли гўшт олинади. Масалан, михновский, черкесский, кучугуров каби қўй зотлари шулар жумласидандир.

Қўйлардан олинадиган асосий маҳсулотлар

Жун. Қўйлардан олинадиган жун енгил саноат учун муҳим хомашё ҳисобланади, ундан турли хил кийим-кечак, шолча ва гилам, хилма-хил жун газламалар тайёрланади. Жун тери маҳсулоти ҳисобланади ва қўй эмбрионининг 60—85 кунлигида эпидермис қаватидан ташкил топган фолликулалардан ўсиб чиқади. Жуннинг шаклланиши ва тери сатҳи бирлигига нисбатан миқдорининг ортиши уларнинг туғилиш вақтига бориб яқунланади. Жун қатлами бир қанча турга мансуб

бўлган толалардан ташкил топган. Масалан, тивит, оралик, дағал, ўлик, қуруқ ва қопловчи жунлар шулар жумласидандир.

Мўйна. Мўйна асосан қоракўл, соколский ва решетилов зот қўйларининг янги туғилган қўзиларидан олинади. Чунки уларнинг мўйнаси гулдор, жингалак ва ялтироқ бўлади. Майин жунли ва ярим майин жунли қўйлардан олинган мўйнали терини л я м к а, дағал жунли қўйлардан олинадиганини м е р л у ш к а деб аталади.

Қоракўл тери. Қоракўл терининг сифати жун қатламининг шакли, гули, жингалаги, ялтироқлиги, ранги ва гулининг зичлиги каби кўрсаткичларга боғлиқ. Қоракўл тери гулининг шаклига кўра қалами, ловиягул, гажак, ҳалқасимон, спиралсимон (пармагул) бўлиши мумкин. Шунингдек, айрим ҳолларда гулининг шакли бузилмаган ва ҳеч қандай шаклга эга бўлмаган ҳолда учрайди, бундай тери сифатсиз ҳисобланади.

Қаламигул типигаги жингалаклар сифатли ҳисобланади ва уч гуруҳга (калта, ўртача ва узун) бўлинади. Агар узунлиги 2 см гача бўлса, қаламигуллар — калта, 2 см дан 4 см гача бўлса — ўртача, 4 см дан ортиқ бўлса — узун ҳисобланади. Узун қаламигуллар юқори баҳоланади.

Ловиягул типигаги жингалаклар ҳам сифатли ҳисобланади. Улар ловия донини эслатади. Узунлиги 12—15 мм ва ундан ортиқ бўлиши мумкин.

Гажак шаклидаги жингалаклар унча сифатли эмас, теридан чиққан жунлар қарама-қарши томонга ажралиб, туташ бўлмаган гул ҳосил қилади.

Нўхатгуллар талабга мувофиқ бўлмаса-да, уни ташкил этувчи жун тўпламларининг учлари тутунсимон ёки нўхат шаклида жингалаклашган бўлади.

Ҳалқасимон (спиралсимон) жингалаклар сифатсиз ҳисобланади ва бундай гулли тери сифатсиз деб баҳоланади. Шунингдек, баъзи тери юзасида шаклсиз гуллар ҳам учраб туради.

Қоракўл тери жунининг ўсиқлик даражасига кўра уч хил бўлади: 1) қоракўлча — ҳали туғилмаган (тахминан 4,5 ойлик) қўзи териси бўлиб, у юқори даражада баҳоланади; 2) қоракўл-қоракўлча — туғилишига 5—10 кун қолган қўзилар териси бўлиб, у ҳам сифатли бўлади; 3) қоракўл — меъёр даражада ривожланган ва туғилган қўзилар териси.

Қоракўл тери орасида баъзан жуни анча ўсиқ тур-

лари учрайди, ёки тутилгандан сўнг бир неча кун ёки ҳафта ичида жунни ўсиб кетади. Бундай тери ёқабоп дейилади ва арзон баҳоланади.

Қоракўл тери ҳар хил рангда бўлади. Кўпроқ **қора** (араби 90 фоиз), баъзан **кул ранг** (шерози), **жигар ранг** (қамбар) ва кўпроқ сур тери бўлади. Сур ва кул ранг тери чиройли ва ноёб бўлади, бинобарин, унга талаб катта. Кул ранг тери мўйнаси оқ ва қора жунларнинг миқдори ва узунлигига кўра тўқ кул ранг, ўртача кул ранг ва оч кул ранг бўлиши мумкин.

Тери. Қўй териси одатда 5—7 ойлик ва ундан катта ёшдаги қўйлардан олинади ва асосан уч гуруҳга бўлинади: 1) пўстинбоп тери — дағал ва ярим дағал жунли қўйлардан олинади. Бундай тери асосан романов зот қўйлардан етиштирилади ва жунининг ўсиқлиги 2,5 см атрофида бўлади. Айниқса, 6—8 ойлик қўзилардан сифатли тери олинади; 2) мўйнабоп тери — майин жунли ва ярим майин жунли қўйлардан олинади. Бундай терининг энг сифатлиси цигай зот қўзилардан етиштирилади ва у «цигейка» номи билан аталади. Улар жунининг узунлиги 1 см атрофида бўлади; 3) йирик тери — катта ёшдаги қўйлардан олинади. Бундай тери баъзан **пойабзал тери** деб аталади. Улардан саноат эҳтиёжлари учун фойдаланилади.

Гўшт. Қўй гўштининг сифати қўйнинг зоти, ёши, жинси, ориқ-семизлигига, боқиш шароитига ва физиологик ҳолатига боғлиқ. Гўштнинг сифати унинг кимевий таркиби, умумий гўшт чиқиши, ундаги ёғ ва суяк нисбати, парҳезлик хусусияти ва нав қисмларининг миқдори билан аниқланилади.

Нимталанмаган қўй гўштининг вазни ҳар хил зотларда турлича бўлади ва, кўпинча, катта ёшли қўйларда у ўртача 18—30 кг атрофида, лекин ҳисор ва линкольн каби зотларда 80—90 кг гача ва ундан ҳам кўпроқ бўлиши мумкин. Қўзиларнинг нимталанмаган гўшти 10—15—20 кг атрофида бўлади.

Қўйлардан соф гўшт чиқиши уларнинг ориқ-семизлигига ва зотига боғлиқ. Масалан, яхши семиртирилган майин жунли қўйларда бу кўрсаткич 50 фоиз атрофида бўлса, ориқ қўйларда 38—40 фоиз ва гўшт-ёғ йўналишидаги қўйларда 60—65 фоиз бўлиши аниқланган.

Кузатишлардан маълум бўлишича, гўштга 6—8 ойлик қўзиларни боқиш иқтисодий жиҳатдан яхши са-

мара беради. Қўй гўштининг сифати ва кимёвий таркиби уни боқиш усулига ва ориқ-семизлигига боғлиқ (33-жадвал).

33-жадвал

Қўйларнинг семизлигига кўра гўштининг кимёвий таркиби
(Г. Р. Литовченко маълумоти)

Семизлик даражаси	Сув, %	Оқсил, %	Ёр, %
Ориқ	70,0	21,0	8,7
Ўртача семиз	68,3	20,0	10,7
Семиз	58,5	17,7	23,0

Сут. Қўй сути кимёвий таркибига кўра сигир ва бошқа чорва моллари сутидан фарқ қилади. Унинг таркибида 6,7 фоиз ёр, 5,8-фоиз оқсил, 4,6 фоиз сут қанди ва 0,8 фоиз минерал элементлар бўлади.

Қўйлар 100—150 кун атрофида соғилади, айрим ҳолларда 200—300 кг ва ундан кўпроқ сут соғиб олинади.

Марказий Осиё давлатларида, жумладан, Ўзбекистон Республикасида боласи тери учун ажратилган қоракўл қўйлар ўртача 3 ой, баъзан 4 ойгача соғилади ва ҳар бир совлиқдан кунига ўртача 300—730 г ва ундан кўпроқ сут соғиб олинади. Қўйлар қўзилари билан бирга бўлса улар соғилмайди. Шунингдек, наслдор совлиқлар, ориқ, биринчи ва кўп туққан м а р и совлиқлар соғилмайди. Қўзиси бўлмаган мари қўйлар эрталаб ва кечқурун соғилади. Қўйлар асосан қўлда соғилади.

Қўй зотлари

Майин жунли қўй зотлари. Майин жунли қўйлар узоқ тарихга эга бўлиб, эрамиздан 1000 йиллар аввал Кичик Осиё ва Грузиянинг ғарбий туманларида боқилганлиги, кейинчалик Греция, Италия ва Шимолий Африкада кенг тарқалганлиги маълум. Уларни **мернос қўйлар** деб аташган (40-расм).

Майин жунли қўйлар асосан Шимолий Кавказнинг даштли туманларида, Ставропол ва Краснодар ўлкаларида, Грозний ва Ростов вилоятларида, шунингдек, Сибирь, Қозоғистонда ва Марказий Осиё давлатларидан Қирғизистонда кўпайтирилади.

Сўнгги вақтда академик А. Н. Николаев тавсиясига мувофиқ, қўй зотларини уч хил йўналиш ёки гуруҳга бўлиш мумкин.

40-расм. Майин жунли, сержун меринос зот қўчқор.

1. **Майин жунли сержун қўйлар** — меринос, ставропол, грознен ва ҳоказо зотлар.

2. **Майин жунли сержун-гўшtdор қўйлар** — аскания, кавказ ва олтой зотлари.

3. **Майин жунли гўшtdор-сержун қўйлар** — прекокс, архар меринос ва майин жунли қозоқ қўй зотлари киради.

Майин жунли сержун қўйлар. Бу қўйлар бақувват бўлиб, сувсиз чўл яйловларида яшашга мослашган. Асосий маҳсулоти жун. Жун қалин ва ўсиқ, ёғ-тери яхши ифодаланган. Ҳар килограмм вазни ҳисобига 50—60 г тоза жун олинади. Майин жунли сержун қўйлар бир қанча махсус зотлардан иборат бўлиб, уларнинг кўп тарқалгани: меринос, ставропол, грознен зотларидир.

Меринос Россияда кенг тарқалган майин жунли қўй зотидир. Ҳозирги вақтда меринос икки типдан иборат: **сержун-гўшtdор** ва **сержун қўйлар**.

Сержун-гўшtdор қўйлар асосан Шимолий Кавказ, Фарбий Сибир ва Шимолий Қозоғистонда кенг тарқалган.

Сержун типдаги қўйлар кўпроқ Қалмиқ ўлкасида, Астрахан, Волгоград вилоятларида, шунингдек, Ростов вилояти ва Ставропол ўлкасининг қурғоқчил туманларида кўпайтиради.

Меринос қўйлардан сифатли жун олинади. Қўчқорларидан ўртача 10—12 кг, совлиқларидан 5—6 кг ат-

рофида жун қирқиб олинади. Жуннинг узунлиги сержун-гўштдор типиди 7—8,5 см, сержун типиди 8—10 см ва 64—70 сифат талабига жавоб беради. Жун чиқиши 36—40%.

Қўчқорларининг шохи яхши ривожланган, совлиқларида шох бўлмайди. Ҳар 100 бош совлиқдан 110—130 та қўзи олинади. Баъзан бу кўрсаткич 150 тагача етиши мумкин. Қўчқорларининг тирик вазни 75—85 кг, совлиқлариники 45—55 кг (баъзан 60 кг), гўшт чиқиши гўштдор-сержун типиди 45—48 фоизни ташкил қилади.

К а в к а з з о т и. Совлиқларининг тирик вазни ўртача 46—55 кг, қўчқорлариники 90—100 кг келади. Қўчқорларидан 10—11 кг, совлиқларидан 6—7 кг жун қирқиб олинади. Жуни сифатига кўра, 64 даражага тўғри келади. Узунлиги 7—8 см, жун чиқиши 40—42 фоиз. Ҳар 100 бош совлиқдан 130—140 та қўзи олинади. Бу зот Ставропол ўлкасида, Ростов вилоятида, Сибирда ва Қозоғистоннинг айрим хўжаликларида кўпайтирилади.

О л т о й з о т и. Қўчқорларининг вазни 90—110 кг бўлиб, 9—10 кг жун олинади. Совлиқларининг вазни 50—60 кг, жуни 5—6 кг, жунининг узунлиги 7—8 см ва 64 сифат даражасига жавоб беради. Жун чиқиши 40—42 фоиз. Ҳар 100 бош совлиқдан 120—130 та ва ҳатто 160 тагача қўзи олинади. Бу зот кўпроқ Сибир, Урал ва Шимолий Қозоғистон туманларида боқилади.

Қ о з о қ и а р х а р - м е р и н о с з о т и. Бу зот тоғ шароитида яшашга мослашган дунёда ягона зот ҳисобланади. Қўчқорлари 100—110 кг, совлиқлари 60—65 кг. Қўчқорлари 7—8 кг, совлиқлари 3,5—4,5 кг жун беради. Жунининг узунлиги 7—8 см, сифати 64—70 даражага тўғри келади. Жун чиқиши 50—55 фоиз. Ҳар 100 бош совлиқдан 130—140 та қўзи олинади. Бу зот асосан Шарқий Қозоғистон ва Олмаота вилояти хўжаликларида боқилади.

Ярим майин жуни қўй зотлари. Цигай зоти. Бу зот қурғоқчил туманларда яшашга мослашган. Қўчқорлари 80—90 кг, совлиқлари 45—55 кг келади. Қўчқорлари 5—6 кг, совлиқлари 3,5—4,0 кг жун беради. Жун чиқиши 55—60 фоиз ва сифат даражаси 45—46 га тўғри келади. Бу зот эса Молдова, Қрим, Жанубий Украина, Ростов, Саратов, Краснодар ва Қозоғистон туманларида кўпайтирилади.

Ярим майин жунли гўштор-сержун қўй зотлари. Линкольн, ромнимарш ва шимолий кавказ зоти шу йўналишга мансубдир.

Линкольн зоти. Қўчқорлари 120—160 кг, совлиқлари 80—90 кг келади. Англиядаги қўрғазмада 300 кг ли қўчқор намоиш этилган. Қўчқорлари 8—10 кг, совлиқлари 5—6 кг жун беради. Жунининг узунлиги 25—30 см га етади. У ипаксимон ялтироқ. Жун чиқиши 55—65 фоиз, сифат даражаси 36—44 га тўғри келади. Бу зот асосан Воронеж, Москва ва бошқа вилоят хўжаликларида кўпайтирилади.

Ярим дағал жунли қўй зотлари. Бу йўналишга асосан иккита зот яъни саража ва тожик зоти киради.

Саража зоти. Бу зот думбали қўйлар гуруҳига киради. У Туркменистонда танлаш ва саралаш йўли билан яратилган. Жун ҳар хил толалар (тивит, оралиқ ва дағал)дан ташкил топган. Бу зотнинг жунидан ниҳоятда ноёб, чидамли ва қимматбаҳо гиламлар тўқилади. Уларнинг жун 10—17 см, қўчқорлари 5—7 кг, совлиқлари 3—4 кг жун беради. Қўчқорларининг вазни 70—80 кг, совлиқлариники 55—60 кг атрофида бўлади.

Тожик зоти. Бу зот Тожикистонда яратилган. Жун гилам саноати учун керакли хомашё ҳисобланади. Бу зот Ўзбекистоннинг айрим тоғолди туманларида ҳам боқилади. Сўнгги йилларда бу зот Оҳангарон тумани хўжаликларида жадал усулда кўпайтирилмоқда.

Дағал жунли қўй зотлари. Дағал жунли қўйларнинг жун 1 бир хил бўлмай, унинг таркибида дағал толалар кўп бўлади. Лекин саноат учун дағал жун ҳам зарур хомашё ҳисобланади. Дағал жунли қўйларни жун 1 уларнинг қўшимча маҳсулоти ҳисобланади. Дағал жунли қўйларнинг энг аҳамиятлилари уч хил йўналишда бўлади: 1. Мўйнабоп қўйлар. 2. Пўстинбоп қўйлар. 3. Гўштор — серёғ қўйлар.

Мўйнабоп қўйлар. Мўйнабоп қўйларнинг асосий маҳсулоти уларнинг қўзисидан олинадиган ранг-баранг мўйна (тери)сидир. Қолган маҳсулоти (гўшти, ёғи, жун 1 ва ҳоказолар) иккинчи даражали аҳамиятга эга. Бу йўналишнинг асосий зотлари: қоракўл, соколский ва решетилов кабилардир.

Қоракўл қўйлар. Бу қўйлар мўйна (тери) олинадиган дунёга машҳур энг муҳим қўйлардир. Туркменистонда олиб борилган археологик кузатишларидан маълум бўлишича, эрамиздан 1500 йил аввал ҳам жун 1 жингалак бўлган қўйлар боқилган (41-расм).

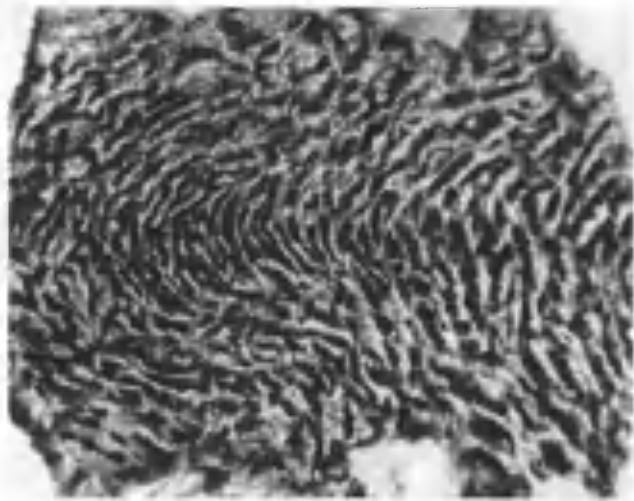
41-расм. Насл учун қолдирилган кулранг сур қўзилар.

XVII асрда қоракўл қўйлар ҳозирги Бухоро вилоятида ҳам кўплаб боқилган. Улар узун серёғ думли қўйлар гуруҳига мансуб бўлиб сувсизликка ва чўл шароитига чидамли бўлади. Бинобарин, бундай қўйлар асосан чўл зоналарида боқилади ва чўлда оқар сувлар бўлмаганлиги сабабли асосан турли чуқурликдаги қудуқлардан чиқариладиган сув билан суворилади (42-расм).

42-расм. Дағал жунли қоракўл зот совлиқ.

Қоракўл қўйларнинг боши бир оз чўзиқ, қулоқлари осилиб туради, қўчқорлари шохли, совлиқлари шохсиз бўлади. Жунининг узунлиги 8—9 см. Баҳорги ва кузги жун қирқимида ҳар бир қўйдан ўртача 2,5—5 кг гача жун олинади. Қўчқорларининг тирик вазни 65—80 кг, совлиқлариники 45—50 кг атрофида. Ҳар 100 бош совлиқдан 110—120 та қўзи олинади. Қўзилари сўйиш учун топширилган совлиқлардан ўртача 35—50 кг атрофида сут соғиб олинади. Қоракўл қўйлар асосан мустаҳкам, қўпол ва нозик конституцияга эга. Қоракўл қўйларнинг 90 фоизининг териси қора бўлса, 8—10 фоизи **кулранг** ва **сур** ҳамда бошқа рангда бўлади.

43-расм. Платина рангли 1-нав сур қоракўл тери.

Сур терилар юқори даражада баҳоланади (43-расм). Улар жунининг учки қисми очроқ бўлган ҳолда пастки қисми тўқ рангда бўлади. Ҳозирги вақтда қоракўлчилик асосан Ўзбекистон, Туркменистон ва Тожикистонда яхши ривожланган. Қозоғистонда яйловлар кўплиги туфайли кейинги йилларда жанубий туманларда бу соҳа жадаллик билан ривожлантирилмоқда. Қозоғистонда қоракўл қўйларнинг янги зотларини яратиш, мавжудларини яхшилаш мақсадида кўпгина ишлар амалга оширилмоқда.

Гўштдор-серёв зот қўйлар. Бу зот қўйлар йирик, мустаҳкам тузилишга эга бўлиб, йирик думбали, асо-

сан яйловларда боқишга мослашган. Уларнинг жуни дағал, кўп миқдорда ўлик ва қуруқ жун толалари учрайди. Шунинг учун ҳам уларнинг жунидан кигиз, наMAT, шолча кабилар тайёрланади. Бу йўналишга мансуб бўлган асосий зотлар: **ҳисор, жайдари ва эдилбой қўйлардир.**

Ҳисор зоти. Ҳисор зоти асосан Тожикистон, Ўзбекистон ва Қозоғистон давлатларида кўпайтирилади. Бу зот гўштдор-серёв зот қўйлар ичида энг йириги ҳисобланади. Бинобарин, қўчқорларининг тирик вазни 100—130 кг, совлиқлариники 80—90 кг атрофида бўлади. Бу қўйларнинг танаси узун бўлиб, бўртиб чиққан, қулоқлари осилган бўлади. Оёқлари узун ва пишиқ, думбаси 20—25 кг, ҳатто 40 кг ва ундан ҳам кўпроқ келади.

Жунининг ранги тўқ сариқ, қора ва жигарранг. Хамма вакилларида шох бўлмайди. Икки қирқимнинг ҳар бирида 1,2—2 кг дан жун олинади. Серпуштлик хусусияти яхши ривожланган. Қўзилари 6 ойлик бўлганда вазни 60—65 кг га етади. Гўшт чиқиши 48—56 фоиз. Гўшти жуда мазали (44-расм).

44-расм. Гўштдор-серёв маҳсулотли ҳисор зотининг насл қўчқори.

Жайдари қўйлар. Жайдари қўйлар Ўзбекистоннинг кўп туманларида учрайди. Улар ҳам, думбали қўйлар ҳисобланиб, қўчқорлари 80—90 кг, совлиқлари

60—70 кг келади. Ҳар галги қирқимда 1,6—2 кг, айрим холларда 2,5 кг гача жун беради. Гўштининг сифати яхши ва чиқиши ўртача 50—52 фоиз атрофида. Жайдари қўйлар анча чидамли бўлганлиги учун кўплаб хонадонларда боқилади ва кўпайтирилади. Улар асосан, Самарқанд ва Жиззах вилояти хўжаликларида боқилади.

Эдилбой зоти. Бу зот XIX асрда Ғарбий Қозоғистонда яратилган. Гўшторлиги ва серёғлиги жиҳатидан фақат ҳисор қўйларидан кейинда туради. Қўчқорларининг тирик вазни 100—105 кг, совлиқлариники 75 кг, айрим холларда 80 кг келади. Энг йирик қўчқорлари 150—160 кг, совлиқлари 115 кг гача бўлиши аниқланган. Қўзилари 4 ойлигида 40—42 кг келади. Ранги асосан сариқ ва қизил, камроқ қора бўлади. Қўчқорларидан 3—3,5 кг (5 кг гача), совлиқларидан 2,3—2,6 кг жун қирқиб олинади. Ҳар 100 бош совлиқдан 110—120 та (баъзан — 125 тагача) қўзи олинади. Бу асосан Қозоғистоннинг ғарбий туманларида кўпайтирилади.

Қўйларни урчитиш ва кўпайтириш

Қўзилар 5—6 ойлик бўлганда жинсий жиҳатдан етилади, лекин уларни эрта қочириш ижобий натижа бермайди. Бунда уларнинг ривожланиши чекланиб қолади, насли тубанлашади. Қўзилар 6 ойлик бўлганида онасидан ва эркаклари урғочиларидан ажратилади. Қўчқорлар ва совлиқлар 1,5 ёшлигида урчитишга қўйилса, яхши натижа беради, баҳорда тузилган қўзиларни келгуси йилнинг кузида қочириш мумкин. Айрим холларда тез етилувчан қўйларни 9—10 ойлигида, яъни вазни тахминан 45 кг га етганда қочирса бўлади.

Совлиқларни қочириш. Совлиқларни қочиришда уларнинг физиологик ҳолатига эътибор берилади. Совлиқларда куюкиш асосан 24 соат, камроқ 48—72 соат давом этади. Агар улар шу вақтда қочирилмаса, яна орадан 16—18 кун ўтгач қайта куюкади. Совлиқларда куюкиш мавсуми бўлиб, кўпинча у кузда ёппасига содир бўлади. Бундан ташқари, ҳавонинг ҳарорати ҳам таъсир кўрсатади. Масалан, ҳаво салқин бўлса, совлиқлар август ойининг охирига бориб ёппасига куюкади. Ҳаво иссиқ ёки аксинча совуқ бўлса, улар кеч куюкади ёки айримларигина вақтида куюкади.

Қўйларнинг бўғозлик даври 5 ой, асосан 152 кун давом этади. Бинобарин, Ўзбекистоннинг жанубий ту-

манларида март ойининг бошлари қўйлар қўзилаш учун энг яхши вақт ҳисобланса, шимолий туманларда март ойининг ўрталари маъқул кўрилади. Шунинг учун жанубий туманларда думбали ва қоракўл қўйлар октябрнинг бошларида қочирилса, шимолий туманларда октябрнинг ўрталарида қочирилади.

Ўзбекистоннинг айрим хўжаликларида кейинги йилларда қўйларнинг барвақт (февраль ойида) қўзилатиш усулидан фойдаланилмоқда. Бинобарин, ёш қўзиларни асраш ва боқиш имкони бўлган хўжаликларда бу усул анча ижобий натижа беради. Бунда яйловда ўт-ўлан ўсгунча қўзилар анча тетик ва бақувват бўлиб қолади. Бинобарин, улардан кўпроқ жун ва бошқа маҳсулот олиш имкони вужудга келади.

Қочириш усуллари. Совлиқларни қочиришда икки хил, яъни сунъий ва табиий усулдан фойдаланилади.

Сунъий қочириш (уруғлантириш) истиқболли усул ҳисобланади. Бунда бир мавсумда бир бош қўчқор уруғи билан 300—500 та, айрим ҳолларда 5—6 минг совлиқ қочирилади. Бу хўжаликка, биринчидан катта иқтисодий фойда келтирса (қўчқорларни камайтириш ҳисобига), иккинчидан, ирсий хусусияти ва маҳсулдорлиги юқори бўлган асл қўчқорлардан кўп миқдорда сифатли қўзи олинади. Совлиқлар махсус сунъий қочириш пунктларида уруғлантирилади. Қочирилган совлиқлар подасига икки кундан кейин яна синовчи қўчқор қўйилади. Бунда қайтадан куюккан совлиқлар аниқланса, уларни қўшимча сунъий қочиришга қўйилади. Ҳозирги вақтда республикамізда қўйларнинг деярли 70 фоизи шу усулда қочирилади.

Табиий усул яна икки қисмга — эркин ва қўлда қочириш усулига бўлинади. Қайси қочириш усулидан фойдаланиш — хўжаликнинг маҳсулот ишлаб чиқариш йўналишига, наслчилик ишларига ва ҳоказоларга боғлиқ.

Эркин қочириш. Бу усул баъзан подада қочириш деб юритилади. Бунда подадаги ҳар 20—25 бош совлиқ учун битта қўчқор режалаштирилган ҳолда 40—50 кун мобайнида улар бирга бўлади. Бунда қайси совлиқ қайси қўчқордан қочганлиги номаълум бўлади. Бундан ташқари, совлиқларни қочириш учун кўп қўчқор талаб этилади. Шунинг учун бу усулдан кам фойдаланилади.

Қўлда қочириш. Бунда куюккан совлиқлар, синовчи қўчқорлар ёрдамида танланади ва махсус жой-

да уларни қочириш учун наслдор қўчқор қўйилади, махсус журналга унинг қулоқ исирғаси номери, лақаби ва қочирилган кунни ёзиб қўйилади. Бу усулни қўллаган вақтда ҳар бир қўзининг зоти ва қачон туғилиши аниқ бўлади. Бунда 1 қўчқор билан 90—100 бош совлиқни қочириш режалаштирилади.

Қўйларни қўзилатиш ва уларни боқиш. Хўжаликни шароитига кўра, қўйлар қишда ва эрта баҳорда қўзилайди. Бундан қатъи назар, бўғоз совлиқларни ориқлаб кетишига йўл қўймаслик керак, акс ҳолда қўзилатишда юқори кўрсаткичларга эришиб бўлмайди.

Қишқи қўзилатиш январ-феврал ойларига тўғри келади. Бунинг учун совлиқлар сентябр ва октябр ойларида қочирилади. Бунда совлиқларнинг серпуштлиги 20—25 фоизга ортиши аниқланган. Қишда туғилган қўзилар кузга бориб анча йирик, улардан олинадиган гўшт ва жун миқдори баҳорда туғилган қўзиларникига нисбатан кўпроқ бўлади.

Баҳорги қўзилатиш усули иссиқ қўйхонаси ва қўзихоналари бўлмаган, ем-хашак билан кам таъминланган хўжаликларда қўлланади. Бунда қўзиларнинг туғилиши кунининг илиши ва яйловларда ўт ўса бошлашига тўғри келади. Лекин қўзилар яйловда 1,5—2 ой бўлиб, ўсимликлардан яхши фойдаланиш вақти келганда, ўт қурий бошлайди ва қовжираб кетади, бунинг натижасида улар секин ўсиб ривожланади.

Қўйларни боқиш

Қўйлар зотига, маҳсулот йўналишига ва боқиладиган туман ва зоналарнинг табиий шароитига кўра турли усулда боқилади. Қўйлар бошқа чорва молларига қараганда яйловлардан яхши фойдаланади, бинобарин, Ўзбекистон шароитида қўйлар табиий ўтзорда боқилади. Бунда яйловларнинг ҳосилдорлиги ва қўйлар учун турли хилдаги сифатли ўтлар бўлиши муҳим аҳамиятга эга.

Думбали ва сержун қўйлар асосан республикамизнинг шарқий қисмида, кўпроқ тоғ этакларига жойлашган яйловларда боқилса, қоракўл қўйлар ғарбий туманларда, асосан, чўл (сахро) ва чала чўл зоналарда боқилади.

Думбали ва сержун қўйларни боқиш. Бу қўйлар ёзда тоғ яйловларида, баҳорда тоғ этакларидаги эфемерлар ўсадиган ўтлоқларда боқилади. Уларни боқиш-

да секин-аста бир яйловдан иккинчи яйловга олиб ўтилади. Ёзнинг иссиқ кунлари бу қўйлар учун махсус шароит яратилади, чунки улар қорақўл қўйларга қараганда иссиққа ва сувсизликка чидамсиз бўлади.

Кузда қўйлар тоғдан тоғ этакларига, аҳоли яшайдиган зоналар яқинига ҳайдаб келинади ва шу ердаги бегона ўтлар ҳамда ҳосили йиғиштириб олинган экинзорларда боқилади. Қиш ойлари улар қисман бўлсада, ўти сақланиб қолган тоғ этакларидаги яйловларда боқилади. Яйлов ҳосилдорлиги паст бўлган маҳалларда уларга қўлдан қўшимча озиқ берилади. Думбали қўйлар айрим ҳолларда думбасидаги запас ёғ ҳисобига яшаши мумкин, бинобарин, баҳорга бориб, уларнинг думбаси анча кичрайиб қолади.

Лекин сержун қўйларда бундай хусусият бўлмайди, бинобарин, улар оч қолиши ёки тўйиб озиқланмаслиги натижасида тез ориқлаб кетади, жунининг сифати ва миқдори пасайиб кетади. Шунинг учун уларни етарли миқдорда пичан, хашак ва ем, имкони бўлган ҳўжаликларда сенаж ва силос билан таъминлаб туриш лозим.

Қорақўл қўйларни боқиш. Қорақўл қўйлар йил бўйи яйловда боқилади. Фақат қалин қор ва кучли ёмғир ёққанда улар қўйхоналарда сақланиши мумкин. Қорақўл қўйлар учун қиш ва ёз ойлари қисман ноқулай ҳисобланади, чунки бу вақтда яйловдан фойдаланиш анча қийинлашади. Лекин баҳор ва куз ойлари бирмунча қулай бўлади. Чунки баҳорда ўт кўп ва серсув бўлса, куз ойларида ёнғингарчилик туфайли қовжираб ётган ўтлар анча юмшайди ва қўйларнинг озиқланиши учун қулай даражага келади. Бундан ташқари, ўтларнинг дони (уруғи) етилади ва тўйимлилиги ортади. Қўйларнинг яхши семириши учун уларга истаганича ош тузи берилади ва ҳар куни суғориб турилади. Ёз кунлари уларни суткасига икки марта суғориш керак. Лекин қиш кунлари, ерда қор бўлганида, уларни кунора суғориш мумкин. Қишнинг қорли кунларида қўйларни ўтлари баланд бўйли яйловларда боқиш талаб этилади, чунки майда, паст бўйли ўтлар қор остида қолиб кетади ва баланд ўтлар қўйлар учун асосий озиқ манбаи бўлиб қолади. Бунда, айниқса, уруғли шувоқ, уруғли янтоқ, саксовул (қум саҳролар шароитида), шўрак ва бошқаларнинг бўлиши қўйларнинг яхши семиришини таъминлайди. Лекин шунга қарамасдан, қиш ойларида қўйларга етарли миқдорда ем, пичан ва турли хашак бериб туриш лозим. Бундай

тадбирлар март ойи бошланиб ерда етарли миқдорда кўк майса ўсиб чиққунигача давом эттирилади. Подадаги ориқлаб заифлашиб қолган қўйларга қўшимча ем ва пичан бериб турилади.

Ёз ва кузнинг бошларида қўйларни кундузи иссиқдан сақлаш мақсадида эрталаб, кечқурун ва кечаси ўтлатиш тавсия этилади. Кундузи шабада эсиб турадиган жойларда дам олдирилади. Лекин бу усуллардан унумли фойдаланишда ҳар бир зона ва туманнинг табиий шароити ҳисобга олинishi лозим.

Қўйларни озиқлантириш. Қўйлардан олинадиган маҳсулот турларининг миқдори ва сифати уларни озиқлантириш тадбирлари билан чамбарчас боғлиқдир.

Бўғоз совлиқларни озиқлантиришда уларга бериладиган ем-хашакнинг сифати ва тўйимлилиги серпуштлигини оширишга, семизлик ҳолатини сақлашга ва маҳсулдорлигининг камайиб кетмаслигига қаратилган бўлиши лозим.

Жун фолликулалари эмбрион 3 ойлигида вужудга кела бошлашини ҳисобга олган ҳолда бўғоз совлиқларга бериладиган рацион кучайтирилиши керак. Акс ҳолда, қўзилар нимжон, сийрак жунли ва майда бўлиб туғилади.

Қўй эмбриони дастлабки бир ой ичида жуда суст ривожланади ва атиги 0,8 г га тўғри келади. Орадан 90 кун ўтгач, у 90 г, 120 кунлигида 290 г, туғилиши арафасида 4700 г келади. Бинобарин, вазнининг тўртдан уч қисми бўғозлик даврининг сўнгги учинчи даврига тўғри келади. Шунинг учун совлиқлар бўғозлик даврининг иккинчи ярмига ўтиши билан ем-хашакка бўлган талаби бирмунча ортади. Ана шунини ҳисобга олган ҳолда уларнинг озиқ моддаларга бўлган талаби ва бўғозлик даври, вазни ва маҳсулотига кўра рацион меъёрлари белгиланади.

Агар яйлов ҳосилдорлиги юқори бўлса, қўйларга қўлдан қўшимча озиқ бериш талаб этилмайди, лекин бунда фақат минерал қўшимчалар бериш билан чекланилади. Қиш ойларида қўйлар қўлда боқилса, рационининг 20—25 фоизи пичан, 10 фоизи сомон, 30—50 фоизи сенаж ва силос, ҳамда 15—20 фоизи ем озиқлардан ташкил топган бўлиши керак. Лекин имконият борича бўғоз совлиқларга сенаж ва силосни камроқ беришни, улар ўрнига ем ва пичанни кўпайтириш маъқул кўрилади. Чунки у овқат ҳазм қилиш органларига баъзан салбий таъсир этиши мумкин.

Эмизикли совлиқларни озиқлантиришда уларнинг озиқ моддаларга бўлган талабини ҳисобга олиш керак. Чунки 1 кг сут ҳосил бўлиши учун рационда қўшимча 1 кг қуруқ модда бўлиши керак. Қўзилар эмадиган даврда жадал ўсади ва ривожланади. Бинобарин, совлиқларнинг сут маҳсулоти қанча кўп бўлса, қўзилар шунча жадал ўсиб семиради. Эмизикли совлиқларни озиқлантиришда уларнинг маҳсулот йўналиши, вазни, қўзиларининг сони ва физиологик ҳолатини ҳам ҳисобга олиш талаб этилади. Турли хил дағал ва серсув озиқлар билан бир қаторда суткасига 300—500 г дан ем бериш керак. Рационда пичан ўртача 30—40 фоиз, сенаж ва силос 20—25 фоиз атрофида бўлиши мумкин.

Қўзиларни озиқлантиришда уларнинг жинси, ёши ва маҳсулот йўналиши ҳисобга олинади. Масалан, икки ҳафталик қўзиларга ўртача 30—50 г дан, 4 ойликка етганда 250—400 г дан ем берилади. 2—3 ҳафталигидан улар серсув озиқ, илдиэмева ва пичан ейишга ўргатилади. Бунда ем ёрма ҳолида берилади. Илдиэмевалар тўғраб едирилади. Рационга қўшимча равишда бўр, суяк уни, ош тузи киритилиши лозим. Бунда ҳар 1 кг вазни ҳисобига 25—30 г дан минерал қўшимчалар бўлиши етарли ҳисобланади.

Совлиқлардан ажратилган қўзилар гуруҳларга бўлиниб яйловда ёки атрофи ўралган махсус қўраларда боқилади. Уларга қўшимча ем бериш махсусдорлигини ошириш имконини беради. Қўзилар кўпчилик хўжаликларда яйловда кеч кузгача боқилади. Лекин уларни кечаси музлаган ва кундузи эриган ўт билан боқиш ярамайди. Чунки бундай ўт ошқозон фаолиятини бузади ва қўзилар ичкетар касаллигига учрайди.

Қўзилар лагер шароитида қўтонларда боқилганда уларга суткасига 150—200 г ем, сифатли беда пичани, силос ва сенаж бериш керак. Шунингдек, уларни тоза илиқ сув билан суғориш керак бўлади.

Қўйларни лагерда озиқлантириш. Бунда қўйхоналар ёнидан кенг, атрофи ўралган, улар яшаши учун мослаштирилган махсус майдонлар ажратилади. Уларнинг ҳамма вақт очиқ ҳавода бўлиши соғлиғига ижобий таъсир кўрсатади ва иштаҳа билан озиқланади. Майдон ичида 5 м узунликдаги кўчма охурлар бўлиши мақсадга мувофиқдир. Лекин кучли қор ва ёмғир ёққанда қўйлар хоналарда озиқлантирилади. Бунда суткасига икки марта ем-хашак бериш етарли ҳисобланади. Сув ҳам суткасига икки марта берилади.

Қўйларни гўштга боқиш

Одатда, қўйлар икки хил усулда — яйловда ва қўлда боқилади.

Қўйларни яйловда боқиш энг арзонга тушадиган ва кенг тарқалган усул ҳисобланади. Бунда уларнинг вазни 25—40 фоизгача ортади, гўшт ва ёғининг сифати яхши бўлади. Ёшига кўра брак қилинган қорақўл қўйлар, насл олиш учун яроқсиз қўчқорлар ва асосан думбали эркак қўзилар гўштга боқиш учун ажратилади ва улардан ёши, жинси, физиологик ҳолатига қараб пода тузилади.

Агар брак қилинган қўйлар эрта баҳордан яйловда боқилса, улар яхши семиради ва қўлдан қўшимча ем-хашак беришга эҳтиёж қолмайди. Лекин гўштга боқиладиган даврда уларни кунига узоқ масофага ҳаракат қилдириш ярамайди. Чунки бу уларнинг семиришига салбий таъсир кўрсатади.

Қўйлар яйловда боқилганда уларга вақти-вақти билан ош тузи ва минерал қўшимчалар бериб туриш семиришини жадаллаштиради. Думбали қўйларнинг яйловда боқиш кўп миқдорда гўшт ва ёғ етиштириш имконини беради.

Қўйларни қўлда боқиш маҳсулот таннархининг бир оз қимматлашиб кетишига сабаб бўлиши билан бирга, қўйлар қисқа вақт ичида яхши семиради.

Қўйларни бўрдоқига боқиш яхши ташкил этилган илғор хўжаликларда уларнинг суткалик семиришини 250—280 г га оширишга эришилмоқда ва кўплаб сифатли қўй гўшти етказиб бериш борасида кўпчиликка ибрат бўлмоқда.

Жун қирқими қўйчиликда энг масъулиятли давр ҳисобланади. Чунки жуннинг сифати ва миқдори маълум даражада уни қандай ташкил қилиб ўтказилишига боғлиқ.

Қўйларнинг жуни маҳсулот йўналишига қараб йилига бир ёки икки марта қирқиб олинади. Масалан, майин ва ярим майин жунли қўйларнинг жуни бир марта, дағал ва ярим дағал жунли қўйларнинг жуни икки марта қирқилади. Қўйлар жуни илгарилари асосан қўлда қирқиб олинар эди, ҳозирги вақтда машинкада олинмоқда.

Ўзбекистонда қўйлар жуни баҳорда — апрель ойида, кузда — сентябрь ва октябрь ойларида қирқилади. Бунда об-ҳаво шароитини ҳисобга олиш керак бўлади.

ЭЧКИЧИЛИК

Эчкичилик ҳам чорвачиликни сердаромад ва серпушт тармоғи ҳисобланади. Бу тармоқ, халқ хўжалиги учун қимматли тивит, гўшт, тери ва сут маҳсулоти етиштириб беради. Эчкилардан олинадиган тивит но-зиклиги (диаметри 14—20 микрон), майинлиги, енгил ва пишиқлиги ҳамда чидамлилиги билан бошқа турда-ги тивитлардан устун туради. Бундай тивит асосан **ангор зот ва бошқа сержун** эчкилардан олинади. Улар тивитининг узунлиги 9—12 см, айрим ҳолларда 20—25 см га етади. Улардан қимматбаҳо рўмол, трикотажд кийимлар, гилам ва ҳоказолар тайёрланади. Эчки тери-сидан камар, ҳар хил галантерея анжомлари ва оёқ кийим тайёрланади. 1,5—3 ҳафталик эчки болалари-нинг мўйнасидан ҳар хил кийим-бош тикилади.

Эчки сути ҳам севиб истеъмол қилинади. Сути таркибида 87,2 фоиз сув ва 12,8 фоиз куруқ моддалар бўлади. Жумладан, 2,8 фоиз казеин, 0,5 фоиз альбумин, 4,5 фоиз ёғ, 4,2 фоиз сут шакари ва 0,8 минерал моддалар бўлади. Сутининг солиштирма оғирлиги 1,033 га тенг. Унинг таркибида фосфор ва кальций ҳам кўп бўлади. Эчки сути айниқса ёш болалар ва ошқозон касалига чалинган кишилар учун шифобахш ичимлик ҳисобланади.

Эчки гўшти сифатига кўра қўй гўштига яқин туради, тўйимлилиги бўйича унга тенг келади. Гўштта боқилган эчкилар 20—28 кг гўшт ва 4—6 кг ёғ қилади. Ахта қилинган такаларнинг гўшт чиқиши 50—55 фоизга боради. Эчки шохидан турли безакли буюмлар, туёғидан елим тайёрланади.

Сўнгги статистика маълумотларига кўра, ҳозирги вақтда ер юзидда 380 млн. бош эчки боқилади. Шунда 54 фоизи Осиё мамлакатларида, 29 фоизи Африкада ва қолгани Европада, Америкада боқилади.

Эчкиларнинг сертивит зоти катта аҳамиятта эга. Бу зот асосан Волгоград, Оренбург, Ростов вилоятларида, шунингдек, Бошқирдистонда, Бурятия, Қирғизистон, Қозоғистонда, Воронеж, Пенза, Челябинск, Чита ҳамда Иркутск вилоятларида урчитиради.

Маҳсулот йўналиши. Эчкилар асосий маҳсулотига кўра: серсут, сержун, сертивит ва дағал жунли қўш маҳсулдор бўлади.

Серсут эчки зотлари (горький, магрел ва рус зоти) собиқ Россия ва МДХда кенг тарқалган. Улар бир

лактация давомида ёғлилиги 3,5—4 фоиз бўлган 450—550 кг, айрим рекордчилари 1000 кг гача сут беради.

Дағал жунли сержун эчки такасининг тирик вазни 55—60 кг атрофида бўлади ва 2—2,5 кг жун беради. Урғочиларининг вазни 35—45 кг ва жун миқдори 1—1,5 кг атрофида бўлади. Улар ташқи муҳит шароитига анча чидамли бўлади.

Сержун ва сертивит эчкилар кўплаб турли минтақаларда боқилади. Сержун эчкилар Тожикистон, Туркменистон, Қозоғистон ва Ўзбекистоннинг Поп туманида боқилади (45-расм).

45-расм. Республикаимизнинг Чуст туманида боқилаётган ангор зот сержун ва сертивит эчкилар.

Бу минтақада асосан ангор зот эчкилар боқилиб, уларнинг такалари 56 кг вазнга эга, йилига узунлиги 32 см келадиган 6 кг жун берса, урғочилари 32 кг вазнли, у шу узунликдаги жуни 3 кг келади.

Сертивит эчкилар кўпроқ Дон ҳавзаси ва Оренбург вилояти хўжаликларида боқилади. Ҳар бир эчки-

дан эрта баҳорда 400—600 г тивит тараб олинади. Сўнгги йилларда сертивит эчкиларни республикамиз шароитида кўпайтириш ва жайдари эчкилар билан қочириш ишлари олиб борилмоқда.

Эчкиларнинг серпуштлиги зотига кўра турлича бўлади. Умуман, ўртача ҳар 100 бош урғочи эчкидан 145—150 та улоқ олинади.

Ҳозирги вақтда эчкилар асосан меҳнаткашларнинг якка хўжаликларида, уларнинг шахсий эҳтиёжларини қондириш учун боқилади ва бу кўрсаткич қарийб 80 фоизни ташкил этади.

Республикамизнинг барча минтақа ва вилоятларида, айниқса тоғ, ҳамда тоғ яқинидаги хўжаликларда эчкичиликни ташкил этиш ва жадал усулда ривожлантириш катта халқ хўжалик аҳамиятига эга.

Яқин йиллар ичида бундай муҳим тадбирларни амалга ошириш масалалари республика Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги ва бу соҳага оид масъул ташкилотлар ҳамда олимлар томонидан бажарилади деган умидни билдириш мумкин.

Назорат ва саволлари:

1. Қўйларнинг халқ хўжалигида тутган ўрни ва аҳамияти тўғрисида тушунча беринг. 2. Қўйларнинг асосий биологик хусусиятлари тўғрисида сўзлаб беринг. 3. Қўйчиликдаги асосий йўналишлар тўғрисида сўзланг. 4. Қоракўл (мўйна) терининг сифат белгилари ва гул типлари тўғрисида нималарни биласиз. 5. Маҳсулот йўналишига кўра асосий қўй зотлари тўғрисида тушунча беринг. 6. Қўйларни қочириш усуллари тўғрисида сўзланг. 7. Қўйлар қандай боқилади? Уларни озиқлантириш тўғрисида сўзлаб беринг. 8. Қўйларни гўштта (бўрдоқига) боқиш тўғрисида сўзланг. 9. Эчкичилик тўғрисида нималарни биласиз?

Лаборатория иши

Қўй жун толаларининг гистологик тузилиши билан танишиш

Асосий мақсад. Барча турдаги қўй жун толаларининг гистологик тузилиши билан танишиш.

Машғулотнинг мазмуни ва уни ўтказиш. Машғулот ўтказиш учун 1—2 г қўй жуни намунаси қўйлардан қайчи ёрдамида қирқиб олинади. У бензинда ювиб тозаланади ва қурилади. Кузатиш ишларини олиб бориш учун микроскоп ва микроскопда кўришга мослаштирилган махсус предмет ва ёпувчи ойначалар, глицирин, қайчи, шиша таёқча, махсус игна ва чизғичлар тайёрланади.

Топшириқ. Махсус шиша ойначалар устига майда қилиб

қайчида қирқилган жун толалари устига 1—2 томчи глицирин томизиб ёпувчи ойнача билан беркитилади ва микроскопни созилаб кузатиш ишлари олиб борилади. Бунда талабалар 1—2 тадан бўлиб барча турдаги (тивит, оралик, дағал, ўлик) жунларни синчковлик билан назорат қиладилар ва уларни ўз дафтарларига чизиб оладилар. Жун толаларини бир-бирларидан фарқий аломатлари, гистологик белгилари ҳисобга олинади.

Амалий машғулот

Қорақўл териларни сифатига кўра баҳолаш

Машғулотдан мақсад. Қорақўл териларнинг сифат белгиларини ва барча хусусиятларини ўрганиш ва малака ҳосил қилиш.

Машғулотнинг мазмуни ва уни ўтказиш. Қорақўл тери деганда, шу зотга оид қўйлар қўзиси 1—2 кунлигидаги териси тушунилади. Унинг сифати асосан ранги, гулларининг шакли, ялтироқлиги, терисининг қалинлиги ва сатҳи билан белгиланади.

Хўжаликларда етиштириладиган териларнинг деярли 90 фоизи қора рангли бўлиб, уларни а р а б и номи билан юритилади. Тимқора рангли терилар, қора-ола ёки қисман қўнғир рангли териларга нисбатан юқори баҳоланади. Қора-ола ва қўнғир рангли терилар завод шароитида қорага бўялади ва бир хил рангга эга бўлади.

Жигарранг терилар қамбар номи билан юритилади. Улар оч жигарранг ва тўқ жигарранг бўлиши мумкин.

Кулранг терилар ш и р о з и деб аталади. Улар оқ ва қора жунлар аралашмасидан иборат бўлади. Булар оч кулранг, ўртача кулранг ва тўқ кулранг бўлиши мумкин. Умуман, кулранг терилар ўртача 9 фоизни ташкил қилади.

Қорақўл терилар орасида с у р деб аталувчи терилар бирмунча юқори баҳоланади. Улардаги жун толаларининг учки қисми (рангидан қатъи назар) оч ва остки қисми тўқ рангга бўлади. Масалан, тўқ жигарранг терилар жун қисмининг учки бўлаги, оч тилларанг бўлганлиги учун т и л л а р а н г с у р деб аталади. Кулранг бўлса, у кумушранг сур деб юритилади. Шунингдек, тутун рангли терилар ҳам учрайди. Улар оч жигарранг жунлар билан оқ жунлар аралашмасидан вужудга келади.

Тери юзасидаги гуллар ҳам ҳар хил бўлади. Улар орасида қалами гулли навлар юқори баҳоланади. Уларнинг узунлиги 40 мм ва кўпроқ бўлиши мумкин. Агар улар 12 мм дан қисқа бўлса нўхат гулли ёки б ў б деб юритилади. Шунингдек, ҳалқасимон, ярим ҳалқа, штопорсимон, ётиқ-ясси жунли гуллар ҳам учрайди. Лекин, улар паст даражада баҳоланади.

Қорақўл терилар катта-кичиклигига кўра меъёр даража-

да, яъни 700 см², баъзан ундан йирик ва майдалари ҳам учраб туради. Умумий сатҳи 350 см² дан кичик бўлган терилар брак ҳисобланади.

Айрим ҳолларда қўйлардан қоракўлча ва голяк деб аталувчи терилар ҳам олинади. Масалан, қоракўлча бўғозлик даври 4,5 ой ёки 135 кунлик бўлган совлиқлардан олинади. «Қоракўлча» дунё бозорида ниҳоят юқори даражада баҳоланади. «Голяк» деб аталувчи терилар бўғозлик даври 3—4 ойлик бўлган совлиқлардан олинади. Уларнинг жун қавати ниҳоят калта ва шаклсиз бўлади. Шунингдек, улар жуда паст даражада баҳоланади.

IX Б О Б. ПАРРАНДАЧИЛИК

Паррандаларнинг халқ хўжалигидаги аҳамияти. Паррандачилик чорвачиликнинг сердаромад, серпушт ва тез етилувчан тармоғи ҳисобланади. У халқимизга кўплаб сифатли парҳез таом — тухум ва парранда гўшти етказиб беришда катта аҳамиятга эга. Айниқса, товук, ўрдак, ғоз ва куркачилик билан шуғулланувчи тармоқлари қишлоқ хўжалик паррандаларининг асосий ва етук соҳаси ҳисобланади. Улардан қисқа вақт ичида кўп миқдорда мазали гўшт олинади. Парранда гўшти тез ҳазм бўлиш хусусиятига кўра барча турдаги чорва моллари гўшtidан устун туради. Таркиби ҳам ҳар хил кимёвий элементларга бой бўлади. Жумладан, 2 ойлик жўжа гўшtidа 20 фоизга яқин оқсил, 10—12 фоиз ёғ бўлади. Тухумда 13 фоиз оқсил, 11 фоиз ёғ, 1 фоиз минерал моддалар ва витаминлар комплекси кузатилади. Тўйимлилиги жиҳатидан 10 дона товук тухуми 0,8 кг мол гўштига тўғри келади. Тухум таркибида 85 фоизга яқин сув бўлиб, қолгани соф оқсил, витамин ва ферментлардан иборат. Тухумнинг сариқ моддасида 52 фоиз сув, 32 фоиз ёғ ва 16 фоизга яқин оқсил бўлади.

Илғор хўжаликларнинг тажрибасига кўра, ҳар бош товукдан йилига 240—260 дона тухум олинади ёки 160 кг гўшт етиштирилади. Ўрдакларнинг ҳар биридан эса 200 кг гўшт етиштириш мумкинлиги аниқланган. Бундан ташқари, улардан енгил саноат учун пар ва пат етиштириб берилади, гўнгидан ўғит сифатида фойдаланилади. Ҳар бир паррандадан ўртача 50 г пар ва пат олинади.

Паррандаларнинг биологик хусусиятлари ва маҳсулдорлик кўрсаткичлари

Паррандачилик тез етиладиган, тез кўпаядиган ва семириш учун кам озиқ сарфланадиган чорвачилик тармоғи ҳисобланади. Масалан, товуқ жўжалари 5—6 ойлигидан бошлаб тухумга киради ва биринчи йилдаёқ 150—200 та тухум қилади.

Гўшт учун боқиладиган товуқ жўжалари 55—60 кун ичида 1,5—1,8 кг семиради ва 1 кг семириш учун ўртача 2,6—2,8 кг озиқ бирлиги сарфланади. Ўрдакларнинг вазни 50 кунлигида 2 кг га етиб бир йилда ҳар бош ўрдақдан 100—150 дондан тухум олинади. Ҳозлар 65—75 кунлигида 4—5,5 кг келади ва ҳар 1 кг семириш учун 4—4,5 озиқ бирлиги сарфланади. Ҳар бир юзнинг йил давомида берган насли ҳисобига 70—75 кг ва куркалардан эса 200 кг гўшт етиштириш мумкин. Уларнинг жўжалари 6 ойлигида 5—6 кг келади. Айримлари эса 8—9 кг ва ундан кўпроқ тош босади.

Паррандаларнинг серпүштлиги уларнинг энг муҳим кўрсаткичларидан ҳисобланади. У яна бир қанча омилларга ҳам боғлиқ. Масалан, паррандаларнинг тури, зоти, ёши, боқиш усуллари, йилнинг фасли ва индивидуал хусусиятлари шулар жумласига киради (34-жадвал).

Паррандаларнинг тухум маҳсулдорлиги қиш ойларида сусаяди ва баҳорда эса яна жадаллашади. Қиш вақтида олинган тухум миқдорини аниқлаш мақсадида 4 ой (ноябрдан феврал ойи давомида) мобайнида олинган тухумлар ҳисобланади.

Паррандаларнинг дастлабки тухум қилиш даврига-ча ўтган вақтни физиологик етилувчанлик даври деб юритилади.

34- ж а д в а л

Паррандаларнинг серпүштлигини ёшига қараб ўзгариши

Парранда турлари	Е ш и, йил ҳисобида				
	1	2	3	4	5
Тухум йўналишида, ўртача, %	200	170	145	125	110
Товуқлар: гўшт-тухум йўналишида, ўртача, %	100	85,0	72,5	62,5	55,0
Ўрдаклар: ўртача, %	190	140	110	90	65
Ҳозлар: ўртача, %	100	73,6	57,9	47,3	44,7
Куркалар: ўртача, %	110	120	90	80	60
Ҳозлар: ўртача, %	100	109	81,8	72,7	54,5
Куркалар: ўртача, %	40	50	65	60	30
Ҳозлар: ўртача, %	100	125	162	150	75
Куркалар: ўртача, %	80	85	75	60	30
	100	106,3	93,7	75,0	37,5

Бу давр турли паррандаларда турлича бўлади. Масалан, тухум йўналишида товукларда 120—150 кун, гўшт-тухум йўналишидаги товукларда 150—180 кун, куркаларда 220—320 кун, гўшт-тухум йўналишидаги ўрдакларда 200—260 кун, гўшт йўналишидаги ўрдакларда 280—330 кун ва розларда эса 250—330 кун давом этади.

Паррандаларнинг туллаш даврига қадар берган тухум миқдори **тухум қилиш цикли** деб аталади. Тухум қилиш циклини аниқлаш учун хўжаликларда махсус ҳисоб ишлари олиб борилади.

Паррандаларда тухумларининг вазни уларнинг турига кўра ҳар хил бўлади. Масалан, товук тухумлари 55—65 г, ўрдак ва куркаларники 80—100 г, розларники эса 110—180 г (айрим ҳолларда 200 г) келади.

Паррандалар вазни уларнинг индивидуал ва гуруҳ қилиб тарозида тортиш йўли билан аниқланилади. Лекин тухум йўналишидаги жўжалар 150 кунлигида, гўшт йўналишидагилари эса асосий гуруҳга ўтказиш ёки гўшт учун сўйиш вақтида текширилади.

Паррандаларнинг гўшт маҳсулдорлиги уларнинг қуйидаги кўрсаткичлари асосида аниқланилади: танасининг шакл (формаси), сорти ва сифати, танасидаги гўшт ва суяк миқдори, уларнинг ўзаро нисбати, гўшт учун сўйилган вазни ва ана шу даврга қадар бўлган ўсиш тезлиги ва бошқалар.

Кўплаб сифатли парранда гўшти етиштиришда ихтисослаштирилган паррандачилик фабрикалари ва комплекслари салмоқли ўрин эгаллайди. Бу борада **бройлер жўжа гўшти** етиштириш муҳим аҳамиятга эга. Бройлер деб 55—65 кунлигига қадар жадал усулда боқиб вазни 1,5—1,8 кг га етган гўшт йўналишидаги ёки дурагай жўжаларга айтилади. Бунда уларнинг 1 кг семириши учун 2—2,5 кг омихта ем сарфланади. Бройлер етиштириш технологияси тўғрисида кейинроқ тўхталиб ўтамиз.

ПАРРАНДАЛАР КЛАССИФИКАЦИЯСИ

Паррандаларни маҳсулотига кўра классификациялаш қабул қилинган. Масалан, товукларда асосий маҳсулот тухум ҳисобланади. Лекин товук гўшти, айниқса бройлер, ўзининг мазаси, лаззатлиги ва парҳез таом бўлиш хусусиятига кўра катта аҳамиятга эга. Шунга кўра товукларни гуруҳларга бўлишда уларнинг асосий

махсулоти ҳисобга олинади. Масалан, тухум йуналишидаги товукларнинг вазни 1,8—2,2 кг, ҳам тухум, ҳам гўшт йўналишидагиларники 2,5—3,5 кг ва гўшт йўналишидагиларники 3,9 кг ва ундан кўпроқ келади.

Парранда зотлари

Тухум йўналишидаги товук зотлари. Леггорн зоти. Бу тухум йўналишидаги серпушт товук зоти бўлиб, АҚШда яратилган ва дунё бўйича энг кўп тарқалган. Куп мамлакатлар (Англия, Дания, Германия ва бошқалар) ўз леггорнларига эга. Бу зот Ўзбекистонда ҳам кўпайтирилади. Легторнлар Россияга АҚШ ва Англиядан келтирилган. Унинг дастлабки партияси Краснодар наслчилиқ давлат хўжалигида, Пятигорск наслчилиқ хўжалигида, Симферополдаги «Красный» паррандачилиқ давлат хўжалигида ва Кучинский наслчилиқ хўжалигида кўпайтирилган, сўнгра бошқа республика ва зоналарга тарқалган.

Легторн зотининг боши ўртача, бўйни узун, орқаси кенг, оёқлари узун, пат ва парлари қуюқ ва зич жойлашган. Бу дунё бўйича энг серпушт зот ҳисобланади (46-расм).

46-расм. Леггорн зот товукларидан барча меҳнат жараёнлари тўла механизациялаштирилган комплекс шароитида тухум етиштиришнинг умумий куриниши.

Наслчилик хўжаликларида селекция ишларини яхшилаш йўли билан бу зотга оид хўрозларнинг вазни 3,5 кг га, товукларники 2,5 кг га етказилган. Лекин, кўплаб хўжаликларда бу кўрсаткич 0,7—1,0 кг атрофида камроқ бўлиши аниқланган. Тухум қилиши йилига 190—220 тага тўғри келади. Тухумларнинг оғирлиги 60—62 г.

Жўжалари 2,5 ойлигида 650—750 г келиб, 4—5 ойлигида тухум қила бошлайди. Ташқи муҳит шароитига мосланиш хусусияти яхши. Шу зот асосида Россияда юқори маҳсулдорликка эга бўлган **рус оқ товуғи** яратилган.

Рус оқ товуқ зоти. Бу зот 1929—1953 йилларда чатиштириш ва селекция ишлари олиб бориш йўли билан яратилган. Бунда Англия, АҚШ ва Даниядан келтирилган легторн хўрозлари жайдари товуклар билан чатиштирилган. Ранги оқ, териси, тумшуги, оёқ ва бармоқлари сариқ (47-расм).

47-расм. Рус оқ зотига мансуб хўроз ва товуқ.

Улар экстерьерига кўра легторн товукларига ўхшаш бўлади. Лекин вазни оғирроқ, мускулатураси яхши ривожланган. Товуклари ўртача 2,2 кг, айримлари 2,9—3,8 кг, хўрозлари эса 2,8—3,9 кг келади. Тухум қилиши йилига 165—200 тага, рекордчи товуклариники 320 тага тўғри келади. Тухумининг ўртача оғирлиги 60—62 г, баъзан 75 г гача боради. Бу зот Россиянинг барча туманларида кенг тарқалган.

Гўшт йўналишидаги товуқ зотлари. Корниш зоти. Бу гўшт йўналишидаги асосий товуқ зоти ҳисобланади. У ўтган асрда Англиядаги уришқоқ товуқ зотларини чатиштириш йўли билан яратилган. Туси оқ, қора, қизил ва бирқанча ранглар аралашмасидан иборат. Хўроз ва товуқларида гўштдорлик белгилари яхши ифодаланган. Кўкраги кенг ва чуқур, оёқ мускуллари йўғон ва яхши ривожланган. Тумшуги калта ва йўғон. Товуқлари 3—3,5 кг, хўрозлари 4—5 кг келади. Товуқлари йилига 110—150 та тухум қилади. Тухуми 52—60 г келади.

Плимутрок зоти. Бу зот товуқ ўтган асрда АҚШда яратилган. Товуқларининг вазни 2,8—3,0 кг, хўрозлари 3,8—4 кг келади. Йилига 170—190 та тухум қилади. Тухумининг оғирлиги 58—60 г атрофида.

Россияда асосан Голландиядан келтирилган «Гибро-47» ва «Гибро-57» кроссларидан фойдаланилади. Бу кросс бройлерлари 56 кунлигида 1500 г келади ва 1 кг семириши учун 2,4 кг озиқ сарфланади.

«Старбро-4» кросси эса Канададан олиб келинган. Унинг 56 кунлик бройлерлари 1430 г, айримлариники 1700—1800 г келади. Шунингдек, республикамизда Канада ва Япониядан келтирилган «Старбро-15», ва «Готто» кросс тизимларидан ҳам фойдаланиб келинмоқда.

Тухум-гўшт йўналишидаги товуқ зотлари. Москва зоти. Бу зот Москва вилоятида Орлов, легторн ва Ньюгемпшир зотларини бир-бири билан чатиштириш ва дурагайлаш йўли билан яратилган. Гўшт-тухум йўналишидаги товуқлар зотига мансуб. Ранги қора, лекин бўйин қисмида сариқ-қизил парлари куюқ жойлашган. Хўрозлари 3,5 кг, товуқлари 3 кг келади. Тухум қилиши йилига 170—200 та, ҳар бир тухуми ўртача 62 г келади. Бу зот асосан Москва вилоятлари хўжаликларида кенг тарқалган.

Загорск зоти. Бу зот Москва вилоятининг Загорск шаҳрида паррандачилик илмий-текшириш институтининг тажриба хўжалигида яратилган. Бунда асосан род-айланд, нью-гемпшир, Орлов, рус оқ товуқ зотлари қатнашган. Ранги оқ, лекин патлари пушти ранглари ҳам учраб туради. Хўрозларининг вазни 3,6 кг, товуқлари эса 3 кг келади. Тухум қилиши йилига 165—175 дона. Тухумининг оғирлиги 64 г. Бу зот асосан Москва, Тамбов вилоятларида ва Краснодар ўлкасидаги хўжаликларда кенг тарқалган.

Р о д - а й л а н д. Бу зот товуқларнинг ватани

АҚШ ҳисобланади. Россияга 1920 йили АҚШ, Дания ва Англиядан келтирилган. Маҳаллий род-айланд зот товукларни яратишда шанхай ва бошқа хўрозлардан фойдаланилган. Гўшт-тухум йўналишидаги зот ҳисобланади. Ранги қизил, думи қора, баъзан яшил, ялтироқ патлари ҳам учрайди. Хўрозларининг вазни 3,8 кг, товуклариники 3 кг. Тухум қилиши йилига 150—180 дона. Ҳар бир тухуми 60—65 г келади.

Нью-гемпшир зоти. Бу зот товуклар род-айланд зоти билан узоқ йиллар мобайнида селекция ва наслчилик ишлари олиб бориш йўли билан АҚШда яратилган. Гўшт-тухум йўналишидаги зотлардан бири. Ранги род-айландникига ўхшаш, лекин бир оз очроқ. Хўрозларининг вазни 4—4,5 кг, товуклариники 3—3,5 кг келади. Тухум қилиши йилига 170—190 дона, ҳар бири 50—55 г келади.

Ўрдак зотлари. Ўрдаклар кряква деб аталувчи ёввойи вакилларида келиб чиққан. Уларни хонакилаштиришда олиб борилган танлаш ва саралаш ишлари эрамизнинг бошларига тўғри келади. Ҳозирги вақтда ўрдакнинг кўплаб сермахсул зотлари яратилган. Улар ўзларининг айрим хусусият ва маҳсулот кўрсаткичларига кўра бир-бирларидан фарқ қилади.

Ўрдаклар асосан гўшти учун боқилади, улардан олинadиган тухум унчалик аҳамиятга эга эмас. Ўрдаклар тез етилувчан паррандалардан ҳисобланади, боқиш даврининг охирига бориб 2 кг ва ундан кўпроқ тош босади. Йилига ўртача 100 дан 200 тагача тухум қилади. Инкубаторда етиштирилган жўжаларни ҳисобга олганда битта урғочи ўрдак насли ҳисобига йилига ўртача 75 кг гўшт олинади.

Ўрдаклар зотига кўра турли вазнда бўлади ва уч хил (гўшт, тухум, ва гўшт-тухум) йўналишида кўпайтирилади. Ўрдакларнинг қуйидаги зотлари энг кўп тарқалган.

Пекин зоти. Бу зот Хитойда маҳаллий ўрдакларни оқ рангли, йирик вазнли ўрдаклар билан чатиштириш йўли билан яратилган. Уларнинг боши чўзиқ, тумшуғи пушти ёки сариқ рангда, бўйнининг узунлиги ўртача, елкаси калта, кўкраги кенг ва чуқур, гавдаси йирик, ранги оқ бўлади.

Россиянинг кўплаб вилоят хўжаликларида кўпайтирилаётган Пекин зот ўрдакларда эркакларининг вазни 3,5—4 кг, урғочилариники 3,0—3,5 кг келади. Тухум қилиши йилига 90—120 дона. Ҳар бир тухуми 90 г

келади. Бу зот Россиянинг Москва, Санкт-Петербург, Пенза ва Тамбов вилоятлари хўжаликларида кўплаб боқилади.

Ҳаки-кемпбел зоти. Бу зот Англияда бир неча ўрдак зотларини ўзаро чатиштириш йўли билан яратилган. Ўрдаклари тез етилувчан, гўшти юқори сифатли, юмшоқ ва серсув. Эркакларининг вазни 2,8 кг, урғочилариники 2,5 кг келади. Тухум қилиши йилига 150—200 дона. Ҳар бир тухуми ўртача 75 г. Бу зот асосан Россиянинг кўплаб паррандачилик ва давлат хўжаликларида кўпайтирилади.

Оқ Москва зоти. Бу зот Москва вилоятидаги «Птичное» наслчилиги хўжалигида яратилган. Бунда пекин ва ҳаки-кемпбел зотларидан фойдаланилган.

Бу зот ташқи кўриниши билан пекин ўрдакларига анча ўхшаш бўлади. Гўшти лаззатли ва сифатли. Эркакларининг вазни 3,5 кг, урғочилариники 3 кг келади. Тухум қилиши йилига ўртача 100—110 дона. Ҳар бир тухумининг оғирлиги 100 г. Бу зот Россиянинг барча вилоятларида, шу жумладан, республикамизнинг бир қанча хўжаликларида боқилади.

Украина зоти. Бу зот Украинадаги паррандачилик тажриба хўжалигида қора рангли, оқ кўкракли маҳаллий ўрдакларни пекин ва ҳаки-кемпбел зоти билан чатиштириш йўли орқали яратилган. Эркакларининг вазни 3,7 кг, урғочилариники 3,3 кг келади. Тухум қилиши йилига 90 дона. Ҳар бир тухумининг оғирлиги 90 г атрофида. Бу зот ўрдакнинг кул ранг тури маҳаллий ўрдакларни танлаш ва саралаш йўли билан яратилган. Эркакларининг вазни 3—3,5 кг, урғочилариники 2,8—3,0 кг келади. Тухум қилиши йилига 110 дона, вазни эса 90 г атрофида. Бу зот асосан Украина вилоятлари хўжаликларида кенг тарқалган.

Ҳоз зотлари. Дунёдаги барча мамлакатларда, шунингдек, Россия вилоятларида кўпайтирилаётган Ҳозларнинг ёввойи аجدоди кул ранг Ҳозлардан тарқалган. Ҳозлар бошқа тур паррандалардан ўзларининг ўтхўрликлари билан фарқ қилади.

Ҳозларнинг асосий маҳсулоти гўшт ва ёғи ҳисобланади. Тухуми кам бўлгани учун уни озиқ сифатида истеъмол қилинмайди, жўжа очиринида ишлатилади. Лекин Ҳоз тухуми йирик бўлиб, оғирлиги ўртача 150—200 г келади.

Ҳозлар зоти ва зотдорлик хусусиятларига кўра катта, кичик ва ўртача вазнли Ҳоз зотларига бўлинади.

Бунда роз танасининг вазни, гўшторлиги ва ёғ миқдори ҳамда уларнинг бир-бирига нисбати асос қилиб олинади. Қуйида Россияда ва Ўзбекистон хўжаликларида тарқалган ҳамда хўжалик жиҳатидан катта аҳамиятга эга бўлган роз зотларининг асосий кўрсаткичлари келтирилади.

Холмагор зоти. Бу зот Марказий қоратупроқ зонасида оқ рангли маҳаллий розларни хитой зоти билан чатиштириб яратилган. Дурагайларда холмагор маҳаллий розларга хос бўлган узун бўйин ва тумшугининг устки қисмида ўсимта сақланиб қолган. Бу зотнинг вакиллари йирик, оёқлари калта, лекин кучли, боши катта, кўкраги кенг ва чуқур бўлади. Қорин қисмида бурушмалари бўлиб, семирганда унда ёғ тўпланади. Ранги оқ ва кул ранг. Бу зотнинг энг йирик вакиллари 7,5—8 кг, айримлари 10—12 кг, урочилари эса 5—6 кг келади. Тухум қилиши йилига 20—30 дона. Айрим вақтларда 40 та ва ундан ҳам кўпроқ тухум бериши аниқланган. Тухуми ўртача 150—200 г келади. Бу зот асосан Курск, Воронеж, Санкт-Петербург, Саратов ва Харьков вилоятлари хўжаликларида кенг тарқалган.

Холмагор зот розларнинг асосий маҳсулоти гўшт ва ёғи ҳисобланади. Лекин тухум маҳсулдорлиги кам бўлганлиги туфайли ҳар тухуми қарийб 200 грамм келади (48-расм).

48-расм. Гўшт етиштириш мақсадида боқилаётган розлардан холмагор зоти.

Тула зоти. Бу ғоз энг қадимий зотлардан ҳисобланиб, Россиянинг Европа зонасида кўпайтирилади. Туси асосан кул ранг, шунингдек, кул ранг ва жигар ранг аралашмасига эга, баъзан ер рангида учрайди. Эркакларининг вазни 6 кг, урғочилариники 5—5,5 кг келади. Тухум қилиши йилига 10—12 дона. Асосан, Тула ва Калута вилоятларида учрайди.

К а л у г а з о т и. Бу зот ғозлар тула зотига ўхшаш бўлади. Ранги оқ ва кул ранг. Оқ пат ва парлар кўпроқ қорин, кўкрак ва қанот учларига жойлашган. Эркакларининг вазни 7—7,5 кг, урғочилариники 5,5—6,0 кг келади. Йилига 10—15 дона тухум беради. Ҳар қайси тухуми 170—200 г атрофида. Асосан Калута вилояти хўжаликларида кўпайтирилади.

Т а м б о в з о т и. Бу зот Тамбов вилоятидаги «Арженка» паррандачилик давлат хўжалигида тулуз ва ромен зот ғозларининг ўзаро чатиштириш йўли билан яратилган. Ранги кул ранг. Эркакларининг вазни 8 кг, урғочилари 7 кг келади. Тухум қилиши йилига 50 дона. Ҳар қайси тухуми ўртача 175 г келади. Асосан Тамбов вилояти хўжаликларида кенг тарқалган.

Т у л у з з о т и. Франциянинг Тулуз шаҳрида маҳаллий ғозларни танлаш, саралаш ва парвариш қилиш орқали яратилган. Туси тўқ кул ранг, баъзан танасида айрим доғлар бўлади. Тумшуғи оч пушти рангда, оёқлари қизил-пушти бўлади. Эркакларининг вазни 7,5—8 кг, урғочилариники 7,0—7,5 кг келади. Тухум қилиши йилига 30—50 тага боради. Тухумининг ўртача вазни 170—200 г. Бу зот асосан Украинанинг Харьков вилояти хўжаликларида учрайди.

Курка зотлари. Куркалар фақат гўшт йўналишидаги парранда ҳисобланади. Эркакларининг вазни ўртача 16 кг, урғочилариники 9 кг келади. Курка тухуми эса 90 г ва ундан кўпроқ бўлади. Инкубаторда очириладиган жўжаларни ҳисобга олганда йилига бир бош урғочи куркадан (унинг жўжалари ҳисобига) 60—70 кг гўшт олинади. Уларнинг гўшти ёғли, лаззатли, майин, ранги оқ бўлади. Куркалар зот хусусиятларига кўра турли хил вазнга эгадирлар.

Сўнгги чорак аср мобайнида Россия вилоятларида куркаларнинг юқори сифатли, сермахсул зотлари яратилди. Ҳозирги вақтда энг кўп тарқалган курка зотлари бронза рангли Шимолий Кавказ зоти, Москва кул ранг зоти, Москва оқ курка зоти, Краснодар зоти ҳисобланади.

Бронза рангли Шимолий Кавказ зоти. Бу зот курка Американинг ёввойи куркаларини қора рангли Англия куркалари билан чатиштириш натижасида олинган. Улар йирик вазнли бўлиб, эркалари 16 кг, урғочилари 9 кг келади. Тухум қилиши йилига 60 дона атрофида. Тухуми ўртача 80 г келади. Зотли куркалар етиштирадиган Георгиевск давлат наслчилик станцияси фермаларида ҳар бир куркадан 67—70 тадан тухум етиштирилмоқда (49-расм).

49-расм. Бронза рангли Шимолий Кавказ зот куркалар.

Москва кул ранг зоти. Бу зот Москва вилоятидаги «Берёзка» давлат хўжалигида бронза рангли зотни маҳаллий куркалар билан чатиштириш натижасида яратилган. Эркалари 13—15 кг, урғочилари 7—8 кг келади. Тухум қилиши йилига 86—88 дона атрофида. Бу зот кўпроқ Москва вилояти хўжаликларида кўпайтирилмоқда.

Москва оқ курка зоти. Бу зот ҳам Москва вилоятидаги «Берёзка» давлат хўжалигида — оқ рангли маҳаллий куркалар, голландия оқ рангли ва белтовил зотларини бир-бири билан ўзаро чатиштириш йўли билан яратилган. Эркалари 12—14 кг, урғочилари 6—8 кг келади. Тухум қилиши йилига ўртача 104 дона. Бу зот асосан Москва, Сибир, Украина ва Россия вилоятларида кенг тарқалган.

Инкубация

Ҳозирги вақтда инкубаторда жўжа очириш барча паррандачилик фабрикаларида ва комплексларида, йирик давлат ва жамоа хўжаликларида яхши йўлга қўйилган. Шунингдек, хўжаликлараро ва туманлараро инкубация станциялари ҳам ишлаб турибди.

Инкубаторда жўжа очиришнинг афзаллиги шундаки, бунда йил давомида, кўплаб юқори сифатли солом жўжалар очириш имкониятига эга бўлинади. Инкубатордаги барча шароит — ҳарорат, намлик, ҳавонинг ҳаракати ва таркиби, тухумларни қўзғатиб туриш табиий ҳолдагидек махсус аппарат ёрдамида ба-жарилади.

Инкубациянинг самарадорлиги бир қанча омиллар билан белгиланади. Масалан, инкубация режими, жўжа очириш учун қўйилган тухумларнинг сифати ва биологик жиҳатдан талабларга жавоб бериши, яъни тухумларнинг уруғланган бўлиши ҳамда тухум таркибида муртакнинг тараққиёти учун озиқ моддаларнинг етарли миқдорда бўлиши муҳим аҳамиятга эга.

Инкубация жараёни уч даврни ўз ичига олади. **Биринчи даврда** тухумда муртак шакллана бошлайди, яъни унинг нерв, овқат ҳазм қилиш, жинсий, қон айланиш каби органлар тизими вужудга келади. Бу даврда тухум таркибида сувнинг етарли бўлиши ва ҳароратни юқори тутиш муҳим омиллардан ҳисобланади. **Иккинчи даврда** муртак жадал ўсади ва ривожланиш жараёни бошланади. Шунга кўра модда алмашув жараёни кучаяди, озиқ моддаларга бўлган эҳтиёж ортади ва ортиқча сув оқсилнинг пўстлоқ қаватидан чиқариб юборилади. **Учинчи даврда** муртак тўла етилган бўлиб, тухумнинг ёриб чиқиш учун тайёр бўлади. Бунда ортиқча иссиқлик талаб этилмайди.

Ҳозирги вақтда ҳажми жиҳатидан турлича бўлган ва бир вақтнинг ўзида 39 минг жўжа очиришга мўлжалланган «Рекорд-39» маркали ва 15—45—65 минг тухумдан жўжа очиришга мослаштирилган «Универсал»: инкубатор аппаратларидан фойдаланилмоқда. Бунда жўжалар паррандаларнинг биологик ва наслдорлик хусусиятларига қараб турли муддатларда очиб чиқади-лар (35-жадвал).

**Парранда тухумларидан меъёрланган шароитда жўжа очиритиш
учун сарфланган вақт**

Асосий даврлар	Товуқ жўжаларида	Ўрдак ва курка жўжаларида	Ғоз жўжаларида
Тухумнинг ёрилабошлаши	19-куни	25-куни, соат 8 да	27-куни соат 2 да
Тухумдан жўжанинг чиқабошлаши	20-куннинг охири	26-куни	29-куни
Тухумдан жўжанинг ёппасига чиқиши	21-куннинг биринчи ярми	27-куни 27-куннинг охири ва	30-куни 30-куннинг охири,
Тухумдан жўжа чиқишининг тугалланиши	21-куннинг охири	28-куннинг бошида	31-куннинг боши

Инкубаторга қўйиладиган тухумлар навларга ажратилади. Бунда эски, майда, нотекис, ифлос, дарз кетган, ювилган ва сариқлиги 2 та бўлган тухумлар жўжа очиритиш учун ярамайди.

Инкубаторга қўйиладиган тухумлар кўпи билан 6 кунлик бўлиши, намлиги 75—80 фоиз ва ҳарорати 8—12°C бўлган жойда сақланиши лозим. Инкубаторга тухумлар бир текисда уч қисмини остига қилиб вертикал ҳолда жойлаштирилади.

Инкубаторга қўйилган тухумлардан мумкин қадар кўпроқ ва соғлом жўжа очиритиш мақсадида биологик назорат олиб борилади. Бунинг учун инкубация жараёнида тухумларнинг баъзи бири текшириб кўрилади. Электр нури ёрдамида бу жараён кузатиб борилади ва уларнинг баъзи бирлари олиб текширилади. Шунингдек, муртаклар устида патологик ва, анатомик кузатишлар олиб борилади. Муртакларнинг тараққиёт даражаси аниқланади ва, керак бўлса, талаб этилган шароит яратиб берилади.

Парранда боқитиш

Паррандаларнинг овқат ҳазм қилиш органлари тизими ўзининг тузилиши ва вазифасига кўра бошқа ҳайвонларникидан фарқ қилади. Паррандаларда тумшуғи билан қамраб олинган озиқ тил ёрдамида ичкарига сурилиб ҳалқумига, ундан қизилўнғачга ўтади. Қизилўнғачнинг пастки қисми кенгайган ҳолда жиғилдонга айланган. У ерда озиқ юмшайди ва ошқозонга ўтади. Ошқозон безли ва мускулли бўлимдан ташкил топган.

Безли бўлимининг деворларида кўп миқдорда безлар жойлашган бўлади. Улардан ажралиб чиққан ҳазм шираси таъсирида ошқозондаги озиқ янада юмшайди ва бўртади. Озиқ безли ошқозондан мускулли ошқозонга ўтади. Безли ошқозондан мускулли ошқозонга ҳазм шираси ўта бошлайди. Мускулли ошқозон деворларидан махсус модда ишланиб чиқарилиб, у ошқозоннинг ички деворларида пишиқ пўст ҳосил қилади. Бу пўст озиқнинг майдаланишига ёрдам беради.

Паррандаларга майда тошлар ҳам бериб турилади. Бу мускулли деворлар қисқарганда ошқозоннинг яхши ишлашига ёрдамлашади. Шундан кейин майдаланган озиқ ингичка ичакка тушади. Ичакнинг бошланғич қисмига жигар ва ошқозон ости безининг йўли келиб қўшилган бўлади. Озиқ моддалари бошқа тур ҳайвонлардаги каби ингичка ичакда ҳазмланади.

Паррандалар асосан **озиқ рациона** асосида боқилади. Рацион тузганда уларнинг ёши, вазни, маҳсулоти ва физиологик ҳолати ҳисобга олинади. Паррандалар асосан дон, омихта ем ва ҳайвонот чиқиндиларидан олинadиган озиқ билан боқилади. Бу озиқлар рациондаги умумий озиқнинг 70—80 фоизини ташкил қилади.

Паррандалар ёшига, вазни ва маҳсулот йўналишига ҳамда боқиш технологиясига кўра қуруқ дон ва ем билан боқилганда озиқлантириш жараёнларини механизациялаштириш анча қулай бўлади (50-расм).

50-расм. Товуқдарни махсус тўшамалар солинган хоналарда боқиш.

Паррандалар озиқ рационини суткалик ва индивидуал ҳолда тузиш анча мураккаб бўлганлигидан уни гуруҳ ҳолида тузиш қўлланилади. Чунки, суткалик рацион тузишда биологик қўшимчаларни ҳисоблашга кўп вақт кетади, индивидуал рацион тузишда ҳар бир парранданинг ёши, физиологик ҳолатини ҳисобга олган ҳолда тез-тез унга ўзгартишлар киритиш талаб қилинади, автоматик охурлардан ва озиқ тарқатувчи ускуналардан фойдаланиб бўлмайди. Шунга кўра рацион 100 г озиқ меъёри асосида тузилса, юқорида келтирилган камчиликлар бартараф қилинади. Бунда озиқларнинг тўйимлилиги уларнинг кимёвий таркибига кўра комплекс ҳолда баҳоланади ва паррандаларнинг озиқ миқдорига бўлган суткалик эҳтиёжи осон аниқланади. Бундан ташқари, озиқ тайёрлаш ва уни механизация ёрдамида тарқатиш имкони вужудга келади.

100 г озиқ асосида рацион тузишнинг яна бир муҳим томони шундаки, бунда паррандалар томонидан истеъмол қилинадиган озиқ аралашмасининг сифатини ва тўйимлилигини назорат қилиб бориш қулайлашади.

Илғор хўжаликларда паррандалар учун рацион тузишда 100 г дон аралашмасида 110—112 г озиқ бирлиги ва 8—9 г ҳазмланадиган протеин бўлиши назарда тутилади. Шунингдек, унинг таркибида етарли миқдорда минерал элементлар, витаминлар бўлиши талаб этилади (36-жадвал).

36-жадвал

Паррандаларнинг турига қараб рациондаги озиқ турларининг нисбати, фонз ҳисобида

Озиқ турлари	Товуқ	Ўрдак	Ғоз	Курка
Бутун дон	35	25	20	25
Ёрма дон	35	35	25	25
Қон — суяк уни	7	1	4	7
Кўкат озиқ	20	30	48	40
Минерал озиқ	3	3	3	3

Товуқлар суткасига 4—5 марта озиқлантирилади. Лекин тухум йўналишидаги товуқларга 5—6 марта озиқ берилади. Бунда эрталаб қисман дон ва омихта ем берилса, кейин кўкат озиқ ва ундан кейин эса намланган аралаш озиқлар берилади. Озиқ қолдиқлари тозалаб олинади. Хоналарда полдан унча баланд бўлмаган охурларда сифатли пичан, илдиз-мева, махсус охур-

ларда эса бўр, ўтин кўмири, моллюскаларнинг майдаланган чиганоқлари ва тоза сув ҳам берилиши лозим.

Ў р д а к л а р учун рацион тузиш уларнинг хусусиятига кўра рационга кўпроқ силос, кўкат ўт, илдимева ва беда уни сингари озиқларни киритиш лозим. Лекин тухум қилиш даврида бундай озиқлар таркибида ҳазмланувчи протеин кўпроқ бўлган озиқ турлари билан алмаштирилади.

Ўрдаклар кунига 2—3 марта озиқлантирилади. Бунда уларга кундузи намланган омихта озиқ берилса, иккинчи марта ундирилган дон майсалари берилади. Махсус охурларда майдаланган моллюска чиганоғи, тоза сув ҳам бўлиши керак. Агар ўрдаклар турли хил озиқларга бой бўлган кўлмак сувларда яйратиб боқилса, уларнинг рационини 30—40% га камайтириш мумкин.

Ғ о з л а р бошқа тур паррандаларга қараганда яйлов ўсимликларидан кўпроқ фойдаланади. Шунга кўра уларнинг рационда силос, илдимевалар бўлиши фойдали. Агар ғозлар яқин ва серҳосил яйловларда боқилса, уларнинг рационда кўкат озиқлари бўлмаслиги ҳам мумкин.

Ғозларнинг тухум қилишига икки ой қолганда уларга кўпроқ дон, намланган озиқ, майдаланган чиганоқ ва минерал моддалар берилади.

К у р к а л а р ҳудди товуқлар сингари боқилади.

Жўжаларни боқиш ва парваришlash

Паррандачилик ҳўжаликларини ихтисослаш даражасига қараб жўжаларни полда ёки катакларда боқиш ва парвариш қилиш усуллари қўлланилади. Бунда паррандалар полда боқиладиган бўлса, унга майдаланган хашак ёки похол тўшаллади. Дастлаб тўшама 5—7 см қалинликда солинса, кейин уни 25—30 см гача етказилади. Шунингдек, айрим ҳолларда бу мақсадда сим тўрдан ясалган поллардан фойдаланса ҳам бўлади.

Ҳозирги вақтда жўжаларни катакларда боқиш усули кенг қўлланилмоқда. Бундай хоналарга 4—5 мартадан ҳам кўпроқ жўжаларни жойлаш мумкин бўлади. Жўжалар учун хоналар тоза, ёруғ ва етарли даражада кенг, илиқ бўлиши лозим. Айниқса, ҳаво салқин ва совуқ бўлса хонанинг ҳарорати паррандаларнинг ёшига қараб ўзгартирилиб турилиши талаб этилади (37-жадвал).

Жўжалар боқиладиган хоналарда ҳавонинг ўртача намлиги 65—70 фоиз атрофида бўлиши керак. Жўжа-

ларни катакларда боқиш ва парваришда уларнинг ориқ ва нимжонлари юқори қаватларга, бақувват ва соғломлари остки қаватларга жойлаштирилиши лозим (51-расм).

51-расм. Инкубациядан чиққан бир кунлик жўжаларни гуруҳ ҳолда боқиш.

37-жа д в а л

Жўжаларнинг ёшига қараб ҳаво ҳароратининг ўзгариш меъёрлари

Товуқ ва курка жўжалари учун		Ўрдак ва ғоз жўжалари учун	
ёши, кун	ҳаво ҳарорати, °C	ёши, кун	ҳаво ҳарорати, °C
1—5	30—28	1—5	30—28
6—20	28—24	6—16	27—25
21—40	24—18	16—20	26—22
41—60	18—15	21—30	22—18

Товуқ жўжалари бир ойлик бўлганида эркаклари урғочиларидан ажратилиб алоҳида хоналарда боқилади. Бунда насл учун қолдириладиган жўжаларни 40—60 кунлигига қадар махсус хоналарда сақлаш тавсия этилади. Гўшт учун ажратилганлари эса ўз катакларидан қолдирилади.

Ўрдак ва ғоз жўжалари 15—20 кунлигига қадар катакларда, сўнгра лагерь шароитида боқилади. Имкони бўлса бунинг учун кўлмак ёки секин оқадиган сувлардан фойдаланиш яхши натижа беради. Айниқса,

турли хил ҳашарот, итбалиқ, майда балиқлар ва сув ўтлари кўп бўлган кўлмак сувлар жуда фойдалидир.

Бройлер жўжалар парвариши. Бройлер инглизча сўз бўлиб, қовурма жўжа деган маънони билдиради. Бройлер жўжаларини меҳнат жараёнлари тўла механизациялаштирилган йирик хоналарда боқиш меҳнат самарадорлигини ошириш имконини беради. Бунда улар 55—60 кунлигига қадар боқилади. Ана шу даврда уларнинг вазни 1,5—1,8 кг га етиб, ҳар бир кг семириши учун 2,6—2,8 кг озиқ бирлиги сарфланади (52-расм). Ҳозирги вақтда 5 мингдан 20 минг бош жўжага мўлжалланган махсус «Бройлер-10» ва «Бройлер-20» маркали қурилма комплекtlари ишлаб чиқарилмоқда. Комплект қуруқ озиқ сақлашга мўлжалланган бункер, 4 ва 6 тизим (линия) учун мослаштирилган ҳаракатчан вакуумли озиқ тарқатгич, 4,5 ҳажмли суғоргичлар ва барча жараёнларни бошқариб туриш учун пулт билан жиҳозланган. Комплектта жўжаларни қўйишдан олдин хоналар яхшилаб тозаланади, дезинфекция қилинади, сўндирилган оҳак сепилади ва 5—7 см қалинликда тўшама тўшалади.

52-расм. Гўшт учун боқилаётган бройлер жўжаларнинг осма охурлардан озиқланиш жараёни.

Ҳар 12 та жўжа учун 1 м² жой ажратилиб, ҳар 500 жўжа учун битта электр иситгич ўрнатилади. Жўжалар 20 кунлик бўлгунча деразадан тушадиган ёруғлик

кифоя қилади ва 40 кунлигигача ёруғлик миқдори суткасига 16—18 соатгача камайтирилади. Бройлерларни деразаси бўлмаган хоналарда боқиш яхши натижа беради. Бунда сутка давомида оз миқдорда сунъий ёруғлик берилади. Агар ёруғлик қизил рангда бўлиб фақат охурларнинг устига ўрнатилган бўлса, жўжаларнинг семириши янада яхши бўлади (53-расм).

53-расм. Бройлер жўжаларни 8—9 ҳафта боқиб кўп миқдорда парҳез гўшт етиштириб берувчи қурилма.

Бройлерлар семириши билан махсус темир катакларда кушхоналарга жўнатилади. Бу тадбир қисқа муддат ичида бажарилиш лозим, акс ҳолда, катакларда туриб қолган жўжаларнинг вазни соатига 0,34 фоиз камайиб боради. Шунинг учун бройлерларни ташишда транспорт ва барча воситалардан унумли фойдаланиш муҳим аҳамиятта эга.

Назорат саволлари:

1. Паррандаларнинг халқ хўжалик аҳамияти тўғрисида сўзланг.
2. Паррандаларнинг биологик хусусиятлари ва маҳсулдорлиги тўғрисида нималарни биласиз?
3. Товуқ зотлари мисолида асосий йўналишларга тушунча беринг.
4. Ўрдак зотлари тўғрисида сўзланг.
5. Ғоз ва қурка зотлари тўғрисида ўз тушунчаларингизни айтиб беринг.
6. Инкубация ва унинг аҳамияти тўғрисида нималарни биласиз?
7. Паррандаларни боқиш тўғрисида тушунча беринг.
8. Жўжаларни боқиш ва парваришlash ишлари қандай олиб борилади?
9. Бройлер жўжаларни парваришlash тўғрисида сўзланг.

Амалий машғулот

Тухумларнинг инкубацион сифатини аниқлаш ва инкубациялаш тартиби

Машғулотдан мақсад. Инкубация учун яроқли тухумларнинг сифати, морфологик тузилиши ва иш тартиби билан танишиш.

Дарснинг мазмуни ва уни ўтказиш. Инкубациянинг самарадорлиги қуйидаги кўрсаткичлар билан белгиланади:

1. Насл олиш учун белгиланган товۇқ ва хўроз галаларини тўғри боқиш ва парваришлаш.

2. Инкубаторга қўйишга қадар тухумларни сақлаш муддати.

3. Тухумларнинг салмоғи, шакл-формаси ва пўстлоғининг сифати (қалинлиги, текислиги, тозаллиги, шикастанмаганлиги ва ҳоказо).

4. Тухумларнинг биокимёвий ва биофизик хусусиятлари.

Инкубаторга қўйиладиган тухумлар кўпи билан 5 кунликда ошмаслиги керак. Тухумларни янги ёки эскириб қолганлиги асосан унинг ҳаво камерасининг катта-кичиклигига қараб белгиланади. Масалан, янги олинган тухумда ҳаво камераси сезилмаслик даражада (2 мм атрофида) бўлса, 10 кунлик тухумда у 3—5 мм ва 20 кунли тухумда 7—8 мм, ҳамда 20 кундан ошган тухумда 13 мм ва ундан кўпроқ бўлади.

Тухумнинг шакл-формаси — унинг катта ва кичик диаметри нисбати билан белгиланади. Унинг шакл-формасини индекси ўртача 1,32—1,40 бўлиши меъёр ҳисобланади. Йирик тухумларнинг индекси 1 га тенг бўлади (38-жадвал).*

38-жадвал

Инкубаторга қўйиладиган товۇқ тухумига бўлган талаблар

Кўрсаткичлар	Тухум йўналишидаги зотлар	Гўшт ва гўшт-тухум йўналишидаги зотлар
12 ойликдан катта бўлган товۇқлар тухумининг оғирлиги, г	54	54
12 ойликгача бўлган товۇқлар тухумининг оғирлиги, г	52	52
Товар хўжаликларидан олинган, насл тухумлар, г	50	52
Ҳаво камерасини диаметри, мм	18	18
Тухумларнинг урулганлиги, %	92	90
Соғлом жўжа олиш, %	76	70
Тухум шакл-формасини индекси	1,32—1,40	1,32—1,40
Тухум оқсилининг саривига бўлган нисбати	2:1	2:1

* Изох: Тухум индекси — сариқ қисмининг оқсил вазнига бўлган нисбати.

Тухумнинг оғирлиги ҳам турлича бўлиб, товуқларники 55—65 г, ўрдакларники 90—100 г, куркаларники 85—110 г ва ғозларники 110—120 г атрофидадир.

Овоскоп ёрдамида тухумларни ёруғлантириб кўриш ҳам талаб этилади. Бунда тухум пўстлоғини бутунлиги, яъни дарз кетмаганлиги, ҳаво камерасининг ҳажми, тухум сарифининг жойлашганлиги ва рангининг жадаллиги ҳам ҳисобга олинади. Талаб даражасида бўлмаган тухумлар брак қилинади.

Тухумларни ёриб кўриш. Тухум таркибидаги оқсил, сариқ қисми пўстлоқ муртагининг меъёр даражада ривожланишида муҳим роль ўйнайди. Агар оқсил 56 фоиз, сариғи 32 фоиз ва пўстлоғи 12 фоиз бўлса, у меъёр даражада деб ҳисобланади.

Инкубациялаш тартиби. Ҳозирги вақтда «Универсал-45», «Универсал-50», «Универсал-55», ва «Кавказ» маркали инкубаторлардан кўпроқ фойдаланилади (39-жадвал).

39-жадвал

«Универсал-45» инкубаториянинг иш тартиби

Кўрсаткичлар	Тухум турлари:			
	Товуқ	Курка	Ўрдак	Ғоз
Ҳавонинг ҳарорати, °С	37,5	37,4—37,5	37,4—37,5	37,5
Нисбий намлик, %	48—50	56	48—52	48—52
Намланган термометр ҳарорати	28—29	30	28—29	28—29
Тухум жойлашган лотокларни суткалик айланиши	24	24	24	24

Муртақларни меъёр даражада ривожланаётганлигини аниқлаш мақсадида назорат ишлари олиб борилади. Товуқ тухумлари 24 соат ва 7, 11, 19-кунларида ёритқич аппарат ёрдамида ёритиб кўрилади. Ўрдак ва курка тухумлари 24 соатда ва 7,5; 12,5; ва 25—26 кунлигида ғоз тухумлари 36 соатда ва 8; 13,5 ҳамда 28—29 кунлигида назорат қилинади. Инкубацияни давом эттиши: товуқ тухуми учун 21 кун, ўрдак курка учун 27 кун, ҳамда ғозлар учун 31 кун ҳисобланади.

Амалий машғулот

Бройлер гўшти етиштиришнинг технологик жараёни билан танишиш

Машғулотдан мақсад. Бройлер гўшти етиштирадиган паррандачилик фабрикалари цехларининг ишлаб чиқариш усулларини ўрганиш.

Дарснинг мазмуни ва уни ўтказиш. Бройлер гўштини саноат асосида етиштириш тадбирларини технологик графиклар асосидан бажарилиши билан танишиш ва бу борада малака ҳосил қилиш.

Насл олиш учун тухум етиштириладиган цех инкубация цехи талабини бажариши лозим.

Паррандаларни сўйиш ва қайта ишлаш цехида барча шароит яратилиши ва улар талаб даражасида бўлиши керак.

Мисол. 1 йилда 4 млн бройлер гўшти етиштирадиган паррандачилик фабрикасида ҳисоблаш ишларини олиб бориш. Бунда катталиги 18 х 96 м хоналардан фойдаланилади.

1м² ер сатҳига 18 та жўжа режалаштирилади.

1 хонанинг фойдали сатҳи 1340 м². Шу хонага 24120 бош бир суткали жўжалар қўйилади. 95 фоизини соғ қолиши мўлжалланганда 23000 бош қолади. Жўжалар 7 ҳафта боқилса ва 2 ҳафта профилактика муддатини ҳисобга олса, у 4,7 ни ташкил этади.

1 паррандахонада 1 йилда 1081000 бройлерни боқиш мумкин. 37 парранда хонада (4000000:108100) бир йилда ҳар бири 23000 бошдан (4,7 х 37) ташкил топган 174 та бройлер партияси сўйиш учун етиштирилади. Расмий жиҳатдан кунора битта паррандахона жўжалар билан тўлдирилади ва ундан 24120 бош жўжа бўлади.

Инкубаторда ҳар бир гуруҳда камида 24 минг жўжа бўлади. 70 фоизини соғлом қолиши назарда тутилганда бир вақтнинг ўзида инкубаторга қуйидаги миқдорда тухум қўйилади:

$$\begin{array}{l} 24120 \text{ ————— } 70 \\ x \text{ ————— } 100 \end{array} \quad X = \frac{24120 \times 100}{70} = 34457 \text{ дона}$$

Инкубаторга қўйилган ҳар 100 та тухумдан меъёр ҳолда 70 тадан соғлом жўжа олиш режалаштирилса, у ўртача 50 минг донани ташкил этади. Насл учун кунига 25 минг дона тухум олинади. Шунда, 1 йилда (50000 х 174) = 8,7 млн дона тухум олинади.

Плимутрок зот товуқлардан йилиги ўртача 180 тадан тухум олинса, у ҳолда 50 минг бош товуқ бўлиши талаб этилади.

8 та товуқ учун 1 та бош хўроз белгиланса, у 5625 бошни ташкил этади.

Шундай қилиб, насл учун тухум етиштирадиган галаларда 55625 бош товуқ-хўроз бўлади.

Оборот коэффициенти 1,45 бўлганда, дастлабки паррандалар миқдори 80656 бошни ташкил этади ва унинг 72500 таси товук, 8156 таси хўроз бўлади.

Х Б О Б. ЙИЛҚИЧИЛИК

Йилқичиликнинг халқ хўжалигидаги аҳамияти. Йилқичилик чорвачиликнинг муҳим соҳаси ҳисобланади. Республикамизнинг айрим туманларида қишлоқ хўжалик ишларининг бир қисми (қарийб 20%) от кучи билан бажарилади. Масалан, отлар аравага қўшилган ҳолда қишлоқ хўжалик машиналарига ёқилғи ва сув ташиб беради, шунингдек, илдимеваларга ишлов беришда, чорвачиликда айрим транспорт ёрдамида бажариладиган ишларни амалга оширишда ва бошқа бир қатор ишларни бажаришда яқиндан ёрдам беради. Бундан ташқари, тоғли туманларда, яъни транспорт воситалари юра олмайдиган ерларда отлар бемалол юк ташиш ишларини бажара олади. Яйловда чўпон ва молбоқарлар учун отлар асосий транспорт воситаси ҳисобланади.

Чегараларни қўриқлашда, айниқса тоғ ва ўрмон ҳамда чўл зоналарида отлар посбонларимизнинг дўсти, узоқ масофаларга олиб боришда муҳим транспорт воситаси ҳисобланади.

Спорт ўйинларида ҳам йилқилардан фойдаланиш йилдан-йилга кенгайиб бормоқда. Айниқса Марказий Осиё ва Қозоғистон давлатларида бирорта йирик анъана ёки байрам отлар иштирокисиз ўтмайди. Бунга ҳар йили турли отчопарларда ўтказиладиган ўнлаб ва юзлаб республика, вилоят ва туманлар миқёсидаги мусобақаларни мисолга келтириш мумкин. Дунё бўйича ўтказиладиган олимпиадаларда ҳам от спортига алоҳида эътибор берилади. Бу эса инсонлар учун кўплаб эстетик завқ бағишлайди.

Отлар ўзининг турли хил маҳсулотлари (гўшт, қимиз, тери ва бошқалар) билан катта халқ хўжалик аҳамиятига эга. Масалан, қимиз аҳолининг энг фойдали ва шифобахш ичимликлардан ҳисобланади. У бир қатор касалликлар (сил, ичак, ошқозон ва бошқалар)ни даволашда салмоқли ўрин эгаллайди. Ҳозирги вақтда қимиз ишлаб чиқариш айниқса Қозоғистон, Қирғизистон давлатларида, шунингдек, Татаристон, Ёкутия вилоятларида яхши ривожланган.

От гўшти ўзининг тўйимлилиги, калорияси, мазаси ва қиймати жиҳатидан кўплаб халқларнинг энг севимли маҳсулоти ҳисобланади. От гўшtidан айрим халқлар турли хил лаззатли маҳсулотлар (қази, қарта, ёғ, қуритилган гўшт, консерва, колбаса ва бошқалар) ҳамда таомлар тайёрлайдилар. Бундай ажойиб, юқори калорияли, тўйимли ва мазали озиқ-овқат тайёрлашда от гўшти ўрнини бошқа бирор ҳайвон гўшти боса олмайди.

Айрим мамлакатларда от гўштига бўлган талаб юқорилиги сабабли у парранда ва чўчқа гўштига қараганда икки баробар юқори нархда баҳоланади.

Отларнинг биологик хусусиятлари. Отлар асосан тўртта кенжа авлодга бўлинади: ҳақиқий отлар, эшаклар, қулонлар ва зебралар. Бу кенжа авлодлар бир-бирлари билан чатиша олади ва пуштсиз насл беради. Зебралар ҳозир хўжалик аҳамиятига эга эмас, уларни айрим ҳайвон от боғларида ёки кўриқхоналарда учратиш мумкин. Хусусан Ўзбекистонда қулонлар йўқолиб кетган. Айрим маълумотларга қараганда, улар қисман Мўғилистонда ва жуда оз миқдорда Туркманистоннинг жанубида жойлашган Бадҳиз кўриқхонасида сақланиб қолган.

Отларнинг биологик хусусиятларидан энг муҳимлари шундан иборатки, уларни йил давомида яйловларда боқиш мумкин. Шунингдек, улар серҳаракат, касалликларга чидамли, ташқи муҳит шароитига тез мосланувчи бўлади. Уларнинг физиологик етилувчанлиги 12—15 ой бўлиб, бўғозлик даври 11 ойни ташкил этади. Айрим ҳолларда бияларнинг зоти ва индивидуал хусусиятига кўра бўғозлик даври 330 кундан 365 кунгача чўзилиши мумкин. Одатда айғир ва биялардан ўрта ҳисобда 20 йил мобайнида фойдаланилади. Айрим ҳолларда уларнинг юқори сифатли, ҳаётчан вакиллари 25—30 йил ва ундан кўпроқ фойдаланиш мумкин. Лекин биялардан 6—15 ёшлигида энг сифатли қулун олинади.

От зотларининг классификацияси

Республикамиз минтақаларининг иқтисодий, ишлаб чиқариш ва табиий-экологик шароитларига, йил-қиларнинг турли хил типлари, маҳсулот йўналиши ва улардан фойдаланиш усуларига қараб жуда кўплаб зот ва гуруҳлари яратилган. Бундай зотлар дунё бўйича

150 тадан кўпроқ бўлса, шундан 50 дан ортиғи Россия ва Марказий Осиё вилоятларида яратилган.

Академик А. Ф. Миддендорф отларнинг барча хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда иккита катта гуруҳга — ч о п қ и р отлар, ҳамда ў р т а ч а тезликда ҳаракат қилувчи отларга бўлади.

Биринчи гуруҳга тез югурадиган, танаси ихчам, енгил, кичик араваларга қўшган вақтда узоқ масофани қисқа вақт ичида босиб ўтадиган от зотлари киритилган.

Иккинчи гуруҳга эса секин юрадиган, оғир юкларни торта оладиган, жуссаси йирик отлар киритилган. Лекин бу классификация шартли бўлгани учун отлардан фойдаланишнинг барча хусусияти ва белгиларини ўз ичига тўла қамраб олмаган. Бинобарин, сўнгги йилларда от зотларининг кўпайиб бориши ва улар томонидан бажариладиган иш жараёнлари турини ҳар хил бўлиши ҳамда наслчилик ишларини муайян мақсад ва режали олиб борилиши, уларни тарқалиши, ишлабчиқаришда фойдаланилиши, хўжалик жиҳатидан йўналиши ва бошқалар йилқи зотларини янада тор доирада такомиллаштиришни тақозо қилди. Шунга кўра юқоридаги икки гуруҳ яна кичик йўналишларга бўлинади. Бунда салт миниладиган **чопқир ва серҳаракат от зотлари** биринчи гуруҳга киритилган бўлса, ҳар хил араваларга қўшиладиган ва оғир юкларни **тортувчи** от зотлари иккинчи гуруҳга киритилди.

Умуман, йилқичиликда асосий маҳсулоти (чопқирлиги, аравага қўшган ҳолда фойдаланиш ёки оғир юк тортиш хусусияти)га қараб қабул қилинган йўналишлар қатъий ва ўзгармас бўлмай, у шартли бўлиши табиий. Чунки танлаш, машқ қилдириш, саралаш ва наслчилик ишларини юқори даражада олиб бориш натижасида айрим гуруҳлар орасидаги фарқлар ҳам ўзгариб боради. Шунга кўра адабиётларда баъзи бир йўналишдаги от зотларининг ўрин алмашилиши шубҳасиздир.

Барча от зотлари ўзларининг ҳаракат даражасига қараб **одимлаб, йўртиб ва йўрталаб юрадиган** турларга бўлинади.

Одимлаб юрганда отнинг тўртала оёғи галма-гал кўтарилиб, галма-гал тушади. Бунда аввал орқа оёғининг бири, сўнгра шу томондаги олдинги оёқ, кейин иккинчи орқа оёқ ва унинг кетидан шу томондаги олдинги оёқ кўтарилиб олдинга ташланади. Бу усулда отлар секин (соатига 4—5 км тезликда) ҳаракат қила-

ди. Бундай ҳаракат асосан оғир юк тортувчи отларда учрайди.

Йўртиб юрганда отлар диагонал бўйича икки оёғини, масалан, олдинги ўнг оёғи билан кетинги чап оёғини, сўнгра олдинги чап оёғи билан кетинги ўнг оёғини баравар кўтариб, баравар ерга ташлайди. Бундай ҳаракат қиладиган отлар соатига 10—12 км йўл босади. Отчопарда енгил пойга аравасига қўшилганда чопқир йўртоқи отлар 1 км масофани бир-бир ярим минутда босиб ўтади.

Йўрғалаб юрган отларнинг ҳаракат тезлиги йўртиб юрадиган отларнинг тезлигига тенг бўлади. Ўзбеклар й ў р ғ а о т деб, юрганда чопмасдан тез ва текис ҳаракатда бўлувчи отларни айтишади. Йўрғалаб юришни йўртишдан фарқи шуки, бунда от бир гал ўнг томонидаги иккала оёғини ва иккинчи сафар чап томонидаги иккала оёғини баравар кўтариб ташлайди.

От зотлари

Салт миниладиган от зотлари. Бу зотга асосан эгарлаб миниладиган отлар киради. Бу йўналишдаги отлар серҳаракат, чопқир, қотма, боши енгил, суякларингичка ва ихчам бўлади. Улар йўртиб юра олмайди, лекин сакраб чопганда тез ҳаракатланади, ҳозирги вақтда дунё бўйича салт миниладиган отларнинг а р а б и ва тоза қонли зотлари мавжуд.

А р а б и з о т и энг қадимги чопқир отлардан ҳисобланади. Ҳозирги маданий от зотларининг асосий қисми шу зотни маҳаллий зотлар билан чатиштирилишдан вужудга келган. Араби зот от унчалик йирик эмас, баландлиги 150 см атрофида, туси кул ранг, жийрон ва қора аралаш бўлади. Қурқоччиликка ва ташқи муҳит шароитларига чидамли. Бу зот дунё бўйича кенг тарқалган. Асосан Марказий Осиё давлатларида, Кавказ ва Ставропол ўлкасида кўпроқ учрайди.

Асл чопқир от зоти XVIII асрнинг бошларида Англияда яратилган. Бу зот маҳаллий бияларни араби, туркман, турк, испан ва неаполитан айғирлари билан чатиштириш натижасида вужудга келган. Вакиллари ҳаракатчан, темпераменти юқори ва чопқир бўлади. Туси жийрон, қора ва бошқа ранглар аралашмасидан иборат. Баландлиги 158—161 см, кўкрак айланаси 180—183 см, почасининг йўғонлиги 20 см. Бу зот асосан Украинанинг Луган ва Кировград вилоятларида тарқалган.

А х а л т а к а з о т и Туркменистоннинг жанубий туманларида яратилган. Бу зот от чопқир, қумли саҳроларда салт миниб юриш учун қулай келади. Баланглиги 152—154 см, почасининг йўғонлиги 19 см. Муҳит шароитига анча чидамли. Туси тўриқ, кўк ва қорасаман бўлади. Чопиш тезлиги юқори, фақат асл чопқир отлардан кейинда қолади. (54-рasm).

54-рasm. Асл зотли ахалтақа биясининг умумий кўриниши.

Қ о р а б а й и р з о т и Марказий Осиё давлатларида боқиладиган зот отларидан кўп жиҳатдан устун туради. Чопқирлиги, чидамлилиги, чиройлилиги ва араваларга қўшган вақтда яхши ишлаши билан ажралиб туради. Баланглиги 152—154 см. Йириклиги ўртача. Туси тўриқ, кўк ва жийрон. Қорабайир отлари Ўзбекистоннинг барча вилоят ва туманларида учрайди. Айниқса Жиззах, Самарқанд вилоятларида кўп тарқалган.

К а б а р д и н з о т и Шимолий Кавказда яратилган. Бу зотнинг яратилишида карабах, туркман ва араби зот айғирлар маҳаллий биялар билан чатиштирилган. Кабардин зоти чопқир отлардан ҳисобланиши билан бирга транспорт ишларида ҳам фойдаланилади. Тоғ шароитига яхши мослашган. Кунига 66 км йўлни босиб ўтиши аниқланган. Бўйи 153 см, кўкрак айланаси 177 см, почаси 19 см. Ранги қора, саман ва кулранг.

Лақаё зоти тоғ шароитига яхши мослашган, жанубий Тожикистоннинг Ёзёвон водийсида қадимги ўзбек қабиласи — лақайлар томонидан яратилган. Гавдаси кичикроқ. Бўйи 140—142 см, танасининг узунлиги 144 см, кўкрак айланаси 166 см, почаси 18 см. Ранги саман ва турли хилда бўлади. Асосан Тожикистон вилоятларида тарқалган.

Чопқир от зотлари. Бу йўналишдаги от зотлари чопқирлиги ва йўрғалаб тез юриши билан бошқа зотлардан фарқ қилади. Бу йўналишдаги отлар **дон** ва **будённий зоти**, **кустанай** ва **новокиргиз** каби от зотлари киради.

Дон зоти асосан кавалерия эҳтиёжини қондириш мақсадида етиштирилган. Дастлабки вақтда Дон казаклари ўзларининг шахсий отлари иштирокида ҳарбий хизматларини ўтар эдилар. Бинобарин, Дон ҳавзасидаги дашт шароитида жуда чидамли, йўрғалик хусусияти ривожланган йилқи зоти вужудга келтирилган. Инқилобдан олдин кавалерия отларининг ярмидан кўпроғи шу зотлардан ташкил топган.

Дон зотининг вужудга келтиришда маҳаллий жанубий рус биялари эрон, карабах, туркман, кейинроқ орлов ва соф қонли чопқир зот айғирларидан қочирилган. Зот вакилларининг танаси йирик, кенг ва кучли, оғир шароитларга яхши мослашган. Бўйи 156—159 см, кўкрак айланаси 185—187 см, почаси 20—21 см. Туси сарғиш-тилла ранг. Бу зот Ўзбекистонга келтирилмаган, лекин Қирғизистон орқали Фарғона водийсидаги хўжаликларга олиб келтирилганлиги адабиётлардан маълум.

Будёнов зоти чопқирлик ва узоқ масофани қисқа вақт ичида босиб ўтишда дон зотидан устун туради. Бу зот Ростов вилоятида биринчи отлиқ армия йилқичилик заводида яратилган. Бундан мақсад дон зотининг барча ижобий хусусиятларидан фойдаланган ҳолда йирик вазли, мустаҳкам конституцияга эга бўлган, пода шароитига мослашган ва чидамли зот яратишдан иборат. Уруш йилларида бу зот отлардан кенг фойдаланилган. Улар 500—600 км масофани 5—7 кунда босиб ўтганлар. Бу зот вакилларининг бўйи 162—163 см, танасининг қия узунлиги 164—168 см, кўкрагининг айланаси 187—191 см, почаси 20—20,5 см. Ранги сарғиш тарғил, қора ва тилла ранг. Бу зот Россиянинг кўплаб вилоят ва зоналарида кенг тарқалган.

Йўртоқи зотлар. **Орлов зоти.** Бу зот

Воронеж вилоятидаги Хреновский йилқичилик заводида яратилган. Зот вакилларининг туси кул ранг қора. Улар якка, қўш ҳолда ва учталаб араваларга қўшилади. Бўйи 158—161 см, танасининг қия узунлиги 160—161 см, кўкрак айланаси 180—183 см, почаси 18,8—20,3 см. Бу зот Россия вилоятларида кўпайтирилади.

Рус йўртоқи зоти. Бу зот 1926—1928 йилларда орлов зотининг америкадан келтирилган юқори сифатли йўртоқи отлар билан чатиштириш натижасида яратилган. Уларнинг танаси йирик, келишган ва ихчам, мускулатураси яхши ривожланган, юриши чиройли, ҳаракатчанлиги ва темпераменти юқори даражада бўлади. Баландлиги 158—161 см, танасининг қия узунлиги 159—162 см, кўкрак айланаси 179—182 см, почаси 19,5—20 см. Ранги қора, тарғил, кул ранг. Россиянинг барча вилоятларида учрайди (55-расм).

55-расм. Рус йўртоқи зотли айғирнинг умумий кўриниши.

Оғир юк тортувчи от зотлари. Оғир юк тортувчи отлар бундан 170—195 йил илгари ривожланган капиталистик мамлакатларда кенг тарқалган бўлса, улар

Россияга кейинроқ келтирила бошланди. Бу йўналишдаги от зотлари асосан Воронеж, Тамбов, Пенза ва бошқа вилоятларда урушдан сўнг урчитила бошланди.

Айрим бу зотли отлар Иваново вилоятида маҳаллий бияларни «Клейдесдаль» ва «Шайр» зотли оғир юк тортувчи айғирлар билан қочириш натижасида яратилган. Вакиллари йирик вазнли, темпераменти юқори жуда оғир юк тортишга мослашган. Масалан, «Мудрий» лақабли айғир 8 ёшлигида 13870 кг юкни, «Легион» лақабли айғир эса 16400 кг юкни тортганлиги адабиётлардан маълум. Бу зот отларнинг бўйи 157—161 см танасининг қия узунлиги 162—165 см, кўкрагининг айлана узунлиги 183—196 см, почасининг айланаси 23—24 см. Ранги қора, оёғининг пастки қисми ва бурнининг усти оқ жун билан қопланган. Баъзан кул ранг, тим қора ва тарпил бўлади (56-расм). Асосан Россиянинг айрим вилоят хўжаликларида кўпайтирилади.

56-расм. Оғир юк тортувчи Владимир зотли айғирнинг умумий кўриниши.

Отларнинг гўшт ва сўт маҳсулдорлиги

Ўзбекистон, Қозоғистон, Қирғизистон, Ёқутия ва Бошқирдистон аҳолиси от гўштини кўпроқ истеъмол қилишга мослашган халқ ҳисобланади. Бу республикаларда гўшт учун боқиладиган отлар йил мобайнида асосан яйловларда боқилади ва парвариш қилинади. От гўшти ўзининг кимёвий таркибига кўра турли минерал моддаларга бой ва тўйимлилиги жиҳатидан юқори бўлади (40-жадвал).

От гўштининг кимёвий таркиби (М. Содиқов ва А. Одилбеков)

Таркиби ва калорияси	Сўйилган вақтидаги ёши		
	8—9 ойлик	1,5 ёш	4 ёшдан катта
Сув, %	72,3	70,3	69,6
Оқсил, %	20,6	22,1	18,9
Ёр, %	6,1	6,51	10,4
Кул, %	1,09	1,12	1,02
Калорияси, ккал	14,05	1517	1747

Той гўшти майин, серсув, ҳидсиз ва калорияси анча юқори (2700 ккал) бўлиши билан фарқ қилади. Отларнинг ёши ошган сари гўшти ҳам чайирлашиб, дағаллашиб боради, сифати эса пасаяди. Яхши семирган отлардан гўшт чиқиши 60 фоиз, ўртача семизликдаги отларда 48—52 фоиз, ва ориқ вакилларида 45—48 фоиз бўлади. Териси тана оғирлигининг 5—6,5 фоизини тапқил қилади. Яхши боқилган отлар суткасига 0,6 дан 1 кг гача (баъзан ўртача 1300 г) семиради.

57-расм. Гўшт учун боқилган айғирнинг умумий кўриниши.

Бияларнинг сутдорлиги. Биялар 5—7 ой (лактация) давомида 1300—3000 кг сут беради. Қозоқи ва бошқир зот биялар серсут ҳисобланиб, туққанидан сўнг 2—3 ой мобайнида суткасига ўртача 10—15 кг дан, айримлари эса 20—25 кг гача сут беради. Бияларнинг

серсутлиги лактациянинг биринчи ойида юқори бўлади ва 4—5 ойлигига қадар пасайиб боради. Туққанига 6 ой бўлган бияларда у бўғозлиги сабабли сут бериши анча паст бўлади. Одатда биялар 7—10 ёшлигида серсут бўлади ва кейинчалик сутдорлиги пасайиб боради.

Бияларнинг елини кичик бўлгани билан 1,5—3 кг сут сиғади, шунга кўра лактациясининг дастлабки ойларида уларни ҳар 2—3 соатда, кейин эса 3—3,5 соат оралаб ва лактациясининг сўнгги ойларида ҳар 4—6 соатда соғиб турилади.

Бия сутининг кимёвий таркиби бошқа чорва молларниқига қараганда фарқ қилади. Масалан, унинг таркибида 6,3 фоиз сут қанди, 1,7—2,2 фоиз оқсил, 1,6—2,2 фоиз ёғ, 0,3—0,33 фоиз минерал моддалар ва кўп миқдорда витаминлар ҳамда ферментлар бўлади. Кислоталилик даражаси 6—9°Т. Бия сутида қанд моддаси кўп бўлганлиги туфайли ундан энг қимматли ичимлик ҳисобланган қимиз тайёрланади.

Қ и м и з ўзининг мазасига кўра бир оз нордон бўлгани ҳолда у махсус ачитқи-томизғи ёрдамида тайёрланади. Тайёрладиган қимизнинг сифати юқори даражада бўлишида томизғининг роли каттадир. Томизғи бия сутининг ачиш жараёнида тайёрланиши ҳам мумкин. Баъзан олдиндан тайёрлаб қўйилган томизғилардан фойдаланилади. Соғиб олинган бия сутига маълум миқдорда томизғи солиниб бир сутка атрофида иссиқ ерда сақланади ва вақти-вақти билан аралаштирилиб турилади. Бия сути тахминан 3—4 кун давомида ачиши мумкин, сўнггра уни яна аралаштирган ҳолда салқин ерда сақланади.

Қимиз одамларнинг овқат ҳазм қилиш фаолиятини яхшилайдиган, нерв системасини меъёрлаштиради, организм қувватини оширади, ўпка, ичак ва ошқозон касалликларини даволашда муҳим ва шифобахш ичимлик ҳисобланади.

Отларни боқиш ва парварिश қилиш

Отлар биологик хусусиятларига кўра бошқа турдаги чорва молларидан фарқ қилади. Масалан, уларнинг ошқозони содда тузилишига эга бўлиши билан ҳажми жиҳатидан қорамолниқига қараганда 7—8 марта кичикдир.

Отларнинг ичаклари ҳам анча калта бўлади. Шунга кўра отларнинг асосий озиғи беда, пичан, ем, кунжа-ра, серсув ва ширали озиқлар ҳисобланади. Ош тузи эса уларнинг истаганича берилади (41-жадвал).

Турли ишларнинг бажарадиган отларнинг
суткалик рационни [ўртача]

Ем-хашак тури	Иш тури ва суткалик озиғи, кг		
	енгил	ўртача	оғир
Беда пичани	6,0	5,0	5,0
Сули пичани	3,0	2,0	1,0
Ем	2,5	3—3,5	4—4,5
Жумладан: сули	1,5	1,5—2	2—2,5
Ёрма дон	0,5	1,0	1,0
Маккажўхори	0,5	1,0	1,0
Илдизмева, силос	8,0	6,0	4,5
Ош тузи, грамм	30	30	30

Отларга кечкурун кўпроқ дағал озиқ берилади. Ем суткасига тўрт баробар миқдорда берилиши маъқул. Озиқлантиришда олдин дағал озиқ, сўнг ем ва яна дағал озиқ берилади. Суткасига 3—4 марта суғорилади. Терлаб турган отларни бир оз дам олиб бўлгач, суғориш мумкин.

Айтирлар рационига бияларни қочириш даврида 5 кг сут, 3—5 дона тухум, 0,—0,3 кг гўшт-суяк унини киритиш тавсия қилинади. Агар айтирнинг тирик вазни 500 кг атрофида бўлса, у ҳолда унга суткасига 6—8 кг беда пичани, 6 кг ем ёки омехта озиқ бериш маъқул кўрилади. Айрим вақтларда 500—600 г дон майсаси бериш ҳам фойдалидир.

Ёз ойларида беда пичани ўрнига 15—25 кг атрофида янги ўриб келтирилган кўк беда бериш мумкин. Қочириш кампанияси тутагач, уларнинг рационидан сут, гўшт-суяк уни ва тухум чиқариб ташланади ва 3 кг атрофида силос бериб турилади.

Бўғоз ва эмизикли бияларни боқиш. Бунинг учун дастлаб уларнинг тирик вазни, ёши, ориқ-семизлиги ва физиологик ҳолати ҳисобга олинади. Бунда уларнинг 100 кг тирик вазни ҳисобига ўртача 2—3 кг беда пичани, 0—0,8 кг омехта ем, 40% сули, 35% арпа, 25% маккажўхори, 0,1—0,2 кг кунжара, 1—1,5 кг сабзи ёки хашаки лавлаги, 0,5—1 кг силос бериш фойдали ҳисобланади.

Бўғоз бияларга бўғозлигининг сўнгги ойда силос ва беда пичани берилмайди, хашак ва серсув озиқ миқдори бир оз камайтирилади. Уни ҳисобига 30—60 г дан суткасига бўр ва бошқа минерал қўшимчалар бе-

рилади. Совуқ сув ичириш ман этилади. Очик ҳавода яйратиб турилади.

Отларни урчитиш. Ёш айғир ва биялар 12—18 ойлигида жинсий балоғатга етишади. Лекин бу вақтда уларни урчитиш ёки ана шу мақсадда фойдаланиш мутлақо ярамайди. Акс ҳолда, улар ўсишдан тўхтайди, нимжон ва кичик вазнли қулун беради. Шуларни ҳисобга олган ҳолда биялар ва айғирлар уч ёшга тўлгунча урчитишга қўйилмайди. Отлардан 20 йил ва ундан узоқ вақт қулун олиш мумкин.

Қулунлаган биялар 8—10 кун деганда ва баъзан кечроқ куюкади, бу жараён 5—7 кун (ҳатто 2—12 кун) давом этади. Агар бия ана шу даврда қочирилмаса, бу хусусият 20—23 кундан сўнг яна такрорланади. Бу асосан уларнинг ориқ-семизлиги, зоти, етилувчанлиги, боқиш усули ва физиологик ҳолатига боғлиқ бўлади.

Йилқичилиқда бияларни сунъий, қўлда ва яйловда қочириш усулларида фойдаланилади. Сунъий усулда мавсум давомида битта айғир уруғидан 150—300 та бияни қочириш мумкин. Қўлда қочирилганда 4 ёшдан кичик бўлмаган бир айғир билан 50 та бияни қочириш мумкин. Яйловда (пода шароитида) 25—40 бия учун бир айғир етарлидир.

Бияларни бўғозлик даври ва қулунлаши. Бияларнинг бўғозлик даври 11 ой (310—360 кун) давом этади. Биялар туғишига 10—15 кун қолганда, улар ўт пичани тўшалган махсус хоналарга олинади. Туғишига яқин биянинг елини катталашади ва сўрғичлари сутта тўлган ҳолда бироз катталашади.

Биялар меъёр ҳолда турса, инсоннинг ёрдами талаб этилмайди. Бунда қулуннинг киндиги узилмай қолса, уни қорнидан 5—6 см қолдириб қайчи билан кесилади ва йод суркаб қўйилади. Оғзи, бурни ва қулоқлари тоза сочиқ билан яхшилаб артилади ва онасига ялаш учун қўйилади. Қулун оёққа тургач онасини эмиши учун айрим ҳолларда ёрдам бериш талаб этилади. Орадан 1—1,5 соат вақт ўтгач бияларга илиқ сув ва сифатли беда пичани берилади. 4—5 соатдан сўнг ёрма дондан тайёрланган атала бериш тавсия этилади. Биялар 6—7 кундан сўнг умумий рационга ўтказилади.

Қулун ўстириш. Қулунлар 5—6 ой мобайнида оналари билан бирга боқилади. Биринчи ойда она сутти етарли ҳисобланади. Уларни кўпроқ оналари билан тоза ҳавода яйратиш фойдали. Бир ярим ойлик қулунларни

ўт ва пичан едиришга аста-секин ўргатила бошланади. Сўнг кунига 100—200 г дан ёрма дон бериш мумкин. Сутдан ажратиш даври яқинлашгач, қулунларга 2—3 кг ем, кўпроқ беда пичани ва сабзи каби озиқлар берилади. Қулунлар сутдан 9—10 ойлигида, баъзан 11 ойлигида ажратилади ва уларни (8—10 та дан) гуруҳлаб алоҳида сақланади.

Бир-икки ёшли қулунларга суткасига 4—5 кг беда пичани, 3—5 кг сомон, 2—4 кг ем, 2—4 кг серсув ва ширали озиқ берилади. Шунингдек, ош тузи, бўр, суяк уни ҳам бериб турилади. Улар суткасига 3—4 марта озиқлантирилади. Улар турган жой маълум вақтда тозаланиб турилади.

Қулунлар яхши парвариш қилинса, улардан етилдиган айғир ёки биялар юқори курсаттичларга эга, сермахсул, соғлом ва йирик бўлади.

Ўзбекистонда йилқичилик

Маълумки, йилқилар асосан яйловларда боқилади ва кўпайтирилади. Бинобарин, республикамизнинг табиий яйловлари оз бўлганлиги учун отлар подаси, кўпроқ тоғли ва тоғолди зоналарда кўпайтирилади.

Ўзбекистонда йилқилардан асосан уч хил мақсад учун, яъни спорт ишларида, гўшт ва қимиз йўналишида фойдаланилади. Кейинги йилларда бир қатор вилоятларда, жумладан Қашадарё, Сурхондарё, Самарқанд, Жиззах, Сирдарё ва Қорақалпоғистон республикасида йилқиларни кўпайтириш тадбирлари кўрилмоқда.

Ҳозирги вақтда республикамизда йилқичиликни ривожлантиришга катта аҳамият бериш керак. Айниқса кўп миқдорда сифатли гўшт ва қимиз етиштиришда бу тармоқда катта бурилишлар бўлмоғи лозим.

Йилқиларнинг маҳсулдорлигини ошириш, биялардан кўпроқ қулун олиш, уларнинг наслини яхшилаш ишларини юқори даражага кўтариш лозим.

Республикамизда ҳар 100 бош биядан 35—40 та ва ундан ҳам камроқ қулун олмоқдалар. Шу билан бир вақтда Ўзбекистонда ҳар 100 бош биядан 85—95 тадан қулун олаётган хўжаликлар сони оз эмас. Бунга мисол қилиб Жиззах вилоятидаги 76-от заводи, бир қанча жамоа ва давлат хўжаликларини кўрсатиш мумкин.

Шундай қилиб, чорвачиликнинг салмоқли тармоқларидан бири бўлган йилқичиликни ривожлантириш, улардан кўп миқдорда сифатли ва арзон маҳсулот олиш муҳим халқ хўжалик аҳамиятига эгадир. Шунга кўра

бу соҳада имкони бўлган ҳўжаликлар мавжуд резервлардан унумли фойдаланган холда йилқичиликни ривожлантириш ишларига ўз ҳиссаларини қўшишлари республика йилқичилари олдида турган асосий вазифа бўлиб қолади.

Назорат саволлари:

1. Йилқичиликнинг аҳамияти тўғрисида сўзлаб беринг. 2. Отларнинг қандай биологик хусусиятларини биласиз? 3. От зотларининг классификацияси тўғрисида тушунча беринг. 4. От зотлари тўғрисида нималарни биласиз? 5. Отларнинг гўшт ва сут маҳсулдорлиги тўғрисида сўзланг. 6. Бияларнинг сут маҳсулдорлиги ва сутининг кимёвий таркиби тўғрисида тушунча беринг. 7. Отларни боқиш ва парвариш-лаш қандай олиб борилади? 8. Бўроз ва эмизикли биялар қандай боқилади? 9. Қулун ўстириш тўғрисида нималарни биласиз?

Х И Б О Б. ТУЯЧИЛИК

Туялар ўзларининг биологик хусусиятларига кўра барча турдаги чорва молларидан фарқ қиладиган, асосан сувсиз дашт ва саҳролар зонасига тарқалган ҳайвон ҳисобланади.

Туялар асосан Марказий Осиё республикаларида, хусусан кўп ерларда қоракўлчиликда фойдаланиладиган қимматли иш ҳайвонидир. Туялар шунингдек, Қозғистон ва Қалмиқ ўлкасида, Волгоград чўлларида ҳамда озроқ бўлса-да Озарбайжон, Саратов, Фарбий Сибирь, Оренбург, Ростов, Краснодар ўлкасида, Чита вилоятида ҳам учраб туради.

Кўп жойларда туялардан транспорт воситаси сифатида фойдаланилса, уларнинг яна қимматли томони маълум миқдорда гўшт, жун ва сут етиштириб беришдан иборатдир.

Зоология курсидан маълумки, туясимонлар оиласи иккита авлодга, яъни туялар ва ламалар авлодига бўлинади. Ламаларнинг гавдаси бирмунча кичикроқ бўлиб, ўрқачининг бўлмаслиги билан туялардан фарқ қилади. Ламалар кўпроқ Жанубий Американинг тоғли зоналарида учрайди, туялар билан чатишмайди.

Туялар авлоди эса ўз навбатида иккита мустақил турга: бир ўрқачли — дромедар ва икки ўрқачли — бактериан туяларга бўлинади. Улар ўзаро чатишади ва урчишга қобилиятли дурагайлар беради. Лекин улар тоғли ва зах ерларда яшай олмайди (58-расм).

58-расм. Бир ўрқачли дромедар урғочи туя.

Умуман, қишлоқ хўжалик ҳайвонлари ичида бирорта ҳайвон тури йўқки улар туялардек чўл, дашт ва саҳро шароитига ниҳоятда яхши мослашган бўлсин. Уларнинг бундай мураккаб экологик шароитта мослашишини асосий омиллари қуйидагилардан иборат:

1) туялар чўл, дашт ва саҳролардаги бошқа тур ҳайвон еяолмайдиган тиканли, жуда сийрак, шўр ўсимликларни бемалол истеъмол қила олиши ва уларни яхши ўзлаштираолиши;

2) чўл ва саҳролардаги шўр ва шўр-тахир сувларни бемалол ича олиши, пунингдек, сувсиз бир неча кунлаб ҳаёт кечири олиши;

3) чўлнинг ўта континентал (яъни ёзи ўртача 50°C иссиқ, қиши ўртача — 27°C совуқ) бўлган шароитига яхши мослаша олганлиги;

4) туялар йўлсиз, нотекис, қумлоқ ерларда соатига ўртача (юксиз ёки енгил юки бўлгани ҳолда) 8—9 км масофа боса олиши;

5) туялар турли об-ҳаво шароитида ҳам юки билан кунига 50—60 км, суткасига 170—180 км масофани боса олиши;

6) туялар бошқа тур ҳайвон юра олмайдиган қум барханлари оралаб, 240—320 кг юк кўтарган ҳолда бемалол ҳаракат қила олиши;

7) узоқ масофага отланган туяларни кечаю-кундуз ҳаракат қилиши ва уларга ҳар 60—65 км масофадан сўнг қисқа вақтли дам олиб яна ўз юришини давом эттира олиши шулар жумласидандир. Туяларнинг бундай ажойиб хусусиятларидан қадимги замонларда минглаб савдогарлар ўз юкларини бир давлатдан иккинчи давлатга олиб бориб сотишда фойдаланганлар.

Кузатишлардан (М. К. Кукебаев ва П. Д. Лысого-ров) маълум бўлишича, ҳар бир туя ўртача 200—250 кг юкни бемалол узоқ масофага олиб бора-олади. Айрим ҳолларда йирик, бақувват эркак туялар 400—500 кг ва ҳатто 700 кг юкни кўтариб ҳаракат қилганлиги кўплаб кузатилган. Тажриба тариқасида Орол денгизи яқинидаги Челкар туманида йирик эркак бактериан туянинг бир ўзи 1300 кг юкни олиб бораётганлиги кўплаб одамларни қойил қолдирганлиги адабиётлардан маълум.

Туяларнинг халқ хўжалигидаги аҳамияти. Туялар ҳам бошқа турдаги чорва ҳайвонлари каби халқ хўжалигида салмоқли ўрин эгаллайди. Улар юқорида қайд қилиб ўтилганидек, сувсиз дашт ва саҳро зоналарида иш ҳайвони бўлиши билан бирга туялардан гўшт, сут, жун ва тери маҳсулоти олинади.

Маълумотларга қараганда, Россиянинг барча дашт ва чўл зоналарида 240 мингга яқин туя бўлиб, уларнинг 34 фоизи дромедар, 44 фоизи бактериан ва 22 фоизи дурагай туялар ҳисобланади. Айтиб ўтилганидек туялар йил мобайнида дашт ва саҳро яйловларидаги ўт, янтоқ каби ўсимликлар билан озиқланади. Уларга фақат оғир шароитда ва қочириш мавсумидагина қўлдан пичан ва ем берилади.

Туяларнинг маҳсулдорлиги. Туяларнинг гўшти сифатига кўра қорамол гўштидан пастроқ баҳоланади. Гўшт чиқиши ўртача 50 фоиз атрофида бўлади. Бир ўркакчи туялар асосан Туркменистон, Тожикистон ва Ўзбекистоннинг шимолида, Қалмиқ ва Тува вилоятида, ҳамда Волгоград, Астрахан, Чита вилоятларида учрайди.

Мутахассисларнинг кўрсатмасига кўра туялар Қалмиқ, Қозоқи ва Мўрил зотларига бўлинади. Бу зотларнинг ичида энг йириги қалмиқ зоти ҳисобланиб, эркаклари 770 кг, урочилари 680 кг келади.

Бир ўркакчи туялар икки ўркакчиларга қараганда бирмунча серсут бўладилар. Бинобарин, улардан йил давомида ёвдорлиги 4,5 фоиз бўлган 1000—1100 кг сут соғиб олинади. Икки ўркакчи туялардан эса ёвдорлиги 5,4 фоиз бўлган 750—800 кг гача сут соғиб олинади.

Туя сути ўзининг шифобахш ва мазали бўлиши билан бия сутидан қолишмайди. Қимиз тайёрлаш технологияси каби туя сути ачитқичлар ёрдамида ишланади ва қисқа вақт ичида ниҳоят ажойиб ичимлик олинади. Бу ичимлик қозоқ тилида «ш у б а т», туркман тилида «ч а л» деб номланади. Умуман қозоқ ва туркман халқларини туя сутига бўлган эҳтиёжи анча юқоридир.

Туялар суткасига 2—4 марта соғилади ва ҳар соғишда уларнинг ёши, вазни ва бошқа хусусиятларига кўра 0,5—1,0 л сут соғиб олинади. Айрим маълумотларга қараганда туялар орасида ниҳоятда серсут вакиллари ҳам учраб туради ва улар суткасига ўртача 13—15 л сут беради, сутидаги ёғи 5—6 фоизни ташкил қилади.

Туяларнинг жун маҳсулдорлиги ҳам ўзига ҳос кўрсаткичга эга. Бунда икки ўрkachли туялар сержун бўлгани ҳолда, улардан йилига 5—10 кг, айрим ҳолларда 12 кг гача жун қирқиб олинади. Бир ўрkachлиларидан ўртача 2—4 кг атрофида жун олинади. Жун қирқими асосан апрел ойида ўтказилади.

Икки ўрkachли туяларнинг жуни бирмунча сифатли ҳисобланиб, унинг таркибида деярли 85 фоиз тивит бўлади. Шунинг учун ҳам бундай жун юқори даражада баҳоланади. Туя жунидан турли хил жунали кийимлар, трикотаж, одеяллар тайёрланади. Шунингдек, сифатли жундан пайпоқ, қўлқоп ва рўмоллар ишлаб чиқарилади. Эркак туяларнинг жун миқдори урғочилариникига қараганда бирмунча кўпроқдир (59-расм).

59-расм. Икки ўрkachли бактериан эркак туя.

Туяларнинг етилувчанлиги. Туялар бошқа ҳайвонларга нисбатан кеч етилувчан ҳайвон ҳисобланади. Улар 2,5—3 ёшлигида жинсий баловатта етади. Бу даврда эркак туяларни урғочиларидан ажратиб қўйиш талаб этилади. Акс ҳолда улар жуфтлашиб ўсиш ва ривожланишдан тўхтайди. Шунга қўра урғочи туялар биринчи марта жуфтлашишда 3—4 ёшлигида, эркаклари эса 4—5 ёшлигида қўйилади.

Туялардан асосан 20 ёшгача фойдаланиш мумкин. Сўнг уларнинг тишлари едирила бошлайди ва ем-хашакни ҳазм қилиш хусусияти пасаяди. Бинобарин, бунда туялар семиртирилиб гўштта топширилади. Лекин қариб қолган туяларнинг гўшти чайир ва дағал бўлади.

Туяларнинг бўғозлик даври ҳар хил бўлади. Масалан, дромедар туяларда бу давр 13 ой давом этса, бактерианларда эса 14 ойга боради. Бўталоқлари оналарини 18 ойлигига қадар эмади. Ҳар бир туя асосан битта ва камдан-кам иккита туради.

Туяларни қочириш асосан ики хил усулда — қўлда ва уярда амалга оширилади. Қўлда қочирилганда бир эркак туяга 25 урғочи, уярда эса 15—20 урғочиси режалаштирилади. Эркак туя суткасига фақат битта урғочи туяни қочириши мумкин.

Бактериан туялар асосан қўлда, дромедари эса уярда қочирилади. Дурагай насл олиш мақсадида туяларни қўлда қочириш талаб этилади.

Бўталоқ ўстириш. Бўталоқлар одатда 35—55 кг вазнда туғилади. Агар ҳаво совуқ бўлса туғилган бўталоқлар иссиқ хонага олинадилар ва суткасига 5—6 марта онасини ёнига келтириб эмиздирилади. Бўталоқлар ўсиб, ривожланиб борган сари ем-пичанга ўргатила борилади. Улар икки ёшга етганда 400 кг вазнга эга бўлади. Бунда уларга суткасига 10—12 кг пичан ва 1 кг ем бериш талаб этилади (60-расм).

Бўталоқларнинг вазни уларнинг ёшига қараб ортиб боради. Бундай бўталоқларнинг тирик вазнини ёшига қараб ўзгариш динамикаси қуйидагича бўлиши аниқланган (И. Н. Чашкин маълумоти):

Ўртача:

Ўзгариш чегараси:

Бўталоқлар туғилганида	49,39 кг	30—64 кг
1 ёшли бўлганда	221,3 кг	140—289 кг
2 ёшли бўлганда	350,5 кг	220—459 кг
3 ёшли бўлганда	432,0 кг	330—549 кг
Катта ёшдагилари	551,4 кг	375—825 кг

60-расм. Бир ўркакчи дромедар туянинг 1,5 ёшли бўталоғи.

Бўталоқлар 2—3 ёшлигидан қўлга ўргатила бошланади. Бунда овоз чиқариб ўтириш ва туриш машқлари ўтказилади. Беш ёшга етганда улардан тўла ҳолда фойдаланиш мумкин.

Шундай қилиб, ёшлигидан қўлга ўргатилган туялар анча юввош ва буйруқни ўз вақтида бажарадиган бўлади. Бундай туялардан хўжалик ва ишлаб-чиқариш ишларида фойдаланиш имкони вужудга келади.

Назорат саволлари:

1. Туя биологиясининг ўзига хослиги тўғрисида сўзлаб беринг.
2. Туяларнинг халқ хўжалик аҳамияти тўғрисида нималарни биласиз?
3. Туяларнинг маҳсулдорлиги тўғрисида тушунча беринг.
4. Туяларнинг етилувчанлиги тўғрисида сўзланг.
5. Туя бўталогини ўстириш ва парваришлари тўғрисида нималарни биласиз?

ХІІІ Б О Б. ҚУЁНЧИЛИК

Ўзбекистондаги барча хўжаликларда, шу жумладан, фермер хўжаликларида қуён асосан гўшти ва мўйнаси учун боқилади.

Қуён мўйнаси ранг-баранг, енгил, чиройли ва арзонга тушиши туфайли ундан кўп фойдаланилади. Ундан болалар пальтоси, телпак, ёқа, пойабзал тайёрланади. Шунга кўра халқ хўжалигида унинг аҳамияти ниҳоятта каттадир.

Қуён гўшти ўзининг сифати, барралиги ва парҳезлиги билан бошқа тур ҳайвонлар гўшtidан фарқ қилади. Умуман, гўшт етиштириш борасида қуёнлар салмоқли ўрин эгаллайди. Бунга асос сифатида уларнинг тез кўпайиши, тез етилувчанлиги ва турли хилдаги ем-хашакларни истеъмол қилиши каби хусусиятларини кўрсатиш мумкин.

Йилига битта она қуён ҳисобига 70—80 кг гўшт ва 25—35 дона мўйна етиштириш мумкин.

Статистика маълумотларига қараганда, йилига Россия ва Марказий Осиё давлатларида 50 миллион атрофида қуён гўшт учун сўйилар экан. Бу эса 1 млн бош қўй гўштига тенг демакдир. Умуман, қуён гўшти ўзининг ҳазм бўлиши ва оксил моддаларга бойлиги билан чорва моллар гўшти орасида биринчи ўринда туради. Шунингдек, бир килограмм қуён гўшти етиштириш учун қўй, чўча ёки қорамол гўшти тайёрлашдагига нисбатан кам озиқ талаб этилади.

Қуён гўшти таркибида оксил кўп, холестерин кам бўлганлиги туфайли айниқса болалар, ҳомиладор ва эмизикли аёллар, шунингдек, ошқозон ва юрак-томир касаллигига чалинган кишилар учун жуда фойдалидир. Қуён ёғи қўй ва қорамол ёғига нисбатан тез эрийди ва тўлиқ ҳазм бўлади. Шунинг учун ҳам болалар боғчалари, санаторий ва касалхоналарда қуён гўшtidан хилма-хил таомлар тайёрланади.

Қуёндан жуда майин ва нозик тивит ҳам олинади, ундан шарф, рўмол, свитер, беретка, пайпоқ ва бошқалар тўқилади. Шунингдек, қуён терисидан қўлқоп, сумка, енгил оёқ кийим ҳам тайёрланади.

Қуёнларни кўпайтириш ва парваришлаш ишлари, айниқса, сўнгги йилларда кўплаб фермер хўжаликларида кенг қулоч ёзмоқда.

Қуёнларнинг маҳсулотига кўра асосий йўналишлари

Қуёнлар ўзларининг асосий маҳсулоти бўйича учта йўналишга мансубдирлар: 1) **гўшт йўналиши**, 2) **тивит йўналиши**, 3) **мўйна йўналиши**. Бундан ташқари, **тивит** йўналишидаги қуёнларнинг мўйнаси ўзининг ўсирилгига кўра, ўртача, узун ва калта тивитли гуруҳларга бўлинади.

Гўшт йўналишидаги зотлар. Кулранг йирик зот. Уларнинг вазни 4,5—6,5 кг келади. Танасининг узунлиги 56—66 см, кўкрак айланасининг ўлчами 37—39 см. Ранги ҳар хил. Асосан кул ранг, оч ва тўқ кул рангли вакиллари ҳам учрайди (61-расм).

61-расм. Кулранг йирик зот қуёнинг наслдор эркаги.

Оқ рангли йирик зот. Бу қуёнларнинг мўйнаси зич ва майин, кўзлари қизғиш ёки пушти рангда бўлади. Танаси йирик, узунроқ, тирик вазни 4,3—6,4 кг га боради. Танасининг узунлиги 55—65 см, кўкрак айланаси 36—38 см. Мўйнасининг сатҳи катта. Ранги оқ бўлганлиги учун уни турли ранг билан бўяш мумкин.

Б о л а л а ш и. Урғочилари бир йўла етти-саккизтадан болалайди ва бу болаларини яхши парвариш қилади. Бу зот ўзининг тез етилувчанлиги билан бошқа зот қуёнлардан фарқ қилади. Болаларининг суткалик семириши юқори даражада бўлади. Икки ойлик болаларининг вазни ўртача 1,5 кг, уч ойлигида 2 кг ва тўрт ойлигида 2,6 кг тош босади. Бу зот қуёнлар асосан соф ҳолда кўпайтирилади.

Шиншила зоти. Бу зот 1913 йилда Францияда яратилган. Вазни ўртача. Бу зот Россияга келтирилгач, унинг барча сифат белгилари, маҳсулот кўрсаткичлари тубдан ўзгарди. Бунинг натижасида ўзимизнинг маҳаллий шиншила зоти вужудга келди. Маҳаллий шиншила зоти гўшт-мўйна йўналишига мансуб. Мўйнаси тўқ кул ранг, қорин ва дум ости, оёқларининг ички

қисми оч кулранг. Тирик вазни 3,2—6,2 кг, танаси 55—65 см, кўкрак айланаси 36—39 см. Бир йўла ўрта ҳисобда саккизтагача болалайди. Тез етилади ва яхши семиради.

Кумуш рангли зот. Бу зотнинг ранги кумуш рангдан ҳаво ранггача бўлади. Жунлари ўсиқ, қора, дарал туклари оқ бўлган вакиллари кўпроқ учрайди. Болалари қора рангда туғилади. Вазни ўртача 4,7 кг, танаси 60 см, кўкрак айланаси 37 см. У тез етилувчан ҳисобланади.

Тивит йўналишидаги зотлар. Ангор сертивит қуён зоти. Бу зот кенг тарқалган. Асосан тивит учун боқилади. Ранги оқ, баъзан қора рангли вакиллари ҳам учраб туради. Вазни 3 кг атрофида. Ҳар бир қуёндан йилига ўртача 250—300 г тивит олинади.

Оқ сертивит қуён гуруҳи. Танаси йирик. Тивити юқори баҳоланади. Тирик вазни ўртача 4 кг. Ҳар бир қуёндан йилига ўртача 400—500 г тивит олинади. Тивитининг йўғонлиги 12—14 микрон. У саноат учун ниҳоятда қимматли хом ашё ҳисобланади (62-расм).

62-расм. Оқ рангли сертивит зот қуён.

Мўйна йўналишидаги қуён зотлари. Бу йўналишдаги қуёнларнинг мўйнаси қалин, жун толалари калта. Дарал жун толалари ҳам калта ва нозик. Мўйнаси майин, юқори қадрланади. Саноат учун керакли хом ашё ҳисобланади. Уларнинг ранги — жигар ранг, сарғиш, оқ, қора, ҳаво рангда бўлади. Вазни 4 кг атрофида. Бир йўла 3—4 тадан болалайди (63-расм).

63-расм. Мўйна йўналишидаги қуён.

Қуёнчилик фермаларини ташкил этиш

Ўзбекистон шароитида қуёнчилик фермалари зах ва намгарчилик бўлмайдиган қуруқ ерларда ташкил этилиши керак. Имконият борича теварак атрофи дарахт ва мевазорлар билан ўралган бўлиши мақсадга мувофиқдир. Умуман, қуёнчилик фермаларининг чорвачилик фермалари яқинида жойлаштирилиши кўп жиҳатдан осон ва қулай бўлади.

Қуёнчилик фермаларини ташкил этиш ва мавжуд фермалардан катта даромад олиш учун биринчи навбатда серпушт она қуёнлар сонини кўпайтириш керак бўлади. Шундагина маҳсулотнинг таннархи арзонга тушади ва сифати яхшиланади.

Шароити тўғри келадиган хўжаликларда йил давомида қуён гўшти етиштириладиган йирик қуёнчилик фермаларини ташкил этиш мумкин. Бунда майда қуён болаларини гўшти учун жадал усулда семиртириш талаб этилади. Унинг афзаллиги шундаки, қуён болалари 60—65 кунгача оналарига эмизиб боқилади ва вазни 1,8—2,2 кг га етиши билан гўштга топширилади. Шундай қилиб, қуёнларнинг 1 кг семиртириш учун ўрта ҳисобда 3,0—3,5 кг озиқ бирлиги сарфланади. Семиртирилган қуёнларнинг гўшти 50—60 фоизни ташкил этади.

Қуёнларни қочориш ва болалатиш. Маълумки, қуёнларнинг бўғозлик даври ўртача 30 кун давом этади. Қуйида қуён болаларини боқиш ва парваришlash

усулига қараб, айрим тадбирлар, яъни қочириш ва болалатиш масалалари тавсия этилади (42-жадвал).

Қуён болалари жадал усулда боқиладиган бўлса, улар ўз оналаридан 19, 29 ва 45 кунлигида ажратилади ва турли озиқлар билан боқилади. Бу усул қўлланилганида ҳар бир она қуён йилига беш-олти марта болалайди.

Ҳозир республикамиз шароитида қуёнларни катакларда боқиш усули кенг тарқалган. Бунда эркак қуён урғочиси билан бир катакда сақланади. Қуён боқишда бу усул қўлланганда гуруҳ-гуруҳ қилиб боқилганга қараганда турли юқумли касалликлардан, ит, мушук, каламуш, тулки ва бошқалардан сақланиши учун барча муҳим тадбирларни амалга ошириш талаб этилади.

Қуён болаларини боқиш. Қуён болалари оналаридан ажратиб олинган таркиби сутта нисбатан озиқ моддаларга унчалик бой бўлмаган пичан, турли ўт ҳамда дон озиқларга ўтади. Шунинг учун улар биринчи ойда оналарига қандай озиқ берилган бўлса, худди шундай озиқ билан боқилиши мумкин. Лекин дон албатта ёрма ҳолда берилиши керак. Шунингдек, қўшимча ҳолда сабзи, қаймоғи олинган сут, творог берилиши яхши натижа беради (64-расм).

64-расм. Ғўшт учун боқилган қуён болалари.

42- ж а д в а л

Ғўшт йўналишидаги қуёнчилик фермаларида қуёнларни қочириш ва улардан бола олишнинг тахминий календар муддатлари

Нечанчи болалаши	Қочириш муддати	Болалаши	Қушхонага жўнатиш	Боқидан мақсад
Биринчи	1 январь	1 февраль	5 апрель	Ғўштга
Иккинчи	1 апрель	1 май	3 июль	Ғўштга
Учинчи	1 июль	1 август	3 октябрь	Ғўштга
Тўртинчи	1 октябрь	1 ноябрь	3 январь	Ғўшт ва мўй-наси учун

Озиқлар қуёнларга белгиланган муддатларда берилиши зарур. Рационга янги озиқ киритилган бўлса, у оз-оздан қўшиб борилиши керак. Масалан, кунжаранинг умумий суткалик миқдори етук қуёнлар учун 20 г, болалари учун 10 г дан ошмаслиги лозим. Айрим ҳолларда кунжара дон ёрмасига аралаштириб берилди. Ёрма ҳолидаги дон сабзавотларга аралаштирилиб берилса, юқори кўрсаткичларга эришилади.

Қуёнларни суюриш ишларига ҳам алоҳида аҳамият берилиши керак. Қиш ойларида суткасига бир марта, ёз кунлари икки марта, яъни эрталаб ва кечқурун сув берилиши зарур. Куз ойларида, қуёнлар рационидан илдизмева ва ширали озиқлар кўп бўлса, улар суюрилмаса ҳам бўлади.

Бўрдоқига боқиш. Қуёнлардан юқори сифатли гўшт олиш учун улар асосан бўрдоқига кузда боқилиши керак. Чунки бу вақтда улар яхши семириши билан бирга, терисининг сифати ҳам анча яхши бўлади. Бўрдоқига боқиш учун асосан қисир қолган она қуёнлар, брак қилинган эркак қуёнлар, қуён болалари ажратилади. Бўрдоқига боқиш даври 25—30 кун. Лекин қуёнларнинг турли зот вакиллари ўзларининг барча биологик ва ҳўжалик хусусиятларига кўра, бир-бирларидан фарқ қилади (43 ва 44-жадваллар).

43- ж а д в а л

1-классга оид ўртача семирликдаги қуёнларнинг айрим кўрсаткичлари

З о т и	Тирик вазни, кг	Танасининг узунлиги, см	Кўкрак айланаси, см
Кул ранг великан	4,5	60	37—38
Оқ великан	5,5	67	36
Ҳаво ранг Вена зоти	4,2	50	36
Шиншилла	3,7	43	35
Оқ сертивит зот	3,7	54	35

Қуёнларни бўрдоқига боқиш даврида озиқлар сифатли бўлиши ва у тўядиган даражада берилиши ҳамда сув билан таъминлаб турилиши лозим. Шундагина қуёнлар кўнгилдагидек семиради, курак ва тери остидаги ёғининг ўзи 500—600 г ва ички органлари атрофидагиси 250—300 г, ўзи эса 6—7 кг гача етади (65-расм).

65-расм. Гўшт йўналишидаги эркак қуён.

44- ж а д в а л

**Қуёнлар меъёр даражада боқилганда ёшга кўра тирик
вазинининг ўзгариб бориши**

Зоти	Қуёнларнинг ёши, кун ва вазни, кг		
	60 кун	90 кун	120 кун
Кул ранг великан	1,4	2,6	3,6
Оқ рангли великан	1,3	2,6	3,6
Маҳаллий шиншилла	1,2	2,2	3,1
Ҳаво ранг Вена зоти	1,2	2,2	3,1
Кумуш ранг зот	1,4	2,6	3,6
Қора-ола зот	1,4	2,6	3,6

Қуёнчилик фермаларида кун тартиби. Қуёнчилик фермаларининг кун тартибини тузишда ёз ва қиш ойлари учун белгиланган тадбирларга амал қилинади. Бунда қуёнларни эрталабки сугориш, дон бериш, катакларни тозалаш, уларни қочириш, кўкат озиқ бериш, дам бериш ва бошқа тадбирлар ўз навбатида узлуксиз олиб борилади.

Умуман, барча қуёнчилик фермаларида ҳамма тадбирлар маълум режа асосида олиб борилиши мақсадга мувофиқдир. Кун тартиби эса ферма хусусияти, қуёнларни умумий миқдори ва маҳсулот йўналишига кўра маълум даражада ўзгариши табиийдир. Лекин асосий мақсад вақтдан унумли ва самарали фойдаланишдан иборат.

Назорат саволлари:

1. Қуёнларнинг мўйнаси ва гўшт маҳсулоти тўғрисида сўзлаб беринг. 2. Қуёнчиликда маҳсулотига кўра қандай йўналишлар мавжуд? 3. Қуёнчилик фермаларини ташкил этиш тўғрисида нималарни биласиз? 4. Қуёнларни қочириш ишлари ва болалатиш тадбирлари қандай олиб борилади? 5. Қуён болаларини боқиш қандай бажарилади? 6. Қуёнларни бўрдоқига боқиш тўғрисида тушунча беринг.

ХIII Б О Б. ОНДАТРАЧИЛИК

Ондатра ўзининг ташқи кўриниши билан кўпроқ йирик каламушларга ўхшаб кетади. Ондатранинг асосий ватани Шимолий Америка бўлиб, у кўплаб мамлакатларга кенг тарқалган.

Айрим маълумотларга кўра у собиқ СССРга 1927—1928 йилларда ва Марказий Осиёга 1935 йилда келтирилган.

Ондатранинг мўйнаси ўсиқ ва сарғиш-оч жигарранг, қора, қизил-сарғиш, тўқ малла ранг, оёқлари калта ва кучли бўлади. Бармоқларининг ораси калта парда билан бирлашган бўлиб, сузишда катта вазифа бажаради. Думи узун ва икки ён томонидан торайган ҳолда учрайди. Қулоғи калта ва кичик, айрим ҳолларда у унча сезилмайди.

Ондатраларнинг ҳаёти асосан серсув, ўсимликларга бой бўлган қўлмак ерларда ўтади. Улар шундай ерларда урчиб кўпаядилар.

Сўнгги йилларда хусусий секторда ва айрим фермер хўжаликларида ондатраларнинг танлаш ва саралаш ишларини қўлланиши сабабли уларнинг вазни ва мўйнасининг сифати бирмунча ортди ва яхшиланди.

Вазни — 1,5—2 кг, баъзан ундан ҳам кўпроқ бўлиб, тана узунлиги 30—35 см атрофида учрайди.

Асосий озиғи — қамиш ва шу каби сув ўсимликлари, уларнинг илдиэлари, ҳамда сувдаги моллюскалар, ҳашаротлар, чувалчанглар ва сувдаги майда ҳайвонлар ва уларнинг личинкалари ҳисобланади.

Улар сузган вақтда кўпинча боши ва елка қисмини ташқарига чиқарган ҳолда жуда тез ҳаракат қилади.

Сув остида 3—5 минут, баъзан ундан ҳам кўпроқ тураолади. Бир сузишда 100 метрга тўхтовсиз бораолади.

Ондатралар мўйнаси бирмунча зич ва қуюқ жой-

лашган. Шунинг учун ҳам сувда уларнинг мўйнасига нам юқмайди. Мўйнаси калта ниҳоят зич жойлашган, тивити уларнинг танасини совуқдан ҳимоя қилади.

Ондатраларнинг урчиши ва кўпайиши

Урчиши — бирмунча жадалликда юз беради. Уларнинг бўғозлик даври 25 кун давом этади. Бир йўла 3—8 та бола туғади. Уларнинг болалаши даставвал ташқи муҳитга боғлиқ. Агар шимолий зоналарда улар йилига икки марта болаласа, республикамиз шароитида улар йилига 5 мартагача болалайди.

Болалари — 20—25 кун давомида онасининг сутиг билан озиқланади, сўнг мустақил ҳолда турли хил озиқларни истеъмол қилади.

Табиий шароитда урғочилари эрта баҳорда кўпаяди. Болалари туғилгач бир ой мобайнида улар қайтадан куюқади. Шу тариқа йилига 4—5 марта болалаб, 35—40 тагача бола бериши аниқланган.

Болаларининг ўсиши дастлаб онаси сутининг миқдорига ва парваришига боғлиқ бўлади. Болалари туғилгандан сўнг деярли бир ой давомида фақат онасининг ёнида бўлади.

Яхши парвариш қилинмаган болалари ёшлигидаёқ нобуд бўлиб кетади. Табиатда ондатраларнинг душмани кўп. Жумладан, чия бўри, тулки, ёввойи мушук, ва ҳатто йирик илонлар ҳам уларнинг майда болаларига ҳамла қилади.

Мўйна сифати

Мўйна сифати — барча мўйнабоп ҳайвонлар ичида салмоқли ўрин эгаллайди. Шунинг учун ондатраларни имкони борича хўжалик шароитида кўпайтириш ишлари юқори самарадорликка олиб келади.

Ондатралар асосан Амударё атрофидаги серсув ерларда кўпайтирилади.

Мўйнанинг сифати асосан қиш ойларида юқори бўлади. Бошқа вақтларда улар туллайди ва бу жараён мўйна сифатига салбий таъсир кўрсатади.

Ондатра сўйилганда уларнинг думи ва оёқлари ташлаб юборилади, шилиб олинган териси махсус рамаларга кийдирилган ҳолда қуритилиди ва уларга ишлов берилади.

Гўшти — Шимолий Америкада озиқ сифатида истеъмол қилинади. Ошхоналарда улардан турли хил та-

омлар тайёрланади. Марказий Осиёда ондатра гўшти айрим гўштхўр ҳайвонлар (норка, тулки ва ҳ. к.) учун ишлатилади.

Ҳозирги вақтда ондатраларнинг асосий қисми Қорақалпоғистонда, кўпроқ Мўйноқ тумани хўжаликларида ва Амударё қирғоқларига жойлашган хўжаликларида кўпайтирилмоқда.

Назорат саволлари:

1. Ондатраларнинг қандай ҳайвон эканлиги ва ҳаёти тўғрисида тушунча беринг. 2. Ондатраларнинг урчиши ва кўпайиши тўғрисида сўзланг. 3. Мўйна сифати тўғрисида нималарни биласиз?

XIV Б О Б. НУТРИЯЧИЛИК

Нутрияларнинг ватани Жанубий Америка ҳисобланиб, ёввойи ҳолда иссиқ ва нам иқлими тропик зоналарда, қамишзор серсув ерларда яшайдиган кемирувчилар оиласига мансуб бўлган зич мўйнали ҳайвон ҳисобланади.

Биологик хусусияти. Нутриялар ўз озиғини асосан сувдан топади. Улар сувда яхши сузаоладилар. Сув остида бирнеча минут бўлаолади. Бинобарин, уларнинг бу хусусияти кўплаб ўз душманларидан жон сақлаб қолиш имконини беради.

Табиий шароитда улар тунги ҳайвон ҳисобланади. Шунга кўра ўз ўлжаларини тунда овлайдилар.

Асосий озиғи сув ўсимликлари (қамишлар) ва уларнинг илдизлари. Сувдаги майда жониворлар ҳам улар учун озиқ сифатида фойдалидир.

Вазни — ўртача 6—7 кг, тана узунлиги 60—70 см атрофида. Эркаклари 12 кг гача ва тана узунлиги 90 см гача бўлади. Курак тишлари ўткир ва уларнинг бутун умр бўйи ўсиб боради. Уларда 16 та озиқ тиши ва 4 та оч пушти ранг курак тиши бўлади.

Қўлда боқилган нутрияларнинг остки жағ ва курак тишлари бир-бирларига ишқаланиб ўткирлашиб туриши аниқланган.

Урчиши ва кўпайиши. Улар йил мобайнида бир меъёрда урчиши ва кўпайиш хусусиятига эга. Эркак нутриялар бирмунча серҳаракат бўладилар. Қочмай қолган урғочи нутриялар ҳар 25—30 кунда қайтадан куюкка келадилар.

Болалаши. Йилига 2 марта, баъзан икки йилда 5 марта юз беради. **Бўғозлик даври** 127—137 кун. Ҳар туғишда 4—5 та бола беради. Лекин айрим ҳолларда

10 тагача ва ҳатто 14 тагача бола бериши мумкин. Туғилган болалари ҳаракатчан, кўзлари очиқ, танаси жун билан қопланган бўлади. Ҳатто тишлари ҳам бўлади ва сувда бемалол сузаоладилар.

Болалари 2—3 кунлигидан онаси озигини тотиб боради ва 10—15 кунлигидан бошлаб кўкат озикларни бемалол истеъмол қиладилар. Эмизикли даври 45—60 кун ва 3—7 ойлигида жинсий балогатга етади.

Яшаш даври — 6—7 йил, баъзан ундан ҳам кўпроқ. Лекин 3—4 ёшдан ўтгач, уларнинг серпуштлик даражаси бирмунча пасайиб кетади.

Нутрияларнинг мўйнаси қуёнларникидан сифатли бўлади. Бинобарин, у қиммат туради (66-расм).

66-расм. Оқ рангли наслдор эркак нутрия.

Ҳар доим сифатли озиклар билан боқилган ва яхши парвариш қилинган урғочи нутриялар бутун йил давомида куюкиб туради, қочади ва болалайди. Лекин улардан насл олиш ёз ва иссиқ кунларга тўғри келса, болаларининг ўт-ўсимликларни яхши истеъмол қилиши учун қулай шароит мавжуд бўлади.

Ёш нутрияларни қочиришга тайёрлаш

Урғочи нутрия болалари 50—60 кунлигида оналаридан ажратиб олиниб 7—8 тадан гуруҳланади ва уларга қочириш учун эркак нутрия қўйилади. Катта ёшдаги нутриялар туққандан сўнг орадан 1—3 кун ўтгач, улар яна куюкка келади. Эркаклари кўшилгач улар

тезда қочади ва яна бўғоз бўлади. Лекин бу ҳолат яхши натижа бермайди. Бинобарин, туққанига 22—25 кун ўтгач қочирилса, у ижобий натижа беради.

Нутриянинг бўғозлигини аниқлаш урғочиларини, айниқса ёш нутрияларни қисир қолиши олдини олишдаги муҳим тадбир ҳисобланади. Бунинг учун урғочи нутриялар турган катакларга эркаклари киритилиб турилади. Агар урғочиси бўғоз бўлса, у эркагини яқинлаштирмайди ва анча уришқоқ бўлади. Агар нутрия қочмаган бўлса, анча юввош ва мойиллик билан эркагини қабул қилади.

Бўғоз нутрияларни озиқлантиришда, катакларни тозалашда ортиқча шовқин-сурон қилмаслик талаб этилади. Шунингдек, ит, мушук, ғоз ёки бошқа ҳайвон ҳамда паррандаларни уларга яқинлаштирмаслик лозим.

Нутрияларни думидан кўтариш ва қийнаш кўнгилсиз воқеаларга (кўпроқ бола ташлашга) олиб келиши мумкин. Иссиқ кунларда уларни тоза сув, совуқ кунларда тоза муз ва қор, серсув ва ширали озиқлар билан таъминлаш яхши натижа беради. Шу билан бирга бир вақтни ўзида кўп миқдорда берилган илдизмевалар уларнинг овқат ҳазм қилиш органлари фаолиятини бузади, айрим ҳолларда бола ташлашга олиб келади.

Нутриялар туғишига яқин уларнинг катаклари тозаланади, унга похол ва юмшоқ сомон ёки бошқа ўсимлик тўшамалар солинади. Қиш кунлари эса хона иситилиши керак. Ҳамма вақт тоза сув билан таъминланади.

Нутрия болаларини туғилганидаги вазни улар қанча туғилганлигига боғлиқ бўлади. Агар нутрия болалари қанчалик кўп туғилса, уларнинг вазни шунчалик кичик ёки аксинча бўлади. Уз оналарини тез-тез эмиб турган нутрия болалари тез ўсади ва ривожланади. Чунки нутрия сути жуда сермой (26%) бўлади. Агар она нутриянинг елини касалланган бўлса, унинг болаларига пипеткалар ёрдамида кунига 3—4 марта сигир сути бериб турилади. Шунингдек, ёш болаларига сутта нон тўғраб бериш ҳам яхши натижа беради.

Нутрия болалари 2 ой бўлгунча кунига 40—50 г дан сут, 20 г дан нон ёки маккажўхори уни олиши мумкин. Кўкат озиқлар эса уларни истаганича берилади. Нутрия болалари 45 кунлигидан бошлаб, катта ёшдаги нутриялар рационига ўтказилади. Шунингдек, қора нон, балиқ мойи ва витаминлар бериш тавсия этилади.

Онасидан ёшлигида ажратиб олинган нутрия болалари одамга тез ўрганади ва унинг олдидан узоққа кетмайдилар.

Нутрияларнинг болалаши учун қулай вақт I квартал ҳисобланади. Чунки совуқ тушгунча улар анча йирик, мўйнаси ўсиқ ва сифатли бўлади. Лекин кўплаб хўжаликларда бу ҳол II—IV кварталга тўғри келади.

Нутрияларни озиқлантириш

Нутриялар жадал ўсиши ва ривожланиши учун уларни **рацион** асосида боқиш ижобий натижа беради. Уларга бериладиган ем-хашак сифатли бўлиши ва тоза ҳолда дастлабки ишлов беришдан ўтган бўлиши лозим. Бундай озиқлар уларнинг физиологик ҳолатини яхшилайти, семиртиради ва ўсиш-ривожланишини тезлаштиради.

О з и қ р а ц и о н и ёз кунларида асосан кўкат озиқлардан иборат бўлиши мумкин. Масалан, янги ўрилган кўк беда, бошоқли ўсимликлар пояси, лавлаг, савзи ва уларнинг барги ва бошқа тур ширали ўсимликлар шулар жумласидандир.

Ҳар бир нутрия учун бир суткада 100—150 г илдимевани асосан кечқурун (қиш кунлари эса эрталаб ва кечқурун) берилади. Ем улар учун энг тўйимли озиқ ҳисобланади. Айниқса, арпа, маккажўхори, сули, нўхот, буғдой каби дон озиқларни нутриялар севиб истеъмол қиладилар. Нутрияларга бериладиган ем аввал сувга намланса ёки қайнатиб берилса, унинг сифати, тўйимлилиги ва ҳазм бўлиши юқори бўлади.

Ёз ва қиш кунлари 1 бош нутрияга бир кунда берилиши режалаштирилган рацион (грамм ҳисобида) 45-жадвалга кўрсатилган.

45- ж а д в а л

Бир бош нутрия учун бир суткада бериладиган рацион

Ем-хашак номлари	Катта ёшли, йирик нутриялар	Ё ш н у т р и я л а р	
		Эмизикли боласи (2-ойлигига қадар)	Она сидан ажратилган (2 ойдан 6 ойгача) болалари
	Ё з о й л а р и д а:		
Серсув кўкат озиқ	800—1000	150—400	800 г гача
Ем	100—150	35	80—100
Кўшимча: ош тузи	0,5—1,0	0,2	0,5
бўр	1,5	0,5	1,0

сут балиқ ёки гўшт	15—20	10—15	10—15
	7—10	5—8	5—8
	Қ и ш о й л а р и д а:		
Илдизмева	400—500	150	300
Ем	100—150	35	80—100
Пичан	100	50	150
Сомон	150	50	150
Балиқ мойи	0,5	0,3	0,5

Нутриялар рационига минерал, ёғи олинган сут, қон ва суяк уни каби озиқлар бўлиши уларнинг оксил моддасига бўлган эҳтиёжини қондиришда, жадал семиришида ва тез ривожланишида муҳим омил ҳисобланади.

Нутрияларнинг жун қатлами. Уларнинг жун қатлами асосан ўсиқ дағал жун толаларидан ва калта, лекин ниҳоятда зич жойлашган тивит толалардан ташкил топган. Бу толалар совуқ кунларда нутрия танасини совуқдан сақлаш имконини беради (66-расм).

Тери қатлами қалинлиги елка қисмида яхши ривожланган бўлса, қорин, биқин, бош ва кўкрак қисмидагиси бир оз юпқа бўлади. Бу хусусият уларнинг мўйнасини ишлаш даврида ҳисобга олиниши лозим.

Нутрия мўйнаси енгил саноат учун қимматли маҳсулот ҳисобланади. У ўзининг чидамлилиги ва пишиқлиги билан ондатра ва қуён мўйнасидан устун туради. Уларнинг мўйнасидан аёллар ва болалар учун сифатли бош кийимлар, ёқалар тайёрланади. Айрим вақтларда уларнинг мўйнасини бўяш ҳам мумкин.

Сўйилган нутриялардан 2,5—3,5 сифатли гўшт олиш мумкин. Нутрия гўшtidан кўплаб чет мамлакатларда, жумладан, Америка континентида тўйимли ва мазали овқат сифатида кенг фойдаланилади. Шунингдек, мамлакатимизда ҳам кейинги йилларда нутрия гўштини истеъмол қилиш яхши йўлга қўйилган.

Назорат саволлари:

1. Нутрияларнинг биологик хусусиятлари тўғрисида нималарни биласиз?
2. Нутрияларнинг урчиши ва болалаши тўғрисида тушунча беринг.
3. Қочириш учун ёш нутриялар қандай тайёрланади?
4. Нутрияларнинг асосий озиқлари ва озиқланиши тўғрисида сўзланг.
5. Нутрияларни жун қатлами ва мўйнаси тўғрисида нималарни биласиз?

XV Б О Б. НОРКАЧИЛИК

Норкалар ҳаракатчан, танасининг вазнига нисбатан кучли йиртқич ҳайвон ҳисобланади. Улар ўзларининг келиб чиқиши ва айрим хусусиятларига кўра икки турга бўлинади. I. Америка тури. II. Европа тури.

Америка норкасининг қулоқ супраси айлана шаклида, мўйнаси қуюқ ва сифатли. Бинобарин, америка норкаси кўпчилик зона хўжаликларида кўпайтирилади.

Европа турининг қулоқ супрасини учи торайган ва бироз ингичкалашган кўринишга эга. Шунингдек, уларнинг думи 5—10 см калтароқ бўлади. Кўплаб хўжаликларда Аляска норкаси ва Кентай норкаси ҳам боқилади ва кўпайтирилади.

Норкаларнинг умумий хусусиятлари

Норкаларнинг тана узунлиги 60—80 см атрофида. Эркакларининг вазни 1000—3000 г, айрим ҳолларда 3,5—3,8 кг ҳам бўлиши мумкин. Урғочилари 700—1900 г тош босади. Улар сувда яхши сузаоладилар.

Айрим ҳолларда норкаларнинг ёввойи ҳолда кўл, дарё ва сувли ерларда яшашлари аниқланган. Бунга асосий сабаб уларнинг озиқ рационининг деярли 70—75 фоизи турли хил майда ва ўртача ҳайвонлардан ташкил топганлигидир. Масалан, ҳамма турдаги баликлар, бақалар, қисқичбақалар, молюскалар, каламуш, сичқон, олмахон, ондатра, қушлар, илонлар ва ҳатто ҳашаротлар шулар жумласига киради.

Шунингдек, уларнинг рационини 25—30 фоизи турли хилдаги ўсимликлар ва уларнинг дони, мевалари, сабзавот экинларидан иборат.

Норкалар ёввойи ҳолда оила бўлиб яшамайди. Куюкка келган урғочи норкалар қочгач, ўзининг бўлажак болаларини эркагидан сақлаш учун узоқ масофаларга жўнаб кетади. Бир онадан туғилган 2—3 та болалари куз келишига қадар бирга, оналари ёнида бўлишади, сўнг ҳар томонга тарқалиб кетишади.

Норкалар асосан тунги ҳайвон ҳисобланади. Лекин айрим вақтларда кундузи ҳам ов қилади. Улар қочиш ва қочириш вақтида жуда актив (фаол) бўладилар. Уларнинг оёқлари калта, лекин бақувват, бармоқлари жун билан қопланган, ораси сузғич парда билан бирлашган бўлади. Бармоқлари бир-биридан мустасно ҳаракатланиш хусусиятига эгадир.

Норкалар олмахон каби тик дарахт ёки сим тўрларида тезлик билан ҳаракат қилаоладилар. Уларнинг туси асосан жигарранг, лекин ҳозирги вақтда 5—6 хил туслари ҳам яратилган.

Норкаларнинг боши уларнинг жинсини аниқлашда

муҳим белги ҳисобланади. Эркакларининг боши юмалоқ, кенг, анча қўпол бўлади. Урочилариники эса бир оз чўзиқроқдир. Бир ойлик бўлган болаларининг бундай жинсий деморфизми яхши ифодаланган.

Норканин г кўзи юмалоқ, ялтираб туради, асосан қора рангда. Лекин айрим вақтларда жигарранг, қизил ёки оч пушти ва кўк рангда бўлиши ҳам мумкин. Умуман уларнинг кўзи, танаси ва мўйнасининг рангига қараб турлича бўлади (67-расм).

67-расм. Оқ рангли наслдор норка.

Норкаларни қўлда боқиш ва кўпайтириш

Норкалар узоқ йиллардан бери қўлда боқиш ва кўпайтиришга мослашган. Улар устида селекция ва наслчилик ишларини олиб бориш натижасида уларнинг ўнлаб турли хил ранг мўйналарини етиштириш имконига эга бўлинди.

Ҳозирги вақтда мўйначилик хўжаликларида норкаларнинг стандарт (тўқ жигар ранг), ҳаво ранг, жигар ранг, оқ ва қора рангли турлари кўплаб урчитилмоқда ва кўпайтирилмоқда.

Норкалар йилига бир марта, февраль ойининг дастлабки кунларида куюкка келади. Бу вақтда улар турли

хил овоз чиқаради ва эркагини қаршилиқ кўрсатмаган ҳолда қабул қилади.

Жинсий инстинкт эркаларида кучли ривожланган, айрим ҳолларда бир урғочи норкани бир неча бор зўрлаб қочириши кузатилган. Лекин, айрим вақтларда бу ҳол икки жинс ўртасида уруш ва бир-бирларини тишлаб жароҳатлашгача олиб келади.

Норкаларнинг куюкиш мўддати 25—30 кун давом этади. Тухум ҳужайраларининг тухум йўлидаги ҳаракати ҳам 6—7 кун давом этади. Тухум ҳужайра тухум йўлининг юқори қисмида оталанади ва 10—40 кун мобайнида тухум йўлида тўхтаб қолади. Бу давр л а т е н т даври деб аталади. Айрим ҳолларда қочирилган норка танасида қўшимча (янги) тухум ҳужайралар ҳосил бўлади, шунга кўра улар яна эркалари билан қўшилишга ҳаракат қилишади. Қўшимча қочириш натижасида яна янги эмбрионлар вужудга келади.

Норкаларнинг бўғозлик даври 40 кундан 73 кунгача давом этади. Бундай катта фарқ бўлишининг асосий сабаби уларда латент даврининг ва эмбрионлар миқдорининг ҳар хил бўлишидадир. Эмбрионлари кўп бўлган норкаларнинг бўғозлик даври бирмунча чўзилиши аниқланган.

Норкаларни рацион асосида озиқлантириш

Норкаларни боқишда уларнинг р а ц и о н и н и минимал ёки максимал даражада ўзгаришига йўл қўймаслик лозим. Чунки минимал даражадаги рацион норкаларнинг соғлиги сақланиши билан маҳсулдорлиги пасайиб кетади ва максимал даражада бўлганида овқат ҳазм қилиш органларининг жадал ишлаши натижасида жигари ва айрим органларининг фаолияти бузилади. Шунинг учун рацион доимо меъёр даражада бўлиши керак.

Республикамиз хўжаликлари шароитида норкаларнинг боқиш ва озиқлантириш борасида Ангрен мўйначилиқ хўжалигининг иш тажрибаси ўрнак бўлмоқда.

Хўжаликларда рацион тузишда норкалар организмнинг озиқ моддаларга эҳтиёжини тўла қондириш ҳисобга олинади. Бунда ҳайвонларнинг ёши, жинси ва йилнинг фаслига эътибор берилади.

Норкаларни соғлом сақлаш ва маҳсулдорлигини оширишга катта аҳамият берилади, физиологик ҳолати (урчиши, ўсиши, ҳомиласининг ривожланиш қобилияти ва бошқалар) ҳисобга олинади. Хўжалиқда

норкаларни балиқ, гўшт ва гўшт-балиқ билан боқиш усуллари қўлланилади. Балиқ билан боқиш усулида ҳайвонлар оладиган жами калориянинг 50 фоиздан кўпроғи балиқларга ва балиқ маҳсулотларига, гўшт билан боқишда эса турли ҳайвонлар гўшти ва ичак-чавоқларга тўғри келади. Гўшт-балиқ билан боқишда рационда калорияси ва тўйимлилиқ даражаси тенг бўлган, тенг миқдордаги гўшт ва балиқ маҳсулотлари бўлиши кўзда тутилади.

Зарурият бўлган пайтларда ёш норкаларнинг ўсиши ва ривожланишини яхшилаш, катта ёшли норкаларнинг урчиш қобилиятини ошириш ва юқори сифатли маҳсулот етиштириш мақсадида рационга ёр, витаминлар, антибиотиклар, ачитқилар, биопрепаратлар ва минерал элементлар (кальций, фосфор ва бошқалар) қўшилади.

Урчитишга тайёргарлик кўриш ва урчитиш, бўғозлик ва лактация давларида рационга жигар, от гўшти, сут, балиқ мойи ва ачитқилар киритилади.

Ҳозирги вақтда Ангрен мўйначилиқ хўжалигида турли хил озиқ нисбатлари ва уларнинг калориясини ҳисобга олган ҳолда қуйидаги рацион қўлланилади (46-жадвал).

46- ж а д в а л

Норкаларнинг турли ойларга мўлжалланган озиқ рациони
(озиқ турларининг салмоғи, %).

Ойлар:	Рациондаги озиқ турлари						Ҳазмланадиган протеин	Ёр
	Гўшт	Сут	Дон	Сабза- вот	Балиқ мойи	Ачитқи		
Январь	75,6	0,03	19,9	1,1	2,5	0,9	25,4	9,4
Февраль	79,3	1,9	14,3	1,3	4,1	0,9	25,7	9,8
Март	81,5	1,6	11,8	1,1	2,8	1,1	28,6	10,1
Апрель	83,2	2,9	12,1	0,8	—	1,0	39,8	9,4
Май	80,1	6,2	10,0	0,6	1,4	1,7	39,6	15,2
Июнь	82,9	1,6	10,8	0,4	1,8	2,5	20,7	10,6
Июль	74,5	1,4	15,6	0,3	0,8	2,5	30,6	10,4
Август	60,4	1,2	19,7	0,7	15,3	2,8	31,1	9,7
Сентябрь	72,8	0,6	17,1	0,6	6,3	2,5	33,8	17,5
Октябрь	66,4	0,2	19,2	0,4	9,1	2,4	31,8	18,7
Ноябрь	74,3	0,2	18,6	0,4	1,9	4,9	27,7	15,8
Декабрь	73,5	0,5	19,0	0,6	1,7	4,7	28,4	10,3

Норкаларни сўйиш ва териларига ишлов бериш

Бундай тадбирлар норка боқувчи ишчилар иштирокида мўйначилик мутахассислар бажаради. Норкаларни сўйиш учун уларга укол қилиниб дистелин юборилади.

Мўйнага биринчи ишлов бериш махсус асбоблар ёрдамида сўйиш пункти (кушхона)да бажарилади. У ерда мўйнани ишлаш, тозалаш, ёғини кетказиш, текислаш ва қуритиш, ташиш ва саралаш цехлари бор. Қуритиш ишлари 31—35°C да 11—12 соат давом этади.

Шундай қилиб, норкаларни боқиш, уларни урчи-тиб кўпайтириш иқтисодий жиҳатдан сердаромад тармоқ ҳисобланади. Бинобарин, имкони бўлган фермер хўжаликлари ушбу тармоқ билан шуғулланишлари мумкин.

Назорат саволлари:

1. Норкаларнинг қандай хусусиятларини биласиз? 2. Улар табиятда, ёввойи ҳолда қандай яшайдилар? 3. Норкалар қўлда қандай боқилади ва кўпайтирилади? 4. Норкалар рацион асосида қандай озиқлантирилади?

ХVI Б О Б. АСАЛАРИЧИЛИК

Асалариларнинг халқ хўжалик аҳамияти. Республикамиз аҳолисини барча турдаги қишлоқ хўжалик маҳсулотлари билан таъминлашда асал салмоқли ўрин эгаллайди. Барча турдаги ўсимлик гуллари чанглашда ва улар ҳосилдорлигини оширишда ҳам асаларилар муҳим аҳамият касб этади. Шу билан бир қаторда улардан саноатимиз учун зарур ҳисобланган мум маҳсулоти ҳам етиштирилади.

Асаларилар томонидан чангланган меваларни мазаси, хушхўрлиги ва вазни оддий табиий усулда чангланган меваларга қараганда бирмунча юқори даражада бўлиши тажрибаларда синаб кўрилган.

Республикамизда асаларилар томонидан чанглан-тириладиган мева, савзавот, гул, пахта, полиз экинлари ва умуман 100 дан ортиқ ўсимлик турларининг мавжудлиги аниқланган. Уларнинг орасида кенг тарқалганлари: мева берувчи ўсимликлар, кунгабоқар, пахта, гречиха, беда, экспартет, қизил беда, полиз экинлари ва бошқалар асаларилар ёрдамида чанглан-тирил-

са, уларнинг ҳосилдорлиги 20—30 фоизга, айрим ҳолларда ундан ҳам кўпроқ ортар экан.

Айрим суғориладиган зоналарда асалариларни ўсимлик гулларини чанглатишдаги фойдаси ва ундан олинадиган даромад ва самарадорлик арилари берадиган асал ва мум маҳсулотига нисбатан бирмунча юксак бўлиши тажрибаларда синаб кўрилган.

Республикамизнинг барча вилоятларида асаларилар учун ниҳоятда бой озиқ базаси мавжуд бўлганлиги учун кўп миқдорда асал етиштирилади.

Асалариларнинг асосий маҳсулоти а с а л ўзининг юқори калорияси, мазаси, парҳезлиги ва даволаш хусусиятларига эга эканлиги билан барча турдаги озиқ-овқатлардан кескин ажралиб туради. У ўзининг инсон ички касалликларини даволашда юксак шифобахшлиги билан ҳам салмоқли ўрин эгаллайди.

Асал ёш болалар учун ҳам ниҳоят фойдалидир. Бунга асосий сабаб унинг таркибидаги оддий қанд-глюкоза, фруктоза, ферментлар, органик кислоталар, турли хил микроэлементларни бўлишидир ва улар инсон организми учун ниҳоят зарур эканлигидадир.

Барча мамлакатларда бўлгани каби бизнинг республикамизда тиббиёт фанларини тобора ривожланиб бораётганлиги сабабли кўплаб касалликларни даволаш ишларида асалари майда бола (личинка)ларини озиқлантиришда фойдаланиладиган «ас а л а р и с у т и» — (маточное молочко), «асалари заҳари» ва «прополис» (асалари елими) кабилар ўз самарасини бермоқда.

Республикамизнинг барча вилоятларида чорвачиликни бу сердаромад ва фойдали тармоғини ривожлантиришга алоҳида эътибор берилмоқда. Айрим фермер хўжаликлари бу соҳани ривожлантиришда фаоллик кўрсатиш учун бел болаганлар. Бундай хўжаликлар Фарғона, Андижон ва Қорақалпоғистон туманларида салмоқли ўрин эгаллаб келмоқдалар. Ҳар бир хўжалиқда 120—200 асалари оиласи боқиладиганлиги матбуот саҳифаларида кўрсатилган.

Ўзбекистонда асаларичиликнинг қисқача тарихи

Асалари Туркистон ўлкасига биринчи бор 1848 йили Семипалатинск вилоятидан олиб келинган. Жумладан, Тошкентга 1872 йили Самарқандга 1893 йили келтирилган. Бинобарин, бу тармоқнинг афзалликларини кўрган маҳаллий аҳоли уни ривожлантиришга астой-

дил киришган ва ташвиқот-тарғибот ишлари олиб борилган.

1926 йили 1970 та асалари оиласи бўлган бўлса, 1930 йили 20080 та асалари оиласи, 1934 йили 19672 та, 1940 йили 37690, 1970 йили 71672 та, асалари оиласи бўлган. Шунингдек, ҳаваскор асаларичиларда (индивидуал секторда) 70000 дан кўпроқ асалари оиласи бўлган. 1980 йилда Ўзбекистон вилоятларида 190 минг асалари оиласи мавжуд бўлганлиги адабиётларда акс эттирилган.

1962 йили Ўзбекистон Қишлоқ хўжалик вазирлигига қарашли хўжаликлар пасекаларидан 672,8 т асал йиғилган.

Республикамизда ўрмончиликни ривож топиши туфайли чорвачиликни бошқа тармоқлари каби асаларичилик юксалаборди. Асал ишлаб чиқариш йил сайин ортиб борди.

1971 йилдан бошлаб 5,5 млн гектар ўрмон хўжаликларида асал ишлаб чиқариш режа асосига ўтди. Бу хўжалик ерларининг 3570 минг гектари қумлик, 1212 минг гектари тоғли массивлар, 1193 минг гектари водий ва ундан 4321 гектари боғлардан иборатдир.

1977 йили 32 та ўрмон хўжалиги асаларичилик билан шугулланган.

1976 йили Яккабояў ўрмон хўжалигида 364 та асалари оиласи бўлиб улардан 6 тонна асал ишлаб чиқилган. Шунингдек, Жиззах ўрмон хўжалигида 210 та асалари оиласидан 4 тонна, Самарқанд ўрмон хўжалигида 240 оилани ҳар биридан ўртача 27,5 кг дан асал олинган.

Шерободада 1977 йили 110 оиланинг ҳар биридан ўртача 32,2 кг дан асал жамғарилган.

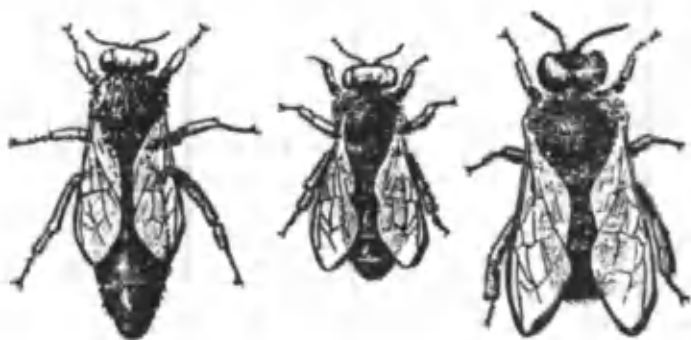
Асаларичилик барча ижобий томонлари билан бир қаторда энг катта муаммо малакали кадрларни етишмаслиги сезила бошлади. Бинобарин, шунга кўра 1977 йили Тошкент асаларичилик совхози қошида 100-ўқувчига мўлжалланган бир йиллик асаларичилар мактаби ва бир ойлик малакани ошириш курси (350—400 тингловчига мўлжалланган) очилди.

1970 йили Пскентда профессионал-техника билим юрти очилди (Ўқув-техника билим юрти). Шу тариқа, малакали кадрлар тайёрлаш ишлари бирмунча жонлантириб юборилди.

Асалари оиласининг таркиби ва биологияси

Асаларилар оиласининг ҳаёти ниҳоятда мураккаб ва ўзига хос хусусиятларга эгадир. Оилани ташкил этувчи ҳар бир индивид маълум бир муайян вазифани бажаради. Шунга кўра ҳар бир оилада урғочи ари ишчи ари ва эркак арилари бўлади. Улар ўзининг тана тузилиши, катта кичиклиги ва физиологик хусусиятларига кўра бир-бирларидан фарқ қиладилар. Бу хусусиятга **п о л и м о р ф и з м** дейилади.

Полиморфизм, одатда, ҳар бир индивид оилада маълум бир вазифа бажаришдан келиб чиқади. Бошқача қилиб айтганда бажарилиши лозим бўлган ишнинг тақсимланиши бевосита уларнинг барча морфологик фарқларига боғлиқ бўлади (68-расм).

68-расм. Асалариларнинг оила аъзолари (чапдан ўнгга): урғочи асалари, ишчи асалари ва эркак асалари.

Асаларилар оиласи бир бутун ва ягона биологик ва ҳўжалик бирлиги бўлиб уларни на эркаги, на урғочи ва на ишчиси ўз оиласидан ажралган ҳолда ўз вазифасини бажараолмайди. Улар бир-бирлари билан муайян, боғлиқ ҳолда ўз фаолиятини кўрсатаоладилар.

Асалариларнинг ҳаёти ва фаолияти ташқи муҳит шароити билан ниҳоят боғлиқ ҳолда бўлади. Уларнинг озиқ тўплаши, урчиб кўпайиши, ҳаётчанлиги, ўсиши ва ривожланиши ҳам ташқи муҳит билан чамбарчас боғлиқдир.

Урғочи асаларилар. Улар оиладаги жинсий органлари яхши ривожланган ягона индивидлар. У тухум қўйишдан бошқа ҳеч қандай вазифа бажармайди. Унинг танаси узунчоқ, келишган бўлиб, узунлиги 20—25 мм, оғирлиги 0,2 г атрофида бўлади. Унинг қорни қанот-

ларидан бир оз узунроқ бўлиб, 2 та орқа оёғида гулчанг йиғадиган саватчаси бўлмайди.

Урғочи асалари қўйган тухумидан ишчи, эркак ва ёш урғочи асаларилар вужудга келади. Урғочи асаларилар бир-бирлари билан бирга яшайолмайдилар. Улар орасида «жанг» бошланади ва фақат бақувват ва кучлиси қолиб иккинчиси оиласини ташлаб учиб кетади.

Лекин, камдан-кам иккита урғочи (қариси ва ёш урғочиси) вақтинча бирга, бир оилада, навбатчилик асосида яшаши ҳам кузатилган.

Урғочи асалариларнинг ҳаёти ўртача 5 йил бўлиб, улар 2 ёшдан сўнг оталанган тухум қўйиши сусаяди. Бундай тухумлардан ишчи асалари вужудга келади. Оталанмаган тухум қўйиш бирмунча кўпаяди ва улардан эркак асаларилар вужудга келади. Бинобарин, урғочи асаларилар 2 йилдан ортиқ сақлаш самара бермайди. Уларнинг ўрнига маҳсулдорлиги юқори бўлган оиладан чиққан ёш урғочи асалари билан алмаштриш яхши натижа беради.

Эркак асаларилар. Уларнинг танаси ишчи асалариларникидан каттароқ ва цилиндр шаклида бўлади (68-расм). Уларнинг узунлиги 15—17 мм, оғирлиги 2,2 г. Кўзлари нисбатан катта ва мураккаб, бошининг тепа қисмида бир-бирига жуда яқин жойлашган. Мўйлови 13 бўғиндан ташкил топган. Уларда ниш аппарати бўлмайди. Қорнида мум ойначалари ва оёғида гулчангини тўплайдиган мосламалари ҳам бўлмайди.

Эркак асалариларнинг бирдан бир вазифаси урғочи асалари билан жуфтлашиш ҳисобланади. Эркак асаларилар асосан баҳорда янги оилага ажраб чиқиш олдидан вужудга келади. Битта оилада уларнинг сони бирнеча юздан бирнеча минггача бўлиши мумкин. Улар тайёр озиқ — асал билан озиқланади. Айрим ҳолларда ишчи асаларилар ўз ҳартуми билан уларни озиқлантиради. Асал тўплаш мавсуми тутагач, эркак асалариларни оиладан ҳайдаб чиқаришади ва улар ташқарида очликдан ва совуқдан ҳалок бўладилар. Шунинг учун ҳам уларни «трутень», яъни «текинхўр» номи билан атайдилар.

Ишчи асаларилар. Улар оиланинг асосий қисмини ташкил этади. Ёз ойлари асалари оиласида 3000—4000 ишчи ари бўлади. Катта оилаларда эса айрим ҳолларда уларнинг сони 80000—100000 та бўлиши аниқланган. Ишчи асаларилар жинсий органи яхши ривожланмаган урғочи арилардир. Шунинг учун ҳам улар эркак

арилар билан жуфтлашиш қобилиятига эга эмаслар. Лекин, айрим ҳолларда улар тухум қўйса, бу тухумлардан фақат эркак арилар вужудга келар экан.

Ишчи асалариларнинг танаси 12—14 мм, оғирлиги ўртача 0,1 г атрофида бўлади. Улар ёзда 5—6 ҳафта, қишда бирнеча ой яшайди. Ишчи асаларилар оилада турли хил вазифаларни бажаради. Жумладан, нектар, гулчанг ва сув ййради. Нектардан асал ишлаб чиқаради ва ёш авлодни тарбиялайди. Шунингдек мумдан қурилма ясайди, уяни қўриқлашади ва ҳ. к. Шунга кўра улар танасида айрим ўзгаришларни вужудга келишига олиб келган деган фикрлар мавжуд. Жумладан, уларнинг хартуми урғочи ва эркак ариларникидан узунроқ, қорин стернитларида мум **ойначалари** ва орқа оёқларида гул чангини ййрадиган **мосламаси** бўлади.

Умуман, ишчи асаларилар оиласи фаолиятида ҳал қилувчи роль ўйнайди. Улар уянинг газ, ҳарорат режими ва ҳаво намлигини маълум даражада сақлайолдилар. Шунингдек озиқ запаси тўплайдилар, уни қайта ишлайдилар. Ёш авлодни, эркак ва урғочи ариларни тарбиялайдилар.

Асалариларнинг озиқ манбалари

Маълумки, табиатдаги барча хил ўсимликлар гулининг нектари ва чанги асаларилар учун озиқ моддалар манбаи ҳисобланади. Шунингдек, асаларилар учун сув ва минерал моддалар ҳам талаб этилади.

Н е к т а р — гул безлари — нектардонлардан ажраладиган ширин суюқликдир. Айрим ўсимликларда нектар безлари гулдан ташқарида бўлади. Ўсимликларнинг нектар ажратиши четдан чангланишга мосланишидир.

Гулдаги нектар ҳиди ҳашаротларни ўзига жалб этади. Улар оёқчалари, қанотлари ёрдамида гулдан гулга чангни олиб ўтади ва натижада ўсимликлар четдан чангланади. Бундай ҳолат табиатда ўсимликларнинг ташқи шароитга мосланиш имкониятини кучайтиради ва ўсимликлар турини сақланиб қолишида муҳим роль ўйнайди.

Нектар таркибида шакар, сув, минерал тузлар ва бошқа тур моддалар учрайди. Қандлар оддий ва мурракаб ҳолда бўлади. Ўсимликларни турига кўра улар нектаридан шакар ва сув миқдори ҳар хил (29—74% гача) бўлиши аниқланган.

Қайта ишланган нектар — асалга айлантирилади. У қуйидагича юз беради. Асаларилар гул нектарини огиз аппарати ёрдамида асал жигилдониға сўриб олиб уясига олиб келади. Ишчи асалари нектарни олиб келгач, хартуми ёрдамида учмайдиган ёш асаларилар хартумига беради. Нектарни қабул қилиб олган арилар уни асал жигилдониға шимади, кейин уни қайтадан хартумига қусади. Бу жараён бирнеча марта такрорланади ва ниҳоят нектар асалари жигилдонида инвертаза ферментига бойийди. Бу фермент шакарқамиш шакарини, яъни мураккаб шакарни оддий мева ва узум шакаригача парчалайди. Сўнгра бу оддий шакарлар катакчаларга тўлдирилади, ортиқча суви буғланиб кетади ва уларнинг парчаланиш жараёни давом этиши натижасида у етилган асалга айланади.

Тайёрланган, асал солинган катакчалар мўм қоққчалар билан беркитилади. Асал ўзининг кимёвий таркибига кўра шакар эритмаси концентрацияси ва нектардан фарқ қилади. Агар асал таркибида 18—20 фоиз сув бўлса, қолгани шакардан иборат. Нектар таркибида сув кўпроқ бўлиб, унинг бир қисмини шакар ташкил қилади.

Нектарни асалга айлантириш жараёнининг биологик моҳияти шундаки биринчидан, шакарнинг бойитилган эритмаси ҳисобланган асал узоқ вақт сақланганда ҳам айнинайди. Бинобарин қишлоқ учун кўп миқдорда асал ғамлаб қўйиш ҳам унинг шу хусусиятига асосланган.

Нектарни асалга айлантириш жараёнида мураккаб шакар оддий шакарга парчаланади. Натижада асаларилар қишлоқ вақтида бу озиқни истеъмол қилишда кўп озиқ ва энергия сарф қилмайдилар. Шунингдек, кўп ахлат чиқармайдилар ва ортиқча безовта бўлмайдилар.

Асаларилар йиғиб келган гул чангининг аҳамияти жуда катта бўлиб у ўз қийматига кўра асалга тенг туради.

Асалари касалликлари ва уларга қарши курашиш чоралари

Асаларилар касаллиги уч хил: инфекцион, инвазион ва юқумсиз бўлади. **Инфекцион** касалликларнинг қўзғатувчиси ўсимлик танасидаги бактериялар, вируслар ва замбуруғлар ҳисобланади. **Инвазион**

касалликларнинг қўзғатувчилари бир хужайрали ва кўп хужайрали паразит ҳайвонлардир.

Юқумсиз касалликлар асалари оиласининг ҳаёти учун керак бўлган шароитларнинг бузилиши натижа-сида вужудга келади. Агар бу шароитлар тикланса ка-саллик ўз-ўзидан йўқ бўлиб кетади.

Асалари оилаларини соғайтириш учун касаллик-ларни ўз вақтида аниқлаб, унга қарши курашда даво-лаш, санитария ва профилактика тадбирларини олиб бориш талаб этилади.

Асалариларнинг **юқумли касалликлари** қуйидаги-лар: Европа чириш касаллиги, Америка чириш касал-лиги шулар жумласига киради.

Инвазион касалликлари: Нозематоз, Акарапидоз, Браулёз ва Сенотаиниоз кабилар ҳисобланади.

Асалари оилаларини кўчириш ва жойлаштириш

Республикамизнинг табиий шароити кўплаб ўсим-ликларни ўсиши учун ниҳоят қулай ҳисобланади. Ви-лоятларимизда асалари боқиш асосан кўчма асалари-чиликка асосланган. Бинобарин, товар маҳсулотнинг асосий қисми шу усул асосида етиштирилади.

Кўчма асаларичилик зоналарида асалчил ўсимлик-ларни хилма-хиллиги, ўлкамизда узоқ вақт совуқ бўлмаслиги, қиш мавсумининг қисқалиги, асаларилар-нинг юввошлиги, уларни парвариш қилиш усуллари-нинг оддийлиги кўплаб қимматли асалари, она ари, ва пакетли асаларилар олиш учун катта имкониятлар бе-ради. Афсуски, ҳозирга қадар барча мавжуд имкони-ятлардан тўла фойдаланилмасдан келинмоқда. Жумла-дан, ҳозиргача чўл ва тоғ этаклари зоналарида ўсади-ган асалчил ўсимликлар, уларда нектарнинг оз-кўпли-ги ўрганилмаган.

Пасекалардан ҳар томонлама унумли фойдаланиш мақсадида уларни кўчириш тадбирлари тўла-тўқис ўрганилмаган. Лекин, пасекалар водий, тоғ этаги, тўқай-ларда кўчиб юради. Маълум миқдорда пасекалар Чот-қол, Қурама, Бойсун, Ҳисор тизма тоғларига олиб чи-қилади. Қиш ойлари (декабрь, январь, февраль) асала-рилар **далага** нектар чанг йиғишга чиқмайди. Улар запас озиқ билан озиқланадилар.

Кузатишлардан маълум бўлишича, об-ҳаво яхши келган йиллари (1967) апрель — май ойларида хилма-хил чўл ўтларидан бир кунда 2—2,5 кг чанг ва нектар олиш мумкин экан. Лекин баҳор совуқ келганда чўлда

чанг ва нектар берувчи ўсимликларнинг ўсиши ва ривожланиши бирмунча сусайиб кетади. Бундай вақтларда пасекани **чўлга кўчириш**нинг ҳожати бўлмайди. Апрельнинг охири ва майнинг бошида пасекаларни адирларга, тоғ этагидаги хилма-хил ўтлар (хашаки нўхат, эркак ўт, кармак, қашқар беда, астрагал ва лола (қизғалдоқлар) кўп ўсадиган жойларга кўчириш мумкин.

Пахтадан кўпроқ асал оладиган ойлар — июль ва август ҳисобланди. Қашқақарё ва Сурхондарё вилоятларида экиладиган ингичка толали гўзаларда асал кўпроқ бўлиши тажрибаларда кўрилган. Масалан, битта асалари оиласидан олинган товар асал миқдори 40—70 кг тош босган. Ўзбекистоннинг бошқа зоналарида бу кўрсаткич 25—30 кг га тўғри келади. Тажрибалардан маълум бўлишича, ҳар бир гектар пахтазор майдонидан 20—30 кг чанг олинар экан. Маккажўхори ҳам кўп чанг берувчи ўсимликлардан ҳисобланар экан.

Назорат саволлари:

1. Асалариларнинг халқ хўжалик аҳамияти тўғрисида нималарни биласиз? 2. Асаларилардан қандай маҳсулотлар олинади? 3. Асаларилар оиласининг таркиби ва биологияси тўғрисида сўзлаб беринг. 4. Асалариларни озиқ манбалари тўғрисида тушунча беринг. 5. Асалариларнинг қандай касалликларини биласиз? 6. Асаларилар оиласини кўчириш тадбирлари тўғрисида сўзлаб беринг.

XVII Б О Б. БАЛИҚЧИЛИК

Кўл балиқчилиги ва уни ташкил этиш

Кўл балиқчилиги ўзининг вазифаси ва йўналишига кўра асосан икки хил, яъни илиқ сувли ва совуқ сувли типга бўлинади. Бунинг учун боқиладиган балиқларни биологик хусусиятлари ва уларни сув ҳарорати ҳамда гидрокимёвий шароитларига муносабати (чидамлилиги, мослиги) ҳисобга олинади.

Кўл балиқчилиги ўзининг ташкилий жараёнлари ва маҳсулот етиштириб бериш имконига кўра **тўла тизимли** (полносистемный) ва **нотўла тизимли** (неполносистемный) бўлади. Сўнгги тизимга асосан балиқчилик питомниклари ва келтирилган майда балиқларни боқиш ва ўстириш билан шуғулланувчи (нагульные хозяйства) хўжаликлар киради.

Тўла тизимли хўжаликларда (истеъмол учун) то-

вар балиқларни тухумидан тортиб, то икки ёшга етгунча ва айрим ўсимликхўр (карп) балиқларни уч ёшлигича боқилади. Бундай хўжаликлар, **нотўла тизимли** хўжаликлар учун бир-икки ёшли майда балиқлар етиштириб беради.

Карп (сазан) балиқ хўжаликлари бизнинг шароитда 1,2 ва 3 йиллик айланма (оборот) тадбирларни олиб боради. **Айланма тадбири** деб балиқларни тухумидан тортиб то истеъмол учун яроқли даражагача (товар маҳсулоти даражасига етгунча) сарфланган вақтга айтилади.

Марказий Осиё республикаларида кўпинча бир-йиллик айланма тадбири қўлланилади. Совуқ иқлими ўлкаларда асосан икки йиллик айланма тадбири қўлланилади.

Сибирь зоналарида ва Болтиқбўйи республикаларида кўпинча уч йиллик айланма тадбиридан фойдаланилади.

Балиқ хўжалиги учун жой танлаш ва уни лойиҳалаш тадбирлари

Балиқчилик хўжалигини ташкил қилиш учун даставвал уни қандай типда бўлиши, хўжалик тизимини аниқлаб олиш талаб этилади. Шунингдек, хўжалик таркиби ва маҳсулот ишлаб чиқариш қуввати назарда тутилади. Барча қурилиш ишлари тасдиқланган лойиҳалар асосида бажарилади. Бунинг учун жой танлаш муҳим аҳамиятга эга. Бундай тадбирлар ҳар бир давлатнинг ер қонуниятлари асосида бажарилади. Бу борада умумий ер майдони ҳар хил бўлади. Жумладан, тўла тизимли хўжаликлар учун 300—1000 га, балиқчилик питомниклар учун 25—50 га ва балиқ боқиш сув ҳовузлари (кўллари) учун 20 га ва ундан кўпроқ бўлиши мумкин.

Кўл балиқларининг биологияси

Карп — барча балиқлар орасида кенг тарқалган (69-расм). У тез ўсади. Барча турдаги озикларни истеъмол қилишга мослашган, У илиқ сувларни хуш кўради. Тухум қўйиши учун сув ҳарорати 18—20°C ва жадал ўсиб ривожланиши учун 20—28°C ҳарорат бўлиши яхши натижа беради.

Агар сув ҳарорати 13—14°C гача пасайиб кетса, унинг озикланиши тўхтайди ва ҳаракат қилмай қўяди. Умуман, уларни ўсиши ва ривожланиши биринчи гал-

69-расм. Ёввойи сазан ва карпларнинг турли зотлари
(Т. В. Брейтигам ва А. М. Қосимов, Тошкент, 1973).

да сув ҳарорати, сувдаги озик ва уларни тўғри сақлашга боғлиқ бўлади. Карп балиғи бир ёшлигида 500 г, икки ёшлигида 1000 г, тўрт ёшлигида 3000 г тош босади. Улар тўрт-беш ёшлигида жинсий баловатга етади. Урғочилари ҳар бир кг вазни учун ўртача 180 минг тухум (икра) беради.

Сазан — илиқ ҳароратни хуш кўрувчи балиқлар гуруҳига киради (69-расм). Улар ўзининг биологиясига кўра карп балиғи билан бирхил бўлади. Кўл шароитида сазан карпга нисбатан бироз секинроқ ўсади. Лекин айрим вакиллари ҳаёти давомида 20 кг гача тош босаолади.

Линь — кенг тарқалган балиқлардан бири ҳисоб-

ланади. У кўл ва ҳовуз сувларини ёқтиради. Агар сув ости балчиқ ва сув ўсимликларига бой бўлса, лiny учун айна муддао бўлади. Эркаклари уч ёшда, урғочилари тўрт ёшда жинсий балоғатга етади.

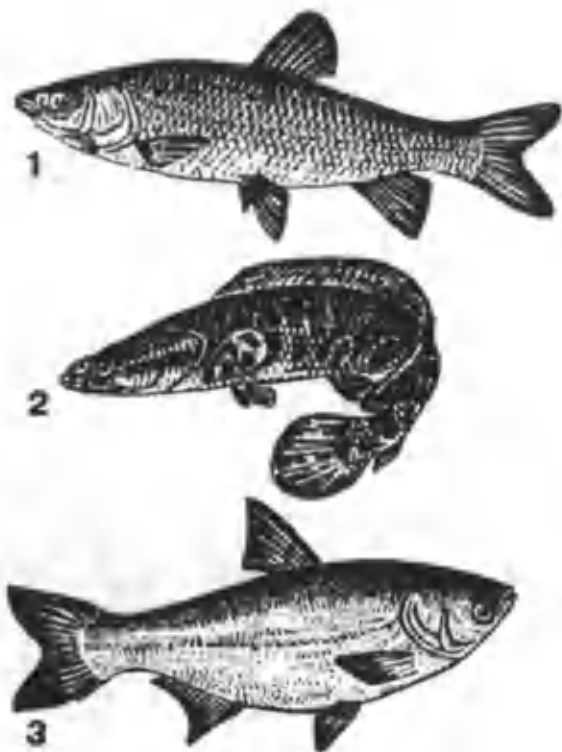
Тухум қўйиши учун сув ҳарорати 19—20°C бўлиши мақсадга мувофиқ ҳисобланади. Бир қўйишда урғочилар 300—400 минг тухум қўяди. Уларнинг жадал озиқланиши учун сув ҳарорати 20—30°C бўлиши лозим. Лiny сазанга кўра бироз секинроқ ўсади. Улар икки ёшлигида 250 г тош босади.

Карась. Карась балиғининг икки тури бўлиб, биттаси **тилла** рангли бўлса, иккинчиси **кумуш** рангли ҳисобланади. Бу балиқлар асосан дарёларда, кўлларда ва сув ҳавзаларида кўпроқ учрайди. Урғочилари ўз тухумларини 10—15 кун оралаб (дам олиб) қўяди. Бунинг учун сув ҳарорати 14—23°C ва сув остида ўсимликларни 0,5—0,6 м узунликда ва зич бўлиши маъқул ҳисобланади. Урғочилари бир йилда жами бўлиб 160—300 минг тухум қўяди. Улар 3—4 ёшида жинсий балоғатга етадилар. Караснинг вазни 1 ёшида 15—30 г, 2 ёшида 150—250 г, 3 ёшида 300—400 г тош босади.

Оқ амур, оқ ва ола толстолобик (кенг пешона балиқ) — (70-расм). Улар карпсимонлар оиласига киради. Улар Тинч океанга қуйилувчи дарёларда, Осиё дарёларида ва Амурнинг жанубий қисмида кўпроқ учрайди. **Оқ амур** — асосан, юмшоқ (майин) сув ўсимликлари билан озиқланади. **Оқ толстолобик** — фитопланктонлар ва сув ўтлари билан озиқланади. **Ола толстолобик** — фито - ва зоопланктонлар билан озиқланади.

Марказий Осиё жанубида урғочи оқ толстолобиклар 3 ёшлигида ва тана узунлиги 40 см бўлганида жинсий балоғатга етади.

Оқ амур ва ола толстолобик 3—4 ёшлигида, тана узунлиги 60 см бўлганида жинсий балоғатга етади. Олиб борилган кузатувларга қараганда, Краснодар ўлкасида бу балиқлар 5—6 ёшлигида жинсий балоғатга етса, Украинада 8—9 ёшда ва Москва вилоятида 10—11 ёшда жинсий балоғатга етар экан. Улар фақат оқар сувларга тухум қўяди. Оқмайдиган сув бўлса тухум қўймайди. Тухум қўйиши учун сув ҳарорати 19—20°C бўлиши талаб этилади. Тухумининг миқдори уларнинг катта-кичиклигига боғлиқ бўлгани ҳолда ўртача 100—200 мингдан 1 миллионгача, баъзан ундан ҳам кўпроқ бўлиши аниқланган. Оқ амурни кўпинча

70-расм. Урта Осиё сув ҳавзаларига кўчирилган балиқлар:
1—оқ амур, 2—илонбош, 3—толстолобик
(Т. В. Брейтигам ва А. М. Қосимов, Тошкент, 1973).

қўшимча ҳолда балиқчилик хўжаликларида кўпайтириш ишлари олиб борилади.

Форель. Бу балиқ Амударёнинг юқори қисмида, шунингдек, Кавказ зонасида, Волга, Урал, Днестр, Днепр дарёларида ва сув ҳавзаларида кўпроқ учрайди. Бу балиқ сувда кислородни кўп бўлишини маъқул кўради. Унинг жадал ўсиши ва ривожланиши учун сув ҳарорати 15—18°C бўлиши маъқул ҳисобланади. Форель 3—4 ёшида жинсий балоғатга етади. Улар сентябрни охиридан ноябргача тухум қўяди. Март — апрель ойларида қўйган тухумларидан личинкалар вужудга келади. Уларнинг ўртача оғирлиги 200 г дан 1000 г гача. Баъзан ундан ҳам катталари учраб туради. Улар 1 ёшда 15—20 г, 2 ёшда 125—170 г, 3 ёшда 250—

300 г тош босади. Уларнинг ҳар бир кг вазнига 1000 тухум (икра) тўғри келади.

Чўртан балиқ (щука). Бу тез ўсувчи балиқлар турига киради. У 1 ёшлигида 300 г, 2 ёшлигида 600 г ва 3 ёшлигида 1 кг тош босади. Жинсий балоғатга 3—4 ёшлигида етади. Қўйган тухум миқдори ўртача 20—200 минг, баъзан йирик урочилари 1 миллионгача тухум қўйиши аниқланган. Тухумини апрелни ўрталарида қўяди. Бунда сув ҳарорати 4—6°C бўлиши етарли ҳисобланади. Йирик чўртан балиғи асосан майда балиқ, қурбақа ва сув ҳашаротлари билан озиқланади.

Судак. Оқунлар оиласига мансуб бўлган бу балиқ гўштини мазали ва лаззатлилиги билан бошқа балиқлардан ажралиб туради. Судак барча йирик дарёларда, шунингдек Қора денгиз, Азов, Каспий ва Болтиқ денгизи атрофидаги сув ҳавза ва кўлларида кўпроқ учрайди. Улар 3—4 ёшлигида жинсий балоғатга етади. Бир қўйишда 82—1185 минг тухум қўяди. Тухум қўйиши апрель — май ойларига тўғри келади. Бунда сув ҳарорати 9—18°C бўлиши маъқул ҳисобланади. Судакни ёшлари сув ҳашаротлари ва сувдаги қисқичбақасимонлар билан озиқланса, йириклари йиртқичлик билан кун кўради. Улар ўзидан кичик балиқларни хуш кўради.

Америка лаққа балиғи (сом). Бу балиқ ниҳоятда йиртқич бўлиб, асосий озуқаси балиқ, қурбақа ва ҳашаротлар ҳисобланади. Бу балиқ асосан сув ҳавзаларида ва кўлларда кўпайтирилади.

Ўзбекистон балиқчилиги

Ўзбекистонда балиқчилик асосан унинг сув ҳавзаларида кўпайтирилади. Бинобарин, бундан бир қанча йиллар муқаддам Узоқ Шарқдаги дарёлардан оқ амур, толстолобик ва илонбош балиқлари келтирилган (70-расм).

Оқ амур ва толстолобик — ўсимликхўр балиқлар ҳисобланади. Улар сув ўсимликларини истеъмол қиладди, бинобарин, пахта далалари ва шоликориликка сув келадиган каналларни тозалаб кўп фойда келтиради.

Илонбош — йиртқич балиқ ҳисобланади. Бу балиқ фақат сув кислороди билан чекланмасдан, айрим ҳолларда вақти-вақти билан сув юзасига чиқиб атмосфера кислородидан нафас олади.

Республикамиз балиқ бойликлари қонун йўли билан қўриқланади. Балиқларни овлаш фақат белгилан-

ган муддатларда ва маълум жойларда рухсат берилади. Лекин балиқларни портловчи ва заҳарли моддалар билан йиртқичларча қириш қонун асосида жазоланади.

Тухум қўйиш учун муайян жойларга кетаётган балиқларни овлаш тақиқланади, акс ҳолда балиқ запаслари камайиб кетади.

Балиқларни урчитиш. Балиқларни урчитиш ишлари махсус урчитиш заводларида олиб борилади. Бунинг учун балиқ тухуми сунъий уруғлантирилади. Бу усул кўплаб ихтисослашган балиқчилик хўжаликларида кенг қўлланилади. Бунда сунъий уруғлантирилган тухумлар махсус аппаратларга (сув оқиб ўтадиган яшиқларга) жойланади.

Тухумдан чиққан балиқ болалари махсус идиш (садоқ)ларга, сўнг ҳовузларга қўйиб юборилади. У ерда улар турли сув ҳавзаларига тарқатилади. Амударёнинг Нукус шаҳрига яқин қисмида осётрсимон балиқлар (шип ва севрюга) билан усачни сунъий йўл билан урчитадиغان балиқ заводи қуриш ишлари ба-
жарилган.

Республикамизда балиқ бойликларини кўпайтириш мақсадида балиқларни ҳовузларда урчитиш ишлари ташкил этилган. Лекин ҳовузда ҳар қандай балиқни урчитавериш ижобий натижа беравермайди. Шунинг назарда тутиш лозимки, ҳовузда урчитилган балиқ тез ўсадиган, яхши кўпаядиган, серпушт ва хўра бўлиши керак.

Сазан ва ёввойи карп барча талабларга жавоб бераолади. Мутахассислар карп табиатини бирмунча ўзгартира олдилар, бинобарин, хонаки карпнинг бир-неча маданий зотларини яратишга эришдилар. Хонаки карпнинг ширинроқ, ёғлироқ ва лаззатли бўлиши билан бирга унинг ўсиши ва ривожланиши бирмунча жадалроқ бўлиши аниқланган.

Яратилган янги зот карп балиқларида тана тангачалари камроқ ривожланганлиги билан ёввойи аждодларидан фарқ қилади (69-расм).

Республикамиз ҳовузларида хонаки карп бўлса-да йирик тангачалар сақланиб қолган. Тангачалар балиқнинг икки ёнида бир текис жойлашган. Улар ўзларининг ялтироқлиги билан ёввойиларидан фарқ қилади. Инсон томонидан яратилган янги зот сазан балиқларини фақат кўринишидагина эмас, балки уларнинг хулқ-атворида ҳам бирмунча ўзгаришлар юз берди. Масалан, ёввойи вакиллари ҳуркович ва эҳтиёткор

бўлса, хонаки карп балиғи овқат ташланган жойга бемалол сузиб келади.

Шундай қилиб, кузатишлардан маълумки, хонаки карп балиғида шартли рефлекслар осонлиқда ҳосил қилиш мумкин экан. Масалан, улар қўнғироқ овозини эшитиб қирғоққа овқат ейиш учун келишлари тажрибаларда синаб кўрилган.

Ҳовуз хўжалиғи

Балиқларни ҳовуз хўжалиғида ўстириш ва ривожлантириш муҳим аҳамият касб этади. У махсус система асосида олиб борилади. Ҳовузлардан ҳаммавақт сув ўтиб туриши таъминланади. Ҳовузларни ҳар бири махсус вазифани бажаришга мўлжалланган бўлади. Масалан, балиқ тухум қўядиган ҳовузларда балиқ болалари етиштирилади. Сувни тезроқ ва осонроқ исиши назарда тутилган ҳолда бу ҳовузлар юзароқ қилиб қазилади. Уларнинг тағида ўсимликлар ўстирилади. Чунки ўсимликлар бўлмаса, карп балиғи тухум қўймайди. Шундан сўнг балиқ болалари ўстириладиган ҳовузларга кўчирилади. Қиш келиши билан бу майда карп балиқчалар чуқур ҳовузларга кўчирилади. Уларни қишлаш ҳовузи деб аталади.

Баҳор келиши билан бир яшар бўлган карплар яйраб сузадиган катта ҳовузларга туширилади. Бу ҳовузларда эса табиий озиқлар — дафния, циклоплар кўпайтирилган бўлади. Бу ҳовузда карпларни маккажўжори, кунжара, пиширилган картошка, суяк уни билан таъминлаб турилади. Куз келиши билан ўсиб катталашган карплар овланади.

Республикамиз вилоятларидаги шолিপояларда карп балиғини урчиттиш ниҳоят юқори самарадорликка эришишда муҳим омил ҳисобланар экан. Жумладан, улар ҳамма вақт сузиб юриб тупроқни юмшатар, чивин личинкаларини ва гумбакларини ҳамда сувдаги бегона ўтларни ва уруғларини истеъмол қилиб шолидан мўл ҳосил олишда муҳим вазифа бажарар экан. Шундай қилиб, шоликорчиликда балиқчилик ишлари ўз самарасини кўрсатар экан.

Назорат саволлари:

1. Кўл балиқчилиғи тўғрисида ўз тушунчангизни сўзлаб беринг.
2. Балиқ хўжалиғи учун жой танлаш ишлари қандай олиб борилади?
3. Кўл балиқларини биологияси тўғрисида сўзланг.
4. Кўл балиқчилиғида кўпайтириладиган асосий балиқларнинг турлари тўғрисида

нималарни биласиз? 5. Ўзбекистон балиқчилиги тўғрисида сўзланг. 6. Республикамиз сув ҳавзаларида балиқларни қандай турлари кўпайтирилади? 7. Балиқларни урчитиш ишлари қандай олиб борилади? 8. Ҳовуз хўжаликлари шароитида балиқларни боқиш, урчитиш ва кўпайтириш тадбирлари тўғрисида сўзлаб беринг.

ХVIII Б О Б. БЕДАНАЧИЛИК

Беданачиликнинг аҳамияти. Беданаларни урчитиш, кўпайтириш ва улардан даромад олиш масалалари билан асосан бу тармоққа қизиқувчилар шуғулланиб келмоқдалар.

Бедана гўшти ва тухуми ўзининг шифобахшлиги ва парҳезлиги билан бошқа тур паррандалардан ажралиб туради. Айрим касалликлар: юрак ва қон-томир касаллиги, камқонлик, ошқозон яраси, сил, қон босимини юқори бўлиши, модда алмашинув касалликлари учун бедана гўшти ва тухуми дори сифатида фойдаланилади. Бедананинг хом тухуми апельсин шарбати билан қўшилган ҳолда а с т м а касаллигини даволашда ишлатилади. Бунга асосий сабаб тухум таркибида инсон ҳаёти учун ниҳоят зарур ҳисобланган стимуляторлар бўлиши ҳисобланади. Биобарин, бедана тухуми ёш, нимжон болалар учун ҳам фойдалидир.

Бедана гўшти ўзининг лаззатлиги, хушхўрлиги ва мазаси билан бошқа турдаги гўшتلардан бирмунча устун туради. Беданалар ўзининг сертухумлиги билан бошқа барча тур паррандалардан ажралиб туради. Бедана жўжалари 35—45 кунлигидан тухум берабошлайди ва бир йил давомида 250—300 дона тухум беради. Тухумининг оғирлиги 10—11 г атрофида бўлади. Олиб борилган кузатишларга кўра беданаларнинг бир йил давомида берган тухум вазни (массаси) унинг вазнини 20 баробар оғирлигини ташкил этар экан. Бу кўрсаткич товуқларда 10 мартани ташкил қилади. Беданалардан 1 кг тухум массасини олиш учун 5—7 кг омихта ем талаб этилар экан. Улар ўз тухумларини куннинг иккинчи ярмида қўйишга мослашганлар.

Ёш беданаларнинг дастлабки қўйган тухумлари 5—6 г тош босса, орадан 2—3 ой ўтгач бу кўрсаткич 9—12 г ни ташкил этар экан. Бедана тухумлари уларнинг 60—70 кунлигидан бошлаб инкубация учун яроқли ҳисобланар экан.

Беданаларни асраш ва боқиш

Беданалардан кўпроқ даромад олиш учун уларни тўғри асраш ва боқиш ишларига алоҳида эътибор бериш талаб этилади. Улар асосан катакларда сақланади ва ҳар 2—3 та урғочи (макёни)га 1 та эркаги режалаштирилади. Макиёнларни уруғлантириш учун улар тухумини қўйиб бўлгач ҳар 1—2 кунда 15—20 минутдан эркагини киритиш мумкин. Лекин айрим ҳолларда иккита урғочиси учун биттадан эркаги доимий бирга сақланиши ҳам яхши натижа бериши аниқланган. Айрим хўжаликлар беданаларни кўп қаватли махсус катакларда сақлайдилар. Бунда ҳар 1 м² катак сатҳига ўртача 50 та бедана сақлаш мумкин. Лекин ҳар бир катакча 3—4 бошга мўлжалланиши яхши натижа беради.

Бедана катаклари йўғонлиги 2,5—2,0 мм бўлган симдан тайёрланиши мумкин. Катак тешиклари ўртача 20 мм бўлиши тавсия этилади. Катакни остки қисми (поли) бироз олд томонга қараб нишаб ҳолда ясалиши қўйилган тухумни осонлик билан олиш имконини беради. Охурча ва суғориш идишлари катакни турли томонига ўрнатилиши мумкин.

Йирик беданаларни асраш ва сақлашда хона ҳарорати ва намлигига алоҳида эътибор берилади. Жумладан, хона ҳарорати 18—20°C, намлиги 60—65% ва ёруғликни суткалик давоми 16—17 соатни ташкил этиши лозим.

Инкубация. Бедана тухумларидан жўжа олиш учун уларни оддий инкубаторга қўйиш тавсия этилади. Унда ҳарорат 37,5°C, нисбий намлик 60% бўлиши мақсадга мувофиқ ҳисобланади.

Инкубатордаги тухумлар, орадан беш кун ўтгач биринчи марта назорат қилинади. 13—15 кунлигидан инкубатордаги ҳарорат 37,2°C, нисбий намлик эса 55% га туширилади. Инкубациянинг 16 кун охириги назорат ишлари олиб борилади. Жўжа очиб чиқиш инкубациянинг 17-кунига тўғри келади. Бунда инкубатордаги ҳаво ҳарорати 37°C ва нисбий намлик 70% бўлиши меъёр ҳисобланади. Инкубация дастлабки чиққан жўжалардан бошлаб 4—6 соат давом этади. Олинган барча ортиқча эркак жўжалар гуруҳ ҳолда бироз қоронғулаштирилган хоналарда гўшт учун боқилади. Бунда улар ўзларини тинч сақлашади ва гўштга семириши жадалашади. Улар 40—50 кунлик бўлгач 110—140 г тош

босади ва улардан олинган, тоза ҳолдаги тушкалар 70—100 г атрофида бўлади.

Бедана жўжаларини боқиш ва асраш

Бедана жўжаларини ёғоч (тахта)дан ясалган (каркас қисми) ва тешиклари 5 х 5 мм ли тўрсимдан иборат катакчаларда асраш яхши натижа бериши синаб кўрилган. Дастлабки 5—7 кун давомида катак полига қоғоз тўшалади, унга оғилча ва сув қўйилади. Сув шиша банкани тўнтариб, бирор идиш (ликопча)га ўрнатилиши уни тоза сақлаш имконини беради. Жўжаларни 35—40 кунлигига қадар ҳар 70 таси учун 1 м² пол сатҳи етарли ҳисобланади. Лекин жўжалар дастлабки кунлари ерда сақланиши мумкин.

Бедана жўжалари совуқ, шамол ва ҳароратни кескин ўзгаришига чидамсиз бўладилар. Бинобарин, уларга бўладиган бундай салбий таъсирларни олди олиниши керак. Жўжаларни кунлик ёшига кўра қуйидагича ҳаво ҳарорати бўлиши тавсия этилади (47-жадвал).

47-жа д в а л

Бедана жўжалари учун ҳаво ҳарорати меъёрлари

Ёши, кун	Ҳаво ҳарорати (градус)
1—7	37—35
8—14	32—30
15—21	27—25
22—30	22—20

Бедана жўжалари учун уларни дастлабки кунларида ёруғлик миқдори суткасига 23 соатни ташкил қилиши тавсия этилади. Кейинчалик бу кўрсаткич аста-секин камайиши мумкин. Яъни ҳар беш кунда 2-соатга камайитириш мумкин.

Бедана жўжалари жуда тез ўсади ва ривожланади. Улар 35—40 кунлигида йирик вакилларининг вазнига етиб олишади. Ёшига кўра уларнинг вазни қуйидагича катталашиб боради:

Ёши (кун ҳисобида)	1	10	20	50
Вазни (грамм)	5,6	20	59	85

Жўжалар 30 кунлик бўлгач уларни жинсига кўра бир-бирларидан ажратилади.

Эркак жўжаларнинг кўкрагида кулранг ёки қора дорли қизғиш-жигар ранг патлар жойлашган бўлади.

Клоака териси шафтоли гули рангида бўлади. Унинг юқори қисмида бироз юмолоқ ўсимтаси ҳам бўлади. **Урғочи жўжаларнинг** кўкрак қисмида оч рангли, юмолоқ шаклли қора доғлари бўлади. Клоака териси кулранг-кўкимтир рангда бўлади.

Жўжа боқиш. Бир суткали жўжаларнинг вазни ўртача 5,5—5,8 г бўлса-да, улар ниҳоят серҳаракат ва сезгир бўладилар. Улар тез ривожланади. Масалан, бир ой ичида улар ўз вазнларини 15 мартага кўпайтира олишлари мумкин. Бинобарин, уларни озиқ моддаларга бўлган эҳтиёжи ҳам юқори бўлади.

Жўжаларни боқишда уларни дастлабки 10 кунлигида яхши пиширилган ва майдаланган тухум, агар имкони бўлса шу тухумга маккажўхори, буғдой, сули ёрмаси аралаштирилган ҳолда берилса юксак натижаларга эришилади.

Озиқ аралашмаси майдаланади ва сут ёки қатиқ билан намланади. Жўжалар 3 кунлик бўлгач уларнинг рационига балиқ мойи бериш тавсия этилади. Бунда 100 та жўжа учун 0,01 г мой етарли ҳисобланади. Шунингдек, майдаланган қизил сабзи, творог, хамир-туриш ҳам бериш тавсия этилади.

Жўжалар 12—14 кунли бўлгач улар рационига майдаланган шиллиққурт чиганоқлари берилади. Шунингдек, йирикроқ кум ва ёки майда тошчалар билан таъмин этилади. Жўжалар кунига олдин 6 марта озиқлантирилади ва кейинчалик уни 4 мартагача камайтирилади. Сув эса тоза ҳолда доимий бўлиши муҳим шартлардан бири ҳисобланади.

Бедана учун асосий озиқлар

Табиий шароитда беданаларнинг энг сеvimли жойлари чўл дарёлари қирғоқларидаги ўтзорлар, бедазорлар ва турли экинзорлар ҳисобланади. Улар асосан турли хил ҳашаротлар, бошоқли ўсимлик донлари ва ёввойи ўсимликлар уруғлари билан озиқланади.

Уй шароитида уларни қуруқ омихта ем билан боқиш тавсия қилинади. Бундай емларнинг таркибида ёрма қилинган маккажўхори, арпа, буғдой ва балиқ уни, гўшт ва суяк уни, витаминлар, ҳамда минерал қўшимчаларнинг бўлиши мақсадга мувофиқ ҳисобланади. Айрим ҳолларда намланган омихта ем ҳам бериш мумкин. Емларга А, Д, В витаминларини ва турли микроэлементларини қўшиб бериш юксак самарадорликка олиб келади. Беданалар турли хил дон ёрмала-

рини, майда қилиб тўғралган сабзи ва кўкатларни яхши иштаҳа билан истеъмол қилади.

Тухум қўядиган макиёнларга қуйидагича озиқ ра-
циони бериш тавсия этилади: (ҳар бир бошга грамм
хисобида): — маккажўхори 8, буғдой ёрмаси — 2,8,
буғдой уни — 2,6, арпа — 1, кўк беда — 6 ёки саб-
зи — 5, гўшт-суяк уни — 1,6, суяк уни — 0,4 майда-
ланган молюска чифаноғи — 0,3, балиқ мойи — 0,2,
ош тузи 0,06 шулар жумласидандир.

Беданалар турли хил озиқларга ниҳоятда сезгир
бўлади. Уларга бериладиган озиқларни аксарият қис-
ми ширин бўлиши маъқул ҳисобланади. Аччиқ, шўр
ва нордон озиқлар берилмаслиги лозим. Озиқлар сут-
касига тўрт марта берилади. Сув доимий бўлиши шарт
ҳисобланади.

Беданалар юксак даражада боқилса йил давомида
тўхтовсиз тухум бераверади. Бинобарин, улар ўзлари-
нинг шундай биологик хусусиятлари билан бошқа тур
паррандалардан кескин фарқ қилади. Макиёнларининг
тухум бериши маълум муайян ритм асосида давом эта-
ди. Масалан, 5—10 та тухум қўйгач, 1—2 кун дам
олади, сўнг яна тухум беришда давом этади.

Гўшт учун боқиладиган беданаларни ҳар бирига
кунига 20 г дан омихта ем ва уларни истаганича янги
ўриб келтирилган ва майдаланган кўкат бериш юқори
натижаларга олиб келади. Боқиш муддати 30—35 кун-
ни ташкил этади.

Бедана тухумларини сақлаш. Бедана тухумлари-
ни узоқ вақт сақлаш учун тухумлар ниҳоятда тоза ва
зарарланмаган, яъни пачоқ бўлмаган бўлиши талаб эти-
лади. Ифлосланган тухумлар бўлса, уларни хлор эрит-
маси билан ювиб тозаланади. Бунинг учун 1 литр сув-
да 5 грамм хлор эритилиб — эритма тайёрланади. Ту-
хум қуритилгач махсус идишларга тахланади. Тухум-
лар сақланадиган хоналар тоза ва қуруқ бўлиши талаб
этилади. Хона ҳарорати 8—100°C, нисбий намлиги 60—
80% бўлиши тавсия этилади. Тухумларни яхши сақлаш
мақсадида пўстлоғи вазелин, мой ёки парафин ту-
хумдаги кўзга кўринмас тешикчаларни ёпиб юборади
ва тухумларнинг қуриши, ёки ичига микроб ва мўвол
замбуруғларининг киришидан сақлайди. Бундай ту-
хумлар 8 ойгача ўз сифатини йўқотмайди. Тухумларни
сақлашда сули ва арпа донларидан ва тоза кулдан фой-
даланиш мумкин. Бунинг учун ҳар 100 тухумга ўртача
3—4 кг кул ёки дондан фойдаланилади. Бундай шароит-

да муайян ҳароратда тухумларни 6 ойгача сақлаш мумкин. Озиқ учун мўлжалланган тухумларни совуқ хоналарда (холодильникларда) 6—8 ой давомида сақлаш мумкин.

Бедананинг асосий касалликлари ва уларни даволаш тадбирлари

Беданалар касаллиги асосан уларга масъулиятсизлик билан қараш, сифатсиз озиқлантириш, ёмон сақлаш ва асраш натижасида вужудга келади. Масалан, беданалар ниҳоят дим, зах ва нам хоналарда сақланса, уларнинг зичлигига эътибор берилмаса, радиони тубанлашиб кетса, ўз вақтида озиқлантирилмаса, уларнинг касалланиши кўплаб кузатишларда синаб кўрилган.

Бериладиган озиқлар таркиби минерал моддаларга (биринчи галда углевод, оксил ва мой моддаларга) бой бўлиши, улар таркибида А, В, Д витаминлари етарли даражада бўлиши талаб этилади.

Бедана хоналари зах, шамоллатилмайдиган ва дим бўлса, биринчи галда уларни нафас олиш органлар тизими касалланади ва бу ҳол уларда модда алмашинуви жараёнини ёмонлаштиради. Хоналарда кучли шамол ҳаракати (сквозняклар) бўлмаслиги лозим. Ўткир қуёш нурларини ҳаддан ташқари кўпайиб кетиши айрим касалликларга олиб келади. Хона ҳарорати меъёр даражада бўлишига алоҳида эътибор бериш керак. Хоналарда ҳаво ҳароратини ошиб кетиши ва пасайиб кетиши ҳам касалликларга олиб келади.

Барча касалликлар орасида а в и т а м и н о з касаллиги кўпроқ учрайди. Айниқса А, Д ва В гуруҳ авитаминози тез-тез учраб туради. Бунга асосий сабаб, организмда модда алмашинув жараёнини бузилиши, тананинг нимжон бўлиб қолиши ва уни барча юқумсиз ва юқумли касалликларга берилувчан бўлиб қолиши ҳисобланади. «А» витаминозига учраган беданаларда иштаҳа йўқолади. Жўжалар эса ўсишдан тўхтаydi. Макиёнлар тухум бермай қўяди. Кўз атрофи шамоллашидан кўзидан ёш томчилайди. Ҳаракат қилиши сусайиб кетади.

Даволаш ишлари. Биринчи галда А витаминига ва каротинга бой ҳисобланган янги ўрилган беда (ва бошқа тур кўкатлар), беда уни, қизил сабзи, балиқ мойи бериш тавсия этилади.

Д — авитаминози рационда Д витаминини етиш-

маслиги натижасида юз беради. Улар **р а х и т** касаллигига учрайдилар. Бу эса организмда минерал моддалар алмашинуви бузилиши ва қуёш нури етишмаслиги натижасида юз беради.

Касаллик белгилари бир қанча бўлиб, асосийлари қуйидагилар: — иштаҳа йўқолиши, оқсоқланиб қолиши, оёқ бўгинлари ва қобирға учлари йўғонлашиб кетиши, умуртқа поғонаси ва тумшуги қийшайиб қолиши, макиёнлари берган тухумининг пўстлоғи юмшоқ ва ўта нозик пардага ўхшаш бўлиши шулар жумласидандир. Бу касалликни айрим ҳолларда «**ра х и т**» деб ҳам аташади. Бундай касалликка кўпроқ жўжалар мойил бўлишади.

Даволаш ишлари. Энг аввал рационига балиқ мойи, хамиртуриш ва минерал моддалар (майдаланган шиллик қурт чиганоғи, суяк уни) қўшилади. Шунингдек, касал беданалар очик ерда, тоза ҳавода сақланиши керак.

В — **авитаминози** юз берса, энг аввал нерв тизимини фаолиятига путур етади. Биринчи галда бедана танасида титроқ вужудга келади. Бўйни ва оёқлари шол (паралич) бўлиб қолади. Улар бошини елкасига ташлаб туради. Танасида қалтироқлик юз беради.

Даволаш ишлари. Биринчи галда **В гуруҳ** витаминига бой бўлган озиқ билан таъминлаш ҳисобланади. Улар асосан хамиртуриш, ўстириб майса қилинган дон, сут, буғдой ёрмаси ва турли кўкатлардан иборат.

Булардан ташқари, беданаларда яна бирқанча касалликлар учраб туради. Масалан, **жигилдонида** ем ёки кўкат озиқларни ҳаддан ташқари кўпайиб кетиши касаллиги, — **клоацит**, яъни клоака шилимшиқ пардаси шамоллаши; — **тухумдоннинг** шамоллаши; — **псевдочума** (тана ҳарорати 42—43°C га кўтарилиб кетиши ва 1—2 кунда ҳалок бўлиши), **х о л е р а** (вабо) касаллиги, — **о с п а** касаллиги, — **дифтерит**, — **паратиф**, — **вирус гепатити**, — **қурт касаллиги** (глистные болезни), **тери паразити** касаллиги (бит, кана, патхўр каналар бу касалликни вужудга келтиради) шулар жумласидандир. Уларнинг айримларини даволаш мумкин бўлса, кўпларини даволаш имкони бўлмайди. Булар тўғрисида барча маълумотлар махсус адабиётларда баён этилган.

Назорат саволлари:

1. Беданачиликнинг аҳамияти тўғрисида сўзлаб беринг. 2. Беданаларни асраш ва боқиш борасида нималарни биласиз? 3. Бедана

жўжаларини боқиш ва асраш ишларига тушунча беринг. 4. Бедананинг асосий озиқлари нималардан иборат? 5. Бедана тухумлари қандай сақланади? 6. Бедананинг асосий касалликлари ва уларни даволаш тадбирлари тўғрисида сўзлаб беринг.

ЧОРВАЧИЛИКНИ РИВОЖЛАНИШ ЙЎЛИГА ЎТКАЗИШ

Республикамизнинг барча вилоятларида фермер хўжаликларида чорвачиликни барча тармоқларини жадал ривожлантириш ва унинг иқтисодий самарадорлигини юксалтириш учун кўплаб муҳим тадбирларни амалга оширмоқдалар. Жумладан, чорвачилик фермаларини янада кенгайтириш, наслчилик ишларини янада такомиллаштириб ҳайвонлар зотини яхшилаш, бу тармоққа прогрессив, ҳозирги замон технологиясини ва илғорлар тажрибасини кенг жорий этиш, ем-хашак базаси барқарорлигини ошириш ва янада мустаҳкамлаш, оғир қўл меҳнати жараёнларининг механизациялаштириш даражасини ошириш, чорвачилик бўйича ўз малакаларини тобора ошириш каби масалалар муҳим аҳамият касб этади.

Бу борада чорвачиликнинг муҳим, салмоқли ва етакчи тармоғи ҳисобланган қорамолчиликни жадал ривожлантириш ва бу соҳадаги барча омиللардан самарали фойдаланиш, халқимиз учун кўп, сифатли ва арзон гўшт ва сут маҳсулотларини етиштириб бериш барча фермерларни диққат марказида турибди.

Республикамиздаги кўплаб фермер хўжаликларида кўп ва сифатли сут етиштириш ишларида афсуски ҳалигача катта муаммолар муаммолигича давом этиб келмоқда. Шунинг учун ҳам барча турдаги чорва маҳсулотлари каби сутнинг баҳоси йилдан-йилга қимматлашиб бормоқда. Бунинг сабаблари ниҳоятда кўп бўлгани ҳолда уларнинг энг асосийлари қуйидагилар:

1. Ем-хашак базасининг баркамоллиги ва мустаҳкам бўлишига ҳануз-ҳанузгача эришаолмаслик. Бошқача айтганда, молларни тўйимли, ширали, серсув ва сервитамин озиқлар билан йил давомида бир меъёردа таъмин этишга эришаолмаслик.

2. Ем ва дон озиқларнинг, шунингдек, кунжара, кукун кунжара, шулҳа ва бошқа турли хил саноат чиқитлари, минерал моддалар; ҳамда барча турдаги ҳайвон дорилар нарх-наволарининг ой сайин қимматлашиб бориши.

3. Ёқилғи, газ ва электр қуввати баҳоларининг тобора ортиб бориши ва улардан айрим чорвачилик фермаларида унумли ва тежамли фойдаланмаслик.

4. Барча чорва тармоқларидаги оғир қўл меҳнат ишларини ва барча технологик жараёнларни ҳар томонлама тўла механизациялаштириш ишларини амалга ошмасдан давом этиб келаётганлиги.

5. Чорвачилиқда қўлланиладиган машина ва механизмлар эҳтиёт қисмларининг етишмаслиги ва аниқ-роғи, йўқлиги, айниқса сигирларни машина ёрдамида солиш ишларида фойдаланиладиган ва уларни таъмирлаш ишларини ўз вақтида ва умуман амалга ошмаслиги.

6. Чорва моллари наслини яхшилаш, зот сифатини юксалтириш, сигирларнинг қисир қолишига барҳам бериш, бузоқларни боқиш ва парваришлаш талаб даражасида бўлмаслиги ва бунинг натижасида улардан сермахсул, соғлом ва бақувват сигир ва насл буқалар етиштириш борасида фан янгиликлари ва илмлар тажрибасидан етарли даражада фойдаланмаслик.

7. Талаб даражасидаги замонавий молхоналар ва паррандахоналарнинг етишмаслиги ва мавжудларидан унумли фойдаланмаслик, шунингдек, янги, камчиқим, енгил, ўлка шароитига мос ва арзон замонавий чорва биноларини қуриш ишларини кўплаб туманлардаги фермер хўжаликларида амалга ошмасдан келинаётганлиги.

8. Ферма ходимларининг йил давомида узлуксиз, кечаю-кундуз бажарадиган ниҳоят оғир, сермашаққат, масъулиятли ва шу билан бирга савобли меҳнатларига кўра уларни эъзозлаш ишлари айрим хўжаликларда амалга ошмасдан келинаётганлиги ва кўплаб бошқа муаммолар шулар жумласидандир. Мана шу юқорида номлари баён этилган асосий ҳал этилмаган муаммоларни ҳал этмасдан туриб, барча жамоа хўжаликларида, жумладан, фермер хўжаликларида, айниқса сут қорамолчилигида кескин бурилиш қилиб бўлмайди, бу ҳаёт тақозосидир.

Молларни жадал усулда гўштга семиртириш ишлари ҳам ҳар бир молбоқар ва чорвадорнинг диққат марказида бўлмоғи лозим. Бунинг учун гўштга семиртириш учун ажратилган моллардан ёши, жинси, ориқ-семизлиги, вазни ва физиологик ҳолатига кўра махсус гуруҳлар ташкил этилиб, уларни етарли миқдорда тўйимли ем-хашак билан узлуксиз таъмин этиш лозим.

Афсуски, ҳалигача айрим фермер хўжаликларида молларни жадал усулда гўштга семиртириш тадбир-

ларига яхши эътибор берилмайди. Бунинг оқибатида бўрдоқига қўйилган моллар белгиланган даражада семирмаяпти. Кўплаб хўжаликларда қорамолларни жадал семиртириш бўйича молларни ёши, жинси ва ориқ-семизлигига кўра кичик гуруҳлар ташкил этилмаган. Бундан ташқари, молларни талаб этилган рацион асосида боқилмаслиги сабабли улардан ҳар суткада 900—1000 г ўрнига 300—350 г, айрим фермаларда ундан ҳам кам вазн олинмоқда. Натижада етиштирилаётган гўштнинг таннархи ниҳоятда қимматлашиб, унинг сифати пасайиб кетмоқда.

Республикамиз вилоятларидаги айрим фермер хўжаликларида *қўйчилик ва паррандачиликни* ривожлантириш борасида муайян ишлар қилинаётган бўлса-да, ҳали бу соҳаларда кўп ва сифатли маҳсулот етиштириш ишлари жиддий олиб борилмаяпти. Бинобарин, фермер хўжаликларидаги мавжуд нуқсонларни бартараф қилиш, иқтисодий кўрсаткичларни яхшилаш борасида ҳали кўп ижобий ишларни бажариш талаб этилади.

Умуман, хулоса қилиб айтганда, халқимизни чорвачилик маҳсулотларига бўлган эҳтиёжини тўлароқ қондириш учун республикамизда етарли имкониятлар бор. Илғорлар тажрибаси бунга яққол кўрсатиб турибди. Ҳамма гап ана шу имкониятлардан ишнинг кўзини билган ҳолда тадбиркорлик билан унумли фойдаланишдадир.

Меҳнат унумдорлигини ошириш тадбирлари

Фермер хўжаликларида ишлаб-чиқариш самарадорлигини ошириш борасида асосий омиллардан бири меҳнат унумдорлигини юқори даражада бўлиши ҳисобланади. Меҳнат унумдорлиги маҳсулот ишлаб чиқариш бирлиги ҳисобида сарфланган ишчи вақти билан белгиланади.

Бузоқларни боқишда меҳнат унумдорлиги I ц семиртиришга сарфланган ишчи (вақти) соати билан ҳисобланади. I ц гўшт етиштириш ёки молларни семиртиришга қанча кам ишчи соати сарфланган бўлса, шунча меҳнат унумдорлиги юқори бўлади. Шундай қилиб, ҳар бир тармоқни жадал ривожлантириш, иқтисодий даражасини оширишда, меҳнат унумдорлиги ва самарадорлик кўрсаткичлари юқори бўлишида ишчи вақтидан фойдаланиш ва уни ишни кўзини билган ҳолда сарфлаш энг муҳим омиллардан ҳисобланади.

Бинобарин, меҳнат унумдорлигини ошириш фермер хўжалигидаги энг асосий масалалардан ҳисобланади.

Умуман, меҳнат унумдорлигини ошириш борасида барча мавжуд резервлардан унумли фойдаланиш ҳар бир фермер хўжалигининг шарафли бурчи ва муҳим вазифаси ҳисобланади.

Бузоқларни гўштга боқишда уларнинг семириш даражаси қанча юқори бўлса, меҳнат унумдорлиги шунча юксак бўлади ва аксинча. Бинобарин, бузоқларни жадал усуллар билан гўштга семиртириш меҳнат унумдорлигини юқори даражада бўлишини таъминлайди.

Фермер хўжаликларида **меҳнат унумдорлигини оширишда** барча жараёнларни автоматлаштириш ва механизациялаштириш муҳим аҳамиятга эга. Бу борада молхонадан гўнг чиқариш, бузоқларга сут беришни ярим автоматик қурилмалар асосида бажариш, сочма ем озиқларни тарқатувчи механизмлардан унумли фойдаланиш меҳнат унумдорлигини оширишда салмоқли ўрин тутди. Бундан ташқари бузоқларни боқишда ма-лакали ходимлардан фойдаланиш, фермада фақат бир текис, вазн жиҳатидан баробар ва тенг ёшли бузоқларни гуруҳ ҳолда боқилса, меҳнат унумдорлиги бир-мунча юқори бўлади.

Фермер хўжаликларида механизм, аппарат, хона ва ускуналардан унумли фойдаланиш, ем-хашакни тежамли усулда сарфлаш, унинг тўйимлилигини ва ҳазм бўлиш хусусиятини ошириш, ишлаб-чиқариш самарадорлигини ва меҳнат унумдорлигини кўтариш, ҳамда хўжалик экономикасини мустаҳкамлаш ва рентабеллигини ошириш имконини беради.

Хўжалик рентабеллигини ошириш ва маҳсулот таннархини арзонлаштириш. Ҳар бир фермер хўжалиги рентабелликни ошириш, меҳнат унумдорлигини юксалтириш ва ишлаб чиқариладиган маҳсулот таннархини арзонлантиришга боғлиқдир. Бинобарин, таннархи арзон бўлган маҳсулотни кўпроқ ишлаб чиқариш хўжаликни сердаромад бўлишида бирдан-бир муҳим омил ҳисобланади.

Р е н т а б е л л и к деганда олинган даромаднинг маҳсулот таннархига бўлган нисбати тушунилади ва фоиз билан белгиланади.

Т а н н а р х эса ҳар бир хўжалик ёки фермани ишлаб чиқариш фаолиятини ойдинлантирувчи муҳим кўрсаткич ҳисобланади. Таннархнинг тўғри ҳисобла-

ниши биринчи галда харажат ва тақсим қилишга бoғ-
лиқдир. Маҳсулот таннархига турли хил харажатлар
киради ва таннархдаги бу харажатларнинг бир-бири-
га бўлган нисбати таннарх с т р у к т у р а с и
дейлади. Маҳсулотлар таннархи структураси
таннархнинг юқори бўлишида қайси бир турдаги хара-
жатларни кўпроқ таъсир қилиши ифодаланади.

Кўплаб экономист олим ва мутахассисларнинг фик-
рича, ишлаб чиқариш рентабеллиги — бу хўжалик
фаолиятининг муҳим кўрсаткичи бўлгани ҳолда, хиз-
матчилар манфаати билан узвий боғланган ва хўжалик
ишлаб чиқаришини янада кенгайтириш учун асосий
манба сифатида хизмат қилади. Бинобарин, хўжалик-
лар рентабеллигини тўғри аниқлаш муҳим аҳамиятга
эга.

Ҳозирги вақтда хўжаликларни рентабеллик дара-
жасини асосан уч хил усулда аниқланилади.

Биринчиси, товар маҳсулотлари рентабеллигини
аниқлаш учун олинган соф даромадни реализация
қилинган (сотилган) маҳсулот таннархи қийматига тақ-
симлаш йўли билан ҳисобланади. Умуман, хўжаликда
етиштириладиган ялпи маҳсулотнинг рентабеллиги соф
даромадни шу ялпи маҳсулот етиштиришга сарфлан-
ган харажатлар суммасига тақсимлаш усули билан ҳам
ҳисоблаш мумкин.

Иккинчиси, хўжаликлардаги мавжуд фондларни
хўжалик ишлаб чиқаришга таъсирини аниқлаш талаб
этилса, унда соф даромадни асосий ишлаб чиқариш ва
айланма фондларга тақсимланади.

Учинчиси, хўжаликдаги барча фондлардан унумли
ва рационал фойдаланишни тақозо этадиган ва барча
сарфларни қисқартиришни назарда тутувчи усул ҳисоб-
ланади.

Ишлаб чиқариш рентабеллигини оширишда барча
меҳнат жараёнларини комплекс механизациялаштириш
ва автоматлаштиришнинг тутган ўрни жуда каттадир.
Маълумки, чорвачилик фермаларида бир вақтни ўзида
бирнеча маҳсулот олинади. Улар асосий ва қўшимча
маҳсулот сифатида белгиланади. Масалан, бузоқларни
боқишда уларнинг асосий маҳсулоти тирик вазнини
ортиб бориши ҳисобланса, уларнинг гўнги қўшимча
маҳсулоти сифатида юритилади ва у ҳам маълум да-
ражада даромад келтиради. Умуман, ҳар бир хўжалик-
ни бой, сердаромад ва иқтисодий жиҳатдан бақувват
бўлиши ниҳоят фойдалидир. Хўжаликлар қўлга ки-

ритган даромадни ишлаб чиқаришни кенгайтириш, хизматчиларнинг моддий ва маънавий томонларига, ободонлаштириш ишларига сарфлашлари мумкин. Бундай тадбирларни тўғри назорат қилиш учун фермер хўжалигида ҳисоб-китоб ишлари олиб борилиши лозим.

Шундай қилиб, ҳар бир фермер, маҳсулот ишлаб чиқаришни тўғри йўлга қўйиши, таннаرخини камайтириш, техника ёрдамида янги, жадал технология асосида иш олиб бориши муваффақият омили ҳисобланади.

М У Н Д А Р И Ж А

Кириш	3
Чорвачиликнинг халқ хўжалик аҳамияти	5

Б и р и н ч и б ў л и м

Умумий чорвачилик

I б о б. Чорва молларининг биологик хусусиятлари (Морфологияси ва физиологияси)	8
Ҳаракат аъзолари системаси	12
Овқат ҳазм қилиш органлари системаси	20
Нафас олиш органлари системаси	24
Айириш органлари системаси	26
Қўпайиш (жинсий) органлари системаси	29
Эндокрин системаси (Ички секреция безлари)	32
Юрак ва қон айланиш органлари системаси	36
Нерв системаси	39
Сезги органлари системаси (Анализаторлар)	43
Паррандаларнинг анатомик тузилиши	45

II б о б. Чорвачиликда фойдаланиладиган ем-хашак турлари, уларнинг кимёвий таркиби ва хусусиятлари

Ем-хашак турлари ва уларнинг хусусиятлари	55
Ем-хашакни дастлабки қайта ишлаш	59

III б о б. Чорва молларини озиқлантириш асослари

Молларни рацион асосида озиқлантириш	64
Согин сигирларни озиқлантириш	73
Бўғоз сигирларни озиқлантириш	75
Бузоқларни озиқлантириш	78
Бузоқларни 15 кунлигигача озиқлантириш	82
Молларни бўрдоқига боқиш	89

IV б о б. Қишлоқ хўжалик ҳайвонларини қўпайтириш асослари

Ҳайвонларнинг ўсиши ва ривожланиши	93

V б о б. Чорвачиликда наслчилик ишлари

Зот тўғрисида умумий тушунча	103

VI б о б. Чорва моллари ва паррандаларини урчитиш усуллари

Чорва молларини қочириш усуллари	112

И к к и н ч и б ў л и м

Хусусий чорвачилик

VII б о б. Қорамолчилик

Қорамолчиликнинг асосий йўналишлари	118
Фермер хўжаликларида сигирларни боқиш	129

Дехқон-фермер хўжаликларида бузоқларни боқиш ва пар- варишlash	133
Бузоқларни 6 ойлигидан 2 ёшгача боқиш	136
Наслдор буқаларни боқиш ва парваришlash	137
Қорамоллардан олинадиган маҳсулотлар	139
Қорамолларнинг гўшт маҳсулдорлиги	156
VIII б о б. Қўйчилик	175
Қўйларнинг маҳсулот йўналиши	176
Қўйлардан олинадиган асосий маҳсулотлар	178
Қўй зотлари	180
Қўйларни урчитиш ва кўпайтириш	187
Қўйларни боқиш	189
Қўйларни гўштга боқиш	193
Эчкичилик	194
IX б о б. Паррандачилик	198
Паррандаларнинг биологик хусусиятлари ва маҳсулдорлик кўрсаткичлари	199
Паррандалар классификацияси	200
Инкубация	209
Парранда боқиш	210
Жўжаларни боқиш ва парваришlash	213
X б о б. Йилқичилик	220
От зотларининг классификацияси	221
Отларни гўшт ва сўт маҳсулдорлиги	227
Ўзбекистонда йилқичилик	232
XI б о б. Туячилик	233
XII б о б. Қуёнчилик	239
Қуёнларни маҳсулотига кўра асосий йўналишлари	240
Қуёнчилик фермаларини ташкил этиш	242
XIII б о б. Ондатрачилик	246
XIV б о б. Нутриячилик	248
XV б о б. Норкачилик	253
XVI б о б. Асаларичилик	257
Ўзбекистонда асаларичиликнинг қисқача тарихи	258
Асалари оиласининг таркиби ва биологияси	260
Асалариларнинг озиқ манбалари	262
Асалари касалликлари ва уларга қарши курашиш чоралари	263
Асалари оилаларини кўчириш ва жойлаштириш	264
XVII б о б. Балиқчилик	265
Қўл балиқчилиги ва уни ташкил этиш	265
Ўзбекистон балиқчилиги	270
Қовуз хўжалиги	272
XVIII б о б. Беданачилик	273
Беданаларни асраш ва боқиш	274
Бедана учун асосий озиқлар	276
Бедананинг асосий касалликлари ва уларни даволаш тадбир- лари	278
Чорвачиликни ривожланиш йўлига ўтказиш	280
Меҳнат унумдорлигини ошириш тадбирлари	282

Т. Ҳ. ИКРОМОВ

ЧОРВАЧИЛИК АСОСЛАРИ

Дарслик

«Шарқ» нашриёт-матбаа
акциядорлик компанияси
Бош таҳририяти
Тошкент—2001

Муҳаррир *Б.Эшпўлатов*
Бадий муҳаррир *М. Самойлов*
Техник муҳаррир *Д.Габдрахманова*
Мусахҳиҳлар *Н. Мухамедиева, Ю. Бизаатова*

Теришга берилди 20.07.2001. Босишга рухсат этилди 25.09.2001.
Бичими 84x108^{1/32} «Балтика» гарнитураси. Офсет босма. Шартли
босма табағи 15,12. Нашриёт ҳисоб табағи 15,5. Адади 3000 нусха.
Буюртма № 2168. Баҳоси шартнома асосида.

**«Шарқ» нашриёт-матбаа акциядорлик
компанияси босмаҳонаси,
700083, Тошкент шаҳри, Буюк Турон кўчаси, 41.**